Видавництво
Гуманітарної
Літератури

ІСТОРІЯ ВІЙН І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДОВІДНИК

ІСТОРІЯ ВІЙН І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДОВІДНИК

Київ
Видавництво гуманітарної літератури
2004

ББК 63.3 (4УКР)-6я2
І-90

Автори-упорядники:

О. І. ГУРЖІЙ, В. В. КОРНІЄНКО, В. Д. МАКАРОВ, С. П. МОСОВ

Рецензенти:

член.-кор. НАН України, докт. іст. наук, проф. О. П. РЕЄНТ, докт. іст. наук, проф. М. І. БУШИН

Науково-допоміжна робота: *І. С. АЗАРХ*

Рекомендовано до друку вченою радою Українського інституту воєнної історії

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за Програмою випуску соціально значущих видань

ISBN 966-96500-2-X

Передмова

Це одне з перших в Україні енциклопедичних видань, яке присвячене воєнній історії нашого народу — про війни і збройні конфлікти, до яких так чи інакше долучалися українці. В довіднику вміщено стислу інформацію про розвиток воєнного мистецтва, військову техніку та її застосування під час бойових дій, еволюцію стратегії й тактики полководців, основні законодавчі акти, що в різні періоди існування людства регулювали питання війни і миру, тощо. Особливу увагу приділено персоналіям — військовим і державним діячам, а також змінам в озброєнні армій, миротворчим організаціям і заходам, спеціальним термінологічним поняттям, визначенням і назвам. Хронологічно охоплені як найдавніші події та явища, що мали місце на українських теренах, так і ті, які відбувалися за середньовіччя, нової та новітньої доби. Значну частину займають сюжети про національно-визвольні рухи, різні форми активної соціальної боротьби, громадянське збройне протистояння.

У деяких випадках окремі статті тематично дещо виходять за межі викладу конкретного вітчизняного матеріалу. Однак це зумовлено, насамперед, тим, що автори-упорядники прагнули висвітлити ті аспекти, котрі стосуються загальносвітових явищ і процесів, або ж необхідністю додаткових знань і уявлень (зокрема і в плані порівняння) про зарубіжні збройні сили, воєнне мистецтво, бойові технічні засоби, ставлення урядів іноземних держав до проблем безпеки та ін.

При написанні енциклопедичного довідника широко використовувалися напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Не можемо не назвати серед них таких як О. Апанович, Ю. Бадах, В.Борисенко, В. Верстюк, В. Воробйов, Г. Гаєцький, В. Голобуцький, В. Горобець, М. Грушевський, В. Даниленко, В. Доценко, В. Золотарьов, О. Кіров, М. Котляр, В. Кривошея, С. Кульчицький, О. Лисенко, М. Мирошниченко, Ю. Мицик, В. Панашенко, О. Путро, О. Реєнт, П. Сас, В. Сергійчук, В. Смолій, Б. Соколов, В. Степанков,

В. Телелим, В. Толубко, П. Тронько, Т. Чухліб, В. Щербак, Д. Яворницький та багато ін.*.

Безпосередньо автори-упорядники залучали, співставляли і уточнювали інформаційний матеріал за такими синтетичними працями:

Советская историческая энциклопедия.— М., 1961—1976.— Т. 1—16;

Українська радянська енциклопедія.— К., 1959—1965.— Т. 1—17;

Український радянський енциклопедичний словник.— К., 1966—1968.— Т. 1—3;

Енциклопедія українознавства.— Л., 1993—2003.— Т. 1—11;

Советская военная энциклопедия.— М., 1976—1982.— Т. 1—8;

Военный энциклопедический словарь.— М., 1984;

Энциклопедия военного искусства: Войны второй половины XX века.— Минск, 1998;

Українське козацтво: Мала енциклопедія.— К.— Запоріжжя, 2002;

Енциклопедія історії України.— К., 2003.— Т. 1.

Крім того, досить широко була використана мережа Інтернету.

Відразу хочемо застережити, що концепція довідника не передбачає надання інформації з усіх аспектів воєнної історії українського народу. В ньому в дуже стислій науково-популярній формі вміщено відомості головним чином щодо війн і збройних конфліктів, які відбувалися або безпосередньо на території нашої батьківщини, або ж якимось чином її стосувалися.

Всі дати від найдавніших часів до 1918 р. подано переважно за т. зв. старим стилем (тобто так, як вони означені в першоджерелах). Найбільш важливі з них (наприклад, найвідоміші битви) додатково визначені й за новим стилем.

Запропонована читачеві праця — це лише перша спроба на шляху здійснення більш фундаментального історичного енциклопедичного видання з воєнного минулого українців, а тому автори-упорядники з великою вдячністю сприймуть усі слушні побажання та конструктивні зауваження і, безумовно, врахують їх у своїх подальших творчих планах.

---

* Йдеться як про спеціальні праці, так і про напрацювання в контексті енциклопедичних видань.

А

«А» — один з варіантів плану війни Росії проти Німеччини й Австро-Угорщини, розроблений рос. Ген. штабом напередодні Першої світової війни. Передбачав розгортання осн. сил рос. армії проти Австро-Угорщини у разі завдання Німеччиною головного удару по Франції, а частини сил (на 15-й день мобілізації) — проти Німеччини. З деякими змінами план «А» був здійснений у 1914 р.

АБАЗИН Андрій (р. н. невід.— 1703) — запорозький козак, брацл. полковник (1684—1703), один з організаторів народної боротьби проти тур.-тат. нападників і панування пол. шляхти на території Правобережної України в останній чв. 17 — на поч. 18 ст. 1702 р. узяв участь в облозі Білої Церкви, здобутті Немирова, Бара, ін. населених пунктів. 20.02.1703 р. полк під командуванням А. зазнав поразки в бою під Ладижином, а він сам поранений потрапив у полон і був страчений пол. карателями.

АБВЕР (нім. Abwehr) — орган військ. розвідки і контррозвідки фаш. Німеччини. Створений у 1919 р. урядом Веймар. республіки. Повинний був забезпечувати таємність воєн. приготувань Німеччини, раптовість її нападів і сприяти успіху «Бліцкригу». Особливо велика роль була відведена А. у підготовці агресії і веденні війни проти СРСР. Перед контрнаступом на СРСР А. створений особливий каральний батальйон «Нахтигаль» («Соловей»), що діяв на території України. У 1942 р. А. утворив «зондерштаб Р» (особливий штаб) для боротьби з партизанським рухом, для ведення антирад. пропаганди серед населення на тимчасово окупованій рад. території. В 1935—44 рр. А. очолював адмірал Ф. Канаріс. У лют. 1944 р. у зв'язку з рядом невдач у діяльності проти СРСР і в результаті конкурентної боротьби з ін. органами фаш. розвідки А. був розформований, а військ. розвідка і контррозвідка перейшли в підпорядкування Головного управління імперської безпеки (керівник — Г. Гіммлер).

АБДУЛ-ГАМІД І (1725—89) — тур. султан (1774—89). За нього Туреччина вела війни проти Рос. імперії. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. і Ясським договором 1791 р. до Росії відійшли землі між Дніпром і Дністром. Крим. ханство офіційно визнане володінням Росії, хоча його фактичне приєднання до Рос. імперії відбулося 1783 р.

АБОРДАЖ (фр. abordage, від bord — борт судна) — спосіб ведення мор. бою командами гребних і вітрильних кораблів до 19 ст. При А. кораблі зчіплюються і сутичка між моряками ведеться врукопашну. Ворогуючі кораблі притягалися один до одного абордажними гаками на довгих тросах. При зближенні на палубу судна, що атакується, перекидався абордажний місток, який становив стрілу з платформою (5,5 м на 1,2 м), що мала гострі довгі сичи на днищі. Абордажні партії, що складалися з піхотинців чи з частини екіпажу корабля, по містках проникали на вороже судно. Щоб перешкодити супр-нику висадитися на палубу свого корабля, уздовж бортів ставили абордажні сітки. У боях за участю великої кількості кораблів разом зчіплювалися одночасно кілька кораблів, де боролися сотні воїнів.

АБРИС (нім. Abriss — креслених) — 1) обрис предмета за допомогою одних ліній; 2) у геодезії — схематичний план (креслення) місцевості, зроблений від руки, з позначенням даних польових вимірів, необхідних для побудови точного плану або профілю; 3) у картографії — сполучене зображення штрихових елементів змісту картин.

АВАКС (англ. Airborne Warning and Control System) — амер. літакова система далекого радіолок. виявлення та управління. Основу становлять літаки: амер. Е-3А й англ. «Німрод» AEW.3, які обладнані автоматизованими системами, що забезпечують радіолок. контроль за обстановкою на землі, у повітрі та на морі; збирання, обробку та передання інформації; наведення літаків на наземні, мор. та повітр. цілі в умовах застосування засобів радіоелектрон. боротьби. А. може розпізнавати одинокі та групові цілі на відстані до 400 км, а в імпульсному режимі — понад 600 км. Крім США, перебувають на озброєнні ОЗС НАТО в Європі.

АВАНГАРД (фр. avant-garde) — 1) підрозділ, що висувається на марші поперед головних сил з метою не допустити раптового нападу на них супр-ника. А. можуть висилати також при наступі, при переслідуванні, у ході рейду; 2) передова частина суспільства, народу.

АВАНПОСТ (фр. avant-poste) — передовий пост, що виставляється в-ськами для своєї охорони. У багатьох арміях термін широко застосовувався у 18—19 ст.

АВАРИ (обри) — племінний союз, головним чином тюркомовних племен. Робили набіги на слов'ян, франків, Візантію. У 6 ст. А. прийшли з Азії (через територію суч. України) і утворили в басейні Дунаю держ. об'єднання Авар. каганат. У 6—7 ст. займали Півн. Причорномор'я.

АВАРІЙНА ТРИВОГА (мор.) — виклик особового складу на пост відповідно до розкладу по боротьбі за живучість корабля. Оголошується в аварійних випадках, що загрожують живучості корабля. Подається спец. сигналом і оголошується голосом.

АВАРІЙНЕ СКИДАННЯ БОМБ — скидання бомб на «Вибух» або «Невибух» в особливих умовах обстановки або в аварійній ситуації на ЛА з метою збереження його живучості, стійкості і керованості.

АВАРІЙНИЙ ЗАПАС — норма продовольства, медикаментів, предметів першої необхідності та засобів порятунку, що зберігається на кораблях (суднах), ЛА для забезпечення життєдіяльності екіпажу на випадок аварії.

АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНА СЛУЖБА — спец. служба в укр. ВМС, яка призначається для аварійно-рятувального забезпечення сил і засобів флоту, підйому затонулих кораблів (судів), літаків і плавспоруд, будівництва і ремонту гідротехн. об'єктів, здійснення ін. робіт.

АВАРІЯ (від араб. авар — ушкодження, збиток) — 1) подія, в результаті якої пошкоджена або зруйнована техніка, без загибелі людей; 2) нещасний випадок, невдача.

АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ — держ. об'єднання аварів у Паннонії в сер. 6 — кін. 8 ст. Здійснював набіги на слов'ян, Візантію та ін. Розгромлений франками.

АВГУСТ II ФРИДЕРИК (Фрідріх) Сильний (1670—1733) — пол. король (1697—1706, 1709—33), курфюрст Саксонії (з 1694). Син саксон. курфюрста Іоанна Георга III. Обраний королем Польщі після смерті Яна III Собеського. За його правління у результаті війни Священної ліги проти Осман. імперії на Карловицькому конгресі 1698—99 рр. було підписано договір, за яким до Польщі увійшли Поділля і частина Правобережної України. В 1704 р. уряд Августа II жорстоко придушив повстання під проводом С. Палія. Під час Півн. війни 1700—21 рр. виступав союзником рос. царя Петра І. Після розгрому пол.-саксон. в-ськ армією Карла XII, за умовами Альтранштадтського миру 1706 р., був змушений зректися влади на користь С. Лещинського. В 1709 р. за підтримки Петра І був поновлений на престолі. Намагався зміцнити королівську владу в Польщі.

АВГУСТ III ФРИДЕРИК (Фрідріх) (1696—1763) — король Польщі і курфюрст Саксонії з 1733 р. Син Августа II Фридерика. Посів пол. престол завдяки збройній підтримці Росії. За його правління Річ Посполита перебувала у стані глибокої політ. кризи. Уряд А. III Ф. жорстоко придушував гайдамацький і опришківський рух в Україні, який набув особливої сили в 30—50-х рр. 18 ст. За його правління продовжувався процес зміцнення магнатської опозиції і занепаду королівської влади.

АВГУСТИНЦІ — «жебрацький» орден римо-католицької церкви, що виник у сер. 12 ст. в Італії. Прийняв статут єпископа Гіппону (Півн. Африка) Августина Блаженного (звідси і назва А.). Остаточно затверджений папою Римським Олександром IV у 1256 р. Діяли в багатьох країнах Європи, в т. ч. в Україні. В сер. 15 ст. орден налічував 30 тис. членів і мав бл. 2 тис. чол. і жін. монастирів. Членом ордену був М. Лютер. У 16—17 ст. А. займались місіонерською діяльністю в Китаї, Японії, Африці, Америці. Нині орден налічує бл. 5 тис. членів.

АВІА — частина складних слів, скорочення, що позначає «авіаційний», напр. Авіадесант.

АВІАГОРИЗОНТ — гіроскопічний прилад для визначення кутів крену і вантажу ЛА.

АВІАДЕСАНТ — спеціально підготовлені в-ська, висаджені (викинуті) з літаків, вертольотів або планерів у тил супр-ника з метою виконання бойових і спец. завдань. За кількістю залучуваних сил, характером виконуваних завдань і глибиною висадження (викидання) може бути операт.-стратег., операт.-такт. та ін призначення.

АВІАНОСЕЦЬ — бойовий надводний корабель, обладнаний для базування, злету і посадки бойових літаків і вертольотів (до 100 і більше). Обладнаний польотною палубою, 2—4 катапультами, підпалубними ангарами, ліфтами для підйому і спуску ЛА, сховищами для боєприпасів. Для самооборони оснащується зенітно-ракет. комплексами і зенітно-арт. установками. А. з'явилися в Першу світову війну. Під час Другої світової війни застосовувалися у флотах США, Японії, Великобританії. За призначенням А. поділяються на багатоцільові, ударні і протичовнові; за енергетичними установками — на звичайні й атомні.

АВІАНОСНА АВІАЦІЯ (палубна авіація) — авіація ВМС, що базується на авіаносці. Включає палубні винищувачі, штурмовики, протичовнові та ін. літаки і вертольоти.

АВІАНОСНЕ УДАРНЕ З'ЄДНАННЯ — операт. з'єднання у флотах США, Великобританії і Франції. Складається з 2—4 авіаносців, 2—4 крейсерів, 15—30 есмінців і фрегатів, кількох атомних підводних човнів. Здатне діяти (при поповненні палива і боєприпасів у морі) протягом 50—80 діб і завдавати удари на глибину до 1800 км.

АВІАСИГНАЛЬНИЙ ПОСТ — спеціально обладнаний пункт для передачі екіпажам ЛА умовних сигналів та цілевказування за допомогою полотнища, піротехн., світлотехн., радіотехн. засобів. Може бути рухомим або нерухомим.

АВІАЦІЙНА БОМБА — вид боєприпасів, які скидаються з ЛА. Складаються із корпуса, спорядження (ВР, запалювальні, освітлення, димовий склад та ін.) та стабілізатора; перед бойовим застосуванням споряджується одним або кількома підривними засобами. Для бомбометання з малої висоти А. б. можуть забезпечуватись парашутом. Є осн. та допоміжні призначення А. б. В основному А. б. застосовуються для ураження наземних і мор. цілей. До А. б. належать: фугасні, осколочні, осколочно-фугасні, протитанк., бронебійні, бетонобійні, протичовн., запалювальні, фугасно-запалювальні, хім. та ін. Бомби допоміжного призначення використовують для виконання спец. завдань (освітлення місцевості, постановки димових завіс, розкидання агіт. літератури, сигналізації, у навч. цілях та ін.). До них належать: освітлювальні, фотографічні, димові, імітаційні, агіт., орієнтирно-сигнальні А. б. Є ядер. керовані А. б. Калібр А. б. (маса в кг) — від 0,5 до 20 000.

АВІАЦІЙНА БРИГАДА — такт. з'єднання у ВПС та в арм. авіації (АА). Призначена для ведення повітр. бою або для забезпечення бойових дій. В АА А. б. існують у складі 3—4 ескадрилій по 16—22 вертольоти у кожній. У ВПС можуть

існувати А. б. у складі 2—3 окремих ескадрилій (однорідних або в складі 2—3 окремих ескадрилій різнорідних), окремого батальйону зв'язку та окремого батальйону аеродр.-техн. забезпечення.

АВІАЦІЙНА ГАРМАТА — входить до складу авіац.-арт. озброєння літаків. Осн. характеристики: калібр — 20—37 мм; темп стрільби — 400—6000 пострілів у хв; маса — 20—140 кг; ефективна дальність стрільби до 2000 м.

АВІАЦІЙНА ДОКТРИНА — теоретичні погляди на особливу роль і призначення авіації у війні, а також прийняті в державі (блоці держав) принципи, що визначають напрям будівництва, розвитку, форми і способи бойового застосування і мат.-техн. забезпечення. Передбачається широка участь авіації у всіх війнах із застосуванням звичайної і високоточної зброї. У суч. умовах ВПС, разом з ін. засобами повітр. нападу, у т. ч. косм. (повітр.-косм. доктрина), можуть досягти кінцевих цілей війни самостійно.

АВІАЦІЙНА МЕТЕОРОЛОГІЧНА СЛУЖБА — спец. служба, яка забезпечує авіацію метеоінформацією, що необхідна для планування, організації та проведення польотів. Складається з органів управління та підрозділів, які здійснюють безпосереднє метеорол. забезпечення польотів, гарантують їх безпеку та безпеку бойового застосування авіації.

АВІАЦІЙНА МІНА (протитанк., протипіхот., мор. та ін.) — призначена для мінування ділянки суші або моря на далекій відстані від своїх в-ськ протягом короткого часу. Складається з корпуса, заряду, ВР та підривника. Для забезпечення стійкого положення на повітр. ділянці траєкторії А. м. оснащуються стабілізаторами та парашутами.

АВІАЦІЙНА ПІДГОТОВКА АТАКИ — бойові дії авіації перед атакою сухопут. в-ськ з метою поразки пр-ника; складова вогневої підготовки атаки. Проводиться одночасно та в поєднанні з арт. підготовкою. До А. п. залучається такт. та арм. авіація. У ході А. п. насамперед знищуються засоби ядер. нападу пр-ника, пункти управління, бронетехніка і артилерія в р-нах зосередження, вузли опору, опірні пункти, авіація на близьких аеродромах, переправи.

АВІАЦІЙНА ПІДТРИМКА АТАКИ — бойові дії авіації в інтересах об'єднань (з'єднань) сухопут. в-ськ в операції (бою); складова вогневої підтримки атаки. Починається з переходом в-ськ в атаку. Здійснюється силами такт. та арм. авіації. Насамперед знищуються (подавляються): засоби ядер. нападу пр-ника; опірні пункти; вогневі засоби; пункти управління; ближні резерви, що висуваються.

АВІАЦІЙНА РАДІОЛОКАЦІЙНА СТАНЦІЯ (бортова РЛС) — призначена для виявлення та супроводження повітр. цілі. Осн. типи авіац. РЛС: станції перехоплення повітр. цілей, панорамні РЛС огляду земної поверхні. Застосовують також авіац. РЛС повітр. дозору для дальнього виявлення повітр. цілей та цілевказування, РЛС навігації літаків, РЛС посадки (заведення на посадку ЛА (вертольотів)).

АВІАЦІЙНА РАКЕТА — ракета класів «повітря-земля», «повітря-корабель» та «повітря-повітря», що застосовується з ЛА для ураження наземних, мор. (надводних, підводних) та повітр. цілей. А. р. є, як правило, одноступінчастими твердопаливними. Розрізнюють некеровані А. р. (головним чином для ураження наземних і мор. цілей) та керовані, найбільш поширені (можуть наводитись на ціль з високою точністю). Діапазон техн. характеристик А. р. дуже широкий. Напр., в амер. ракети «Срем» AGM-69A, яка застосовується зі стратег. бомбардувальника, старт. маса — 1000 кг, маса ядер. бойової частини (БЧ) — 200 кг, тротиловий еквівалент — 3—5 або 200 кт, макс. дальність пуску — 300 км, система наведення — інерціальна; у «Мажик-2», яка застосовується з такт. винищувачів та штурмовиків, старт. маса 90 кг, маса осколочної БЧ — 12 кг, макс. дальність пуску — 15 км, наведення за допомогою пасивної інфрачервоної голівки самонаведення (ГС).

АВІАЦІЙНА СИСТЕМА МІНУВАННЯ — озброєння літака (вертольота), що призначається для забезпечення бойового скидання в потрібній послідовності авіац. мін (протитанк., протипіхот., мор. та ін.). Складається з бомбових та мінних касет, мін та апаратури управління їх ставленням. Використовують для дистанційного мінування.

АВІАЦІЙНА ТЕХНІКА — авіац. ЛА, їх силові установки обладнання та озброєння, тренажери та техн. засоби для експлуатації і ремонту. У поняття А. т. включають також авіац. наземні засоби підготовки та забезпечення польотів.

АВІАЦІЙНЕ ВІЙСЬКОВЕ МАЙНО — включає авіац. техніку, авіац.-техн. майно, засоби аеродр.-техн. та інж.-аеродр. забезпечення польотів ЛА, ремонтно-монтажний інструмент і спец. витр. матеріали для забезпечення експлуатації та ремонту ЛА, льотно-техн. обмундирування, висотне та штурман. спорядження, спец. майно (наземні засоби зв'язку, радіотехн., метеорол., метрол. та ін. види забезпечення).

АВІАЦІЙНЕ КРИЛО — осн. такт. одиниця в структурі військ. авіації США та в ін. зарубіжних країнах, яка здатна самостійно вирішувати бойові завдання. А. к. включає, як правило, кілька однорідних ескадрилій, штаб, служби та підрозділи мат. та аеродр. і техн. забезпечення. Залежно від призначення та літаків, що є на озброєнні, А. к. іменується: у такт. авіації — винищувальним, такт. винищувальним, розвід., трансп., винищувально-бомбардирувальним; у трансп. авіації — стратег. трансп., трансп.-медичним, метеорозвід.; в авіації ВМС наземного базування — далекого радіолок. виявлення; в авіаносній — ударним, радіолок. виявлення, радіопротидії та заправників. У складі А. к. такт. авіації може бути до 72 бойових літаків, в авіаносній — до 100; чисельність особового складу 2—4 тис. чол. Базується на 1—3 і більше аеродромах (одному авіаносці), організаційно може входити до складу авіац. дивізії, а також безпосередньо в повітр. армію або авіац. командування.

АВІАЦІЙНЕ ОЗБРОЄННЯ — зброя, що встановлюється на ЛА, та системи, які забезпечують його бойове застосування. Сукупність усіх засобів, що входять до складу озброєння конкретного типу ЛА, називаються комплексом А. о. Розрізняють такі види А. о.: ракет., арт., бомбардувальне, міно-торпедне та спец.

АВІАЦІЙНЕ ПРИКРИТТЯ — одне з осн. завдань винищувальної авіації, яке виконується з метою не допустити завдання ударів засобами повітр. нападу пр-ника по в-ськах, силах флоту та об'єктах тилу, а також ведення повітр. розвідки. Крім того, здійснюється для захисту частин та підрозділів ін. родів авіації. Досягається активними та рішучими діями винищувачів зі знищення ЛА пр-ника в повітрі. Виконується при взаємодії з угрупованнями зенітних засобів ППО. Винищувальна авіація здійснює А. п. зі стану чергування в повітрі або на аеродромі.

АВІАЦІЙНИЙ ЗАГІН — авіац. підрозділ, який призначений для виконання окремих такт. завдань. А. з. в авіації важких бомбардувальників, військ.-трансп. та АА, як правило, діє в складі 3—4 однорідних літаків (вертольотів). Може діяти самостійно або в складі авіац. з'єднання, частини.

АВІАЦІЙНИЙ КОРПУС (АвК) — операт. об'єднання, призначене для виконання операт. завдань у повітр.-оборонних (повітр.) операціях, операціях операт. командування, корпусних операціях та в загальновійськ. бою. АвК складається з авіац. з'єднань та частин безпосереднього підпорядкування.

АВІАЦІЙНИЙ КУЛЕМЕТ — встановлюється на літаку (вертольоті), розміщується на рухомих або нерухомих установках (по 1—6 кулеметів). За місцем розташування є вмонтованими у фюзеляж або в крила, підвісними або зйомними. Калібр 7,62—14,5 мм, маса 8—25 кг, темп стрільби — 600—3000 пострілів за хв, ефективна дальність стрільби — 500—1200 м. Прикладом суч. А. к. є ЯКБ-12,7.

АВІАЦІЙНИЙ ПОЛІГОН — призначається для проведення заходів з бойової підготовки частин (підрозділів), випробувань авіац. техніки та озброєння, дослідження в галузі військ. мистецтва (тактики). Залежно від призначення встановлюється відповідне обладнання (мішені, спостережні вишки, вимірювальні комплекси, аеронавігац. системи та ін.).

АВІАЦІЙНИЙ ПОЛК — військ. частина, осн. такт. одиниця. Призначений для виконання бойових завдань, як правило, у складі об'єднання, а також самостійно. У ВПС є бомбардувальні, штурмові, трансп. та ін. А. п. Складається з кількох ескадрилій одного або різних родів авіації, підрозділів бойового та спец. забезпечення.

АВІАЦІЙНИЙ РАКЕТНИЙ КОМПЛЕКС — сукупність функціонально пов'язаних повітр. та наземних засобів, необхідних для бойового застосування авіац. ракет. Включає пускові установки ЛА, ракети, системи управління пуском ракет, агрегати живлення, наземного обладнання для підготовки, транспортування та перевірки стану ракет. До складу А. р. к. можуть входити також РЛС, лазерні, телевізійні, радіокомандні та ін. бортові системи для виявлення цілі та управління ракетами в польоті.

АВІАЦІЙНИЙ РЯТУВАЛЬНИЙ ЧОВЕН — плавзасіб для врятування екіпажу у разі вимушеного покидання літака (вертольота) над морем або аварійної

посадки на воду. Це водонепроникна оболонка, яка заповнюється на воді газом чи повітрям. А. р. ч. є особистого або групового користування. Останні мають вітрило або підвісний мотор, запас їжі та води, автоматичний радіомаяк та ін.

АВІАЦІЙНІ БОЄПРИПАСИ — авіац. бомби, разові бомбові касети, разові бомбові зв'язки (обладнання, у яких кілька авіац. бомб пов'язані в одну підвіску), запалювальні баки, патрони авіац. кулеметів та снаряди гармат, бойові частини авіац. ракет, авіац. міни, авіац. сигнали та фотобомби, патрони та ін.

АВІАЦІЯ (фр. aviation, від лат. avis — птах) — поняття, пов'язане з польотами в атмосфері апаратів, тяжчих за повітря. А. називають також організацію (службу), що використовує для польотів ці апарати. Розрізняють цив. і військ. А. Останній термін у ряді країн (у т. ч. в Україні) ідентичний поняттю ВПС. Основа розвитку техн. засобів авіації — ряд наук. дисциплін: аеродинаміка, теорія двигунів та ін.; основи застосування — літаководіння, тактика ВПС та ін. Практично авіація стала розвиватися на поч. 20 ст. Перші успішні короткотривалі польоти (до 1 хв) літака амер. механіків братів У. і О. Райтів із двигуном внутр. згоряння — 1903 р. Слідом за цим у Європі, головним чином у Франції, будують літаки А. Сантос-Дюмон, Ф. Фербер та ін. У Росії в 1909—14 рр. з'явилися літаки Я. Гаккеля, Д. Григоровича, І. Сікорського та ін. Із сер. 20-х рр. у літакобудуванні почали використовувати дюралюмін (перші рад. суцільнометалеві літаки побудовані А. Туполєвим у 1924—25 рр.); до сер. 30-х рр. відбувся остаточний перехід від біплана до моноплана. У кін. 30-х рр. з'явився реактивний двигун. На поч. 50-х рр. реактивні літаки стали використовувати й у цив. авіації, широко розвивалося вертолітобудування, у ВПС з'явилися надзвукові літаки. До поч. 90-х рр. серійні літаки досягли швидкості 3000—3500 км/год, стелі понад 30 км і дальності до 15 000 км.

АВІАЦІЯ ВІЙСЬКОВА — призначена для дій сумісно з ін. видами ЗС та самостійно. На озброєнні авіац. частин є літаки та вертольоти. Основа бойової могутності А. в.— надзвукові, усепогодні літаки, оснащені різноманітним бомбардувальним, ракет. та арт. озброєнням. Залежно від призначення військ. А. в. поділяють на операт., такт. та арм. В окремих частинах (підрозділах) можуть бути літаки (вертольоти) спец. призначення. Відповідно до бойових завдань та характеру дій А. в. поділяється за родами на бомбардувальну, штурмову, винищувальну, розвід. та трансп.

АВІАЦІЯ МОРСЬКА — рід сил ВМФ (ВМС). Складається з частин мор. ракетоносної авіації, протичовнової, винищувальної, штурмової та ін. видів авіації.

АВІАЦІЯ ППО — рід в-ськ ППО. Складається з частин винищувальної авіації і підрозділів військ.-трансп. авіації і вертольотів.

АВРАЛ (англ. over all — нагору всі) — робота на кораблі, виконувана одночасно всім чи майже всім особовим складом, що викликається спец. сигналом і командою «усі нагору».

АВРАТИНСЬКИЙ (Гавратинський) Степан (р. н. невід.— 1651) — тростянецький сотник. Учасник початкового етапу Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького. У лют. 1651 р. брав участь в обороні м. Красного на Поділлі. Виніс із поля бою тіло Д. Нечая. Взятий у полон і за наказом польного гетьмана М. Калиновського розстріляний під Мурахвою.

АВСТРІЙСЬКА СПАДЩИНА — війна за А. с. (1740—48), яка велася між коаліціями європ. держав: Францією, Пруссією, Баварією, Іспанією, Саксонією, П'ємонтом та Неаполіт. королівством з однієї сторони і Австрією, Англією, Чехією, Угорщиною, Нідерландами, Сілезією і Росією — з другої за поділ австр. володінь. Була результатом торг. і колоніального суперництва серед європ. держав. Приводом до неї стала суперечка через т. зв. А. с. (після смерті в 1740 р. імператора «Священної Римської імперії» Карла VI). Включала дві Сілезькі війни — першу (1740—42) і другу (1744—45), що не вирішили суперечностей між європ. державами. Завершилася Ахенським мирним договором 1748 р., у результаті якого майже вся Сілезія перейшла до Пруссії. Війна засвідчила кризу панівної в Зах. Європі кордонної стратегії і лінійної тактики.

АВСТРО-НІМЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1879 р.— союз між Австро-Угорщиною і Німеччиною, підписаний у Відні 7.10; спрямований головним чином проти Росії і Франції; став основою Троїстого союзу 1882 р.

АВСТРО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 16—18 ст.— за гегемонію в Півд.-Сх. і Центр. Європі, головним чином за півн. частину Балкан. п-ва і територію Угор. королівства. Почалися вторгненням турків на території Сербії та Угорщини в 1521—26 рр. Заг. підсумком воєн 1540—47, 1551—62, 1566—68, 1592—1606, 1660—64 рр. був поділ Австрією і Туреччиною земель Угор. королівства. У війні 1683—99 рр. з антитур. коаліцією (Австрія, Польща, Венеція, з 1686 — Росія) Осман. імперія втратила чималі території в Європі. Такий же підсумок мала війна 1716—18 рр. Значну роль у цих війнах відіграло укр. козацтво, що виступало проти турків на боці коаліції. А.-т. в. 1737—39, 1788—90 рр. (збіглися в часі з рос.-тур. війнами 1735—39 і 1787—91) закінчилися невдало для Австрії (утратила частину Сербії і Валахії). У цілому А.-т. в. сприяли послабленню Туреччини і формуванню багатонац. Австро-Угорщини.

АВСТРО-УГОРЩИНА, АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ — двоєдина держава, що утворилася внаслідок укладення компромісної угоди між 2 частинами Австр. імперії — Австрією та Угорщиною (т. зв. австро-угор. компроміс) у 1867 р. Територія становила 676 545 км^2. Населення — бл. 50,5 млн чол., у тому числі бл. 4,2 млн українців (1908). У сер. 19 ст. багатонац. Австр. імперія перебувала у стані глибокої кризи. Особливо відчутними стали її прояви під час революційних подій 1848—49 рр. Ще більше суперечності в А.-У. загострились після поразки Відня у австро-прусськ. війні 1866 р. За цих умов реальною стала загроза розпаду імперії Габсбургів. Аби запобігти цьому, австр. уряд запропонував укладення угоди, яка б

надавала Угорщині значних автономних прав. За цією угодою Австр. імперія була перетворена на двоєдину (дуалістичну) державу, яка дістала назву Австро-Угорщина і складалася з 2 частин, що були розділені р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії входили власне австр. землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина (т. зв. землі корони св. Стефана), крім власне угор. земель, включала також Словаччину, Банат і Воєводину, Хорватію і Славонію, Трансільванію, Закарп. Україну. Вона дістала політ. і адмін. автономію, власний уряд і парламент — сейм. В А.-У. було запроваджено нову конституцію. На чолі А.-У. стояв австр. імператор з династії Габсбургів, який одночасно носив титул короля Угорщини. 21.12.1867 р. імператор Франц-Йосиф I (1848—1916) затвердив австро-угор. угоду і конституцію А.-У. Згідно з її положеннями утворювався рейхсрат — двопалатний парламент, що складався з палати панів та палати депутатів. До палати панів, крім спадкових членів, імператор міг призначати пожиттєвих членів. Ними, зокрема, були митрополит гр.-католицької церкви А. Шептицький та відомий укр. письменник В. Стефаник. Укр. населення А.-У. у 1910 р. становило 8 % заг. кількості мешканців імперії і проживало на території Галичини, Буковини та Закарпаття. Його політ. становище було вкрай тяжким. На Закарпатті існування українців взагалі не визнавалося угор. владою. У 1868 р. сейм у Будапешті оголосив усе населення краю єдиною угор. нацією. На Буковині та в Галичині становище було дещо кращим. Тут виникли й успішно розвивалися укр. культ.-просвітницькі організації (т-во «Просвіта», Наук. т-во ім. Т. Шевченка та ін.), були укр. представники у провінційних сеймах. Однак і тут українці були в нерівноправному становищі. В Галичині влада фактично належала полякам, а на Буковині — німцям та рум. боярам. Офіційною мовою в Галичині була пол., а на Буковині — нім. Зовн. політика А.-У. після поразок у війнах з Пруссією та Італією була спрямована головним чином на Балкани. У 1878 р. австро-угор. в-ська окупували Боснію і Герцеговину, яка була анексована 5.10.1908 р. Це викликало загострення відносин А.-У. з Росією, результатом чого було укладення 7.10.1879 р. таємної угоди з Німеччиною, до якої у 1882 р. приєдналася Італія. Так було оформлено Троїстий союз, спрямований проти Росії та Франції. 28.06.1914 р. у Сараєві було вбито наступника австр. престолу ерцгерцога Франца Фердінанда, що стало приводом до початку Першої світової війни. 28.07.1914 р. А.-У. оголосила війну Сербії, а 6.08 — Росії. В союзі з Німеччиною, Болгарією та Туреччиною А.-У. впродовж 1914—18 рр. вела воєн. дії проти країн Антанти, які закінчилися крахом імперії. У жовт.— листоп. 1918 р. на її землях утворилися самостійні держави: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (Югославія), ЗУНР. Частина колишніх територій А.-У. відійшла до Італії, Румунії, Польщі.

АВТОМАТ КУРСУ — пристрій, що входить до бортового навігац. комплексу ЛА. Призначений для подання керівних сигналів на виконавчі кермові механізми

(літаководіння в автоматичному режимі) або на курсовий індикатор (пілотування в ручному режимі).

АВТОМАТИЧНА ЗБРОЯ — вогнепальна зброя, у якій перезарядження і черговий постріл виконуються автоматично за рахунок енергії порохових газів або ін. (сторонніх) джерел. А. з. має високу скорострільність. З неї ведеться автоматична стрільба і стрільба одиночними пострілами. Забезпечення патронами здійснюється з магазинів (магазинне) або гнучких ланкових стрічок (стрічкове). Сучасна А. з. поділяється на автоматичні пістолети, пістолети-кулемети й автомати, автоматичні гвинтівки і карабіни, кулемети, автоматичні гранатомети і пушки. А. з. з'явилася в II пол. 19 ст.

АВТОМАТИЧНА СИСТЕМА КЕРУВАННЯ ЛІТАКАМИ І ВЕРТОЛЬОТАМИ (АСУСВ) — комплекс пристроїв для забезпечення руху літаків і вертольотів за заданою траєкторією від злету до посадки без участі людини, а також для підвищення їх стійкості та керованості в польоті при ручному керуванні. АСУСВ використовує сигнали наземних систем навігації і наведення, дані бортових радіолок., лазерних, теплових та ін. прицілів. Застосування АСУСВ дозволяє військ. авіації вести бойові дії в складних метеорол. умовах у будь-який час доби, а також здійснювати польоти на гранично малих висотах.

АВТОМОБІЛЬНІ ВІЙСЬКА — спец. в-ська для підвезення мат. засобів, евакуації поранених, перевезення в-ськ. У деяких арміях називаються трансп. в-ськами.

АВТОНОМІЯ — право самостійного управління, розв'язання держ. питань певною частиною держави (населення).

АВТОНОМНА РАДІОНАВІГАЦІЙНА СИСТЕМА — комплекс бортових радіонавігац. пристроїв (РНП), які в рамках єдиної структурної схеми забезпечують визначення місцезнаходження рухомих об'єктів. Як РНП, що автономно діють на борті об'єкту, можуть використовуватись навігац. РЛС, доплерівські вимірювачі шляхової швидкості та кута знесення, радіовисотоміри.

АВТОНОМНЕ ПЛАВАННЯ — плавання корабля (судна) або групи кораблів (судів) у віддалених від баз р-нах без поповнення запасів.

АВТОНОМНИЙ ПОЛІТ — спосіб водіння пілотованих і безпілотних ЛА, за якого всі необхідні завдання навігації — вибір траєкторії польоту або витримування її, пошук і виявлення мети, визначення траєкторії для виходу на ціль, розрахунок режимів роботи бортового устаткування та ін.— вирішуються на борті ЛА без участі наземних систем керування.

АВТОНОМНІСТЬ КОРАБЛЯ — тривалість безупинного плавання корабля без поповнення запасів; бойова автономність кораблів — тривалість безупинного ведення бойових дій без поповнення боєзапасу (а в авіаносців — і авіац. палива). Автономність кораблів різних класів зі звичайною (неядер.) енергетичною установкою — від 7 до 90 діб.

АВТОПІЛОТ — пристрій для автоматичного керування польотом ЛА, у т. ч. при зльоті та посадці.

АГЕНТУРНА РОЗВІДКА — здобування за допомогою таємних агентів зведень про збройні сили, військ.-екон. та мобілізац. можливості держав, а також про устаткування ТВД та ін.

АГРЕСІЯ (від лат. aggressio — напад) — будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, терит. недоторканності або політ. незалежності ін. держави або народу (нації). Найтяжчий міжнар. злочин проти миру і безпеки. Збройна агресія є підставою для індивідуальної і колективної самооборони, передбаченої ст. 51 Статуту ООН.

АГРЕСІЯ НЕПРЯМА — агресія, що здійснюється озброєними воєнізованими формуваннями, бандформуваннями або найманцями, які формально не належать до збройних сил будь-якої держави або приховують свою належність до неї, хоч їхні дії організуються певною державою або за її дорученням.

АГРЕСІЯ ПРЯМА — агресія, що здійснюється безпосередньо збройними силами держави. До прямої агресії належать такі дії: вторгнення або напад збройних сил держави на територію та об'єкти ін. держави, окупація або анексія території ін. держави чи її частини; блокада портів, узбережжя або повітр. простору держави збройними силами ін. держави; напад збройних сил держави на сухопут., мор. чи повітр. (військ. або цив.) сили та засоби ін. держави; порушення умов міжнар. угоди щодо перебування на території країни збройних сил ін. країни або недотримання установлених строків їх виведення.

АГРЕСОР — держава (військ. союз держав), яка здійснює агресію.

АДАПТАЦІЯ (від лат. adapto — пристосовую) — пристосування організму, особистості до впливу нових подразників або до умов діяльності, що змінилися, і життя в цілому. Поділяється на біол., фізіол., психол. і соц. Поняття А. поширюється і на складні техн. системи автоматичного керування.

АДЖИМУШКАЙСЬКІ КАМЕНОЛОМНІ — названі за поселенням Аджимушкай (нині в межах м. Керч). У роки Другої світової війни в А. к. у листоп.— груд. 1941 р. була база партизанського загону, а з трав. до жовт. 1942 р. героїчно оборонялася частина в-ськ Крим. ф-нту, що потрапила в оточення у ході травневих боїв у р-ні Керчі. Обложені виявили масовий героїзм.

АДІЛЬ-ГІРЕЙ II (р. н. і см. невід.) — крим. хан (1665—71). У 1665 р. за підтримки турків скинув з престолу хана Мохаммед-Гірея IV. Підтримав П. Суховія (Суховієнка) і М. Ханенка в їх боротьбі проти гетьмана П. Дорошенка. В результаті домовленості П. Дорошенка і тур. уряду був скинутий з престолу. На крим. престолі його змінив Селім-Гірей, який став союзником П. Дорошенка у воєн. діях проти Польщі і Моск. держави.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ — поділ території країни на окремі частини — адмін.-терит. одиниці (краї, області, провінції, штати, департаменти, райони тощо), на основі якого створюються і діють органи держ. влади та місцевого самоврядування.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ — поділ території України на певні частини з метою побудови держ. органів влади та управління на місцях. У періоди втрати Україною держ. незалежності і поділу її території між сусідніми державами на укр. етнічних землях створювались колоніальні органи управління та поступово поширювався адмін.-терит. устрій метрополії. В Україні першими спробами адмін.-терит. поділу можна вважати існування земель-князівств за часів Київ. Русі. В 9—12 ст. територія суч. України поділялася на Київ., Чернігово-Сівер., Переясл., Волин. і Галицьку землі, які входили до складу Давньоруської держави. Деякі менші землі, через низький рівень екон. і політ. розвитку, входили до складу Київ. князівства, зокрема Полян. (Руська), Турово-Пинська і Древлян. землі. Землі-князівства поділялись на волості, центрами яких були міста. За політ. устроєм Київ. Русь становила держ. утворення у формі монархії. На її чолі стояв великий князь київ., який зосереджував у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої, судової і військ. влади. Внутр. управління здійснювали численні княжі управителі. На найвищі адмін. посади призначались представники великокнязівського роду або намісники (посадники) і тисяцькі. Згодом провідне місце серед київ. урядовців займав двірський, або дворецький, осн. діяльність якого була пов'язана з управлінням князівським двором. Розгляд судових справ здійснював сам князь. За дорученням князя судові функції міг виконувати хтось із бояр, найчастіше дворецький. На місцях судочинством переважно займався спец. київ. урядник — тивун (тіун). Найрізноманітніші функції при дворі виконували печатник, стольник, покладник, сідлецький, а також дрібніші чиновники — биричі, отроки, дітські, городники, митники та ін. З сер. 12 ст. розпочався процес занепаду Київ. держави. Безпосереднім спадкоємцем політ. і культ. традиції Київ. Русі стало Галицько-Волин. князівство. В 13 — I пол. 14 ст. у складі Галицько-Волин. держави було об'єднано значну частину укр. етнічної території. У 13 ст. зах. кордон Галицько-Волин. князівства проходив по р. Яселці, далі у півн.-сх. напрямку через ріки Віслок і Сян і ще далі, на зх від р. Вепр, пролягав на півд. сх. Крайніми зах. укр. поселеннями були Коросне, Ряшів, Щекарів, Верещин. Півн. межею Галицько-Волин. держави були притока Бугу Володавка і Верхня Прип'ять, а після входження до складу князівства Берестейської землі — ріки Наров і Яселда. На сх князівство межувало з Турово-Пинською і Київ. землями. Кордон проходив через річки Прип'ять, Стир, Горинь, далі верхів'ями Случі і Півд. Бугу вздовж рік Ушиця і Прут до Чорного моря. Галицько-Волин. князівство включало Перемишл., Звенигород., Галицьку, Володимир., Луцьку, Дорогобузько-Пересопн., Болохів., Берест., Холм., Червен. і Белзьку землі. До складу князівства входили також землі у нижній течії Дністра, Пруту, Серету, а також значна частина Закарпаття. В основу держ. організації і адмін. устрою Галицько-Волин. князівства покладалися ті ж принципи, що й у Київ. державі. Територія держави поділялася на ряд князівств-земель. До складу земель входили

волості, центрами яких були міста. З І пол. 14 ст. окремі міста князівства отримали магдебурзьке право і дістали підставу для самоврядування. Першим самоврядний статус отримало м. Сянок (1334), згодом — Львів, Кам'янець-Подільський, Брест, Дорогочин, Більськ, Луцьк та ін. Після смерті Юрія II Болеслава (1340) почався занепад Галицько-Волин. держави. Більшість укр. земель у II пол. 14 ст. була загарбана, анексована іноземними державами. В 1387 р. багаторічні війни Польщі, Угорщини та Литви за Галичину завершились приєднанням (анексією) цієї укр. території до Пол. королівства. В 50-х рр. 14 ст. лит. князь Ольгерд розпочав захоплення Придніпров'я. Ще в І пол. 14 ст. Литва завоювала частину Волині, Берест. (1320) і Дорогочин. землі. У 1355—56 рр. лит. в-ська захопили спочатку Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р.— Київ. та в 1363 р. Поділ. землі. З приєднанням значної частини укр. земель Лит. князівство перетворилось на велику феодальну державу. Населення укр. земель з його високою культурою і правовими відносинами справляло значний вплив на політ. і суспільне життя Лит. держави. Руська мова стала держ. Лит. держава сприйняла чимало норм руського права і систему адмін. влади. Православна церква відігравала значну роль у державі. Все це визначало автономний статус укр. земель у складі Великого князівства Лит. Волинь, Київщина, Новгород-Сіверщина, Чернігівщина і Поділля становили окремі удільні князівства на чолі з князями. Адмін. влада зосереджувалась у руках князя, земських бояр і князівських урядовців — канцлера, скарбничого, тивуна і соцького. Хоч укр. удільні князі мали значні автономні права, все ж вони постійно намагалися досягти повної незалежності від Лит. держави. Прагнучи не допустити зміцнення укр. князівств, великий князь лит. Вітовт протягом 1392—94 рр. змістив удільних князів, які провадили на той час майже незалежницьку політику, і ліквідував Новгород-Сівер., Волин., Поділ. і Київ. князівства. На поч. 40-х рр. 15 ст. Волин. і Київ. князівства були відновлені. Однак після смерті Свидригайла (1452) і Семена Олельковича (1470) ці князівства були остаточно ліквідовані і перетворені на лит. провінції. На їх місці створено Київ., Брацл. і Волин. воєводства, які управлялися великокняжими намісниками — воєводами. Воєводства складалися з повітів, а повіти з волостей. Після укладення між Польщею і Литвою Люблін. унії 1569 р. всі укр. землі, за винятком Берест. і Дорогочин., Закарпаття, Буковини і Чернігівщини, потрапили під безпосередню владу Пол. королівства. Ця територія поділялась на воєводства: Руське (складалося з Галицької, Львів., Перемишл., Сяноц. і Холм. земель); Белзьке (складалося з Бузького, Городельського і Грабовецького повітів); Поділ. (включало Червоногород., Кам'янецький і Летичів. повіти); Брацл. (входили Брацл., Вінницький і Звенигород. повіти): Волин. (складалося з Луцького, Володимир. і Крем'янецького повітів); Київ. (входили Київ., Житомир., Овруцький повіти і Білоцерк., Богусл., Канів., Корсун., Романів., Черкаське і Чигирин. староства). За умовами Деулінського перемир'я 1618 р. між Річчю Посполитою і Моск. державою Чернігово-Сіверщина перейшла під владу

Польщі. В 1635 р. було утворене Черніг. воєводство з Черніг. і Новгород-Сівер. повітами. Берест. (Берест. і Пинський повіти) і Підляське (Мельницька, Дорогочинська і Більська землі) воєводства були включені до складу Литви. Адмін. управління укр. землями у складі Речі Посполитої здійснювалось на основі Лит. статуту 1588 р. та норм пол. права. Значна частина укр. міст керувалась положеннями магдебурзького права, на основі якого управління містом переходило до виборного магістрату, очолюваного війтом. Після захоплення Угорщиною Закарп. України (остаточно у 13 ст.) на цій території було запроваджено угор. адмін.-терит. устрій. Укр. землі були розділені між 7 комітатами (жупами) — Спишським, Земплинським, Шаришським, Ужанським, Угочанським, Березьким, Мармароським. На чолі комітату стояв жупан, якого призначав король. На поч. 16 ст. внаслідок втрати Угорщиною незалежності більша частина Закарпаття потрапляє під владу Трансільван. (Семигород.) князівства. З 1699 р. вся Закарп. Україна перебувала у складі Австрії. З сер. 10 ст. територія сучасної Буковини входила до складу Київ. Русі. У 12 — I пол. 14 ст. ці землі становили частину Галицько-Волин. держави. Занепад Галицько-Волин. князівства призвів до зміцнення в сер. 14 ст. в цьому регіоні позицій Угорщини. В сер. 14—15 ст. тут існувало укр. держ. утворення — Шипинська земля (в межах суч. Чернівецької обл.). Із сер. 14 ст. Буковина відійшла до Молд. князівства. В цей час буковин. землі були розділені на 3 волості — Чернівецьку, Хотинську і Сучавську. В 1514 р. Молдова разом з укр. територією потрапила під владу Туреччини. У Буковині була створена тур. військ.-адмін. одиниця — Хотин. райя. У II пол. 18 ст. Буковина поділялася на 3 цинути — Чернівецьку, Сучавську і Кімпалунську, які складалися з околів. Адмін. і судова влада на цій території належала молд. дивану в Яссах. У 1774 р. Буковина (крім Хотин. райї) потрапила під владу Австрії і до 1786 р. управлялася військ. командуванням. На поч. 1787 р. буковин. землі увійшли до складу Галичини. Територія Хотин. райї за Бухарест. мирним договором 1812 р. потрапила під владу Рос. імперії. Протягом століть Півн. Причорномор'я і Крим були зоною боротьби укр. князів з кочовими племенами. Після розгрому Хозар. каганату (965) в-ками Святослава Ігоровича на Таман. п-ві утворилося Тмутаракан. князівство, до складу якого незабаром увійшли землі Приазов'я, Кубані та сх. частина Крим. п-ва. З поч. 11 ст. князівство перебувало у складі Київ. держави. В 13 ст. Укр. Причорномор'я і Крим були завойовані монголотатарами. У Криму утворився улус із центром у м. Солхаті, який підлягав ханам Золотої Орди. Після її розпаду тут виникла тат. держава — Крим. ханство (1449—1783). Тат. орди здійснювали грабіжницькі походи на Україну. Руйнуючи укр. міста і села, вони брали у полон десятки тисяч мирних жителів і продавали їх у рабство або використовували на тяжких роботах у своїх господарствах. За даними перепису 1666—67 рр., проведеного Евлієм Челебі, українці становили 4/5 всього населення Криму. Для захисту від тат.-тур. агресії у Пониззі Дніпра на пд від дніпрових порогів була

створена військ.-політ. організація — Запорозька Січ. До складу володінь запорозького козацтва — Вольностей В-ська Запорозького — входила територія по лінії від гирла Тясмину до Чорного Лісу, далі ріками Ворсклою, Синюхою і Півд. Бугом до Дніпровсько-Бузького лиману, вздовж Дніпра до верхів'їв Конки і гирла Берди, а звідти — узбережжям Азов. моря до гирла Кальміусу та по р. Орель до Дніпра. З II пол. 16 ст. на Запорожжі сформувався чіткий адмін.-політ. устрій. Усе В-сько Запорозьке поділялося на полки, якими командували полковники. Полки поділялися на курені на чолі з курінними отаманами, а курені — на сотні. На чолі козацького в-ська стояв виборний гетьман. Безпосередньо на Січі старшим був кошовий отаман. Вищою владою на Січі вважалася військ. рада (коло), яка обирала або скидала кошового отамана, козацьку старшину, вирішувала всі найважливіші питання життя Коша. На чолі всього управління Запорозькою Січчю стояла військ. (кошова) старшина — військ. писар, військ. суддя, осавул, обозний, хорунжий. Запорозькі козаки становили «січове товариство», яке поділялось на курені. У 18 ст. всіх куренів було 38. Керував куренем курінний отаман. Місце перебування Січі змінювалось кілька разів, залежно від воєн.-політ. ситуації (див. Чортомлицька Січ, Кам'янська Січ, Олешківська Січ, Нова Січ). У 18 ст. запорозькі землі охоплювали територію суч. Запорізької, Дніпропетр., Миколаїв., Херсон. і значної частини Донецької обл. Адміністративно вони поділялись на округи — паланки: на правому березі Дніпра — Кодацька, Бугогардівська, Інгульська (Перевознинська), на лівому — Протовчанська, Самарська, Орельська, Кальміуська і Прогноївська. На чолі паланок стояли паланкові полковники, писарі та осавули, призначені кошем. Посилення нац. і соц. гніту в Україні протягом 14—16 ст. викликало постійне піднесення народної боротьби проти пол. загарбників, яка в сер. 17 ст. переросла в Нац.-визв. війну укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького. Осн. метою цієї боротьби стало створення незалежної держави у межах усіх укр. етнічних земель. Вже на початковому етапі війни на значній частині території України була відновлена укр. державність, сформувались нова військ.-політ. система і органи держ. управління, визначився адмін.-терит. устрій, який ґрунтувався в основному на традиціях Запорозької Січі. Укр. козацька держава, яка складалася з земель колишнього Київ., Чернігів. і Брацл. воєводств, обіймала територію бл. 200 тис. км^2. За умовами Зборівського мирного договору 1649 р., кордон між Україною і Річчю Посполитою встановлювався по лінії Дністер — Ямпіль — Брацлав — Вінниця — Погребище — Паволоч — Коростишів — Горностайпіль — Димер — Дніпро — Остер — Чернігів — Ніжин — Ромни. Сх. кордон встановлювався по лінії колишнього пол.-моск. кордону і пролягав по ріках Сухий Ромен, Терен, Бобрик, через Сулу, Псел до Ворскли і далі до р. Коломак і Муравського шляху. На чолі новоствореної держави стояв гетьман України, яким був проголошений Б. Хмельницький (1648). Гетьману

належала вища військ., політ., адмін. і судова влада в Україні, яку він здійснював через Ген. військ. канцелярію. Найближчими помічниками гетьмана в управлінні державою була ген. старшина — ген. писар, ген. судді, ген. осавул, ген. хорунжий, ген. підскарбій, ген. обозний, ген. бунчужний. Найвищою судовою установою був Ген. військ. суд. Столицею України та гетьманською резиденцією стало місто Чигирин. Територія України поділялась на полки, число яких не було сталим. У 1649 р. їх налічувалося 16 — Чигирин., Черкаський, Корсун., Білоцерк., Канів., Переясл., Брацл., Кальницький (Вінницький), Київ., Кропивнян., Миргород., Ніжин., Полт., Черніг., Прилуцький та Уман. У 1650 р. було 20 полків. Під час воєн. дій укр. армії проти пол. і лит. в-ськ у 1654—55 рр. утворились Волин., Турово-Пинський, Білорус. (Чавський) і Поділ. полки. На чолі кожного полку стояв полковник, який обирався на полковій раді або призначався гетьманом. Полковник зосереджував у своїх руках військ., адмін. і судову владу на території полку. Крім нього, до полкового уряду входили полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий обозний, полковий хорунжий. Полки поділялись на сотні, в яких військ.-адмін. функції виконували сотники. До складу сотні входило кілька куренів, що очолювалися курінним отаманом. Найвищим органом місцевого управління були козацькі ради, на яких обговорювали і вирішували всі найважливіші політ., військ., фінансові та судові справи, обирали і скидали козацьку старшину (див. також Генеральна військова рада). Управління містами у Гетьманщині здійснювалось відповідно до їх статусу. Містами, які мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), управляли виборні магістрати. Міста, які не дістали цього права, мали обмежене самоврядування, управлялись виборними ратушами, але підлягали і старшинській адміністрації. На чолі міського управління стояв війт, якого обирали або призначав гетьман чи полковник. У II пол. 17 ст. Україна внаслідок десятирічної виснажливої громадянської війни та постійної збройної інтервенції іноземних в-ськ (т. зв. період Руїни) потрапила у сферу впливу сусідніх держав. Після Андрусів. перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. територія Лівобережної України з Києвом та Запорожжя опинилися під владою Моск. держави, а Правобережна Україна залишилась у складі Речі Посполитої (в 1699 до Польщі приєднано Поділля, яке було під владою Туреччини). Півд. Київщина і Брацлавщина з містами Трахтемирів, Канів, Черкаси і Чигирин мала залишатись незаселеною. Укр. землі, які перебували у складі Моск. держави, протягом 17—18 ст. зберігали відносну автономію і держ. права. Територія Гетьманщини (суч. Черніг., Полт., зах. частина Сум., Харк. і сх. частина Київ. обл.) за військ. і адмін.-терит. устроєм поділялась на 10 полків: Київ., Ніжин., Переясл., Черніг., Стародуб., Лубен., Прилуцький, Гадяцький, Миргород. і Полт. Гетьманській адміністрації підлягав і Могилівський полк, який частково знаходився на етнічній білорус. території. Політико-правове становище Гетьманщини спочатку визначалося

договорами між гетьманом України і моск. урядом, які мали міждерж. характер. Однак у міру загострення внутрішньополіт. ситуації, внаслідок боротьби за владу старшинських угруповань та у зв'язку з намаганнями Моск. держави посилити свої впливи в Україні, ці договори поступово набувають рис договірних статей. Переясл. статті 1659 р., Батурин. статті 1663 р., Моск. статті 1665 р. та ін. гетьманські угоди з моск. урядом щоразу більше обмежували політ. автономію України та посилювали її адмін. і фінансову залежність від Моск. держави. Управління Гетьманщиною здійснював гетьман України, якому належала вся повнота військ., адмін. і судової влади. Гетьман обирався Ген. військ. радою, в основному з кандидатур, заздалегідь узгоджених з моск. урядом. Гетьманський уряд уже не мав права підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Резиденція гетьмана щоразу ближче переносилася до рос. кордону — Гадяч (1663—68), Батурин (1669—1709; 1750—64), Глухів (1709—50). У 1708 р. на території Лівобережної України було утворено 2 губернії — Київ. і Азов., що фактично поклало початок створенню паралельних органів держ. управління. З 1709 р. при гетьманові постійно перебував царський резидент для нагляду за діяльністю гетьмана та старшини. Значного удару по укр. державності було завдано діяльністю органів рос. колоніальної адміністрації в Україні — Малорос. колегії та Правління гетьманського уряду. Розглядаючи Гетьманщину як частину Рос. імперії та намагаючись уніфікувати систему управління державою, рос. уряд вирішив повністю ліквідувати автономію України. 10.11.1764 р. Катерина II скасувала гетьманство, передавши всю повноту виконавчої влади в Україні президенту Малорос. колегії П. Рум'янцеву. Обмеження козацького самоврядування та поступова ліквідація полкового устрою відбувалися і в Слобід. Україні. З сер. 16 ст. територію Слобожанщини почали поступово заселяти укр. козаки і селяни з Правобережної і Лівобережної України. З 17 ст. ці землі було приєднано до Моск. держави. Адмін.-терит. устрій Слобід. України був здебільшого подібним до Гетьманщини. В 17 ст. тут існувало 5 полків, які становили військ. й адмін.-терит. одиниці: Острогозький (1652—58), Сум. (1652—58), Охтир. (1651—58), Харк. (1659—60), Балакліїв. (1669—70). У 1670 р. Балакліїв. полк було приєднано до Харк., з якого в 1685 р. виділився Ізюм. полк. Полкові канцелярії підпорядковувались бєлгород. воєводі, через нього — Розрядному, а згодом — Посольському приказу. Намагання населення Слобід. України приєднатись до Гетьманщини викликало рішучий опір з боку рос. властей. 28.07.1765 р. рос. уряд ліквідував слобід. козачі полки і на їх місці утворив регулярні гусарські частини за рос. зразком. На слобід. землях було утворено Слобід.-Укр. губернію з центром у Харкові. В II пол. 18 ст., прагнучи обмежити самоврядування і господарську діяльність Запорозької Січі, яка виступала активним каталізатором нац. свідомості та перешкоджала експансіоністській політиці Рос. імперії на пд України, рос. уряд дозволив створення на території Запорожжя військ. поселень з іноземців (сербів, німців, болгар, греків).

Новозасновані поселення були названі Новою Сербією (1752) із штаб-квартирою у Новомиргороді та Слов'яно-Сербією (1753) з центром у м. Бахмуті (тепер Артемівськ). У 1764 р. військ. поселення були ліквідовані, а їх землі включені до складу Новорос. губернії. Наприкін. 17—18 ст. значна частина укр. земель — Правобережна Україна, Поділля, Волинь, Галичина, Холмщина, Підляшшя і Посяння — входили до складу Польщі. В 1684—85 рр. на Правобережжі пол. сейм підтвердив за козаками їх осн. права і привілеї. На цій території були сформовані Білоцерк. (Фастів.), Корсун., Брацл. і Богусл. полки, які очолювали полковники С. Палій, З. Іскра, А. Абазин і С. Самусь. Однак у черв. 1699 р. пол. сейм, побоюючись наростання нової хвилі нац.-визв. руху на Правобережжі, прийняв постанову про ліквідацію козацьких полків. Це рішення не було визнане козаками і привело до Палія повстання 1702—04 рр. Після поразки повстання значна частина козаків перейшла на територію Гетьманщини, а козацький військ.-терит. устрій у Правобережній Україні було ліквідовано. Наприкін. 17 — на поч. 18 ст. на укр. землях у складі Речі Посполитої зберігався поділ на воєводства і повіти. Існували Київ., Брацл., Поділ., Волин., Руське і Белзьке воєводства. Адмін. управління здійснювали воєводські та повітові органи влади. Наприкін. 18 ст. внаслідок 3 поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) укр. землі увійшли до складу Австрії, Рос. імперії і Туреччини. В 1772 р. до складу Австрії відійшла вся територія Руського воєводства (без Холм. землі), Белзького та зах. повітів Волин. і Поділ. воєводств, а в 1774 р.— Буковина (без Хотин. райї). Австр. уряд створив на захоплених територіях коронний край — Королівство Галичини і Лодомерії (Володимирії) з центром у Львові, у складі якого штучно об'єднав укр. етнічні землі з частиною пол. земель. Умовною межею між укр. (сх.) і пол. (зах.) частинами Галичини стала р. Сян. В 1786—1849 рр. окремий округ у складі Галичини становила Буковина, а в 1795—1809 рр.— Холмщина. Територія королівства поділялась на округи і дистрикти, кількість яких змінювалась. Так, до 1782 р. існувало 6 округів і 59 дистриктів, а в 1867 р.— 17 округів і 176 дистриктів. Адмін. влада у коронному краї належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Губернатора, який утримував у своїх руках всю повноту виконавчої влади, призначав імператор. Вищий представницький орган у Галичині — сейм — збирався тільки 1 раз, у 1780 р. Існував виконавчий орган сейму — становий крайовий комітет. На місцях адмін. і судова влада належала війтові, а управління декількома навколишніми громадами здійснював мандатор. Містами управляли магістрати, до складу яких входили війт, бургомістр, райці (радники) і лавники (засідателі). З утворенням у 1867 р. Австро-Угор. імперії Сх. Галичина і Буковина залишились у складі Австрії, а Закарпаття потрапило під безпосередню владу Угорщини. Існуючі коронні краї у Галичині та на Буковині отримали статус провінції і поділялися на повіти. Вся адмін. влада в краї належала наміснику. В 1699 р. Закарп. Україна, яка протягом століть була під окупацією Угорщини, увійшла

до складу Австрії. Територія Закарп. України, як і угор. етнічні землі, поділялась на жупи (комітати), які у свою чергу складались із доміній. Всі адмін. органи влади на Закарпатті підпорядковувались Пожонському (Братисл.) намісницькому управлінню. Зазнаючи нещадного нац. гніту і будучи найбільше відірваними від загальноукр. громадсько-політ. і культ. життя, українці Закарпаття все ж зберігали нац. свідомість і самобутню культуру. Зміцнення екон. незалежності Запорожжя та величезний вплив запорожців на формування політ. свідомості укр. населення становили потенційну загрозу колоніальній політиці Рос. імперії на пд України. Тому 4—5(15—16).06.1775 р. за наказом Катерини II рос. в-ська під командуванням генерала П. Текелі зруйнували Запорозьку Січ. 3(14).08.1775 р. було видано царський маніфест, який офіційно ліквідував запорозьке козацтво. На землях В-ська Запорозького було утворено 2 губернії — Азов. і Новорос. Після скасування гетьманства рос. уряд вирішив остаточно ліквідувати існуючі ще форми військ. і місцевого адмін.-терит. устрою в Лівобережній Україні. У 1781 р. на Лівобережжі було ліквідовано сотенно-полковий устрій. У 1781—83 рр. в Україні було утворено Київ., Харк., Черніг., Новгород-Сівер. і Катериносл. намісництва. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. В 1783 р. указом рос. військ. колегії на основі лівобережних козацьких полків створювались регулярні карабінерські кавалерійські полки. Таким чином, протягом усього часу перебування укр. земель у складі імперії політика рос. уряду була спрямована на ліквідацію традиційного адмін. устрою України, збереження якого значною мірою сприяло формуванню в укр. населення нац. свідомості. Подальша рос. експансіоністська політика на пд. України завершилась приєднанням у 1783 р. Крим. ханства до Рос. імперії. Царським указом від 2.02.1784 р. на території Криму було утворено Таврійську область з центром у Сімферополі. В 1783 р. Азов. і Новорос. губернії були об'єднані і на їх основі створено Катериносл. намісництво з центром у Кременчуці (з 1789 — у м. Катеринославі). Після 2-го і 3-го поділів Польщі до складу Рос. імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь. На цих землях було створено Волин., Брацл. і Поділ. губернії. Відповідно до царського указу 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» в Україні замість намісництв створювались губернії. На поч. 19 ст. існувало 9 губерній: Київ., Полт., Черніг., Харк., Катериносл., Херсон., Таврійська, Поділ. і Волин. В 1815 р. до Рос. імперії було приєднано Холмщину і Підляшшя, які в 1831 р. увійшли до складу Сідлецької, Люблін. і Гродн. губерній. В І пол. 19 ст. для придушення нац.-визв. руху рос. уряд сформував систему військ.-адмін. одиниць — генерал-губернаторства. В Україні було створено 4 генерал-губернаторства: Київ. (складалось із Київ., Волин. і Поділ. губерній), Малорос. (Полт. і Черніг.), Харк. (Харк. і Воронезька губернії), Новорос. (Катериносл., Таврійська, Херсон. губернії і Бессараб. область). Всю повноту військ. і цив. влади на території адмін. одиниць здійснював генерал-губернатор. Протягом II пол. 19 ст. значних коректив в адмін.-

терит. поділі укр. земель у складі Рос. імперії не відбулося. В 1912 р. було створено Холм. губернію, до якої увійшла більшість укр. земель Королівства Пол. На поч. Першої світової війни 1914—18 рр. у результаті Галицької битви 1914 р. рос. в-ська захопили значну частину західноукр. земель. На окупованій території було створено Галицько-Буковин. генерал-губернаторство, яке існувало до серп. 1917 р. (з перервами). Діяльність рос. військ.-адмін. органів у Галичині, на Буковині і в Посянні була спрямована на нищення укр. нац. життя у всіх його проявах — політ., реліг. і культ. Лютнева революція 1917 р. в Росії сприяла розгортанню нац.-визв. руху в Україні. 3(17).03.1917 р. у Києві було створено УЦР, яка після проведення Всеукр. нац. конгресу була перетворена на революційний парламент України. Очоливши боротьбу укр. народу за побудову власної держави, УЦР своїми 4 Універсалами вивела Україну зі статусу колонії у складі Рос. імперії до становища незалежної держави. 15(28).06.1917 р. на засіданні Малої Ради було сформовано перший укр. уряд — Ген. Секретаріат УЦР — УНР. Після проголошення в ніч з 11(24) на 12(25).01.1918 р. незалежності України Ген. Секретаріат було перейменовано у Раду Народних Міністрів УНР. Таємна частина договору між УНР і Австро-Угорщиною передбачала об'єднання Галичини і Буковини в окремий коронний край. Важливим кроком укр. влади стало прийняття 2—4.03.1918 р. закону про адмін.-терит. поділ України. Запроваджувався поділ на нові адмін.-терит. одиниці — землі. Серед них — Київ з околицями, Древлян. земля (головне місто — Коростень), Волинь (Луцьк), Погориння (Рівне), Болохів. земля (Житомир), Поросся (Біла Церква), Черкаси (Черкаси), Побужжя (Умань), Поділля (Кам'янець-Подільський), Брацлавщина (Вінниця), Подніпров'я (Балта), Помор'я (Миколаїв), Одеса з околицею, Низ (Єлизаветград, тепер Кіровоград), Січ (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), Запоріжжя (Бердянськ), Нове Запоріжжя (Херсон), Азов. земля (Маріуполь), Половецька земля (Бахмут, тепер Артемівськ), Донеччина (Слов'янськ), Подоння (Острогорськ), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина (Чернігів), Переяславщина (Прилуки), Посем'я (Конотоп), Посулля (Ромни), Полтавщина (Полтава), Самара (Кременчук), Слобожанщина (Суми), Харків з повітом і частиною Валків. та Білгород. повітів. Виконавча влада на місцях належала губернським і повітовим комісарам, які призначались УЦР замість царських губернаторів. Вища судова влада в республіці належала Ген. суду та апеляційним судам. 29.04.1918 р. на сесії УЦР було схвалено Осн. Закон Республіки (див. Конституція УНР) та обрано М. Грушевського президентом України. Однак в основному УЦР була неспроможна організувати ефективне адмін. управління державою, не змогла налагодити нормальне господарське життя та сформувати боєздатні збройні сили, що в кінцевому підсумку призвело до її падіння. 29.04.1918 р. на Хліборобському конгресі у Києві гетьманом України було обрано П. Скоропадського. В опублікованому 29.04.1918 р. «Законі про тимчасовий устрій України» зазначалось, що вся виконав-

ча і законодавча влада в країні тимчасово належить гетьману України. Гетьман призначав отамана Ради Міністрів Укр. Держави, затверджував склад уряду, очолював збройні сили і керував зовн. політикою держави. В майбутньому владу гетьмана мав обмежити законодавчий орган — Сейм України. УЦР оголошувалася розпущеною, а всі видані нею закони скасовувались. Замість УНР проголошувалася Укр. Держава. Вищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади стала Рада Міністрів Укр. Держави. Для управління країною на місцях запроваджувалися посади губернських і повітових старост. На чолі міського управління стояли міські отамани, а у Києві — столичний отаман. Найвищим органом судової влади став Держ. сенат Укр. Держави. В період Гетьманату тривало формування укр. держ. території. Враховуючи стратег. інтереси держави і побажання населення територій, де українці становили більшість, до України було приєднано Гомельський повіт Могильов. губернії, Путивл., Рильський, Суджанський, Гайворон., Білогород., Корочан., Новооскол. повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронезької губернії, а також Річин., Пинський і Мозир. повіти Мінської губернії. У верес. 1918 р. на переговорах у Києві між представниками укр. уряду і делегацією від нац. та громадських організацій Криму було досягнуто угоди про входження п-ва до складу України на правах автономії. У трав.— жовт. 1918 р. на укр.-рос. переговорах розглядалося питання про терит. розмежування між Україною і Рад. Росією, яке в результаті розриву переговорного процесу рос. стороною не було вирішено. В листоп. 1918 р. внаслідок протигетьманського повстання владу в свої руки взяла Директорія УНР. 26.12.1918 р. було проголошено відновлення УНР і сформовано уряд держави — Раду Народних Міністрів УНР. В цей же день було відновлено законодавство УНР, у т. ч. закон про адмін. поділ. 23—28.01.1919 р. в Києві відбувся Трудовий Конгрес України, який став передпарламентом об'єднаної України. Конгрес затвердив Акт Злуки ЗУНР і УНР, проголошений 22.01.1919 р. на Софійській площі столиці, і тимчасово передав законодавчі повноваження Директорії УНР. Адмін.-терит. устрій територій, які контролювала Директорія, визначався законом «Про організацію адміністративної влади УНР у місцевостях, звільнених від більшовицької окупації». Згідно з цим законом влада на місцях належала органам місцевого самоврядування — Трудовим радам. Однак нормальне функціонування цих органів за умов воєн. стану не могло бути забезпечене, і фактично адмін. функції здійснювали військ. отамани і комісари Директорії. Територія республіки поділялася на Зах. (ЗО УНР) і Сх. області. Сх. область складалася з Київ., Харк. Полт., Черніг., Катериносл., Херсон., Житомир., Кам'янецької і Холм. губерній. Столицею УНР вважався Київ, хоча фактично головним містом у різні часи ставали Вінниця і Кам'янець-Подільський. 12.11.1920 р. Директорія УНР схвалила «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Закон про Державну Народ-

ну Раду Української Республіки», які, однак, не були реалізовані через окупацію території УНР сусідніми державами. З наближенням воєн. поразки країн Четверного союзу укр. населення Австро-Угорщини рішуче висловилося за утворення укр. держави в її етнографічних межах. 18.10.1918 р. у Львові на зборах укр. депутатів австр. Держ. ради і членів палати панів, укр. членів галицького і буковин. сеймів було утворено Укр. нац. раду, ЗУНР, яка очолила укр. нац. рух в Австро-Угор. імперії. В ніч на 1.11.1918 р. укр. в-ська за розпорядженням Укр. нац. ради зайняли всі найважливіші держ. установи у Львові. 13.11.1918 р. було проголошено ЗУНР. Вищим виконавчим і розпорядчим органом республіки став Держ. секретаріат ЗУНР. Держ. територія ЗУНР включала укр. етнічні землі — Галичину, Буковину і Закарпаття (заг. площа бл. 70 тис. км^2). Однак незабаром буковин. і закарп. землі були окуповані іноземними в-ськами. Уряд ЗУНР за умов воєн. стану не мав можливості змінити систему адмін.-терит. поділу, характерну для Австро-Угор. імперії, хоча принципи роботи органів держ. влади значно змінились. Адмін. та фінансові функції на місцях здійснювали повітові комісари, яких призначав держ. секретар внутр. справ, військ. влада в повітах належала повітовим військ. комендантам. Для розгляду судових справ були створені окружні суди. Одним з головних завдань центральних органів влади ЗУНР було держ. об'єднання з УНР. Після нетривалої підготовчої роботи 22.01.1919 р. у Києві було проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР. Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. пол. в-ська поступово витісняли адміністрацію ЗУНР з території республіки. Спроби укласти перемир'я і досягти держ.-терит. розмежування з Польщею за посередництва Антанти були безрезультатними. В сер. лип. 1919 р. пол. в-ська повністю окупували територію ЗУНР. У 1917—20 рр. на території України виник ряд маріонеткових терит. утворень у формі т. зв. рад. республік, створення яких було, як правило, інспіроване ззовні і які протистояли держ. інститутам влади укр. народу. Поразка укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. призвела до ліквідації нац. державності та чергової зміни політ.-адмін. устрою укр. земель у 20—30-х рр. Укр. етнічні території в міжвоєн. період входили до складу 4 держав — СРСР, Польщі, Чехословаччини і Румунії. УСРР (з 1937 — УРСР), яка з 30.12.1922 р. перебувала у складі СРСР, у трав. 1920 р. було поділено на 12 губерній (з 25.10.1922 — 9) — Волин., Донецьку, Запорізьку, Катериносл., Київ., Кременчуцьку, Миколаїв., Одес., Поділ., Полт., Харк. і Черніг. Зах. кордон УСРР за умовами Ризького мирного договору 1921 р. проходив по лінії р. Збруч на зх від м. Ямпіль, на сх від м. Острог і далі вздовж суч. межі Рівн. і Житомир. обл. У 1924 р. ЦК РКП(б) були висунуті безпідставні претензії РСФРР на Шахтинський і Таганрозький округи (заг. площа 5 тис. км^2) Донецької губернії, де українці становили 71,5 % всього населення, а в 1925 р. на підставі постанови «Про врегулювання кордонів з РСФРР і БСРР» значні масиви земель Черніг., Курської і Воронезької губерній, де українці також

становили абсолютну більшість, були приєднані до Росії. Протягом 20-х рр. відбувались процеси перегляду кордонів УСРР і відчуження великих укр. етнічних територій на користь РСФРР. 1.02.1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальній реформі в УСРР». Замість волостей і повітів 12.04.1923 р. було створено округи і р-ни. Постановою президії ВУЦВК від 3.06.1925 р. скасовано поділ на губернії. 12.10.1924 р. у складі УСРР була створена Молд. АСРР, куди увійшла частина укр. етнічних земель (до 2.08.1940). 9.02.1932 р. в УСРР було створено перші області — Вінницьку, Дніпропетр., Київ., Одес.; 3.06.1932 р.— Донецьку; 7.10.1932 р.— Черніг. В 1934 р. столицю УСРР перенесено з Харкова до Києва. 22.09.1937 р. створено Житомир., Миколаїв., Полт., Кам'янець-Поділ. (з 1954 —Хмельн.) області. Донецьку область 3.06.1938 р. поділено на Сталінську (з 1961 — Донецька) і Ворошиловгр. (з 1961 — Луганська). 10.01.1939 р. утворено Запорізьку, Кіровогр. і Сум. області. Після розпаду Австро-Угорщини, в 1918—19 рр. Румунія і Угорщина анексували значну частину укр. етнічної території. Румунія загарбала Хотин., Ізмаїл. і Акерман. повіти Бессарабії, Півн. Буковину і укр. частину Мармарощини, а Угорщина захопила значну частину Закарпаття. У 1918—19 рр. на терит. основі колишніх Березького, Угочанського, Ужанського і Шариського комітатів (жуп) угор. уряд створив автономне утворення — Руську Країну. За Сен-Жермен. мирним договором 1919 р., Севрським мирним договором 1920 р. та Бессараб. протоколом (24.10.1920) Буковина і Бессарабія були приєднані до Румунії. 8.05.1919 р. за ініціативою закарп. еміграції у США і за підтримки Антанти Центральна руськ. (укр.) народна рада проголосила входження Карп. України до складу Чехословаччини. Остаточно приєднання Закарпаття до федеративної республіки чехів і словаків санкціонували рішення Сен-Жермен. договору (10.09.1919) і Тріанон. мирного договору 1920 р. Укр. етнічні території у складі Чехословаччини було поділено на Пряшівщину (відійшла до Словаччини) і Підкарп. Русь. У 1928 р. Чехословаччину було поділено на 4 краї (Чехію; Словаччину; Моравію і Сілезію; Підкарп. Русь). Запровадження поста крайового президента і створення крайового представницького органу означало певне розширення автономних прав цієї укр. території. Складне міжнар. становище Чехословаччини наприкін. 30-х рр. і боротьба укр. політ. партій на Закарпатті за надання українцям реальної політ. автономії примусили чехословацький уряд 22.10.1938 р. погодитись на створення на території Карп. краю нового держ. утворення — Карп. України. 2.11.1938 р. за рішенням Віден. арбітражу частина території Карп. України з містами Ужгород, Мукачів і Берегів була передана Угорщині. 15.03.1939 р. сейм Карп. України прийняв конституцію республіки і обрав президентом держави А. Волошина. 14.03.1939 р. Угорщина, за згодою гітлерівської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карп. України. Кілька днів чинили мужній опір переважаючим силам угор. окупантів збройні формування Карп. України — Карп. Січ.

Однак наприкін. берез. 1939 р. більша частина Закарпаття була окупована угор. в-ськами. У 20—30-х рр. окуповані Польщею укр. землі, які були остаточно приєднані до Пол. держави рішенням Ради послів держав Антанти від 14.03.1923 р. (див. також Антанта), входили до складу Волин., Люблін., Львів., Станісл., Терноп. і Поліського воєводств (офіційна назва — «Сх. Малопольща»). Воєводства поділялись на повіти, повіти — на гміни. На чолі воєводства стояв воєвода, якого призначав президент за рекомендацією МВС. Адмін. владу у повіті здійснював староста, а у гміні — війт. Місцеве сільське управління очолював солтис. Політ.-адмін. устрій укр. земель у складі Польщі був спрямований на дискримінацію політ. і нац.-культ. прав укр. населення, поступову полонізацію і в кінцевому підсумку повну асиміляцію українців на окупованій Польщею території Зах. України. Воєн.-політ. події Другої світової війни привели до нової зміни адмін.-терит. устрою укр. земель. Після розвалу Пол. держави згідно з таємними статтями Пакту Молотова — Ріббентропа Червона армія у верес. 1939 р. зайняла території Зах. України, а у черв. 1940 р.— Півн. Буковину, Хотин., Акерман. і Ізмаїл. повіти Бессарабії, які незабаром (2.08.1940) були приєднані до УРСР. На території Зах. України 4.12.1939 р. було створено 6 областей — Львів., Станісл. (з 1962 — Ів.-Франк.), Терноп., Волин., Рівн. й Дрогобицьку (в 1959 об'єднана з Львів.). Укр. етнічні землі заг. площею 16 тис. км^2 (Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя), що потрапили в зону нім. окупації, увійшли до складу Ген. губернії з центром у Кракові. На поч. рад.-нім. війни 1941—45 рр. ОУН (під проводом С. Бандери) 30.06.1941 р. проголосила у Львові відновлення укр. державності. Був сформований орган крайової влади — Укр. держ. правління (УДП) на чолі з Я. Стецьком. На всій укр. етнічній території мала бути відновлена суверенна соборна Укр. держава. Проте вже 4.07.1941 р. нім. окупаційна влада заборонила діяльність УДП, а 12.07.1941 р. гестапо заарештувало Я. Стецька і членів УДП Рільницького та В. Стахіва, після чого воно перестало існувати. Вся територія України була поділена між Німеччиною та її союзниками на зони окупації. 1.08.1941 р. з Галичини (бл. 50 тис. км^2) було створено окремий дистрикт і об'єднано з територією Ген. губернії. 20.08.1941 р. для управління ін. укр. територіями було створено військ.-адмін. одиницю — Рейхскомісаріат «Україна» (заг. площею бл. 340 тис. км^2). Його територія складалася з 6 ген. округів — Волинь, Житомир, Київ, Таврія, Дніпропетровськ і Миколаїв, які поділялися на генеральбецірки (ген. округи) і крайзи (округи). З огляду на важливе стратег. значення Донбас було поставлено під контроль особливої комендатури «Донець». Адмін. функції на окупованій гітлерівцями території належали нім. військ. владі, генеральним та військ. комісаріатам. Управління великими містами здійснювали штадкомісарства, меншими — орткомісарства. Місцева адміністрація складалася з районних міських управ і сільських старост. Адмін. центром рейхскомісаріату стало Рівне. В лип. 1941 р. окуповані рум. армією

Чернівецька і Ізмаїл. обл. УРСР були включені до складу Румунії, а 19.08.1941 р. до неї були приєднані землі Одес., півд. р-ни Вінницької та зах. р-ни Миколаїв. обл. На цих землях було створено рум. адмін.-терит. одиницю —Трансністрію. Головним завданням нім., рум. і угор. окупаційної влади було забезпечення своїх армій і промисловості продовольством і сировиною. Окупанти повністю ігнорували нац.-культ. та господарські інтереси місцевого населення, вивозили укр. молодь на примусові роботи в Німеччину (див. Остарбайтери), чинили жорстокі переслідування діячів нац.-патріотичного руху. Всі ці злочинні заходи іноземних загарбників викликали могутню хвилю укр. руху опору на окупованих укр. землях, який очолила ОУН і головною збройною силою якого стала УПА. В тилу окупаційних в-ськ діяли і рад. партизани. Наприкін. 1944 р. після відступу гітлерівських в-ськ та їх союзників на території України був відновлений довоєн. адмін.-терит. устрій. Відновлення рад. політ. системи в Україні проходило шляхом переслідувань, репресій і депортацій як проти членів руху опору, так і проти місцевого населення. 18.05.1944 р. рад. тоталітарний режим вчинив кривавий злочин проти кримськотат. народу, внаслідок якого було депортовано з Крим. п-ва більше 400 тис. крим. татар. 30.06.1945 р. Крим. АРСР перетворено на Крим. обл. РРФСР (з 1991 — Республіка Крим). У післявоєн. період внаслідок рад.-пол. (16.08.1945), рад.-чехословацьких (29.06.1945) договорів та Паризьких мирних договорів 1947 р. були встановлені півд.-зах. та зах. кордони України, які не враховували меж етнічного розселення українців і, таким чином, не відповідали нац.-держ. інтересам України (див. також Радянсько-польський договір 1945 р., Радянсько-чехословацький договір 1945 р.). У ході пол.-рад. терит. розмежування пол. комуністичний уряд, намагаючись придушити на Закерзонні укр. нац. рух за відновлення повноцінної укр. державності в етнографічних межах, вчинив акт геноциду проти укр. населення Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і Посяння. У квіт.— жовт. 1947 р. з цих територій було депортовано 140 575 українців (див. «Вісла» операція). В 50—80-х рр. в адмін.-терит. устрої України значних змін не відбулося. 19.02.1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи терит. близькість, спільність економіки і тісні госп. зв'язки, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Крим. обл. до складу України. Після прийняття 24.08.1991 р. Акта проголошення незалежності України законодавчі і виконавчі органи влади країни здійснили низку важливих заходів, спрямованих на удосконалення адмін.-терит. устрою України та приведення його у відповідність до нового статусу України як незалежної держави.

АДМІНІСТРАЦІЯ ВІЙСЬКОВА — 1) система військ.-адмін. органів держави, держ. апарат військ. управління; 2) військ. управління територією, зайнятою (окупованою) у ході воєн. дій; 3) навч. дисципліна, що вивчає питання правового регулювання відносин, пов'язаних з будівництвом збройних сил, управління ними, внутр. службою і побутом в-ськ.

АДМІРАЛ (нідерл. admiraal, від араб. амір аль бахр — володар на морі) — військ. звання (чин) у ВМФ. У Росії адміральські звання встановлені Петром І у кін. 17 — на поч. 18 ст. У СРСР з 1940 р. існували звання: контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал, адмірал флоту (відповідають званням генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, генерал армії), що збереглися пізніше й в Україні та Рос. Федерації; з 1955 р. було звання адмірала Флоту Рад. Союзу (відповідало званню маршала Рад. Союзу).

АДМІРАЛТЕЙСТВО — 1) центр військ. кораблебудування; територія на березі моря чи ріки, де розташовані верфі, майстерні, склади для будівництва і ремонту військ. кораблів. У Рос. державі були адміралтейства в Санкт-Петербурзі, Воронежі, Севастополі, Архангельську, Миколаєві та ін. містах; 2) будинок Головного адміралтейства в Санкт-Петербурзі — видатна пам'ятка рос. архітектури. Закладено в 1704 р. як корабельну верф Петром І, якому належав осн. задум спорудження. Перебудовувалося архітекторами І. Коробовим (1727—38) і А. Захаровим (з 1806, закінчене в 1823), що створили монументальний будинок у строгих формах рос. ампіру за традиційною трьохосьовою схемою: вежа, оточена вгорі колонадою й увінчана куполом зі шпилем, і 2 крила, кожне з яких має центральні портики і 2 бічні шестиколонні лоджії. Численні статуї (алегоричні фігури) і рельєфи фасадів та інтер'єрів роботи В. Демут-Малиновського, Ф. Щедріна, І. Теребенєва і С. Пименова органічно пов'язані з архітектурними формами будинку. Адміралтейство, до вежі якого сходяться 3 магістралі міста, є центром архітектурної композиції міста. У будинку з 19 ст. розміщувалися центральні установи Мор. міністерства; 3) у Великобританії з кінця 17 ст. вищий орган керування і командування мор. силами.

АДМІРАЛТЕЙСТВО-КОЛЕГІЯ — центр. держ. орган керування ВМФ у Росії в 1718—1827 рр. Відала верфями, полотняними і канатними заводами, будівництвом гаваней і портів, підготовкою, озброєнням і постачанням ВМФ.

АДМІРАЛТЕЙСТВО-РАДА — орган керування мор. відомством у Росії в 1827—1917 рр. Спочатку дорадча установа при мор. міністрі, з 1836 р. вища установа з госп. частини мор. відомства. З 1907 р. вища установа ВМФ на чолі з мор. міністром.

АДРІАНОПОЛЬСЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ — 1) 13(24).06.1713 р. завершив рос.-тур. війну 1710—13 рр. Повторював основні положення Прутського мирного договору 1711 р. Росія поступилася Туреччині Азовом і територіями, що примикали до нього по р. Орель, зобов'язувалася вивести в-ська з Польщі; забезпечувала собі свободу дій у боротьбі за береги Балтики; 2) 2(14).09.1829 р. завершив рос.-тур. війну 1828—29 рр. До Росії відійшли устя Дунаю з о-вами, Кавказьке узбережжя Чорного моря від устя р. Кубань до півн. границі Аджарії. Туреччина визнала приєднання до Росії Грузії, Імеретії, Мінгрелії і Гурії, ханств Ериванського і Нахічеванського, що перейшли від Ірану; автономію Молдови, Валахії, Сербії і

Греції, що сприяло їх визволенню від тур. панування; зобов'язалася сплатити Росії контрибуцію і надати рос. та ін. іноземним торг. суднам право вільного проходу через протоки Босфор і Дарданелли.

АД'ЮНКТ (від лат. adjunctus — приєднаний, пов'язаний) — 1) у ЗСУ, ін. військ. формуваннях (МВС України, СБУ, Прикорд. в-ськах України тощо) — офіцер, який зарахований до ад'юнктури; 2) у ряді країн Зах. Європи — особа, що проходить наук. стажування, помічник професора.

АД'ЮНКТУРА — форма підготовки наук.-пед. і наук. кадрів для вищих військ. навч. закладів і наук.-дослідних установ ЗСУ. Аналогічна аспірантурі в цив. ВНЗ.

АД'ЮТАНТ (нім. Adjutant) — офіцер, що перебуває при начальнику для різних доручень.

АЕРОДРОМ (від аеро... і гр. dromos — місце для бігу) — підготовлена земельна ділянка з комплексом споруджень та устаткувань, які призначені для забезпечення зльоту, посадки, розміщення та обслуговування літаків та ін. ЛА, а також базування авіації. Включає льотне поле та службово-техн. території. Установлюється також р-н А.— повітр. простір, у якому визначаються зони: пілотажу, польотів на різних висотах та швидкостях, групових польотів, очікування, примусового покидання літаків та ін.

АЕРОДРОМНА АВАРІЙНА ГАЛЬМОВА УСТАНОВКА (АГУ) — наземний засіб аварійного гальмування літака при посадці або перерваному зльоті. Найбільш поширені сіткові (гальмування сіткою) та тросові (гальмування тросом) АГУ. Встановлюється поперек ЗПС на певній відстані від її кінця. Застосовується, як правило, у випадках аварійної посадки літаків.

АЕРОДРОМНИЙ ВУЗОЛ — група аеродромів, призначена для базування, як правило, авіац. з'єднань. Включає діючі, запасні та удавані аеродроми, пов'язані між собою шляхами сполучення та лініями зв'язку. Виділяють також аеродроми маневру. Для кожного А. в. визначають його межі, заг. режим польотів, розробляють інструкції щодо проведення польотів і призначають старшого авіац. начальника.

АЕРОДРОМНИЙ МАНЕВР АВІАЦІЇ — організоване переміщення авіації в ході бойових дій (навчань) для утворення угруповання сил, потрібних в обстановці, яка складається. Полягає в зміні аеродромів основного базування авіац. частин (з'єднань), а також у використанні аеродромів (майданчиків) тимчасового базування (аеродромів маневру).

АЕРОДРОМНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — комплекс заходів щодо забезпечення польотів авіац. підрозділів та окремих літаків; вид тилового забезпечення. Включає: підготовку аеродрому, аеродромних споруджень та авіац. наземної техніки забезпечення польотів; мат. забезпечення підготовки авіац. техніки до польотів; евакуацію літаків, що зазнали аварії або здійснили примусову посадку в р-ні аеродрому. Здійснюється авіац.-техн. частиною.

АЕРОФОТОЗЙОМКА (аерофотографування, повітряне фотографування) — фотографування місцевості та окремих предметів з ЛА. Розрізняють А.: денну і нічну; планову, перспективну і панорамну; одиночну, маршрутну та площадну; кадрову та цільову; чорно-білу, кольорову та спектрозональну. Застосовується для складання та оновлення карт при вивченні місцевості та об'єктів у наук. і техн. цілях, як один зі способів повітр. розвідки, для контролю бойових та навч.-бойових дій в-ськ, під час повітр. стрільби, при створенні фотодокументів, для визначення координат об'єктів (цілей) при їх топогеод. прив'язуванні та в ін. випадках.

АЕРОФОТОСЛУЖБА (АФС) — спец. авіац. служба, яка займається питаннями застосування аерофотозйомки в авіац. частинах для вирішення завдань повітр. розвідки, обробки розвід. даних, контролю результатів навч. та бойових стрільб, пусків ракет та бомбометання, оцінки якості маскування в-ськ та ін. На АФС покладається також завдання підготовки льотного складу авіац. частин до виконання аерофотозйомки та ведення аерофоторозвідки.

«АЗБУЧНА ВІЙНА» («Азбучна завірюха») — боротьба українців Сх. Галичини в 30—50-х рр. 19 ст. проти намагання австро-угор. урядових кіл впровадити лат. шрифт для укр. абетки. Вперше з планом заміни кириличної азбуки лат. шрифтом виступив у 1834 р. філолог Й. Лозинський. Ця пропозиція викликала рішучий протест членів «Руської трійці». Спроби губернатора Галичини і Лодомерії А. Голуховського в 1859 р. законодавчо запровадити лат. алфавіт спричинили широкі протести укр. населення в Галичині. Вимоги громадськості, підтримані відомими славістами П. Шафариком і Ф. Міклошичем, примусили австр. уряд у 1861 р. скасувати попередні розпорядження, які стосувалися укр. правопису, та відмовитися від намагань латинізувати укр. писемність.

АЗИМУТ (від араб. асумут — шляхи, напрямок) земного предмета, небесного світила — двогранний кут між площиною меридіана крапки спостереження і вертикальною площиною, що проходить через цю точку й об'єкт, що спостерігається. Залежно від виду меридіана розрізняють щирий (астрономічний), геод., магнітний А. Відраховується від півн. напрямку відповідного меридіана за ходом годинної стрілки від 0 до 360° (від 0 до 60-00 поділок кутоміра). А. користуються для цілевказування, орієнтування на місцевості, при русі поза шляхами, підготовці даних для арт. обстрілу та ін.

АЗОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ — створена в квіт. 1918 р. на Азов. морі. Головна база — Єйськ. Вела бої проти нім. окупантів і частин білої армії. У черв. 1918 р. ліквідована у зв'язку з захопленням узбережжя ворогом. Знову сформована в берез. 1920 р., у трав. увійшла до складу Мор. сил Чорного й Азов. морів. Базувалася в Таганрозі, Маріуполі (Жданов). Розформована у квіт. 1921 р. Знову сформована в лип. 1941 р. Підтримувала в-ська 9-ї і 51-ї армій, брала участь у 1941—42 рр. у десантній Керченсько-Феодосійській операції і виконувала ін.

завдання. У верес. 1942 р. сили А. в. ф. включені до складу Новорос. оборонного р-ну. У лют. 1943 р. А. в. ф. сформована знову. Її кораблі діяли на комунікаціях супр-ника, висаджували десанти, брали участь у десантній Керченсько-Ельтигенській операції 1943 р. У квіт. 1944 р. на основі А. в. ф. створена Дунайська військ. флотилія.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військ. і адмін.-терит. одиниця, створена 1832 р. на зах. узбережжі Азов. моря (між Бердянськом і Маріуполем) з козаків Задунайської Січі, яких ініціював до переселення останній кошовий отаман Й. Гладкий. Спочатку було засновано станиці Микільську та Покровську, а незабаром до А. к. в. прилучили Петрівський Посад і с. Новоспасівка. Їх доросле чоловіче населення виконувало постійну сторожову службу вздовж сх. берегів Чорного моря (від Керч. протоки до м. Поті), а в період воєн. дій повинно було, крім того, сформувати мор. батальйон, піший козацький полк і флотилію малих човнів для відсічі можливого нападу ворога. У І пол. 60-х рр. відбулося масове переселення козаків із сім'ями з Приазов'я на Кубань. 11.10.1864 р. царський указ ліквідував А. к. в., передавши його клейноди Кубан. козацькому в-ську.

«АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ» (1637—42) — героїчна оборона фортеці Азов донськими і запорозькими козаками. 18.07.1637 р. об'єднані козацькі сили здобули міцно укріплений Азов, захоплений турками в 1471 р. Протягом 5 років вони успішно відбивали всі напади в-ськ Осман. імперії — «сиділи» за стінами. Особливо важко їм довелося під час облоги 1641 р. Навесні 1642 р. козаки, виснажені фізично і морально, не дочекавшись допомоги від уряду Росії, по яку неодноразово зверталися, змушені були залишити цей важливий стратег. пункт оборони, перед тим зруйнувавши його.

АЗОВСЬКИЙ ФЛОТ — перше регулярне формування рос. ВМФ, створене Петром І для боротьби з Туреччиною за вихід у Чорне море. Кораблі Азов. флоту будувалися у Воронежі, Брянську та ін. містах. З 1696 по 1711 р. побудовано 215 різних кораблів і суден, у т. ч. кораблі з 44—58 гарматами. У черв.— лип. 1696 р. діяв разом з рос. армією при взятті Азова. Після приєднання до Росії Криму в 1783 р. частину кораблів і суден з Азов. моря переведено в Севастополь, що поклало початок створенню Чорномор. флоту.

АЗОВСЬКІ ПОХОДИ 1695—96 рр.— походи рос. в-ськ і флоту та укр. козацьких полків на Азов і пониззя Дніпра під час рос.-тур. війни 1686—99 рр. Безпосередньою метою А. п. було здобуття фортеці Азов у гирлі р. Дон. 1-й А. п. розпочався весною 1695 р. Під Азов виступила рос. армія (31 тис. чол., 170 гармат) на чолі з генералом О. Головіним, Ф. Лефортом і П. Гордоном. Одночасно з наступом на Азов укр. армія (120 тис. чол.) на чолі з гетьманом І. Мазепою і невеликий рос. загін під командуванням Б. Шереметєва захопили у лип. 1695 р. тур.-тат. фортеці Кизикермен, Тавань та ін. Підійшовши до гирла Дону, рос. в-ська

5.07.1695 р. почали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці 5.08 і 25.09 призвели до великих втрат і примусили рос. армію в листоп. 1695 р. відступити. Наприкін. 1695 р. розпочалась підготовка 2-го А. п. На верфях у Преображенську і Воронежі було збудовано бл. 30 військ. кораблів. У квіт. 1696 р. рос. в-ська (75 тис. чол.) під командуванням А. Шеїна вирушили на кораблях і суходолом до Азова. Наприкін. квіт. з України виступив укр. козацький корпус (15 тис. чол.) на чолі з черніг. полковником Я. Лизогубом. Друга частина рос. в-ськ і укр. армія (70 тис. чол.) діяли в пониззі Дніпра. В трав. 1696 р. Азов був оточений із суші і блокований рос. флотом під командуванням Ф. Лефорта. Після запеклого штурму фортеці 17—19(27—29).07 укр. полками гарнізон фортеці капітулював. Вирішальну роль в облозі та здобутті Азова відіграли укр. козаки.

АЙХГОРН (Ейхгорн) Герман (1848—1918) — командувач нім. в-ськ в Україні (1918), фельдмаршал. Видані А. накази про негайний засів ланів (6.04.1918) та запровадження нім. військ. судів на території України (25.04.1918) були розцінені УЦР як спроба втручання у внутрішні справи держави і викликали рішучий протест з боку деяких укр. політ. партій і держ. органів. Конфлікт між УЦР і нім. командуванням, спричинений наказами А., завершився держ. переворотом і приходом до влади гетьмана П. Скоропадського (див. Українська держава). Лідери рос. лівих есерів, намагаючись зірвати умови Брест. миру 1918 р., підготували замах на А. і нім. консула в Москві графа В. Мірбаха. 30.07.1918 р. А. був убитий есером Б. Донським у Києві. Впливові укр. політ. партії висловили співчуття з приводу загибелі А. і рішуче засудили терористичний акт як спрямований на підрив укр. державності. Після смерті А. командування нім. в-ськами в Україні очолив фельдмаршал Кірбах.

АКАДЕМІЇ ВІЙСЬКОВІ — вищі навч. заклади; готують командні, інж.-техн. та ін. кадри для збройних сил.

«АКАДЕМІЧНИЙ ЛЕГІОН» — збройні студентські формування, що брали участь у революції 1848—49 рр. в Австрії. Створені в берез. 1848 р. у столиці Австр. імперії Відні і у Львові. «А. л.» у Відні налічував бл. 4 тис. чол., а у Львові — до 900 чол. Входив до складу львів. нац. гвардії (воєнізованого формування жителів міста). На поч. листоп. 1848 р. брав участь у кровопролитних вуличних боях проти урядових в-ськ. Після придушення Львів. повстання 1848 р. був розпущений, а частина учасників репресована.

АКАДЕМІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (з 14.04.1999 — Національна академія оборони України) — вищий військ. навч. заклад, призначений для підготовки фахівців операт.-стратег. та операт.-такт. управління в-ськами (силами), а також наук. і наук.-пед. кадрів вищої кваліфікації. Створена в Києві відповідно до пост. КМ України «Про реформу системи військової освіти» від 19.08.1992 р. на базі Військ. академії протиповітр. оборони Сухопут. в-ськ (м. Київ). У структурі

академії функціонують докторантура та ад'юнктура, 5 спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій тощо. На навчання (термін — 2 роки) приймаються на конкурсних засадах особи офіцер. складу ЗС та ін. військ. формувань України, які закінчили вищі військ. навч. заклади і набули відповідного досвіду роботи у в-ськах (силах) та органах військ. управління. В академії здійснюються наук. дослідження з проблем воєн. стратегії, операт. мистецтва, управління в-ськами (силами) тощо.

АКАДЕМІЯ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ імені Богдана Хмельницького — вищий навч. заклад, утворений за пост. КМ України від 12.04.1995 р. на основі Ін-ту прикордонних в-ськ. Останній було сформовано 1992 р. на базі Хмельницького вищого арт. команд. училища. До академії приймаються: а) призовники віком від 17 до 21 року, в т. ч. ті, котрим мине 17 років у календ. році вступу; б) військовозобов'язані без офіцер. звань — віком до 23 років; в) військовослужбовці: солдати (матроси), сержанти (старшини) строкової служби і ті, що проходять службу за контрактом,— віком до 23 років; прапорщики (мічмани) віком до 25 років. Академія готує офіцерів: операт.-такт. ланки — магістрів військ. управління; такт. ланки, які отримують диплом інженера з експлуатації автомоб. та спец. техніки; референтів-перекладачів; офіцерів для МВС України. Крім того, з 1995 р. здійснюється підготовка офіцер. кадрів за фахом «бакалавр з правовою спеціалізацією».

АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ — вищий навч. заклад. Готує юристів і спеціалістів у галузі операт.-розшукової діяльності для системи СБУ. Утворений відповідно до пост. КМ України від 17.11.1995 р. замість Ін-ту підготовки кадрів СБУ (Київ), що був організований 1991 р. на базі Вищих курсів КДБ СРСР у Києві. Академія є центр. ланкою у системі проф. освіти СБУ. Функціонує як багатопрофільний комплекс, що здійснює підготовку, підвищення кваліфікації працівників СБУ, навч.-метод. та наук. роботу, підготовку наук.-мед. кадрів. На 7 ф-тах академії готують фахівців за всіма головними напрямами діяльності відомства і відповідних підрозділів Прикорд. в-ськ України на базі як середньої, так і вищої освіти. Курсанти і слухачі академії перебувають на військ. службі в СБУ. В академії діє вчена рада ВНЗ, функціонують аспірантура та спеціалізована рада по захисту дисертацій. А. СБУ має навч.-виховний комплекс, 2 бібліотеки, спорт. комплекс, відповідні лабораторії, ін. структурні підрозділи. Видає «Наук. вісник» (проблеми операт.-розшукової, слідчої і служб. діяльності СБУ).

АКРОСТОЛЬ — декоративний кормовий край.

АКСЕЛЬБАНТ (нім. Acksel — плече, Band — стрічка, тасьма) — плетений шнур (золотавий, сріблястий або кольоровий) з металевими наконечниками, що пристібається звичайно до правого плеча під погоном (еполетом). У рос. й іноземних арміях приналежність форми одягу ад'ютантів, офіцерів генштабу, жандармів та ін., а також особового складу деяких частин. У ЗС України приналежність парадної

форми одягу особового складу рот почесних варт і учасників військ. парадів та ін. урочистих заходів.

АКТИВНА ДІЛЯНКА ТРАЄКТОРІЇ РАКЕТ — частина траєкторії, по якій ракета рухається з працюючим двигуном. Швидкість, кут нахилу до обрію і висота польоту ракети наприкін. активної ділянки визначають дальність її польоту.

АКУСТИКА (від гр. akustikos — слуховий) — у вузькому розумінні слова — навчання про звук, тобто пружні коливання і хвилі у газах, рідинах і твердих тілах, що чує людське вухо (частоти від 16 Гц до 20 кГц); у широкому розумінні — галузь фізики, що досліджує пружні коливання у всьому діапазоні частот і їх взаємодію із середовищем. У військ. справі досягнення акустики (особливо гідроакустики) знаходять широке застосування.

АЛАЗОНИ — плем'я, яке жило в сер. 1-го тис. до н. е. в басейні р. Півд. Буг на пн від Ольвії. Дані про них містяться в працях Геродота, Страбона, Павсанія і Стефана Візант. А. займалися землеробством. Місця розселення А. на сьогодні ще недостатньо вивчені. Одна частина дослідників відносить їх до протослов'ян, ін.— до скіф. племен.

АЛАНИ (самоназва — ірони) — численні іраномовні племена сармат. походження, які жили з I ст. н. е. на території між Нижнім Дніпром і Півд. Уралом, а також на Півн. Кавказі. За свідченнями Тацита і Йосифа Флавія, здійснювали успішні походи на Крим, Закавказзя, Малу Азію і Мідію. Осн. заняттям А. в цей період було кочове скотарство, поєднане із землеробством. У 372 р. А. були розбиті гунами, в 6 ст.— аварами. Частина А. взяла участь у Великому переселенні народів через Галлію і потрапила на Піренейський п-в і в Півн. Африку. Ін. частина А. в 6—9 ст. відступила у передгір'я Кавказу і згодом увійшла до складу Хозар. каганату. Кавказькі А.— предки суч. осетин.

АЛЕКСЄЄВ Ігор Іванович (1897—1955) — учасник нац.-визв. змагань в Україні 1917—21 рр., капітан 1-го рангу. Н. 30.06 у м. Тулі в сім'ї робітника. Брав участь у боях проти УЦР, Директорії УНР, денікінців. У 1919—21 рр. служив у Дніпр. військ. флотилії, на Чорномор.-Азов. флоті.

АЛЕКСЄЄВ Михайло Васильович (1857—1918) — рос. воєначальник, ген. від інфантерії (1914), генерал-ад'ютант (1916), основоположник і перший керівник білого руху. З родини солдата, що дослужився до офіцера. Закінчив Тверську класичну гімназію, Моск. піхот. юнкерське училище (1876) і Миколаїв. академію Ген. штабу (1890, першим за списком, одержавши Милютинську премію). Учасник рос.-тур. війни 1877—78 рр. З 1908 р. генерал-лейтенант, начальник штабу Київ. військ. округу, з 1912 р. командир арм. корпусу. З початку Першої світової війни начальник штабу Півд.-Зах. ф-нту, фактично «архітектор» перемоги рос. армії в Галицькій битві над австро-угор. в-ськами. З берез. 1915 р. головнокомандувач армій Півн.-Зах. ф-нту. Під час Лютневої революції 1917 р. виступив за зречення Миколи II від престолу. Після жовтневого перевороту очолив Добровольчу армію.

АЛМАЗОВ (Алмазів) Олекса (1886—1936) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий армії УНР. У 1917 р. організував у Києві Гарматний дивізіон двобатарейного складу (згодом — у складі 1-ї Запорізької дивізії), який у січ. 1918 р. вів бої проти більшовицьких в-ськ на підступах до Києва. Наприкін. берез. 1918 р. у Харкові переформував його у Запорізький кінногірський гарматний дивізіон (популярна назва «алмазівці»). В 1918 р. частина А. брала участь у бойових операціях проти більшовиків. Учасник 1-го Зимового походу. З 1921 р. жив в еміграції у Чехословаччині та Польщі.

АЛЬОША ПОПОВИЧ — богатир, герой рос. билин («Про бій Альоши Поповича з Тугарином», «Про виїзд богатирів з Ростова» та ін.). У народі зберігся образ А. П. як могутнього захисника Русі від зовнішніх ворогів.

АЛЬОШИН Андрій Васильович (1905—74) — Герой Рад. Союзу (1945), повний кавалер ордена Слави (1944, 1945, 1945), старший сержант. У Велику Вітчизняну війну артилерист, командир гармати, брав участь у боях під Москвою, визволенні України і Польщі, воював у Померанії.

АЛЬТЕРНАТИВНА СЛУЖБА — в Україні держ. служба поза ЗС чи ін. військ. формуваннями, запроваджена замість проходження військ. служби за призовом. Є однією з форм реалізації громадянами військ. обов'язку. Конституція України передбачає, що коли виконання військ. обов'язку суперечить реліг. переконанням громадянина, воно має бути здійснене альтернативною (невійськ.) службою (ст. 35). Право на А. с. мають громадяни, які належать до діючих згідно із законодавством реліг. організацій, віровчення яких не дозволяє користуватися зброєю та служити в ЗС. Перелік таких реліг. організацій (конфесій) в Україні затвержено пост. КМ України (1992). До них належать: адвентисти-реформісти, адвентисти сьомого дня, євангельські християни, покутники, свідки Єгови, харизматична христ. церква, християни віри євангельської, євангельські християни-баптисти та ін. Не підлягають проходженню А. с. громадяни, яких звільнено (відповідно до законодавства) від призову на строкову військ. службу, а також ті, яким надано відстрочку від строкової служби (на період відстрочки). А. с. громадяни проходять лише на держ. підприємствах, в установах та організаціях соц. захисту, охорони здоров'я і навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства. А. с. перевищує термін строкової військ. служби вдвічі. Час перебування громадян на А. с. зараховується до їхнього заг. труд. стажу, вони користуються усіма соц., екон., політ. та особистими правами і свободами. Місце проходження А. с. визначається комісією у справах А. с., як правило, в межах населеного пункту за місцем постійного проживання або в місцевості, звідки громадянин має можливість щоденно повертатися додому. Після звільнення з А. с. громадянин протягом 3 днів зобов'язаний стати на облік у військ. комісаріаті та комісії у справах А. с. за місцем постійного проживання. Громадянин

не може ухилятися від проходження А. с. При ухиленні від проходження А. с. комісія у справах А. с. скасовує своє рішення про направлення його на А. с., про що протягом 3 днів повідомляє письмово громадянина у військ. комісаріат. Після цього громадянин підлягає призову на строкову військ. службу або на військ. збори на заг. підставах. Рішення комісії може бути оскаржено у суд. порядку.

АЛЬТРАНШТАДТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1706 р.— таємний сепаратний договір між швед. королем Карлом XII і пол. королем, саксон. курфюрстом Августом II. Захопивши в ході Півн. війни 1700—21 рр. значну частину Польщі та вторгшись у Саксонію, Карл XII примусив Августа розірвати союз з Росією, здати Краків та ін. пол. фортеці, відмовитися від пол. корони. Після Полт. бою 1709 р. Август оголосив А. м. д. недійсним і за допомогою Росії повернув пол. престол.

АЛЬТФАТЕР Василь Михайлович (1883—1919) — рос. воєначальник. Учасник рос.-япон. і Першої світової війни, контр-адмірал (1917). Після жовтневих подій 1917 р. у 1918—19 рр. перший командувач Мор. сил і член РВР Республіки.

АМБАРКАЦІЯ (фр. embarquement — навантаження, посадка) — навантаження в-ськ на корабель (судно) з метою доставлення в призначене місце.

АМБРАЗУРА (фр. embrasure — бійниця) — отвір у стіні фортифікаційної або ін. оборонної споруди для ведення вогню з кулеметів, гармат і мінометів, а також для спостереження.

АМЕТ-ХАН Султан (1920—71) — двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), заслужений льотчик-випробувач СРСР (1961), підполковник (1957). Н. у м. Алупці (тепер АР Крим). У Червоній армії з 1939 р. Закінчив військ. авіац. школу (1940). У Велику Вітчизняну війну льотчик-винищувач, командир ланки, помічник командира авіаполку. Провів 150 повітр. боїв, збив особисто 30 літаків супр-ника і 19 у складі групи. Випробував понад 100 літаків.

АМОРТИЗАЦІЯ — пом'якшення (поглинання) ударів у машинах і спорудах з метою захисту їх від струсів і великих навантажень. Здійснюється за допомогою амортизаторів, у конструкції яких використовуються ресори, торсіони, гумові елементи, а також рідини і гази. Широко застосовується в бойових і трансп. машинах, артилерії, авіації та ін. військ. техніці.

АМПЛІТУДА ПРИПЛИВУ — різниця рівня між висотою повної і малої води припливу і середнім рівнем моря. Розрізняють велику амплітуду припливу (у повний) і малу (в малий приплив).

АМУНІЦІЯ (пол. amunicja, від лат. munitio — зміцнення, спорядження) — предмети (ремені, сумки, чохли та ін.), що полегшують військовослужбовцям носіння зброї, боєприпасів, особистих речей і продовольства. У ЗС України називається спорядженням військ. Кінська А. — предмети для запрягання, сідлування і в'ючення тварини.

АМФІБІЙНА ОПЕРАЦІЯ — за термінологією, прийнятою в арміях США, Великобританії і деяких ін. держав, мор. десантна операція. Проводиться спільно ВМС, ВПС і сухопут. в-ськами. Мета — вторгнутися на територію супр-ника з наступним розвитком воєн. дій, захопити й утримати ділянку узбережжя (важливі об'єкти на ній) або здійснити рейд (набіг) проти прибережних об'єктів супр-ника. Для проведення великих А. о. створюються угруповання, що складаються з усіх видів ЗС, в операціях невеликого масштабу звичайно беруть участь: амфібійне (десантне) з'єднання, десант (зі складу сухопут. в-ськ і мор. піхоти), такт. авіація.

АМФІБІЙНІ СИЛИ — рід сил ВМС деяких держав, призначений для перекидання десанту морем (океаном) і висадження його на узбережжі. Включають в-ська, що висаджуються, десантні кораблі та судна, десантно-висадкові засоби, які підтримують авіація, кораблі бойового забезпечення і керування. Організаційно складаються з амфібійних груп, ескадр, дивізіонів і загонів.

АН — заг. назва літаків, розроблених під керівництвом О. Антонова (Ан-2, -8, -10, -12, -14, -22 та ін.).

АНГАР (фр. hangar) — споруда для збереження, техн. обслуговування і ремонту ЛА. Розрізняють А.-сховища й А.-майстерні, а також А.-укриття для захисту від ураження звичайною і ядер. зброєю. Поряд з капітальними застосовуються збірно-розбірні металеві й пневмокаркасні А.

АНГАРІЯ (у міжнар. праві) — захоплення державою, що воює, у своїх портах торг. суден нейтральних країн для використання їх з воєн. метою (перевезення в-ськ, зброї тощо).

АНГЕЛ (прізвище та ім'я, р. н. і см. невід.) — укр. отаман, один з керівників повстанського руху проти більшовиків у 1918—19 рр. на Чернігівщині. Загони А., які складалися в основному з колишніх бійців Чорномор. дивізії, координували свої бойові дії проти Червоної армії з командуванням Армії УНР.

АНГЕЛИ — династія візант. імператорів (1185—1204). Прийшли до влади, скинувши з престолу Андроніка І Комніна. Представниками династії А. були: **Ісаак II А.** (1185—95), у 1203—04 правив спільно з сином Олексієм IV; його брат **Олексій III А.** (1195—1203; скинув і осліпив Ісаака II); **Олексій IV А.** (1203—04) — правив спільно з батьком Ісааком II А. За правління А. внутрішньо- і зовнішньополіт. становище Візант. імперії значно ускладнилось. Продовжувався процес ослаблення Візантії. А. зазнали декілька поразок у війнах з турками-сельджуками. Вели безуспішні війни проти Болгарії. Підтримували тісні екон. й політ. зв'язки з галицько-волин. землями. За А. відбулися 3-й і 4-й хрестові походи. 28.01.1204 р. династія А. була повалена внаслідок народного повстання під час облоги хрестоносцями Константинополя.

АНГЛО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1807—12 рр. — розпочалася у зв'язку з приєднанням Росії до континентальної блокади за Тильзитським миром 1807 р.

Росія оголосила війну після нападу англ. ескадри в серп. 1807 р. на Копенгаген — столицю Данії і захоплення англійцями майже всього данського флоту. А.-р. в. мала характер окремих бойових сутичок невеликих сил сторін в Атлантичному океані, Середземному, Адріатичному, Балтійському і Баренцевому морях. Обидві держави намагалися ухилятися від рішучих бойових дій. Війна з Англією завдала великої шкоди екон. зв'язкам Росії. Після вторгнення в Росію армії Наполеона між Росією й Англією в 1812 р. був укладений мирний договір.

АНГЛО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1807—09 рр.— за захоплення Англією проток Босфор і Дарданелли. Скориставшись війною Туреччини з Росією, Англія після невдалої спроби захопити Дарданелли і воєн. експедиції в Єгипет зуміла домогтися підписання Туреччиною Дарданелльського миру, одна зі статей якого ставила за обов'язок Туреччині закрити протоки для військ. кораблів будь-яких держав, що особливо ущемляло інтереси Росії.

АНДРІЄВИЧ КАЛЕНИК (р. н. і см. невід.) — кошовий отаман Запорозької Січі (1609—11), гетьман реєстрових козаків (1624—25). На чолі козацьких загонів у складі пол.-шляхетської армії узяв участь в облозі Смоленська 1610 р.

АНДРІЄВСЬКИЙ Дмитро (1893 — р. см. невід.) — відомий укр. політ. діяч і публіцист, член ОУН (з 1929). За фахом інженер. Після поразки укр. нац.-визвольних змагань 1917—21 рр. емігрував у Бельгію. В листоп. 1927 р. на I Конференції укр. націоналістів (3—7.11.1927) у Берліні разом з Є. Коновальцем, М. Сціборським, В. Мартинцем обраний до складу Проводу укр. націоналістів (ПУН). Співпрацював у часописі «Національна думка», який видавала Група укр. нац. молоді. Очолював Укр. нац. раду в Брюсселі. 28.01—3.02.1929 р. брав участь у роботі I Конгресу укр. націоналістів у Відні, після завершення якого за дорученням Проводу очолив політ. референтуру ПУН. Публікував численні статті у журналі «Розбудова нації». В 30-х рр. референт зовн. політики ОУН. З 1940 р. А. один з лідерів ОУН під проводом А. Мельника. В 1944 р. був заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі у Бреці. З 1948 р. член Укр. нац. ради. А. автор низки публіцистичних статей, в яких виклав осн. засади ідеології націоналізму — «Наша позиція», «Шлях розбудови», «Обставини 30-х років і Провід Українських Націоналістів» та ін.

АНДРІЄВСЬКИЙ Панас (Опанас) Михайлович (1878—1955) — укр. політ. і громадський діяч, мировий суддя, адвокат, вчений-правник. Один з лідерів УПСС. Член Укр. нац. союзу і Директорії УНР. Після спроби держ. перевороту (29.04.1919, Рівне) вийшов зі складу Директорії і виїхав до Праги. У 1924—37 рр. проф. Укр. вільного ун-ту в Празі. Помер в Австрії.

АНДРІЇВСЬКИЙ ПРАПОР — кормовий прапор кораблів рос. ВМФ із зображенням блакитного діагонального хреста св. Андрія Первозваного. Заснований у 1699 р. На поч. 18 ст. замість нього введені 3 прапори (білий, синій, червоний), що відповідали кордебаталії (осн. сили), авангарду й ар'єргарду (ска-

сований у 1865). У 1712 р. прапор кордебаталії замінений білим із блакитним діагональним хрестом, що став згодом заг. для всіх військ. кораблів. Нині А. п. є прапором рос. ВМФ.

АНДРІЙ I (Андраш I, Ендре I) (р. н. невід.— 1060) — угор. король (1046—60) з династії Арпадів. У 1031—46 А. I, переслідуваний королем Стефаном I Святим, разом з братами Левентом і Белою I перебував у Київ. державі. Був одружений з донькою Ярослава Мудрого — Анастасією. В 1046 р. зайняв угор. престол. За правління А. I вихідці з Київ. Русі посідали високі держ. пости в Угор. королівстві.

АНДРІЙ II (Андраш II, Ендре II) (р. н. невід.— 1235) — угор. король (1205—35) з династії Арпадів. Вступив на престол після тривалої боротьби з братом Імре (1196—1204). Після смерті Романа Мстиславича (1205) намагався захопити владу в Галицько-Волин. державі. Прийняв титул «короля Галичини і Волині». В 1214 р. у Спиші уклав з краків. князем Лешком Білим угоду про поділ галицько-волин. земель між Угорщиною і Польщею, гарантом якої ставав шлюб між сином А. II Коломаном і дочкою Лешка — Соломонією (Соломеєю). Син А. II Коломан у 1214—19 рр. займав галицький престол. У 1219—27 рр. вів боротьбу з галицьким князем Мстиславом Удатним. У 1228—33 рр., намагаючись закріпити за своїм сином Андрієм Андрієвичем Галичину, воював з Данилом Романовичем Галицьким, але зазнав поразки.

АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (р. н. невід.— 1233) — угор. королевич, син Андрія II, брат Бели IV. Двічі захоплював галицький престол. У 1230 р. під час визволення Галича в-ськами Данила Романовича Галицького від угор. загарбників потрапив у полон, але незабаром був звільнений. Помер під час 2-ї облоги Галича дружиною Данила Романовича.

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111—74) — князь владимиро-суздальський (з 1157), син Юрія Долгорукого. Держ. і військ. діяч. Відіграв визначну роль в об'єднанні Давньої Русі. За нього Владимир. князівство стало найсильнішим на Русі. У 1169 р. здійснив похід на Київ. Убитий змовниками-боярами.

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАНИЙ — святий, один з 12 апостолів, брат св. Петра. Проповідував християнство у країнах Причорномор'я. За іст. традицією побував біля Києва і на Дніпрових берегах поставив хрест. Там, де за наказом А. П. було встановлено хрест, пізніше збудовано Андріївську церкву. Помер мученицькою смертю, розіп'ятий на скісному хресті, мабуть, в Ахайї.

АНДРІЙ ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід.— бл. 1323) — галицько-волин. князь (з 1308; за ін. даними з 1315). Після смерті батька, короля Юрія Львовича, правив разом з братом Левом. Налагодивши тісні союзні зв'язки з пол. королем Владиславом Локетком і Тевтон. орденом, намагався послабити залежність від Золотої Орди. Тривалий час воював з монголо-татарами і Литвою. Загинув одночасно з Левом II

Юрійовичем, на думку деяких істориків — у боротьбі з монголо-татарами, ін. — з литовцями, захищаючи від них Підляшшя. Після смерті А. Ю. пряма лінія нащадків Романа Мстиславича припинилася. На галицько-волин. престол було запрошено мазовецького князя Болеслава Тройденовича, який прийняв ім'я Юрія II Болеслава.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р.— угода між урядами Речі Посполитої та Рос. держави про припинення воєн. акцій терміном на 13,5 років, підписана 30.01 (9.02) в с. Андрусові (біля Смоленська). Повністю ігнорувала інтереси гетьманського правління в Україні. За нею Росії поверталися раніше втрачені Смоленськ і Сіверська земля, а Наддніпрянщина політично поділялася на 2 частини: Лівобережжя та Київ з невеликою навколишньою територією залишалися під владою царату, Правобережжя переходило в розпорядження пол. корони. Останній передавалися всі права на Білорусь. Формально Київ з околицями (до остаточного вирішення проблеми) мав залишатися в складі Рос. держави протягом 2 років. Запорозька Січ опинилася в одночасному підпорядкуванні Росії та Польщі.

АНДРУСЯК Василь (псевд. Грегіт, Різун) (1912—46) — укр. військ. діяч, полковник УПА. Н. у Снятин. повіті на Станіславщині (тепер Ів.-Франк. обл.). Командир військ. округи УПА «Чорний ліс». Відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги І ступеня. Вбитий агентом НКВС.

АНДРУХ Іван (1892—1921) — громадський і військ. діяч, полковник Армії УНР. Організатор «Січей» у Галичині. Один з організаторів і активний діяч київ. військ. формування січових стрільців. У 1918 р. командир сотні 1-го полку січових стрільців. У 1919 р. командир 28-го пішого полку 10-ї пішої дивізії Групи січових стрільців, член Стрілец. ради. У 1920—21 рр. активний учасник протибільшовицького руху в Україні, член Верховної колегії Укр. центрального повстанського комітету. У черв. 1921 р. заарештований у Києві. Розстріляний більшовиками 28.08.1921 р.

АНЕКСІЯ (лат. annexio — приєднання) — протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території ін. держави. В минулому мала значне поширення у міжнар. практиці як вияв експансіоністської політики з боку агресивної держави. А. є грубим порушенням суч. міжнар. права і з правового погляду будь-яке набуття території таким шляхом недійсне. На неприпустимість зміни держ. кордонів насильницьким шляхом, усупереч волі народу, вказується в Статуті ООН (ст. 1—2). Про це йдеться також у Декларації ООН про неприпустимість втручання у внутр. справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету (1965), Декларації про принципи міжнар. права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970), Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. та ін. А.— один з видів агресії, а тому тягне за собою міжнар.-правову відповідальність. Таку відповідальність було застосовано, зокрема, до нацистських злочинців за вироком Нюрнберзького воєн. трибуналу від 1.10.1946 р.

АННА (АГНЕСА) ЯРОСЛАВНА (між 1024 і 1032 — після 1075) — дочка Ярослава Мудрого, королева Франції з 1049 р. 4.08.1049 р. одружилась у Реймсі з фр. королем Генріхом І, який шукав підтримки в Ярослава у боротьбі проти «Священної Римської імперії». Після смерті чоловіка (1060) А. Я. була регентшею під час правління свого малолітнього сина Філіппа І. В 1062 р. одружилася з графом Валуа-Креслі, але шлюб був визнаний незаконним. Скульптурне зображення А. Я. є на порталі церкви св. Вінцента в м. Сен-Ліс (Франція). Збереглися документи з її підписами — найдавнішими зразками укр. письма. За деякими даними, А. Я. привезла з Києва у Францію т. зв. Реймське Євангеліє (написане кирилицею), на якому присягали під час коронації фр. королі.

«АНТ» — заг. назва літаків, розроблених під керівництвом А. Туполєва в 20—30-х рр. (АНТ-2, -3, -4, -20, -25 та ін.). Пізніше замість абревіатури «АНТ» (Андрій Миколайович Туполєв) стали вживатися «ТУ».

АНТАНТА (фр. entente — згода) — військ.-політ. блок імперіалістичних держав — Англії, Франції і Росії. Оформився в 1904—07 рр. У ході Першої світової війни об'єднав проти нім. коаліції понад 20 держав (США, Японія, Італія та ін.). Розпався після провалу інтервенції в Росії у 1918—20 рр.

АНТАНТА БАЛКАНСЬКА — союз Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, створений у 1934 р. з метою збереження сформованого після Першої світової війни співвідношення сил на Балканах. Спочатку — знаряддя фр. політики, пізніше позиції Франції в А. Б. були підірвані фаш. Німеччиною й Італією. На поч. Другої світової війни розпалася.

АНТАНТА МАЛА — політ. блок Чехословаччини, Румунії і Югославії. Створений у 1920—21 рр. з метою збереження сформованого після Першої світової війни співвідношення сил у Центр. і Півд.-Сх. Європі. Головна ланка у підтримуваній Францією системі військ.-політ. союзів у Європі в 1920—30-х рр.

АНТАНТА СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА — політ. угруповання в складі Великобританії, Австро-Угорщини й Італії. Склалася в 1887 р. з метою закріпити результати їх експансії в Середземномор. басейні. Була спрямована проти Росії і Франції. Через зближення з ними Великобританії й у зв'язку з посиленням наприкін. 19 ст. англо-нім. суперництва А. С. утратила значення.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ — військ.-політ. союз держав і народів (1941—45), що боролися в Другій світовій війні проти агресії фаш.-мілітаристського блоку Німеччини, Японії і їхніх сателітів. До кінця війни в А. к. входило понад 50 держав. Вирішальною силою був СРСР, що відіграв головну роль у досягненні перемоги над ворогом. У боротьбу проти держав фаш.-мілітаристського блоку зробили внесок США, Великобританія, Франція, Китай, а також Югославія, Польща, Чехословаччина та ін. країни, що брали участь у воєн. діях або допомогали союзникам постачанням сировини. А. к. показала широкі можливості співробітництва в боротьбі проти спільного ворога держав з різним сусп. ладом.

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — система заходів з боку держави з метою попередження тероризму як сусп.-політ. явища, запобігання терористичним акціям, ізоляції (знищення) терористів та їх угруповань, ліквідації наслідків терористичних актів.

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ — сукупність узгоджених за завданням, місцем і часом спец. дій та заходів силових структур держави, що проводяться за єдиним замислом та планом, з метою досягнення певних цілей в антитерористичній діяльності та підтримання нац. безпеки.

АНТОНІЙ (Храповицький Олексій) (1864—1936) — рос. церк. і громадський діяч, православний митрополит. З 1902 р. архієпископ Волин., а з 1918 р. митрополит Київ. Виступав проти укр. нац. руху. У 1917—18 рр. активно боровся з прихильниками укр. автокефалії. У груд. 1918 р. був заарештований січовими стрільцями за звинуваченням у держ. зраді, невдовзі звільнений. З 1920 р. в еміграції, очолював рос. православну ієрархію за кордоном.

АНТОНОВ Олексій Інокентійович (1896—1962) — воєначальник, генерал армії (1943). У Велику Вітчизняну війну начальник штабу ряду ф-нтів, 1-й заступник начальника Ген. штабу (з 1942), начальник Ген. штабу (з 1945). У 1946—48 і з 1954 р. 1-й заступник начальника Ген. штабу, а з 1955 р. і начальник штабу Об'єднаних збройних сил держав — учасниць Варш. договору.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО Володимир Олександрович (парт. псевд.— Штик, літ. псевд.— А. Гальський) (1883—1938) — більшовицький військ. діяч, дипломат. Н. у Чернігові. Навчався у Воронезькому кадетському корпусі (1902—04), потім у Петерб. юнкерському училищі. В 1903 р. вступив до РСДРП. У 1910 р. емігрував у Францію, де співпрацював з меншовиками, згодом — член більшовицької партії. В листоп. 1917 р. обраний членом комітету у військ. і мор. справах РНК. Наприкін. листоп. призначений командувачем в-ськ, які вели боротьбу проти Донського військ. уряду генерала О. Каледіна. А.-О. брав участь у розробці плану воєн. дій проти УНР, що передбачав захоплення більшовицькими в-ськами Харкова, Полтави, Катеринослава і їх подальший наступ на Київ. 13(26).12.1917 р. (за ін. даними — 9(22).12) А.-О., стягнувши до Харкова значну кількість в-ськ, захопив місто і перетворив його на центр антидерж. сил. Наприкін. груд. 1917 р. об'єднав більшовицькі в-ська у 3 арм. групи під командуванням П. Єгорова, Р. Берзина та С. Кудинського. Командувачем цих в-ськ А.-О. призначив лівого есера М. Муравйова. Під час визволення Армією УНР території України від більшовиків 7.03.1918 р. призначений за вказівкою Леніна головнокомандувачем червоногвард. частин в Україні, які мали завдання стримувати наступ австро-нім.-укр. в-ськ і забезпечити вивезення з України мат. цінностей. Входив до складу маріонеткового більшовицького уряду в Україні — Народного секретаріату. В січ.— черв. 1919 р. командував Укр. ф-нтом, в-ська якого, складаючись в основному з рос. червоногвардійців, здійснювали відкриту агресію проти України. У 1922—24 рр. начальник політ.

управління РВР. З 1924 р. А.-О. на дипломатичній роботі. В 1925—33 рр. представник СРСР у Чехословаччині, Литві та Польщі, пізніше — нарком юстиції СРСР. Розстріляний НКВС СРСР.

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (1834, за ін. даними 1830—1908) — видатний укр. історик, археолог, етнограф. Н. у с. Махнівці Бердичів. повіту Київ. губернії (тепер с. Комсомольське Вінницької обл.; за ін. даними — у м. Чорнобиль Київ. обл.). Закінчив медичний (1855) і іст.-філол. (1860) ф-ти Київ. ун-ту. Був одним з організаторів і головою Київ. громади. Належав до угруповання т. зв. хлопоманів. У 1863—80 рр. головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. З 1878 р. професор історії Київ. ун-ту. В 1881 р. очолив Іст. т-во Нестора-літописця при Київ. ун-ті. А. був одним з ініціаторів угоди між галицькими народовцями і пол.-австр. політ. колами, яка отримала назву «нова ера». Автор багатьох праць з історії України: «Про походження козацтва» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432—1798» (1870), «Уманський сотник Іван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з 14 до 16 ст.» (1882), «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885); з археології — «Розкопки в землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902); з етнографії: «Чаклунство», «Історичні пісні малоросійського народу» (1874—75, разом з М. Драгомановим). А. зібрав і видав 8 томів «Архіву Південно-Західної Росії», в яких були вміщені цінні матеріали з історії Правобережної України 16—18 ст. Представник народницької школи в укр. історіографії, створив київ. школу істориків, переважно зі своїх учнів (Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський, І. Линченко та ін.). Майже півстоліття стояв на чолі укр. громадсько-політ. життя, підтримував тісні зв'язки з Галичиною. А. виступив ініціатором переїзду М. Грушевського до Львова і створення там укр. наук. центру. Офіційна рад. історіографія характеризувала А. як «буржуазно-націоналістичного історика».

АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович (1887—1945) — ген. секретар мор. справ УНР (1917—18), міністр мор. справ УНР (1918). Н. 2(14).11.1887 р. Укр. громадсько-політ. і держ. діяч, історик мистецтв. Один із засновників РУП у Харкові (січ. 1900). У 1902—05 рр. редагував газети «Гасло» і «Воля», з 1912 р. викладав історію мистецтв у Києві. Член УСДРП. З берез. 1917 р. активний член УЦР, товариш (заступник) голови УЦР М. Грушевського. У жовт. 1917 р. виїздив до Одеси, Херсона і Миколаєва з метою з'ясування питань, пов'язаних з можливістю українізації Чорномор. флоту. З 22.12.1917 р. ген. секретар мор. справ, з 9(22).01.1918 р. міністр мор. справ УНР. Підготував «Закон про Український Державний флот», прийнятий УЦР 14.01.1918 р., яким рос. Чорномор. військ. та трансп. флот проголошувався флотом УНР. Запропонував проект укр. мор. прапора, затвер-

джений Малою Радою 18.01.1918 р. У період Директорії УНР міністр мистецтва в уряді В. Чехівського, голова дипломатичної місії УНР у Римі та Парижі. У 1921 р. один з організаторів УВУ. У 1928—30 і в 1937—38 рр. ректор УВУ; у 1925—45 рр. голова Укр. іст.-філол. т-ва і директор Музею визвольної боротьби України в Празі.

АОРСИ — союз сармат. племен. Велике племінне об'єднання А. під назвою «янь цай» згадує китайський мандрівник Чжан-Цянь. У 2 ст. до н. е. кочовища А. розташовувались у степах між півн. берегом Касп. моря та Доном. За свідченням античних авторів (Страбона, Птолемея, Плінія), в руках А. був давній торг. шлях з Укр. Причорномор'я на Кавказ, в Індію, Середню Азію, Китай. Займались кочовим скотарством. У 2 ст. н. е. А. увійшли до складу союзу сармат. племен на чолі з аланами.

АПОСТОЛ Данило Павлович (1654—1734) — військ. і політ. діяч, гетьман Лівобережної України (1727—34). За соц. походженням козак. Миргород. полковник (1683—1727). Відзначився вмілим керівництвом під час т. зв. Азов. походів 1695—96 рр., коли спільно з гадяцьким полковником М. Бороховичем здобув перемогу на р. Ворскла над в-ськами крим. хана та його спільника Петрика. Активний учасник Півн. війни 1700—21 рр. У жовт. 1708 р. разом з гетьманом І. Мазепою виступив проти царського уряду і перейшов на бік швед. короля Карла XII. Проте незабаром з групою козаків приєднався до армії Петра І. Призначений наказним (тимчасовим) гетьманом, керував укр. полками в Прутському (1711) та Перському (1722) походах. Виступав за збереження автономних прав Гетьманщини в складі Рос. імперії, за що 1724 р. був заарештований і ув'язнений у Петербурзі. Після звільнення на поч. 1725 р. перебував під царським наглядом.

АПОСТОЛИ — укр. козацько-старшинський рід сер. 17 — поч. 19 ст. на Миргородщині. Представники роду А. протягом 1659—1736 рр. були полковниками Миргород. полку. **Данило А.** (1654—1734) — гетьман Лівобережної України з 1727 р. (див. А п о с т о л Д.); **Павло А.** (р. н. невід.— 1736) — миргород. полковник (1727—36), син гетьмана Д. Апостола. Під час рос.-тур. війни 1735—39 рр. був смертельно поранений у бою з турками під Гезлевом (тепер Євпаторія); **Петро А.** (р. н. невід.— 1758) — полковник лубен. (1728—57), син Д. Апостола. В 1725—30 рр. утримувався у Петербурзі і Москві як заручник через недовір'я рос. уряду до його батька. Автор «Щоденника» (трав. 1725 — трав. 1727), написаного фр. мовою, який переклав і видав рос. мовою О. Лазаревський. «Щоденник» — цінне джерело для вивчення історії Лівобережної України 18 ст. Після смерті в 1816 р. останнього представника роду Михайла А. прізвище А. успадкував по матері Іван Муравйов-Апостол, батько одного з керівників декабристського руху та повстання Черніг. полку С. Муравйова-Апостола.

АРДАГАСТ (II пол. 6 ст.) — князь і полководець антів. Відомості про А. містяться в працях візант. істориків Феофілакта Сімокатти і Феофана. В 583 р.

здійснив вдалий похід у Візантію, під час якого дійшов майже до Константинополя. На зворотному шляху в-ська А. були розбиті візант. полководцем Коментіолою під Андріанополем. Протягом 592—93 рр. вів воєн. дії на Дунаї.

АР'ЄРГАРД (від фр. arriere — задній, тиловий і garde — варта) — частина (підрозділ), що висилається від загальновійськ. з'єднання (частини) для прикриття відходу головних сил.

АРКАС Микола Миколайович (1889—1938) — військ. і культ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У 1907—09 рр. активіст аматорського театрального колективу в Миколаєві. Закінчив Миколаїв. кінне училище. Під час Першої світової війни — командир кінного ескадрону, дивізіону на ф-нті. З 1917 р. в укр. армії. У 1918—20 рр. командир 2-го кінного Переясл. полку 2-ї Волин. дивізії, кінної групи укр. армії. Учасник 1-го Зимового походу Армії УНР. З 1920 р. в еміграції в Польщі. З 1929 р. директор Руського театру в Ужгороді, автор кількох п'єс. Помер у Хусті 14.12.1938 р.

АРМІЙСЬКА АВІАЦІЯ — входить до складу сухопут. в-ськ і є родом в-ськ. Призначена для дій безпосередньо в інтересах загальновійськ. формувань. За їх планами виконує авіац. підтримку, такт. повітр. розвідку, висадку такт. повітр. десантів та вогневу підтримку їх дій, радіоелектронну боротьбу, постановку мін та ін. завдання. Здійснює пошуково-рятувальне забезпечення та забезпечення управління в-ськами. А. а. складається з бригад, які можуть входити до складу операт. командувань та арм. корпусів. Бригада складається з ескадрилій вертольотів та підрозділів забезпечення. Вертольотна ескадрилья є осн. такт. підрозділом А. а. На озброєнні А. а. можуть бути бойові, трансп.-бойові, трансп.-десантні та спец. вертольоти.

АРМІЙСЬКИЙ КОМІСАР 2-го, 1-го ранґу — у 1935—42 рр. військ. звання вищого військ.-політ. складу Червоної армії і ВМФ.

АРМІЯ (від лат. armo — озброюю) — 1) сукупність збройних сил держави; 2) сухопут. в-ська, на відміну від ВМФ; 3) операт. об'єднання, що складається з кількох з'єднань і окремих частин різних родів в-ськ і спец. в-ськ. Є загальновійськ., танк., повітр. та ін. армії.

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (Наддніпрянська армія, Дієва армія) — збройні сили УНР у період укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. Процес формування укр. армії розпочався відразу після повалення царизму в Рос. імперії в лют. 1917 р. та одночасно з розгортанням нац.-визв. руху в Україні. 9(22).03.1917 р. у Києві за ініціативою М. Міхновського відбулися 1-ші збори укр. офіцерів і солдатів рос. армії, які звернулися до Тимчасового уряду з домаганнями нац.-терит. автономії України і проголосили себе Тимчасовою укр. військ. радою. 16(29).03.1917 р. на нараді військових київ. гарнізону було створено першу військ. організацію — Укр. військ. клуб ім. гетьмана П. Полуботка. На цьому ж засіданні ухвалено приступити до створення нац. армії, розпочати формування укр. добровільних полків і першому з них присвоїти назву 1-й Укр. козачий ім. гетьмана

Б. Хмельницького полк. Одночасно з військ. клубом було утворено Укр. військ. організаційний комітет, що мав безпосередньо займатись формуванням нац. збройних сил. 10.04.1917 р. у Києві відбулося віче укр. солдатів-фронтовиків, яке ухвалило вимагати від Тимчасового уряду створення укр. армії, виділення на ф-нті солдатів-українців в окремі військ. частини, формування в тилу полків, для яких держ. мовою була б укр. У квіт. 1917 р. у Мінську утворилася укр. фронтова рада для в-ськ Зах. ф-нту на чолі з С. Петлюрою. У трав. 1917 р., незважаючи на опір рос. командування, було сформовано Укр. козачий ім. гетьмана Б. Хмельницького полк, командиром якого призначено сотника Д. Путника-Гребенюка, згодом — підполковника Ю. Капкана. Визначну роль у створенні укр. армії відіграли Всеукр. військ. з'їзди 1917 р. В трав. 1917 р. на І Всеукр. військ. з'їзді було утворено Укр. ген. військ. комітет, який мав здійснювати керівництво усім укр. військ. рухом. Водночас зі створенням укр. військ. організацій і формуванням добровільних полків проходив процес українізації тих фронтових частин рос. армії, що складалися переважно з українців. У царській армії на поч. Першої світової війни було мобілізовано не менше 4 млн українців, які в міру поширення укр. нац. руху почали вимагати від рос. командування виділення їх в окремі військ. частини. В серп. 1917 р. українізований 34-й корпус рос. армії під командуванням генерала П. Скоропадського був перейменований у 1-й Укр. корпус, а у верес.— з 6-го рос. арм. корпусу сформовано 2-й Січовий Запорізький корпус (генерала Мандрика). На поч. листоп. 1917 р. укр. старшини і солдати піхот. Фінлянд. полку створили Гайдамацький курінь під командуванням сотника Пустовіта. Взимку 1917—18 рр. деякі з цих частин брали участь у боях проти більшовицьких в-ськ у Лівобережній Україні і під час оборони Києва. Проте значна частина укр. в-ськ (16 дивізій), які не були вчасно зняті з ф-нту урядом УНР, були розбиті більшовиками при спробі пробитися в Україну або в атмосфері всезростаючої анархії серед частин рос. армії самодемобілізувалися. У листоп. 1917 р. комендант Київ. військ. округу полковник В. Павленко поклав початок створенню укр. гвардії, сформувавши у Києві 2 сердюцькі дивізії. Наприкін. 1917 р. з полонених галичан у Києві був створений Галицько-Буковинський курінь січових стрільців, незабаром перейменований у Курінь січових стрільців (з берез. 1918 — полк). Ще у квіт. 1917 р. розпочався процес утворення частин Вільного козацтва, які наприкін. 1917 — на поч. 1918 р. вели героїчну боротьбу проти наступаючих червоногвард. загонів, сформованих з робітників Петрограда і Москви, а згодом продовжували партизанську боротьбу на території, окупованій більшовиками. В листоп. 1917 р. для управління всіма збройними силами України було сформовано Укр. ген. військ. штаб. Наприкін. груд. 1917 р. перед початком укр.-більшовицької війни 1917—21 рр. УНР з причин політ. і організаційного характеру не мала регулярної боєздатної армії. Тільки 3(16).01.1917 р. на засіданні Малої Ради було прийнято рішення про створення народної армії, яке, однак, через опір частини пробільшовицьки настроєних членів УЦР, втілювалося в життя дуже повільно.

Наприкін. січ.— на поч. лют. 1918 р. на підступах до Києва розгорнулися запеклі бої з наступаючими більшовицькими в-ськами під командуванням М. Муравйова, які рвалися до міста. Столицю України обороняли Гайдамацький кіш Слобід. України, Курінь січових стрільців, Помічний студентський курінь, курінь Вільного козацтва, полк ім. кошового К. Гордієнка, Окремий Чорноморський курінь, Залізничний курінь, Автопанцирний дивізіон та ін. невеликі військ. загони. Залишивши Київ, усі укр. частини, крім Гайдамацького коша, в р-ні м-ка Ігнатівці були об'єднані в Окремий Запорізький загін під командуванням генерала А. Присовського, чим було покладено початок формуванню регулярної армії. Після укладення Брест. миру 1918 р. 27.02.1918 р. Армія УНР за підтримки нім. частин розпочала наступ на Київ. У боях брали участь і сформовані у нім. та австр. таборах з полонених українців Синьожупанників дивізія і Козацько-стрілец. дивізія. В ході боїв Окремий Запорізький корпус перейменовано у Запорізьку дивізію, а з кін. берез.— у Запорізький корпус. 2—3.03.1918 р. місто було визволено укр. в-ськами, і 7.03.1918 р. до столиці повернувся уряд УНР. Розвиваючи успішний наступ у Лівобережній Україні, укр. частини 9.04.1918 р. визволили Полтаву, а 19.04 — Харків. До кін. квіт. 1918 р. вся територія України була визволена від більшовиків. 13.04.1918 р. за наказом військ. міністра О. Жуковського Крим. група Армії УНР, долаючи запеклий опір ворога, розгорнула наступ на Крим. 22.04.1918 р. республіканські в-ська зайняли Джанкой, а незабаром Симферополь і Бахчисарай. Проте подальший наступ укр. в-ськ було зупинено на вимогу нім. командування. У період Гетьманату нім.-австр. командування в Україні перешкоджало формуванню укр. військ. частин, демобілізувало Синьожупанників дивізію та зменшило до розмірів кадрів Сірожупанників дивізію, роззброїло полк січових стрільців. У складі укр. армії у цей період залишилися Запорізький корпус, перейменований в Окрему Запорізьку дивізію; Запорізький і Чорномор. коші. В лип. 1918 р. було сформовано 1-шу Сердюцьку дивізію. На 1.11.1918 р. укр. армія налічувала 60 тис. чол. У листоп. 1918 р., під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського, військ. сили Директорії УНР складалися з Окремого загону січових стрільців, під час боїв за Київ реформованого в Осадний корпус січових стрільців, Запорізького корпусу, Дніпровської дивізії, Сірої дивізії і частин 1-ї Сердюцької дивізії. Розбивши гетьманські частини в Мотовилівському бою 1918 р., республіканські в-ська 14.12.1918 р. зайняли Київ. У груд. 1918 р. Армія УНР, за деякими даними, досягла 300 тис. чол. До її складу входили: Запорізький корпус, Окремий загін січових стрільців, Дніпровська дивізія, Селянська, або Київ., дивізія, Запорізька січ, Волин. дивізія, Поділ. дивізія, Полк ім. І. Франка та ін. невеликі військ. частини. Начальником Ген. булави (штабу) Армії УНР був призначений полковник О. Сливинський, першим генерал-квартирмейстером (опе-рат. справи) — генерал Дроздовський, другим (організаційні справи) — генерал М. Какурін. Після відходу укр. в-ськ з Києва в лют. 1919 р. діяльність військ. міністерства була припинена. Армією УНР керував від імені головного отамана

штаб, склад якого кілька разів змінювався. Наприкін. 1918 р. УНР опинилася в оточенні ворожих ф-нтів. З пн та сх в Лівобережну Україну рвалися більшовицькі армії, Укр. Причорномор'я окупували в-ська Антанти і денікінці, на зх країни укр. частинам протистояли армії Польщі і Румунії. Молода укр. дипломатія не змогла шляхом переговорів ліквідувати жоден з цих небезпечних ф-нтів. У таких надзвичайно складних умовах командуванню Армії УНР не залишалось нічого іншого, як вести воєн. дії проти інтервентів в усіх 4 напрямках. У груд. 1918 р. було сформовано 4 арм. групи — Лівобережну (командував отаман П. Болбочан), Півн. (Правобережну; отаман В. Оскілко), Півд. (генерал О. Греков) і Дністрянську. Найбільшу небезпеку для Укр. держави становив лівобережний ф-нт, де з поч. груд. 1918 р. без оголошення війни наступали більшовицькі в-ська під командуванням В. Антонова-Овсієнка. У січ.— лют. 1919 р. укр. частини деякий час стримували більшовицький наступ, але під натиском у декілька разів переважаючих сил ворога були змушені відступити. 5.02.1919 р. частини Армії УНР після триденних кровопролитних боїв з рос. Червоною армією залишили Київ. У берез.— квіт. 1919 р. Наддніпрянська армія, ведучи важкі оборонні бої, відступила спочатку на Правобережну Україну, а на поч. трав.— на Волинь і Поділля. Після п'ятимісячних боїв у груд. 1918 — трав. 1919 р. проти більшовиків, в-ськ Антанти і Ю. Пілсудського, в Армії УНР залишилось 15 тис. бійців. Внаслідок реорганізації, проведеної в трав. 1919 р., Армія УНР складалася з 5 арм. груп: січових стрільців (5 тис. чол.), Запорізької (3 тис. бійців), Волин. (4 тис. бійців), групи полковника О. Удовиченка (1,2 тис. чол.) і групи Ю. Тютюнника (1,5 тис. бійців). На поч. черв. 1919 р. Дієва армія, провівши низку наступальних операцій проти більшовицьких в-ськ, визволила півд.-сх. Поділля і вийшла на лінію Староконстянтинів — Проскурів (тепер Хмельницький) — Кам'янець-Подільський. Таким чином було створено плацдарм для виступу УГА, яка під тиском пол. в-ськ 16—18.07.1919 р. була змушена залишити територію ЗУНР і перейти р. Збруч. У лип.— на поч. серп. 1919 р. перед походом на Київ Армія УНР налічувала 35 тис. козаків і старшин, 177 гармат, 533 кулемети, 9 бронепоїздів, 26 літаків. У більшовицькому запіллі з Армією УНР взаємодіяли повстанські загони отаманів Зеленого, Сокола, Павловського, Шепеля та ін. заг. кількістю 15 тис. повстанців. У серп. 1919 р. бойовими діями Армії УНР і УГА в ході спільного походу на Київ і Одесу керував Штаб головного отамана (створений 11.08.1919). Начальником штабу було призначено генерала М. Юнакова, його заступником — генерала В. Курмановича. 31.08.1919 р. укр. в-ська увійшли до Києва. Одночасно до міста вступили частини Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Щоб не допустити збройного конфлікту між двома пр-никами більшовиків, укр. командування вирішило вивести свої в-ська з Києва і розмістило їх на півд. зх від міста. 24.09.1919 р., прагнучи припинити антиукр. терор, розв'язаний білогвардійцями, і допомогти укр. повстанському рухові, Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії. Контрнаступ Армії УНР і УГА проходив у надзвичайно важких умовах — раптово вдарили морози і в частинах спалахнула епідемія тифу.

Позбавлені через блокаду Антанти ліків і санітарних матеріалів, укр. армії втратили бл. 70 % особового складу. Крім того, в сер. жовт., скориставшись браком набоїв в укр. частинах, денікінці прорвали ф-нт і захопили Брацлав, Гайсин, Тульчин. За цих умов, усупереч волі президента ЗУНР Є. Петрушевича, Начальна команда УГА 6.11.1919 р. уклала у Затківцях перемир'я з Добровольчою армією. В сер. листоп. 1919 р., втративши останнього союзника, частини Наддніпрянської армії потрапили в оточення більшовицьких, денікінських і пол. в-ськ у р-ні Чорториї і Любара. 4.12.1919 р. на нараді членів уряду УНР і командування армії було вирішено перейти до ведення партизанської боротьби проти окупантів. 6.12.1919 р. частини Армії УНР вирушили у 1-й Зимовий похід. Відразу після укладення Варш. договору 1920 р. між Польщею і УНР пол. в-ська 25.04.1920 р. розпочали наступ на Київ. Разом з пол. в-ськами наступали частини Армії УНР у складі 2 стрілец. дивізій під командуванням полковників М. Безручка і О. Удовиченка. На поч. верес. 1920 р. після реорганізації укр. формування складалися з 7 дивізій: Запорізької, Волин., Залізної, Херсон., Січової, Київ., Окремої кінної та кінно-гарматного дивізіону. У сер. жовт. 1920 р. частини Армії УНР, що налічували 25 тис. бійців, займали позиції по лінії Шаргород — Бар — Літин. З підписанням 12.10.1920 р. у Ризі рад.-пол. перемир'я стратег. ситуація для Армії УНР стала надзвичайно складною. Протягом 2 наступних місяців Армія УНР, відбиваючи всі наступальні операції пр-ника з великими для нього втратами, утримувала під своїм контролем значну частину Поділля. В сер. листоп. проти укр. в-ськ більшовицьке командування кинуло значно переважаючу їх кількісно 14-ту армію. 21.11.1920 р. наступ більшовицьких в-ськ змусив укр. частини відступити у Галичину, де вони були роззброєні пол. владою та інтерновані у таборах для військовополонених. Подальші воєн. дії на території України велись у формі партизанської боротьби, якою керував Повстанський штаб, очолюваний Ю. Тютюнником. В листоп. 1921 р. частини Армії УНР здійснили партизанський рейд по Правобережній Україні — 2-й Зимовий похід. Інтерновані вояки Армії УНР після тривалого перебування у пол. таборах для військовополонених (Вадовиці, Каліш, Ланцут, Стрілків, Петриків, Щеп'юрно та ін.) поступово перейшли на становище політ. емігрантів. У 20—50-х рр. значна частина колишніх козаків і старшин Армії УНР стали учасниками укр. нац.-патріотичних організацій, збройних формувань (УВО, ОУН, УПА), які воєн.-політ. засобами продовжували боротьбу за незалежність України.

АРПАДИ (Арпадовичі) — династія угор. князів (889—1001), потім королів (1001—1301). Заснована князем Арпадом (бл. 890, за ін. даними 889—907), який об'єднав угор. племена і заснував Угор. державу. Найвизначніші представники А.: **Стефан (Іштван І) Святий** (997—1038), перший король з династії А., запровадив християнство, здійснив низку реформ; **Ласло (Владислав І Святий)** (1077—95) і **Коломан (Кальман Книжник)** (1095—1116), за правління яких Угорщина досягла найбільшої могутності. В кін. 11 ст. А. починають загарбувати Закарпаття. В наступ-

ний період правління А. розпочався процес занепаду угор. держави. Вже Андрій II (1205—35) змушений видати в 1222 р. Золоту буллу, яка містила значні поступки магнатам і дворянству і посилювала феодальну роздробленість Угорщини. А. мали родинні зв'язки з князями Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Ізяславом Мстиславичем і Ярославом Осмомислом. У 11—13 ст. вели загарбницькі війни проти Галицько-Волин. держави.

АРСЕНИЧ Микола (псевд. Михайло) (1910—47) — укр. військ. діяч. Н. у Галичині. В 30-х рр. був активним учасником укр. націоналістичного руху, член Союзу укр. студентської молоді в Польщі. У берез. 1939 р. заарештований пол. поліцією. На поч. Другої світової війни був звільнений з ув'язнення. З 1942 р. в УПА, згодом головний провідник Служби безпеки УПА. Відзначився успішною боротьбою проти агентури рад. спецслужб у лавах УПА та націоналістичного підпілля. Загинув разом з дружиною у бою з відділами МДБ.

АРТАНІЯ (Арсанія, Арта) — держ. утворення в 8—9 ст. (у сх. слов'ян або на території суч. України). Згадується араб. та перськими географами (Джанхані, Аль-Балхі, Аль-Істарі, Ібн-Хаукаль) поряд з Куявією і Славією. Вела торгівлю з араб. країнами. Одні дослідники ототожнюють А. з територією антів, ін.— з Тмутараканню, Черніговом.

АРТЕМ (парт. псевд. Сергєєва Федора Андрійовича) (1883—1921) — рос. більшовицький діяч. Н. у с. Глєбове Фатезького повіту Курської обл. У 1902 р. вступив до РСДРП. У 1902—07 рр. проводив пропагандистську роботу в Україні, на Уралі, в Петрограді. Жив в еміграції у Китаї (1910—11) та Австралії (1911—17). У лип. 1917 р. секретар обласного комітету більшовиків Донецько-Криворізького басейну. З 14(27).12.1917 до 18.04.1918 р. член Народного секретаріату, народний секретар у справах промисловості і торгівлі, один з керівників КП(б)У. В січ.— берез. 1918 р. голова т. зв. Донецько-Криворізької Рад. Республіки. Вів активну боротьбу проти держ. органів УНР. У 1920 р. голова Донецького губвиконкому, в 1920—21 рр. секретар Моск. комітету РКП(б), згодом голова ЦК Всерос. спілки гірників. Загинув під час катастрофи аеровагона.

АРТЕМЕНКО Степан Єлізарович (1913—77) — двічі Герой Рад. Союзу (1945, за заслуги в боях південніше Варшави, на р. Одер і при штурмі Берліна), полковник. Н. у с. Рацулові на Одещині. У Велику Вітчизняну війну командир стрілец. батальйону.

АРТИКУЛ (від лат. articulus — роздягнула; стаття) — 1) військ. статут, виданий Петром I; 2) (заст.) стаття закону; 3) тип виробу, товару, його цифрове чи літерне позначення.

АРТИЛЕРІЯ (фр. artillerie) — 1) рід в-ськ. У Європі артилерія з'явилася в кін. 13 — на поч. 14 ст. Перша згадка про застосування артилерії в Росії належить до 1382 р. (при обороні Москви від в-ськ хана Тохтамиша). В сухопут. в-ськах становить їх вогневу ударну силу, складається з підрозділів, частин і з'єднань. Роз-

різняють А. військ. (арм., корпусну, дивізіонну, полкову, батальонну) і А. резерву Верховного головнокомандування; за бойовим призначенням і типами орудій — гаубичну, гарматну, реактивну, зенітну і міномети, а також спец. види — протитанк., гірську та ін. У ВПС — авіац. гармати на літаках і вертольотах. У ВМФ поділяється на корабельну (у т. ч. зенітна) і берегову. Деякі види А. можуть вести вогонь снарядами з ядер. зарядами; 2) наука про устрій, властивості і бойове застосування арт. озброєння; 3) сукупність предметів арт. озброєння.

АРТИЛЕРІЯ СУПРОВОДЖЕННЯ — арт. підрозділи, оснащені самохідними гарматами, призначені для супроводження вогнем танк. і мотострілец. підрозділів у бою.

АСИСТЕНТ (від лат. assistens — той, що допомагає) — 1) помічник фахівця; 2) у ВНЗ багатьох країн учене звання і викладацька посада; 3) особа, що входить до складу почесної охорони військ. прапора.

АСКОЛЬД (р. н. невід.— 882) — київ. князь, засновник першого держ. утворення сх. слов'ян на території Наддніпрянщини. 860 р. очолював похід руського флоту (200 кораблів) на Царгород (Константинополь) і примусив імператора Візантії Михайла укласти вигідний для Русі договір. Згідно з «Повістю временних літ» А. загинув разом зі своїм співправителем Діром від руки напівлегендарного князя Олега, який походив зі Скандинавії.

АСТАМАТІЙ (Остаматенко, Стаматенко) Остафій (р. н. невід.— 1678) — укр. держ. діяч 50—60-х рр. 17 ст. У 1654 р. за наказом гетьмана Б. Хмельницького організував митні кордони України. В 1675—77 р. А. був послом гетьманів П. Дорошенка і Ю. Хмельницького у Туреччині. В 1678 р. призначений Ю. Хмельницьким наказним гетьманом. Через деякий час був запідозрений у протигетьманській змові, заарештований і страчений.

АСТАХОВ Федір Олексійович (1892—1966) — воєначальник, маршал авіації (1944). У 1937—39 рр. командувач ВПС Київ. особливого військ. округу. У Другу світову війну командувач ВПС Півд.-Зах. ф-нту; у 1942—47 рр. начальник Головного управління ЦПФ.

АТАКА (фр. attaque) — вирішальний момент наступальних дій в-ськ, літаків (вертольотів), кораблів, що поєднує вогонь і стрімкий рух. Розрізняють атаку мотострілкових в-ськ, танк., кінну, повітр., повітр.-штурмову, мор.

АТЕЙ (р. н. невід.— після 339 р. до н. е.) — скіф. цар. За повідомленнями Страбона, в 4 ст. до н. е. А. зосереджував у своїх руках владу над більшістю скіф. племен Півн. Причорномор'я. За правління А. територія Скіфії простягалась від Дону до фракійських племен на Дунаї. Карбував власну монету. А. вів війну проти царя Македонії Філіппа II, в ході якої загинув. За А. почалося перетворення союзу скіф. племен у народність, на думку більшості дослідників, виникла перша скіф. держава.

АТЕСТАТ (від лат. attestor — свідчу) — 1) документ про закінчення середнього навч. закладу, присвоєння вченого звання; 2) документ, що видається військовослужбовцю при просуванні по службі, відрядженнях про задоволення його різними

видами постачання, а також члену його родини на право одержання частини постачання військовослужбовця.

АТЕСТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ — визначення об'єктивної оцінки проф. підготовки і морально-психол. якостей військовослужбовця. Є відмінності між атестацією офіцерів і атестацією прапорщиків (мічманів). Так, осіб офіцер. складу атестують для забезпечення добору, розстановки, виховання, вдосконалення підготовки офіцер. кадрів, їх відповідності займаним посадам і перспективам службового використання та з метою створення резерву кандидатів для просування по службі і навчання. Військ. законодавством визначено випадки обов'язкової атестації офіцерів, а саме: а) закінчення строку контракту (не пізніше як за 3 міс.); б) підвищення або пониження на посаді; в) звільнення з військ. служби через службову невідповідність; г) відкомандирування до держ. органів і організацій та військ. формувань, створених відповідно до законодавства України; д) проходження служби протягом 4 років на одній посаді. Атестація прапорщиків (мічманів) проводиться у зв'язку із закінченням строку служби за контрактом, а також у разі: а) підвищення або пониження по службі; б) коли минає 4 роки служби на одній посаді; в) звільнення з військ. служби за службовою невідповідністю; г) відкомандирування до ін. міністерств та відомств. Юрид. підставою А. в. є Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992), Положення про проходження військової служби особами офіцер. складу та Положення про проходження військової служби прапорщиками і мічманами, затверджені Указом Президента України (1993), а також накази міністра оборони України.

АТТІЛА (р. н. і см. невід.) — вождь гунів (434—53), очолював спустошливі походи у Сх. Рим. імперію (443, 447—48), Галлію (451), Півн. Італію (452). За А. гунський союз племен досяг найвищої могутності. Помер у своїй резиденції в Паннонії (суч. територія Угорщини).

АХМЕД І (1589—1617) — тур. султан (1603—17). Воював проти Австрії (1593—1606), Польщі (1616) та Ірану (1603—12.01.1616/17). Під час правління А. І у відповідь на тур.-тат. агресію на укр. землі запорозькі козаки здійснили кілька вдалих мор. походів на Туреччину і Крим. У 1614 р. козаки двічі перепливали Чорне море і здобували тур. міста Синоп і Трапезунд. Весною 1615 р. запорожці напали на околиці Стамбула, спалили гавань Архіокі. А. І на власні очі спостерігав вогняну заграву. В 1616 р. козаки під проводом гетьмана П. Сагайдачного захопили Кафу, знищивши при цьому бл. 14 тис. тур. вояків.

АХМЕД III (1673—1736) — тур. султан (1703—30). Провадив переговори з гетьманом І. Мазепою та П. Орликом про надання військ. допомоги Україні в боротьбі проти Рос. імперії. В 1711 р. тур. армія під командуванням А. III розбила рос. в-ська на чолі з Петром І у битві біля Ясс на р. Прут. Уклав Прутський мирний договір 1711 р. Вів війни проти Венеції (1714—18), Австрії (1716—18) та Ірану (з 1722). Внаслідок війни з Австрією Туреччина втратила Банат і частину Валахії. А. III був усунений від влади внаслідок повстання в Стамбулі на чолі з Патрона-Халімом.

Б

БАБЕНКО Віра (1902—21) — зв'язкова укр. повстанських штабів на Катеринославщині (тепер Дніпропетр. обл.). Посланець окружного катериносл. штабу до уряду УНР. Закатована більшовиками в Катеринославі.

БАГГОВУТ Карл Федорович (Карл Густав) (1761—1812) — воєначальник, генерал-лейтенант (1807). Походив із давнього норвезького дворянського роду. Відзначився в боях у 1782 р. проти крим. татар, у 1791 р. проти турків, у 1794 р. проти пол. конфедератів. У 1798 р. став полковником, а в 1799 р. одержав чин генерал-майора. Зарекомендував себе як рішучий та ініціативний воєначальник у кампанії проти французів 1806—07 рр. Брав участь у боях під Пултуском (нагороджений орденом св. Георгія 3-го ступеня), Прейсиш-Ейлау (поранений у груди), Фридландом (контужений). По закінченні воєн. дій одержав чин генерал-лейтенанта. У рос.-швед. війні 1808—09 рр. керував великими загонами в-ськ і відзначився при обороні м. Або. У 1812 р. командував 2-м піхот. корпусом у 1-й Зах. армії. У Тарутинському бою Б. командував колоною, складеною з 2 корпусів. На самому початку бою особисто очолив першу атаку своїх полків і був убитий одним з перших пострілів фр. батареї. Похований у Лаврентіївському монастирі в Калузі.

БАГРАМЯН Іван Христофорович (1897—1982) — маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1977). У Велику Вітчизняну війну командувач армії, з 1943 р.— в-ськ 1-го Прибалт. і 3-го Білорус. ф-нтів. У 1955—56 рр. заступник міністра оборони СРСР, у 1956—58 рр. начальник Військ. академії Ген. штабу. У 1958—68 рр. заступник міністра оборони СРСР — начальник Тилу ЗС.

БАЗА ВІЙСЬКОВА — територія і розміщені на ній в-ська із запасами зброї, боєприпасів та ін. мат. засобів. Поділяються на авіац., військ.-мор. і ракет.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ — адмін.-терит. і військ. центр запорозького козацтва в 1593—1638 рр., який знаходився на о. Базавлук у гирлі річок Чортомлик, Підпільна та Скарбна. Була укріплена валом, палями, вежами тощо. Для захисту від нападників на висотах козаки встановили гармати. На Б. с. здійснювалася підготовка сухопут. і мор. походів на володіння Осман. імперії та Крим. ханства. Її представники активно виступали на міжнар. арені, брали участь у нац.-визв. боротьбі й соц. рухах укр.

народу. Є версія, що госп. укріплення й житлові будівлі Б. с. зруйнували пол. каральні загони після придушення сел.-коз. повстання 1637—38 рр. Нині місцевість, де розташовувалася Б. с., затоплена водами Кахов. водосховища.

БАЗУВАННЯ АВІАЦІЇ — розміщення авіац. частин (з'єднань) та використання ними аеродромів, аеродр. вузлів, баз, складів із запасами мат. засобів, шляхів сполучення, місцевих продовольчих ресурсів, деяких громадських закладів та підприємств для забезпечення повсякденної діяльності авіації в мирний час та за бойових дій під час війни. Б. а. може бути також безаеродр.

БАЙБУЗА Тихін Михайлович (р. н. і см. невід.) — ватажок запорозьких козаків кін. 16 ст. Син черкаського боярина Михайла Байбузи. Влітку 1598 р. спільно з гетьманом Федором Полоусом здійснив похід із Січі проти можновладців Лівобережної та Правобережної України, але, не діставши там підтримки широких верств населення, зазнав невдачі. Того ж року очолив похід низовиків під Перекоп.

БАЛАГУЛИ — представники сусп. руху серед пол. шляхти у Правобережній Україні в 30—40-х рр. 19 ст., які свої симпатії до народу виявляли у зовн. наслідуванні сел. звичаїв. Нерідко вдавалися до бійок, пияцтва, лайки і т. ін.

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ ПОЛК — військ. і адмін.-терит. одиниця у Слобід. Україні. Виник у 1669—70 рр. у зв'язку з масовим освоєнням регіону переселенцями з ін. укр. місцевостей, а також Росії. Очолював Б. п. полковник Яків Черніговець. 1677 р. територія і населення Б. п. увійшли до складу Харк. полку.

БАЛТАРОВИЧ Михайло (1852—1933) — громадський діяч. Один з лідерів Галицько-Буковин. комітету допомоги жертвам війни. За доби ЗУНР повітовий комісар у Золочеві.

БАНДЕРА Степан Андрійович (псевд. Старий, Баба, Бийлихо) (1909—59)— теоретик і активний учасник укр. нац.-визв. руху 1930—50-х рр. Н. у с. Старий Угринів (нині село Ів.-Франк. обл.). Чл. УВО (1928), ОУН (з 1929), крайовий провідник ОУН на західноукр. землях (з 1933). Убитий агентом КДБ у Мюнхені.

БАНКА — дошка для сидіння веслярів.

БАРАБАШ Іван (р. н. невід.— 1648) — військ. осавул реєстрового козацького в-ська. Весною 1646 р. Б. у складі козацької делегації разом з І. Караїмовичем і Б. Хмельницьким їздив до Варшави, де велись таємні переговори з пол. королем Владиславом IV Вазою про участь козаків у війні проти Туреччини. Навесні 1648 р. Б. разом з полковниками С.-М. Кричевським і Вадовським та військ. осавулом І. Караїмовичем очолював загін реєстрових козаків, висланий пол. урядом для придушення повстання на Запорожжі, яке поклало початок Нац.-визв. війні укр. народу сер. 17 ст. 24.04(4.05) під проводом Ф. Джалалія та сотника Б. Товпиги відбулось повстання козаків загону Б. У Кам'яному Затоні (тепер с. Дніпрово-Кам'янка Дніпропетр. обл.) повстанці стратили Б. та його прихильників. 2(12).05.1648 р. під Жовтими Водами загін приєднався до укр. армії під проводом Б. Хмельницького.

БАРАБАШ Яків (р. н. невід.— 1658) — кошовий отаман Запорозької Січі. 1657 р. спільно з полт. полковником М. Пушкарем за підтримки рос. уряду організував збройну боротьбу проти гетьмана України І. Виговського. 24.08.1658 р. був захоплений у м. Гоголеві гетьманськими загонами і за наказом І. Виговського страчений.

БАРАЖУВАННЯ — політ літаків-винищувачів над визначеним р-ном з метою прикриття наземних об'єктів. З 60-х рр. 20 ст. вживається термін «чергування в повітрі».

БАРВЕНКОВО-ЛОЗІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ — проведена 18—31.01.1942 р. в-ськами Півд.-Зах. (генерал-лейтенант Ф. Костенко) і Півд. (генерал-лейтенант Р. Малиновський) ф-нтів у Великій Вітчизняній війні. Мета — вийти в тил донбас.-таганрозькому угрупованню пр-ника (6-та і 17-та польові і 1-ша танк. армії нім.-фаш. угруповань армій «Південь»), відрізати йому шляхи відступу на Зх, а потім блокувати його біля узбережжя Азов. моря і знищити. У результаті Б.-Л. н. о. рад. в-ська прорвали оборону супр-ника на 100-км ф-нті і просунулися на 90—100 км на зх і півд.-зх, поставили під загрозу комунікації донбас. угруповання пр-ника і скували на цьому напрямку значні сили, не дозволивши перекинути їх на ін. напрямки. Ворогу було завдано тяжких втрат. Але задання не були повністю виконані, зокрема через недостатню кількість у рад. в-ськ танків та артилерії.

БАРИКАДА (фр. barricade) — штучне оборонне загородження з колод, мішків з піском, каменів та ін. поперек вулиць, доріг, у мостів, у гірських проходах та ін.

БАРКЛАЙ-ДЕ-ТОЛЛІ Михайло Богданович (1757—1818) — князь (1815), рос. генерал-фельдмаршал (1814). Командир дивізії і корпусу у війнах із Францією і Швецією. У 1810—12 рр. військ. міністр. У Вітчизняну війну 1812 р. головнокомандувач 1-ї армії, а в лип.— серп. фактично всіх рос. діючих армій. У 1813—14 рр. головнокомандувач рос.-прусськ. армії, з 1815 р.— 1-ї армії.

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1768—72 рр. — військ.-політ. союз частини пол. магнатів і шляхти, яка воювала проти короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського і відстоювала свої станові права і привілеї. Створена 29.02.1768 р. на з'їзді в м. Барі (Поділля). Вища рада конфедерації розмістилася в Пряшеві (Словаччина). Б. к. мала власні збройні сили, які чинили опір рос. в-ськам, що підтримували короля, а також придушували гайдамацькі та ін. повстання. Її підтримували Туреччина, Франція, Австрія. Проте Б. к. воювала невдало, що і привело до її ліквідації. Зазнала поразки у Правобережній Україні від рос. в-ськ генерала М. Кречетникова, у Польщі — від генерала О. Суворова, а потім від пол. королівських в-ськ під Ченстоховом (1772).

БАРЯТИНСЬКИЙ Іван Федорович (р. н. невід.—1738) — рос. військ. і держ. діяч, генерал-аншеф, князь. Учасник Півн. війни 1700—21 рр. У 1734 р. разом з князем О. Шаховським і полковником Гур'євим увійшов від рос. сторони до складу Правління гетьманського уряду. В 1736 р. призначений фактичним головою цього органу.

За наказом Б. було заарештовано весь київ. магістрат, а всі королівські і царські грамоти, в яких зазначалися привілеї Києва, зібрано і відіслано до Петербурга.

БАРЯТИНСЬКИЙ Юрій Микитович (р. н. і см. невід.) — рос. воєвода, князь. У 1658 р. командував рос. залогою в Києві. У верес. 1658 р. зумів відбити спробу Д. Виговського за підтримки київ. міщан здобути місто. Щоб помститися киянам, Б. зруйнував частину міста, знищивши при цьому кілька тисяч мирних жителів (за деякими даними — 15 тис. чол.).

БАСКАК — намісник хана Золотої Орди у підвладних країнах у II пол. 13 — на поч. 14 ст. На укр. землях з'явились після падіння Києва (1240). Б., якого супроводжували значні військ. загони, проводив облік населення і збирав данину в укр. землях. Часто втручався у взаємовідносини між князями, чинив суд і розправу. Жорстоке поводження Б. з місцевим населенням нерідко приводило до повстань проти монголо-татар. На поч. 14 ст. хани перестали посилати Б. в Україну, зобов'язавши князів самих збирати данину і відвозити її до Золотої Орди.

БАСТІОН (фр. bastion) — 5-кутове укріплення у вигляді виступу в кутах фортечної огорожі для обстрілювання місцевості перед і уздовж укріплених стін і ровів. Застосовувалися до сер. 19 ст.

БАТАЛЕР (фр. batailleur) — особа, що відає на кораблях і базах продовольчим, речовим та ін. постачанням.

БАТАЛІЯ (фр. bataille) (заст.) — битва.

БАТАЛЬЙОН (фр. bataillon) — осн. такт. підрозділ у сухопут., повітр.-десантних в-ськах і мор. піхоті; є мотострілкові (піхот., мотопіхот.), танк., мор. піхоти, зв'язку, автомоб. та ін. Звичайно входить до складу полку (бригади) чи є окремою військ. частиною в з'єднанні (об'єднанні). Складається з 3—4 рот та ін. підрозділів.

БАТАРЕЯ (фр. batterie, від battre — бити) — вогневий і такт. підрозділ арт. дивізіону (полку); може бути окремою. Складається з 2—3 вогневих взводів, взводу (відділення) управління. Має 2—8 гармат (мінометів, бойових машин реактивної артилерії чи протитанк. керованих ракет).

БАТИЙ (Бату, Саїн-хан) (1208—55) — монгольський хан, полководець, онук Чингісхана. В 1236—43 р. очолив похід монголо-тат. в-ська в Сх. і Центральну Європу. В 1239 р. в-ська Б. здобули і зруйнували Чернігів і Переяслав, у 1240 р.— Київ, Галич, Володимир. Наприкін. 1240 р. монголо-татари увійшли в Польщу, Угорщину і Далмацію. Ослаблене героїчною боротьбою населення руських князівств, в-сько Б. зазнало декілька поразок у Чехії та Угорщині. В 1242 р. Б. повернувся з в-ськом на Нижню Волгу, де заснував монгол. державу — Золоту Орду зі столицею Сараєм-Бату (місто Бату). В 1251 р. Б. брав участь у держ. перевороті в Монгольській імперії, під час якого великим ханом імперії став Мунке.

БАТИЦЬКИЙ Павло Федорович (1910—84) — маршал Рад. Союзу (1968), Герой Рад. Союзу (1965). Н. 14(27).06.1910 р. у Харкові. В армії з 1924 р.

Протягом 1924—27 рр. курсант Укр. військ.-підготовчої школи. Закінчив кавалер. школу (1929), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1938), із золотою медаллю Військ. академію Ген. штабу (1948). До Великої Вітчизняної війни командував взводом, ескадроном, був начальником штабу мотобригади і дивізії. У листоп. 1941 — лип. 1943 рр. командир 254-ї стрілец. дивізії. З лип. 1943 до трав. 1945 р. командував 73, 50 і 128-м стрілец. корпусами на Воронезькому, Степовому, 1-му та 2-му Укр. і 1-му та 3-му Білорус. ф-нтах. У верес.— жовт. 1943 р. уміло організував бойові дії 73-го стрілец. корпусу в р-ні м. Зеньків, корпус форсував Дніпро південніше Канева і захопив плацдарм на правому березі. Пізніше 73-й стрілец. корпус під його командуванням відзначився при оточенні і ліквідації корсунь-шевченків. угруповання нім. в-ськ (січ.— лют. 1944 р.), у визволенні Умані, Бєльц, у боях за визволення Польщі, штурмі Берліна, визволенні Праги. У післявоєн. роки на командних і штабних посадах: начальник штабу Моск. р-ну ППО (1948—50), начальник Головного штабу — заступник головнокомандувача ВПС (1950—53), 1-й заступник командувача в-ськ Моск. військ. округу (1953—54), командувач механіз. армії (1954), командувач в-ськ Моск. округу ППО (1954—65). У 1965—66 рр.— 1-й заступник начальника Генштабу ЗС СРСР. З лип. 1966 р.— головнокомандувач В-ськ ППО країни — заступник міністра оборони СРСР, одночасно — командувач В-ськ ППО ОЗС держав — учасниць Варш. договору. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 1-го ступеня, Суворова 2-го ступеня, Кутузова 2-го ступеня, «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня, 15 медалями СРСР, 16 іноземними орденами і медалями. Помер 17.02.1984 р. Похований на Новодівичому кладовищі в Москві.

БАТИЯ НАВАЛА — умовна назва другого етапу завоювання Сх. Європи монголо-татарами (1236—41). Очолили похід Субудай та нащадки Чингісхана Бурі й Батий (онук). Останнього в руських літописах визначено як провідника воєн. дій. Це пояснюється тим, що підкорення Півд. Русі, починаючи з облоги Києва 1240 р., здійснив саме Батий.

БАТОВ Павло Іванович (1897—1985) — командувач в-ськ Прикарп. військ. округу (1955—58), генерал армії, двічі Герой Рад. Союзу. Н. 20.05(1.06).1897 р. у с. Філісово (тепер Ярославльської обл. Рос. Федерації). Учасник Першої світової війни (з 1916). Нагороджений за відвагу в боях 2 Георгієвськими хрестами і 2 медалями. З серп. 1918 р. у Червоній армії. Закінчив курси «Постріл» (1927), Вищі академічні курси при Академії Ген. штабу (1950). З 1920 до 1936 р. командував ротою, батальйоном, полком. У 1936—37 рр. воював в Іспанії, після повернення — командир корпусу (1937). У 1939—40 рр. брав участь у рад.-фінлянд. війні. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. командир Особливого корпусу в Криму, заступник командувача 51-ї армії Півд. ф-нту, командувач 3-ї армії.

Керував в-ськами, які брали участь у визволенні України, за керівництво в-ськами і особисту мужність при форсуванні Дніпра отримав звання Героя Рад. Союзу (1943), другу «Золоту зірку» отримав за організацію форсування р. Одер (1945).

БАТОЗЬКА БИТВА 1652 р.— один з важливих етапів у перемозі укр. армії в ході Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Відбулася 1—2.06 між укр. в-ськом за підтримки тат. кінноти (загалом 30—35 тис.) під керівництвом Б. Хмельницького та пол. армією (бл. 30 тис.), очолюваною великим гетьманом коронним М. Калиновським. Події розгорнулися на лівому березі Півд. Бугу поблизу гори Батіг. У результаті нападу з різних боків пол. армія зазнала цілковитої поразки, а її керівник загинув. Перемога під Батогом дозволила укр. стороні скасувати умови невигідного Білоцерк. договору 1651 р., забезпечила умови для подальшої розбудови етнічної державності.

БАТОРІЙ Стефан (1533—86) — полководець, пол. король (з 1576). Син семигород. (трансільванського) князя Стефана IV. Навчався в Падуанському ун-ті. В 1571—76 рр.— семигород. князь. Обраний пол. королем за підтримки середньої шляхти. За правління Б. пол. уряд зробив спробу знищити Запорозьку Січ. У квіт. 1578 р. було видано королівський універсал, яким заборонялось пускати запорожців «на волость» і торгувати з Січчю зброєю і порохом. У верес.— груд. 1578 р., готуючись до війни з Моск. державою і намагаючись використати в ній козацтво, Б. збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чол., а в 1583 р.— до 600 чол. і надав їм деякі привілеї, зокрема, було вперше передано козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву та печатку) та віддано у володіння Трахтемирів із Зарубським монастирем. У 1579—82 рр. за Б. Річ Посполита брала участь у Лівонський війні 1558—83 рр. У воєн. діях брали участь і укр. козаки, зокрема в боях на Сіверщині. В січ. 1582 р. Б. в Ямі-Запольському уклав перемир'я з Моск. царством. Намагаючись зміцнити королівську владу, вів боротьбу з пол. магнатами.

БАТУРИН — містечко Бахмацького р-ну Черніг. обл. на р. Сейм. Час заснування Б. точно не відомий. Вперше згадується в документах за 1625 р. Під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького — сотенне м-ко Батурин. сотні Стародуб. полку. В 1669—1708 рр.— резиденція гетьманів Лівобережної України (Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи). Тут підписано Батурин. статті 1663 р. У листоп. 1708 р. рос. в-ська під командуванням О. Меншикова захопили Б. Місто було вщент зруйновано, а всіх жителів знищено. Козацьку старшину розіп'яли на хрестах, котрі встановили на плотах і пустили вниз по р. Сейм. У 1750—64 рр. Б. був резиденцією гетьмана К. Розумовського. У Б. збереглися цінні архітектурні пам'ятки: палац К. Розумовського (1709—1803, архітектор Ч. Камерон), парк і будинок В. Кочубея.

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ 1663 р.— угода між гетьманським і рос. урядами, підписана 17.11 гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким зі старшинами з одного боку та представниками царського уряду Башмаковим і Фроловим з другого.

Становили додаток у вигляді 5 пунктів до Переясл. статей 1659 р., які ще більше, ніж попередні, обмежували «права і вольності» укр. населення: утримання рос. в-ська на території Гетьманщини коштом місцевих жителів, зменшення козацького реєстру, звуження нац. торг. мережі, зобов'язання повертати втікачів з Росії, встановлення держ. монополії на вивезення горілки і тютюну за межі Лівобережжя.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 р.— угода про перемир'я терміном на 20 років між Рос. державою і Туреччиною та Крим. ханством, підписана 13.01 у Бахчисараї (Крим). Ним тур. султан і крим. хан офіційно визнали акт приєднання до Рос. держави Лівобережної України, Києва і Запорожжя. Півд. Київщина, Брацлавщина та Поділля залишалися в підпорядкуванні тур. влади. Підтверджувалося право татар на кочівлю в межах півд. степів України. На Росію була накладена щорічна контрибуція на користь хана.

БАЮРАК Василь Гнатович (1722—54) — один з керівників руху опришків у 40—50-х рр. 18 ст. у Зах. Україні, соратник О. Довбуша. Н. у с. Дора (тепер Косівського р-ну Ів.-Франк. обл.) у сім'ї селянина-бідняка. Юнаком служив у с. Ясені вівчарем у заможного господаря. З 1744 р. пристав до О. Довбуша, з яким був і батько Б. Тоді вони напали на м-ко Богородчани, де вбили кількох жовнірів. 1745 р. здійснили рейд на с. Микуличин. Після загибелі ватажка того ж року Б. бл. 4 років вів власне господарство в с. Медея. Активну діяльність відновив 1750 р. Певний час діяв спільно з братом Петром і невінчаною дружиною, поки ті не загинули на поч. 50-х рр. Переважно чинив напади з малими ватагами (бл. 10 чол.) на Покутті та Буковині, переховувався в Молдові й на «пол. стороні». Його опорними пунктами були с. Ясен, Сигота, Довгопілля. Головним чином розорював двори багатих господарів, євреїв-лихварів і корчмарів, яких нерідко вбивав разом з їх дружинами та дітьми. Мстився можновладцям за скривджених бідняків, повертав останнім їх боргові розписки. 1754 р. Б. було схоплено, ув'язнено і після допиту та катувань 25.04 за вироком суду прилюдно четвертовано в м. Station.

БЕЗБОРОДЬКИ — укр. старшинський рід. Походили з козаків Переясл. полку. 1) **Яків Іванович Б.** (р. н. невід.— бл. 1730) — значковий товариш, учасник походу рос. в-ськ і укр. козаків проти Ірану 1726 р.; 2) **Андрій Якович Б.** (1711—80) — ген. писар (1741—62), з 1762 р. ген. суддя; 3) **Олександр Андрійович Б.** (1747—99) — держ. діяч, дипломат, князь (з 1797). Н. у м. Глухові. Закінчив Київ. академію. В 1765 р. розпочав службу в канцелярії генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева. Брав участь в укладанні Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., з 1775 р.— особистий секретар Катерини II. У 1780 р. став членом Колегії закорд. справ, а з 1784 р. фактично очолював її. В 1791 р. підписав Ясський мирний договір 1791 р. з Туреччиною. Маючи великий вплив на Павла І, домігся відновлення в Україні Ген. військ. суду та деяких установ часів Гетьманщини; 4) **Ілля Андрійович Б.** (1756—1815) — брат Олександра Б. У 1820 р. на його кошти в Ніжині була відкрита гімназія вищих наук, яку 1832 р. перетворено на Ніжин. ліцей.

БЕЗВІСТИ ПРОПАЛИЙ — особа, відсутність якої з невідомих причин у ході війни засвідчена згідно із законно встановленим порядком. Кожна зі сторін, що воюють, повинна надати всю інформацію щодо цієї особи та полегшити її пошук.

БЕЗПАЛИЙ Іван (р. н. невід.— 1718) — козацький полковник, наказний гетьман. Походив з козацької старшини Уман. полку. В 1658—59 рр. Б. очолював старшинську опозицію, яка, стоячи на промоск. позиціях, виступала проти незалежницької політики гетьмана І. Виговського. В листоп. 1658 р. під Варвою (тепер Черніг. обл.) був обраний наказним гетьманом. За підтримки моск. воєвод організував антигетьманське повстання на Лівобережжі. Приєднав свої загони до рос. в-ськ під командуванням воєвод Г. Ромодановського і О. Трубецького, які окупували частину території Лівобережної України. Після обрання в 1659 р. гетьманом Ю. Хмельницького став ген. суддею. На поч. 18 ст. прийняв схиму.

БЕЗПАЛКО Йосип Іванович (1881—1950) — укр. політ. і військ. діяч, публіцист. Н. у м. Чернівці. Деякий час займався редакторською та педагогічною діяльністю. В 1906—18 рр. Б. очолював УСДП на Буковині. У 1908—14 і 1918 рр. редагував партійний друкований орган — газету «Борба». В 1918 р. член Укр. нац. ради Буковини, з жовт. 1918 р.— Укр. нац. ради ЗУНР—ЗОУНР. У січ. 1919 р. взяв участь у роботі Трудового Конгресу України. В 1919—20 рр. Б.— міністр праці УНР в уряді Б. Мартоса. З 1920 р. жив в еміграції у Чехословаччині, викладав у Госп. академії у Подебрадах. У 1947 р. репресований НКВС СРСР. Загинув у концтаборі в Казахстані.

БЕЗПАЛКО Йосип (псевд. Остап) (р. н. невід.—1947) — укр. військ. діяч, командир групи «Лисоня» УПА. Загинув у бою з рад. каральними загонами.

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА — стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від внутр. і зовн. загроз. Основи держ. політики України у галузі Б. н. визначені Концепцією нац. безпеки України, схваленою ВР України 16.01.1997 р. Концепція спрямована на забезпечення єдності принципів формування і проведення держ. політики у галузях Б. н., а також поєднання підходів до формування відповідної законодавчої бази, підготовки доктрин, стратегій, концепції, держ. і відомчих програм у різних сферах нац. безпеки. Головні суб'єкти Б. н.: громадянин — його права і свободи; суспільство — його духовні та мат. цінності; держава — її конституційний лад, суверенітет, терит. цілісність і недоторканність кордонів. Осн. принципи забезпечення Б. н.: пріоритет прав людини; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; адекватність заходів захисту нац. інтересів реальним та потенційним загрозам; демократичний цив. контроль за військ. сферою, а також ін. структурами забезпечення Б. н.; дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їх взаємна відповідальність; чітке розмежування повноважень органів держ. влади. Забезпечення Б. н. в Україні є однією з осн. функцій суспільства і держави. Б. н. досягається шляхом проведення держ. політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах, як політ., екон.,

соц., військ., екол., наук.-технолог., інформ. тощо. Правову основу забезпечення Б. н. становлять Конституція України, закони, ін. нормативно-правові акти, а також визнані Україною міжнар. договори та угоди. Оборону України, захист її суверенітету, терит. цілісності і недоторканності кордонів забезпечує військ. організація держави — ЗС України, СБУ, внутр. в-ська, органи і підрозділи МВС України, Прикорд. в-ська України тощо. Складовими елементами Б. н. є також безпека екон., радіац. тощо. Цим елементам властиві заг. риси Б. н., але разом з тим вони мають певну специфіку.

БЕЗПЕКА ПОЛЬОТІВ (БП) — сукупність властивостей авіац. системи, які забезпечують виконання польотів без льотних пригод (ЛП). Авіац. система (АС) — сукупність АТ, екіпажів, сил та засобів управління і забезпечення польотів, об'єднаних структурно і функціонально. Як первинна ланка АС розглядаються ЛА, льотний екіпаж сили і засоби забезпечення польоту, які об'єднані польотним завданням. БП забезпечується надійним функціонуванням та стійкою взаємодією всіх елементів АС, чіткою організацією і високою дисципліною льотної роботи, а досягається при повному врахуванні умов організації, забезпечення, управління та виконання польотів. Авіац. умови БП забезпечують польоти ЛА без загрози небезпеки для екіпажу та самого ЛА, а також для населення та наземних споруджень. Найбільш заг. кількісною характеристикою Б. п є середній наліт у часах (авіац. з'єднання, частини або типу ЛА) на 1 ЛП. Б. п залежить від багатьох факторів, головними серед яких є рівень бойової та морально-психол. підготовки особового складу та якість штурманського, інж.-авіац., аеродр.-техн., радіотехн., медичного, метеорол. та ін. видів забезпечення.

БЕЗПІЛОТНІ ЗАСОБИ ПОВІТРЯНОГО НАПАДУ — ЛА, керовані автоматично-автономно або дистанційно. Призначені для ураження наземних та мор. об'єктів. Включають крилаті ракети, планери, що здатні нести бойовий заряд, безпілотні телекеровані ЛА та ін. Дальність їх дій від десятків до кількох тисяч км, висоти польоту від 50—100 м до 25—30 км, швидкості від дозвукових до надзвукових. Б. з. п. н. можуть нести звичайні або ядер. заряди. Запускаються з наземних пускових установок, з кораблів та літаків.

БЕЗПІЛОТНІ РОЗВІДУВАЛЬНІ ЛІТАЛЬНІ АПАРАТИ — забезпечують ведення стратег., операт., такт. повітр. розвідки на сухопут. і мор. напрямках бойових дій. Оснащуються спец. обладнанням, що дозволяє вести розвідку в будь-який час різними способами (фотографуванням, радіолок. виявленням та ін.).

БЕЗРУЧКО Марко Данилович (1883—1944) — військ. міністр укр. уряду в екзилі (1920, 1940—44). Н. 31.10.1883 р. у с. Великий Токмак (тепер Запорізька обл.). Закінчив учительську гімназію, піхот. юнкерське училище (1908), служив у 106-му піхот. Уфім. полку. Закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу (1914). Під час Першої світової війни воював на ф-нті, займаючи посади командира роти 106-го полку, старшого ад'ютанта штабів 42-го і 30-го арм. корпусів, начальника штабу дивізії. У 1917 р. брав активну участь в українізації рос. фронтових частин. Після приходу до

влади гетьмана П. Скоропадського повернувся в Україну, призначений заступником начальника відділу служби Ген. штабу, потім начальником персонального відділу Головного управління Ген. штабу. Під час протигетьманського повстання перейшов на бік Директорії. Допомагав В. Тютюннику вести боротьбу з гетьманським в-ськом. Призначений начальником операт. відділу штабу Армії УНР. З січ. 1919 р. працював помічником начальника 1-го генерал-квартирмейстерства, потім очолював штаб Запорізької бригади ім. С. Петлюри, а з квіт. 1919 р. штаб Окремого корпусу січових стрільців. Брав участь у бойових діях проти рад., пол. та білогвард. в-ськ. Наприкін. 1919 р. разом із «січовиками» потрапив до пол. табору інтернованих укр. частин. У квіт. 1920 р. сформував і очолив 6-ту Січову стрілец. дивізію, яка в складі 3-ї пол. армії воювала проти червоних в-ськ у Правобережній України і 7.05 увійшла до Києва. 21.08.1920 р. під Замостям уміло керував боєм і зупинив наступ 1-ї кінної армії С. Будьонного на Варшаву. У верес.— листоп. 1920 р. командував Середньою групою Армії УНР у ході наступу на Жмеринку і Вапнярку. Присвоєно звання генерал-хорунжого (1920). З 1920 р. очолював військ. місію і штаб Армії УНР у Варшаві, командував групою укр. в-ськ, інтернованих у таборах Александрові-Куявськім та Каліші. Протягом 1920—24 рр. військ. міністр, командувач Армії УНР (1921), віце-міністр уряду УНР в екзилі, член Вищої військ. ради. З 1924 р. проживав у Варшаві. У 1931—35 рр. очолював Укр. військ.-іст. т-во у Варшаві. За деякими даними, був військ. міністром Укр. уряду в екзилі у 1940—44 рр. Написав працю «Українські січові стрільці на службі Батьківщині», декілька статей на військ.-іст. тематику. Помер 10.02.1944 р. у Варшаві.

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА — геогр. простір, у якому згідно з міжнар. договорами не виробляється, не розташовується і не випробовується ядер. зброя.

БЕК (Віск) Теодор фон (1880—1945) — нім. воєначальник, генерал-фельдмаршал (1940). У Другу світову війну командувач групи армій «Північ» у Пол. і групи армій «Б» у Фр. кампаніях, групи армій «Центр» (по груд. 1941) і «Південь» (по лип. 1942) на рад.-нім. ф-нті.

БЕЛАВЕНЕЦ Петро Іванович (1873—1930-ті) — історик військ.-мор. флоту. З дворян. До 1904 р. служив на Чорномор. флоті, учасник Цусим. бою, був у япон. полоні, у 1907—08 рр. повернувся на Чорномор. флот. З 1911 р. член Комісії з опису бойових трофеїв рос.-япон. війни, з 1917 р. у запасі. Працював в організаціях з охорони пам'яток старовини. З 1899 р. публікував статті, нариси, оповідання в «Морському збірнику» й окремі роботи, присвячені історії рос. флоту. Головна праця: «Чи потрібний нам флот і значення його в історії Росії» (1911).

БЕЛГРАДСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1739 р.— завершальний акт у ході рос.-тур. війни 1735—39 рр. Підписаний 29.09 у Белграді. За ним Росії повертався Азов, продовжувала поширюватися її влада на Запорожжя. Проте заборонялося утримання рос. флотів на Азов. та Чорному морях. Під владою Осман. імперії

залишилася Сербія, Валахія, Молдова. Б. м. д. скасований Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р.

БЕРЕГОВА ОБОРОНА — сили, засоби флоту і берегові укріплення для оборони військ.-мор. баз, портів, узбережжя й о-вів. Оборона мор. узбережжя здійснюється спільними зусиллями сухопут. в-ськ, ВМФ (ВМС), ВПС і в-ськ ППО.

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА — місто на р. Ясеня в Зах. Білорусі, за 92 км на пн.-сх від Бреста (тепер м. Береза Брест. обл. Республіки Білорусь). Назва «Картузька» походить від костьолу чину картузіанців. У 1934 р. в Б. К. містився створений пол. урядом концентраційний табір для політ. в'язнів. Утворений розпорядженням президента Польщі І. Мосціцького від 17.06.1934 р. Відкритий 5.07.1934 р. у будівлях колишнього рос. монастиря. Відзначався особливо жорстоким режимом. У таборі були ув'язнені сотні укр. діячів, зокрема членів ОУН. Уже в 1934 р. у Б. К. перебувало 200 в'язнів, у т. ч. 120 укр. націоналістів, 40 членів пол. партії «Обуз народово-радикальни» і бл. 40 членів КПЗУ. Напередодні Другої світової війни у таборі перебувало бл. 5 тис. українців.

БЕРЕЗИНСЬКИЙ Юрій-Мирослав (бл. 1912—32) — укр. військ. діяч. Н. у с. Оглядів Радехівського повіту на Львівщині у сім'ї священика. Навчався у Львів. ун-ті. Член УВО і ОУН. 22.03.1932 р. убив начальника Укр. відділу слідчої поліції Львів. комісаріату Є. Чеховського, який керував слідством у всіх важливих справах заарештованих членів ОУН і відзначався особливо жорстоким поводженням під час допитів. 30.11.1932 р. керував нападом на пошту в Городку Ягайлонському (тепер м. Городок Львів. обл.) з метою здобуття коштів для діяльності ОУН. Під час операції був поранений охороною і, не бажаючи потрапити до рук ворога, застрелився.

БЕРЕЗНЕГУВАТО-СНІГУРІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (6—18.03) — проведена в-ськами 3-го Укр. ф-нту (генерал армії Р. Малиновський) у роки Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити пр-ника (6-та нім.-фаш. і 3-тя рум. армії) у міжріччі Інгульця і Півд. Бугу. В результаті Б.-С. н. о. в-ська ф-нту завдали тяжкої поразки супр-нику (були розгромлені 8 його дивізій), просунулися на 140 км, визволивши від ворога значні території Правобережної України. Здійснювалась в умовах бездоріжжя, розливу річок і весняної повені.

БЕРЕНДЕЇ (берендичі, берендії) — кочові тюрк. племена. Згадуються в староукр. літописах. З поч. 12 ст. разом з торками і печенігами селилися, за згодою князів, у південноукр. степах, поблизу Київ. і Переясл. князівств, особливо в басейні р. Рось. У 1145 р. Б. разом з торками і печенігами увійшли до складу об'єднання чорних клобуків. Укр. князі використовували кінноту Б. (бл. 2,5 тис. вершників) для боротьби проти половців і в міжусобицях. Після монголо-тат. навали Б. поступово асимілювалися з осн. кочовим населенням Золотої Орди.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 р. — злука католицької (Вселенської) церкви та православних укр.-білорус. єпископій на умовах визнання зверхності папи Римського і головних католицьких постулатів (про походження Духа Святого від Бога-Отця та Бога-Сина, чистилище), але за визнання додержання візант. обряду та юліан. календаря тощо. Ініціатори унії (православні ієрархи) прагнули припинити подальшу полонізацію укр. населення в складі Речі Посполитої. Зокрема, князь К. Острозький проголосив рівноправність Сх. й Зах. церков. Католики-єзуїти П. Скарга, А. Поссевіно хотіли, щоб православні українці повністю прийняли католицькі догмати й обряди. 12(21).06.1595 р. 9 православних ієрархів підписали листа до папи Климента VIII, у якому йшлося про готовність вести переговори щодо об'єднання з Римом на засадах визнання католицького «символу віри». 23.12 вповноважені ними єпископи І. Потій і К. Терлецький склали перед Римською курією та папою «символ віри». У відповідь Климент VIII видав буллу, де проголошувалося про об'єднання та гарантувалися права і привілеї укр. церкви. 6(15)—10(19).10.1596 р. у Речі Посполитій у м. Бересті відбувся собор, який офіційно затвердив угоду відповідно до королівського указу. Реакція укр. населення на ці події переросла в довготривалу антиунійну боротьбу, в якій особливу роль відіграло козацтво.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 р. — одна з найбільших поразок армії Б. Хмельницького у Нац.-визв. війні укр. народу сер. 17 ст. Порушивши Зборівський мирний договір 1649 р., уряд Речі Посполитої відновив воєн. кампанію проти Гетьманщини. Збройні сутички почалися ранком 18(28).06 під м-ком Берестечко, де розташовувався табір поляків. На 1-му етапі (18—19.06) до боїв не були залучені головні сили супр-ників. Спочатку союзники Б. Хмельницького — тат. кіннотники (укр. було обмаль) — розпочали атаку, але шляхетські полки її відбили і примусили нападників відступити. Наступного дня укр.-крим. кіннота завдала потужного удару по лівому флангу ворога, під час якого загинуло бл. 200 шляхтичів. Пол. жовніри укрилися за укріпленнями табору. 30.06 розпочався 2-й етап битви, коли, використавши густий вранішній туман, Б. Хмельницький підготував свою армію до бою. Її праве крило й центр зайняли українці (застосувавши бойовий порядок «табір» — укріплення з 10 рядів возів), а ліве — татари. Однак крим. хан Іслам-Гірей III таємно змовився з поляками і вирішив не брати активної участі в бою. Король Ян II Казимир, застосувавши «голландський» порядок побудови в-ська, підкріпив кінні полки підрозділами піхоти. У сер. дня зіткнулися в боротьбі лівий фланг шляхтичів на чолі з І. Вишневецьким і коз.-сел. загони. Останнім навіть вдалося вибити супр-ника з табору. Проте хан зрадив і відступив з поля бою, ніким не переслідуваний. Б. Хмельницький, щоб якось поліпшити становище, відступив до р. Пляшівка, де став табором. Він спробував умовити хана повернутися, але той фактично полонив самого гетьмана і відійшов у півд. степи. 3-й етап битви розпочався з облоги укр. табору. Він був міцно укріплений, а тому його оборонцям вдалося відбити кілька

ворожих нападів, здійснити контратаки. Проте в таборі почалися сутички між старшинами і рядовими козаками, породжені всілякими чутками і недовірою останніх. Почався панічний відступ з боями, у ході яких загинуло від 3 до 4 тис. козаків. Хоча головні сили укр. армії вдалося зрештою вивести з оточення, невдача в Б. б. поставила існування етнічної державності під серйозну загрозу.

БЕРЗАРИН Микола Ерастович (1904—45) — генерал-полковник (1945), Герой Рад. Союзу (1945). Командир стрілец. дивізії в боях у р-ні оз. Хасан (1938). У Велику Вітчизняну війну командувач ряду армій. Після взяття Берліна (1945) військ. комендант міста. Загинув в автомоб. катастрофі.

БЕРЗИН Ян Карлович (спр. прізв. й ім'я Кюзис Петерис Павло Іванович) (1889—1938) — арм. комісар 2-го рангу (1937). У 1924—35 і 1937 рр. начальник Розвідуправління Штабу РСЧА. Репресований; реабілітований посмертно.

БЕРЛАДНИК Іван (Іван Ростиславич) (р. н. невід.— 1162) — князь, один з представників галицького княжого роду Ростиславичів. Син перемишл. князя Ростислава Володаревича. Після смерті батька одержав у володіння м. Звенигород (на р. Білка). У 1141 р. розпочав війну зі своїм дядьком Володимирком Володаревичем. У результаті невдалої спроби зайняти галицький княжий стіл Б. у 1145 р. був позбавлений Звенигород. удільного князівства. Зазнавши поразки, втік на землі Нижнього Дунаю, де з 1146 р. згадується як князь берладський (назва походить від м. Берладь, що знаходилось на одноіменній річці — лівій притоці Серету). Згодом подався до Києва, де служив при дворі князя Всеволода Ольговича та його брата Святослава. У 1158 р. Б. знову на Дунаї, де, організувавши загони половців та берладників, у наступному році вирушив у похід проти галицького князя Ярослава Осмомисла. Маючи 6-тис. в-сько, обложив головне місто Галицького Пониззя — Ушицю, але, незважаючи на підтримку місцевого населення, зазнав поразки. Подався до Києва, а згодом — до Греції, де був отруєний у м. Солуні (Салоніки).

БЕРЛІНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1945 р. (16.04—8.05) — в-ськ 2-го Білорус. (маршал Рад. Союзу К. Рокоссовський), 1-го Білорус. (маршал Рад. Союзу Г. Жуков), 1-го Укр. (маршал Рад. Союзу І. Конєв) ф-нтів, за участю частини сил Балт. флоту (адмірал В. Трибуц) та Дніпр. військ. флотилії, 1-ї та 2-ї армій В-ська Пол. в роки Великої Вітчизняної війни. Рад. в-ська прорвали оборону нім-фаш. в-ськ на річках Одер, Нисе, Зеєлівських висотах, оточили велике угруповання пр-ника в Берліні та півд.-західніше його, після чого в запеклих боях ліквідували його. 30.04 рад. в-ська штурмом оволоділи рейхстагом; 2.05 залишки берлін. гарнізону капітулювали. 8.05 представники нім. командування підписали в Карлсхорсті (передмістя Берліна) акт беззастережної капітуляції фаш. Німеччини. У ході операції рад. в-ська розгромили 70 піхот., 23 танк. та механіз. дивізії. З 16.04 по 7.05 взято в полон 480 тис. чол., захоплено більш ніж 1500 танків та штурмових гармат, 4500 літаків та ін. техніку. Б. н. о. засвідчила високий рівень рад. військ. мистецтва, творче освоєння багатого досвіду, нако-

пиченого Рад. армією за роки Великої Вітчизняної війни. В ході Б. н. о. було здійснено взяття в кільце й одночасне розчленування найбільшого в історії воєн стратег. угруповання пр-ника. Її особливостями стали: проведення арт. підготовки і перехід у наступ на широкому ф-нті вночі із застосуванням прожекторів (1-й Білорус. ф-нт). Новим в управлінні авіації було створення в 16 ПА централізованої системи радіолок. вузлів наведення. День 9.05 став Днем Перемоги над фаш. Німеччиною.

БЕРНЯК (р. н. і см. невід.) — отаман Армії УНР. У берез. 1919 р. командир залізничної військ. частини укр. армії.

БЕХТЕРЕЦЬ (бахтерець) (від монг. бектер) — обладунок зі стальних, залізних або мідних пластин, з'єднаних кільцями в декілька рядів, з розрізами на боках та на плечах, з підзором (край поділу в кольчуги, край бармиці) або залізною сіткою знизу. Бокові й плечові розрізи мали пряжки та запряжники або ремені з металевими кінцями. Пластини та краї обладунку або опушки, пряжки, запряжники та кінці ременів наводилися іноді золотом або сріблом. Бехтерець робили як з рукавом, так і без нього.

БЄЛГОРОДСЬКА ОБОРОННА ЛІНІЯ («ЗАСІЧНА СМУГА») — ланка в системі фортифікаційних укріплень на кордоні Рос. держави з Крим. ханством. Проходила головним чином через населені пункти: Охтирка — Бєлгород — Ольшанськ — Воронеж — Тамбов — Валуйки. Перетинала т. зв. Муравський та Ізюмський шляхи. На лінії були рови, вали, побудовані фортеці, на стінах яких стояли гармати, існували вежі й підйомні мости («засічні ворота»). Службу на Б. о. л. несли укр. слобід. козаки та рос. служилі люди (стрільці). Б. о. л. значно перешкоджала нападам крим. і ногайських татар у 17 ст., сприяла заселенню та госп. освоєнню півд. регіонів.

БЄЛГОРОДСЬКО-ХАРКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (3—23.08) — в-ськ Воронезького (генерал армії М. Ватутін) та Степового (генерал-полковник І. Конєв) ф-нтів; складова Курської битви. Мета — визволення Бєлгорода і Харкова та створення передумов для визволення Лівобережної України. Нім.-фаш. в-ська, що входили до групи армій «Південь» (Е. Манштейн), спирались на розгалужену, завчасно створену оборону, але вже в 1-й день операції вона була прорвана. 5.08 рад. в-ська визволили Белгород, а 23.08 — Харків. Було розгромлено бєлгород.-харк. угруповання пр-ника (15 дивізій), у результаті склалися сприятливі умови для визволення Лівобережної України. Рад. в-ська просунулися в півд. та півд.-зах. напрямках до 140 км, розширивши ф-нт наступу до 300 км. В операції набуто досвіду відбиття контрударів пр-ника, завдання головних ударів ф-нтами по сильних ділянках ворожої оборони, досягнення високої щільності на ділянках прориву (до 230 гармат і мінометів та 70 танків і САУ на 1 км ф-нту).

БИВАК (бівуак) (нім. Biwak, фр. bivouac) (заст.) — стоянка в-ськ поза населеними пунктами для ночівлі чи відпочинку.

БИТВА ЗА ДНІПРО 1943 р. (серп.— груд.) — наступальні операції рад. в-ськ під час Великої Вітчизняної війни. Мета — визволення Лівобережної України, Донбасу, Києва та захоплення плацдармів на Дніпрі. За задумом Ставки ВГК, Центральний (генерал армії К. Рокоссовський), Воронезький (генерал армії М. Ватутін) та Степовий (генерал армії І. Конев) ф-нти (з 20.10 відповідно Білорус., 1-й та 2-й Укр. ф-нти) мали завдання вийти до Дніпра в середній течії та з ходу форсувати його; Півд.-Зах. (генерал армії Р. Малиновський) та Півд. (генерал-полковник, з 21.09 генерал армії Ф. Толбухін) ф-нти (з 20.10 3-й та 4-й Укр. ф-нти) — розгромити нім.-фаш. в-ська в Донбасі та вийти до Дніпра в нижній його течії і до Криму. Одночасно Зах. ф-нт (генерал армії В. Соколовський) і ліве крило Калінін. ф-нту (генерал армії А. Єременко) повинні були наступати на Смолен. напрямку. На ф-нті від Навлі до Таганрога рад. в-ськам протистояли частина сил групи армій «Центр» (Г. Клюге) і осн. сили групи армій «Південь» (Е. Манштейн). Пр-ник створив стратег. оборонний рубіж «Сх. вал», осн. частиною якого були укріплення на Дніпрі. У ході Б. з. Д. рад. в-ська розгромили угруповання пр-ника в Лівобережній Україні й у Донбасі, захопили стратег. плацдарм на Дніпрі, визволили понад 38 тис. населених пунктів, у т. ч. 160 міст, створили умови для повного визволення Правобережної України та наступу в Білорусі. У ході Б. з. Д. були проведені Донбаська, Дніпр. повітр.-десантна, Запорізька, Київ. наступальна і Київ. оборонна, Кременчуцька, Мелітопольська, Черніг.-Прип'ят. операції. Рад. в-ська збагатились досвідом підготовки та ведення широкого стратег. наступу у високих темпах, організації переслідування ворога і прориву з ходу його проміжних оборонних рубежів, використання стратег. резервів для нарощування сили ударів у глибині, форсування великих водних перешкод з планомірною підготовкою та з ходу перегрупування в-ськ з одного операт. напрямку на ін. 2438 учасників Б. з. Д. удостоєні звання Героя Рад. Союзу.

БИТВА ПІД МОСКВОЮ 1941—42 рр.— оборонна (30.09—5.12.1941) і наступальна (5.12.1941—20.04.1942) операції рад. в-ськ під час Великої Вітчизняної війни в цілях оборони Москви та розгрому ударних угруповань нім.-фаш. в-ськ. У Б. п. М. брали участь в-ська Зах. (генерал-полковник І. Конєв, з 10.10 генерал армії Г. Жуков), Резерв. (маршал Рад. Союзу С. Будьонний), Брянського (генерал-полковник А. Єременко, з жовт. генерал-майор Г. Захаров, з груд. генерал-полковник Я. Черевиченко), Калінін. (генерал-полковник І. Конєв) і правого крила Півд.-Зах. (маршал Рад. Союзу С. Тимошенко) ф-нтів. Їм протистояла нім.-фаш. група армій «Центр» (Ф. Бок). Ворог мав значну перевагу у військ. техніці. Незважаючи на жорстокий опір рад. в-ськ, пр-ник прорвав їх оборону. Ціною значних втрат у кін. листоп.— на поч. груд. йому вдалося вийти до каналу ім. Москви, форсувати р. Нара, підійти до м. Кашира з пд. Подальші спроби пр-ника прорватись до Москви були зірвані. Ворог був знекровлений. У ході контрнаступу, який почався 5—6.12, рад. в-ська визволили від загарбників більш як 11 тис. населених пунктів та до поч. січ. 1942 р. відкинули супр-ника на 100—250 км, завдали важкої поразки

38 ворожим дивізіям, у т. ч. 15 танк. та моторизованим. На поч. січ. рад. в-ська перейшли в заг. наступ. У результаті контрнаступу і заг. наступу було відкинуто ворога на зх на 80—250 км. Ця перемога покращила воєн.-політ. і міжнар. становище Рад. Союзу. Вона поклала початок докорінному перелому в ході війни, розвіяла міф про непереможність нім.-фаш. армії.

БІЖЕНЦІ — особи, які з метою уникнення реальної чи ймовірної загрози насильства за власним бажанням переміщуються з місць постійного проживання у межах країни (нац. біженці) або за межі кордонів країни (міжнар. біженці).

БІЗАНЦ Альфред (1890 — після 1949) — австр. та укр. військ. діяч, підполковник УГА та Армії УНР. Н. у с. Дорнфельд (тепер с. Тернополя Пустомитівського р-ну Львів. обл.) За походженням німець. У роки Першої світової війни — офіцер австр. армії. З листоп. 1918 р. командир Львів. (7-ї) бригади УГА, групи в-ськ «Південь». У берез. 1919 р. бригада Б. відзначилась у ході Вовчухівської операції 1919 р. 7.06.1919 р. Львів. бригада УГА розпочала Чортківський наступ 1919 р. За дії бригади під час цієї операції Б. було присвоєно звання підполковника. У серп. 1919 р. його частина успішно діяла в ході наступу об'єднаних укр. армій на Київ. У січ. 1920 р. підрозділ Б. у складі частин УГА, внаслідок епідемії тифу і повної відсутності боєприпасів, потрапив у критичне становище, був змушений перейти на службу в ЧУГА. 24.04.1920 р. група в-ськ під командуванням Б. вийшла зі складу ЧУГА і, прорвавши пол. лінію ф-нту в р-ні Михнівки, вирушила на з'єднання з частинами Армії УНР. На поч. 40-х рр. Б.— референт укр. справ в Управлінні Ген. губернії. В 1943—44 рр. Б. очолював військ. управу дивізії «Галичина». В 1945 р. Б. був заарештований рад. спецслужбами і засланий. Страчений за вироком суду в Потьмі (Мордовія).

БІЙ — організоване збройне зіткнення підрозділів, частин (кораблів), з'єднань; може бути загальновійськ., протиповітр., повітр. і мор. Види бою: наступальний, оборонний і зустрічний.

БІЛА ГВАРДІЯ — неофіційне найменування військ. формувань, що боролися в роки громадянської війни проти рад. влади. Походження терміна пов'язане з традиційною символікою білого кольору як кольору прихильників «законного правопорядку». Основа Б. г.— офіцерство колишньої царської армії; керівництво — військ. верхи (М. Алексєєв, П. Врангель, А. Денікін, О. Колчак, Л. Корнілов, Е. Міллер, М. Юденич).

БІЛАС Василь («Оса») (1911—32) — член УВО, ОУН. Небіж Д. Данилишина. Входив до складу Дрогобицької бойової групи ОУН, створеної З. Коссаком. 19.08.1931 р. разом з Д. Данилишиним за дорученням Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ здійснив замах на керівника Сх. відділу МЗС Польщі Т. Голувка. Брав участь в експропріаційних актах з метою отримання коштів для діяльності ОУН у Бориславі (31.07.1931) і Трускавці (8.08.1931). 30.11.1932 р. Б. разом з Д. Данилишиним, Ю. Березинським, В. Стариком, М. Жураковським, С. Мацаком та ін. бойовиками

здійснив напад на пошту в м. Городок Ягайлонський (тепер м. Городок Львів. обл.) з метою отримання коштів для діяльності ОУН і УВО. Під час відступу після завершення операції заарештований разом з Д. Данилишиним у с. Веринь на Львівщині. Страчений 23.12.1932 р. у львів. тюрмі «Бригідки».

БІЛИЙ ПРАПОР — установлений міжнар. правом за звичаєм війни символ готовності до переговорів або перемир'я, офіційний знак недоторканності особи, яка призначена для ведення переговорів.

БІЛИНСЬКИЙ Михайло Іванович (1882—1921) — міністр мор. справ УНР (1918—19), контр-адмірал. Н. 4.11.1882 р. у с. Драбове-Барянтинське (Драбівського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Мор. корпус (1909). Під час Першої світової війни — помічник командира 2-го Балт. флотського екіпажу. З 1917 р. член УПСС. На службі в Укр. військ. флоті з 1918 р. Один з організаторів Укр. мор. міністерства. За Гетьманату помічник начальника Головної господарчої управи мор. міністра. У трав.— жовт. 1919 р. входив до складу укр. делегації, яка вела переговори про умови підписання мирного договору з Рад. Росією в Києві. З 26.12.1918 р. міністр мор. справ УНР в урядах, які очолювали В. Чехівський і С. Остапенко. Контр-адмірал (1919), командир 1-ї укр. дивізії мор. піхоти. У 1920—1921 рр.— міністр внутр. справ УНР. Після інтернування армії в Польщі перебував у таборах. Протягом 1920—21 рр. входив до складу Всеукр. нац. ради і був заступником голови урядової комісії по розробці Конституції УНР. Учасник 2-го Зимового походу в листоп. 1921 р., начальник управління штабу повстанської армії. Під час бою з частинами Червоної армії 17.11.1921 р. загинув під Базаром (с. Малі Минки) на Волині.

БІЛІ ХОРВАТИ — слов'ян. плем'я, що жило в 7—10 ст. у р-ні Карпат і верхів'ях Дністра. Утворили союз племен, після розпаду якого частина хорватів переселилася на зх. Згадуються у творах Константина VII Багрянородного (Велика, або Біла, Хорватія) і Масуді. Константин VII пов'язує з ними походження південнослов'ян. хорватів, оскільки ще за візант. імператора Іраклія (610—41) значна частина Б. х. переселилася на Балк. п-в. Згадуються у «Повісті временних літ», що є свідченням того, що частина Б. х. залишилась у Прикарпатті.

БІЛОРУСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (23.06—29.08) — рад. в-ськ 1-го Прибалт. (генерал армії І. Баграмян), 3-го Білорус. (генерал-полковник І. Черняхівський), 2-го Білорус. (генерал-полковник Г. Захаров), 1-го Укр. (генерал армії К. Рокоссовський) ф-нтів у Великій Вітчизняній війні. До складу 1-го Білорус. ф-нту входили 1-ша армія В-ська Пол. (генерал-лейтенант С. Поплавський) та Дніпр. військ. флотилія. Рад. в-ська за підтримки партизан прорвали на багатьох ділянцях оборону нім.-фаш. групи армій «Центр» (генерал-фельдмаршал Е. Буш, потім В. Модель), оточили і ліквідували великі угруповання пр-ника в р-нах Вітебська, Бобруйська, Вільнюса, Бреста та східніше Мінська, визволили територію Білорусі та її столицю Мінськ (3.07), значну частину Литви та її столицю Вільнюс (13.07), сх. р-ни Польщі та вийшли на річки Нарев, Вісла та до кордонів Сх. Пруссії.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 р.— мирна угода між гетьманом України Б. Хмельницьким і урядом Речі Посполитої, підписана 18(28).09 у м. Білій Церкві після Берестецької битви 1651 р. За Б. д. на більшості укр. земель відновлювалася пол. влада; шляхтичам поверталися маєтки, втрачені в ході Нац.-визв. війни сер. 17 ст.; козацький реєстр скорочувався з 40 до 20 тис; «козацька автономія» поширювалася лише на Київ. воєводство; гетьману заборонялося вести самостійні міжнар. зносини, і насамперед бути в союзі з крим. ханом. Проте практично обидві сторони вважали Б. д. тимчасовим, а тому з відновленням воєн. кампанії пол. урядом у трав. 1652 р. визв. змагання українців поновилися.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК — 1) військ. формування реєстрових козаків у 30-х рр. 17 ст.; 2) адмін.-терит. і військ. одиниця в Гетьманщині. Перші полковники — Я. Люторенко і Я. Клиша — були сподвижниками Б. Хмельницького, співорганізаторами повстання 1648 р. в Україні. Територія Б. п. періодично змінювалася. Так, 1651 р. її сх. частина відійшла до Паволоцького полку (Паволоч, Сквира, Антонів, Торчиця). Сотенними містами були: Біла Церква, Боярка, Германівка, Кам'яний Брід,Ківшувата, Лісовичі, Насташка, Ольховець, Синява, Ставище, Триліси, Фастів, Чорний Кам'янець, Шаулиха (1654). У результаті Андрусів. перемир'я 1667 р. опинився під владою уряду Речі Посполитої. Незабаром був ліквідований. 1702 р. на його території було створено Фастів. полк на чолі з полковником С. Палієм. Того ж року знову перейменовано на Білоцерк. 1711 р., коли Правобережжям, згідно з Прутським мирним договором, знову оволоділа Польща, Б. п. остаточно скасували. Значна частина населення з цієї місцевості переселилася на Лівобережжя та Слобожанщину.

БІЛЬСЬКИЙ (Бєльський) Федір Іванович (р. н. невід.— бл. 1506) — укр. князь, один з керівників боротьби укр. народу проти лит. панування в останній чв. 15 ст. У 1481 р. Б., М. Олелькович (брат останнього київ. князя Семена Олельковича, див. О л е л ь к о в и ч і) та І. Гольшанський у відповідь на ліквідацію лит. урядом укр. князівств, насамперед Київ. (1470; фактично в 1471), організували змову з метою вбити великого князя лит. Казимира IV Ягеллончика і утворити незалежну укр. державу. Після викриття змови М. Олельковича та І. Гольшанського стратили в серп. 1481 р. у Києві, а Б. втік до Москви, де перейшов на службу до моск. князя Івана III Васильовича. В 1498 р. одружився на племінниці князя, рязан. княжні Анні Василівні. Сам Б. і його нащадки відігравали значну роль у держ. і політ. житті Моск. держави 16 ст.

БІРЮЗОВ Сергій Семенович (1904—64) — маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1958). У Велику Вітчизняну війну начальник штабу Півд. ф-нту, 4-го Укр. і 3-го Укр. ф-нтів, брав участь у розробленні операцій з визволення Донбасу, Криму та ін. У 1955—62 рр. головнокомандувач Ракет. в-ськ ППО СРСР, у 1962—63 рр. головнокомандувач Ракет. в-ськ стратег. призначення. У 1963—64 рр. начальник Ген. штабу — 1-й заступник міністра оборони СРСР. Загинув в авіац. катастрофі в Белграді 19.10.

БІСИК Микола (р. н. і см. невід.) — сотник Армії УНР. З січ. 1918 р.— молодший старшина пішого куреня 1-го куреня січових стрільців. З берез. 1918 р. командир сотні 1-го полку січових стрільців. Учасник антигетьманського повстання в листоп. 1918 р. У груд. 1918 — січ. 1919 р. командир коша 1-ї дивізії січових стрільців.

БЛИСКАВИЧНА ВІЙНА («бліцкриг») (нім. Blitzkrieg, від Blitz — блискавка і Krieg — війна) — створена на поч. 20 ст. нім. військ. керівництвом теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога досягається в терміни, обчислювані днями чи місяцями, до того, як супр-ник зуміє відмобілізувати і розгорнути свої осн. військ. сили. Розрахунки нім. ген. штабу на блискавичний успіх у Першій та Другій світових війнах зазнали краху.

БЛОКАДА (англ. blockade) — 1) система заходів політ. чи екон. характеру, спрямованих на ізоляцію, порушення зовн. зв'язків блокованої держави з метою примусу її до виконання яких-небудь вимог; 2) військ. блокада — ізоляція блокованого об'єкта (угруповання в-ськ, міста, держави та ін.) шляхом порушення його зовнішніх зв'язків на суші, у повітрі та на морі. Мета блокади — виснаження блокованого угруповання і примушення його до капітуляції, підрив військ.-екон. могутності ворожої держави та ін. Блокада в такт. масштабі називається блокуванням.

БЛОКАДА ВОЄННА — у міжнар. відносинах особлива форма насильницьких дій, яка полягає у тимчасовому примусовому перешкоджанні екон., торг., військ. відносинам країни із зовн. світом.

БЛОКАДА МОРСЬКА (англ. blokade — блокада) — перекриття військ.-мор. силами воюючих держав доступу з моря до берегів, що перебувають під владою чи контролем пр-ника або невоюючої держави, яка допомагає йому. Держава, яка оголошує Б. м., згідно з вимогами мор. права зобов'язана завчасно сповістити про це всі країни. У ноті повідомлення повинні бути вказані: час початку блокади і точні геогр. координати мор. р-ну, де вона здійснюватиметься. Правові питання, пов'язані із застосуванням Б. м., постали у зв'язку з прийняттям Паризької декларації про мор. війну 1856 р. та Лондонської декларації про право мор. війни 1909 р. За суч. міжнар. правом встановлення блокади є правомірним тільки у 2 випадках, прямо передбачених Статутом ООН: здійснення права на самооборону (ст. 51) та рішення Ради Безпеки ООН.

БЛЮХЕР Василь Костянтинович (1890—1938) — маршал Рад. Союзу (1935). У громадянську війну влітку 1918 р. керував походом Уральської армії, за що нагороджений орденом Червоного Прапора № 1. Начальник 51-ї стрілец. дивізії при обороні Кахов. плацдарму і штурмі Перекопу. У 1921—22 рр. військ. міністр, головнокомандувач Народно-революційної армії Далекосх. республіки, керував Волочаєвською операцією. У 1929—38 рр. командувач Особливої Далекосх. армії. Арештований, помер під слідством.

БОБРОВСЬКИЙ Борис (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч періоду укр. нац.-визв. боротьби 1917—21 рр. У роки Першої світової війни — генерал рос. армії. В 1917 р. очолював Укр. військ. громаду в Двинську. Наприкін. листоп. 1917 р. був призначений начальником Укр. ген. військ. штабу, який очолював до берез. 1918 р. Подальша доля невідома.

БОБРОК-ВОЛИНСЬКИЙ Дмитро Михайлович (р. н. і см. невід.) — князь, онук Гедиміна, воєвода Дмитра Донського, на сестрі якого був одружений. Успішно воював з Рязанню (1371), волзькими болгарами (1376), Литвою (1379). У 1380 р. 2-й воєвода засадного полку, що забезпечив перемогу в Куликовскій битві.

БОГАЦЬКИЙ Павло Олександрович (1883—1962) — публіцист, літературно-театральний критик, бібліограф, письменник, політ. і військ. діяч. Н. у м-ку Купин (нині село Хмельн. обл.). У період Директорії обіймав посаду отамана Коша охорони республіки. З 1922 р. в еміграції.

БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОРДЕН в Україні — відзнака Президента України за особисті заслуги в захисті держ. суверенітету, терит. цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України. Має три ступені — I, II, III. Заснований 3.05.1995 р.

БОГДАНОВИЧ-ЗАРУДНИЙ Самійло (р. н. і см. невід.) — укр. військ. і держ. діяч, ген. суддя, дипломат. До початку Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. був товаришем козацької хоругви королівської армії. В 1648 р. приєднався до повстанського в-ська під проводом Б. Хмельницького. Відзначився в Корсунській битві 1648 р. Виконував важливі дипломатичні доручення укр. гетьмана. У квіт. 1650 р. вів переговори з представниками пол. уряду у Варшаві. У квіт. 1652 р. і берез. 1654 р. Б.-З. очолював укр. посольства до Москви, а в черв. 1653 р.— до Туреччини. Разом з П. Тетерею брав участь у виробленні положень міждерж. договору між Україною і Моск. царством у лют.— берез. 1654 р. У 1657 р. їздив з дипломатичною місією до Трансільванії. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. У верес. 1658 р. брав участь у виробленні умов і укладанні Гадяцького договору 1658 р. Після обрання гетьманом Ю. Хмельницького перейшов на його бік. Спільно з Г. Лісницьким і Г. Гуляницьким уклав Слободищенський трактат 1660 р. В 1664 р. вів боротьбу проти гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. Після 1664 р. доля невідома.

БОГУНА ПОВСТАННЯ 1659 р.— масовий збройний виступ населення України проти гетьмана І. Виговського на чолі з І. Богуном. Наприкін. 1657 — на поч. 1658 р. у Гетьманщині фактично розпочалася громадянська війна, значною мірою спровокована царським урядом. Першими проти володаря булави повстали козаки Полт. полку, керовані полк. М. Пушкарем. Їх підтримали кошовий Я. Барабаш і запорожці. Проти опозиції гетьман послав загін іноземного в-ська та козаків-найманців під начальством І. Сербіна й І. Богуна. Після розгрому повстанців і загибелі М. Пушкаря, І. Виговський зі своїми прибічниками С. Богдано-

вичем-Зарудним, Г. Гуляницьким, П. Тетерею та ін. пішли на угоду з урядом Речі Посполитої з метою спільної боротьби проти Московії. Підписання ними 16.09.1658 р. Гадяцького договору з Річчю Посполитою зумовило ряд повстань (керівниками стали І. Іскра, І. Донець, І. Сірко, І. Безпалий та ін.). І. Богун відмовився підтримати рішення в Гадячі, а тому 1659 р. разом з І. Сірком організував на Лівобережжі й Правобережжі рішучий опір гетьманському в-ську та його спільникам — крим. татарам. У результаті запеклих боїв протягом весни — літа останні були розгромлені, а сам І. Виговський у верес. змушений був шукати притулок у Польщі.

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця у Правобережній Україні. Створений у сер. 80-х рр. 17 ст. полковником Самійлом Самусем за згодою уряду Речі Посполитої. Його населення брало участь у визв. змаганнях проти шляхти та покатоличення. Ліквідований 1711 р., коли Правобережжя згідно з Прутським мирним договором знову перейшло до складу Речі Посполитої, а значна частина населення переселилася на Лівобережжя та Слобожанщину.

БОЖ (Боз, Бус) (р. н. невід.— бл. 375) — князь антів. У книзі «Про походження та діяння готів» (550 н. е.) історик Йордан писав, що в 70-х рр. 4 ст. Б. очолював мужню боротьбу антів проти готів. Спочатку анти завдали поразки готам, яких очолював король Вінітар, але бл. 375 р. готам вдалося захопити Б. в полон. За наказом Вінітара Б. був розіп'ятий разом зі своїми синами і найближчими 70 старшинами. Згадується у «Слові о полку Ігоревім». За деякими даними, Б. був страчений на Росі біля с. Синяви (тепер Рокитнянський р-н Київ. обл.).

БОЖЕНКО Василь Назарович (1871, за ін. даними — 1867 або 1869—1919) — учасник громадянської війни в Україні 1917—21 рр., командир Червоної армії. Н. у с. Бережинка (нині село в Кіровогр. обл.). Активно боровся проти в-ськ УЦР і гетьмана П. Скоропадського. Помер через хворобу 21.08.1919 р.

БОЖКО Юхим (1885—1920) — укр. повстанський отаман. У період Гетьманату начальник охорони Запорізької залізниці у Катеринославі. В листоп. 1918 р. очолив укр. військ. формування на Катеринославщині — «Запорізька Січ». Наприкін. 1918 — на поч. 1919 р. вів активні бойові дії проти більшовицьких в-ськ у р-ні Катеринослава. В 1919 р. командир 2-ї піхот. дивізії Запорізького корпусу. Б. хотів втілити в життя утопічну ідею про відновлення запорозьких традицій в армії, чим вносив елементи анархії у військ. частини. Загинув у суперечці з отаманом О. Волохом у січ. 1920 р.

БОЙКО Іван Никифорович (1910—75) — двічі Герой Рад. Союзу (1944, за заслуги при визволенні міст Козятин, Чернівці та форсуванні рік Дністер і Прут), полковник (1944). У Велику Вітчизняну війну командир танк. полку і бригади.

БОЙОВА МОГУТНІСТЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ — реалізована частка бойового потенціалу. Визначається реальною чисельністю, моральним духом і навченістю в-ськ (сил); кількістю та якістю зброї, військ. техніки та ін. мат. засобів; рівнем розвитку воєн. науки; наявністю добре підготовленого командного складу тощо.

БОЙОВА УПРАВА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (Українська бойова управа) — організаційно-координаційний центр Легіону УСС. Створена 3.08.1914 р. з представників Головної укр. ради, Укр. січового союзу і «Сокола-Батька» для формування Легіону УСС. 6.08.1914 р. опублікувала звернення «До українського народу», в якому містився заклик вступати в УСС. З поч. верес. 1914 р. Б. у. УСС перебувала у Відні. З 1915 р. Б. у. УСС займалася в основному пропагандистською та видавничою діяльністю. В 1914—15 рр. Б. у. очолював К. Трильовський, а з 1917 р. С. Смаль-Стоцький. Членами Б. у. УСС були К. Білецький, І. Боберський, Д. Вітовський, В. Темницький, С. Горук, Д. Катамай, С. Шухевич, В. Онгалевич, Т. Рожанковський та ін.

БОЙОВЕ МАНЕВРУВАННЯ, в авіації — переміщення одиночних ЛА або їх групи в повітрі для зайняття такого положення, яке забезпечує найбільш ефективне застосування зброї в повітр. бою або при ударі по наземних (мор.) цілях. Включає: маневр ЛА швидкістю, напрямком польоту та висотою. В авіації Б. м. застосовується також для ухилення від удару пр-ника.

БОЙОВИЙ ПОЛІТ (бойовий виліт) екіпажу літака (вертольота), підрозділу (частини, з'єднання) — політ для виконання бойового завдання. Включає: зліт, побудову бойового порядку (крім одиночного польоту), політ за маршрутом до цілі (включно з подоланням ППО), дії в р-ні цілі (виконання бойового завдання), політ з р-ну дій на аеродром, розпуск (окрім одиночного польоту) та ін.

БОЙОВИЙ ПОРЯДОК — розташування (такт. побудова) підрозділів, частин і з'єднань різних родів в-ськ (родів сил) з їхніми засобами посилення, створене для ведення бою. Основні елементи бойового порядку з'єднань і частин — ешелони (звичайно 1—2), арт. групи і резерви.

БОЙОВИЙ РОЗВОРОТ — фігура складного пілотажу, при виконанні якої літак набирає висоту з одночасним розворотом на кут бл. 180°. Звичайно Б. р. застосовується в повітр. бою.

БОЙОВИЩЕ — складова операції, сукупність ударів і боїв, пов'язаних заг. задумом, проведених угрупованнями в-ськ (сил) для досягнення мети операції чи окремого етапу операції.

БОЙОВІ ЛІТАКИ — військ. літаки, призначені для ураження повітр., наземних (мор.) цілей та виконання ін. бойових завдань. До Б. л. належать винищувачі, бомбардувальники, штурмовики, розвідники.

БОЙОВІ ПОРЯДКИ АВІАЦІЇ — можуть складатися з груп різного такт. призначення: осн. (ударні, пошуково-ударні, десантні) та забезпечення (дорозвідки, подавлення ППО, постановки перешкод, супроводження та ін.), а також резервних груп. Б. п. а. характеризуються глибиною, шириною та висотою (дистанціями, інтервалами та встановленими відхиленнями між літаками чи групами за висотою). Б. п. а. можуть бути зімкнутими, розімкнутими чи розосередженими. Форми Б. п. а.: «пеленг», «клин», «фронт», «колона», «змійка», «ромб» та ін. Під час польоту можуть змінюватися залежно від умов виконання бойового завдання.

БОЙЧУК Іван (р. н. і см. невід.) — один з учасників, а потім ватажків соц. руху карп. опришків 40—50-х рр. 18 ст. Н. у заможній сел. родині в с. Ясенів (нині Косівського р-ну Ів.-Франк. обл.). Соратник О. Довбуша та В. Баюрака. Останнього 1752 р. переховував у своїй оселі в Ясеневі від переслідувань влади. З 1755 р. із ватагою 5—8 чол., інколи більше, здійснював регулярні напади на можновладців, орендарів, купців та ін. Виробив власні тактику і стратегію помсти багатіям, у боротьбі проти каральних загонів уряду. В його загоні, крім місцевих селян, перебували запорожці, втікачі з багатьох р-нів України, Польщі, Молдови, Угорщини. Їх ватажок закликав спец. «листами», в яких пояснював свої наміри і мету. Особливо активно діяв під Коломиєю, у Яблуневі, Пистині, Бані, Долині, Рунгурах. Найбільш гучним став напад на поч. лип. 1759 р. на м. Болехів. Переслідувані за наказом коронного гетьмана Я.-К. Браницького великим каральним загоном на чолі з магнатом Дзідушинським, Б. та його «легені» — «побратими» І. Жупник, С. Кирилюк, А. Піотровський, А. Пістолетник та С. Ясинський того ж року змушені були залишити Прикарпаття та податися на Запорозьку Січ. Одним з останніх джерела зафіксували спільний напад Б. і гайдамацького ватажка Г. Марущука восени 1759 р. на маєтки шляхтичів Правобережної України: с. Краснополе, Безпечне, Ступник, Голяки та ін.

БОЛБОЧАН Петро Федорович (1883—1919) — військ. діяч, полковник Армії УНР. У 1906 р. закінчив Чугуїв. піхот. юнкерське училище. Під час Першої світової війни служив у 38-му піхот. Тобольського полку. З осені 1917 р. командир 1-го Укр. республіканського полку в складі 2-ї Сердюц. дивізії. У 1918 р. командир 1-ї Запорізької дивізії. За доби Гетьманату командир 2-го Запорізького полку. З кін. 1918 по лют. 1919 р. командував Запорізьким корпусом і усіма в-ськами Лівобережної України. Після відступу очолюваних ним військ. частин на Правобережжя був усунутий з посади. У черв. 1919 р. зробив спробу самовільно очолити Запорізький корпус. Був заарештований. За вироком Військ.-польового суду УНР розстріляний біля станції Балин на Поділлі 29.06.1919 р.

БОЛЕСЛАВ І ХОРОБРИЙ (967—1025) — пол. князь (992—1025) і король у 1025 р. Походив з династії Пястів. Син князя Мєшка І. В 999 р. приєднанням Краків. землі завершив процес формування пол. держави. У війнах зі «Священною Рим. імперією» (1003—05, 1007—13, 1015—18) зумів відстояти незалежність Польщі. В 1000 р. домігся організації самостійної архієпископської кафедри у Гнєзно. В 1003 р. захопив Словаччину і Моравію, проте остання була відвойована Чехією в 1201 р. В 1018 р. Б., підтримуючи Святополка Окаянного у боротьбі проти Ярослава Мудрого, здійснив похід на Київ і тимчасово захопив Червенські міста. В 1030—31 рр. ці міста відвоював Ярослав Мудрий.

БОЛЕСЛАВ ІІ СМІЛИВИЙ (1039—81) — пол. князь (1058—77), король (1077—79) з династії Пястів. Син Казимира І. Вів війну з Чехією. За правління Б. ІІ Польща втратила частину Зах. Помор'я. У квіт. 1069 р. в-ська Б. ІІ допомогли

київ. князю Ізяславу Ярославичу зайняти Київ і придушити Київ. повстання 1068—69 рр. У 1077 р. здійснив новий похід у Київ. державу. В 1079 р. у результаті повстання великих феодалів змушений був втекти в Угорщину. Помер у Карінтії.

БОЛЕСЛАВ III КРИВОУСТИЙ (1085—1138) — пол. князь (1102—38; за ін. даними — 1106—38). Син князя Владислава I Германа. Походив з династії Пястів. Після смерті батька отримав у володіння Малу Польщу. Вів уперту боротьбу зі своїм братом Збігневом, який успадкував Мазовію і Велику Польщу, і його союзником нім. імператором Генріхом V. За Б. III К. було тимчасово відновлено політ. єдність Польщі. В 1116 р. приєднав до Польщі Сх. Помор'я, а в 1123 р.— Зах. Помор'я і частково землі лютичів. За правління Б. III К. у Польщі перебував Володимир Мономах. У 1138 р. видав статут (т. зв. «Заповіт» («Testament»)), за яким територія Польщі була поділена на уділи між його синами, що поклало початок періоду роздробленості Пол. держави.

БОМБАРДИР (нім. Bombardier) — в армії і на флоті спочатку солдат чи матрос, що обслуговував бомбардирські гармати (гаубиці, мортири, єдинороги); з 19 ст. звання в арм. артилерії, що відповідало єфрейтору в ін. родах в-ськ.

БОМБАРДУВАЛЬНА АВІАЦІЯ — рід військ. авіації, призначений для завдання уражень угрупованням в-ськ (силам) пр-ника, його наземним і мор. об'єктам бомбами та ракетами; залучається також для ведення повітр. розвідки. Може входити до такт. і стратег. авіації. На озброєнні Б. а. є літаки-бомбардувальники.

БОМБАРДУВАЛЬНИК — бойовий літак, призначений для ураження наземних і мор. об'єктів пр-ника бомбами або ракетами. Потужний комплекс радіоелектрон. та ін. спец. оснащення дозволяє завдавати удари по рухомих та нерухомих об'єктах вдень і вночі в будь-яких метеорол. умовах. Залежно від характеру завдань Б. поділяються на такт. та важкі. Такт. Б. призначені для ураження об'єктів у такт. і операт. глибині.

БОМБАРДУВАННЯ — ураження бомбами наземних або мор. об'єктів (цілей). З 17 ст. Б. вважався обстріл об'єктів наземною і корабельною артилерією, тому що вона стріляла боєприпасами, які називались бомбами.

БОМБОВЕ НАВАНТАЖЕННЯ — маса підвішених на ЛА бомбардувальних засобів ураження. Макс. Б. н. досягає 25 % макс. злітної маси ЛА. Включає масу авіац. бомб, запалювальних баків, разових бомбових касет, зв'язок, контейнерів.

БОМБОМЕТАННЯ — комплекс дій екіпажу ЛА з прицілювання і скидання авіац. бомб (АБ) на ціль. Залежно від положення літака в момент скидання АБ розрізняють: Б. з горизонтального польоту, з пікування і кабрування. Б. може бути: одиночним, серійним, залповим або серійно-залповим. Залежно від кількості сил, що залучаються, Б. є одиночним (виконує один ЛА) або груповим (виконує група літаків). За характером об'єкта, що уражається, Б. може здійснюватись по площадній або точковій цілі. Б. здійснюється з великих (4000 м і більше), середніх (від

1000 до 4000 м), малих (до 1000 м) та гранично-малих висот. Суч. прицільно-навігац. системи дозволяють виконувати прицільне Б. по наземних (мор.) цілях у будь-яких метеорол. умовах удень і вночі.

БОНДАРЕНКО Михайло Захарович (1913—47) — двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943), майор (1943). Н. у с. Богданівка (нині Київ. обл.). У Велику Вітчизняну війну в штурмовій авіації, командир ескадрильї і штурман полку, понад 230 бойових вильотів.

БОНЯК (руське прізвисько — Шолудивий) (кін. 11 — поч. 12 ст.) — половецький хан. Чинив грабіжницькі напади на Київ. Русь. У черв. 1096 р. на чолі половецької орди напав на Київ (можливо, у відповідь за вбивство 24.02.1095 князем Володимиром Мономахом у Переяславі половецьких князів Кітана та Ітлара), де спалив княжий двір у Берестові, Красний двір на Видубичах і пограбував Печерську Лавру. В 1097 і 1105 рр. знову нападав на київ. землі. В 1099 р. допомагав князю Давиду Ігоровичу заволодіти Володимиром і Луцьком. У 1107 р. Б. разом з половецьким ханом Шаруканом був розгромлений в-ськами Володимира Мономаха, Святополка і Олега на Сулі поблизу Лубен.

БОПЛАН (Beauplan) Гійом Левассер де (бл. 1600—73) — фр. інженер і картограф. Н. у Нормандії. Протягом 1630—48 рр., перебуваючи на службі в пол. уряду, керував будівництвом фортець на пд України. Автор відомої книги «Опис України, кількох провінцій Королівства Пол., що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн», яка була надрукована вперше у Франції 1651 р.

БОРИС і **ГЛІБ** — молодші сини київ. князя Володимира Святославича. Бл. 987—89 (за ін. даними — 994—96) Борис (р. н. невід.— 1015) отримав від батька Ростов, а Гліб (р. н. невід.— 1015) — Муром. Після смерті батька (1015) під час міжусобної боротьби були вбиті за наказом старшого брата — Святополка Окаянного. Б. вбито на р. Альта, коли він повертався з походу на печенігів, а Г. поблизу Смоленська. У 1071 р. канонізовані православною церквою. В 1072 р. останки Б. і Г. були перенесені у Вишгород і поховані у Борисоглібському соборі, збудованому князем Ізяславом. У 1191 р. прах Б. і Г. князь Давид Ростиславич переніс у Смоленськ.

БОРИС Франц (р. н. і см. невід.) — сотник Армії УНР. У 1918 р.— командир кінної розвідки 1-го полку січових стрільців, Окремого загону січових стрільців. У 1919 р.— командир кінного дивізіону 1-ї дивізії січових стрільців, Корпусу січових стрільців, командир кінного полку січових стрільців 4-ї Окремої кінної бригади Групи січових стрільців.

БОРОВЕЦЬ Тарас Дмитрович (псевд. Бульба) (1908—81) — діяч укр. повстанського руху в період Другої світової війни. Засновник Укр. повстанської армії «Поліська Січ» (лип. 1941); з 1943 р.— змінено назву на Укр. революційну армію. Вів боротьбу проти окремих частин Червоної армії, рад. партизанів і підпільників.

Був ув'язнений у фаш. концтаборі Заксенгаузен. Після звільнення в еміграції, де організував Укр. нац. гвардію, видавав часопис «Меч і Воля» (1951—53). Написав спогади «Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху».

БОРОДАВКА (Неродич) Яків (р. н. невід.— 1621) — гетьман нереєстрового козацтва. Очолив 40-тис. козацьке в-сько в поході проти тур. армії (1621). Проте, довідавшись про таємну угоду урядів Речі Посполитої, від якої він виступив, та Туреччини припинити між країнами бойові дії, відмовився підкоритись пол. керівництву, за що був схоплений і страчений під Хотином.

БОРОДІНСЬКА БИТВА 1812 р. (26.08(7.09)) — між рос. армією М. Кутузова (120 тис. чол., 640 гармат) і фр. армією Наполеона І (130—135 тис. чол., 587 гармат) у р-ні с. Бородіно в роки Вітчизняної війни 1812 р. Рос. в-ська під командуванням М. Кутузова упертою, героїчною обороною та майстерними діями зірвали Наполеонові плани розгрому рос. армії в ген. битві, знекровили його в-ська (втрати фр. в-ськ — 58 тис. чол., рос.— 44 тис. чол.), що визначило поразку армії Наполеона І.

БОРТОВА ДОКУМЕНТАЦІЯ — навігац. карти, журнали та довідкові документи, що є на борту ЛА і які використовуються екіпажем для вирішення завдань аеронавігації, а також завдань, пов'язаних з виконанням бомбометання, пуском ракет та застосуванням арт. озброєння літаків.

БОЦМАН (нідерл. bootsman) — посада молодшого командного складу екіпажу судна, безпосередній начальник палубної команди. На великих військ. кораблях може бути кілька боцманів, один з них — головний.

БРАНДИС Анатолій Якович (1923—88) — двічі Герой Рад. Союзу (1945), генерал-лейтенант авіації (1985). Н. у м. Катеринославі (нині Дніпропетровськ). У Велику Вітчизняну війну в штурмовій авіації, командир ескадрильї; 227 бойових вильотів.

«БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ» — укр. таємна організація. Створено влітку 1891 р. (за ін. даними 1892) на могилі Т. Шевченка у Каневі. Засновниками «Б. т.» була група укр. студентів — Б. Грінченко, І. Липа, М. Міхновський, В. Боровик та ін. Осн. ідейні засади організації викладені в «Декларації віри молодих українців» і опубліковані у квіт. 1893 р. у львів. газеті «Правда». Своїм осн. завданням «Б. т.» ставило боротьбу за нац. визволення укр. народу та досягнення повної автономії всіма народами, які були поневолені Рос. імперією. «Б. т.» зобов'язалось вимагати поширення вживання укр. мови у школі, держ. установах, родині і за всіх обставин боронити інтереси укр. народу. «Тарасівці» розгорнули широку діяльність із пропаганди своїх ідей серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. До літа 1893 р. осн. осередком «Б. т.» був Харків, але після арешту значної частини членів організації центр перенесено до Києва. Осередки «Б. т.» з'явилися в Одесі, Полтаві, Лубнах та деяких ін. містах України. До активних діячів «Б. т.» належали В. Боржковський, М. Вороний, М. Дмитрієв, В. Самійленко, М. Кононенко, М. Коцю-

бинський, В. Степаненко, Б. Тимченко, О. Черняхівський, В. Шемет та ін. «Б. т.» діяло в Україні до 1898 р. Під впливом ідей «Б. т.» було засновано в 1897 р. Заг. укр. безпартійну демократичну організацію та в 1900 р. РУП.

БРАУХІЧ (Brauchitsch) Вальтер фон (1881—1948) — нім. генерал-фельдмаршал (1940). У 1938—41 рр. головнокомандувач сухопут. в-ськ. Звільнений у відставку за провал «блискавичної війни» проти СРСР і розбіжності з Гітлером.

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК — 1) військ. формування реєстрових козаків у 30-х рр. 17 ст.; 2) адмін.-терит. і військ. одиниця в Гетьманщині. Перші полковники — Данило Нечай (1648—51), Тиміш Носач (1651—53), Михайло Зеленський (1654—57, 1659—72) — сподвижники Б. Хмельницького. Межі Б. п.: на пд проходили по р. Дністер, на зх — по порубіжжю з Поділ. і Брацл. воєводствами. 1667 р. об'єднаний з Вінницьким. Складався з сотень (1649): Богданівська, Браїлівська, Брацлавська, Вербська, Вільшанська, Горячківська, Клебанська, Комаргородська, Краснянська, Лучицька, Мурахівська, М'ястківська, Олександрівська, Райгородська, Станіславська, Тимонівська, Тульчинська, Чечельницька, Чернавецька, Шаргородська, Яланецька, Ямпільська.

БРЕЙД-ВИМПЕЛ (нідерл. breedwimpel) — військ.-мор. прапор зменшеного розміру з полотнищем і косицями різного кольору, що присвоюється командирам з'єднань кораблів, дивізіонів і старшому на рейді.

БРИГАДА (фр. brigade) — 1) такт. з'єднання у всіх видах ЗС, родах в-ськ (сил), спец. в-ськах; існує в різних країнах з 16 ст. Складається звичайно з кількох батальйонів (дивізіонів) і підрозділів спец. в-ськ. Може бути окремою чи входити до дивізії; 2) група осіб, що спільно виконують визначений комплекс робіт.

БРОНЯ — засіб захисту людей, військ. техніки і оборонних споруд від впливу будь-яких засобів ураження. В Іпатіївському літописі Б. згадується бл. 965 р. Була кількох видів: пластинчаста — бехтерець, зерцало, колонтар, лати, юмшань; кільчаста — байдана, кольчуга, панцир. Найбільш поширена сталева Б. Застосовується також Б. з алюмінієвих сплавів, пластмас, керамічних і композиційних матеріалів.

БРУСИЛОВ Олексій Олексійович (1853—1926) — військ. діяч, генерал від кавалерії (1912). У Першу світову війну командувач 8-ї армії в Галицькій битві, з 1916 р. головнокомандувач Півд.-Зах. ф-нту, провів успішний наступ (т. зв. Брусиловський прорив 1916 р.). У трав.— лип. 1917 р. верховний головнокомандувач. З 1920 р. у Червоній армії, у 1923—24 рр. інспектор кавалерії.

БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ 1916 р. (22.05(4.06)—31.07(13.08)) — під час Першої світової війни. У ході наступальної операції в трав.— черв. Півд.-Зах. ф-нт (573 тис. чол., 1770 гармат, О. Брусилов) прорвав позиційну оборону австро-угор. армії (448 тис. чол., 1301 гармата) на ф-нті 550 км і просунувся на 60—150 км, при цьому завдав їй великих втрат (1,5 млн чол., росіяни втратили 0,5 млн чол.). Здійснювався всіма арміями ф-нту, на вузьких ділянках, з наступним розвитком у боки флангів та в глибину. На ділянках Б. п. досягалася перевага над

супр-ником: у піхоті — у 2—2,5 раза, в артилерії — в 1,5—1,7 раза, що забезпечувало швидкі темпи розвитку такт. прориву в операт. Однак внаслідок відсутності фронтових резервів, пізнього введення стратег. резерву (Особлива армія), а також перекидання і введення в бій супр-ником свіжих в-ськ, непідтримання Б. п. ін. рос. ф-нтами подальшого розвитку не набув. З 15(28).07 в-ська Півд.-Зах. ф-ту поновили заг. наступ, але домоглися лише часткових успіхів. Б. п. мав велике воєн.-політ. значення. Він відтягнув із Зах. та Італ. ф-нтів більш як 30 піхот. та 3 кавалер. дивізії супр-ника, чим полегшив стан союзників у кампанії 1916 р. та врятував італ. армію від розгрому біля Трентіно. Нова форма прориву позиційної оборони, застосована О. Брусиловим, набула розвитку в наступні роки Першої світової війни, зокрема в кампанії 1918 р. на Зах. ф-нті.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ (Бруховецький) Іван Мартинович (бл. 1623—68) — гетьман Лівобережної України (1663—68). Н. біля Диканьки на Полтавщині. Вперше згадується в реєстрі Чигирин. сотні. Був старшим слугою (конюшим) у резиденції Б. Хмельницького, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. В 1659 р. Б. під час виборів гетьмана їздив на Запорожжя, щоб схилити козаків підтримати кандидатуру Ю. Хмельницького. Залишившись на Запорозькій Січі, був обраний кошовим отаманом, а згодом «кошовим гетьманом» (1659—63). Б., будучи вмілим оратором-демагогом, висунувши утопічні соц. лозунги (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), став поряд з Я. Сомком та І. Золотаренком кандидатом на гетьманство. В черв. 1663 р. на Чорній раді у Ніжині за підтримки запорожців, селян, міщан і під тиском моск. в-ська на чолі з Д. Великогагіним Б. було обрано гетьманом Лівобережної України. Спочатку проводив відверто промоск. політику. Відразу після обрання гетьманом Б. уклав з Моск. державою Батурин. статті 1663 р., став першим з укр. гетьманів, який поїхав до Москви. Під час перебування у верес.— жовт. 1665 р. у Москві Б. було надано титул боярина і передано у володіння Шептаківську волость на Чернігівщині. В груд. 1665 р. Б. підписав Моск. статті 1665 р., які, значно обмеживши держ. права Гетьманщини, посилили її адмін. і фінансову залежність від Моск. царства. На поч. 1666 р. Б. повернувся в Україну, де за допомогою ген. підскарбія Р. Ракушки-Романовського впорядкував фінансові справи держави. Незабаром промоск. політика Б. принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих укр. містах розмістилися рос. гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили у своїх руках багато військ. і фінансових функцій (напр., збирання податків у царську казну, заготівля хліба для утримання рос. в-ськ, грошові збори з укр. купців тощо). В 1666 р. було проведено перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування. Все це викликало величезне незадоволення укр. населення царською адміністрацією і особливо гетьманом, який призвів до її появи в Україні. Навіть та частина православного духовенства, яка підтримувала раніше промоск. орієнтацію гетьманів, відкрито запротестувала проти

цього. Незадоволення досягло апогею після укладення між Польщею і Моск. державою Андрусів. перемир'я 1667 р. В 1667—68 рр. на Лівобережжі відбувся ряд великих виступів проти моск. залог у містах. Б., відчуваючи заг. обурення діяльністю царської адміністрації в Україні, вирішив відкрито виступити проти Москви і очолити повстання. У січ. 1668 р. на старшинській раді в Гадячі Б. висловився за ліквідацію моск. влади в Гетьманщині та перехід України під тур. протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно Б. вступив у переговори з П. Дорошенком та вислав посольство у складі лубен. полковника Г. Гамалії, ген. обозного І. Безпалого і канцеляриста Кашперовича до Стамбула. В трав. 1668 р. в-ська Б., повиганявши моск. залоги з частини укр. міст, вирушили визволяти прикордонне місто Котельву, яке обложила рос. армія під командуванням боярина Г. Ромодановського. На поч. літа в Лівобережну Україну вступили правобережні полки під проводом гетьмана П. Дорошенка і пішли на зустріч з в-ськами Б., які стояли військ. табором під Опішнею (тепер Полт. обл.) Дізнавшись про підхід в-ськ П. Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти Б. і 8(18).06.1668 р. вбили його. Похований у Гадячі.

БУБЕЛА Петро (1889—1934) — укр. військ. діяч, отаман УГА. Н. в с. Лисиничі біля Львова. Закінчив Академічну гімназію у Львові. З жовт. 1918 р. входив до складу Укр. ген. військ. комісаріату, який готував Листопадове повстання 1918 р. у Львові. В 1918—19 рр.— товариш держ. секретаря військ. справ ЗУНР. Влітку 1919 р. Б.— член делегації УГА на переговорах з денікінцями. У квіт. 1920 р. заарештований більшовиками в Одесі. Потім втік з харк. тюрьми й повернувся до Одеси. 1934 р. знову заарештований; згодом страчений.

БУДЬОННИЙ Семен Михайлович (1883—1973) — маршал Рад. Союзу (1935), тричі Герой Рад. Союзу (1958, 1963, 1968). У громадянську війну командувач 1-ї Кінної армії (1919—23). У 1939—41 рр. заступник наркома оборони СРСР. У Велику Вітчизняну війну (1941—42) головнокомандувач в-ськ Півд.-Зах. і Півн.-Кавказького напрямків, командувач Резерв. і Півн.-Кавказького ф-нтів. Один з організаторів масових репресій серед військових у 1930—40-х рр.

БУЖАНИ — одне з літописних племен, яке впродовж 8—10 ст. проживало на території західноукр. земель у басейні р. Зах. Буг, від якої і походить його назва. Згадки про Б. містяться у давньоруських літописах («Повість временних літ») та іноземних хроніках («Баварський анонім X ст.»). Письмові джерела свідчать про існування на землях, заселених Б., бл. 230 укріплених городищ. Є припущення, що Б. утворили племінний союз і разом з волинянами у більш ранніх джерелах згадуються під назвою дуліби. Головними центрами Б. були Буськ (літописний Бужеськ), Белз та ін. У 9—10 ст. землі Б. увійшли до складу Київ. держави, після того у письмових пам'ятках не згадуються.

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — укр. козацьке в-сько в ІІ пол. 18 — на поч. 19 ст. Виникнення Б. к. в. пов'язане зі сформованим у 1769 р. генералом

О. Прозоровським полком укр. козаків, що брав участь у рос.-тур. війні 1768—74 рр. У 1775 р. козаків полку було поселено на прикордонних землях по р. Півд. Буг. У 1797 р. Б. к. в. було ліквідовано, а козаків перетворено на держ. селян. Проте в 1803 р. Б. к. в. було відновлено у складі 3 полків по 500 козаків. Центром в-ська став Вознесенськ. Бузькі козаки брали участь у війнах проти Туреччини (1806—12) і Франції (1812—14). У 1817 р. Б. к. в. було остаточно ліквідовано, а козаків перетворено на військ. поселенців. Скасування Б. к. в. і примусове перетворення козаків на військ. поселенців викликало влітку 1817 р. повстання, яке було жорстоко придушене урядовими в-ськами.

БУКОВИНСЬКА УКРАЇНСЬКА САМООБОРОННА АРМІЯ (БУСА) — укр. збройне формування, яке утворилося восени 1943 р. на Буковині та у Бессарабії для боротьби проти гітлерівських окупантів. Влітку 1944 р. БУСА складалася з 3 бойових виділів. Командиром був В. Луговий. У 1944 р. виділи БУСА об'єдналися з частинами УПА і стали частиною «УПА-Захід».

БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ — 1) укр. добровольча військ. частина, утворена в 1919 р. Сформована М. Топущаком з біженців із Буковини, які рятувались від терору рум. в-ськ. Б. к. воював проти більшовицьких в-ськ у складі Залізної дивізії Армії УНР. Командував Б. к. О. Кантимір; 2) збройне формування ОУН-М на Буковині під час Другої світової війни.

БУКШОВАНИЙ Осип Іванович (1888, за ін. даними 1890 — після 1933) — укр. військ. діяч, отаман УСС. Н. у с. Жаб'є (тепер Ів.-Франк. обл.). Вчився в Коломийській гімназії, після її закінчення — студент Львів. політехн. ін-ту. З поч. Першої світової війни очолив сотню Легіону УСС у складі куреня отамана Г. Коссака. У трав. 1915 р. був поранений у р-ні Лісович і потрапив у рос. полон. Будучи засланим у Сибір, утік через Туркестан у Персію. У горах Б. очолив загін курдів, які воювали проти урядових в-ськ за створення Курдської держави. Згодом Б. перебрався до Туреччини. Відзначений за хоробрість нім. і тур. бойовими нагородами. Наприкін. 1916 р. повернувся у полк УСС і знову очолив стрілец. сотню. Восени 1917 р. Б. був обраний старшинами командиром Легіону УСС. Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. з січ. 1919 р. Б. командував 1-ю бригадою УСС у складі УГА. Брав участь у розробці плану Чортків. наступу 1919 р. З лют. 1920 р. перебував у ЧУГА. Після переходу ЧУГА у квіт. 1920 р. на бік Армії УНР залишився на службі в Червоній армії. В 1933 р. Б. разом з ін. галичанами, які співпрацювали з більшовиками, був заарештований і засланий на Соловецькі о-ви. Подальша доля невідома.

БУЛАВА — 1) вид холодної зброї, що виникла у найдавніші часи і мала форму палиці, на одному з кінців якої була закріплена голівка у формі кулі, восьмигранника, шестигранника та ін. Руків'я Б. виготовлялося найчастіше з дерева, рідше — металу, а голівка — з металу або каменю; 2) один із клейнодів у реєстровому козацькому в-ську, на Запорозькій Січі та в Гетьманщині, що був ознакою влади гетьмана

(кошового отамана). Вперше Б. разом з ін. клейнодами була надана козацтву пол. королем Стефаном Баторієм у 1576 р. і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. З того часу найчастіше Б. виготовлялася зі срібла, часто була позолочена і прикрашена дорогоцінним камінням. У 1648 р. після обрання Б. Хмельницького гетьманом йому була вручена майстерно зроблена срібна позолочена Б., прикрашена коштовним камінням, що зберігалася у скарбниці Запорозької Січі. У 17—18 ст. козацтво часто одержувало клейноди, в т. ч. Б., від різних володарів — пол. королів, тур. султанів, рос. царів. У 18 ст. клейноди в Україну надсилали Петро І, Єлизавета Петрівна, Катерина II. Після скасування гетьманства в Україні (1764) та ліквідації Запорозької Січі (1775) Б. разом з ін. клейнодами було конфісковано і вивезено до Росії. Б. та ін. клейноди використовувалися укр. козацтвом і на Задунайській Січі, після ліквідації якої у 1828 р. кошовий отаман Й. Гладкий передав їх рос. властям. Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд Росії прийняв рішення про повернення в Україну клейнодів, що зберігалися переважно у Москві та Петербурзі. Однак це рішення не було виконане, і подальша доля цих пам'яток невідома.

БУЛАВІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1707—09 рр.— великий збройний виступ козаків і селян у Росії та Україні проти соц. гноблення. Нерідко вченими-суспільствознавцями визначається як війна, названа за ім'ям її керівника К. Булавіна. Однією з найважливіших причин Б. п. стало прагнення Петра І скасувати традиційне право запорозьких і донських козаків на самоврядування, заборонити їм приймати до себе селян-утікачів — головне джерело поповнення їх складу. Безпосередньо початок масового протесту проти зловживань царських сановників і місцевої старшини зумовив указ імператора князю Ю. Долгорукому від 6.07.1707 р. про захоплення у 8 донських станицях і повернення на попередні місця проживання до своїх можновладців бл. 3 тис. осіб різного «звання». Виконання указу супроводжувалося з боку солдатів нечуваними жорстокостями щодо чоловіків, жінок і навіть дітей. Очолив повстання К. Булавін, який тоді охороняв кордон поблизу р. Донець та м. Бахмута, де Донське в-сько мало у власності соляні варниці, а козаки займалися промислами. З ватагою переслідуваних, які зібралися в Бахмуті, К. Булавін спочатку пішов у степ, потім досяг берега р. Айдара й поблизу Шульгинського городка в ніч з 8(19) на 9(20).10.1707 р. несподівано напав на каральний полк під командуванням Ю. Долгорукого, що налічував 1 тис. чол. Князя, офіцерів і солдатів було забито. Незабаром чисельність повстанців зросла з 200—250 до 2 тис. чол., а народний рух поширився на всі станиці верхньої течії Дону. Довідавшись про «возмущение» в цьому регіоні, цар послав значні регулярні в-ська для придушення повстання. Проти заколотників виступив донський отаман Л. Максимов. Сутичка з останнім у листоп. змусила К. Булавіна виступити до Бахмута і чекати там допомоги від запорожців, татар і, можливо, І. Мазепи. Згодом ватажок наказав своїм сподвижникам М. Голому, С. Драному, І. Некрасову, Л. Хохлу (Хохлачу) та деяким ін. перейти Донець і стати

за р. Міус, сподіваючись на нове поповнення за рахунок втікачів з Гетьманщини і Дону, а сам залишив підпорядковані загони і з небагатьма козаками подався до фортеці Кодак, потім до Коша, щоб домовитися про допомогу із запорожцями. Є підстави вважати, що таємна угода між ними була досягнута, хоча січова старшина й намагалася відмовити низовиків від масового виступу на боці К. Булавіна. Деякі дослідники вважають, що той діяв на укр. землях за прихованого сприяння гетьмана Лівобережної України. Проте І. Мазепа офіційно надіслав запорожцям універсал з наказом заарештувати Булавіна й закутого в кайдани перевезти до своєї резиденції в Батурин. Січовики ж дозволили Булавіну та його сподвижникам до весни 1708 р. отаборитися навколо Кодака й вербувати добровольців. На придушення повстання Петро І спрямував 20 тис. регулярних в-ськ під командуванням брата вбитого князя Долгорукого — Василя Володимировича. За наказом царя І. Мазепа 7.03.1708 р. організував проти булавінців похід Полт. та кінного охотницького полків. Булавін залишив Кодак, дійшов до р. Міус, а звідти разом із загонами С. Безпалого, М. Голого, С. Драного, І. Некрасова, Л. Хохлача (загалом бл. 9 тис. чол.) вирушив на Дон. Щоб перетнути їм шлях, з Черкаська виступив отаман Л. Максимов з «вірнопідданими» донськими козаками. На р. Голуба Максимову вдалося розбити передовий загін бунтівників і вийти на їхні головні сили. 20.04 поблизу Панщиного городка на р. Лисоватка (притока Дону) стався кривавий бій. Максимов зазнав відчутної поразки, втратив гармати і з невеликими залишками вояків, переслідуваний булавінцями, відступив до осередку тамтешнього козацтва Черкаська. Подолавши опір деяких станиць, що підтримували уряд, Булавін 12.05 хитрістю й силою захопив Черкаськ. Відтявши голови кільком старшинам-угодовцям, у т. ч. і Л. Максимову, покаравши ін. супр-ників, повстанці на заг. козацькій раді (колі) проголосили К. Булавіна військ. отаманом. Народний рух охопив Дон, понад 40 повітів Півд. Росії, де мешкало, крім росіян, багато українців, а також велику територію Слобожанщини. Зокрема, в межах останньої повстанців очолювали Безпалий, Голий, Драний. Осн. військ. силу К. Булавін направив на Азов. Не відмовився він і від попередніх намірів штурмом узяти Москву, розраховуючи на участь у поході не тільки рос. і укр. козаків і посполитих, а й терських козаків, жителів Приволжя та ін. Тим часом на Січі спалахнула бійка між сіромою, яка підтримувала наміри Булавіна, та старшинами із заможними козаками, котрі негативно поставилися до участі у війні запорожців. З Києва сюди прибули навіть священики, щоб умовити низовиків не приставати до бунтівників. Проте переважна більшість козаків спромоглася переобрати кошового отамана та суддю й вирішила виступити на підтримку. Царське в-сько чисельністю 32 тис. чол., до складу якого входили козаки на чолі з ізюмським полковником Ф. Шидловським, скористалося розпорошеністю загонів К. Булавіна й 2(13).07 поблизу м. Тора (тепер м. Слов'янськ Донецької обл.) в урочищі Крива Лука наголову розбило ватаги С. Безпалого та С. Драного. Потім під Азовом зазнала поразки й осн. частина (до 5 тис. чол.) булавінців. Відчуваючи непевність становища керів-

ника й дуже поріділих лав його прихильників, супр-ники отамана під головуванням обраного ними старшини І. Зерщикова організували в Черкаську змову. Внаслідок неї, за деякими даними, Булавін, оточений ворогами, 7(18).07 застрелився. (За ін. відомостями його вбили вояки Зерщикова.) Частина найближчих сподвижників була схоплена й відправлена до Москви, де зазнала різних покарань з боку влади. Після загибелі Булавіна загін, очолюваний І. Некрасовим, відступив у межі володінь крим. хана — на Кубань. Групи М. Голого та С. Безпалого продовжували боротьбу до поч. 1709 р. Придушивши повстання, каральні в-ська спалили десятки донських станиць і сотні сіл, мешканці яких брали в ньому участь, закатували тисячі полонених, причому не милували ні жінок, ні дітей. Старшин, які виступили проти К. Булавіна, царський уряд щедро нагородив. Козацька верхівка Ізюмського полку, зокрема, одержала у винагороду землі вздовж річок Бахмут, Красна і Чорний Жеребець, а також дозвіл заснувати там соляні «заводи»

БУМАЖКОВ Тихон Пименович (1910—41) — один з перших командирів партизанського загону у Велику Вітчизняну війну в Поліссі, Герой Рад. Союзу (1941).

БУНДЕСВЕР (нім. Bundeswehr) — найменування ЗС ФРН із 1956 р.

БУНЧУК — військ. регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, під якими прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або турячого хвоста. Б. були у вжитку давніх племен і народів, що проживали і на укр. землях: скіфів, сарматів, половців, монголо-татар. Широко використовувався Б. як військ. регалія на Запорозькій Січі та в Гетьманщині. Козаки запозичили його від турків і татар, які використовували Б. замість прапора чи військ. знака. Це була пофарбована чорною фарбою палиця, довжиною 4,5 аршина (бл. 325 см), на верхній кінець якої насаджувалась мідна або позолочена куля, під яку вкладали мальоване біле чи чорне волосся з кінського хвоста з 4 або 6 косами поверх волосся. У 1763 р. рос. цариця Катерина II надала Запорозькій Січі клейноди, серед яких був і Б. зі срібною ручкою, а вміщене на ньому волосся було обшите срібною ниткою та парчею. Б. був ознакою влади гетьмана (кошового отамана) і надавався всьому В-ську Запорозькому. Б. носив і був відповідальним за його збереження бунчужний (бунчуковий товариш), а за часів Гетьманщини ген. бунчужний. Після скасування гетьманства в Україні (1764) і ліквідації Запорозької Січі (1775) Б. разом з ін. клейнодами було конфісковано і вивезено до Росії. У Преображенському соборі в Петербурзі зберігалося 3 Б. Подальша доля цих іст. пам'яток укр. народу невідома.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ (підбунчужний) — в укр. козацькому в-ську в 17—18 ст.— помічник ген. бунчужного. Б. т. у воєн. походах виконував обов'язки ад'ютанта при гетьманові, а на урочистих церемоніях носив за ним малий бунчук. Посаду Б. т. було скасовано в 1764 р.

БУРЛІЙ (Бурляй, Бурлай) Кіндрат Дмитрович (р. н. і см. невід.) — гадяцький полковник (1648—49), дипломат, сподвижник Б. Хмельницького. Походив з

козацької родини. На чолі козацьких загонів здійснив ряд вдалих мор. походів, а в 1624 р. здобув Синоп. Учасник Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана. Наприкін. берез.— квіт. 1648 р. разом з Б. Хмельницьким вів переговори з крим. ханом Іслам-Гіреєм III про утворення укр.-тат. військ. союзу для боротьби проти Речі Посполитої. У берез.— трав. 1653 р. С. Мужиловський і Б. вели дипломатичні переговори з царським урядом у Москві. В 1655 р. спільно з С. Мужиловським та Д. Греком очолював укр. посольство до Швеції, яке вело переговори зі швед. королем Карлом X Густавом. Декілька разів призначався наказним гетьманом. Подальша доля невідома.

БУРУНДАЙ (Бурандай, Борундай, Борондай) (р. н. і см. невід.) — монголо-тат. воєвода, темник хана Батия. Наприкін. 30-х — на поч. 40-х рр. 13 ст. Б. брав участь у завойовницьких походах монголо-татар на Київ. державу та ін. країни. В 1258 р. призначений намісником Правобережної України. В 1259—60 рр. напав на Волинь і примусив Данила Романовича Галицького зруйнувати міські укріплення Володимира, Кременця, Луцька і Львова, а волин. князя Василька Романовича взяти участь у походах на Литву (1258), Польщу (1259).

БУТУРЛІН Василь Васильович (р. н. невід.— 1656) — військ. діяч, дипломат. Глава рос. посольства в Україні (1653). Привів до присяги на вірність рос. цареві депутатів Переясл. ради 1654 р. У 1655 р. командувач в-ськ, посланих на допомогу Б. Хмельницькому проти пол. армії.

БУТУРЛІН Олександр Борисович (1694—1767) — граф (1760), генерал-фельдмаршал (1756). Фаворит імператриці Єлизавети Петрівни. Під час Семилітньої війни 1756—63 рр. головнокомандувач рос. армії у 1760—61 р.

БУФЕРНА ЗОНА — погоджена і означена ділянка території (місцевості), розташована між позиціями конфліктуючих сторін, перебування в межах якої є виключним правом персоналу групи з підтримання миру.

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1812 р.— договір між Туреччиною і Рос. імперією, підписаний 16(28).05.1812 р. у Бухаресті. Завершив рос.-тур. війну 1806—12 рр. Б. м. д. складався з 18 статей, 2 з яких були таємними. За умовами договору встановлювався новий рос.-тур. кордон по р. Прут (замість Дністра), внаслідок чого до складу Рос. імперії увійшли укр. землі з фортецями Ізмаїл, Кілія, Акерман, Хотин та населенням 200 тис. чол. Росія отримала право торг. судноплавства по всьому Дунаю і воєн.— до гирла р. Прут. Росія повертала Туреччині всі області, захоплені її в-ськами в ході воєн. операцій на Кавказі (Анапу, Поті, Ахалкалакі), а також Молдову і Валахію. Зах. Грузія залишилася в складі Рос. імперії. Осман. імперія зобов'язувалася надати автономію Сербії у справах внутр. управління.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 р.— мирний договір між Річчю Посполитою і Осман. імперією, укладений 18(28).10.1672 р. в м. Бучачі (нині Терноп. обл.). Навесні 1672 р. розпочалась пол.-тур. війна. Завдавши декілька поразок

пол. в-ськам під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського влітку 1672 р., тур.-укр. армія на чолі з султаном Магометом IV і гетьманом П. Дорошенком здобула фортецю Кам'янець-Подільський і розпочала наступ на Галичину. На поч. верес. почалася облога Львова тур.-укр. в-ськами. За цих умов пол. уряд був змушений укласти Б. м. д. За ним Польща віддавала Туреччині Поділля. Брацлавщина і півд. Київщина переходили під владу гетьмана П. Дорошенка. Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини. У квіт. 1673 р. пол. сейм відмовився затвердити Б. м. д., і пол.-тур. війна тривала до укладення Журавненського договору 1676 р.

БУШ (Busch) Ернст (1885—1945) — нім. воєначальник, генерал-фельдмаршал (1943). У Другу світову війну командувач 16-ї армії у Фр. кампанії і на рад.-нім. ф-нті, у 1943—44 рр.— групи армій «Центр» на рад.-нім. ф-нті, у 1945 р.— в-ськ на півн зх Німеччини.

БУШАСЬКА БИТВА 1654 р.— героїчна оборона українцями міста-фортеці Буші Брацл. полку (нині село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) від пол.-шляхетського в-ська. У січ. та берез. нападники зробили 2 спроби захопити фортецю, але невдало. У листоп. 60-тис. пол. в-сько втретє підійшло до Буші й узяло її в облогу. Обороняли фортецю козацький загін (6 тис.) під керівництвом сотника Зависного і місцеві жителі. Проте завдяки чисельній перевазі шляхтичам вдалося прорвати оборону й увійти до міста. Тоді дружина сотника Зависного, щоб не потрапити в полон, підірвала пороховий склад. Вибух знищив багатьох нападників і оборонців, а місто до кін. 17 ст. залишалося пусткою.

БЮДЖЕТ ОБОРОННИЙ — частина держ. бюджету, яка використовується на прямі в и т р а т и о б о р о н н і (в основному на утримання ЗС). Обсяг і структура оборонного бюджету відображають політику держави, спрямованість воєн. доктрини і процеси, пов'язані з оборонними приготуваннями.

В

ВАГЕНБУРГ (від нім. Wagen — віз і Burg — сховище, захист, місто) — укріплення з поставлених поряд обозних возів, скріплених мотузками й ланцюгами. Найбільшого поширення В. набув у середні віки, особливо в країнах Сх. Європи, коли в-ська супроводжувалися в походах численними обозами з військ. спорядженням і харчами. В Україні В. був відомий під назвою табір.

ВАДКОВСЬКИЙ Федір Федорович (бл. 1800—44) — декабрист, прапорщик ніжин. кінноєгерського полку. Служив у Петербурзі, Тульчині, Миргороді та ін. З 1822 р. член Півн. і з 1823 р.— Півд. т-в декабристів. 25.12.1825 р. арештований й засуджений на 20 років каторги.

ВАДОВИЦІ (Wadowice) — табір для військовополонених. В.— місто, розташоване на території Польщі неподалік Кракова. На його околиці функціонував табір для військовополонених, збудований під час Першої світової війни. Після репатріації військовополонених рос. армії уряд Польщі використовував його для розміщення військовополонених пол.-рад. війни 1920 р. та інтернованих військ. частин Армії УНР. На поч. 1921 р. там перебувало бл. 4,5 тис. укр. вояків, у т. ч. Окрема кінна, Запасна та Київ. дивізії, Спільна юнацька школа тощо.

ВАРВАРИ (від лат. Barbaroi) — збірна назва у давніх греків і римлян усіх чужоземців, що розмовляли незрозумілою для них мовою і були далекі від них за культурою (герм. та ін. племена). Перен.— грубі, некультурні люди.

ВАРИВОДА Антін (1869—1936) — військ. діяч, полковник. Н. у м. Серет (нині Сирет, Румунія). У роки Першої світової війни на рос. ф-нті — командир сотні австр. армії, Легіону УСС (берез.— верес. 1916). З утворенням ЗУНР вступив до укр. в-ська, був призначений членом ліквідаційної комісії у Відні (1918—19), сприяв поверненню галицьких вояків із Австрії та італ. полону на батьківщину. Наприкін. 1919 р. направлений урядом ЗУНР у табори інтернованих частин УГА в Чехословаччині. Комендант інтернованої бригади у нім. таборі Яблонне. Після ліквідації таборів з 1923 р. оселився у Відні. Брав участь у діяльності т-в колишніх вояків УГА.

ВАРТА (тюрк.— варта) — збройний підрозділ, призначений для охорони й оборони військ. і держ. об'єктів чи для віддання військ. шани (вартова служба).

ВАРТОВИЙ — озброєний воїн, що виконує бойове завдання з охорони й оборони дорученого йому посту.

ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1944 р. (1.08—2.10) — антифаш. збройний виступ в окупованій нім.-фаш. в-ськами Варшаві. Організований і розпочатий керівництвом Армії Крайової, яке навмисно не узгодило план В. п. з рад. командуванням, розраховуючи до підходу рад. в-ськ заволодіти столицею та дати можливість пол. емігрантському уряду захопити владу в державі. Набуло масового характеру, було підтримано членами Пол. робітничої партії та частинами Армії Людової. Командування Рад. армії розгорнуло операцію з надання допомоги повстанцям. Але 2.10 керівництво Армії Крайової підписало продиктовані фаш. урядом умови капітуляції. У ході В. п. загинуло бл. 200 тис. чол.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1768 р.— міжнар.-правовий акт, укладений 6.03 (24.02) між Рос. імперією і Річчю Посполитою. Обидві сторони зобов'язувалися гарантувати цілісність терит. володінь, сприяти розвиткові торгівлі. Цим договором засуджувався будь-який насильницький примус до зміни віросповідання.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955 р.— угода про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, СРСР, Угорщиною та Чехословаччиною, підписана 14.05.1955 р. у Варшаві. Набрав чинності 5.06.1955 р. Договір укладено на 20 років з автоматичним продовженням на наступні 10 років для тих держав, які його не розірвуть за рік до закінчення цього строку. Албанія з 1962 р. участі у В. д. не брала, а у верес. 1968 р. в односторонньому порядку денонсувала договір. Основою В. д. став військ.-політ. союз соціалістичних країн Європи — Організація Варш. договору (ОВД) у відповідь на створення 1949 р. зах. державами військ.-політ. блоку НАТО. Припинив існування на межі 1990-х рр.

ВАРШАВСЬКИЙ ПРОЦЕС ОУН 1935—36 рр.— один із найбільших судових процесів проти ОУН. Відбувся 18.11.1935—13.01.1936 рр. На лаві підсудних перебували: С. Бандера, Д. Гнатківська, К. Зарицька, Я. Карпинець, М. Климишин, М. Лебідь, Я. Рак і Я. Чорний. Їх звинуватили у належності до ОУН, підготовці замаху і вбивстві міністра внутр. справ Польщі Б. Перацького. День оголошення вироку укр. громадськість оголосила днем нац. скорботи.

ВАРШАВСЬКІ ДОГОВОРИ 1920 р.— політ. і військ. конвенції, підписані відповідно 21 і 24.04 представниками Польщі й Директорії УНР. Документи розроблялися за безпосередньою участю Ю. Пілсудського й С. Петлюри у суворій таємниці від пол. сейму та уряду УНР. Через це В. д. часто визначаються як договір «Пілсудський — Петлюра». Політ. конвенція складалася з преамбули, 9 статей (артикулів) і прикінцевого положення. Військ. конвенція розглядала практичні аспекти спільного збройного походу на Сх. За умовами В. д. УНР певною мірою потрапляла у залежність від Польщі.

ВАРЯГИ (від давньосканд. vaeringjar — норман. воїни) — найменування сканд. воїнів, що, служили у візант. імператорів найманцями наприкін. 9 — на поч. 10 ст., а також прийнятих на певних умовах (за угодою) до в-ська руських князів.

ВАСИЛЕВСЬКИЙ Олександр Михайлович (1895—1977) — маршал Рад. Союзу (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). У Велику Вітчизняну війну заступник начальника, з черв. 1942 р.— начальник Ген. штабу. У 1942—44 рр. координував дії ряду ф-нтів у великих операціях. У 1945 р. командувач 3-го Білорус. ф-нту, потім головнокомандувач рад. в-ськ на Далекому Сході при розгромі япон. Квантун. армії. З 1946 р. начальник Ген. штабу. У 1949—53 рр. міністр ЗС (військ. міністр) СРСР, у 1953—57 рр. 1-й заступник і заступник міністра оборони СРСР.

ВАСИЛИНА Петро Кирилович (1899—1941) — керівник партійного підпілля на Кіровоградщині в роки Великої Вітчизняної війни. З серп. 1941 р. секретар Кіровогр. підпільного обкому КП(б)У. Створив партизанський загін і став його комісаром. Закатований у груд. 1941 р. у гестапо.

ВАСИЛІЙ І МАКЕДОНЯНИН (836, за ін. даними 813—886) — візант. імператор (з 867), засновник Македон. династії. Походив з македон. селян. Потрапивши до імператорського двору, став фаворитом Михайла III, а в 867 р. співправителем. Убивши імператора, захопив престол. Проводив політику зміцнення центральної влади. Придушив єретичний рух павлікіан у Малій Азії. Воював з арабами на Сх та в Італії. В 867 В. І М. (за ін. даними — Михайло III) послав у Київ. Русь для місіонерської діяльності єпископа і священиків, які заснували тут єпархію. В 875 р. (за ін. даними — 873—74) у Києві побувало посольство від В. І М., яке домоглося поліпшення відносин між Київ. державою і Візантією. За правління В. І М., внаслідок зусиль константинопольських патріархів Фотія та Ігнатія, спрямованих на поширення християнства, було охрещено частину населення Русі.

ВАСИЛІЙ II БОЛГАРОБІЙЦЯ (957—1025) — візант. імператор (976—1025) з Македон. династії. В 987—89 рр. за допомогою в-ськ князя Володимира Святославича придушив заколот провінційної знаті на чолі з Вардою Фокою. Намагаючись забезпечити собі постійну підтримку київ. князя Володимира, видав заміж за нього свою сестру Анну. За правління В. II Б. візант. в-ська завдали декілька поразок арабам і зайняли частину Месопотамії та Сирії. В 976—1018 рр. вів надзвичайно жорстокими методами війну з Болгарією (за що і був названий Болгаробійцею), яка завершилась завоюванням першого Болгар. царства. За В. II Б. Візантія в 1020 р. приєднала груз. та азерб. землі.

ВАСИЛІЙ III ІВАНОВИЧ (1479—1533) — великий князь моск. (1505—33), син великого князя моск. Івана III Васильовича. Продовжував політику батька, спрямовану на «зібрання» всіх рос. земель і посилення влади великого князя. Після «зібрання» практично всіх рос. земель заявив свої претензії на землі колишньої Київ. Русі, насамперед Київ, Полоцьк і Вітебськ. У 1514 р. узяв Смоленськ, а через деякий час захопив Сіверщину.

ВАСИЛЬКО РОМАНОВИЧ (Василій) (1203—71, за ін. даними 1199—1269) — князь володимиро-волин. Другий син Романа Мстиславича та його дружини Анни. Брат Данила Галицького, разом з яким княжив на Волині — в Тихомлі й Перемишлі, звідки Романовичі почали збирати навколишні землі.

ВАСИЛЬКО РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід.— 1124) — князь теребовельський (1084, за ін. даними 1092—1124). Син засновника галицької княжої династії Ростислава Володимировича. У 1084 р. разом з братами Рюриком та Володарем укріпився на галицьких землях. Тут утворилися Перемишл., Звенигород. та Теребовельське князівства. В останньому правив В. Р. Вів війни з київ. та волин. князями, які прагнули не допустити відокремлення Галичини. У 1097 р. брав участь у Любецькому з'їзді князів, після закінчення якого був підступно схоплений і за наказом київ. князя Святополка Ізяславича осліплений у с. Звенигороді (біля Києва). У 1099 р. В. Р. разом з братом Володарем розгромив загони київ. та смолен. князів у битві на Рожному полі (на зх від м. Золочева на Львівщині). У цьому ж році на р. Вігор (недалеко від Перемишля) за допомогою половецького хана Боняка Ростиславичі завдали поразки угор. в-ську на чолі з королевичем Коломаном. Спільно з половцями та ін. руськими князями В. Р. здійснив кілька походів на Польщу.

ВАТУТІН Микола Федорович (1901—44) — генерал армії (1943), Герой Рад. Союзу (1965, посмертно). Н. 3(16).12.1901 р. у с. Чепухіно (тепер Бєлгород. обл. Рос. Федерації). З 1920 р. у Червоній армії. Учасник громадянської війни. Закінчив Полт. піхот. школу (1922), Київ. вищу об'єднану військ. школу (1924), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1929), операт. ф-т цієї академії (1934) і Військ. академію Ген. штабу (1937). Після громадянської війни — на командних посадах. У 1931—41 рр. начальник штабу дивізії, начальник відділу штабу військ. округу, заступник начальника і начальник штабу Київ. особливого військ. округу, начальник Операт. управління і заступник начальника Ген. штабу. У роки Великої Вітчизняної війни — начальник штабу ф-нту, заступник начальника Ген. штабу, командувач в-ськ Воронезького і Півд.-Зах. ф-нтів. З берез. 1943 р. знову командувач в-ськ Воронезького ф-нту. Під його керівництвом в-ська цього ф-нту (з жовт. 1943 р. 1-го Укр.) брали участь у битві за Дніпро, визволенні Києва (6.11.1943), а також у подальших (наступальних) операціях у Правобережній Україні. У взаємодії з в-ськами 2-го Укр. ф-нту в-ська 1-го Укр. ф-нту в січ.— лют. 1944 р. оточили велике угруповання нім. в-ськ у р-ні Корсуня-Шевченківського. 29.02.1944 р. був важко поранений і 15.04.1944 р. помер. Похований у Києві. Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова 1-го ступеня, Кутузова 1-го ступеня.

ВАХМІСТР (від нім. Wachtmeister) — чин і посада унтер-офіцер. складу в кавалерії і кінній артилерії в рос. (до 1917) і деяких іноземних арміях, а також у жандармерії.

ВАХТА (від нім. Wacht — варта) — 1) осн. вид чергування на кораблях і суднах, що забезпечує їх плавання, безпеку, а у ВМФ також боєздатність. Поді-

ляється на загальнокорабельну, спец., ходову і якірну; 2) проміжок часу, протягом якого одна зміна наряду несе вахту (4—6 год).

ВЕДУЧИЙ — командир, керуючий групою літаків, вертольотів (пари, ланки, загону, ескадрильї), що виконують політ в єдиному з ним бойовому порядку.

ВЕЙДЕ Адам Адамович (1667—1720) — рос. генерал від інфантерії. Учасник Азов. походів 1695 і 1696 рр., Півн. війни 1700—21 рр., Прутського походу 1711 р. У 1698 р. склав «Військовий статут» («Статут Вейде»), що кілька років служив посібником у рос. армії. З 1717 р. 2-й президент Військ. колегії.

«ВЕЙС» (нім.— білий) — кодове найменування плану війни фаш. Німеччини проти Польщі в 1939 р.

ВЕЙХС (Weichs) Максиміліан фон (1881—1954) — нім. генерал-фельдмаршал (1943). У Другу світову війну командувач армії у Фр. кампанії, на Балканах і рад.-нім. ф-нті, у 1942—43 рр. командувач групи армій «Б» на рад.-нім. ф-нті, у 1943—45 рр. в-ськ на Балканах. Засуджений як воєн. злочинець.

ВЕКСИЛОЛОГІЯ (прапорознавство) — одна зі спец. іст. дисциплін, об'єктами дослідження якої є прапори, корогви, знамена, штандарти, транспаранти, вимпели та ін. засоби сигналізації, що виконують функції символів. В. виокремилася з геральдики і тісно пов'язана з такими суміжними дисциплінами, як іконографія, емблематика, фалеристика, сфрагістика.

«ВЕЛИКА ВІЙНА» 1409—11 рр.— війна між Пол. королівством і Великим князівством Лит. з одного боку та Тевтон. орденом з другого. Розпочалася наприкін. трав. 1409 р. повстанням населення Жмудської землі, переданої перед тим під владу орденської адміністрації за умовами Салінської угоди 1398 р. Ген. битвою і центральною подією «В. в.» стала Грюнвальдська битва 1410 р. (15.07), у ході якої майже повністю були знищені збройні сили Тевтон. і Лівон. орденів. У груд. 1410 р. почалися переговори про мир, які не перервав навіть напад на територію Польщі союзного хрестоносцям угор. в-ська (січ. 1411). Згідно з підписаним 1.02.1411 р. у м. Торунь мирним договором, Жмудь було повернено Литві, Добжинську землю — Польщі, а Тевтон. ордену — всі здобуті у Пруссії замки.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—45 рр.— визв. війна проти фаш. Німеччини та її союзників (Угорщина, Італія, Фінляндія, Румунія, Словаччина), складова Другої світової війни 1939—45 рр. Розв'язана фаш. Німеччиною. Політ. цілі — знищення та гноблення населення СРСР; воєн.-стратег.— знищення за 1,5—2 міс. збройних сил («бліцкриг»), захоплення території до Волги, потім до Уралу. Складалася з 3 періодів. 1-й період війни (22.06.1941—18.11.1942). Стратег. оборона рад. ЗС на зах., півн.-зах. та півд.-зах. напрямках. Перша велика поразка гітлерівських в-ськ під Москвою. Зрив спроби гітлерівської коаліції розгромити СРСР у 1942 р. 2-й період війни (19.11.1942 — кін. 1943). Докорінний перелом у ході В. В. в. Р. С. 3-й період війни (січ. 1944—9.05.1945). Розгром фаш. блоку, вигнання ворожих в-ськ за межі СРСР, визволення від оку-

пації держав Європи, повний крах фаш. Німеччини та її безумовна капітуляція. Особливим періодом В. В. в. Р. С. є розгром Японії (9.08—2.09.1945). Підсумки В. В. в. Р. С.: знищення нім. фашизму; докорінні зміни міжнар. обстановки; вступ ряду країн Європи і Азії на шлях соціалізму (створення світової соціалістичної системи); піднесення нац.-визв. руху; початок краху колоніальної системи.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ — 1) вищий князівський титул у Київ. державі. В 10—13 ст. титул В. к., як правило, належав київ. князям. З 13 ст. титул В. к. мали галицько-волин. та владимиро-суздал. князі; 2) в 14—16 ст. титул В. к. носили володарі Великого князівства Лит. Після Люблінської унії 1569 р. титул В. к. увійшов до пол. королівського титулу; 3) у Московії з 14—15 ст. титул В. к. стали присвоювати собі владимир., рязан., твер., а з II пол. 15 — поч. 16 ст.— моск. князі. В 1547 р. титул «В. к. моск.» увійшов до царського, а 1721 р.— до імператорського титулу. В 1797—1917 рр. у Рос. імперії В. к. іменувались члени імператорської родини — родичі імператора, імператриці.

ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 років НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ — культ.-освітній заклад, найповніше в Україні зібрання пам'яток про історію боротьби укр. народу проти гітлерівської агресії. Роботи щодо його створення розпочато 1943 р. Відкрито 17.10.1974 р. у Кловському палаці в Києві. Згодом на схилах Дніпра для музею збудовано новий Меморіальний комплекс, який отримав назву «Український держ. музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років», урочисте відкриття відбулося 9.05.1981 р. У черв. 1996 р. надано статус національного. Створено за задумом і фор-проектом скульптора Є. Вучетича, архітектора Є. Само.

ВЕЛИЧКО Самійло (Самоїл) Васильович (бл. 1670 — після 1728) — відомий укр. козацько-старшинський літописець. Н. на Полтавщині. Вчився у Києво-Могилянській колегії, де оволодів лат., нім. та пол. мовами. Служив канцеляристом у ген. писаря В. Кочубея, а бл. 1704 р. перейшов на службу до Ген. військ. канцелярії. У 1708 р. звільнений зі служби. Оселився у с. Жуки (біля Диканьки) на Полтавщині, де займався учительською працею та укладенням літопису. В. є автором першого систематичного викладу історії укр. козацької держави, при написанні якого використано значну кількість укр., пол. та нім. джерел, широке коло документів Ген. військ. канцелярії. Літопис складається з 4 частин. 1-ша — «Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького...» змальовує події 1648—59 рр., окремі епізоди стосуються 1620 р. 2-га і 3-тя частини, які охоплюють 1660—86 та 1687—1700 рр., названі «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и зде описанная», містять значну кількість власних спостережень В. і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії. У 4-й частині зібрано додатки з різних документів 17 ст.

ВЕЛІСАРІЙ (Velisarius) (бл. 504—65) — візант. полководець за правління імператора Юстініана І Великого (527—65), одна з головних постатей «золотого віку» Юстініана. Походження невідоме. Деякі джерела називають В. слов'янином.

Як член палацової варти Юстініана привернув увагу останнього і був призначений командувачем у віці 25 років. Військ. і політ. кар'єра В. описана істориком Прокопієм Кесарійським, який 15 років супроводжував полководця у всіх його воєн. кампаніях. Здобув перемоги над іранцями, вандалами в Півн. Африці, відвоював у остготів Півд. та Середню Італію.

ВЕЛЬЯМІНОВ Степан Лукич (1670 — після 1736) — рос. військ. і держ. діяч, генерал-майор, таємний радник, президент Малорос. колегії (1722—27), сенатор. Брав участь у Півн. війні 1700—21 рр. Певний час виконував обов'язки військ. коменданта Полтави; протягом 1720—22 рр. воєвода у прикорд. з Гетьманщиною Бєлгород. провінції і одночасно командувач усіх слобід. козацьких полків. Брав участь в укріпленні півд. кордонів Гетьманщини. Виступав за жорсткий курс стосовно опозиційно налаштованої козацької старшини, ініціював відкликання з України та ув'язнення в С.-Петербурзі наказного гетьмана П. Полуботка та всіх ген. старшин. Взяв на себе практично функції укр. правителя. Підпорядкував Ген. військ. канцелярію та місцеві органи самоврядування. За успіхи, досягнуті в реформуванні устрою Гетьманщини, 11.07.1726 р. дістав від рос. імператриці Катерини І чин генерал-майора.

ВЕНЕДИ (венети, венди, вінди) — слов'ян. племена, які жили на межі н. е. між ріками Одрою і Дніпром та біля Карпат. Назва В. зустрічається в 1—6 ст. н. е. у працях античних авторів Плінія Старшого, Таціта, Птоломея, Йордана. Таціт, зокрема, зазначив, що В. численні й займають велику територію. Історик Йордан повідомляв, що В. частіше називались антами і склавинами, але разом з тим перераховував венедів, антів і склавинів як 3 окремі групи племен. Займалися землеробством, осілим скотарством, мисливством і рибальством, мали торг. зв'язки з ін. племенами. В 3 ст. вели війни з Рим. імперією. Очевидно, В. стали спільною етнічною основою для формування зах. і сх. слов'ян.

ВЕПРИЦЬКА ОБОРОНА 1708—09 рр.— героїчний захист укр. козаками і рос. солдатами від швед. нападників м-ка Веприка (тепер Полт. обл.) у ході Півн. війни 1700—21 рр.

ВЕРБУВАННЯ (нім. Werben — набирати, шукати) — 1) наймання людей на військ. службу. Було дуже поширене у Зах. Європі в 15—18 ст., у Росії застосовувалося обмежено до 18 ст. У багатьох сучасних державах збройні сили комплектуються цілком чи частково за найманням; 2) у розвід. службі — залучення окремих осіб як таємних агентів.

«ВЕРВОЛЬФ» (нім. «Wehrwolf» — вовк-перевертень) — 1) кодова назва ставки А. Гітлера, спорудженої поблизу Вінниці для координації дій в-ськ вермахту в роки Другої світової війни. Будувалася протягом груд. 1941 — лип. 1942 рр. З «В.» був прокладений підземний броньований кабель до Берліна, поблизу знаходився таємний аеродром. Гітлер був у «В.» навесні 1943 р. під час підготовки наступу в р-ні Курська. На поч. 1944 р. гітлерівці знищили майже всі споруди «В.».

Усі, хто брав участь у будівництві (рад. військовополонені, громадяни Чехословаччини та ін. окупованих країн), знищувалися; 2) найзначніші (поряд зі «Стальним шоломом») збройні формування самооборони нацистської партії у довоєн. Німеччині. Використовувалися для охорони нацистських мітингів та зборів, а також керівників партії. Згодом стали базою для створення в-ськ СС; 3) створені в останні дні Другої світової війни ополченські підрозділи Німеччини для ведення партизанських дій у тилу наступаючих в-ськ. Члени «В.» переважно набиралися з підлітків та людей похилого віку, проходили короткий курс військ. підготовки, носили військ. форму.

ВЕРЛАН (р. н. і см. невід.) — один з керівників нац.-визв. і соц. руху проти пол. шляхти у Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст. Сотник надвірних козаків князів Любомирських у м. Шаргород (нині смт Вінницької обл.). Під час масового повстання гайдамаків на Брацлавщині 1734 р. був обраний наказним козацьким полковником. Своє в-сько організував за козацьким взірцем, поділив полк на сотні й десятки. Вирішував також госп. питання. В. називав себе у своїх листах-закликах «виконавцем волі» царського уряду або командувачем рос. армії на Правобережжі. Прагнув єдності укр. земель у складі Рос. імперії. Його загони діяли на Брацлавщині, Волині, в межах Зах. України. Повстанці захопили Жванець, Кременець, Броди, деякі населені пункти поблизу Львова і Кам'янця-Подільського. Після об'єднання зусиль царських і пол. в-ськ того ж року повстання було придушене, а його ватажок з частиною прибічників відступив на територію Молдови. Подальша доля В. невідома.

ВЕРМАХТ (нім. Wehrmacht від Wehr — озброєння, оборона та Maht — сила) — назва збройних сил фаш. Німеччини в 1935—45 рр.

ВЕРТОЛІТ (гелікоптер) — ЛА, важчий за повітря, у якого підйомна сила та поступальний рух забезпечуються одним абоількома несучими гвинтами (інколи в сполученні з невеликим крилом). Розрізняють вертольоти одногвинтові з рульовим (хвостовим) гвинтом, двогвинтові з 2 несучими гвинтами на одній осі (співосні), двогвинтові з розташуванням несучих гвинтів вздовж або впоперек. Швидкість вертольотів до 350 км/год (можливе збільшення до 500—600 км/год), вантажопідйомність більше 40 т. Застосовуються для пасажирських, вантажних перевезень та спец. цілей (медичне обслуговування, боротьба зі шкідниками сільськогосп. культур, гасіння пожеж та ін.), а також у збройних силах для перекидання повітр. десантів, в-ськ та вантажів і виконання різноманітних бойових завдань.

ВЕРХОВНЕ ГОЛОВНОКОМАНДУВАННЯ (Верховне командування; ВГК) — вищий орган стратег. керівництва збройними силами держави (коаліції держав), створюваний звичайно у воєн. час і очолюваний верховним головнокомандувачем (верховним командувачем). У роки Великої Вітчизняної війни ВГК ЗС СРСР іменувалося Ставкою ВГК.

ВЕРХОВНИЙ ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ (верховний командувач) — вищий керівник збройних сил держави (як правило, глава держави).

ВЕРШИНІН Костянтин Андрійович (1900—73) — головний маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Боркіні (тепер Кіров. обл.) у сел. родині. У Велику Вітчизняну війну командувач ВПС ряду ф-нтів і повітр. армії. Відзначився в багатьох боях, зокрема над Кримом. У 1946—49 і в 1957—69 рр. головнокомандувач ВПС, у 1953—54 рр. командувач В-ськ ППО країни.

ВЕТЕРАН (лат. veteranus, від vetus — старий, досвідчений) — 1) у Стародав. Римі солдат, який відслужив термін в армії і отримав відповідні пільги. Ветерани наділялися землею (в Італії і провінціях) чи одержували грошову винагороду, а також права рим. громадянства, звільнялися від повинностей; 2) старий воїн; учасник війни в минулому; 3) чоловік, що довгий час відслужив у збройних силах або відпрацював на якому-небудь поприщі.

ВЕХТЕР Отто (1901—49) — губернатор дистрикту «Галичина», австрієць. Займав поміркованую позицію в окупаційній політиці на західноукр. землях. Підтримав ініціативу створення укр. нац. збройного формування — дивізії СС «Галичина», відповідав за її формування з нім. боку.

ВЕШНЯК-ЯКУБОВИЧ Федір (Вешняк Федір Якубович) (р. н. невід.—1650) — полковник Чигирин. полку (1648—50). Походив з Полтавщини. Навчався у Києво-Могилянській колегії, а згодом перебував на Запорожжі. В 1636—37 рр.— військ. писар. Служив у реєстровому козацькому в-ську. В квіт. 1648 р. разом з Ф. Джалалієм очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні та їх перехід на бік Б. Хмельницького. В 1648 р. був призначений чигирин. полковником, став одним з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Учасник Жовтоводської та Корсунської битв 1648 р. 2.05.1648 р. (за ін. даними — в черв.) очолив перше укр. посольство до Варшави. В 1649 р. двічі їздив з дипломатичними місіями до Москви. 5.06 і 13.06.1649 р. мав зустрічі з царем Олексієм Михайловичем. Під час Збаразької облоги і Зборівської битви 1649 р. призначався наказним гетьманом. Помер у Чигирині.

ВЗВОД — військ. підрозділ, що складається з декількох (2—4) відділень чи розрахунків екіпажів. Входить до складу роти (батареї) чи безпосередньо з'єднання, частини та ін.

ВИБОРНІ КОЗАКИ — привілейована група військ. стану в Лівобережній і Слобід. Україні 18 ст. 1698 р. уряд І. Мазепи видав розпорядження, за яким козаки, які не могли виконувати військ. службу внаслідок зубожіння, мали стати «помічниками» посполитих у забезпеченні продовольством козацького в-ська. Гетьманський універсал 2(13).03.1701 р. глухів. сотнику А. Турянському передбачав офіційний поділ у 4 сотнях Ніжин. полку козаків на «виборне» і «подлейшее» товариство з їх реєстрацією в компутах (списках). Належні до першого зобов'язувалися до відбування військ. служби, решта позбавлялися давніх козацьких привілеїв (тобто ставали податковою групою населення нарівні з посполитими). Впровадження цього універсалу в ін. сотнях і полках Гетьманщини було припинено внаслідок спалаху

масового протесту бідноти. 1735 р. Правління гетьманського уряду видало розпорядження, підписане правителем Малоросії (з 1734), князем-сенатором О. Шаховським, а потім санкціоноване Сенатом, «Про поділ малоросійських козаків на виборних і підпомічників». В. к. звільнялися від виконання всіх «загальнонародних» повинностей і поборів. Старшинська адміністрація нерідко приписувала до В. к. зацікавлених осіб. Протягом 30—50-х рр. 18 ст. кількісне співвідношення В. к. і підпомічників залишалося майже незмінним і в більшості випадків становило відповідно 1:2—2,5, тобто на одного привілейованого припадало 2—3 бідних. Причому й серед привілейованих козаків спостерігалася майнова нерівність. На Слобожанщині відбувалися схожі процеси. Згідно з указом Петра І від 21.01.1700 р. до компутів В. к. записали не лише самих «добрих» людей, які мали коней і зброю, а й їх синів, братів і племінників. Указ санкціонував також статус підпомічників. У 5 слобід. полках В. к. налічувалося: 1701 р.— 3,5 тис., 1733 р.— 4,2 тис., а 1763 р.— 58 тис. На території Київ., Черніг. та Новгород-Сівер. намісництв у 1782 р. таких значилося 195,6 тис. з 415 тис. козаків. Усі В. к. мали відбувати службу у в-ську з власним спорядженням, зброєю, кіньми. 1765 р. царський указ ліквідував слобід. козацькі полки, перетворивши козаків на військ. обивателів. На поч. 80-х рр. 18 ст. реорганізовано збройні сили Лівобережжя і поступово злито з рос. армією. Частина В. к. поповнила групу посполитих

ВИБРАНЦІ (ін. назва — ланові) — різновид військовиків (піхотинців) у Речі Посполитій. Вибранцями служили селяни з королівщин. Від 1578 р. кожне село королівщини з 20 ланів виставляло одного вояка. В. звільнялись від усіх податків і повинностей, усі їхні госп. обов'язки виконували ін. селяни. В. повинен був пройти військ. підготовку і кожної чверті року ставати до свого ротмістра (командира роти) на перегляд з рушницею, шаблею й сокирою в одязі такого кольору, який був призначений для його в-ська. Мобілізація В. ішла повільно: на збирання давалося 2 міс., на прихід до табору — 1 міс. Під час війни В. іноді служили при артилерії. Чисельність В. на укр. землях була невеликою: з Галичини виставлялося бл. 200, з Холмщини і Підляшшя — бл. 200, з Поділля — бл. 300 осіб.

ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович (р. н. невід.— 1664) — гетьман України (1657—59), талановитий адміністратор, воєначальник і дипломат часів Нац. революції сер. 17 ст. У 1630-х рр. працював у київ. і луцькому судах, намісником луцького старости. Пішов на військ. службу, досяг чину ротмістра кварцяного в-ська. У Жовтоводській битві 1648 р. потрапив до тат. полону, однак був викуплений Б. Хмельницьким. Перейшов на бік повстанців і невдовзі зробив блискучу політ. кар'єру — 1650 р. став ген. писарем укр. козацької держави. Брав активну участь у Пилявецькій битві (1648), Збаразькій облозі (1649), Берестецькій битві (1651), Батозькій битві (1652), Жванецькій облозі (1653), Охматівській битві (1655), укладенні Зборівського договору Криму з Польщею 1649 і Білоцерк. договору 1651 р. з Річчю Посполитою та договору з Росією (1654). У 1-й декаді квіт. 1657 р.

призначений регентом неповнолітнього Ю. Хмельницького. 26.07.1657 р. Чигирин. старшинська рада обрала В. гетьманом на термін, поки Ю. Хмельницький не досягне повноліття. У жовт. 1657 р. козацька рада в Корсуні обрала його гетьманом В-ська Запорозького. У 1659 р., під час війни з Росією, В. за військ. допомогою тур. султана Мегмеда IV вщент розгромив рос. армію поблизу м. Конотопа (нині Сум. обл.) на березі р. Куколка, але скористатися блискучою перемогою не спромігся, бо наштовхнувся на опір старшин і козаків, які були невдоволені умовами Гадяцького договору 1658 р. з Річчю Посполитою. Останній істотно обмежував внутр. суверенітет козацької України. У 2-й декаді верес. 1659 р. змушений був зректися булави на користь Ю. Хмельницького. 1662 р. вступив до Львів. братства. Восени 1663 р. очолив старшинське угруповання, яке розпочало підготовку до усунення з гетьманства П. Тетері, щоб політично порвати з Річчю Посполитою і домогтися возз'єднання Правобережної України з Лівобережною Україною у складі незалежної держави. 1664 р. був заарештований і в ніч з 16 на 17.03 без суду й слідства розстріляний. В. став першим гетьманом укр. козацької держави, страченим за намагання здобути її незалежність.

ВИД ЗБРОЙНИХ СИЛ — складова збройних сил держави, призначена для ведення воєн. дій у визначеній сфері (на суші, на морі, у повітр. просторі). Напр.: сухопут. в-ська, військ.-повітр. сили, протиповітр. оборона, військ.-мор. сили та ін.

ВИКОНАННЯ НАКАЗУ ЧИ РОЗПОРЯДЖЕННЯ — у кримінал. праві одна з обставин, коли дію чи бездіяльність особи, яка завдала шкоди чиїмось інтересам, виконуючи законний наказ (розпорядження), визнають правомірною. Наказ (розпорядження) визнається законним, якщо він виданий належним чином посадовою особою у межах її повноважень. «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази» (ст. 60 Конституції України). Тому не підлягає юрид. відповідальності особа, яка відмовилась виконувати такий наказ (розпорядження). Злочинним визнається наказ (розпорядження), яким змушують виконавця чинити дії, заборонені Кримінал. кодексом України, чи такі, що визнаються злочинними відповідно до заг. принципів права, незалежно від того, чи передбачені вони нац. законодавством (напр., злочин проти миру і людства та воєн. злочини). «За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність» (ст. 60 Конституції України). Настання кримінал. відповідальності залежить від того, усвідомлював чи не усвідомлював виконавець їхню злочинність. Учинення злочину під впливом або внаслідок наявної залежності враховується судом при визначенні покарання як пом'якшувальна обставина. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинний характер наказу (розпорядження), то за вчинення злочину кримінал. відповідальності підлягає тільки особа, що віддала злочинний наказ (розпорядження).

ВИЛІТ — 1) момент початку польоту ЛА з екіпажем для виконання певного завдання; виконується у визначений час або за сигналом; 2) здійснений політ з виконанням поставленого завдання (В. на полігон, бойовий В. та ін.); 3) розрахунко-

ва одиниця, яка застосовується при встановленні норм витрат льотного ресурсу, визначенні бойової напруги та потреб у мат. засобах авіації на добу, період бою, операції.

ВИМПЕЛ (голл. wimpel) — 1) вузький, довгий, роздвоєний на кінці прапор, піднімається на щоглі військ. корабля, що перебуває в плаванні; поряд з кормовим прапором є ознакою держ. належності корабля; 2) спец. знак (полотнище, прикріплене до ратища), вручається учасникам спорт. та ін. змагань, виставок; 3) футляр з яскравою стрічкою, використовуваний при скиданні з літаків повідомлень, листів та ін.

ВИНИЩУВАЛЬНА АВІАЦІЯ (ВА) — рід військ. авіації, призначений для знищення в повітрі пілотованих та безпілотних ЛА супр-ника. Може також застосовуватись для ураження наземних (надводних) цілей та ведення повітр. розвідки. ВА організаційно входить до складу ВПС, в-ськ ППО, ВМС. На озброєнні ВА перебувають зразки винищувачів, основу яких становлять пілотовані реактивні надзвукові літаки.

ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ — рад. збройні іррегулярні формування періоду Великої Вітчизняної війни Рад. Союзу (1941—45) для боротьби проти ворожих диверсантів, охорони оборонних об'єктів, врожаю, засобів комунікації, забезпечення порядку в прифронтовій зоні. На поч. війни на території 17 обл. України діяло 657 В. б. (бл. 160 тис. бійців). Усього на території України на кінець війни діяло 776 В. б. Якщо в 1941—42 рр. вони підпорядковувалися в-ськам охорони тилу, то в 1943—45 рр.— органам НКВС. У Зах. Україні В. б. широко використовувалися проти ОУН—УПА.

ВИНИЩУВАЛЬНО-БОМБАРДУВАЛЬНА АВІАЦІЯ — у деяких країнах рід військ. авіації, призначений для ураження повітр. і наземних засобів супр-ника. Має на озброєнні реактивні надзвукові винищувачі-бомбардувальники.

ВИНИЩУВАЧ — бойовий літак, призначений для знищення пілотованих та безпілотних засобів супр-ника в повітрі вдень і вночі в будь-яких метеоумовах. Може також залучатись для завдання удару по наземних (мор.) цілях та ведення повітр. розвідки. Основною формою бойових дій є повітр. бій. Суч. В.— реактивні надзвукові всепогодні літаки з тягооснащеністю більше 1, здатні знищувати повітр. пр-ника на великих відстанях ракетами та вести близький бій із застосуванням як арт., так і ракет. озброєння. Макс. швидкість суч. В. досягає 3000 км/год, практична висота 27 000 м, радіус дії понад 3000 км. Озброєння: керовані авіац. ракети, авіац. бомби, автоматичні гармати. Бомбардувальне та ракет. озброєння дозволяє за необхідності уражати і наземні (мор.) цілі.

ВИННИКІВ Наталія (1920—42) — зв'язкова ОУН. У 1941 р. заарештована рад. репресивними органами і засуджена під час «Процесу 59-х» у Львові до смертної кари (згодом замінено на довічне ув'язнення). В 1941 р. звільнена з тюрми нім. окупаційними властями. В 1942 р. В. за участь в укр. русі опору заарештована гестапо і розстріляна у Києві.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (1880—1951) — політ. і держ. діяч, письменник. Н. 26.07(7.08).1880 р. у с. Веселощів Кут Єлизаветгр. повіту Херсон. губернії. Один з організаторів і керівників УСДРП, редактор партійного органу «Боротьба». За революційну діяльність переслідувався царською адміністрацією. Під час Першої світової війни нелегально жив у Москві, співробітничав у журналі «Українське життя». У берез. 1917 р. повернувся до Києва. З квіт. 1917 р. голова УСДРП, член УЦР і Малої Ради. Очолював делегації УЦР на переговорах з Тимчасовим урядом. У черв. 1917 — січ. 1918 р. голова Ген. Секретаріату УЦР і ген. секретар внутр. справ. За доби Гетьманату очолював Укр. нац. союз. Один з організаторів і керівників повстання проти гетьмана П. Скоропадського. У листоп. 1918 — лют. 1919 р. голова Директорії УНР. З лют. 1919 р. в еміграції у Відні. У трав.— верес. 1920 р. спробував налагодити співробітництво з рад. владою. Зазнавши невдачі, виїхав за кордон. Жив у Франції. Відійшов від політ. життя, присвятив себе літературній діяльності. Автор багатьох художніх творів, спогадів. Помер 6.03.1951 р. у с. Мужен у Франції.

ВИПИСНІ КОЗАКИ — особи, які підпадали під скорочення або «виписку» під час ревізій (перепису) в-ська реєстрового козацтва, що проводилися пол. урядом у I пол. 17 ст. В. к. позбавлялися права перебувати на держ. військ. службі, а також користуватися козацьким імунітетом. Відстоюючи свої права, В. к. брали активну участь у козацьких повстаннях 20—30-х рр. 17 ст.

ВИСКОВАТОВ Олександр Васильович (1804—58) — рос. військ. історик. Автор «Історичного опису одягу й озброєння російських військ» (2-ге вид., т. 1—34, 1899—1948) і «Хроніки російської армії» (т. 1—20, 1834—42).

ВИСОЧАН Гнат (р. н. і см. невід.) — один із ватажків сел. руху на Галичині в 20-х рр. 17 ст. Н. у с. Вікторові Галицького староства (нині Галицького р-ну Ів.-Франк. обл.) у заможній сел. родині. За деякими версіями, був шляхтичем. Перша згадка про нього в джерелах міститься під 1609 р. Будучи осадчим, організував селян на заснування с. Слобода Височанська (тепер с. Височанка Галицького р-ну Ів.-Франк. обл.). Проте, посварившись із місцевим старостою, підмовив односельців розійтися, а сам переселився до с. Боднаров (нині Калуський р-н Ів.-Франк. обл.) і там створив загін для боротьби з тат. нападниками. В. відмовлявся коритися місцевим можновладцям, визволяв тат. бранців, самостійно управляв своїм маєтком. Підтримував зв'язки з галицькими опришками. В жовт. 1626 р. спільно з сином С. Височаном зорганізував чоловіків сільської громади та опришків для збройного виступу проти шляхтичів Сулятицьких і Боднарівських. Подальша доля В. невідома.

ВИСОЧАН Семен (Сень Гнатович) (р. н. невід.— 1666) — керівник нац.-визв. повстання 1648 р. у західноукр. землях, полковник лисянський. Восени 1648 р. В. очолив масовий народний рух проти пол. гніту в Галичині, який розпочався під час походу укр. армії під проводом Б. Хмельницького на Львів. В. організував у

р-ні Отині (тепер Коломийського р-ну Ів.-Франк. обл.) 15-тис. повстанське в-сько, яке поділялося на полки і сотні, було озброєне артилерією. Повстанці, очолювані В., успішно діючи в тилу пол. армії, здобули найбільшу пол. фортецю на Прикарпатті — Пнів (тепер с. Надвірнянського р-ну Ів.-Франк. обл.). У груд. 1648 р. повстанські полки під командуванням В. вели тяжкі бої з пол. в-ськами за переправи через Дністер, проте під тиском переважаючих сил пр-ника були змушені відступити у Правобережну Україну. В 1651 р. воював на Брацлавщині у в-ську І. Богуна, брав участь в обороні Вінниці від пол. в-ськ. У 1659 р. отримав звання козацького полковника. В 1664—65 рр. В. був одним із керівників повстання проти пол. панування у Правобережній Україні під проводом кальницького полковника В. Варениці, відзначився під час оборони Лисянки (тепер Черкаська обл.). На поч. 1666 р. В. потрапив у рос. полон, був вивезений до Москви, де і помер.

ВИТЕЧІВСЬКИЙ З'ЇЗД 1110 р. — другий з'їзд князів Київ. держави, скликаний у м. Витечеві (тепер Київ. обл.) з ініціативи Володимира Мономаха в серп. 1110 р. На В. з. розглядалось питання про припинення князівських міжусобиць і об'єднання сил для боротьби проти половців. 10.08.1110 р. князі Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович Мономах, Давид і Олег Святославичі уклали договір про припинення міжусобної боротьби. Княжий суд позбавив Володимир-Волин. князівства князя Давида Ігоровича, який порушив перемир'я, укладене на Любецькому з'їзді 1097 р., і спричинив міжусобну війну. Взамін йому було надано у володіння Бузьк, Острог, Дубно, Чорторийськ, а незабаром Дорогобуж та 4000 гривень срібла. Після з'їзду відбулися спільні походи князів проти половців, які надовго припинили напади цих кочівників на Київ. Русь.

ВИТРАТИ ОБОРОННІ — витрати коштів держави на підготовку до оборони та на її ведення.

ВИХІД АВІАЦІЇ З-ПІД УДАРУ — виліт авіац. частин (підрозділів) з аеродромів базування за явної загрози або в процесі завдання по них ударів — з метою виключення (зниження) втрат авіац. техніки та льотного складу. Після виходу з-під удару авіація може вступати в бій, завдавати удари по наземних об'єктах супр-ника, виводитись на запасні аеродроми або в зони чергування у повітрі.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Дмитро Іванович (р. н. невід.— 1563) — укр. князь, перший з достовірно відомих козацьких гетьманів (бл. 1552—63). Походив зі старовинного волинського роду Гедиміновичів. Власник земельних маєтків у Кременецькому повіті. В 1550—53 рр. староста Черкаського і Канів. повітів. Бл. 1552 р. (за ін. даними — 1554—55, 1556) збудував на о-ві Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорозької Січі, і згуртував на боротьбу проти татар кілька сот козаків. 1554 р. знову призначений Сигізмундом II Августом старостою канів. і черкаським. У 1557—58 рр. відбивав напади крим. татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм І на Хортицю. В жовт. 1657 р. В. на чолі козаків здобув тур. фортецю Іслам-Кермен і вивіз звідти всі гармати на Хортицю. В. пробував організувати союз держав (Польща,

Московія), в якому б брали участь і запорожці, для боротьби проти Туреччини і Крим. ханства. У 1558 чи на поч. 1559 р. здійснив вдалий похід у Крим, визволивши з неволі кілька тисяч укр. невільників. У черв. 1559 р. запорожці під проводом В. напали на тур. фортецю Азов. У 1563 р. втрутився в боротьбу за молд. престол. Під час походу в Молдову 4-тис. козацький загін на чолі з В. зазнав поразки у бою під Сучавою від в-ськ претендента на молд. престол Стефана IX Томші. В. був взятий у полон і виданий тур. уряду. За повідомленням «Хроніки» Мартина Бельського, В. після жорстоких катувань за наказом султана Сулеймана II був скинутий з вежі на залізні гаки, вмуровані у прибережну стіну в Константинополі, на яких і помер. В.— герой укр. народної думи про Байду.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема (Ієремія) (1612—51) — один з найбагатших магнатів, князь, воєвода руський (з 1646). Походив з укр. князівського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав військ. справу в Італії та Іспанії. В 1631 р. прийняв католицтво. Володів величезними маєтками у Лівобережній Україні, Волині та в Поліссі. Утримував наймані в-ська. Резиденцією В. було місто Лубни, де він часто приймав послів іноземних держав. Очолював магнатську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політ. впливів, проти зміцнення королівської влади у Речі Посполитій. У 1632—34 рр. брав участь у війні проти Моск. держави, під час якої відзначилися укр. козаки під проводом гетьмана Т. Орендаренка. Під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст., маючи 12-тис. загін надвірного в-ська, з надзвичайною жорстокістю розправлявся з укр. населенням. У лип. 1648 р. надвірні загони В., В. Заславського і Я. Тишкевича зазнали нищівної поразки в боях під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновом від укр. в-ськ на чолі з М. Кривоносом. Після розгрому пол. армії в Пилявецькій битві 1648 р. В. утік до Львова. Влітку 1649 р. отримав титул коронного гетьмана. Продовжував боротьбу за відновлення пол. влади в Україні.

ВІДБИТТЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ — відбиття наступу (ударів) та завдання поразки в-ськам (силам) агресора, позбавлення його можливості вести війну, а також створення умов, які змусять країну-агресора укласти справедливі з погляду жертви агресії мирні угоди.

ВІДВЕДЕННЯ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ — послідовні дії керівництва держави та сукупність заходів щодо недопущення розвитку суперечностей між сторонами на етапі зародження конфлікту, усунення передумов виникнення воєн. дій.

ВІДДІЛЕННЯ, у військ. справі — військ. підрозділ чисельністю 6—12 чол. Входить до складу взводу. У танк. в-ськах і авіації В. відповідає екіпаж танка, літака, в артилерії — розрахунок (обслуга) арт. системи.

ВІДНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО МИРУ — дії держав та міжнар. організацій у разі порушення миру. Якщо це порушення, за визначенням Ради Безпеки ООН, має характер загрози миру, порушення миру або агресії, тоді завдання В. м. м. може бути вирішене шляхом колективних дій на підставі Статуту ООН.

ВІДОМИЙ — льотчик пари, ланки (загону) літаків, вертольотів, що здійснює політ за вказівками (командами) ведучих.

ВІДСТАВКА — 1) у широкому розумінні — звільнення від держ. служби; 2) звільнення за віком, хворобою тощо осіб офіцер. складу, прапорщиків і мічманів з військ. служби; 3) у держ. праві — відставка уряду, його глави чи окремих міністрів, тобто складання ними своїх повноважень у зв'язку з винесенням уряду вотуму недовіри, засудженням, внутр. розбіжностями в уряді, за станом здоров'я, по досягненні встановленого законом віку і т. ін. Закон передбачає відставку членів уряду, суддів та ін. посадових осіб.

ВІДСТРОЧКА ВІД ПРИЗОВУ НА СТРОКОВУ ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ — звільнення громадян України (призовників) від призову їх на строкову військ. службу до ЗСУ та ін. військ. формувань на підставах і в строки, визначені Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992). Згідно зі ст. 17 закону В. п. с. в. с. надається громадянам рішенням районної (міської) призовної комісії: за сімейними обставинами; за станом здоров'я; для продовження навчання; у зв'язку з депутатською діяльністю; призовникам-учителям з вищою пед. освітою на весь період їх роботи в сільській школі. В. п. с. в. с. за сімейними обставинами передбачена призовникам, які мають: непрацездатних батька і матір чи одинокого непрацездатного батька або одиноку непрацездатну матір, якщо вони не мають ін. працездатних осіб, зобов'язаних відповідно до законодавства їх утримувати, незалежно від того, проживають вони разом з ними чи ні; братів і сестер віком до 18 років, якщо вони не працюють, або старших, якщо вони незалежно від віку є інвалідами І чи II групи, в разі відсутності ін. осіб, які могли б узяти їх на утримання. В. п. с. в. с. за сімейними обставинами можуть одержати також призовники, які мають на своєму утриманні: дитину віком до 3 років або старшу 3 років, яка виховується без матері; 2 і більше дітей; дитину-інваліда; непрацездатних осіб, у яких призовник перебував на утриманні у зв'язку зі смертю батьків, їх тривалою хворобою або з ін. поважних причин протягом 5 років. В. п. с. в. с. передбачено і на час здійснення опіки над інвалідами І чи II групи, які мають порушення черепно-мозкового кровообігу, травми хребта і прикуті до ліжка. У разі наявності в сім'ї тільки 2 синів В. п. с. в. с. за сімейними обставинами на термін до 3 років надається тому призовникові, брат якого проходить строкову військ. службу. Коли призову підлягають 2 сини одночасно, В. п. с. в. с. одержує один з них за бажанням і пропозицією батьків. В. п. с. в. с. за станом здоров'я на строк до 1 року надається призовникам, які визнані під час медичного огляду тимчасово непридатними до військ. служби. В. п. с. в. с. для продовження навчання передбачено призовникам, які навчаються у середніх загальноосвітніх та професійних навч.-виховних закладах, до здобуття повної заг. середньої освіти, але не старше 21-річного віку, а студентам ВНЗ денного навчання (крім коледжів, технікумів і училищ, що до них прирівнюються) — до їх закінчення. Така ж В. п. с. в. с. надається призовникам, які навчаються в аспірантурі з відривом або без відриву від виробництва — на весь період навчання. В. п. с. в. с. від призову одержують випускники згаданих навч. закладів і ВНЗ.

ВІЙНА — украй складне сусп. явище, що є продовженням політ. боротьби держав, націй, груп населення із застосуванням збройного насильства.

«ВІЙНА НА РЕЙКАХ» — диверсійні операції рад. партизан на залізничних комунікаціях нім. в-ськ, які здійснювалися шляхом висаджування в повітря залізничних ешелонів пр-ника. Найбільш масово ешелони підривалися партизанами під час Сталінгр. битви 1942—43 рр., Курсько-Орлов. битви 1943 р., битви за Дніпро 1943 р., визволення Києва і завершення визволення території України.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ — 1) В. З. низове, реєстрове — офіційна назва реєстрового козацького в-ська, утвореного у 1572 р. рішенням пол. короля Сигізмунда II Августа для оборони півд. кордонів Речі Посполитої від нападів турків та крим. татар. Формувалося з укр. козаків, яких вносили у спец. список — реєстр, чисельність якого періодично змінювалася (зокрема, у 1572 р.— 300 чол., у 1630—38 рр.— 8 тис. чол.); 2) офіційна назва укр. нац. держави Гетьманщини та її збройних сил; 3) В. З. низове — офіційна назва Запорозької Січі та її в-ська, що вживалася впродовж 16—18 ст.

ВІЙСЬКОВА КОЛЕГІЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ — одна з колегій Верховного Суду України. Судді В. к. В. С. У. обираються ВР України. Відповідно до законодавства про судоустрій В. к. В. С. У. здійснює нагляд за судовою діяльністю військ. судів, що діють у ЗСУ, розглядає справи як суд першої або касаційної інстанції, а також за протестами в порядку нагляду. Як суд першої інстанції колегія розглядає справи виняткової важливості, підсудні військ. судам, а також справи про злочини військовослужбовців, які мають військ. звання генерала (адмірала) або займають посаду від командира з'єднання і вище чи їм рівні. В. к. В. С. У. також може прийняти до свого розгляду будь-яку ін. справу, підсудну військ. суду. Як суд касаційної інстанції В. к. В. С. У. розглядає касаційні скарги і подання на вироки військ. суду регіону та ВМС України. Крім того, вона вивчає та узагальнює судову практику, аналізує судову статистику, контролює виконання військ. судами керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України.

ВІЙСЬКОВА МЕДИЦИНА — вивчає теорію і практику охорони здоров'я й особливості виникнення і перебігу бойових уражень і захворювань особового складу збройних сил; організує медичне забезпечення при веденні бойових дій і лікувально-профілактичне обслуговування особового складу в-ськ у мирний час.

ВІЙСЬКОВА МУЗИКА — призначена для виконання духовими оркестрами, сурмачами, барабанщиками при стройовому навчанні в-ськ, військ. і сусп. урочистих церемоніях. У минулому застосовувалась і при бойових діях.

ВІЙСЬКОВА НАУКА — система знань про характер, закони війни, підготовку збройних сил і держави до війни і способи її ведення. В. н. вивчає залежність перебігу та результату війни від політики, економіки, співвідношення морально-політ., наук.-техн. та військ. можливостей сторін, які воюють, а також способи військ.-техн.

підготовки та ведення війни, що зумовлені її масштабами, складом сторін, які беруть участь, засобами озброєної боротьби. Основним предметом В. н. є збройна боротьба у війні. Відповідно до цього найважливішими складовими В. н. є теорія військ. мистецтва; теорія військ. будівництва; теорія військ. навчання та виховання; теорія військ. економіки та тилу збройних сил. В. н. тісно пов'язана зі спец. галузями різноманітних гуманітарних, природних, техн. наук та ін. Зміст і спрямованість В. н. залежать від військ. політики та воєн. доктрини; у свою чергу дані В. н. використовують при розробці військ. політики і доктрини.

ВІЙСЬКОВА ПЕДАГОГІКА — вивчає форми і методи виховання, військ. освіти та воїнського навчання військовослужбовців.

ВІЙСЬКОВА ПОВИННІСТЬ — установлений законом обов'язок громадян (звичайно з 18 років) зі зброєю в руках захищати Вітчизну і нести військ. службу в лавах її збройних сил. Уперше В. п. введена в 1793 р. у Франції, згідно з декретом Конвенту. ЗСУ на сучасному етапі комплектуються на основі заг. військ. обов'язку, проте відбувається поступовий перехід до формування армії на контрактній основі.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА — установлений законом особливий вид держ. служби, пов'язаної з виконанням громадянином заг. військ. обов'язку й службою на контрактній основі у ЗС та ін. військ. формуваннях, створених відповідно до законодавства України.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА — узагальнююче поняття, яке в широкому розумінні охоплює всі питання воєн. теорії та практики будівництва, підготовки та дій збройних сил у мирний і воєн. час, а також підготовки населення і держави на випадок війни.

ВІЙСЬКОВА СТАНДАРТИЗАЦІЯ — наук. та наук.-техн. діяльність, спрямована на досягнення раціонального ступеня упорядкування військ. структур, процедур та процесів у військ. сфері, предметів постачання в-ськ; складова стандартизації у сфері оборони держави.

ВІЙСЬКОВА ТАЄМНИЦЯ — відомості військ. характеру, які навмисно охороняються державою.

ВІЙСЬКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ — сукупність слів і словосполучень, що визначають певні поняття у сфері військ. справи та є основною частиною військ. лексики.

ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА — організаційно самостійна бойова й адмін.-господарська одиниця у всіх видах збройних сил (полк, корабель 1, 2 і 3-го ранґу, окремий батальйон, дивізіон, ескадрилья, рота). В. ч. присвоюється дійсне найменування (напр., 3-й танк. полк) і умовне найменування (В. ч. А-1836).

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО — теорія і практика підготовки і ведення воєн. дій на суші, морі та у повітрі. Теорія В. м. є частиною військ. науки. В. м. охоплює стратегію в-ськ, операт. мистецтво і тактику, тісно пов'язані між собою. У деяких зах. державах В. м. складається зі стратегії і тактики; замість терміна «операт. мистецтво» застосовується термін «велика тактика» або «мала стратегія».

В. м. визначається рівнем розвитку виробництва та характером сусп. ладу, залежить від іст. і нац. особливостей країни, геогр. умов та ін.

ВІЙСЬКОВЕ ФОРМУВАННЯ — створена відповідно до чинного законодавства сукупність військ. об'єднань, з'єднань, частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями та призначені для захисту суверенітету й терит. цілісності держави шляхом безпосереднього ведення воєн. (бойових) дій. Порядок створення В. ф. на території України встановлений чинним законодавством. До таких формувань належать: ЗСУ, СБУ, Прикорд. в-ська України, Внутр. в-ська МВС країни, в-ська Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та ін. В. ф. створені відповідно до Конституції держави. Затвердження заг. структури, чисельності, визначення функцій В. ф. належить до компетенції ВРУ; основи організації ЗСУ визначаються виключно законами. В. ф. комплектуються військовослужбовцями відповідно до Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992). ЗС України та ін. В. ф. ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом (ст. 17 Конституції).

ВІЙСЬКОВИЙ БІЛЕТ — документ, що видається військ. комісаріатом громадянам при призові на дійсну військ. службу чи при зарахуванні в запас (відставку).

ВІЙСЬКОВИЙ ДОВБИШ (кошовий довбиш, политаврник) — у Запорозькій Січі (16—18 ст.) службовець, що відав литаврами, за допомогою яких скликав запорожців на заг. козацькі ради (1.01 нового року, на 2—3-й день Великодня, на 1.10 — храмове свято Покрови Богородиці на Січі), а також перед воєн. походами або під час прибуття на Січ офіційних осіб. Здійснював ін. важливі функції, зокрема поліційні — роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків. В. д. збирав на користь в-ська мито і податок при переправах через ріки (перевізне) в межах Вольностей В-ська Запорозького. В. д. допомагав піддовбиш.

ВІЙСЬКОВИЙ КАНТАРЖІЙ (кошовий кантаржій) (від гр.— вага) — у Запорозькій Січі (16—18 ст.) службова особа, яка була охоронцем військ. мір і ваг, що слугували еталоном для всіх торг. операцій, здійснюваних на Запорожжі. В. к. збирав податок на користь кошової скарбниці з усіх привезених на Січ товарів і продуктів. Жив в окремому приміщенні на базарній площі.

ВІЙСЬКОВИЙ КОМІСАРІАТ (військкомат) — орган місцевого військ. управління в Україні. Відає військ.-мобілізац. й обліково-призовною роботою.

ВІЙСЬКОВИЙ ОБЛІК — особливий облік військовозобов'язаних та призовників з метою планомірного комплектування ЗС та ін. військ. формувань, створених відповідно до законодавства держави. В Україні є загальнодерж. системою об-

ліку та аналізу ресурсів держави, придатних до військ. служби, забезпечується органами МО, МВС, місцевими органами влади. В. о. усіх військовозобов'язаних і призовників проводиться за місцем їх проживання відповідно до ст. 33—38 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992) і поділяється на заг., спец., персонально-якісний та персонально-первинний облік. На заг. В. о. перебувають призовники, а також військовозобов'язані, які не заброньовані підприємствами, установами та організаціями в період мобілізації та воєн. часу, на спец. В. о.— військовозобов'язані, які у встановленому порядку бронюються за підприємствами, установами та організаціями на той самий період. Персонально-якісний облік військовозобов'язаних і призовників у сільській місцевості, селищах та містах, де немає військкоматів, покладається на місцеві органи влади та самоврядування. Облік військовозобов'язаних і призовників, які працюють або навчаються, покладається на підприємства, установи організації та навч. заклади незалежно від підпорядкування і форм власності, а їх керівники (власники) відповідають за стан цієї роботи. Керівники, ін. посадові особи держ. органів, підприємств, установ і організацій та громадяни, винні в порушенні порядку В. о., несуть установлену законом відповідальність.

ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ — виборна службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військ.-адмін. посад у Запорозькій Січі 16—18 ст. Обирався на військ. раді строком на 1 рік. В. о. у мирний час стежив за дотриманням порядку на Січі, а у воєн.— у таборі. В. о. відав заготівлею провіанту на випадок війни; розподілом, за наказом кошового отамана, грошової і натуральної платні, захистом інтересів запорожців у прикорд. зоні; охороною подорожуючих територією Запорожжя; очолював козацьку розвідку і стежив за ходом битв, вводячи в міру потреби у бій резерви. У судових справах В. о. виконував роль слідчого: проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно. Знаком влади В. о. була дерев'яна палиця з потовщеннями на кінцях, скріплена срібними кільцями. Помічником осавула обирали військ. підосавулія, а під час війни — військ. обозного (див. Обозний).

ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР (кошовий писар) — виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорозької Січі у 16—18 ст. В. п. розсилав накази по куренях, вів рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Ведучи всю документацію і кореспонденцію, В. п. мав значний вплив на внутрішню і зовнішню політику В-ська Запорозького. Особа, яка отримала лист або відписала його за писаря, страчувалась. У роботі В. п. допомагав кошовий підписарій. Знаками посади В. п. були довга чорнильниця-каламар («калям» — від сх. «тростина»), яку він під час військ. рад зберігав за поясом, а також гусине перо, застромлене за праве вухо. В. п. обирався козацькою радою строком на рік, але, як правило, займав цю посаду протягом багатьох років. Останнім писарем Запорозької Січі був І. Глоба.

ВІЙСЬКОВИЙ ПРАВОПОРЯДОК — заснований на нормах права порядок у збройних силах. В Україні нормат. основою В. п. є військ. законодавство як складова єдиної системи законодавства. Норми цього законодавства містяться в чинних у ЗС нормат.-правових актах. Найважливішими з них є Закони України «Про оборону України» (1991), «Про Збройні Сили України» (1991), «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (1991), «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992) тощо. Важливе значення у нормат. регулюванні В. п. належить також статутам ЗС. В. п. забезпечується не тільки нормат. актами, а й реальним, гарантованим їх виконанням. За порушення відповідних норм правил винні особи притягаються до юрид. відповідальності.

ВІЙСЬКОВИЙ ПУШКАР (кошовий пушкар) — військ. службова особа, яка відала всією артилерією і арт. боєприпасами у Запорозькій Січі в 16—18 ст. Виконував одночасно функції наглядача січової в'язниці. На допомогу В. п. обиралися підпушкар та кілька гармашів або канонірів.

ВІЙСЬКОВИЙ СТАНДАРТ — затверджений і введений у дію наказом міністра оборони або його заступником нормат. документ, який включає комплекс узгоджених норм, правил та вимог до будь-якого об'єкта військ. стандартизації.

ВІЙСЬКОВИЙ СУДДЯ — службова особа, яка відала судовими справами у Запорозькій Січі в 16—18 ст. Розглядав крим. і цив. справи, вів слідство і виносив вирок. У своїх рішеннях В. с. керувався нормами козацького звичаєвого права. Смертні вироки судді затверджувала військ. рада, всі ін.— кошовий отаман. В. с. обирався військ. радою на 1 рік. Як один з найближчих помічників кошового отамана нерідко призначався наказним отаманом.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВМАЧ (кошовий товмач) — у Запорозькій Січі (16—18 ст.) службова особа, яка виконувала обов'язки військ. перекладача. Повинен був знати кілька мов народів, з якими мали відносини запорозькі козаки. Візував документи чужоземців, які проїжджали через Запорожжя, виступав посередником між ними і Кошем. Зачитував і перекладав зміст дипломатичної кореспонденції, яка прибувала на Січ. Нерідко В. т. виряджали як людину, що знала іноземні мови, у розвідку у ворожий табір.

ВІЙСЬКОВИЙ ШАФАРІ (кошовий шафарі; з пол.— економ) — у Запорозькій Січі (16—18 ст.) службова особа, яка збирала податок (перевізне) з купців на користь військ. скарбниці на переправах через Дніпро, Півд. Буг і Самару (Микнтинський, Кодацький, Бугогардівський, Самарський та ін.). В. ш., яких було 4, вели книгу прибутків і видатків, стежили за порядком при перевезенні вантажів через переправи.

ВІЙСЬКОВИЙ ШКІЛЬНИЙ ОТАМАН (кошовий шкільний отаман) — у Запорозькій Січі (16—18 ст.) виборна службова особа, яка піклувалася діяльністю січової школи. Розпоряджався шкільними коштами, дбав про харчі та побутові умови

для молодших і старших школярів. В. ш. о., яких, як правило, було 2, обирались і скидалися самими школярами.

ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ — суспільно небезпечні діяння проти встановленого порядку несення військ. служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навч. чи перевірочних зборів. Гл. 11 Особливої частини КК України (ст. 237) містить положення заг. характеру щодо В. з.: характеризує їх родовий об'єкт, спец. суб'єкт, а також фіксує положення, згідно з яким співучасть у В. з. осіб, що не є їх суб'єктами, тягне відповідальність за відповідними статтями названої глави. Всі ін. статті (ст. 232—263) цієї глави формують конкретні склади В. з. Родовий об'єкт В. з.— порядок несення військ. служби, який є юрид. вираженням військ.-службових відносин, що регламентуються Конституцією України, Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992), військ. статутами, наказами міністра оборони України тощо. Місце вчинення злочинних діянь (військ. частина, лазарет, місце відпочинку тощо) на кваліфікацію не впливає. Скоєння військовослужбовцем злочину, який передбачений у гл. 11 (вбивство, крадіжка тощо), кваліфікується за відповідними статтями КК України. Усі В. з. можна класифікувати на злочини проти: порядку підлеглості і військ. честі (ст. 232—238); порядку проходження військ. служби (ст. 239—243); порядку користування військ. майном і його збереження (ст. 244—242/1); порядку експлуатації військ. техніки (ст. 246—248); порядку бойового чергування і несення спец. служб (ст. 249—252); порядку збереження військ. таємниці (ст. 253); порядку виконання посадових обов'язків (ст. 254—254/3); порядку несення військ. служби на полі бою, у р-ні воєн. дій і під час перебування у полоні (ст. 255—261); положень міжнар. конвенцій (ст. 262, 263 КК України).

ВІЙСЬКОВІ ПОСАДИ — штатні посади, що підлягають заміщенню військовослужбовцями відповідно до їх військ. звань і набутої ними військ., військ.-мор. або військ.-спец. підготовки. В. п. передбачаються у штатах військ. частин, кораблів, органів управління, установ, військ.-навч. закладів. Перелік посад, що підлягають заміщенню вищим офіцер. складом, затверджується Президентом України, а перелік посад ін. військовослужбовців — міністром оборони України. За чинним законодавством визначено такі категорії В. п.: посади рядового складу; посади сержантського і старшинського складу; посади прапорщиків і мічманів; посади офіцер. складу. Міністра оборони призначає Президент України за поданням Прем'єр-міністра України. Заступників міністра оборони, командувачів операт.-такт. командувань, командувачів окремих армій, командувачів ВМС призначає Президент України за поданням міністра оборони.

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ — особлива організація в-ськ у Рос. державі в II пол. 16 — 18 ст. У 1810—57 рр. В. п. створювалися з метою зменшення військ. витрат. Їх мешканці — дорослі чоловіки — поєднували військ. службу з заняттям сільським господарством. Уведені на казенних землях Петерб., Новгород., Могильов.,

Херсон. та ін. губерній. З 1817 р. головний начальник В. п. О. Аракчеєв. Муштра, жорстокий режим, сувора регламентація життя викликали повстання: Чугуївське 1819 р., Новгородське 1831 р. та ін.

ВІЙСЬКОВІ ПОЧЕСНІ НАЙМЕНУВАННЯ — один з видів нагород військ. з'єднань, частин, кораблів, установ, військ.-навч. закладів. До В. п. н. належать: найменування в ознаменування іст. подій, на честь держ. і громадських організацій, держ., військ. діячів, за назвами міст, рік та ін., де дані з'єднання, частини відзначилися в боях.

ВІЙСЬКОВІ ПОЧЕСТІ — прояв поваги з боку військовослужбовців чи військ. частин. В. п. можуть віддаватися при зустрічі та проводах представників іноземних держав. Для віддання В. п. призначаються почесна варта й оркестр.

ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ — привілейована частина козацтва в Гетьманщині II пол. 17 — 18 ст., яка за соц. статусом наближалася до полкової старшини і мала значний вплив на військ. і держ. справи. В. т. походили з т. зв. військ. т-ва, яке виокремилось за часів Б. Хмельницького.

ВІЙСЬКОВОЗОБОВ'ЯЗАНИЙ — в Україні громадянин, що перебуває в запасі ЗС, а також громадяни допризовного і призовного віку, що стоять на військ. обліку.

ВІЙСЬКОВО-ЛІКАРСЬКА ЕКСПЕРТИЗА — медичний огляд військовозобов'язаних і військовослужбовців для визначення їх придатності до проходження служби в рядах армії чи флоту, спец. родах в-ськ.

ВІЙСЬКОВО-ЛІКАРСЬКА КОМІСІЯ — призначається в складі кількох лікарів-фахівців для проведення військ.-лікарської експертизи.

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ (ВМФ) (у деяких державах — ВМС) — вид збройних сил, призначений для завдання ударів по важливих військ.-промислових об'єктах пр-ника та розгрому його ВМС на океан. (мор.) ТВД. ВМФ складається з: підводних човнів, мор. авіації, надводних кораблів, берегових ракет.-арт. в-ськ і мор. піхоти.

ВІЙСЬКОВО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — установи військ.-професійної підготовки кадрів для збройних сил. Існували у В-ську Запорозькому вже наприкін. 16 — на поч. 17 ст. У Росії з'явилися в кін. 17 — на поч. 18 ст. До системи В.-н. з. України нині входять військ. академії, військ. ун-ти та ін-ти, військ. ф-ти при деяких цив. ВНЗ, курси перепідготовки й удосконалення офіцер. складу, військ. коледжі та ліцеї.

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВІ ТОВАРИСТВА — добровільні організації офіцерів, а також слухачів (курсантів) військ.-навч. закладів.

ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНІ СИЛИ (ВПС) — вид ЗС, призначений для самостійних або сумісних з ін. видами ЗС дій щодо розгрому авіац., сухопут. та мор. угруповань супр-ника, підриву його військ.-екон. потенціалу, системи держ. та військ.

управління, порушення роботи тилу і трансп. комунікацій, а також для авіац. підтримки сухопут. в-ськ і ВМС, висадки (викидання) повітр. десантів, перевезень в-ськ та мат. засобів, ведення повітр. розвідки та виконання спец. завдань. ВПС має на озброєнні літаки, вертольоти, безпілотні ЛА та аеростати. Складаються з операт. і такт. авіації, спец. в-ськ і тилу. Поділяються на роди авіації: бомбардувальну, штурмову, винищувальну, розвід., трансп. До складу родів авіації також входять літаки та вертольоти для виконання спец. завдань.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИЙ — будь-яка особа зі складу збройних сил (окрім осіб медичного й духовного персоналу), яка потрапляє під владу пр-ника, незалежно від того, здорова вона, хвора чи поранена, їй має бути забезпечене гуманне поводження в разі, якщо вона утримується від будь-яких ворожих дій і не чинить спроб втечі. Право на статус В. також мають особи, які на законній підставі перебували разом зі збройними силами пр-ника, але не належать до них (члени робочих команд, постачальники, військ. кореспонденти, цив. члени екіпажів військ. ЛА чи суден флоту). Статус В. не поширюється на найманців.

ВІЙСЬКОВО-ПРИКЛАДНІ ВИДИ СПОРТУ — збірна назва спорт. вправ, їх сполучень, що взяті з окремих видів спорту (легкої атлетики, плавання, лижного та ін.) і мають військ.-прикладне значення.

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ — громадянин, що перебуває на дійсній військ. службі. У ЗС України В. поділяються на офіцер. склад (молодший, старший і вищий), солдатів, матросів, сержантів, старшин, прапорщиків та мічманів. Всі В. приймають військ. присягу.

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНІ ВИДИ СПОРТУ — збірна назва видів спорту, що поєднують загальнофізичну і техн. підготовку спортсменів і мають військ.-прикладне значення. До В.-т. в. с. відносять види авіац. спорту, авто-, мото-, радіоспорт, стрілецький, водно-моторний, підводний та ін.

ВІЙСЬКОВО-ТРАНСПОРТНА АВІАЦІЯ (ВТА) — складова ВПС, призначена для висадки (викидання) повітр. десантів, повітр. транспортування в-ськ, доставки озброєння, пального, продуктів харчування та ін. мат. засобів, евакуації поранених та хворих. Оснащується військ.-трансп. літаками великого радіуса дії та різної вантажності. Складається з авіац. з'єднань та частин (підрозділів) безпосереднього підпорядкування.

ВІЙСЬКОВО-ТРАНСПОРТНИЙ ЛІТАК (ВТЛ) — спеціально сконструйований та обладнаний літак, що призначений для військ.-трансп. авіації. Може базуватись на аеродромах, які мають відносно короткі елементарно підготовлені ЗПС. Залежно від призначення та вантажопідйомності ВТЛ поділяють на важкі, середні та легкі. Макс. злітна маса досягає 600 т, макс. швидкість 870 км/год, макс. навантаження 250 т, макс. дальність з макс. навантаженням 600 км.

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 р. — перемир'я, укладене 24.10 у м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва) між Річчю Посполитою і Моск. державою. Переговори у

Вільно тривали протягом серп.— жовт. 1656 р. Укр. делегація, на вимогу моск. сторони, не була допущена до участі у виробленні умов В. п., а висунуті гетьманом Б. Хмельницьким пропозиції були відкинуті. За В. п. припинялися воєн. дії між Польщею і Московією та обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі Швецією. Обговорювалося питання про встановлення держ. кордонів і обрання Олексія Михайловича пол. королем після смерті Яна II Казимира, які не дали конкретних результатів. Після укладення Гадяцького договору 1658 р. та встановлення союзницьких відносин між Україною і Польщею ці держави продовжували війну проти Моск. царства.

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО — укр. добровільні військ.-міліційні з'єднання, створені для захисту Укр. держави і охорони правопорядку. Перший кіш В. к. було сформовано у квіт. 1917 р. у Звенигород. повіті на Київщині. Кошовим отаманом став С. Тризло. Ініціатором створення В. к. був селянин з с. Гусакова Звенигород. повіту Смоктій. У серп. 1917 р. добре організовані вільно-козацькі підрозділи існували в Бердичів., Борзнян., Київ., Канів., Черкаському, Ніжин. та Уман. повітах. Відділи В. к. створювалися за терит. принципом з національно свідомих селян і робітників віком старше 18 років. Осн. такт. підрозділом В. к. була сотня. Кількість бійців сотні могла бути різна — від 55 до 700 чол. Сотні однієї волості об'єднувались у курінь, курені в полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина В. к. була виборна. Сотенна старшина складалася з 5 членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого і бібліотекаря. Сотня мала прапор, канцелярію і бібліотеку. Курінну старшину обирали сотні волості, полкову — курені повіту, а кошову — полки округи. В серп.— верес. 1917 р. рух В. к. охопив усю Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Кубань. Були створені коші ім. Семена Палія, ім. гетьмана П. Сагайдачного та ін. Одним з найкращих був «Гайдамацький курінь» на Херсонщині, який налічував бл. 8 тис. бійців. 3—7(16—20).10.1917 р. у Чигирині відбувся Всеукр. з'їзд В. к. На з'їзд прибуло 200 делегатів, які представляли бл. 60 тис. «вільних козаків». На з'їзді було створено Ген. раду В. к. з 12 осіб. Отаманом В. к. було обрано командира 1-го Укр. корпусу генерала П. Скоропадського. Місцем розміщення управи визначено Білу Церкву. З жовт. 1917 р. виходив щоденний часопис «Вільний козак» за ред. М. Левицького. В січ. 1918 р. у зв'язку з наступом більшовицьких в-ськ за розпорядженням Ген. секретаріату військ. справ розпочато реорганізацію В. к. у регулярні військ. частини — Реєстрове В. к. Взимку 1918 р. частини В. к. чинили стійкий опір наступаючим більшовицьким в-ськам. Особливо відзначилися сотні В. к. під проводом М. Ковенка, які протягом кількох днів наприкін. січ.— на поч. лют. 1918 р. вели героїчну боротьбу проти переважаючих більшовицьких сил на підступах до Києва і в самому місті. Територія Звенигород. повіту, де кошовим отаманом Звенигород. коша було обрано генерала Ю. Тютюнника, залишалась вільною від більшовиків до повернення влади УЦР. У трав.— черв. 1918 р. на вимогу нім. командування виділи В. к. було роззброєно і розформовано. Проте значна частина козаків зберегла зброю і згодом увійшла до складу частин Армії УНР.

ВІЛЬШАНСЬКА УГОДА 1617 р.— угода, укладена 28.10 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі (тепер місто Київ. обл.) між гетьманом П. Сагайдачним і командувачем пол. в-ськ С. Жолкевським. Умови В. у. відбивали пошук компромісу між козацтвом і урядом Речі Посполитої. За В. у. козацький реєстр встановлювався в розмірі 1 тис. чол., проте на прохання старшини остаточну кількість реєстрових козаків мав визначити пол. сейм; козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував король; за службу реєстровим козакам пол. уряд зобов'язувався надавати платню; реєстровики мали право жити тільки на Запорожжі; їм заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину; з козацького в-ська виключались міщани, що вступили в козаки за останні 5 років, і нереєстрові козаки, котрі повертались під владу старост і шляхти. В. у. викликала велике незадоволення серед широких кіл нереєстрових козаків, і тому пол. уряду не вдалося втілити її у життя.

ВІНІТАР (р. н. і см. невід.) — король готів. У 70-х рр. 4 ст. вів війни проти антів, очолюваних князем Божем. Захопивши Божа в полон, В. наказав розіп'яти його разом із синами і 70 старійшинами на хрестах. В. загинув у боротьбі з гунами.

ВІРОЛОМНІСТЬ — здійснення ворожого акту під прикриттям права на захист шляхом симулювання капітуляції, удавання намірів вести переговори під прапором перемир'я, а також небоєздатності внаслідок поранення чи хвороби, прикриття статусом цив. особи чи некомбатанта, спроба незаконного використання прапорів, емблем та форменого одягу ООН чи нейтральних держав.

«ВІСЛА» ОПЕРАЦІЯ — злочинний захід пол. комуністичного режиму проти укр. населення на окупованих Польщею укр. етнічних землях 1947 р. Полягав у примусовій депортації українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на території у зах. та півн. частинах Пол. держави, що до 1945 р. належали Німеччині. Акт геноциду проти укр. народу. 9.09.1944 р. між урядами УРСР і Польщі було підписано угоду про взаємний обмін населенням у прикорд. р-нах. Переселення українців з їх етнічних територій, яке повинно було за умовами угоди мати виключно добровільний характер, проводилося найчастіше примусово і з застосуванням військ. сили. Пол. адмін. органи застосовували найрізноманітніші засоби для зростання масштабів переселення — позбавлення прав українців на землю, ліквідація рідного шкільництва, культ.-освітніх установ, гр.-католицької церкви та ін. Депортаційні заходи проходили в 3 етапи: 1-й — з 28.04 до 15.06.1947 р., виселялись українці з повітів Лісно, Сяник, Перемишль, Ясло, Коросно, Любачів, Горлиці, Ярослав; 2-й — до 30.06.1947 р., виселялось укр. населення з повітів Новий Сонч, Новий Тарг, Томашів Любельський, Грубешів; протягом 3-го етапу (до кін. жовт. 1947) виселено населення з решти повітів Закерзоння. На 31.07.1947 р., за пол. даними, було переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 чол., убито 655 чол., заарештовано 1466 членів укр. руху опору. Намагаючись прискорити асиміляцію переселенців, органи влади звичайно допускали переїзд в одну місцевість не більше 3—

4 укр. сімей. До кін. 1947 р. у місця, звідки було депортовано укр. населення, переселено бл. 14 тис. осіб пол. національності.

ВІСЛО-ОДЕРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 р. (12.01—3.02) — в-ськ 1-го Білорус. (маршал Рад. Союзу Г. Жуков) і 1-го Укр. (маршал Рад. Союзу І. Конєв) ф-нтів за сприяння лівого крила 2-го Білорус. (маршал Рад. Союзу К. Рокоссовський) та правого крила 4-го Укр. (генерал армії І. Петров) ф-нтів; одна з найбільших операцій Великої Вітчизняної та Другої світової воєн. В операції брала участь 1-ша армія В-ська Польського. Мета — розгромити нім.-фаш. групу армій «А» (І. Гарпе, з 26.01 — «Центр», Ф. Шернер), завершити визволення Польщі та забезпечити вигідні умови для удару по Берліну. Почавши наступ з 3 плацдармів (1-й Білорус. ф-нт з магнушевського та пулавського, 1-й Укр.— із сандомирського), рад. в-ська на 1-му етапі (12—17.01) прорвали оборону супр-ника на 500-км ф-нті на глибину 100—150 км і розгромили головні сили ворожого угруповання; на 2-му етапі (18.01—3.02) у ході переслідування супр-ника розгромили його операт. резерви, оволоділи Сілезьким промисловим р-ном, захопили плацдарми на р. Одер та зайняли вигідне положення для наступу на Берлін.

ВІТОВСЬКИЙ Дмитро Дмитрович (1887—1919) — держ. секретар військ. справ в уряді ЗУНР (1918—19), полковник. Н. 8.11.1887 р. у с. Медуха поблизу м. Галича (тепер Ів.-Франк. обл.). Закінчив гімназію в м. Станіславі. Навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту, у 1910 р. відрахований за участь в антиурядових виступах. Вищу юрид. освіту здобув у Краків. ун-ті. На поч. Першої світової війни вступив до Легіону УСС. У 1914—15 рр. командував сотнею, пізніше куренем УСС. Взимку 1916 р. відкликано з ф-нту і відправлено на Волинь ковельським комісаром для набору поповнення. Після Лютневої революції в Росії й утворення УЦР повернувся до Легіону УСС. У жовт. 1918 р. увійшов до складу Центрального військ. комітету, який готував повстання в Галичині. Очолив Укр. військ. ген. комісаріат, який організував і провів Листопадове повстання 1918 р. у Львові і передав усю повноту влади в Галичині Укр. нац. раді ЗУНР—ЗОУНР. У листоп. 1918 р.— командувач ЗС ЗУНР. 9.11.1918 р. призначений держ. секретарем військ. справ у складі уряду ЗУНР. Активно працював над розбудовою ЗС ЗУНР — УГА. Видав декілька наказів, створив 12 військ. округів, увів текст військ. присяги, однострій та військ. відзнаки. З його ініціативи 3.12.1918 р. делегація ЗУНР підписала угоду про військ. союз із УНР. Заходами В. УГА була докорінно реорганізована і перетворена в суч. ЗС. Входив до складу делегації УНР, яка брала участь у Паризькій мирній конференції 1919—20 рр. Загинув 4.08.1919 р. в авіакатастрофі під Ратибором (Сілезія). Похований у Берліні на цвинтарі Гугенотів.

ВІТОВТ (Вітаутас) (1350—1430) — великий князь лит. (1392—1420), син Кейстута. В 1370—76 рр. брав участь у походах проти Тевтон. ордену, а 1372 р. на Москву. Виступав проти умов Кревської унії 1385 р., боровся за політ. незалежність

Литви від Польщі. За угодою, укладеною в 1392 р. в Острозі, пол. король Ягайло визнав В. довічним правителем Лит. князівства. Ліквідував на території України найбільші удільні князівства — Волин., Київ., Новгород-Сівер. і Поділ. та створив замість них звичайні лит. провінції, в яких правили великокнязівські намісники, а Зах. Поділля був змушений передати Ягайлові. Вів тривалу боротьбу з татарами, намагаючись витіснити їх з Півн. Причорномор'я. 12.08.1399 р. лит. в-ська на чолі з В. були розбиті тат. загонами у битві над Ворсклою, але в 20-х рр. 15 ст. В. все ж зайняв Поділля і зумів розширити свої володіння до Чорномор. узбережжя. Будував на півд. кордонах своєї держави велику систему укріплень, яка складалася з фортець Караул, Білгород, Хаджибей. Протягом 1406—08 рр. здійснив 3 походи на Моск. князівство, встановивши в 1408 р. кордони між Литвою і Московією по р. Угра. Вів тривалу війну проти Тевтон. ордену. В 1410 р., в ході «Великої війни», В. разом з Ягайлом очолював пол.-лит.-укр. в-ська, які завдали поразки нім. рицарям у Грюнвальд. битві 1410 р. В. сприяв розвиткові торгівлі, ремесел, запроваджував у містах, у т. ч. і в Україні, магдебурзьке право. В 1413 р. уклав з Польщею Городельську унію 1413 р., яка обмежувала права і привілеї укр. шляхти у Великому князівстві Лит. 15.11.1415 р. за ініціативою В. собор єпископів у Новгородку висвятив усупереч волі константинопольського патріарха митрополитом Київ. і Лит. Григорія Цамблака.

ВІТОШИНСЬКИЙ-ДОБРОВОЛЯ Йосиф-Михайло (1857—1931) — укр. військ. діяч, генерал-майор УГА. В роки Першої світової війни генерал-майор австр. армії. Командував 130-ю бригадою в корпусі П. Гофмана, до складу якої входив Легіон УСС. З листоп. 1918 до весни 1920 р. командував військ. з'єднаннями УГА під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. та в період воєн. дій галичан проти більшовиків і денікінців у Наддніпрянській Україні. З 1920 р. в еміграції.

ВІТРИЛЬНИЙ ФЛОТ, у військ. справі — військ.-мор. флот, що складався з вітрильних кораблів і суден. Перехід від гребного до вітрильного флоту відбувався з 16 ст. і завершився в 17 ст. У II пол. 19 ст. замінений паровим броненосним флотом.

ВІЧЕ — народні збори у стародавніх слов'ян у Київ. Русі, на яких вирішувалися важливі громадські та держ. справи. Виникли з племінних зборів у слов'ян. Вперше згадується в літописах у Новгороді — 1016 р., Києві — 1068 р., Володимирі-Волинському — 1097 р., Звенигороді — 1147 р., Переяславі — 1175 р. У II пол. 11 — 12 ст. внаслідок ослаблення князівської влади і розпаду Київ. держави роль В. у сусп. житті набуває особливого значення. В. скликалися нерегулярно, за ініціативою населення або представників влади. В. оголошувало війну й укладало мир, обирало та усувало князя та головних осіб (посадників, тисяцьких, соцьких), вело переговори з чужоземними купцями, чинило вічовий суд і приймало закони. Іноді городяни — учасники В. виганяли з міста або карали на смерть найбільш ненависних представників князівської адміністрації (наприклад, під час Київ. повстання 1068 р.). Рішення приймали без голосування, шляхом схвалення тієї чи ін. пропозиції криком. В. як орган держ. влади занепадають з втратою укр. землями незалежності.

ВІЧНИЙ ВОГОНЬ — постійно підтримуване в спец. пальниках полум'я в монументах, на меморіальних комплексах, цвинтарях, могилах; символ пам'яті про полеглих героїв, їхні подвиги, жертви фашизму та ін.

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 р. — мирний договір між Польщею і Моск. державою, підписаний 6(16).05.1686 р. у Москві. В переговорах, які тривали 7 тижнів, з пол. сторони брали участь посли К. Гжимултовський і М. Огінський, з моск.— В. Голицин. Текст договору складався з преамбули і 133 статей. «В. м.» було укладено на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. За «В. м.» Річ Посполита визнавала за Моск. царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сівер. землю з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. руб. компенсації. Брацлавщина та півд. Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Московією. Півн. Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (в 1699 р. було приєднане до Польщі). Моск. царство анулювало попередні договори з Туреччиною та Крим. ханством і вступило до антитур. «Священної ліги» (Польща, «Священна Рим. імперія», Венеція), зобов'язувалось організувати воєн. похід проти Крим. ханства (див. К р и м с ь к і   п о х о д и 1687 і 1689 рр.). Хоч умови «В. м.» набирали чинності відразу після підписання договору, пол. сейм ратифікував його тільки в 1710 р. «В. м.» остаточно затвердив насильницький поділ укр. земель між 2 державами, що значно ускладнювало і послаблювало нац.-визв. рух в Україні.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ Лев Анатолійович (1903—73) — рад. адмірал (1954). У Велику Вітчизняну війну спочатку командувач ескадри Чорномор. флоту, у 1943—44 рр. Чорномор. флоту. У 1944—46 рр. командувач ескадри Балт. флоту.

ВЛАДИСЛАВ І ЛОКЕТЕК (1260—1333) — князь брест-куявський (з 1275), пол. король (з 1320). Син куявського князя Казимира. За правління В. І Л. було покладено початок політ. об'єднанню Польщі. За підтримки пол. рицарства і частини міщан зумів об'єднати під своєю владою Малу Польщу, Помор'я і Велику Польщу (1296). Придушив повстання нім. бюргерства у Познані (1310) і Кракові (1311), яке виступало проти зміцнення королівської влади і об'єднання Польщі. В 1320 р. коронований у Кракові. Підтримував союзні зв'язки з галицько-волин. князями Андрієм і Левом Юрійовичами. Ведучи війни проти Бранденбургу (1316—17 і 1326—29) і Тевтон. ордену (1327—32), уклав воєн. союз з Угорщиною і Литвою. В 1331 р. розбив в-ська ордену біля с. Пловців. Помер під час переговорів з орденом про повернення Польщі Помор'я.

ВЛАДИСЛАВ II ЯГАЙЛО — див. Я г а й л о.

ВЛАДИСЛАВ III ВАРНЕНЬЧИК (1424—44) — король Польщі (1434—44) і Угорщини (під ім'ям Ласло V) з 1440 р. Син Владислава II Ягайла. За правління В. III В. посилився вплив шляхти на держ. життя. В 1435 р. на укр. землях, що входили до складу Литви, було обмежено право переходу селян від одного землевласника до ін. У 1443 р. разом з угор. полководцем Янушем Гуняді

очолив пол.-угор. в-ська, які вели боротьбу проти Осман. імперії. В серп. 1444 р. уклав у м. Сегед 10-річне перемир'я, яке зупинило наступ турків на Балканах. Незабаром порушив умови перемир'я і розпочав воєн. дії проти тур. армії. В 1444 р. армію В. III В., у складі якої воювали і укр. козаки, було розбито в битві під Варною. В цій битві загинув і сам В. III В. (звідси і походить його посмертне прізвисько).

ВЛАДИСЛАВ IV ВАЗА (1595—1648) — король Польщі (1632—48), син Сигізмунда III Вази. В лип. 1610 р. В. IV В., будучи королевичем, проголошений моск. боярським урядом царем Моск. держави. Домагаючись моск. престолу, вів у 1617—18 і 1632—34 рр. війни з Моск. царством. Вирішальну роль у ході воєн. дій щоразу відігравали козацькі в-ська під проводом гетьманів П. Сагайдачного (1618) та Т. Орендаренка (1632—34), які рятували пол. армію від поразок. У 1643 р. В. IV В. уклав з Моск. державою Поляновський мирний договір, за умовами якого відмовлявся від домагань на моск. престол, але під пол. владою залишалася Сіверщина. У 1633 р. В. IV В., прагнучи залучити козаків до участі в пол.-моск. війні, видав усупереч позиції магнатів у сеймі т. зв. «Статті для заспокоєння руського народу». У «Статтях» було узаконено існування на території України 2 укр. митрополій — православної і гр.-католицької, першу з яких після укладення Берестейської унії 1596 р. пол. влада трактувала як незаконну. За В. IV В. для контролю за військ. і політ. життям Запорожжя на правому березі Дніпра за проектом фр. інженера, архітектора Г.-Л. де Боплана було збудовано фортецю Кодак. 1635 р. козацький загін під проводом гетьмана І. Сулими зруйнував цю фортецю. Під час правління В. IV В. відбувались повстання Павлюка 1637 р. та Остряниці 1638 р. У 1646 р. В. IV В., готуючись до війни з Туреччиною, вів таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був Б. Хмельницький. У трав. 1648 р. на поч. Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. В. IV В. помер.

ВНУТРІШНІ ВІЙСЬКА — держ. військ. формування, яке входить до МВС і призначене для охорони та оборони важливих держ. об'єктів, дипломатичних представництв, а також для участі в охороні громадського порядку та боротьби зі злочинністю. В. в. МВС України здійснюють охорону держ. об'єктів особливої важливості, спец. вантажів, виправно-трудових установ та ін. У встановленому законом порядку беруть участь в охороні громадського порядку (під час масових заходів, стихійних лих, пожеж тощо).

ВНУТРІШНІ ВОДИ, у міжнар. праві — всі води в межах території держави (річки, озера, канали, протоки, водосховища, внутр. моря), а також мор. простір між берегом та межею терит. вод.

ВОВК Андрій Миколайович (1882—1969) — військ. міністр укр. уряду в екзилі (1921—22, 1957—67). Н. 15.10.1882 р. у с. Демки на Черкащині в селянській родині. Закінчив гімназію, Чугуїв. юнкерське піхот. училище. З 1914 р. брав участь у Першій світовій війні. На поч. 1917 р. командир піхот. батальйону на Рум. ф-нті, один з організаторів українізації фронтових підрозділів. Делегат II Все-

укр. військ. з'їзду (черв. 1917). У серп. 1917 р. за згодою головнокомандувача ф-нту генерала Л. Корнілова формував укр. ударні частини у в-ських ф-нту. Восени 1917 р. сформував стрілец. полк. Виступив у Бердичеві восени 1917 р. проти більшовизованих частин. Полковник Армії УНР. Займав посаду коменданта Могилів-Поділ. повіту, створював укр. військ. частини. У груд. 1918 р. командир сформованого ударного загону, згодом розгорнутого в 5-ту Київ. стрілец. дивізію. Формував Залізно-техн. корпус. З груд. 1918 р. командир 4-ї Київ. стрілец. дивізії. У 1918—19 рр. командував частинами Армії УНР на укр.-більшовицькому ф-нті. Учасник 1-го Зимового походу Армії УНР у груд. 1919 — трав. 1920 р. Влітку 1920 р. командував 4-ю Київ. стрілец. дивізією в бойових діях на більшовицькому ф-нті в складі Поділ. угруповання Армії УНР. З листоп. 1920 р. у складі інтернованих в-ськ Армії УНР у пол. таборах. Підвищений до звання генерал-хорунжого Армії УНР. У 1921—22 рр. виконував обов'язки військ. міністра УНР. З 1923 р. редактор журналу «Табір». У 1925 р. обраний головою Укр. військ.-іст. т-ва у Варшаві. Очолив групу генералів і старшин, опозиційну до уряду (1935). Виключений зі структур керівного складу УНР, ув'язнений пол. урядом. У роки Другої світової війни голова правління укр. громади в Німеччині. З 1945 р. проживав у м. Нойє Ульм. Поновлений на керівних посадах у структурах уряду УНР в екзилі. Протягом 1957—67 рр. військ. міністр уряду УНР в екзилі. Присвоєно звання генерал-полковника. Помер 11.02.1969 р. у м. Нойє Ульм.

«ВОВКИ» — назва відділу УПА, який у післявоєн. роки діяв на Холмщині та Підляшші. Учасник цих боїв. П. Новина залишив хроніку «Щоденник із днів боротьби відділу УПА «Вовки» 1948 р.

ВОВЧУХІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 р. (Вовчухівська офензива) — наступальна воєн. операція УГА в лют.— берез. 1919 р. під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. Після 2 невдалих спроб наприкін. груд. 1918 — січ. 1919 р. оволодіти Львовом, командування УГА на поч. лют., завершивши реорганізацію частин, укомплектувавши їх командними кадрами і довівши реальну чисельність в-ськ до 60 тис. чол., вирішило провести 3-тю операцію з визволення столиці ЗУНР. Стратег. план Начальної команди УГА (командант М. Омелянович-Павленко, начальник штабу В. Курманович) передбачав 3 етапи наступу: на 1-му — 3-й корпус УГА (командир полковник Г. Коссак) мав оволодіти залізничною лінією Львів — Перемишль; на 2-му — планувалося визволення Львова 2-м корпусом УГА (командир полковник М. Тарнавський), на 3-му — укр. в-ська мали здобути Перемишль і вийти на лінію р. Сян. В. о. розпочалась 16.02.1919 р. обстрілом пол. передових позицій по лінії Судова Вишня — Городок і у Львові. 19.02.1919 р. арм. групи «Ширець», «Рудки», Яворівська перейшли в наступ під Бондарівкою, Малим Любеном, Дубовою Долиною і Вовчухами. Долаючи запеклий опір пр-ника, сотні Львів. бригади А. Бізанца та 1-й корпус УГА вийшли впритул до залізниці Львів — Перемишль. Таким чином, 1-ша частина операт. плану, яка передбачала оточення Львова, була

практично виконана. Проте успішно почата операція була зупинена на вимогу Найвищої ради держав Антанти, яка вислала до Львова місію на чолі з генералом Бертелемі для переговорів з урядом ЗОУНР. Члени цієї делегації почали вимагати від командування УГА припинити наступ і укласти перемир'я на ф-нті. Виступаючи за справедливе і мирне вирішення конфлікту, укр. сторона погодилась на укладення перемир'я, яке набрало чинності 25.02.1919 р. Однак місія генерала Бертелемі зажадала в ультимативній формі встановлення демаркаційної лінії між сторонами, взявши за основу Бертелемі лінію. 28.02.1919 р. делегація ЗОУНР відкинула ганебні умови перемир'я, запропоновані місією країн Антанти. 2.03 воєн. дії на укр.-пол. ф-нті відновилися. 7.03.1919 р. укр. в-ська продовжили розпочатий у сер. лют. наступ. У ході кровопролитних боїв укр. підрозділи розгромили групу генерала Бекера в р-ні Вовчухів, що відкрило шлях на окупований поляками Перемишль. Однак у цій ситуації Начальна команда припустилася такт. помилки: замість розширення пролому у пол. обороні та продовження наступу командування УГА наказало розгорнути бойові дії у напрямі на Городок і далі на Львів. 9—11.03.1919 р. значні сили укр. в-ськ вели тяжкі бої за Городок. У цей час пол. командування, яке, порушуючи умови лютневого перемир'я, стягнуло в р-н бойових дій значні підкріплення (група генерала Александровича), зосередило велику ударну групу в р-ні Судової Вишні і 15.03.1919 р. розпочало контрнаступ. Виснажені місячними наступальними боями укр. в-ська змушені були відступати. 18.03 пол. з'єднання завершили операцію з деблокування Львова. В. о. УГА, через несприятливі зовнішньополіт. обставини і прорахунки командування, яке не використало сприятливих умов для розгрому ворога, незважаючи на виявлений стрільцями і старшинами героїзм, завершилася невдачею.

ВОГНЕВИЙ ВАЛ — суцільна вогнева завіса на 1 (одинарний вогневий вал) чи одночасно на 2 (подвійний вогневий вал) рубежах перед ф-нтом своїх атакуючих в-ськ, що послідовно переноситься в міру їх просування. Вид арт. вогню, метод арт. підтримки атаки.

ВОЄВОДИ — воєначальники слов'ян. народів, правителі. 1) У Київ. Русі з 10 ст. командувачі князівської дружини або народного ополчення; 2) в Моск. державі 16—17 ст. існували полкові В., які очолювали кожний з 5 полків моск. в-ська. Посада полкових В. ліквідована Петром І. До кін. 1775 р. існувала посада городових В., які здійснювали адмін. і військ. управління містом або повітом. З 1654 р. моск. уряд призначив городових В. як комендантів фортець і командувачів рос. гарнізонів в Україні; 3) у Польщі та Литві — королівський намісник у мирний час і воєначальник у воєн. час. Згодом В. стояв на чолі адмін.-терит. одиниці — воєводства. Посада В. була довічною. В. був членом сенату. Існували у Польщі до кін. 18 ст.; 4) у 1921—39 рр. у Зах. Україні, яку окупувала Польща, В. називались керівники адмін.-терит. округів — воєводств.

ВОЄВОДСТВО — 1) адмін.-терит. одиниця в Литві та Польщі у 15—18 ст., яку очолював воєвода. На укр. землях у складі Речі Посполитої існували Белзьке,

Берестейське, Брацл., Волин., Київ., Підляське, Поділ. і Руське воєводства; 2) адмін.-терит. одиниця у Польщі в 1921—39 рр. Укр. землі, окуповані Польщею, входили до складу 6 воєводств: Волин., Люблін., Львів., Поліського, Станісл. і Терноп.; 3) адмін.-терит. одиниця у суч. Польщі.

ВОЄНІЗОВАНІ ФОРМУВАННЯ — держ. озброєні формування з організаційною структурою військ. типу, створені відповідно до законодавства України. До них належать: внутрішні в-ська, міліція, протипожежні частини МВС України, сили Цив. оборони України тощо. За Конституцією України політ. партії та громадські організації не можуть мати В. ф.

ВОЄННА БЕЗПЕКА — стан захищеності нац. інтересів, цінностей суспільства і суверенітету держави від можливих зазіхань із застосуванням військ. сили.

ВОЄННА ГЕОГРАФІЯ — спец. галузь географії, яка вивчає сучасні воєнно-політ., екон., екол., демогр. і природні умови та операт. обладнання ТВД, стратег. і операт. напрямів, їх вплив на підготовку та ведення війни.

ВОЄННА ГРА — одна з форм підготовки органів керування в-ськами (силами). Проводиться на картах. Може бути операт.-такт., операт., стратег. та ін.

ВОЄННА ДОКТРИНА — система поглядів і положень, що встановлює напрям воєн. будівництва, підготовки країни і збройних сил до можливої війни, способи її ведення; виробляється політ. керівництвом держави.

ВОЄННА ЕКОНОМІКА — 1) специфічна галузь нац. господарства, яка забезпечує воєн. потреби держави; 2) сукупність теоретичних знань про закономірності екон. забезпечення воєн. потреб держави.

ВОЄННА ЗАГРОЗА — ступінь зростання воєн. небезпеки, який виникає при офіційному пред'явленні державі потенційним агресором погроз, пов'язаних з прямим застосуванням військ. сили, а також у разі виявлення прихованих або відкритих приготувань його до збройної агресії.

ВОЄННА ЗАГРОЗА БЕЗПОСЕРЕДНЯ — ступінь подальшого зростання воєн. загрози, який характеризується пред'явленням державі ультимативних вимог і фактичним завершенням приготувань до початку воєн. дій потенційного агресора.

«ВОЄННА ІСТОРІЯ» — наук.-популярний журнал, заснований Укр. ін-том воєн. історії 2002 р. у Києві. Виходить 6 разів на рік. До складу редколегії входять учені історики, юристи, військові. Журнал пропагує нац. воєн.-іст. цінності, висвітлює маловідомі сторінки історії війн і збройних конфліктів, подає портрети видатних військ. діячів минулого та сучасності, приділяє велику увагу проблемам збереження пам'яток і археол. дослідженням відповідного профілю, публікує архівні документи і спогади учасників бойових дій тощо. «В. і.» видається виключно на доброчинні фінансові внески.

ВОЄННА КОАЛІЦІЯ — тимчасовий воєн.-політ. союз держав, який створено для підготовки та ведення війни (збройного конфлікту).

ВОЄННА МОГУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ — сукупність мат. і духовних сил держави та її спроможності мобілізувати ці сили для досягнення мети війни або вирішення ін. завдань за допомогою військ. сили. Безпосередньо втілюється у збройних силах, їх спроможності виконувати завдання, поставлені вищим держ. і військ. керівництвом.

ВОЄННА НЕБЕЗПЕКА — сукупність політ., екон., соц., воєн. суперечностей та зовнішніх і внутрішніх факторів у відносинах між державами (коаліціями держав), яка за певних умов і обставин здатна призвести до їх збройного зіткнення.

ВОЄННА НЕБЕЗПЕКА ПОТЕНЦІЙНА — наявність у міждерж. відносинах конфліктогенних суперечностей та можливість використання для їх вирішення військ. сили. Визначальною ознакою В. н. п. є відсутність чіткого оформлення конфліктної ситуації на держ. рівні. З В. н. п. пов'язане поняття потенційного воєн. пр-ника.

ВОЄННА НЕБЕЗПЕКА РЕАЛЬНА — результат визнання конфліктної ситуації на держ. рівні та виявлення агресивною стороною твердих намірів досягти її вирішення на свою користь. Необхідною ознакою В. н. р. є наявність у агресивної сторони збройних сил, здатних за певних умов досягти хоча б тимчасового успіху в разі розв'язання воєн. дій. За умов В. н. р. виникає поняття ймовірного пр-ника для держави — об'єкта можливої агресії.

ВОЄННА НЕОБХІДНІСТЬ — виправдання здійснення заходів, необхідних для забезпечення подавлення пр-ника та не заборонених правом війни.

ВОЄННА ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ — сукупність держ. військ. формувань та органів керівництва ними, воєнно-промислових, воєн.-наук., військ.-навч. і забезпечувальних структур, яка створює належні умови для збройного захисту нац. інтересів держави від зовнішніх і внутр. воєн. загроз.

ВОЄННА ПОЛІТИКА — діяльність держави, спрямована на створення гарантій від зовн. воєн. загрози, відвернення війни, підтримання міжнар. миру й безпеки. Складова держ. політики нац. безпеки, безпосередньо пов'язана зі створенням збройних сил, їх підготовкою і застосуванням заради досягнення поставленої мети. Конкретизується у воєн. доктрині та в практиці воєн. будівництва.

ВОЄННА РЕФОРМА — суттєві цілеспрямовані та відносно швидкі перетворення воєн. організації держави, що здійснюються згідно з рішенням і під керівництвом вищих органів держ. влади.

ВОЄННА ТЕОРІЯ — систематизовані та узагальнені знання про явища війни та військ. справи, їх сутність, закономірності перебігу та особливості розвитку.

ВОЄННЕ БУДІВНИЦТВО — система екон., соц.-політ., власне військ. і мобілізац. заходів держави, які здійснюються в інтересах зміцнення її воєн. могутності.

ВОЄННИЙ БЛОК — військ.-політ. союз, угода держав з метою спільних дій для вирішення заг. політ., екон. і військ. завдань.

ВОЄННИЙ ЗЛОЧИН — виняткові тяжке порушення законів та звичаїв війни. Перелік воєн. злочинів визначений у Статуті міжнар. воєн. трибуналу (1945),

Конвенції про захист цив. населення (1949), Конвенції про поводження з військовополоненими (1949), Додатковому протоколі до Женев. конвенцій про захист жертв війни (1949) та ін. документах.

ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ — форма розв'язання суперечностей між державами збройним шляхом. Може відбуватися у формі війни або збройного конфлікту.

ВОЄННИЙ ПОТЕНЦІАЛ — можливості держави утримувати і удосконалювати збройні сили, підвищувати їх боєздатність, поповнювати навченими кадрами, забезпечувати суч. озброєнням та військ. технікою, усіма видами постачання у мирний та воєн. час та забезпечувати у цілому досягнення мети війни.

ВОЄННИЙ СОЮЗ — офіційне об'єднання двох або кількох держав для досягнення політ. мети воєн. засобами.

ВОЄННИЙ СТАН — 1) особливий правовий режим у країні або в окремій її частині, що встановлюється рішенням вищого органу влади за надзвичайних обставин (війна, стихійне лихо та ін.). Передбачає розширення повноважень органів держ. влади і військ. управління, покладання на громадян додаткових обов'язків, введення певних обмежень конституційних прав і свобод на визначений термін; 2) особливий стан, порядок управління, що запроваджується на всій території України чи в окремих її місцевостях у разі оголошення війни, збройної агресії або загрози воєн. нападу. Метою введення В. с. є: створення умов для забезпечення функціонування органів держ. влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян і громадських організацій, військ. командування; здійснення заходів щодо локалізації та нейтралізації загрози нац. безпеки країни, захист її держ. інтересів; забезпечення обороноздатності країни, прав і свобод людини та громадянина в умовах особливого періоду (ст. 85, 92, 106 Конституції України). Із запровадженням В. с. надаються (розширюються) додаткові повноваження військ. командуванню (військ. радам ф-нтів, операт. командувань, начальникам зон терит. оборони тощо), відповідним правоохоронним органам та вводяться в інтересах оборони окремі тимчасові обмеження у реалізації конституційних прав і свобод громадян, а також прав юрид. осіб з покладенням на них додаткових обов'язків. В умовах В. с. продовжують свою діяльність Конституційний Суд України, суди, органи Прокуратури України, а також органи попереднього слідства. В. с. запроваджується Указом Президента України, який має бути затверджений Верховною Радою України протягом 2 днів після його подання. В. с. скасовується Президентом України за умови зникнення загрози збройної агресії або припинення стану війни після укладання миру з протилежною воюючою стороною. Скасування В. с. і укладення миру оголошується Верховною Радою України за поданням Президента, про що негайно повідомляється через ЗМІ. Режим В. с. визначається відповідними законодавчими актами. У разі запровадження В. с. Президент України відповідно до Міжнар. пакту про громадянські і політ. права впродовж перших 3 днів повідомляє про це Ген. секретаря ООН.

ВОЄННИЙ ЧАС — період фактичного перебування держави в стані війни. Починається з моменту оголошення стану війни або з моменту початку воєн. дій (агресії) і закінчується повідомленням дня та години припинення воєн. дій або моментом їх фактичного закінчення.

ВОЄННІ ВТРАТИ — людські втрати (на ф-нті або в тилу), а також мат. збитки воюючих держав, яких вони зазнали під час і внаслідок війни.

ВОЄННІ ЗЛОЧИНЦІ — особи, які скоїли воєн. злочини, злочини проти миру і людства. Вимоги щодо відповідальності В. з. зафіксовано у рішеннях Вашингтон. (1922) і Женев. (1929) конференцій, а також у 4 Женев. конвенціях 1949 р. Види і склади цих злочинів та міри покарання, що можуть застосуватися до В. з., визначені в статутах Міжнар. воєн. трибуналів, які судили головних В. з. у Нюрнберзі (1945—46) і Токіо (1946—48), а також у Законі Контрольної ради для Німеччини від 20.12.1945 р. За названими статутами В. з. можуть бути засуджені до смертної кари або ін. покарань, які суд визнає справедливими. Принципи міжнар. права, визнані статутами Нюрнберзького і Токійського трибуналів, підтверджені спец. резолюцією Ген. Асамблеї ООН від 11.12.1946 р., а також її резолюціями від 13.02.1946 р. і 31.10.1947 р. про кримінал. відповідальність В. з. 23-тя сесія Ген. Асамблеї ООН (1968) прийняла Конвенцію про незастосування строку давності до воєн. злочинців та злочинів проти людства. Згідно зі ст. 14 Загальної декларації прав людини забороняється надавати притулок тим, хто здійснює вчинки, що суперечать цілям і принципам ООН.

ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНА МОГУТНІСТЬ — реалізована частка сукупності усіх наявних мат. можливостей держави, яка використовується задля створення і накопичення продуктивних сил із метою забезпечення ефективного вирішення поточних та перспективних завдань воєн. будівництва.

ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ — сукупність наявних мат. можливостей, які можуть бути використані задля виробництва і накопичування продуктивних сил із метою забезпечення вирішення поточних і перспективних завдань воєн. будівництва.

ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГНОЗ — результат наук. передбачення і оцінювання тенденцій розвитку, а також можливостей воєн. економіки на певний період.

ВОЄННО-НАУКОВА РАДА МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ — головний консультативно-дорадчий орган Міністерства оборони з планування, фінансування й координації наук. та наук.-техн. діяльності в ЗС щодо проблем розвитку воєн. науки, наукового обґрунтування найважливіших питань діяльності ЗС, реалізації Держ. програми реформування та розвитку ЗС, пропозицій щодо осн. напрямів розвитку озброєння та військ. техніки.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА ОБСТАНОВКА — сукупність умов і чинників, які відображають на певний момент розстановку, співвідношення і взаємодію військ., політ., екон. та ін. сил, а також ступінь напруженості міждерж. відносин у певному регіоні або світі в цілому.

ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНА РІВНОВАГА — стан воєн. могутності держав, за якого жодна зі сторін не здатна досягти воєнно-політ. мети шляхом агресії. Забезпечується комплексом заходів, що проводяться в політ., військ., екон., соц. та ін. сферах держ. діяльності. Основою збереження В.-с. р. є паритет збройних сил держав.

ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ — стан міждерж. відносин у воєн. сфері, який характеризується стійкістю до впливу дестабілізаційних чинників, відсутністю у сторін прагнення і можливостей для порушення встановлених відносин, а також підтриманням взаємоприйнятних рівнів озброєння, збройних сил та воєн. діяльності.

ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНИЙ ПАРИТЕТ — приблизне урівноваження бойових потенціалів супротивних сторін, держав, коаліцій.

ВОЗНИЙ — судовий урядовець у Польщі, Литві, Україні до 19 ст. В Україні В. змінив староукр. урядовців — дітських і вижів — і був при всіх судах. В. вручав повідомлення до суду, підтримував контакти зі сторонами, оглядав місце злочину, жертв або постраждалих, виконував рішення суду в цив. справах та наглядав за порядком під час судового процесу.

ВОЇНИ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ — військовослужбовці, що проходили службу в складі контингенту рад. в-ськ на території ін. країн (в Іспанії, Півн. Кореї, В'єтнамі, на Кубі, в Анголі, Афганістані та ін.) і були там учасниками бойових дій. До В.-і. належать військовослужбовці МО, КДБ та МВС колишнього СРСР, а також військовозобов'язані, які були призвані на навч. збори з наступним направленням для проходження служби в складі рад. в-ськ, розміщених за кордоном. В.-і. мають правовий статус ветерана війни, відповідні посвідчення та нагрудні знаки. На них та членів їхніх сімей поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993).

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (бл. 1681 — 1740 або 1741) — укр. військ. і політ. діяч, небіж гетьмана І. Мазепи. Н. у м. Володимирі-Волинському. Освіту здобув у Києві та Дрездені. В 1700 р. жив при дворі саксон. курфюрста Августа II Фридерика. В 1706 р. гетьманський представник при царській похідній канцелярії у Гродно. Будучи із самого початку ознайомлений з політ. планами І. Мазепи, виконував таємні доручення гетьмана. 23.10.1708 р. В., прибувши в тодішню резиденцію І. Мазепи в Борзні, повідомив про початок наступу моск. в-ськ на Україну. Супроводив гетьмана і швед. короля Карла XII до Туреччини. Після смерті І. Мазепи поряд з П. Орликом і Д. Горленком претендував на гетьманство. Брав участь у виробленні «Виводу прав України» 1710 р. В 1710 р. їздив з дипломатичним дорученням П. Орлика у Крим, а в 1711—12 рр. до Стамбула з місією від Карла XII. Жив в еміграції в Австрії, Швеції і Німеччині. Шляхом дипломатичних переговорів намагався створити коаліцію європ. держав (провідна роль у коаліції відводилась

Швеції й Англії) і з їх допомогою відновити укр. державність. 12.10.1716 р. підступно схоплений рос. агентами в Гамбурзі. В 1716—23 рр. в'язень Петропавл. фортеці, згодом засланий у Якутськ, де і помер. Дружина і діти В. довгий час жили у Швеції.

ВОЙШЕЛК МІНДОВГОВИЧ (р. н. невід.— 1268, за ін. даними 1269) — великий князь лит. (з 1263). Після свого батька Міндовга передав престол Шварну Даниловичу, що був одружений з його сестрою. Прийняв православ'я і пішов у монастир. У 1268 р. (за ін. даними 1269) убитий під час перебування в гостях у галицько-волин. князя Василька Романовича претендентом на лит. престол Левом Даниловичем.

ВОЛИНЕЦЬ Ананій (1894—1939) — керівник укр. повстанського руху на Вінниччині. В 1917—18 рр. комісар Гайсинського повіту. В. був одним з організаторів Вільного козацтва, учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського. З 1919 до кін. 1920 р. В. очолював партизанську боротьбу проти більшовиків у Гайсинському повіті. Видавав часопис «Повстанець». З 1920 р. в еміграції у Польщі. Вбитий агентом НКВС.

ВОЛИНЯНИ — одне з літописних племен, яке впродовж 8—10 ст. проживало на західноукр. землях, заселяючи територію іст. області Волині. Згадки про В. містяться у давньоруських літописах («Повість минулих літ») та іноземних хроніках («Баварський анонім» 10 ст.). Писали про них і араб. мандрівники Аль-Масуді та Ібн-Якуб. Письмові джерела свідчать про існування на землях, заселених В., бл. 70 укріплених городищ. Головними центрами В. були Волинь, а згодом Володимир (Волинський). Є припущення, що волиняни утворили племінний союз і разом з душанами у більш ранніх джерелах згадуються під назвою дуліби. У 9—10 ст. землі, заселені волинянами, увійшли до складу Київ. держави, а в період її розпаду тут утворилось окреме удільне князівство, яке згодом стало частиною Галицько-Волин. держави.

ВОЛКОНСЬКИЙ Сергій Григорович (1788—1865) — декабрист, князь, генерал-майор. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів. Член «Союзу благоденства» і Півд. т-ва, один з директорів Кам'янської управи. Брав участь у нарадах декабристів у Києві й Кам'янці. Засуджений на 20 років каторги. З 1826 р. на Нерчинських рудниках, у 1835—56 рр. на поселенні в Іркутській губернії. У 1861 р. за кордоном зблизився з О. Герценом і М. Огарьовим.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (Володимир-Василій Всеволодович) (1053—1125) — держ. і політ. діяч Київ. Русі, великий князь київ. (1113—25), воєначальник і письменник. Син Всеволода Ярославича і дочки візант. імператора Константина Мономаха. В 1078 р. його батько став великим князем київ., а він отримав у володіння Чернігів. З 1093 р. вів боротьбу проти половців та їх союзника Олега Святославича, якому змушений був віддати Чернігів (1094). Князь жив у Переясл. землі, яка зазнавала найбільш спустошливих набігів кочівників. Виступав за припинення князівських усобиць і згуртування сил для відсічі половцям. Став ініціатором Любецького

1097 р., Витечівського 1100 р., Долобського 1103 р. з'їздів. У 1103, 1107, 1111 рр. організовував спільні походи князів проти половців, завдав їм декілька поразок, після яких вони надовго припинили напади на руські землі. Запрошений на князювання у Київ під час Київ. повстання 1113 р. Придушивши повстання, В. М. видав кілька законів (відомі під назвою «Статут Володимира Мономаха»), в яких скасовувалося холопство за борги та обмежувалися проценти на позики. В. М. зумів тимчасово об'єднати під своєю владою більшу частину території Київ. держави і припинити князівські усобиці. Відомий як високоосвічена людина. Автор вміщеного в Лаврентіївському літопису «Повчання», адресованого його дітям і черніг. князеві Олегу Святославичу, в якому різко засуджував князівські усобиці і закликав до єдності всіх руських земель. У літопису є легенда про те, що В. М. отримав від свого діда по матері, візант. імператора Константина Мономаха барми і корону. Похований у Софійському соборі в Києві.

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (Володимир Великий; після хрещення Василій) (р. н. невід.— 1015) — великий князь київ. (бл. 980—1015; за ін. даними 978—1015), один з визначних держ. діячів Київ. держави. Син Святослава Ігоровича. В 969—78 рр. князював у Новгороді. В 980 р., перемігши брата Ярополка, який був підступно вбитий варягами з дружини В. С., став великим князем у Києві. Значно розширив і зміцнив кордони Київ. Русі. У 981 р. здійснив похід на зх проти пол. князів, які намагалися захопити руські землі, та зайняв Перемишль і Червенські міста. За В. С. до складу Київ. держави входили також Закарп. Русь і Тмутаракань. В. С. воював з вятичами (982), ятвягами (983), радимичами (984), волзькими болгарами (985) і хорватами (993). Для захисту від кочівників (печенігів, чорних клобуків) збудував укріплену лінію з містами-фортецями по ріках Стугна, Десна, Ірпінь, Трубіж і Сула. Завершив об'єднання всіх руських земель у складі Київ. держави. Політ. об'єднання держави вимагало проведення реліг. реформи. Зробив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон поганських богів і зробити поклоніння їм обов'язковим. У кін. 987 р. або на поч. 988 р. охрестився. В 988—89 рр. запровадив християнство як держ. релігію Київ. Русі. Впровадження християнства сприяло розвиткові культури Русі, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек. За В. С. територія Києва була розширена і захищена новими валами з кам'яними вежами, побудовані Десятинна церква, князівський кам'яний палац та ін. споруди. В. С. розвивав політ., екон. і культ. зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвроп. країнами. Намагався зміцнити міжнар. позиції Київ. держави. У відповідь на прохання візант. імператора Василя II Болгаробійці допомогти придушити повстання полководця Варди Фоки у Малій Азії вимагав укласти союз з Київ. державою і скріпити його шлюбом з дочкою імператора Анною. Коли руські в-ська придушили повстання, Василь II відмовився виконувати свої зобов'язання. У відповідь на це в-ська В. С. у 989 р. зайняли Херсонес у Криму і примусили

Візантію дотримуватись умов договору. За В. С. Київ. держава досягла найбільшої політ. могутності. Діяльність В. С. сприяла розквіту Київ. держави і зміцненню її міжнар. авторитету. В. С. канонізований церквою.

ВОЛОДИМИР ЯРОСЛАВИЧ (р. н. невід.— 1198) — галицький князь (1187—98). Син Ярослава Осмомисла. Останній представник галицької княжої династії Ростиславичів. Після смерті батька став княжити в Галичі, але через непорозуміння з боярами змушений був тікати в Угорщину. Там був ув'язнений королем Белою III, який захопив Галичину. В. Я. вдалося втекти і за допомогою імператора Фрідріха І Барбаросси та пол. князя Казимира Справедливого знову повернути собі Галицьке князівство. Підтримував добрі відносини зі своїм дядьком, владимиро-суздал. князем Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо.

ВОЛОДИМИРКО (Володимир Володарович) (1104—52) — галицький князь (з 1141; за ін. даними 1144), син Володаря Ростиславича. В 1124 р. став звенигород. князем, а в 1129 р., після смерті брата Ростислава, заволодів Перемишлем. Поступово об'єднав Перемишл., Звенигород., Галицьку і Теребовлян. землі в єдине князівство. Столицею князівства обрано в 1141 р. (за ін. даними 1144) Галич, зайнятий В. після смерті його племінника Івана Васильовича. Намагався об'єднати під своєю владою і волин. землі, проте в боротьбі за них з київ. князем Всеволодом II Ольговичем зазнав невдачі. Придушив Галицьке повстання 1144 р. Виступав союзником Юрія Долгорукого в його боротьбі проти київ. князя Ізяслава і допоміг здобути Київ. Вів тривалу боротьбу проти Угор. королівства, спираючись на союз із візант. імператором Мануїлом І Комніном. У 1152 р. уклав мирний договір з угор. королем Гейзою. За правління В. були закладені основи майбутньої могутності Галицько-Волин. держави.

ВОЛОДИСЛАВ КОРМИЛЬЧИЧ (р. н. і см. невід) — галицький боярин. Наприкін. 12 — на поч. 13 ст. очолював боярську опозицію у Галицько-Волин. державі, яка виступала проти зміцнення князівської влади. В 1213 р. за допомогою угор. в-ська здобув Галич і проголосив себе галицьким князем. Після укладення в 1214 р. у Спиші угоди між угор. королем Андрієм II та краків. князем Лешком Білим про поділ галицько-волин. земель між Угорщиною і Польщею угор. в-ська окупували Галичину. В. К. було позбавлено влади і вивезено в Угорщину, де він і помер.

ВОЛОНТЕР (фр. volontaire) (заст.) — особа, що добровільно пішла на військ. службу.

ВОЛОХ Омелян (1885— р. см. невід.) — отаман Армії УНР. У 1917 р. командир 2-го укр. полку. У 1918 р. командир Гайдамацького полку. У 1919 р. командир Запорізького корпусу, згодом командир Гайдамацької бригади. 1.12.1919 р. у Любарі захопив держ. скарбницю і перейшов до більшовиків.

ВОЛОШИН Ростислав (псевд. Павленко, Березюк) (1911—44) — укр. політ. і військ. діяч. Член ОУН. Був одним з організаторів ОУН на Волині. В 1933—34 рр. очолював Союз укр. студентських організацій у Польщі. З лип. 1934 р.

в'язень пол. концтабору Береза Картузька. Після звільнення влітку 1935 р. В. ідеологічний референт Крайової екзекутиви ОУН на Півн.-Зах. укр. землях. Неодноразово заарештовувався пол., рад. і нім. окупаційною владою. В 1941—43 рр. В. очолював політ.-виховний відділ Крайового військ. штабу УПА, а з весни 1943 р.— запілля (тил) УПА. В 1943 р. головував на І конференції Антибільшовицького блоку народів. 11—15.07.1944 р. голова Великого збору УГВР. Загинув у бою з рад. каральними частинами в серп. 1944 р. біля с. Гаї Вижні на Дрогобиччині.

ВОЛХВИ — у Київ. Русі (дохристиянський період) служителі поганського релігійного культу. Вважалося, що В. мали вплив на сили природи, вміли пророкувати майбутнє і лікувати людей. Найдавніша згадка про В. належить до 912 р., міститься розповідь про провіщення близької смерті князеві Олегу. Чинили опір запровадженню християнства у Київ. державі. Брали участь у Київ. повстанні 1068 р., на чолі якого намагалися стати і використати для боротьби проти поширення християнства. Діяння В. (ворожба, чаклунство) переслідувалися з боку держави.

ВОРОТИНСЬКИЙ Іван Михайлович (р. н. невід.— 1535) — воєвода в рос.-лит. війнах кін. 15 — І чв. 16 ст. і у воєн. діях проти Криму.

ВОРОШИЛОВ Климент Єфремович (1881—1969) — маршал Рад. Союзу (1935), Герой Рад. Союзу (1956, 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Н. у с. Верхньому (тепер у складі м. Лисичанська Луган. обл.). З 1918 р. командувач і член Реввійськрад ряду армій і ф-нтів. З 1925 р. нарком військ. і мор. справ і голова Реввійськради СРСР; з 1934 р. нарком оборони СРСР. З 1940 р. заступник голови РНК СРСР. У 1953—60 рр. голова Президії ВР СРСР. Член Політбюро (Президії) ЦК КПРС у 1926—60 рр. Входив у найближче політ. оточення Й. Сталіна, один з найбільш активних організаторів масових репресій 1930-х — поч. 50-х рр.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (29.01—18.02) — в-ськ Півд.-Зах. ф-нту (генерал-полковник М. Ватутін) у Великій Вітчизняній війні. Мета — розгромити угрупування супр-ника і визволити Донбас. У результаті В. о. в-ська Півд.-Зах. ф-нту розгромили осн. сили супр-ника та, просунувшись на 120—250 км, визволили півн. частину Донбасу. Однак унаслідок поспішної підготовки до операції (здійснювалась у ході наступу без операт. паузи) і відсутності необхідної переваги в силах повністю вирішити завдання не вдалося.

ВОЮЮЧІ СТОРОНИ — спільноти, що перебувають у стані війни одна з одною і визнаються як такі міжнар. правом. Такими спільнотами є насамперед держави, що воюють між собою, коли у взаємовідносинах замість миру домінують правила ведення війни. До В. с. належать також протиборчі сили нац.-визв. руху чи громадянської війни. Принциповими є питання про визнання В. с. з боку третіх держав або міжнар. співробітництва в цілому. Природно, ця проблема не виникає щодо країн, які перебувають між собою у стані війни і є суб'єктами міжнар. права. Вона набуває правового значення кожного разу стосовно повстанців і розв'язується залежно від конкретних обставин. При цьому є відмінність між визнанням повсталої

сторони, яка домагається становлення окремої держави, і визнанням повсталих груп, які домагаються контролю над чинним урядом. Питання про правовий статус повстанців, рівень їх міжнар. прав та обов'язків до і після визнання є предметом широкого обговорювання.

ВРАНГЕЛЬ Петро Миколайович (1878—1928) — барон, один з головних керівників білого руху в громадянську війну, генерал-лейтенант (1918). У 1918—19 рр. у Добровольчій армії і ЗС Півдня Росії, у 1920 р. головнокомандувач т. зв. Рос. армії, при ньому створено «Уряд Півдня Росії». З 1920 р. емігрант. У 1924—28 рр. організатор і голова антирад. Рос. загальновійськ. союзу (РЗВС).

ВРЕЦЬОНА Євген (псевд. Волянський) (1905, за ін. даними 1907 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, провідний член УВО та ОУН (з 1929). Н. у м. Винниках біля Львова. За фахом інженер-хімік. З кін. 20-х рр. активний учасник укр. націоналістичного руху в Галичині. Влітку 1931 р. підсудний у процесі над членами ОУН М. Ласійчуком і В. Соляком, разом з якими готував напад на рад. консульство у Львові у відповідь на більшовицькі репресії проти укр. інтелігенції у Наддніпр. Україні. Був звільнений за браком доказів. З черв. 1934 р. редактор спорт.-виховного тижневика «Готові», який видавався за ініціативою ОУН. У лип. 1934 — квіт. 1936 р. ув'язнений у пол. концтаборі Береза Картузька. В 1938—39 рр. входив до складу Ген. штабу «Карп. Січі», брав участь у боях з угор. загарбниками. В 1942 р. став одним з активних організаторів УПА. З лип. 1943 р. член УГВР, пізніше президент Закорд. представництва УГВР.

ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВИЧ (1030—93) — князь переясл. (1054—76), великий князь київ. (1076, 1078—93). Син Ярослава Мудрого. Згідно з заповітом батька отримав у володіння переясл. та ростово-суздал. землі. Разом з братами Ізяславом та Святославом до 1073 р. спільно управляв Київ. державою. Брав участь в укладенні «Правди Ярославичів», що була доповненням до «Руської Правди» Ярослава Мудрого. Свою діяльність спрямовував на зміцнення влади великого князя київ. та збереження єдності Київ. Русі. Підтримував добрі стосунки з церковною ієрархією, заснував Києво-Видубицький монастир. В. Я. був високоосвіченою на той час людиною, знав 5 іноземних мов. Після смерті його наступником у Переясл. князівстві став старший син Володимир Мономах.

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ (ВФВВ) — об'єднання нац. організацій учасників і жертв війни. Рішення про створення ВФВВ прийняте в 1948 р., у 1950 р. перейменована в Міжнар. федерацію організацій колишніх фронтовиків, у 1951 р. затверджена суч. назва. Штаб-квартира ВФВВ у Парижі.

ВТОРГНЕННЯ — вступ збройних сил однієї або кількох держав сушею, повітрям або морем на територію ін. держави без її згоди.

Г

ГААЗЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ВИПАДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1954 р.— міжнар.-правовий документ, прийнятий на міжнар. конференції, що відбулась у м. Гаазі (Нідерланди) 21.04—14.05.1954 р. за участю 56 держав, у т. ч. України. На кін. 20 ст. її підписали понад 80 держав. Г. к. з. к. ц. в. з. к.— 1-ша міжнар. угода універсального характеру, в якій об'єднано правові норми, що передбачають охорону культ. спадщини у світовому масштабі. Прийняття цього документа стало важливим кроком у розвитку міжнар. права, усвідомленні необхідності збереження культ. цінностей в умовах, коли вдосконалюється військ. техніка, з'явилась і нагромаджується ядер. зброя, що створює глобальну загрозу руйнування і знищення. Конвенція дала визначення об'єкта міжнар. охорони. Це культ. цінності, рухомі чи нерухомі, незалежно від походження і власника, що мають велике значення для культ. спадщини кожного народу, а саме: пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, релігійні чи світські, археол. пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки тощо, а також центри, де зосереджені названі цінності. У Конвенції констатується, що шкода, завдана культ. цінностям певного народу, є шкодою для культ. спадщини всього людства, оскільки кожен етнос робить свій внесок у світову культуру. Захист культ. цінностей включає їх охорону і повагу до них. Згідно з Конвенцією договірні сторони зобов'язуються поважати культ. цінності, які є на їх власній території і на території ін. країн. Забороняється використання цих цінностей, а також споруд для їх захисту і безпосередньо прилеглих до них ділянок, що може призвести до зруйнування або пошкодження культ. цінностей у разі збройного конфлікту. Неприпустимі будь-які ворожі акти, спрямовані проти таких пам'яток. Сторони зобов'язуються забороняти, відвертати і припиняти акти крадіжок, пограбувань у будь-якій формі, а також різні акти вандалізму. Особи, винні в порушенні Конвенції, повинні притягатися до крим. відповідальності.

ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 р.— міжнар. конференція, що відбулася 15.06—19.07.1922 р. у м. Гаазі (Нідерланди) за рішенням Генуезької конференції 1922 р., яка утворила рос. і нерос. рівноправні комісії для визначення і врегулювання питань щодо претензій зах. держав до рад. республік. Ці претензії стосувалися царського і Тимчасового урядів Росії та компенсацій колишнім власникам у зв'язку з націоналі-

зацією на території Рос. імперії підприємств та ін. майна іноземних фізичних і юрид. осіб. У Г. к. 1922 р. взяли участь представники тих самих країн, що й у Генуезькій, але на рівні вже не урядів, а ділових кіл та експертів. Позиції сторін майже не змінилися. Серед зах. країн найжорсткішу позицію займала Франція, яка в особі прем'єр-міністра Р. Пуанкаре наполягала на перетворенні Г. к. 1922 р. на надзвичайну нараду експертів та на відмові РСФРР від вимог, висунутих у Генуї, які означають «капітуляцію Європи перед радянським ладом». Великобританія (прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж) не у всьому погоджувалася із Францією і пропонувала плідну спільну роботу з Росією. Рад. сторона посилила акцент на питанні зах. озброєнь. Нерос. комісія зібралася 15.06, а рос., на чолі з наркомом закорд. справ М. Литвиновим,— 26.06. Нерос. комісія мала 3 підкомісії (з приватної власності, боргів та кредитів), а рос. була присутня на всіх засіданнях підкомісій повним складом. З кін. черв. росіяни пішли на деякі поступки. Вони заявили про готовність відмовитися від контрпретензій у сумі 39 млрд золотих руб. за збитки інтервенції і блокади, визнати борги царської Росії і Тимчасового уряду без відсотків, задовольнити іноземних власників націоналізованих підприємств шляхом надання їм концесій, за умов одержання кредитів у сумі 3224 млн золотих руб. та відмови Заходу від вимоги повернення воєн. боргів. «Неросіяни» змушували РСФРР визнати всі борги і повністю повернути націоналізовані підприємства колишнім власникам. Непоступливість з обох сторін призвела до безрезультатного закриття конференції. Україна на Г. к. 1922 р. представлена не була. Згідно з угодою від 22.02.1922 р., підписаною у Москві рад. республіками, її інтереси, як й інтереси Азербайджану, Вірменії, Білорусії, Бухари, Грузії, Далекосх. Республіки та Хорезму, представляла РСФРР.

ГААЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ — 1) міжнар. конвенції про закони та «звичаї» війни, що прийняті на I (3 конвенції) та II (13 конвенцій) мирних конференціях у Гаазі в 1899 та 1907 рр. Г. к. містять положення про мирне розв'язання міжнар. спорів, нейтралітет, режим військовополонених, долю поранених та хворих і т. ін.; 2) Конвенція 1954 р. про захист культ. цінностей у випадках збройних конфліктів; 3) конвенції з міжнар. приват. права 1902—05, 1954, 1955, 1956, 1961 рр. та ін.

ГАБСБУРГ Вільгельм (Василь Вишиваний) (1895 — після 1950, можливо, 1951) — укр. військ. діяч, австр. архікнязь-ерцгерцог, полковник Легіону УСС. Онук австр. імператора Франца-Йосифа. Н. у сім'ї престолонаслідника Карла-Стефана. З 12 років жив у с. Живець у Зах. Галичині, де вперше познайомився з побутом і звичаями українців. Навчався у військ. академії у Віннер-Нойштадті. Самостійно вивчив укр. мову. Учасник Першої світової війни. З 1915 р. лейтенант піхот. полку, в якому служили українці з Золочівщини. Згодом очолив арм. групу у корпусі генерала П. Гофмана, до складу якого входив Легіон УСС. У квіт. 1918 р. під час боїв у р-ні Жмеринки Г. призначено командиром Легіону УСС. У 1919—20 рр. співробітник Міністерства військ. справ УНР, радник з військ. питань головного отамана С. Петлюри. В 1921 р. повернувся в Австрію. Жив у Відні. 26.08.1947 р. був заарештований

рад. спецслужбами у Відні і таємно вивезений у СРСР. Перебував у рад. концтаборах, де і загинув. Автор збірки поезій укр. мовою «Минають дні» (1921).

ГАВАНЬ — захищений від хвиль прибережний водний простір. Місце стоянки суден.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 р.— угода, укладена між гетьманом України І. Виговським та пол. урядом 16.09.1658 р. у м. Гадячі. На попередніх переговорах укр. сторону представляли Ю. Немирич, якого вважають автором Г. д., і П. Тетеря, а пол.— К. Беньовський та К. Євлашевський. Від кожного полку в Україні були присутні спеціально визначені представники, які погоджували пункти договору, кожний з яких підписували. Договір складався з 4 розділів. За умовами Г. д. Україна як незалежна держава під назвою Велике князівство Руське входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федеративного держ. утворення — Речі Посполитої. Територію Великого князівства Руського утворювали Київ., Брацл. і Черніг. воєводства. Вища законодавча влада належала нац. зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани укр. суспільства — козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював збройні сили України. У Великому князівстві Руському встановлювалися держ. посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал. Все діловодство мало провадитись укр. мовою. У Києві або ін. місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети. Укр. армія мала складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого в-ська. Пол. в-ськам заборонялося перебувати на території князівства. У разі воєн. дій в Україні пол. в-ська, які перебували на її території, переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку 100 козаків з кожного полку мали прийматися до шляхетського стану. Православні віруючі зрівнювались у правах з католиками. Гр.-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не могла поширювати владу на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право засідати православному митрополитові Київ. і 5 православним єпископам. 4-й розд. Г. д. трактував питання освіти. У ньому говорилося, що Київ. колегія отримує такі ж права, як і Краків. ун-т. Другу академію або ун-т мали заснувати в ін. місті України. Планувалося відкрити гімназії, колегії та друкарні, «скільки буде потрібно». В ході переговорів укр. делегати домагалися, щоб до складу Великого князівства Руського були включені Волин., Белзьке і Поділ. воєводства. Проте в цьому і в деяких ін. питаннях пол. сторона виявляла непоступливість, чим викликала незадоволення частини козацьких мас, настроєних проти пол. влади. Умови Г. д. не задовольняли жодної зі сторін, насамперед прихильників повної незалежності України, і тому цей договір не міг бути довготривалим.

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця в Гетьманщині. Створений 1648 р., але незабаром приєднаний до Полт. полку (1649). На поч. 70-х рр. 17 ст. його відновили. Існував до 1781 р.— до утворення намісництв.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІННИЙ ПОЛК ім. КОШОВОГО К. ГОРДІЄНКА (Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків) — 1-ша регулярна кінна частина Армії УНР. Сформував В. Петрів наприкін. 1917 р. У січ. 1918 р. під час укр.-більшовицької війни брав участь у боях з в-ськами більшовиків на Півн.-Зах. ф-нті та у вуличних боях з рос. червоногвардійцями у Києві. З берез. 1918 р. входив до складу Запорізького корпусу під назвою Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків. Відзначився в боях за Полтаву (27.03.1918) та Бахчисарай (24.04.1918).

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ — військ. частина у складі Армії УНР. Сформований у груд. 1917 р. С. Петлюрою, який став його отаманом. Г. к. С. У. складався з 2 куренів — «червоних» і «чорних» гайдамаків, кінної отаман. сотні та гармат. дивізіону. Особовий склад коша складався з добровольців, переважно старшин і козаків київ. військ. шкіл. Г. к. С. У. відзначився у зимових боях 1918 р. під час оборони Києва від в-ськ більшовиків. У берез. 1918 р. Г. к. С. У. було розширено до Гайдамацького піхот. полку (командир — полковник В. Сікевич) і включено до складу Запорізького корпусу. В черв. 1918 р. полк перетворено в Гайдамацьку бригаду з гармат. дивізіоном і кінною сотнею. Командував бригадою отаман О. Волох.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ — укр. нац.-визв. рух проти пол. панування в Правобережній Україні 18 ст. Виник на поч. 18 ст. на Волині і Зах. Поділлі, а з II чв. 18 ст. розгорнувся на Київщині і Брацлавщині. Перша згадка про гайдамаків в іст. джерелах датована 1715 р. (за ін. даними — 1712, 1714). «Гайдамаками» (походить від тур. «гайда» — гнати, переслідувати, турбувати) пол. шляхта називала укр. повстанців, а згодом вони і самі себе почали так називати. Гайдамацькі загони формувалися в неприступних місцях Правобережної України і Запорожжя — Чорному, Мотронинському, Кучманському лісах, Холодному Яру. Там створювалися табори, де формувались нові гайдамацькі загони, зберігалися зброя та провіант. З'являлися гайдамаки переважно навесні і діяли до осені. Гайдамацький загін нерідко налічував 200—300 повстанців, які, швидко пересуваючись, завдавали несподіваних ударів. Напади були заздалегідь підготовлені розвідкою, яку вели гайдамаки, переодягнуті у старців, крамарів та ін. Гайдамаки руйнували маєтки пол. магнатів і шляхти, палили і захоплювали їх майно, знищували архіви, документи на власність, карали смертю особливо ненависних визискувачів. До гайдамацьких загонів входили козаки, селяни, міщани. Активними учасниками і ватажками цих загонів були здебільшого запорозькі козаки. Г. р. знаходив глибоке співчуття і підтримку місцевого населення, яке поповнювало повстанські в-ська, давало провідників, постачало продовольство і повідомляло про небезпеку. Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло 1734 р. Після смерті пол. короля Августа II Фридерика (1733) у Правобережну Україну вступило рос. в-сько разом з гетьманськими полками, щоб домогтися обрання на пол. престол Августа III Фридерика. Серед укр. населення поширились чутки, що цариця

Анна Іванівна видала грамоту, в якій закликала нищити шляхту. Повстання охопило Київщину, Поділля і Волинь. Очолив повстання сотник надвірних козаків князів Любомирських Верлан, якого гайдамаки проголосили козацьким полковником. Його 1,5-тис. загін став осн. силою повстання. Одночасно діяли повстанські загони М. Гриви, Г. Голого, І. Жили, І. Медведя, Писаренка та ін. Гайдамаки визволили Жванець, Броди, Збараж, обложили Кам'янець-Подільський, з'явились під Львовом. Лише наприкін. 1738 р. рос. та пол. в-ська за допомогою зрадника С. Чалого після запеклих боїв розбили осн. сили повстанців та примусили частину гайдамацьких загонів відступити у Молдову, а ін.— припинити на деякий час збройну боротьбу. В 1750 р. Г. р. знову охопив Брацлавщину, Київщину та Поділля. Гайдамацькі загони очолили О. Письменний, М. Сухий, П. Таран, М. Тесля та ін. Повстанці, розгромивши пол. загони, здобули Умань, Вінницю, Чигирин, Фастів і Трахтемирів. Повстання тривало до зими 1750 р. і було придушене спільними зусиллями пол. і рос. в-ськ. Проте боротьба гайдамаків не припинялась. Найбільшого розвитку Г. р. набув 1768 р., коли у Правобережній Україні спалахнуло велике нац.-визв. повстання — Коліївщина. Безпосереднім приводом до повстання стала поява на Правобережжі рос. в-ськ, які вели боротьбу з загонами Барської конфедерації 1768 р. Укр. населення сприйняло прихід царських в-ськ як допомогу в боротьбі проти пол. влади. Одним з ідейних натхненників і організаторів повстання став ігумен Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський. Очолив повстання запорожець М. Залізняк. В урочищі Холодний Яр поблизу Чигирина, М. Залізняк зібрав гайдамацький загін, який у трав. 1768 р. здобув Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. 10.06.1768 р. гайдамаки М. Залізняка разом із загоном надвірних козаків на чолі з сотником І. Гонтою, який приєднався до них, зайняли Умань. Одночасно на Київщині і Брацлавщині діяли повстанські загони І. Бондаренка, А. Журби, С. Неживого, М. Швачки. Повстання і на цей раз було жорстоко придушене. 27.06.1768 р. гайдамацький табір під Уманню оточили рос. в-ська. Одночасно з рос. частинами діяла пол. армія. Після короткої сутички повсталі були змушені здатися. У полон потрапили М. Залізняк, І. Гонта та ін. ватажки. Протягом лип.— серп. було розгромлено більшість гайдамацьких загонів. Учасників повстання жорстоко покарали. Незважаючи на поразку, Г. р. відчутно похитнув пол. панування в Україні, послабив нац. гноблення, відіграв велику роль у формуванні нац.-визв. традицій укр. народу. Героїчна боротьба гайдамаків за нац. визволення свого народу набула відображення у народних думах, піснях, художніх та іст. творах.

ГАЛЄЧКО (Галечко) Софія (1891, за ін. даними 1894—1918) — укр. військ. діяч, хорунжий Легіону УСС. Н. у м. Новий Сонч (тепер Польща). Закінчила філософський ф-т в ун-ті м. Граца (Австрія). Активна учасниця січово-стрілец. руху в Галичині. На поч. Першої світової війни 1914—18 рр. разом з О. Степанів, Г. Дмитерко та ін. галичанками добровільно вступила до Легіону УСС. З 1914 р. Г. була санітаркою, розвідницею, стрільцем, чотарем сотні поручника З. Носков-

ського, згодом хорунжим УСС. У 1914—15 рр. відзначилась у боях у Карпатах, за що її було нагороджено медаллю за хоробрість (10.11.1914) та присвоєно звання підхорунжого. У 1917—18 рр. Г. служила в запасній частині Легіону УСС. Трагічно загинула у с. Пасічний (тепер Ів.-Франк. обл.).

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ — назва ЗС ЗУНР до 6.11.1919 р. (див. Українська галицька армія).

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1144 р.— повстання городян міста Галича проти князя Володимирка. Об'єднавши в 1141 р. ряд удільних князівств у Галицьке князівство, Володимирко намагався приєднати до своїх володінь Волин. землю. Проте в боротьбі за Волинь з київ. князем Всеволодом II Ольговичем зазнав поразки і був змушений сплатити йому 1400 гривень срібла та визнати залежність від Києва. Умови договору викликали незадоволення городян і стали приводом до повстання. Скориставшись з виїзду Володимирка на полювання у Теребовлю, галичани закликали князювати зі Звенигорода Івана Берладника. Володимирко, зібравши свої в-ська, протягом 3 тижнів тримав Галич в облозі. Під час битви Іван Берладник утік на Дунай у місто Берладь (звідси і прізвисько), а звідти у Київ. Городяни мусили здатися і були жорстоко покарані за участь у повстанні.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1189 р.— повстання у Галицькій землі проти угор. загарбників. Після смерті Ярослава Осмомисла (1187) боярська опозиція розпочала відкриту боротьбу проти його синів Олега і Володимира. Володимир Ярославич, який став князем після Олега, не відзначався ні здібностями, ні політ. хистом. Через деякий час він був позбавлений боярами влади і залишив Галич. З цього скористався угор. король Бела III. В 1188 р., захопивши Галич, він проголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія галицьким намісником. Опинившись під іноземною владою, галицькі бояри самі почали звертатися за допомогою до різних князів — Романа, Рюрика, Святополка. На заклик галичан прийшов з в-ськом Ростислав Берладник, син Івана Берладника. В бою з угорцями Ростислав зазнав поразки і був убитий. Влітку 1189 р. галичани підняли повстання проти загарбників. На допомогу прийшов Володимир Ярославич, якого підтримував за наказом свого сюзерена нім. імператора Фрідріха І Барбаросси пол. князь Казимир II Справедливий. Угор. в-ська залишили Галич, і Володимир міцно закріпився у Галичині.

ГАЛИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1219—21 рр.— народне повстання у Галицько-Волин. державі проти угор. загарбників. Після смерті Романа Мстиславича (1205) галицькі бояри, скориставшись із малолітства його синів Данила і Василька, почали боротьбу проти зміцнення великокнязівської влади. В усобиці почали втручатися черніг.-сівер. князі, а також Угорщина і Польща, які намагалися підкорити галицько-волин. землі. В 1214 р. у Спиші краків. князь Лешко Білий і угор. король Андрій II вирішили захопити і поділити між собою землі Галицько-Волин. князівства. Через деякий час Галичину окупувало угор. в-сько, а Польща загарбала Перемишль, Бере-

стейщину і півн.-зах. Волинь. Галицький престол захопив Коломан, син Андрія II. У 1219 р. галичани підняли повстання проти загарбників, закликавши на допомогу новгород. князя Мстислава Удатного. 25.03.1221 р. об'єднані сили волин. князя Данила Романовича Галицького, Мстислава Удатного і повсталих городян розбили під Галичем угор. в-ська, очолювані королевичем Коломаном, який потрапив у полон і був висланий у Торчевськ.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО — тимчасова адмін.-терит. одиниця, створена царським урядом наприкін. 1914 р. на окупованих рос. в-ськами землях Галичини, Буковини і Посяння з центром у Чернівцях. Існувало в 1914—17 рр. Поділялося на Львів., Перемишл., Терноп. і Чернівецьку губернії. Очолювали Г.-Б. г.-г. рос. військ. генерал-губернатори Г. Бобринський (1914—15) і Ф. Трепов (1916). Одним з осн. завдань рос. окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах — політ., реліг. і культ. Проводячи цілеспрямовану антиукр. політику, рос. окупаційна влада закривала укр. школи, періодичні видання, друкарні. Було заборонено продавати та брати в бібліотеках книжки укр. мовою, вводилися обмеження на вживання укр. мови й робилися спроби запроваджувати в школах викладання рос. мовою. За постановою рос. генерал-губернатора відбувалися масові депортації укр. інтелігенції вглиб Росії. В перші місяці окупації було заарештовано 1200 і вислано 578 чол. Особливо сильних репресій зазнала Укр. гр.-католицька церква, сотні священиків якої було депортовано до Росії. 2.09.1914 р. було заарештовано і вивезено спочатку до Курська, а пізніше до суздал. тюрми митрополита А. Шептицького. В черв. 1915 р., відступаючи, рос. в-ська взяли заручниками бл. 700 провідних укр., євр. і пол. діячів. Рос. політик П. Мілюков, виступаючи у Державній думі, розцінив політику рос. адміністрації у Г.-Б. г.-г. як «європ. скандал». Наприкін. літа 1916 р. Г.-Б. г.-г. очолив генерал Ф. Трепов. Край було поділено на 2 губернії — Чернівецьку (губернатор Лігін) і Терноп. (губернатор І. Чарторижський). 22.04.1917 р. крайовим комісаром Г.-Б. г.-г. з правами генерал-губернатора Тимчасовий уряд призначив Д. Дорошенка. В серп. 1917 р. внаслідок відступу рос. в-ськ із західноукр. земель Г.-Б. г.-г. було ліквідовано.

ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КУРІНЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ — укр. військ. частина, сформована наприкін. 1917 р. у Києві. Влітку 1917 р. у Києві утворився Галицько-Буковин. комітет, який незабаром прийняв рішення сформувати галицьку військ. частину. 12.11.1917 р. до комітету надійшла письмова згода Ген. секретаріату військ. справ на створення такої частини. 13.11.1917 р. з'явилася відозва «Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і закарпатських українців», яка закликала вступати у ряди січових стрільців. Відозву підписали І. Лизанківський, Є. Коновалець, Р. Дашкевич, Ф. Черник, І. Чмола, Г. Лисенко, М. Низкоклон. 18—19.11.1917 р. полковник Р. Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольців-галичан, які поклали початок Г.-Б. к. с. с. Поступово, поповнюючись за рахунок полонених українців, втікачів з різних концтаборів біля

Царицина, у Туркестані та Сибіру, особовий склад куреня досяг 500 чол. Комендантом куреня було обрано сотника Г. Лисенка. Проте відсутність достатньої кількості кадрових старшин, деморалізуючий вплив збільшовичених частин, які самочинно залишили ф-нт, займались грабунками і мародерством, та прорахунки команданта куреня у веденні організаційної роботи значно послаблювали військ. дисципліну серед особового складу частини. Стрільці постійно мітингували, створювали різноманітні революційні комітети, що призводило до наростання анархістських настроїв серед них. За таких умов перетворення куреня у боєздатну військ. частину стало неможливим. Однак становище докорінно змінилося з прибуттям до куреня групи колишніх полонених старшин УСС із концтабору під Царициним — А. Мельника, Р. Сушка, В. Кучабського, І. Андруха та загону, сформованого О. Думним і Є. Скалієм з полонених галичан, які працювали в копальнях на Криворіжжі. 6(19).01.1918 р. на нараді старшин і січовому вічі було проголошено про повну підтримку стрілецтвом діяльності УЦР та вирішено, ліквідувавши революційні комітети, при формуванні куреня взяти за основу організаційну структуру Легіону УСС. Г.-Б. к. с. с. було перейменовано у Курінь січових стрільців, який незабаром став однією з кращих частин Армії УНР.

ГАЛКІН Олексій Семенович (1866—1940) — військ. міністр укр. уряду в екзилі (1920—21), генерал-полковник. Н. 21.09.1866 р. на Київщині. Закінчив Київ. кадет. корпус (1885), 2-ге Констянтинів. військ. училище в Москві (1886). Служив підпоручиком у лейб-гвардії Волин. полку, який розташовувався у Варшаві. У 1890 р. вступив до Миколаїв. академії Ген. штабу, яку з відзнакою закінчив у 1893 р. Проходив службу у в-ськах Варш. військ. округу на посадах старшого ад'ютанта штабу піхот. дивізії, офіцера для особливих доручень при штабах корпусу та Варш. військ. округу. 1905 р. призначений командиром 40-го піхот. Коливанів. полку. З 1910 р. генерал-майор, черговий генерал штабу округу. З 1912 р. начальник штабу піхот. дивізії. У роки Першої світової війни — командир піхот. бригади, піхот. дивізії, черговий генерал штабу ф-нту. Генерал-лейтенант (1915). До лют. 1918 р. перебував на ф-нті. Від початку українізації військ. підрозділів активно проводив українізацію в-ськ. У берез. 1918 р. прибув до Києва, став членом Військ. ради, займався розбудовою укр. в-ська. З квіт. 1918 р. на відповідальних посадах у Головному штабі. У період Гетьманату начальник Головного штабу Армії Укр. держави. З груд. 1918 р. начальник канцелярії Військ. міністерства в уряді Директорії. У черв. 1919 р. під станцією Білою (біля Тернополя) потрапив до пол. полону разом з особовим складом військ. міністерства. Перебував у концтаборі в Домб'є. Після звільнення з полону навесні 1920 р. повернувся в Армію УНР. Працював на посадах начальника Головного мобілізац. управління Військ. міністерства і віце-міністра військ. справ. Восени 1920 р. військ. міністр УНР, член Вищої військ. ради. З 1923 р. генерал-полковник УНР. За власним бажанням звільнився з Армії УНР. Проживав у м. Старий Самбір, у с. Пасічі під Станіславом. Працював наглядачем у лісовому

маєтку гр.-католицького митрополита А. Шептицького. Член Львів. т-ва захисту укр. сиріт — дітей вояків УНР та УГА. Після вступу Червоної армії на територію Зах. України (1939) заарештований органами НКВС. Помер у львів. в'язниці «Бригідки».

ГАЛЛЕР Юзеф (1873—1960) — пол. військ. діяч, генерал. В 1918—19 рр. Г. сформував і озброїв у Франції на кошти урядів держав Антанти 80-тис. пол. армію, яка призначалася виключно для боротьби проти більшовиків. Проте 15.05.1919 р. пол. уряд направив армію Г. на укр.-пол. ф-нт у Галичині та на Волині (див. Українсько-польська війна 1918—19 рр.). Протягом 16—18.07.1919 р. пол. армія під командуванням Г. зуміла витіснити УГА за р. Збруч і окупувати всю територію ЗО УНР.

ГАМАЛІЇ — укр. козацько-старшинський рід у 17—18 ст. Найвідоміші представники: 1) **Михайло Г.** (р. н. і см. невід.) — полковник черкаський (1662) за гетьманування Я. Сомка; 2) **Григорій Михайлович Г.** (р. н. невід.— 1702) — лубен. полковник (1664—68, 1687—88, див. Гамалія Г.); 3) **Андрій Михайлович Г.** (р. н. невід.— 1696) — лохвицький сотник, ген. осавул (1689—94). Прихильник гетьмана І. Мазепи; 4) **Михайло Андрійович Г.** (р. н. і см. невід).— ген. осавул (1707—09). Підтримував політику І. Мазепи, за що був у 1709 р. заарештований царськими властями і засланий; 5) **Антін Андрійович Г.** (р. н. невід.— 1728) — брат Михайла Андрійовича Г., заарештований разом з братом і висланий у Сибір.

ГАМАЛІЯ Григорій Михайлович (р. н. невід.— 1702) — укр. військ. діяч II пол. 17 ст., полковник лубен. (1664—68; 1687—88). Брав участь у Нац.-визв. війні укр. народу сер. 17 ст. У 1655 р. здобув Корсунь. Прихильник гетьмана І. Виговського. Член посольства гетьмана І. Брюховецького до моск. царя Олексія Михайловича. В 1688 р. за дорученням І. Брюховецького разом з ген. обозним І. Безпалим і канцеляристом Кашперовичем їздив з дипломатичною місією до Стамбула, де обговорював з тур. урядом умови переходу України під протекторат Осман. імперії. Повернувшись в Україну, підтримував політику гетьмана П. Дорошенка. Призначався полковником паволоцьким, ген. осавулом, наказним гетьманом.

ГАНДЗЮК Яків (1863—1918) — укр. військ. діяч, генерал. Учасник Першої світової війни — генерал рос. армії. В серп. 1917 р. очолив 1-шу дивізію 1-го укр. корпусу під командуванням П. Скоропадського, після його відставки командир корпусу. Розстріляний більшовиками у Києві в лют. 1918 р.

ГАНЖА Іван (р. н. невід.— 1648) — укр. військ. діяч, уман. полковник (1648), сподвижник Б. Хмельницького. За деякими даними, татарин за походженням. Учасник козацьких походів на Чорне море. В ніч з 23 на 24.04 (з 3 на 4.05) 1648 р. напередодні битви під Жовтими Водами (див. Жовтоводська битва 1648 р.), за дорученням Б. Хмельницького, переконав реєстрових козаків (4 тис. чол.) у Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу нинішнього с. Дніпровокам'янка Верхньодніпр. р-ну Дніпропетр. обл.) приєднатись до укр. армії. Учасник Корсунської битви 1648 р. В черв. 1648 р. у ході боїв з пол. в-ськами козацький загін на чолі

з Г. визволив Умань і Тульчин. Влітку 1648 р. Г. був призначений уман. полковником Загинув у Пилявецькій битві 1648 р.

ГАРАЛЬД III СУВОРИЙ (Гаральд Гардрад, Гаральд Сміливий) (1015—66) — норвезький король (1046—66). Кілька років на чолі варязької дружини перебував на службі у Київ. державі та Візантії. В 1044 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Єлизаветою. Автор кількох поетичних творів, зокрема пісні, присвяченої Єлизаветі Ярославні. Ставши королем, робив спроби завоювати Данію. Загинув поблизу Йорка під час походу в Англію у боротьбі з англосакським королем Гарольдом.

ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВ, ЯКІ НЕ ВОЛОДІЮТЬ ЯДЕРНОЮ ЗБРОЄЮ — міжнар.-правові зобов'язання ядер. держав не використовувати ядер. зброю проти неядер. країн і гарантувати їх безпеку в разі застосування проти них ядер. зброї чи загрози такого застосування. Резолюція 255 Ради Безпеки ООН від 19.04.1968 р. передбачає реалізацію ефективних засобів у разі агресії з використанням ядер. зброї проти неядер. держави з боку держави, яка має ядер. зброю, або загрози такої агресії. 3 ядер. держави (СРСР, США та Великобританія) прийняли спец. заяву як підсумок обговорення цього питання у Раді Безпеки ООН. Вони зобов'язалися ніколи не застосовувати ядер. зброю проти неядер. держав, гарантувати безпеку неядер. держав — учасниць Договору про нерозповсюдження ядер. зброї 1968 р., вживати негайних заходів у разі ядер. агресії чи її загрози проти цих країн. У Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до названого Договору (5.12.1994) Росія, США та Великобританія підтвердили своє зобов'язання не застосовувати ядер. зброю проти будь-якої держави — учасниці Договору, що не володіє нею, домагатися негайних дій від Ради Безпеки ООН для надання допомоги Україні як державі — учасниці Договору, якщо вона стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядер. зброї. Франція та Китай зробили односторонні заяви про надання гарантій нац. безпеки Україні як неядер. державі у декларації від 5.12.1994 р. Франція, зокрема, як постійний член Ради Безпеки ООН, підтвердила свій намір згідно зі Статутом ООН домагатися від Ради Безпеки ООН негайних дій з метою допомогти Україні як державі — учасниці Договору, що не володіє ядер. зброєю, якщо вона зазнає агресії або стане об'єктом погрози агресією з використанням ядер. зброї. На Конференції учасників договору про нерозповсюдження ядер. зброї (1995) визнано за необхідне розробити міжнар. універсальний юрид. зобов'язальний документ про повні та беззастережні гарантії безпеки неядер. країн з боку держав, що володіють ядер. зброєю.

ГАРКУША (Миколаєнко) Семен Іванович (бл. 1739—84) — запорозький козак, ватажок повстанських загонів в Україні у 70—80-х рр. 18 ст. Н. у с. Березань (тепер село Гомельського р-ну Мінської обл., Республіка Білорусь) в укр. родині І. Миколаєнка. З 9 років перебував на Запорожжі, де його й прозвали Гаркушею. Учасник походів запорозьких козаків на Очаків і Хаджибей. За деякими

даними, знав І. Гонту і брав участь у Коліївщині. В 1772—84 рр. Г. на чолі повстанських загонів нападав на панські маєтки на Лівобережжі, у Слобід. і Правобережній Україні. Склад цих загонів постійно змінювався, а сам Г. часто виступав під ін. прізвищами. Протягом 1773—76 і 1778—83 рр. тричі був заарештований царськими властями і ув'язнений, але щоразу втікав з в'язниці та продовжував боротьбу. Востаннє схоплений 17(28).02.1784 р. у Ромнах (тепер Сум. обл.) і після жорстоких катувань засланий на довічну каторгу в Херсон, де незабаром помер.

ГАСИН Олекса (псевд. Лицар) (1907—49) — визначний укр. політ. і військ. діяч, полковник УПА. Н. у с. Конюхів недалеко від м. Стрия на Львівщині. Закінчив Стрийську гімназію, навчався у Львів. політехн. ін-ті. Ще навчаючись у гімназії, став одним з лідерів «Організації вищих класів укр. гімназій». Член УВО та ОУН, один з організаторів націоналістичного руху на Стрийщині. В 1933—34 рр. брав участь у техн. забезпеченні видання «Бюлетеня Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ». Неодноразово заарештовувався пол. поліцією. В 1934 р. в'язень концтабору в Березі Картузькій. Після звільнення військ. референт Крайової екзекутиви ОУН. У верес. 1938 р. Г., внаслідок постійного переслідування пол. спецслужбами, змушений виїхати за кордон. Працюючи у військ. референтурі Проводу ОУН, був одним з найближчих співробітників Є. Коновальця. В 1940 р. обраний членом Проводу ОУН (С. Бандери), а з 1941 р.— керівником організаційно-мобілізац. відділу ГВШ ОУН. У 1941 р. заарештований гестапо і засуджений до страти. 9.04.1943 р. звільнений підрозділом УПА під час нападу на в'язницю. В 1943 р. став одним з керівників партизанської боротьби проти гітлерівців у Карпатах, яку вели відділи Укр. народної самооборони. З 1944 р. Г. зайняв пост командира групи в-ськ УПА-«Захід». У 1940—41 і 1947—49 рр. член Проводу ОУН (С. Бандери). В січ. 1946 р. Г. призначений начальником (шефом) Штабу УПА. Розробив і реалізував план боротьби УПА в нових умовах. Загинув у перестрілці зі співробітниками МДБ СРСР 31.01.1949 р. у Львові. Співавтор з Є. Коновальцем «Військ. підручника».

ГВИНТОВКА Матвій Микитович (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч 60—70-х рр. 17 ст. У період гетьманування І. Брюховецького ніжин. полковник (1663—67). Був одним з найближчих співробітників гетьмана Д. Многогрішного, ген. осавул (1668—72) у його уряді. В січ. 1669 р. їздив у складі укр. посольства до Москви. Після усунення з гетьманства Д. Многогрішного заарештований і засланий до Сибіру, де і помер.

ГЕДИМІН (Гедимінас) (р. н. невід.— 1341) — великий князь лит. (1316—41) — син Путувера, брат Витеня. Вів непримиренну боротьбу з нім. лицарями, яким завдавав ряд поразок. У 1325 р. уклав союз із пол. королем Владиславом Локетком для спільної боротьби проти хрестоносців. У 1331 р. розбив в-ська Лівон. ордену під Пловцями (Польща). Активно проводив політику захоплення і приєднання укр. і білорус. земель. У 1319—20 рр. захопив Берестейську землю і Дорогичин, а згодом Кам'янець та ін. міста. У васальній залежності від Г. перебували Мінське,

Вітебське, Друцьке і Турово-Пінське князівства, завершив підкорення Полоцького князівства. Після смерті Юрія II Болеслава в 1340 р. поставив свого сина Любарта князем Волині. Г. почав титулувати себе «королем литовців і руських». Г. вважається засновником столиці Литви Вільнюса, яка вперше згадується у 1322—23 рр. Смертельно поранений під час облоги нім. фортеці Байєрбург на р. Німан.

ГЕНЕРАЛЬНА БУЛАВА — у період укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. одна з назв ген. штабу Армії УНР.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — найвища адмін. установа Гетьманщини в 17—18 ст. Створена Б. Хмельницьким під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Під керівництвом гетьмана здійснювала все військ., адмін., судове і фінансове управління. Наглядав за її діяльністю ген. писар. До складу Г. в. к. входила вся ген. старшина, крім ген. судді. Слідкувала за виконанням рішень Ген. військ. суду з крим. і політ. справ. Все діловодство провадилось укр. мовою. Місцем перебування Г. в. к. була гетьманська резиденція (в різні часи Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів). З 28.11.1720 р. указом Петра І позбавлена фінансових і судових функцій. З 1722 р. діяльність Г. в. к. контролювалась Малорос. колегією. В 1727—34 рр. за гетьманства Д. Апостола знову підпорядковувалась гетьману. Після його смерті реорганізована у Правління гетьманського уряду. За гетьмана К. Розумовського була відновлена і функціонувала до остаточної ліквідації рос. урядом гетьманства 10(21).11.1764 р.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА — найвищий держ. і політ. орган у часи Гетьманщини протягом 1648—1750 рр. Скликалася для обрання гетьмана або вирішення важливих держ., політ., військ. і судових питань, обговорювала зовнішньополіт. справи. Г. в. р. скликалася спец. універсалами гетьмана. Брати участь у раді мали всі козаки, іноді делегації від міщан, в окремих випадках селяни (т. зв. Чорна рада). Учасники Г. в. р. утворювали коло, в центрі якого стояв гетьман зі старшиною. Число присутніх могло сягати кількох тис. Постійного місця проведення Г. в. р. не було. Найчастіше рада збиралася на р. Росава (Київщина) та в м. Переяславі. Наприкін. 17 ст. вплив її на держ. життя України послаблюється. Осн. функції переходять до ради старшини. На поч. 18 ст. Г. в. р. збиралася лише для затвердження рішень, які вже прийняли гетьман і ген. старшина. В лют. 1750 р. відбулась остання Г. в. р. (див. Глухівська рада 1750, 1763 рр.), на якій було проголошено гетьманом України К. Розумовського.

ГЕНЕРАЛЬНА ГУБЕРНІЯ (генерал-губернаторство) — тимчасова адмін.-терит. одиниця, утворена 12.10.1939 р. гітлерівським урядом (під час Другої світової війни) у центр.-сх. частині Пол. держави. Адмін. центром був Краків. До складу Г. г. входили й укр. етнічні землі: Лемківщина, Підляшшя, частина Посяння і Холмщина (заг. площа 16 тис. км^2). 1.08.1941 р. Г. г. була об'єднана з дистриктом (провінцією) Галичина. На чолі Г. г. стояв генерал-губернатор (Г. Франк), якому належала вся повнота адмін. і військ. влади. Г. г. поділялась на окружні староства

(«крайзгауптманшафти») та виділені в окремі одиниці «вільні міста» («крайзфрайштадти») на чолі з штадтгауптманами. В Галичині було відновлено поділ на повіти і гміни. Сільське населення отримало право терит. самоврядування. Окупаційний режим на галицьких землях був дещо ліберальніший, ніж на решті укр. територій, що пов'язано з тривалим перебуванням у складі Австро-Угорщини.

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — найвища фінансова установа гетьманського уряду у 1723—81 рр. на Лівобережній Україні. Г. с. к. займалася збиранням податків з населення, відала військ. скарбом, контролювала держ. прибутки та видатки, наглядала за будівництвом укріплень. Г. с. к. очолював ген. підскарбій. Знаходилась у Глухові.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА — 1) вища держ. адміністрація в Гетьманщині в II пол. 17 — 18 ст. Г. с. становила найближче оточення гетьмана. До її складу входили ген.: обозний, суддя, писар, підскарбій, хорунжий, бунчужний, 2 осавули. Г. с. брала участь у Ген. військ. раді, вирішувала найважливіші політ., адмін. та військ. питання, проводила дипломатичні переговори, відала фінансами і судовими установами, очолювала збройні сили Гетьманщини. Протягом 18 ст. права Г. с. у вирішенні держ. справ України постійно обмежувалися заходами царського уряду. У міру обмеження царизмом держ. прав України Г. с. втрачає свої функції. На поч. 80-х рр. 18 ст. Г. с. як адмін. орган перестала існувати; 2) у період Гетьманату 1918 р.— вищий старшинський командний склад збройних сил Укр. держави, до якого належали ген. хорунжий, ген. бунчужний і ген. осавул.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЕКРЕТАРСТВО СУДОВИХ СПРАВ УНР — галузевий держ. виконавчий орган у складі УНР. Утворене УЦР у черв. 1917 р. Його завданням була «реконструкція» системи права і судових установ відповідно до «прагнень революційної демократії» і «колективної волі свідомого народу». Г. с. с. с. УНР складалося з кримінал. і цив. департаментів (вони поділялися на відділи), кодифікаційної комісії, канцелярії та деяких ін. підрозділів. У груд. 1917 р. при Г. с. с. с. УНР почала функціонувати головна тюремна управа, начальник якої був товаришем-«заступником» ген. секретаря. За часів Директорії замість Г. с. с. с. УНР було утворено міністерство юстиції. Частково воно виконувало функції попереднього секретарства, але ні секретарство, ні міністерство юстиції за тих умов не мали можливостей для налагодження діяльності нової судової системи.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ — 1) виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у Гетьманщині II пол. 17 — 18 ст., член ген. старшини. До обов'язків Г. б. належало берегти і захищати у воєн. часи бунчук — символ гетьманської влади. Під час бойових дій керував відділами козацького в-ська. Г. б. виконував важливі доручення гетьмана, що стосувалися судових справ, дипломатичної служби; 2) в період Гетьманату 1918 р.— військ. звання особи вищого командного складу у збройних силах Укр. держави. Разом з ген. хорунжим і ген. обозним становив ген. старшину.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД (Генеральний малоросійський суд) — найвища судова установа Гетьманщини в II пол. 17 — 18 ст. Виник під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Підпорядковувався гетьманові. Розглядав справи про вбивства, грабежі, підпали маєтків тощо. Найважливіші справи (напр., злочини проти Укр. держави, невиконання розпоряджень гетьмана та ін.) та суд над ген. військ. і полковою старшиною розглядались у Г. в. с. членами ген. старшини. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Рішення Г. в. с. могло бути оскаржене у гетьмана. За гетьманства К. Розумовського складався з 12 членів: 2 ген. суддів і 10 виборних членів. Офіційно діяв до утворення в регіоні намісництв (1781). Продовжив діяльність у 1797—1831 рр.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ — 1) вища службова особа держ. адміністрації у Гетьманщині в II пол. 17 — 18 ст. Входив до складу ген. старшини (див. Обозний); 2) у період Гетьманату 1918 р.— найвище військ. звання у збройних силах Укр. держави. Разом із ген. хорунжим і бунчужним становив ген. старшину.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ — член ген. старшини, вища службова особа держ. адміністрації у Гетьманщини в II пол. 17 — 18 ст. Г. о. був найближчим помічником гетьмана у військ. питаннях, розслідував тяжкі злочини, брав участь у переговорах з іноземними послами, виконував обов'язки наказного гетьмана. Г. о. здійснював інспектування в-ська, вів козацькі списки, брав участь у роботі Ген. військ. канцелярії, охороняв гетьманську булаву.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР — 1) член ген. старшини, вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні в II пол. 17—18 ст. Іноземці називали його канцлером. Г. п. керував діяльністю Ген. військ. канцелярії, приймав іноземних послів, брав участь у виробленні умов міжнар. договорів, вів дипломатичне листування. Г. п. зберігав держ. печатку; 2) у 1917—18 рр.— член Ген. Секретаріату УЦР, вища службова особа УНР. Вів справи укр. уряду, зберігав держ. печатку, утверджував законність та чинність документів. Посада Г. п. існувала з 15(28).06.1917 р. до 9(22).01.1918 р. Г. п. були П. Христюк, О. Лотоцький. З листоп. 1917 р. справи Ген. Секретаріату вів заступник Г. п. І. Мірний. 22.01.1918 р. у зв'язку з перетвореннями Ген. Секретаріату у Раду народних міністрів УНР, замість Г. п. було встановлено посаду держ. писаря. Держ. писарем УНР став П. Мірний. У період Укр. держави функції Г. п. виконував держ. секретар.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ — вища службова особа держ. адміністрації в Україні в сер. 17—18 ст., член ген. старшини. Відав держ. скарбницею, прибутками і витратами коштів. Г. п. керував збиранням податків, встановлював мита. Г. п. стояв на чолі Ген. скарбової канцелярії.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД (Генеральний військовий суд) — 1) найвища судова установа Гетьманщини. Існував з періоду Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. до кін. 18 ст. Склад суду часто змінювався. Спочатку до нього входили ген. суддя і писар. Потім суд став колегіальним: до його складу ввели

ще одного ген. суддю, членів ген. старшини та значкового т-ва. Нерідко в роботі Г. с. брали участь полковники, сотники, представники сотен. старшин. Г. с. діяв як суд першої інстанції у справах ген. старшини, полковників, бунчукових товаришів та гетьманських «протекціоналістів» (осіб, вилучених з-під юрисдикції ін. судів і взятих під безпосередню протекцію гетьмана). Розглядав справи про вбивство, підпали, пограбування тощо. Особливою сферою діяльності Г. с. було вирішення земельно-межових спорів: це робили комісари, тобто межові судді, яких посилали на місце спору. Якщо вони не могли вирішити спір, тоді передавали його Г. с. Останній був також апеляційною інстанцією для нижчих судів. Наказний гетьман П. Полуботок увів до складу Г. с. 4 асесорів, щоб зменшити судові тяганини. У 1722 р. Г. с. було підпорядковано Малорос. колегії. За новою реорганізацією 1728 р. Г. с. складався з 3 суддів-українців і 3 суддів-росіян. Президентом був гетьман. 17.11.1760 р. гетьман К. Розумовський ще раз реорганізував Г. с.— на зразок Лит. трибуналу. Суд складався з 12 депутатів: 2 ген. суддів і 10 депутатів від полків, обраних на рік полковою старшиною і сотниками. Після скасування Гетьманщини депутатів замінено постійними членами — укр. і рос., а сам суд підпорядковано 2-й Малорос. колегії. З утворенням намісництв (1781) Г. с. ліквідовано, але фактично він існував до 1790 р. 1797 р. замість Г. с. утворено Ген. малорос. суд; 2) найвищий судовий орган УНР і Укр. держави в 1917—1918 рр., створений законом УЦР 2(15).12.1917 р. (за ін. даними 4(17).12.1917). Організація і порядок діяльності Г. с. визначався даним законом до прийняття Установчими зборами України Конституції УНР. Г. с. складався з 3 департаментів: цив., кримінал., адмін. Виконував свої функції на території України і мав здійснювати нагляд за судовою діяльністю суддів УНР в межах, установлених законом. Члени Г. с. мали звання ген. суддів. Керівництво Г. с. належало старшому за віком ген. судді. При Г. с. створювалась прокуратура (прокураторія). Законом ради міністрів Укр. держави від 2.06.1918 р. повноваження Г. с. були продовжені до утворення Держ. сенату (8.07.1918). До складу сенату входили 3 Г. с.— адмін., кримінал., цив.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД УНР — найвища судова установа в Україні, створена ЦР 2.12.1917 р. Складався з цив., кримінал. та адмін. департаментів. Його члени обиралися ЦР за поданням ген. секретаріату і одержували звання ген. суддів. Один із них за призначенням ген. секретарства УНР керував канцелярією та госп. частиною Г. с. УНР. У складі Г. с. УНР діяла прокуратура, яку очолював ст. прокурор, теж призначений ген. секретарством судових справ. 2.01.1918 р. суддями Г. с. УНР були обрані М. Пухтинський, П. Ачкасов, О. Бутовський та ін. Старшим прокурором Г. с. УНР став Д. Маркович. Він призначав ін. прокурорів, слідчих і присяжних адвокатів. Керівництво канцелярії з 4.01.1918 р. здійснював М. Радченок. В установі працювали також 4 писарі, 10 їхніх помічників, 3 судових виконавці, реєстратор, скарбник та архіваріус. Прокуратура суду складалася зі старшого прокурора, 3 прокурорів,

писаря та його помічника. Г. с. УНР діяв і за доби Гетьманату. У лип. 1918 р. він був замінений Держ. сенатом. 2.01.1918 р. Директорія скасувала Держ. сенат і відновила діяльність Г. с. УНР на підставі закону ЦР від 2.12.1918 р. під новою назвою Найвищий суд УНР, який в офіційних документах називався ще і Народницьким судом УНР.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ — 1) посадова особа ген. суду доби Гетьманщини (сер. 17 — 18 ст.). Займався судочинством та організацією діяльності ген. суду. Крім судових функцій, Г. с. виконував також окремі доручення гетьмана і ради старшин; 2) суддя ген. суду УНР.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ — 1) член ген. старшини, вища посадова особа гетьманської адміністрації в Україні у 17—18 ст. Офіційним обов'язком Г. х. була охорона головної хоругви козацького в-ська. Г. х. відав здебільшого військ. справами і власне був ад'ютантом гетьмана: виконував важливі військ. та дипломатичні доручення гетьмана, призначався наказним гетьманом; 2) у період Гетьманату 1918 р.— військ. звання особи вищого командного складу у збройних силах Укр. держави. Разом із ген. бунчужним і обозним становили ген. старшину.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР (У ВІЙНІ) — комплекс природних і соц.-екон. умов конкретних ТВД, стратег. напрямів, що впливають на підготовку і ведення воєн. дій.

ГЕОПОЛІТИКА — наука, що вивчає та аналізує в єдності геогр., політ. та ін. взаємопов'язані чинники, які впливають на воєн.-екон. потенціал держави.

ГЕРАСИМЕНКО Василь Пилипович (1900—61) — народний комісар оборони УРСР (1944—45), генерал-лейтенант. Н. 11(24).04.1900 р. у с. Велика Бурімка (нині Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.). Закінчив курси командного складу (1922), Мінську об'єднану військ. школу (1927), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1931), Вищі академічні курси при Військ. академії Ген. штабу ЗС СРСР ім. К. Є. Ворошилова (1949). З 1918 р. у Червоній армії — командував взводом, ротою, батальйоном. Після закінчення академії служив на штабних посадах: начальника операт. відділення, начальника штабу дивізії. З 1937 р.— командир 8-го стрілец. корпусу, з 1938 р.— заступник командувача в-ськ Київ. особливого військ. округу. У роки Великої Вітчизняної війни командував 21-ю, 13-ю арміями на Зах. ф-нті (черв.— лип. 1941). У верес.— листоп. 1941 р.— заступник командувача в-ськ Резерв. ф-нту з тилу, помічник начальника тилу Червоної армії з постачання півн. ф-нтів. З груд. 1941 р.— командувач в-ськ Сталінгр. військ. округу. Протягом верес. 1942 — листоп. 1943 р.— командувач в-ськ 28-ї армії на Сталінгр., Півд. і 4-му Укр. ф-нтах. У 1943 р. армія під його командуванням брала участь у Мелітоп. операції, прорвала оборону на р. Молочна і внесла вагомий вклад у визволення Донбасу від нім. загарбників. З січ. 1944 р.— командувач в-ськ Харк. військ. округу, з берез. 1944 до жовт. 1945 р.— народний комісар оборони України і командувач в-ськ Київ. військ. округу. 13.11.1945 р. рішенням Верховного Голов-

нокомандувача ЗС СРСР звільнений з посади народного комісара УРСР та командувача Київ. військ. округу і переведений до Риги на посаду заступника командувача Прибалт. військ. округу. У верес. 1953 р. звільнений у запас за станом здоров'я. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 1-го ступеня, Кутузова 2-го ступеня, медалями. Помер 13.02.1961 р. Похований у м. Києві.

ГЕРАСИМОВ Іван Олександрович — командувач в-ськ Червонопрапорного Київ. військ. округу (1975—84), генерал армії, Герой України. Н. 8.08.1921 р. у с. Пестровка (Стерлітакмак. р-ну Башкир. АРСР). У Червоній армії з 1938 р. Закінчив Ульянівське танк. училище (1940), із золотими медалями Військ. академію бронетанк. в-ськ (1955) і Військ. академію Ген. штабу ЗС СРСР (1966). Командиром танк. роти брав участь у воєн. діях у Бессарабії (1940). Учасник Великої Вітчизняної війни — з черв. 1941 р. на Півд., Півд.-Зах., Північнокавказькому, Закавказькому, Воронезькому і 1-му Укр. ф-нтах. Брав участь у боях за визволення Києва (1943) у складі 3-ї гвард. танк. армії на Букрин. і Лютеж. плацдармах. Командир 59-го важкого танк. полку. Брав участь у війні з Японією в складі 2-го Далекосх. ф-нту на посаді начальника штабу окремої танк. бригади. У повоєн. роки — командир полку, заступник командира і командир танк. дивізії, заступник командувача, начальник штабу і командувач танк. армії. З 1973 р.— командувач Півн. групи в-ськ. З 1975 до 1984 р.— командувач в-ськ Червонопрапорного Київ. військ. округу. З 1984 р.— головнокомандувач в-ськ Півд.-Зах. напрямку. У 1986 р. брав активну участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, очолював опер. групу МО СРСР, до складу якої входили частини і з'єднання ряду військ. округів ЗС СРСР. У 1989—91 рр.— головний інспектор групи ген. інспекторів МО СРСР. З 1989 р.— голова головної редакційної колегії «Книги Пам'яті України». З 1991 р. очолює громадську організацію — Раду організацій ветеранів України. Нагороджений відзнакою Президента України «Герой України» з врученням ордена «Золота Зірка» (27.10.1999), Почесною відзнакою Президента України (1994), орденами Богдана Хмельницького 3 (1995), 2 і 1-го ступенів (1999), Почесною зброєю (2001), 10 орденами СРСР, у тому числі 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, багатьма медалями, іноземними орденами та медалями.

ГЕРМАНАРІХ (р. н. невід.— 375) — остготський король з роду Аманів, який у 4 ст. підкорив своїй владі остготські та вестготські племена, а також дрібні угро-фінські племена Поволжя. Підкорені Г. племена були обкладені даниною. Вів війни з антами, племінний союз яких очолював вождь Бож. Готський племінний союз, який очолював Г., був нетривким держ. об'єднанням. У 375 р. він був розгромлений гунами, а Г. покінчив життя самогубством.

ГЕРЦИК Григорій Павлович (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч поч. 18 ст., наказний полковник полт. (з 1705), згодом — ген. осавул (1711—19) у П. Орлика.

Підтримував укладення укр.-швед. воєн. союзу та політику гетьмана І. Мазепи, спрямовану на ліквідацію моск. влади в Україні. Після Полт. битви 1709 р. разом із гетьманом і більшістю старшини змушений був відступити у Бендери. Служив ген. писарем в уряді П. Орлика. З 1720 р. Г. виконував таємні доручення гетьмана у Польщі. Схоплений агентами моск. посла у Варшаві С. Долгорукого. Вивезений до Росії і ув'язнений у Петропавл. фортеці. Подальша доля невідома. За деякими даними, після 1728 р. проживав у Москві.

ГЕТИ — племена фракійського походження, які у 6—4 ст. до н. е. проживали на пн Балкан. п-ва та у пониззі Дунаю. Згадки про них містяться у творах давньогр. авторів, зокрема Геродота та Страбона. Брали участь у війні з перським царем Дарієм І у 513 р. до н. е. Впродовж 4 ст. до н. е. вели війни з македонськими царями Філіппом III та його сином Олександром. З сер. І ст. до н. е. до поч. II ст. н. е. вели війни з Рим. державою, які закінчились поразкою Г. і включенням заселених ними земель до складу рим. провінції Дакія. Протягом тривалого часу нападали на гр. колонії у Півн. Причорномор'ї, в результаті чого деякі з них (Тіра, Ольвія) були майже цілком знищені.

ГЕТЬМАН (від нім. Hauptmann, пол. hetman — начальник) — 1) в Польщі та Великому князівстві Лит. з II пол. 15 ст.— командувач збройних сил. Початково Г. призначався королем на час воєн. дій. З 1503 р. посада Г. великого коронного, а згодом Г. великого лит. стала постійною, а з 1581 р.— довічною. У 1527 р. Г. стали найвищими військ. керівниками. Помічниками їх були Г. польні (коронний та лит.). Займалися організацію постачання в-ська, розвідки, керували найманими в-ськами тощо; 2) після утворення у 1572 р. укр. реєстрового козацького в-ська Г. стали називати його керівників. Уряд Речі Посполитої всіляко уникав вживання даного титулу і підміняв його виразом «старший його Королівської Милості Війська Запорозького». Однак козацькі керівники продовжували вживати титул Г. (К. Косинський, С. Наливайко, Т. Федорович). Повноваження Г. реєстрового козацтва були суттєво обмежені урядом Речі Посполитої, а часто ця посада взагалі скасовувалася. Так, після придушення коз.-сел. повстань 1637—38 рр. замість Г. було призначено урядового комісара; 3) в результаті відновлення внаслідок Нац.-визв. війни укр. народу сер 17 ст. Укр. держави Г. став її главою. В його руках була зосереджена вся повнота виконавчої, законодавчої та судової влади, він здійснював зв'язки України з іноземними державами, мав значний вплив на церковні справи. Гетьманські укази — універсали — були обов'язковими для всього населення. Ознаками влади Г. були бунчук та булава. Після Переясл. Ради 1654 р. і укладення Березневих статей 1654 р. з Росією розпочалося обмеження повноважень Г. Його формально обирали на ген. військ. раді на невизначений строк за погодженням з царським урядом. Пізніше на практиці відбулося призначення Г. царем. Новообраний Г. затверджувався у Москві чи Петербурзі і укладав з Росією спец. договір (статті). Г. очолював уряд України — ген. старшину,— що разом з полковниками утворювала старшинсь-

ку раду, яка мала значний вплив на держ. справи. Посада Г. на Лівобережній Україні існувала до 1764 р. (з перервами у 1722—27 та 1734—50 рр. його резиденція послідовно знаходилась у м. Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові). З 1663 до 1681 р. посада Г. існувала також на Правобережній Україні (П. Тетеря, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, М. Ханенко), а у 1710—42 рр. Г. України в еміграції був П. Орлик. Впродовж квіт.— груд. 1918 р. на чолі Укр. держави стояв П. Скоропадський, який мав титул Г.

ГЕТЬМАН Андрій Лаврентійович (1903—87) — командувач в-ськ Прикарп. військ. округу (1958—64), генерал армії, Герой Рад. Союзу. Н. 22.09(5.10).1903 р. у с. Клепали (нині Буринського р-ну Сум. обл.). У Червоній армії з 1924 р. Закінчив військ. школу (1927) і Військ. академію моторизації та механізації РСЧА (1937). У 1938—40 рр.— начальник штабу, помічник командира механіз. бригади. Учасник бойових дій на р. Халхін-Голі (1939). З листоп. 1940 р.— командир танк. бригади, з берез. 1941 р.— начальник штабу механіз. корпусу на Далекому Сході. У верес. 1941 р.— командир 112-ї танк. дивізії, яка брала участь в обороні Москви. З квіт. 1942 р. командував 6-м (11-м гвард.) танк. корпусом, який брав участь у боях на Зах. і Півн.-Зах. ф-нтах, у Курській битві (1943), Житомирсько-Бердичівській (1943—44), Корсунь-Шевченківській, Проскурівсько-Чернівецькій і Львівсько-Сандомирській операціях (1944). З серп. 1944 до трав. 1945 р.— заступник командувача 1-ї гвард. танк. армії. У повоєн. період — командувач бронетанк. і механіз. в-ськ військ. округів, начальник штабу і заступник начальника бронетанк. і механіз. в-ськ Рад. армії, командувач Окремої механіз. армії. У 1958—64 рр.— командувач в-ськ Прикарп. військ. округу. З 1964 р.— голова ЦК ДТСААФ СРСР, з 1972 р.— військ. інспектор-радник групи ген. інспекторів МО СРСР. Нагороджений 16 орденами СРСР, у тому числі 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 6 орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2-го ступеня, Богдана Хмельницького 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями, а також іноземними орденами. Нагороджений Почесною зброєю. Помер 8.04.1987 р., похований у Москві.

ГЕТЬМАН ПОЛЬНИЙ (двірський) — у Великому князівстві Лит. з кін. 15 ст. та у Польщі з 30-х рр. 16 ст. до 18 ст. заступник гетьмана великого коронного.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ — держ.-правові документи, що визначали насп.-політ. устрій Укр. держави 17—18 ст.— Гетьманщини — та її взаємовідносини з Рос. державою. Здебільшого вони укладались з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками моск. царя. У багатьох угодах містилися посилання на Березневі статті 1654 р. гетьмана Б. Хмельницького: вони дещо конкретизували, змінювали або скасовували окремі пункти договору. Г. с. відображали осн. тенденцію царського уряду — планомірно наступати на права, що забезпечували особливий статус Гетьманщини, передовсім це стосувалося самостійності гетьманської влади. Проводячи політику нац.

гноблення, розпалюючи розбрат в Україні, моск. царат обмежував її суверенні здобутки, підпорядкував внутр. життя Гетьманщини своїм самодерж. інтересам. Г. с. називали або іменем гетьмана, який підписав їх, або за місцем, де було прийнято документ. Відомі статті Переяславські 1659 р. Ю. Хмельницького, Батуринські 1663 р. І. Брюховецького, Глухівські 1669 р. Д. Многогрішного, Конотопські 1672 р. та Переяславські 1674 р. І. Самойловича, Коломацькі 1687 р. І. Мазепи, Решетилівські 1709 р. І. Скоропадського, «Рішительні (конфірмовані) пункти» 1728 р. Д. Апостола.

ГИРЯ (Гира) Іван (р. н. невід.— 1655) — укр. військ. діяч, полковник білоцерк. (1648—49, за ін. даними — 1652—55). В 20—30-х рр. 17 ст. запорозький полковник і військ. суддя. Учасник Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст., в ході якої очолював Білоцерк. полк. Брав участь у багатьох битвах проти пол. загарбників. Помер під час епідемії чуми в Умані.

ГІРЕЇ (Гереї, Гераї) — династія крим. ханів (15—18 ст.). В 1449 р. засновник династії Г. Хаджі-Гірей, скориставшись занепадом Золотої Орди, проголосив незалежність Крим. ханства. В 1475 р. син Хаджі Г. хан Менглі-Гірей був змушений визнати себе васалом тур. султана. Резиденцією Г. було спочатку м. Солхат (Старий Крим), а згодом — Бахчисарай. Влада Г. обмежувалася впливом великих феодальних родів (Ширин, Барин, Кипчак, Аргин та ін.), які відігравали значну роль у політ. житті Крим. ханства і нерідко вступали у відкриту боротьбу проти династії. Г. організовували і очолювали постійні грабіжницькі напади на Україну. На поч. Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. хан Іслам-Гірей III вступив у союз з гетьманом України Б. Хмельницьким, але, щоб не допустити вирішальних перемог укр. армії, зраджував під час Зборівської 1649 р., Берестецької 1651 р. і Жванецької 1653 р. битв. Після захоплення Криму Рос. імперією в 1783 р. останній крим. хан Шагін-Гірей був змушений зректися престолу і виїхати до Туреччини.

ГІРНЯК Никифор (1885—1962) — укр. військ. діяч, сотник УСС, отаман УГА. Н. на Станіславщині (тепер Ів.-Франк. обл.). Викладав у Рогатинській гімназії. На поч. Першої світової війни — командир сотні Легіону УСС. З 14.03.1915 р. призначений комендантом коша УСС, який очолював до 1.11.1918 р. В сер. жовт. 1918 р. делегований від УСС до складу Укр. гетьманського військ. комісаріату, який діяв у Львові. Учасник укр.-пол. війни 1918—19 рр. В груд. 1919 р. Г. очолював Вінницький ревком УГА, брав участь у створенні Червоної УГА. Після завершення укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. емігрував у США. Автор спогадів «Червона УГА».

ГЛАДКИЙ Йосип Михайлович (1789—1866) — останній кошовий Задунайської Січі. Н. в с. Мельниках на Черкащині. Працював у Одесі, а звідти перебрався на Задунайську Січ і вступив до козацтва. Був обраний курінним, а пізніше — кошовим отаманом. 18(30).05.1828 р. під час рос.-тур. війни 1828—29 рр. на чолі невеликого козацького загону (500 чол.), забравши клейноди і військ. скарб, пере-

йшов на сторону рос. в-ськ в р-ні Ізмаїла. За це тур. уряд жорстоко помстився укр. населенню в Добруджі. Після війни Г. було присвоєно звання полковника і доручено сформувати Азов. козаче в-сько. В 1852—53 рр. Г.— наказний отаман цього в-ська. Вийшовши у відставку, проживав разом із сім'єю у своєму маєтку у с. Новопетропавлівка Олександрівського повіту Катериносл. губернії.

ГЛАДКИЙ Матвій (р. н. невід.— 8(18).05.1652) — укр. військ. діяч, полковник миргород., фундатор церкви у Миргороді, учасник Корсунської 1648 р. і Пилявецької 1648 р. битв, походів на Львів і Замостя. Восени 1648 р. керував козацькими в-ськами, які вели боротьбу проти пол.-лит. частин на північноукр. землях і в Білорусі. В груд. 1648 р. Г. з Б. Сокальським були послані гетьманом Б. Хмельницьким на елекційний сейм у Варшаву. Під час Берестецької битви 1651 р., коли татари взяли у полон Б. Хмельницького, виконував обов'язки наказного гетьмана. Будучи незгідним з умовами Білоцерк. мирного договору 1651 р. і вимагаючи продовження воєн. дій, разом з козацькими загонами Л. Мозирі та Бугая протидіяв вступові пол. в-ськ на територію Гетьманщини. Схоплений і страчений 8(18).05.1652 р. разом з Л. Мозирою і А. Хмелецьким на вимогу укр.-пол. військ. комісії (С. Аксак, К. Завіша, С. Маховський, С. Лянцкоронський), яка наглядала за дотриманням умов договору. «Літопис Самовидця» містить свідчення про те, що Г. після битви під Берестечком намагався захопити гетьманську владу. Похований у с. Миргородці недалеко від Миргорода.

ГЛОБА Іван (р. н. невід.— 1791) — останній військ. писар Запорозької Січі (1765—75). Після зруйнування Січі (1775) Г. був заарештований і засланий до Туруханська Тобольської губернії.

ГЛУХ (Глухий) Йосип (р. н. і см. невід.) — уман. полковник (1648—54). Восени 1648 р. Г. після загибелі І. Ганжі призначений уман. полковником. У 1649 р. брав участь у всіх битвах укр. армії проти пол. загарбників. У берез. 1651 р. Г. на чолі 10-тис. козацького загону розбив пол. в-ська під Липовцем (тепер Вінницька обл.) і примусив коронного гетьмана М. Калиновського зняти облогу Вінниці, яку обороняв полковник І. Богун. Учасник Берестецької битви 1651 р. Зі своїм полком наздогнав під Синіми Водами крим. татар, які покинули поле битви під Берестечком і почали грабувати Україну, та розбив один з їхніх загонів. Разом із М. Гладким, Л. Мозирою, А. Хмелецьким належав до старшинської опозиції, яка не визнавала умов Білоцерк. мирного договору 1651 р., і перешкоджав вступу пол. в-ськ на Правобережну Україну. Брав участь у Батозькій битві 1652 р. і поході укр. в-ськ на чолі з Т. Хмельницьким у Молдавію в 1653 р. В січ. 1654 р. на Переясл. Раді відмовився разом із полковником І. Богуном присягнути на вірність моск. царю. В січ. 1655 р. спільно з І. Богуном обороняв Умань від пол. в-ськ. Подальша доля невідома.

ГЛУХІВ — місто, центр Глухів. р-ну Сум. обл. на р. Есмань (притока р. Сейм). Перша згадка про Г. міститься в Іпатіївському літописі (під 1152). В II пол. 14 — 15 ст.— центр Глухів. князівства. З 1648 р.— сотенне м-ко Ніжин.

полку. В 1669 р. у Г. був обраний гетьманом Д. Многогрішним для укладання Глухів. статей 1669 р. У 1708—22 і 1727—34 рр. Г.— гетьманська столиця, а в 1722—27 і 1764—86 рр.— місце перебування Малорос. колегії. В лют. 1750 р. у Г. відбулась Глухів. рада, на якій гетьманом Лівобережної України обрано К. Розумовського. У Г. народились видатні укр. композитори М. Березовський, Д. Бортнянський, художники А. Лосенко, М. Мурашко.

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750, 1763 рр.— зібрання козацької старшини, пов'язані з обранням гетьмана і діяльністю К. Розумовського. 16.01.1750 р. за наказом імператриці Єлизавети Петрівни в Глухів (нині Сум. обл.) прибув генерал-майор граф І. Гендриков з жалуваною грамотою і вимогою до верхівки старшини підписати «Прошення» про обрання гетьманом К. Розумовського. Урочисте обрання (елекція) гетьмана відбулося 22.02 в присутності ген. і полкових старшин, бунчукових і військ. «товаришів», ін. представників укр. соц. еліти, а також вищого православного духовенства на чолі з київ. митрополитом Тимофієм Щербацьким і трьома єпископами. Тим самим було вдруге відновлено ін-т гетьманства, скасований у 1734 р. У 1763 р. К. Розумовський, після участі в двірцевому перевороті у Петербурзі (1762), повернувся до Глухова. Тут гетьман і вищі посадові особи його адміністрації підготували на ім'я імператриці Катерини II дві чолобитні. Одна з них стосувалася поліпшення вищої освіти в Гетьманщині, а саме: передбачалося перетворити Києво-Могилянську академію на ун-т і заснувати ун-т у Батурині. У другій чолобитній було клопотання про відновлення давніх прав України та визнання спадковості гетьманства за родиною Розумовських. Такі заходи викликали гостре невдоволення Катерини II і дали їй привід для остаточного скасування влади гетьмана та перетворення Малоросії на одну з провінцій Рос. імперії.

ГОГОЛЬ Ілля (р. н. невід.— 1649) — козацький полковник, сподвижник гетьмана Б. Хмельницького. Походив з козацької родини. На поч. 1648 р. приєднався до повстанського в-ська. Навесні 1649 р. Г. був посланий Б. Хмельницьким на чолі 12-тис. загону на допомогу білорус. повстанцям. У ході боїв, завдавши поразки лит. армії Я. Радзивілла, примусив її відступити в р-н м. Речиці. Протягом майже трьох місяців в-ська під командуванням Г. вели героїчну боротьбу проти загарбників. Лише в черв. лит. в-ська, отримавши значні підкріплення, змогли перейти в наступ. 17(27).07.1649 р. 7-тис. загін Г. був оточений ворожими частинами біля с. Загалля (тепер Республіка Білорусь). Сам Г. і майже всі козаки загинули у бою.

ГОГОЛЬ Остап (р. н. невід.— 1679) — укр. військ. діяч доби Хмельниччини та Руїни. Родом з Волині. До 1648 р.— ротмістр хоругви «панцерних козаків» в Умані. Після Корсунської битви 1648 р. перейшов на бік повстанців і був призначений гетьманом Б. Хмельницьким уман., а з 1654 р.— поділ. полковником. У 1658 р. намагався вигнати моск. залоги з Києва. Прихильник гетьмана П. Тетері. У 1663 р. Г. як полковник брацл. брав участь у поході в-ськ П. Тетері та пол. армії під командуванням Яна II Казимира у Лівобережну Україну. На поч. 1664 р. оголосив

себе підданим моск. царя. Згодом активно підтримував гетьмана П. Дорошенка. В 1671—74 рр.— наказний гетьман Правобережної України. Зневірившись у боротьбі з пол. та моск. загарбниками, постригся у ченці Межигірського монастиря, де 9.01.1679 р. помер. За деякими даними, похований у Києві.

ГОЛИЙ Гнат (р. н. і см. невід.) — запорозький козак, один із керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні, зокрема в р-ні Чорного Лісу. В 30—40-х рр. 18 ст. організував у верхів'ї р. Інгул гайдамацький загін, який здійснював напади на маєтки пол. шляхти. В 1741 р. стратив у с. Степашках на Вінниччині (тепер село Гайсин. р-ну Вінницької обл.) колишнього гайдамацького ватажка І. Чалого, який перейшов на службу до пол. шляхти. Загін Г. діяв в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки до 1748 р. Про героїчну боротьбу Г. проти пол. поневолювачів складено народні пісні. Яскравий образ Г., борця за волю України, відтворив у іст. драмі «Сава Чалий» визначний укр. драматург І. Карпенко-Карий.

ГОЛОВАТИЙ Антін (Антон) Андрійович (1744—97) — укр. військ. діяч, козацький старшина, кошовий отаман Чорномор. козацького в-ська (1797; за ін. даними — 1796—97). Навчався у Київ. академії. В період існування Нової Січі — полковий старшина, писар полкової канцелярії. Після зруйнування Запорозької Січі (1775) — капітан рос. армії. В 1787 р. Г. разом із запорозьким старшиною С. Білим сформував в-сько вірних козаків, яке в 1788 р. було перейменоване у Чорномор. козацьке в-сько. Займав у цьому в-ську посаду військ. судді, а в 1797 р. (за ін. даними — 1796) обраний кошовим отаманом. Під час рос.-тур. війни 1787—91 рр. і перського походу 1796—97 рр. Г. командував козацькими полками, які брали участь у боях проти турків і персів.

ГОЛОВАТИЙ Павло (бл. 1716—95) — укр. військ. діяч, останній кошовий суддя (див. В і й с ь к о в и й с у д д я) Нової Січі. Після зруйнування в 1775 р. рос. в-ськами Запорозької Січі Г. був заарештований і засланий у Тобольськ. Відбував ув'язнення у Знаменському монастирі, де і помер.

ГОЛОВАЦЬКИЙ Петро (р. н. невід.— черв. 1651) — укр. військ. діяч сер. 17 ст., полковник переясл. Походив із шляхетського роду на Поліссі. Служив жовніром пол. шляхетської хоругви, яка стояла залогою у фортеці Кодак. У лип. 1648 р. став організатором сел. повстання проти пол. загарбників (у Черніг.-Сівер. воєводстві). Загони на чолі з Г., які нараховували бл. 25 тис. повстанців, визволили Стародуб і ін. північноукр. міста і розпочали наступ на Білорусь. Згодом, за наказом Б. Хмельницького, Г. вів боротьбу проти пол. в-ськ на Волині. У 1648 р. очолював козацькі частини під час походу укр. армії під проводом Б. Хмельницького у Галичину. При облозі Львова вів від імені гетьмана переговори з львів. міщанами. В жовт.— листоп. 1648 р. під час облоги Замостя належав до тієї частини старшини, яка вимагала від гетьмана не укладати перемир'я з Польщею і продовжувати воєн. дії. У 1649 р. брав участь у боях проти пол.-лит. в-ськ на Чернігівщині і на території Великого князівства Лит. Загинув у Берестецькій битві 1651 р.

ГОЛОВІНСЬКИЙ Юліан (1894—1930) — укр. військ. і політ. діяч, сотник УГА. Член УВО і ОУН (з 1929). Н. в с. Радимно біля Перемишля (тепер територія Польщі). Навчався в укр. гімназії у Львові. Під час Першої світової війни мобілізований до австр. армії, воював на італ. ф-нті. Брав участь в укр.-пол. війні 1918—19 рр. З лют. 1919 р. командував Равською (шостою) бригадою УГА.

ГОЛОВНА ВІЙСЬКОВА ПРОКУРАТУРА (ГВП) — центральний орган єдиної системи військ. прокуратур колишнього СРСР, яку утворювали військ. прокуратури видів ЗС, військ. округів (ф-нтів), округів протиповітр. оборони, груп в-ськ, флотів, армій, флотилій, з'єднань, гарнізонів. ГВП входила до прокуратури СРСР. Забезпечувала прокурорський нагляд за виконанням законів у ЗС, орг.-метод. керівництво військ. прокуратурами, плановий та операт. контроль за їхньою діяльністю. Організувала комплектування військ. прокуратур особовим складом, навчання, виховання та перепідготовку кадрів. Водночас здійснювала нагляд за дотриманням законів у Міністерстві оборони СРСР і командуваннях прикорд. та внутр. в-ськ, розслідування особливо важливих кримінал. справ, складала зведені звіти про злочини в цілому у ЗС СРСР. Очолював ГВП головний військ. прокурор, який призначався президією ВР СРСР на 5 років і підпорядковувався ген. прокурору СРСР. У межах своєї компетенції головний військ. прокурор видавав накази та інструкції, давав вказівки, обов'язкові для усіх військ. прокуратур. Діяла колегія ГВП, склад якої затверджувався ген. прокурором СРСР. Осн. структурними підрозділами ГВП були управління та відділи, які очолювали старші помічники та помічники головного військ. прокурора. Структура і штати ГВП затверджувались ген. прокурором СРСР спільно з міністром оборони СРСР, а її особовий склад входив до штатної чисельності ЗС. Організація і порядок діяльності ГВП визначалися законом «Про прокуратуру СРСР» та положенням про військ. прокуратуру, затвердженим указом президії ВР СРСР (1966, нова редакція — у 1981). Свої повноваження у кримінал. та цив. судочинстві ГВП здійснювала, керуючись як законодавством СРСР, так і законодавством відповідної союз. республіки. Згідно з пост. ВР України «Про підпорядкування військових прокуратур» (30.01.1992) з 1.02.1992 р. усі військ. прокуратури, розташовані на території України, підпорядковуються Ген. прокурору України.

ГОЛОВНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ ШТАБ — військ. частина, яка керувала ходом 2-го Зимового походу Армії УНР у листоп. 1921 р. На чолі Г. п. ш. стояв генерал-хорунжий Ю. Тютюнник.

ГОЛОТА Ілля (Ілляш) (р. н. невід.— 1649) — укр. військ. діяч кін. 40-х рр. 17 ст., наказний полковник канівський. Учасник Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. На поч. 1649 р. посланий Б. Хмельницьким на чолі 10-тис. козацького загону у північноукр. землі і Білорусь для підтримки повстанського руху проти пол. загарбників. Навесні 1649 р. завдав нищівної поразки лит. армії князя Я. Радзивілла, примусивши його відступити до м. Речиці. Протягом трьох місяців укр. в-ська під

проводом Г. вели кровопролитні бої проти переважаючих сил ворога. 17(27).07.1649 р. (за ін. даними 7(27).06.1649) загін Г. потрапив в оточення в р-ні м. Загалля (тепер Любанського р-ну Менської обл.) і був розбитий пол.-лит. армією під командуванням Гонсевського і Денгофа. В одному з боїв загинув і сам Г.

ГОЛУБ Олифер Остапович (Стебліведь) (р. н. невід.— 1628) — козацький гетьман (1622—23), сподвижник гетьманів П. Сагайдачного і М. Дорошенка. Гетьманом був обраний 23.04.1622 р. на козацькій раді на р. Росаві на Київщині. Під час свого гетьманування організував мор. походи козаків проти Осман. імперії. В 1623 р. вислав посольство до Варшави на сейм з вимогами припинити переслідування укр. православного населення і підтвердити права і привілеї козацтва. В 1625 р. Г., будучи козацьким полковником, брав участь у нац.-визв. повстанні, яке очолив М. Жмайло. В 1628 р. був учасником козацького походу під проводом гетьмана М. Дорошенка у Крим на підтримку претендента на ханський трон Шагін-Гірея І. Загинув у бою під Бахчисараєм.

ГОЛУБАЇВ Олександр — полковник Армії УНР. У період Першої світової війни — офіцер рос. армії. У 1919 р.— командир 29-го гармат. полку 10-ї гармат. бригади групи січових стрільців.

ГОЛУБОВИЧ Всеволод Олександрович (1885—1939) — політ., держ. і громадський діяч. Член ЦК УПСР. З лип. 1917 р.— ген. секретар шляхів сполучення. З листоп. 1917 р.— ген. секретар торгу і промисловості. З січ. 1918 р.— Голова Ради народних міністрів і міністр закорд. справ УНР. Очолював делегацію ЦР на мирних переговорах у Бресті. Після гетьманського перевороту був заарештований нім. військ. владою. У 1921 р. засуджений у справі ЦК УПСР. Був амністований. Працював у промисловості — зав. відділом капітального будівництва ВРНГ УРСР. У 1931 р. засуджений у справі Укр. нац. центру. Помер у засланні.

ГОНКА ОЗБРОЄННЯ — процес прискореного накопичення державами-суперницями запасів зброї та військ. техніки, їх удосконалення на базі мілітаризації економіки і дедалі інтенсивнішого використання наук.-техн. досягнень з воєн. метою.

ГОНТА Іван (р. н. невід.— 1768) — один із керівників нац.-визв. повстання у Правобережній Україні 1768 р.— Коліївщини. Н. в с. Росішки на Уманщині (тепер Черкаської обл.). Спочатку служив козаком, пізніше — сотником надвірного в-ська у графа Потоцького в Умані. При наближенні гайдамацького в-ська на чолі з М. Залізняком до міста Г. разом із загоном надвірних козаків приєднався до повсталих. 9—10(20—21).06.1768 р. гайдамаки спільними зусиллями здобули Умань. Рада повсталих проголосила М. Залізняка гетьманом і князем уман., а Г. полковником і князем смілянським. Розгортання повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі і загроза поширення його у Лівобережній Україні викликали тривогу рос. уряду. Царські в-ська на чолі з генералом М. Кречетниковим, які вели на Правобережжі війну з загонами прихильників Барської конфедерації 1768 р., допомогли пол. шляхті придушити повстання. 27.06(8.07).1768 р. рос. в-ська підступно оточили повстанський

табір. М. Залізняк і Г. були по-зрадницьки заарештовані підрозділом полковника Гур'єва, а їхні загони роззброєні. Ін. гайдамацькі загони були розбиті у боях. Г. як пол. підданого рос. командування видало королівській владі. За наказом коронного гетьмана К. Браницького Г. після жахливих катувань, які він витримав з величезною мужністю, було страчено у с. Сербах поблизу Могилів-Подільського (тепер село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.). Збереглись численні народні перекази про Г. Художній образ Г. створено Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки».

ГОНЧАРЕНКО Аверкій (р. н. і см. невід.) — сотник Армії УНР. Командир загону юнкерів 1-ї Київ. юнацької школи ім. Б. Хмельницького. 16.01.1918 р. командував об'єднаним загоном студентів і юнкерів у бою з більшовиками біля станції Крути.

ГОРДІЄНКО Кость Гордійович (р. н. невід.— 1733) — кошовий отаман Запорозької Січі (1702—28, з перервами). Н. на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській колегії. На поч. 1702 р. обраний кошовим отаманом Старої Січі (див. Чортомлицька Січ). Проводив незалежницьку політику, виступав проти посягань моск. уряду на вольності Запорожжя. Очолював воєн. операції низовиків проти гарнізонів моск. фортець, збудованих в межах Вольностей В-ська Запорозького. Спочатку перебував в опозиції до гетьмана І. Мазепи через його формально лояльну політику щодо царського уряду. У берез. 1708 р. Г., подолавши попередні протиріччя між ним і гетьманом, на чолі 8-тис. загону запорожців приєднався (26.03.1709) до в-ськ І. Мазепи у Диканьці. За посередництвом гетьмана 28.03(8.04).1709 р. уклав угоду зі швед. королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Рос. держави. Поразка в Полт. битві 1709 р. швед.-укр. в-ськ змусила Г. відступити за межі України разом із І. Мазепою і Карлом XII. 26.06.1709 р. упорядкував переправу через Дніпро біля Переволочної, що дозволило гетьману, королю та частині гетьманських в-ськ і запорожців переправитись на правий берег. Після смерті І. Мазепи підтримував гетьмана П. Орлика, брав участь у створенні Конституції 1710 р. Весною 1711 р. очолив загін запорожців у невдалому поході П. Орлика на Правобережну Україну. В 1711—28 рр. Г. обирався кошовим отаманом Олешківської Січі. Виступав проти повернення запорожців на територію України, підвладну моск. уряду.

ГОРКУША (Гаркуша) Филон (р. н. і см. невід.) — полт. полковник (1658—70, з перервами). Походив з Бихова у Білорусі. З юнацьких років перебував на Запорожжі, згодом служив у реєстровому козацькому в-ську. Навесні 1648 р. перейшов на сторону Б. Хмельницького. Учасник Жовтоводської 1648 р. і Корсунської 1648 р. битв. Влітку 1648 р. за наказом гетьмана разом з М. Небабою, М. Гладким, Кривошапкою вів боротьбу проти пол.-лит. в-ськ у північноукр. землях і Білорусі. В груд. 1648 р. козаки на чолі з Г. взяли в облогу Бихів, а в 1649 р. здобули Мозир, Гомель і Пінськ. В лип. 1649 р. спільно з М.-С. Кричевським обороняв укр. землі від лит. в-ськ під командуванням Я. Радзивілла. В 1654 р. у складі укр. посольства перебував у Москві. Був призначений наказним полковником

полт. В 1656 р. їздив з дипломатичною місією до Варшави. В черв. 1657 р. командував козацьким в-ськом на Волині. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. Брав участь у придушенні заколоту М. Пушкаря і Я. Барабаша 1657—58 рр. Подальша доля невідома.

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ 1413 р.— угода між пол. королем Владиславом II Ягайло та великим князем лит. Вітовтом, укладена 2.10.1413 р. у м. Городлі на р. Зах. Буг. Рішення Г. у., заперечуючи положення Кревської унії 1385 р., підтверджували існування Великого князівства Лит. як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалась політ. зверхність пол. короля, який мав стати великим князем лит. після смерті Вітовта. Г. у. передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів держ. управління обох країн, а також зрівняння прав шляхти католицького віровизнання Королівства Пол. та Великого князівства Лит. Результатом Г. у. було зміцнення союзу Литви та Польщі у війнах з Тевтон. орденом.

ГОРОДОВІ КОЗАКИ — найчисельніша частина служилого стану Гетьманщини з сер. 17 до 80-х рр. 18 ст., яка в соц.-екон. та правовому відношенні не була однорідною. Поділялися на «кінних», «піших», «ґрунтових», «нищетних», «спродавшихся власникам» і т. д. Назва часто застосовувалась в офіційних документах, щоб різнити козаків, які мешкали на «волості», тобто в містах і селах, від запорожців. Г. к. складалися в основному з осіб, які «від діда та батька й самі» були у в-ську. Їх кількість не була постійною. Так, у період Нац. революції сер. 17 ст. гетьманське правління та царський уряд законодавчо скоротили чисельність укр. збройних сил від сотень тис. чол. до 20 тис. «Коломацькі статті» 1687 р. передбачали існування в Україні 30 тис. в-ська, хоча в дійсності козаків існувало значно більше. Так, за ревізією 1723 р. у 10-ти полках (131 сотні) Лівобережжя Г. к. налічувалося 55 240 чол. При чому «кінні» домінували над «пішими» (майже в 2,5 раза). Статті (угоди гетьманів з рос. царями) 1654—87 рр. передбачали не лише право козаків одержувати в спадщину рухоме та нерухоме майно, але й звільнення від держ. повинностей і поборів, право займатися промислами, ремеслами й торгівлею, полюванням та рибальством, користуватися привілеєм пропінації (вільна торгівля спиртним), підпорядкування особливій козацькій юрисдикції. Судити міг тільки військ. суд в особі гетьмана, ген. старшини, полковників, сотенної адміністрації. Проте статті гетьманів І. Скоропадського (1722) та Д. Апостола (1728), хоч і підтвердили «давній» статут Г. к., однак уже передбачали для них утримання драгунів, сплату «загальнонародних» поборів, виконання разом з посполитими держ. повинностей. У 1735 р. указ царського уряду визнав попередні права козаків лише за виборними. Указом Сенату від 27.03.1738 р. Ген. військ. канцелярія зобов'язувалася звільнити від повинностей Г. к., які потрапили в залежність до землевласників, і поновлювати їх у військ. службі. Щось подібне передбачали і укази 1740 і 1742 рр. Проте, з юрид. оформленням кріпацтва на Лівобережжі (1783) й швидким злиттям збройних сил України з рос. армією, значна частина Г. к. зрівнялась у правах з держ. селянами.

ГОРУК Семен (Сень) (1873, за ін. даними 1875—1920) — укр. військ. діяч, журналіст, отаман Легіону УСС і УГА. Н. в м. Снятині (тепер Ів.-Франк. обл.). Навчався у Коломийській гімназії, згодом — у Львів. ун-ті. В довоєн. період був активним членом «Молодої України» та Християнсько-суспільної партії, редагував часопис «Руслан». Став одним із організаторів т-ва «Сокіл» в Галичині. В роки Першої світової війни — командир сотні, з листоп. 1914 р.— командир куреня Легіону УСС. Стрілец. військ. підрозділи під командуванням Г. визначалися в боях у Маківці над Стрипою і на Лисоні. Був поранений під Потуторами. В листоп. 1918 р. входив до складу Укр. ген. військ. комісаріату, який очолив підготовку і проведення Листопадового повстання 1918 р. у Львові. З 5.11 до 10.12.1918 р. Г.— начальник штабу начальної команди УГА. Брав участь в укр.-пол. війні 1918—19 рр. і укр.-більшовицькій війні 1917—21 рр. Заарештований більшовиками в квіт. 1920 р. у Києві. З весни 1920 р. Г. перебував у більшовицькому полоні у концтаборі Кожухов недалеко від Москви. В черв. 1920 р. Г. разом з ін. галичанами був перевезений у табір особливого призначення на Соловецьких о-вах, де і загинув.

ГОРШКОВ Сергій Георгійович (1910—1988) — адмірал флоту (1962), двічі Герой Рад. Союзу. Н. 13(20).02.1910 р. у м. Кам'янець-Подільському (нині Хмельн. обл.). У Військ.-мор. флоті з 1927 р. Закінчив військ.-мор. училище ім. М. В. Фрунзе (1931), курси командирів міноносців (1937), курси удосконалення вищого командного складу при Військ.-мор. академії (1941). Протягом 1931—40 рр. служив на Чорномор. і Тихоокеан. флотах. При обороні Одеси керував висадкою першого на Чорному морі десанту в р-ні Григорівки (верес. 1941). Командувач Азов. військ. флотилії з жовт. 1941 р. Під час Керченсько-Феодосійської десантної операції (груд. 1941) організував силами флотилії висадку на Керченський п-в десанту. Улітку 1942 р. флотилія під його командуванням допомагала в-ськам Півд. і Півн.-Кавказького ф-нтів. У сер. 1942 р. призначений заступником командувача Новорос. оборонного р-ну. З лют. 1943 р. знову командував Азов. військ. флотилією, яка успішно підтримувала в-ська Півн.-Кавказького ф-нту, брала участь у визволенні Бердянська. У Керченсько-Ельтигенській десантній операції (листоп.— груд. 1943) керував висадкою мор. десанту, переправою в-ськ 56-ї армії через Керченську протоку в Крим. З квіт. 1944 р. командував Дунайською військ. флотилією, брав участь у Яссько-Кишинівській операції. Флотилія сприяла в-ськам 2-го і 3-го Укр. ф-нтів у Белградській і Будапештській операціях, визволенні столиць Югославії та Угорщини. З січ. 1945 р. командував ескадрою Чорномор. флоту. Протягом 1948—55 рр. займав посади начальника штабу, командувача Чорномор. флоту. З черв. 1955 р.— 1-й заступник головнокомандувача, з січ. 1956 до січ. 1982 р.— головнокомандувача Військ.-мор. флоту і заступник міністра оборони СРСР. У повоєн. період зробив значний внесок у розвиток і будівництво ВМФ. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, орденами Ушакова 1-го та 2-го ступеня, Кутузова 1-го ступеня, Червоної Зірки, «За службу Батьків-

щині в Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня, медалями, іноземними орденами. Помер 13.05.1988 р. Похований у Москві.

ГОФМАН Карл (р. н. невід.— 1920) — австр. і укр. військ. діяч, отаман (майор) УГА. За походженням австрієць. У роки Першої світової війни — офіцер австр. армії. З листоп. 1918 р. командував арм. групою «Рудки» (група Гофмана), яка відзначилася в боях з пол. армією за Львів (див. Українсько-польська війна 1918—19 рр.). В лют. 1918 р. галицькі частини під командуванням Г., прорвавши оборону пр-ника і розвиваючи наступ, зайняли населені пункти Поріччя, Долиняни, Вовчухи, Милятин, Бар та Довгомостиськ, чим значною мірою прискорили успішне завершення першого етапу Вовчухівської операції 1919 р. В черв. 1919 р. очолив новосформовану Самарську (восьму) бригаду УГА. Розстріляний більшовиками у квіт. 1920 р. в Одесі.

ГОФМАН Петер (1865—1938) — австр. військ. діяч, генерал, учасник Першої світової війни. В 1914—15 рр.— командувач корпусу австр. армії, до складу якого входив Легіон УСС. В 1918 р.— головнокомандувач австр. в-ськ в Україні.

ГРАВЕЦЬ Омелян (псевд. Батько) (1909—44) — укр. військ. і політ. діяч, полковник УПА. Н. в Чесанові на галицько-холм. прикордонні. В 1938—39 рр.— організатор і техн. виконавець відомих демонстрацій укр. населення, спрямованих проти пол. окупаційного режиму. В 1939 р. заарештований пол. поліцією. У верес. 1939 р. був звільнений з ув'язнення і повернувся на Холмщину. В 1939—41 рр.— керівник підпільного зв'язку проводу ОУН з осередками організації на укр. землях. З 1941 р. Г.— член головного військ. штабу ОУН, провідник ген. округи ОУН на східноукр. землях. Влітку 1943 р. призначений командиром групи в-ськ «УПА-Північ». Загинув у бою з регулярними частинами Рад. армії на Вінниччині.

ГРЕБЕНЮК Семен — греко-католицький священик. У 1919 р. служив при штабі військ. формування січових стрільців. Крім ведення церковної служби збирав списки полеглих стрільців, щоб передати звістку про них їхнім рідним.

ГРЕКОВ (Греків) Олександр Петрович (1875—1958) — військ. міністр Директорії УНР (1919), генерал-хорунжий. Н. 21.11.1875 р. у Глухів. повіті Черніг. губернії. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1897), Моск. військ. училище (1899) і Миколаїв. академію Ген. штабу (1905) по 1-му розряду в чині штабс-капітана гвардії. Проходив службу на посадах командира роти, старшого ад'ютанта штабів гренадер. і піхот. дивізій, помічника старшого ад'ютанта штабу Петерб. військ. округу. У роки Першої світової війни — начальник штабу піхот. дивізії, командир полку 1-ї гвард. дивізії, начальник штабу 6-го арм. корпусу. Генерал-майор рос. армії. У листоп. 1917 р. поступив на службу до укр. армії командиром 2-ї Сердюцької дивізії. З січ. 1918 р.— начальник штабу Київ. військ. округу, потім — заступник військ. міністра УНР О. Жуковського. За часів Гетьманату звільнився з армії, намагався створити «Український офіцерський союз «Батьківщина». У лип. 1918 р. був заарештований. До військ. служби повернувся після приходу до влади Дирек-

торії, яка призначила його головнокомандувачем Півд. ф-нту. З січ. 1919 р.— військ. міністр УНР, наказний отаман, командувач Армії УНР. Навесні 1919 р. був звільнений з лав армії. За погодженням із керівництвом ЗУНР 25.05.1919 р. призначений командувачем УГА. Підготував у короткий термін і провів Чортківську операцію (8—28.06.1919). Після відступу в лип. 1919 р. УГА за Збруч і об'єднання з Армією УНР 5.07.1919 р. був знятий з посади командувача УГА й остаточно відійшов від армії. Виїхав до Румунії, пізніше — до Австрії. З 1920 р. у Відні, де був обраний керівником відновленого Всеукр. нац. союзу, Укр. військ. т-ва. Представляв т-во колишніх вояків УНР на переговорах із дипломатичним представництвом Рад. України щодо амністій і повернення вояків Армії УНР на батьківщину (1922—23). Співпрацював із УВО—ОУН. У серп. 1948 р. заарештований органами МДБ СРСР і засуджений до 10 років таборів. Звільнений восени 1956 р. Помер 2.12.1958 р. Похований у Відні.

ГРЕНЕР Вільгельм (1867—1939) — військ. і держ. діяч, генерал-лейтенант нім. армії. У період Першої світової війни — начальник польового управління залізницями, керуючий військ. промисловістю, заступник військ. міністра. У 1917 р.— командир дивізії, корпусу. З берез. 1918 р.— начальник штабу групи армій «Київ». З жовт. 1918 р.— перший генерал-квартирмейстер штабу верховного командування. Керував відступом нім. армії. Після закінчення Першої світової війни вийшов у відставку. Займав посади міністра шляхів сполучення, міністра рейхсферу (збройних сил) Німеччини. Був головою ради Укр. наук. ін-ту в Берліні.

ГРЕЧКО Андрій Антонович (1903—76) — маршал Рад. Союзу, двічі Герой Рад. Союзу. Н. 4(17).10.1903 р. у с. Голодаєвка Ростовської обл. У Червоній армії з 1919 р. У складі 1-ї кінної армії брав участь в громадянській війні. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1936), Військ. академію Ген. штабу (1941). У 1938—39 рр.— командир полку і начальник штабу кавалер. дивізії. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. командував кавалер. дивізією, корпусом, армією (12, 47, 18, 56, 1-ю гвард.). З жовт. до груд. 1943 р.— заступник командувача 1-го Укр. ф-нту. З 14.12.1943 р.— командувач 1-ї гвард. армії, яку очолював до кінця війни. Брав участь у визволенні Києва та ін. міст України (Чернігова, Житомира, Бердичева, Івано-Франківська, Львова). У 1945—53 рр.— командувач в-ськ Київ. військ. округу, у 1953—57 рр.— головнокомандувач Групи рад. в-ськ у Німеччині, у 1957—60 рр.— головнокомандувач Сухопут. в-ськ і перший заступник міністра оборони СРСР. З квіт. 1960 р.— перший заступник міністра оборони СРСР, а з лип. 1960 по лип. 1967 р.— одночасно головнокомандувач об'єднаними збройними силами країн Варш. договору. З квіт. 1967 по квіт. 1976 р.— міністр оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова 1-го ступеня, 2 орденами Кутузова 1-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, орденом Суворова 2-го ступеня, Почесною зброєю, 9 медалями СРСР, 10 орденами і медалями іноземних держав. Помер 26.04.1976 р. у Москві. Похований на Красній площі.

ГРИВА Матвій (р. н. і см. невід.) — запорозький козак, один із керівників гайдамацького руху в 30-х рр. 18 ст. У 1734 р. загін повстанців під проводом Г. здобув Вінницю. Учасник повстання під керівництвом Верлана. Після поразки повстання з невеликим загоном виступив на Запорожжя. Восени 1736 р. гайдамацький загін Г. зайняв Паволоч (нині Житомир. обл.) і Погребище (нині Вінницької обл.). Іст. даних про подальшу долю Г. немає.

ГРИГОРІЇВ (Григор'єв) Микола Олександрович (1888—1919) — отаман укр. в-ська, колишній офіцер царської армії. В роки антигетьманського повстання підтримав Директорію. Військ. частини під його командуванням діяли в р-ні Миколаєва. У берез.— квіт. 1919 р. перейшов на бік більшовиків. У трав. 1919 р. виступив проти більшовиків. Розпочав повстання, відмовившись йти на допомогу більшовицькій Угорщині. Повстання охопило р-н від Миколаєва і Херсона до Катеринослава, Кременчука і Єлисаветграда. Наприкін. трав. 1919 р. повстання було зліквідовано Червоною армією. Перейшов на бік отамана Н. Махна, але був убитий махновцями.

ГРИДЬ (гридінь, гриденъ) — назва князівських дружинників у Київ. державі. Г. зазвичай називали молодших воїнів на відміну від старших (бояр). Г. несли військ. службу і брали участь в управлінні.

ГРИФ СЕКРЕТНОСТІ — штамп встановленого зразка, обов'язковий реквізит кожного мат. носія інформації, віднесеної до держ. таємниці. Наданням документу, ін. мат. носієві інформації Г. с. засекречуються відомості, які є держ. таємницею. Гриф сповіщає про ступінь секретності даної інформації («особливої важливості», «цілком таємно», «таємно»), строк засекречування та посадову особу, яка надала документу Г. с. Останній, як правило, ставиться безпосередньо на носієві інформації, а коли це неможливо, то відповідні вказівки містяться у супровідних документах. Забороняється надавати Г. с. носіям ін. таємної або конфіденційної інформації, яка не є держ. таємницею. Право ставити Г. с. мають посадові особи підприємств, установ та організацій, діяльність яких пов'язана з держ. таємницею (таких визначають керівники цих підприємств, установ і організацій).

ГРИЦАЙ Дмитро (псевд. Перебийніс) (1907—45) — укр. військ. і політ. діяч, генерал-хорунжий УПА. Н. в с. Дорожів Самбірського повіту на Львівщині (тепер село Самбірського р-ну Львів. обл.). Середню освіту здобув у Дрогобицькій гімназії. Ще навчаючись у гімназії, брав участь у діяльності Організації вищих класів укр. гімназій, а згодом став членом Укр. військ. організації. В 1928 р. вступив на фізико-математичний ф-т до Львів. ун-ту. Не закінчивши навчання, був мобілізований. Служив у пол. армії, з відзнакою закінчив офіцер. школу. В цей період свого життя став членом ОУН. З 1933 р. керівник військ. референтури крайової екзекутиви ОУН. В 1934 р. заарештований пол. поліцією і протягом двох років був ув'язнений у концтаборі Береза Картузька. Після звільнення з концтабору Г. продовжив навчання в ун-ті. В 1939 р. був знову ув'язнений у Березі Картузькій. Звільнений у верес. 1939 р. після розвалу пол. держави. В 1940—41 рр.— член революційного

проводу ОУН і учасник другого великого збору ОУН. В 1941—43 рр. Г. брав активну участь у партизанській боротьбі проти гітлерівців. Восени 1941 р. очолив крайовий військ. штаб ОУН, який займався викриттям такт. планів нім. командування, створенням складів зі зброєю і боєприпасами, підготовкою офіцер. кадрів для майбутньої укр. армії. Весною 1943 р. заарештований гестапо. Звільнений з ув'язнення під час нападу на тюрму, організованого УПА. Очолив головний військ. штаб УПА. З січ. 1945 р. призначено на пост шефа штабу УПА. 1.11.1945 р. Г. було присвоєно звання генерала. Восени 1945 р. разом з членом проводу ОУН Т. Маївським, виконуючи завдання Укр. головної визв. ради, потрапив у засідку чеської поліції при переході через чесько-нім. кордон. Був захоплений у полон і після жахливих тортур страчений у тюрмі у Празі.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА — організована масова збройна боротьба сусп.-політ. сил, нац. груп усередині країни в ім'я певних соц., політ. і нац. цілей. Осн. причини Г. в.: загострення соц. протиріч, наявність конфліктних, криз. ситуацій; здійснення різними силами, в т. ч. державою, позаправових дій, заходів, політики дестабілізації суспільства; невміння (або небажання) протиборствуючих сторін знайти мирні, компромісні шляхи і засоби для запобігання кровопролиттю; нездатність держави вирішити наявні протиріччя конструктивними, законними способами. Наслідком зазначених причин є, як правило, поділ території держави на частини з паралельними структурами влади. До характерних особливостей Г. в. належать: створення регуляр. в-ськ (армій); втягнення у воєн. дії великих груп цив. населення; строкатість соц. складу протиборствуючих сторін з виділенням провідних груп; непримиренність воюючих сторін. Нерідко Г. в. супроводжується збройною інтервенцією країн, які зацікавлені в перемозі однієї з воюючих сторін. Типи і форми Г. в. різноманітні: повстання пригноблених мас; сел. бунти і війни; війни, спричинені революціями; партизанські війни за нац. і соц. визволення; збройна боротьба проти диктаторських режимів; зіткнення різноманітних угруповань панівних сил. Іст. прикладами Г. в. є повстання рабів, війна Червоної і Білої троянд в Англії (1455—85), сел. війни в Німеччині під керівництвом Т. Мюнцера (1524—26), в Росії під керівництвом С. Разіна (1670—71) і О. Пугачова (1773—75), війна між рабовласницьким Півднем і демократичною Північчю у США (1861—65), війна революційних і контрреволюційних сил у Росії (1917—21), в яку було втягнуто населення й України; антифаш. війна в Іспанії (1936—39); збройна боротьба правих і лівих сил у Лівані в 70-ті рр., війна між іслам. угрупованнями й ін. політ. силами в Афганістані. Протистояння різних сил у Г. в. зачіпає особисті інтереси людей, веде до розколу не лише суспільства в цілому, а й соц. груп, іноді навіть окремих сімей, завдає значних збитків економіці, культурі, призводить до масової загибелі населення. Завданням політ. влади, держ. структур на суч. етапі, в т. ч. в Україні, є створення правовими і політ. засобами умов, які б виключали саму можливість виникнення Г. в.

ГРОМИКА Михайло (р. н. невід.— 1652) — полковник білоцерк. (1649—52). Прихильник досягнення компромісу з Річчю Посполитою, один із ініціаторів Білоцерк. договору 1651 р. Вбитий у Корсуні козаками, незадоволеними умовами договору.

ГРУПОВИЙ ПОЛІТ — сумісний політ двох або більше ЛА в заг. строю (бойовому порядку) під управлінням одного командира (ведучого).

ГРУША Іван (р. н. і см. невід.) — держ. і військ. діяч сер. 17 ст., дипломат, ген. писар (1658—69). Походив з шляхетського роду. 7.09.1656 р. разом з І. Ковалевським від імені гетьмана Б. Хмельницького підписав укр.-семигород. договір, за яким обидві сторони зобов'язались надавати одна одній військ. допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої. В лип. 1657 р. на прохання представників від Пінського повіту їздив до Пінська для прийняття від місцевого населення присяги на вірність гетьману Б. Хмельницькому. За гетьманування І. Виговського був ген. писарем.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866—1934) — вчений, політ., держ. і громадський діяч. Н. 17(29).09.1866 р. у м. Холмі (нині Польща). У 1894—1914 рр.— професор Львів. ун-ту, голова Наук. т-ва ім. Шевченка, головний редактор «Літературно-наукового вісника», заснованого цим т-вом. Переслідувався царською адміністрацією. У 1914—17 рр. на засланні в Симбірську, Казані, Москві. Після Лютневої революції очолив УПСР. У берез. 1917 р. на Укр. нац. конгресі обраний головою УЦР. Після ліквідації УЦР відійшов від політ. життя. З берез. 1919 р. в еміграції. У 1924 р. повернувся до Рад. України. З 1924 р.— академік АН УРСР. У 1924—30 рр.— редактор журналу «Україна». З 1929 р.— академік АН СРСР. Автор понад 2 тис. наук. праць. У берез. 1931 р. висланий до Москви. Помер 24.02.1934 р. у Кисловодську. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

ГУБЕРНСЬКІ (ГУБЕРНІАЛЬНІ) КОМІСАРИ — в Україні у 1917—18 рр.— службова особа, яка обиралась для адмін. управління губернією замість губернатора. На поч. 1917 р. кандидатури Г. к. затверджував Тимчасовий уряд, а з літа 1917 р.— УЦР. В укр. губерніях, на які за «Тимчасовою інструкцією для генерального секретаріату Тимчасового уряду в Україні» від 4(17).08.1917 р. поширювалась влада ген. секретаріату УЦР—УНР, Г. к. були: В. Стародомський — м. Київ; М. Суковкін (згодом М. Саліковський) — Київщина; М. Іскрицький (згодом Д. Дорошенко) — Чернігівщина; А. Лівицький — Полтавщина; А. В'язлов — Волинь; М. Стаховський — Поділля. Виконували свої функції і після проголошення УНР. В повітах існували посади повітових комісарів. В період Гетьманату були замінені губернськими старостами.

ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО Андрій (1886—1921) — генерал-хорунжий Армії УНР. У 1907 р. закінчив Михайлів. інж. училище. Служив в інж.-саперних частинах рос. армії. Учасник Першої світової війни. За доби Гетьманату — організатор і керівник повстанського руху, командир загонів на Херсонщині і Катеринославщині.

З 1919 р. брав участь у боях на більшовицькому і денікінському ф-нтах. Учасник 1-го Зимового походу Армії УНР, командир Запорозької дивізії. У листоп. 1921 р.— командир Бессараб. групи Армії УНР. Очолював її рейд з території Румунії в Україну під час 2-го Зимового походу. Після невдачі походу потрапив у полон на Київщині і був розстріляний.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Григорій (р. н. і см. невід.) — укр. військ. і держ. діяч, полковник ніжин. (1656—59) і корсун. Походив з шляхетської родини на Волині. В 1649 р. і в серп. 1654 р. (разом з М. Левоновичем і І. Дяченком) за дорученням Б. Хмельницького очолював укр. посольство до Москви. В 1654 р. зголосився прийняти присягу на вірність моск. цареві. Сподвижник гетьмана І. Виговського, активний прихильник його незалежницької політики. В 1657—58 рр. Г. брав участь у придушенні антигетьманського заколоту під керівництвом Я. Барабаша і М. Пушкаря. В 1659 р. Г., будучи наказним сіверським гетьманом, протягом трьох місяців обороняв Конотоп від рос. в-ськ під командуванням князя Трубецького. Після зречення І. Виговського Г. був усунений з полковництва. В 1659 р. перейшов на сторону Ю. Хмельницького. Разом із С. Богдановичем-Зарудним і Г. Лісницьким став ініціатором укладення Слободищенського трактату 1660 р. За гетьманування П. Тетері кілька разів їздив з посольством до Варшави. В 1663—64 рр. брав участь у поході пол.-укр. армії під командуванням Яна II Казимира і П. Тетері на Лівобережну Україну. В 1664 р. на вимогу пол. коронного гетьмана С. Чарнецького був заарештований і без суду ув'язнений разом з митрополитом київ. Й. Тукальським і Ю. Хмельницьким у фортеці Мальборк (Пруссія). В 1667 р. отримав звільнення і приєднався до гетьмана П. Дорошенка. З 1675 р. перебував на службі у пол. короля. Подальша доля невідома.

ГУМАНІТАРНА ОПЕРАЦІЯ — система заходів, що здійснюється з метою захисту та порятунку життя жертв збройного конфлікту або стихійного лиха, надання допомоги за умов, коли місцева влада не в змозі налагодити нормальне життя населення.

ГУНЯ Дмитро Тимошович (р. н. і см. невід.) — один із керівників нац.-визв. повстань в Україні у 30-х рр. 17 ст., козацький гетьман (1637, 1638). Учасник народного повстання проти пол. поневолювачів під проводом П. Павлюка. Після поразки повсталих у груд. 1637 р. під Кумейками (тепер село Черкаського р-ну, Черкаської обл.) та Боровицею (тепер село Чигирин. р-ну Черкаської обл.), частина козаків на чолі з Г. і К. Скиданом відступила на Запорожжя. В кін. 1637 р. Г. був обраний гетьманом. На поч. 1638 р. козаки, очолювані Г., розбили пол. каральний загін ротмістра Мелецького, посланий для знищення Запорозької Січі. Весною 1638 р. Г. разом із запорожцями приєднався до антипол. повстання під проводом Я. Острянина (див. Острянина повстання 1638 р.). В трав. 1638 р. після бою під Жовнином (тепер село Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) частина повсталих на чолі з Острянином виступила на Слобід. Україну. Г., якого обрали гетьманом, разом

із рештою повстанців продовжив боротьбу. 17.06.1638 р. козаки під проводом Г. відійшли з-під Жовнина до гирла р. Сула. Повстанці збудували добре укріплений табір і до 28.07(7.08).1638 р. відбивали всі атаки пол. в-ськ, якими командував М. Потоцький. Однак через нестачу харчів, фуражу і знесилення людей повстанці змушені були розпочати переговори з пол. командуванням. І все ж Г. з частиною козаків зумів прорвати вороже оточення і відступив на Запорожжя. В 1640 р. Г. очолював похід запорожців на Крим. Подальша доля невідома.

ГУТКОВСЬКИЙ Клим (1881—1915) — укр. військ. діяч, сотник Легіону УСС. Н. в Тернополі. Закінчив реальну школу, згодом Львів. політехн. ін-т. На поч. 20 ст. став одним із організаторів січово-стрілец. руху в Галичині. Деякий час жив у Бразилії, де в 1910 р. редагував часопис «Праця». Відкрив сталактитові печери у Кривчі на Поділлі. У 1913 р. організував у Бориславі т-во «Українських січових стрільців». Під час Першої світової війни — сотник Легіону УСС і командант Гуцульської сотні УСС. Помер у лікарні в Будапешті 29.05.1915 р.

ГУЦУЛЬСЬКА СОТНЯ УСС — військ. частина у складі Легіону УСС, сформована у жовт. 1916 р. Після кровопролитних боїв Легіону УСС в серп.— верес. 1916 р. проти рос. в-ськ в р-ні Бережан, на Лисоні та в Потуторах стрілец. частини було відведено на переформування у с. Розвадів (тепер село Миколаїв. р-ну Львів. обл.). На вимогу командування 7-ї австр. армії Легіон був змушений вислати одну сотню на австр.-рос. ф-нт у півн.-сх. Карпатах (басейн рр. Виша, Борша і Золота Бистриця). В II пол. жовт. з досвідчених стрільців і старшин (бл. 200 чол.) була сформована Г. с. (командир А. Ерле), яка 27.10.1916 р. виступила в р-н Великого Бичкова на Закарпатті. В листоп. 1916 — берез. 1917 р. Г. с. брала участь у боях на околиці Карлибаби. У квіт. 1917 р. навпроти позицій Г. с. стояв зукраїнізований полк рос. армії. Тоді між цими двома укр. частинами фактично було укладено перемир'я. Це змусило австр. командування перекинути 5.07.1917 р. Г. с. у склад 200-ї нім. дивізії, яка розташовувалася в р-ні г. Попаді. 27.06.1917 р. стрільці сотні знову увійшли до складу Легіону УСС неподалік с. Конюхів (Бережанського р-ну Терноп. обл.), де вже 29.06.1917 р. розпочався наступ рос. армії.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ КУРІНЬ УГА — військ. частина УГА в 1918—19 рр. Входив до складу Самбірської (Одинадцятої) бригади УГА. Під час Вовчухівської операції 1919 р. відзначився в боях за Городок (тепер місто Львів. обл). В ході Чортківського наступу 1919 р. Г. к. УГА вів кровопролитні бої з пол. частинами на ділянці ф-нту Хирів — Перемишль (див. Українсько-польська війна 1918—19 рр.). В серп. 1919 р. брав участь у поході об'єднаних укр. армій на Київ і Одесу. Командиром Г. к. був четар Г. Голинський.

ГУЦУЛЬСЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ ЛЕГІОН — добровільне військ. формування у складі австр. армії під час Першої світової війни 1914—18 рр. Створений в 1915—16 рр. на Буковині за ініціативою М. Василька. Складався, в основному, з буковинських українців.

Д

ДАВИД ІГОРОВИЧ (1059—1112) — волин. князь, син володимиро-волин. князя Ігоря Ярославича, онук Ярослава Мудрого. Одержав від великого князя київ. Всеволода Ярославича у 1084 р. в удільне володіння м. Дорогобуж на Волині, а в 1086 р. (або 1085) — м. Володимир. В 1097 р. при підтримці великого князя київ. Святослава Ізяславича захопив у полон теребовлян. князя Василька Ростиславича і звелів виколоти йому очі. Переслідуваний князями за цей злочин, змушений втекти у Польщу. Вів уперту боротьбу за волин. престол. В 1099 р. Д. І. закликав собі на допомогу половецького хана Боняка і за його підтримки здобув Володимир і Луцьк. На Витечівському з'їзді 1110 р. Д. І. був остаточно позбавлений свого володіння. Пізніше княжив у Буську, Острозі, Дубно, а наприкін. життя знову у Дорогобужі.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ (1201—64) — князь Галицько-Волин. землі, політ. діяч і полководець. Син князя Романа Мстиславовича. Брав активну участь у міжусобній боротьбі місцевих бояр, черніг.-сівер. і київ. князів. Успішно воював проти угор. і пол. загарбників (1219, 1221, 1227). Учасник битви з татаро-монголами на р. Калці 1223 р.

ДАНЧЕНКО Олександр (1887 — р. см. невід.) — отаман Армії УНР. В листоп. 1917 р. призначений начальником організаційного відділу Укр. ген. військ. штабу. В 1919 р. очолював Запорозьку дивізію і деякий час Запорозький корпус. В груд. 1919 р. Д. разом із отаманами Ю. Божком і О. Волохом під впливом ідеології боротьбістів відмовився виконувати накази Директорії УНР і підтримав спробу держ. перевороту. Після придушення заколоту перейшов на бік більшовиків. Подальша доля невідома.

ДАРІЙ І (Дар'яваущ, Дар'явуш) (558—486 до н. е.) — перський цар (522—486 до н. е.) з династії Ахаменідів. Вступив на престол, вбивши Гаумату і жорстоко придушивши повстання в Вавілонії, Персії, Мідії, Єгипті і Парфії. В 518 р. до н. е. завоював півн.-зах. частину Індії. В 514—13 рр. до н. е. здійснив похід проти скіфів Півн. Причорномор'я, який завершився поразкою персів.

ДАШКЕВИЧ (Дашкович) Остафій (Остап, Євстафій) (р. н. невід.— 1535) — укр. військ.-політ. діяч. Походив із шляхетського роду з м. Овруча. Політ. діяльність розпочав у Білорусі. Брав участь у повстанні М. Глинського, був канів., з 1514 р.—

черкаським старостою. Як прикордонний староста організовував загони козаків для оборони південноукр. земель від нападів татар і турків. Д. неодноразово на чолі козацьких загонів ходив у Крим, а в 1515—16 рр. і 1521 р. здійснив два походи у моск. землі. В 1531 р. відбив напад крим. хана Саадат-Гірея на Черкаси. У 1533 р. подав на розгляд пол. сейму проект побудови на Дніпрі ряду фортець для оборони України від тат. нападів. Пропозицію Д. сейм схвалив, але подальших заходів до втілення проекту у життя зроблено не було. Укр. історики Д. Бантиш-Каменський, М. Маркович, Д. Дорошенко вважали Д. одним з перших козацьких гетьманів та організаторів запорозького козацтва.

ДАШКЕВИЧ Роман Іванович (1892—1975) — громадський, політ. і військ. діяч, генерал-поручник армії УНР. Н. 6.12.1892 р. у м. Тустановичі на Львівщині. Перед Першою світовою війною — один з організаторів і діячів т-ва січових стрільців, кошовий отаман «Січі» у Львові. У Період першої світової війни — офіцер артилерії австр. армії на рос. ф-нті. У 1915 р. потрапив у полон, був засланий до Сибіру. У 1917 р. утік з табору і приїхав до Києва. Став одним із організаторів Галицько-Буковин. куреня січових стрільців, членом стрілецької ради. У 1918 р.— командир гармат. відділу 1-го куреня січових стрільців, гармат. дивізіону 1-го полку січових стрільців. За доби Укр. держави — командир гармат. батареї Запорозького корпусу, Окремого загону січових стрільців. За доби Директорії — командир гармат. бригади 1-ї дивізії січових стрільців, облогового корпусу, корпусу січових стрільців, групи січових стрільців. У 1920 р.— співорганізатор Укр. військ. організації у Празі. Повернувшись до Львова, працював адвокатом, відновив січові організації. Після їх заборони пол. адміністрацією — організатор молодіжних організацій «Луг» і редактор їх видань у 1925—39 рр. З 1943 р. в еміграції в Австрії. Автор мемуарних творів, зокрема книги «Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота» (1965). Помер 12.01.1975 р. у Куфштайні.

ДАШКЕВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ (Дашкович-Горбацький) Володислав (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч періоду Гетьманату. Під час Першої світової війни — генерал рос. армії. Був одним із організаторів приходу до влади і проголошення гетьманом України П. Скоропадського. 29—30.04.1918 р. Д.-Г. очолював гетьманські військ. частини, які зайняли найважливіші держ. установи у Києві. В квіт.— лип. 1918 р.— начальник штабу збройних сил Укр. держави. В жовт. 1918 р. очолював укр. дипломатичну місію у Бухаресті (Румунія).

ДЕБАРКАЦІЯ — висадження в-ськ із суден (літаків) на причал чи мор. узбережжя, аеродром.

ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ I (р. н. невід —1577) — крим. хан (1551—77). Організовував грабіжницькі походи на Україну і Московщину. В 1557—58 рр. нападав на Запорозьку Січ на о. Хортиці, але щоразу зустрічав гідну відсіч козаків на чолі з князем Д. Вишневецьким. Під час Лівонської війни 1558—83 рр. виступав союзником пол. короля Сигізмунда II Августа проти Моск. держави. В 1568—74 рр. вів війну з Моск.

царством за Астрахань і Казань. Весною 1571 р. здійснив похід у Московщину і спалив у трав. Москву. В 1572 р. був розбитий моск. в-ськами на р. Лопасна.

ДЕВЛЕТ-ГІРЕЙ II (р. н. невід.— 1724) — крим. хан (1699—1724 з перервами), син хана Селім-Гірея. Його становище на престолі було нестійким внаслідок постійної внутрішньополіт. боротьби в Крим. ханстві (повстання ногайців, міжусобиці з братами Газі- і Каплан-Гіреями).

ДЕГАЗАЦІЯ — видалення (розкладання, нейтралізація) отруйних речовин із зараженої місцевості, а також зброї, бойової техніки та ін.

ДЕЗАКТИВАЦІЯ — видалення радіоактивних забруднень з техніки, озброєння, будинків, ґрунту, одягу, продовольства, води й ін. заражених об'єктів. Один із заходів ліквідації наслідків застосування ядер. зброї, аварій ядер. реакторів та ін.

ДЕЗЕРТИРСТВО (фр. deserteur, від лат. desertor — втікач, зрадник) — військ. злочин, що належить до категорії тяжких. Вчинюється з метою ухилення від військ. служби. Дезертирство є злочином, який характеризується самовільним залишенням частини або нез'явленням у частину при переведенні, відрядженні, поверненні з лікувального закладу тощо. Для кваліфікації складу злочину тривалість незаконної відсутності військовослужбовця у військ. частині або на місці служби значення не має. Об'єктом злочину є порядок проходження військ. служби, який зобов'язує кожного військовослужбовця нести службу протягом встановленого законом строку. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом та метою ухилення від військ. служби. Наявність такої мети відрізняє дезертирство від самовільної відлучки та самовільного залишення частини. Мотиви, які спонукають військовослужбовця ухилятися від військ. служби, можуть бути різними: небажання нести тягар військ. служби, побоювання відповідальності за вчинення правопорушення тощо. Суб'єктами злочину можуть бути військовослужбовці строкової служби, офіцер. складу, прапорщики, мічмани і військовослужбовці надстрокової служби. Як дезертирство кваліфікуються дії військовослужбовців, котрі, відбуваючи покарання у дисциплінар. батальйоні, вчиняють втечу з метою ухилення від нього. До дезертирства не належать: порушення статут. правил караульної служби; правил несення прикордон. служби і бойового чергування або порушення статут. правил внутр. служби і бойового чергування або порушення статут. правил внутр. служби. Розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин обтяжує вину дезертира. Дезертирство, пов'язане із втечею військовослужбовця за кордон, за наявності ознак держ. зради кваліфікується як держ. зрада. Кримінал. кодекс України передбачає за дезертирство позбавлення волі на строк від 3 до 7 років. Дезертирство, вчинене у воєн. час, карається смертною карою або позбавленням волі на строк від 5 до 10 років.

ДЕЙНЕКІВ ПОВСТАННЯ 1657—58 рр.— сел. повстання проти наростання соц. гніту в Лівобережній Україні, центром якого стала Полтавщина. Почалося восени 1657 р. Дейнеками називали селян, озброєних киями (від тур. дейнека — кий).

Загони дейнеків очолювали С. Довгаль, І. Довгаль, М. Стрижна, І. Іскра, М. Зеленський. Повсталі виступали з вимогами повернути т. зв. козацькі вольності — право на винокуріння, полювання та рибальство, вільно переходити на Запорожжя і вибирати гетьмана «Чорною радою». Цей народний рух використала незадоволена державницькою політикою І. Виговського промосковсько налаштована частина козацької старшини, яка хотіла усунути його від гетьманства. Повсталі дейнеки приєдналися до заколотників, очолюваних М. Пушкарем і Я. Барабашем, які виступили проти І. Виговського. Спроби гетьмана порозумітися з опозицією завершились невдачею. В черв. 1658 р. у бою під Полтавою гетьманські в-ська розгромили загони, очолювані М. Пушкарем і Я. Барабашем. У цьому бою були розсіяні і загони дейнеків.

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНІВ (лат. delimitatio — встановлення кордонів, розмежування) — договірне встановлення лінії (межі) держ. кордону, яке здійснюється за картами з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів та ін. фізико-геогр. об'єктів. При Д. к. проведена на карті лінія кордону сторонами, які домовляються, підписується або парафується, скріплюється герб. печатками. Опис кордону наводиться в одній із статей договору про кордон або є додатком до нього. Договори про Д. к. містять зобов'язання сторін щодо демаркації кордону, тобто встановлення його на місцевості з позначенням кордону спец. прикорд. знаками, для чого сторони зобов'язуються створити змішані комісії. Договори про держ. кордон укладаються без зазначення строків. Лінія мор. кордону, яка фіксує межі терит. вод держави, визначається по зовн. краю цих вод, що вимірюється від лінії найбільшого відпливу моря або від прямих висхідних ліній, які з'єднують виступаючі в море точки узбережжя, що слідують заг. напрямку берега, або ж по зовн. межі внутр. мор. вод.

ДЕЛЬВІГ Сергій (1866—1944) — укр. військ. діяч, генерал-полковник армії УНР, військ. історик. Учасник Першої світової війни. У листоп. 1917 р. був призначений начальником інспекторату артилерії Укр. ген. військ. штабу. На поч. 1918 р.— начальник артилерії гайдамацького коша Слобідської України. З 1919 р.— інспектор артилерії армії УНР. В черв. 1919 р. очолював делегацію УНР на переговорах про перемир'я з Польщею під час Чортківського наступу 1919 р. УГА, яке було укладено 16.06.1919 р. Договір про перемир'я встановлював демаркаційну лінію між УГА і пол. в-ськами по т. зв. Дельвіга лінії. Проте диктатор ЗО УНР Є. Петрушевич не визнав умов перемир'я, і наступ галицьких частин продовжився. В 1919—21 рр. Д.— голова укр. воєн. місії у Румунії. Після 1921 р. жив в еміграції.

ДЕМАРКАЦІЙНА ЛІНІЯ (від фр. demarcation — розмежування) — 1) у військ. справі — лінія (смуга), що розділяє воюючі сторони на час перемир'я (лінія припинення вогню); 2) лінія, що розділяє на зони територію переможеної держави; 3) лінія (смуга), яка тимчасово встановлюється на території, що заперечується сусідніми державами, до встановлення постійного кордону.

ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ — визначення і позначення лінії держ. кордону на місцевості згідно з договорами про делімітацію кордонів і доданими до них картами та описами. Визначення лінії кордону на місцевості здійснюють спеціально створювані урядами на паритетних засадах змішані комісії прикорд. держав. Іноді такі функції покладаються на спец. міжнар. орган, який утворюють на основі взаємної домовленості. Під час Д. к. здійснюється топогр. зйомка або аерофотозйомка місцевості, на основі якої складається великомасштабна топогр. карта прикорд. смуги, встановлюються прикорд. знаки і визначаються їх координати. Змішана комісія, визначивши точне розташування лінії кордону на місцевості, складає протокол — опис кордону, що демаркується, карти з його позначенням, а також протокол на кожний прикорд. знак зі схемами. Під час демаркац. робіт змішана комісія може уточнювати лінію кордону, встановлену раніше згідно з договором і зображену на карті, доданій до нього. Такі уточнення здійснюються, як правило, поблизу населених пунктів, на річках і хребтах гір. Вони спричинюються тим, що договір про делімітацію кордону і додані до нього карти не завжди ґрунтуються на достатньо повних і точних фактичних даних. Демаркац. документи після їх підписання змішаною комісією для Д. к. підлягають затвердженню кожною із договірних сторін згідно з їхнім діючим законодавством і набувають чинності від моменту обміну нотами, які сповіщають про таке затвердження.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ (фр. demilitarisation, від лат. de...— префікс, який означає скасування, припинення, і militaris — військовий) — міжнар.-правовий режим певної території, який забороняє використання її у військ. цілях у мирний час. Здійснюється на основі міжнар. договору між заінтересованими країнами. Може бути повною і частковою. Обов'язковими елементами повної Д. є ліквідація старих і заборона будівництва нових військ. укріплень і споруд, а також заборона розміщення там будь-яких збройних сил. Договори про повну Д. можуть містити заборону будівництва нових укріплень і споруд при збереженні старих, скорочення чисельності збройних сил, обмеження видів озброєнь або їх потужності та ін. У практиці міжнар. відносин Д. зазнавали зони уздовж держ. кордонів, а також деякі міжнар. протоки, о-ви та ін. території. Повністю демілітаризовані Аландські о-ви (за угодою між СРСР і Фінляндією 1947). Демілітаризованим є архіпелаг Шпіцберген (за Паризьким договором 1920). Згідно з договором про Антарктику 1959 р. вона використовується виключно в мирних цілях. На її території заборонено споруджувати будь-які військ. бази і укріплення, провадити військ. маневри і випробовувати будь-які види зброї. По суті, Антарктика є повністю демілітаризованою територією (Україна приєдналася до договору 28.10.1992). Новим видом Д. є без'ядер. зони.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ — знищення на основі міжнар. договору військ. довготривалих укріплень та споруд на визначеній території, заборона утримання на ній військ. баз та збройних сил.

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА (демілітаризована територія) — у міжнар. праві певна територія, на якій ліквідовано військ. укріплення і споруди, а також заборонено розміщення збройних сил. Відповідно до ст. 60 Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12.07.1949 р., який стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнар. характеру, сторонам, що перебувають у збройному конфлікті, заборонено поширювати воєн. операції на зони, яким вони за угодою надали статус демілітаризованих. Тобто усі комбатанти, а також мобільні бойові засоби і мобільне військ. спорядження мають бути евакуйовані; стаціонарні військ. установки і споруди не повинні використовуватись у ворожих цілях; ні влада, ні населення не повинні здійснювати ворожих дій; будь-яка діяльність, пов'язана з воєн. зусиллями, має бути припинена. Розрізняють зони, демілітаризовані повністю і частково. При повній демілітаризації зони держава бере на себе зобов'язання знищити старі військ. укріплення і не зводити нових, не утримувати в межах Д. з. в-ськ, за винятком необхідних для підтримання порядку, а також не мати військ. баз, складів тощо; у разі часткової демілітаризації зони — не будувати нових укріплень, зберігаючи наявні, і не створювати військ. угруповань та баз у кількості, що перевищує договірні параметри. Прикладом часткової демілітаризації території є створення без'ядер. зон, де заборонено виробництво, зберігання і розміщення ядер. зброї та установок для її обслуговування (напр., Антарктида, Лат. Америка). Після поразки Німеччини у Першій світовій війні для забезпечення безпеки кордонів Бельгії, Люксембургу, Нідерландів і Франції було створено Рейнську Д. з. Пізніше було демілітаризовано певні зони уздовж держ. кордонів (при досягненні миру на Бл. Сході в 1949 р., в Кореї у 1953 р., у В'єтнамі в 1954 р. та ін.). Різновидом Д. з. є нейтральна зона — певний геогр. р-н (частина суші або водного простору), де згідно з міжнар. угодами або з одностор. рішенням держави, якій цей р-н належить, забороняється підготовка воєн. дій і який не може бути використаний як ТВД або база їх ведення. Нейтральна зона може бути постійною або тимчасовою. До постійних належать: Магелланова протока (згідно з договором Чилі та Аргентини 1881 р.), Суецький канал (Константинопольська конвенція 1888 р., яку порушили у 1956 р. Англія, Франція та Ізраїль, а в 1967—74 рр.— Ізраїль), Панамський канал (договір США з Панамою 1903 р.; порушивши цей договір, США створили військ. базу в зоні каналу), Шпіцбергенський архіпелаг (багастор. Паризький договір 1920 р., до якого у 1935 р. приєднався СРСР), Антарктида (Вашингтонський договір 1959 р.). Тимчасову нейтральну зону може утворити прибережна держава для забезпечення своєї безпеки на період війни між ін. державами. Створення таких зон передбачено законодавством Бельгії, Бразилії, Нідерландів, Японії. До тимчасових належать і зони, встановлені воюючими сторонами для ведення переговорів (про перемир'я, про обмін військовополоненими). У деяких випадках створення нейтральної зони супроводжується демілітаризацією — роззброєнням, повною або частковою ліквідацією військ. промисловості, збройних сил, військ. укріплень (рішення про повну демілітаризацію

Німеччини було прийняте СРСР, США, Великобританією і Францією на Берлінській (Потсдамській) конференції 1945р.).

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ (фр. demobilisation, від лат. de...— префікс, який означає скасування, припинення, і mobilis — рухомий) — звільнення із збройних сил військовослужбовців по закінченні строку військ. служби, військ. контракту, локальної або широкомасштабної війни. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1991) передбачає звільнення з армії за демобілізацією згідно з указом Президента України. Військовослужбовці, звільнені з військ. служби у зв'язку з Д., забезпечуються за рахунок держави повним комплектом обмундирування і взуття. Переїзд таких військовослужбовців до місця їх проживання та забезпечення в дорозі харчуванням здійснюються за рахунок держави. Демобілізовані військовослужбовці зобов'язані стати на військ. облік у військ. комісаріаті за місцем проживання.

ДЕМОНСТРАЦІЯ СИЛИ — демонстраційні загрозливі дії однієї держави відносно ін. з метою політ., екон., воєн. впливу.

ДЕНІКІН Антон Іванович (1872—1947) — рос. військ. діяч, генерал-лейтенант рос. армії, головнокомандувач антибільшовицьких сил Пд Росії під час громадянської війни 1917—21 рр. Н. у Варшаві. У 1892 р. закінчив Київ. піхот. училище, в 1899 р.— академію Ген. штабу. Учасник Першої світової війни, командир дивізії, корпусу, у 1907 р. командувач в-ськ Зах. і Півд.-Зах. ф-нтів. Наприкін. 1917 р. разом із Л. Корніловим і М. Алексеевим став організатором Добровольчої армії, яку очолив після загибелі Л. Корнілова (13.04.1918). Весною 1919 р. Добровольча армія під командуванням Д. розпочала наступ з Півн. Кавказу, захопивши в черв. Донбас і Харків. На окупованій денікінцями укр. землі проголошувалась ідея «единой и неделимой России», здійснювались погроми культ. установ і шкіл, проводились масові репресії проти інтелігенції. 31.08.1919 р. денікінські в-ська увійшли у Київ, який був зайнятий частинами армії УНР і УГА. Бої між укр. в-ськами і денікінцями тривали протягом верес.— жовт. 1919 р. Потрапивши в ході боїв у надзвичайно складні умови (епідемія тифу, брак набоїв), начальна команда УГА була вимушена 6.11.1919 р. (офіційно 17.11.1919) підписати договір з Д. про входження УГА до складу «Збройних сил Півдня Росії» (офіційна назва армії Д.). Диктатор ЗО УНР—ЗУНР Є. Петрушевич виступив проти рішення командування УГА. Зрештою, цей договір так і не набув сили через швидкий відступ в-ськ Д. під ударами більшовицької армії. Рештки денікінських частин відступили у Крим і в берез.— квіт. 1920 р. увійшли до складу армії генерала П. Врангеля. Д. емігрував за кордон. Помер у м. Анн-Арборні (США). Автор мемуарів «Очерки русской смуты» та ін.

ДЕНЬ ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ — офіційне свято, яке щороку відзначається в Україні 23 лют. Встановлене указом Президента України 22.02.1999 р. У цей день проводяться урочисті збори, зустрічі з ветеранами війни і ЗС, покладаються вінки та квіти на могили загиблих воїнів тощо. Крім Д. з. В., в Україні щороку відзначають також День ЗС України (6 груд.) і День ВМС України (1 серп.).

ДЕНЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ — свято, яке відзначається щорічно 6 груд.— у день прийняття ВР України Закону «Про Збройні Сили України» (1991). Встановлене пост. ВР України від 19.10.1993 р. відповідно до Конституції України (ст. 92) і ст. 4 Закону «Про оборону України» (1991). В Д. З. С. У. в столиці України місті-герої Києві, містах-героях Севастополі, Одесі, Керчі проводяться арт. салют (святковий феєрверк), а також урочисті збори, концерти, зустрічі з ветеранами війни, ЗС; встановлюються почесні варти біля Вічного вогню, пам'ятників Невідомому солдату і Невідомому матросу, ін. пам'ятників, покладаються вінки й квіти на могили загиблих воїнів і до меморіалів.

ДЕРЕВОЗЕМЛЯНЕ ВОГНЕВЕ СПОРУДЖЕННЯ (ДЗОС) — оборонне спорудження з дерева, землі, каменю й ін. матеріалів для розміщення різних вогневих засобів. Використовувалися напередодні і під час Другої світової війни і називалися деревоземляними вогневими точками (ДЗОТ — абревіат. рос.).

ДЕРЕЩУК (Дерещенко) Петро (1884 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч періоду укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. У 1919 р.— інспектор Запорозького корпусу. У 1920 р. очолив антибільшовицьке повстання на Уманщині. Загін Д. в 1921 р. був розбитий. В 1923 р. Д. засуджений на судовому процесі в Умані на 10 років ув'язнення. В 1929 р. достроково звільнений, але незабаром знову заарештований. Подальша доля невідома.

ДЕРЖАВА-ПОКРОВИТЕЛЬКА — нейтральна держава, визначена однією із сторін конфлікту, визнана супротивною стороною і яка дала згоду виконувати відповідно до права війни функції перевірки утримання військовополонених та інтернованих цив. осіб, умов постачання на окупованій території, проведення розслідування та ін.

ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА РЕФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ — нормативно-правовий акт, який визначає стратегію розв'язання законодав., оборон., соц.-екон., еколог., наук.-техн. та ін. проблем стосовно вдосконалення і розвитку ЗС України. Він містить комплекс документів директивного, адресного, планового характеру з інформацією про мету, завдання, обсяги та послідовність виконання робіт, механізми їх реалізації, а також необхідні обсяги і порядок розподілу всіх видів ресурсів, терміни отримання результатів та їх характеристики.

ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ — норм.-правовий акт, який визначає сукупність заходів, взаємопов'язаних за термінами, асигнуваннями і можливостями оборонно-пром. комплексу щодо створення перспективних систем, комплексів і зразків озброєння та військ. техніки, модернізації і підтримки боєздатності озброєння та військ. техніки, а також оснащення збройних сил та ін. військ. формувань озброєнням, військ. та спец. технікою потрібної якості в обсягах, необхідних для гарантованої оборони і безпеки держави.

ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ — вид таємної інформації, що охоплює відомості в сфері оборони, економіки, зовнішніх відносин, держ. безпеки і охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди життєво важливим інтересам держави, і підлягає охороні з боку держави.

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН — лінія та уявна поверхня, що проходить вертикально до цієї лінії, які визначають межі території держави (суші, вод, надр, повітр. простору) та відділяють її від сусідніх держав і відкритого моря.

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР — один із офіційних символів держави, який уособлює її суверенітет; полотнище одного або кількох кольорів, як правило, з певним зображенням, що відтворює одну або кілька ідей політ. характеру. Історично появі прапорів (ще з антич. часів) передувала еволюція відміток, особливих засобів сигналізації на полі бою. Здебільшого то були прикріплені до жердини, списа, держака і помітні з будь-яких частин поля бою шматки шкіри, кольорове пір'я, пізніше — різнобарвна тканина. Мета таких відміток — точно і надійно вказати дислокацію в-ська, можливе місце битви або присутності вождя чи передати ін. необхідну інформацію. В укр. мові є етимологічне підтвердження первісної ролі прапора. Напр., один із синонімів «прапора» — слово «стяг», яке збереглося незмінним упродовж століть ще з часів Київ. Русі; воно похідне від дієслова «стягуватися», тобто збиратися у певному місці. Поставити стяг означало зібрати в-сько в конкретному місці, готуватися до бою чи дати княжій дружині сигнал про таку підготовку. Укр. термін «прапор» охоплює усі смислові відтінки цього слова (майовець, значок тощо). Іст. дисципліна, предметом якої є вивчення прапорів (їх походження, створення, використання), називається прапорознавством (вексилологією). Конституція України визначає Д. П. України як «стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів» (ч. 2 ст. 20). Законодавством передбачено обов'язкове підняття Д. П. України: на будинках, де відбуваються сесії ВР України, сесії обласних, районних, міських, районних у містах, селищ. та сільськ. рад (на весь період сесії); на будинках КМ України, Адміністрації Президента України, місцевих держ. адміністрацій, виконавчих комітетів, міських, селищ. та сільськ. рад; на будинках міністерств, держ. комітетів і відомств, ін. держ. і громадських органів України, підприємств та організацій, а також на жилих будинках у дні держ. свят; на будинках і засобах пересування дипломатичних представництв та консульских установ України; на мор. суднах, суднах внутр. плавань та ін. засобах пересування, де як офіційні особи перебувають Президент України, Голова ВР України, Прем'єр-міністр України, а також дипломатичні представники та консули України (за згодою зазначених осіб); як кормового прапора на суднах, зареєстрованих у порядку, встановленому законодавством України; в інших, передбачених законом випадках. Публічний глум над Д. П. України карається за законом (ст. 187^2 Кримінал. кодексу України).

ДЕСАНТ (фр. descente, букв.— спуск, висадження) — в-ська, спеціально підготовлені для висадження (викиду) на територію, займану супр-ником, або вже висаджені на ній з метою ведення бойових дій.

ДЕСЯТСЬКИЙ (десятник) — 1) у Київ. державі 9—12 ст.— старший над десятьма дружинниками; 2) у Запорозькій Січі — керівник найнижчої військ. одиниці — десятка; 3) у Рос. імперії — виборна особа, яка виконувала адмін.-поліцейські функції; 4) в УГА десятник — другий підстаршинський ступінь.

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 р.— перемир'я, укладене 1(11).12.1618 р. між Моск. державою і Річчю Посполитою на 14,5 року в с. Деуліні (тепер Моск. обл.) після спроби пол. королевича Владислава в 1617—18 рр. захопити Москву. Участь у цій воєн. кампанії взяли й укр. козацькі полки під проводом П. Сагайдачного, які в критичний момент врятували пол. в-ська від розгрому під Москвою. На переговорах у Деуліні у склад моск. делегації входили бояри Ф. Шереметєв, Д. Мезецький та ін., пол. посольство очолювали А. Новодворський, Л. Сапега, Я. Гонсевський. За умовами Д. п. до Польщі відходили Смоленська і Новгород-Сіверська землі. Д. п. не розв'язало політ. суперечностей між обома державами. Ще до закінчення терміну перемир'я між Московщиною і Польщею розпочалась т. зв. Смоленська війна 1632—34 рр., в якій брали участь козацькі полки на чолі з гетьманом Т. Орендаренком і яка завершилась укладенням Поляновського миру 1634 р.

ДЕФЕНЗИВА (фр. defensive, від defendre — охороняти) — 1) оборонна тактика у війні (заст.); 2) контррозвідка і політ. поліція в Польщі 1918—39 рр. (defensywa).

ДЖАЛАЛІЙ (Джелалій, Джеджалій, Джулай) Филон (Пилип) (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Походив з тат. роду. До поч. війни служив козацьким сотником Переясл. полку. В квіт. 1648 р. Д. разом із черкаським сотником Б. Товпигою очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні. У 1648 р. призначений кропивнянським (ічнянським) полковником. Брав участь у Жовтоводській 1648 р., Корсунській 1648 р., Пилявецькій 1648 р., Зборівській 1649 р., Берестецькій 1651 р. битвах. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького. У жовт.— листоп. 1648 р. укр. дипломатична місія на чолі з Д. уклала з урядом Осман. імперії договір, за умовами якого Україна визнавалась державою, а крим. татарам заборонялось нападати на її землі. У верес. 1650 р. Д. очолював укр. посольство до молд. володаря В. Лупула. Під час Берестецької битви 1651 р. був обраний козаками наказним гетьманом. Призначався ген. осавулом. Після 1654 р. доля невідома.

ДИВЕРСІЯ — вчинення вибухів, підпалів чи ін. дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння шкоди їх здоров'ю, зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе оборонне значення, а також вчинення з цією ж метою масових отруєнь, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій.

ДИВІЗІОН (фр. division, букв.— поділ) — 1) осн. вогневий і такт. підрозділ у ракет. (зенітно-ракет.) в-ськах і артилерії суч. армії. Входить до складу частини

(з'єднання), може бути окремим. Включає 2—4 батареї і підрозділи спец. в-ськ; 2) у ВМФ різних країн первинне такт. з'єднання кораблів 2, 3 і 4-го рангів; може бути окремим чи входити в бригаду.

ДИВІЗІЯ (від лат. divisio — поділ) — осн. такт. з'єднання в різних видах збройних сил і родах в-ськ (сил) багатьох держав. Дивізіонна організація з'явилася в 17 ст. у Франції, на поч. 18 ст.— у Росії. Д. складається з полків (бригад) чи батальйонів, а також частин і підрозділів різних родів в-ськ і спец. в-ськ.

ДИВІЗІЯ «ГАЛИЧИНА» (перша дивізія Укр. нац. армії) — укр. військ. частина, яка в 1944—45 рр. воювала на боці гітлерівської Німеччини. Формування дивізії розпочалося у квіт. 1943 р. під керівництвом військ. управи (голова В. Кубійович). Дивізія створювалась за зразком нім. піхот. дивізій. Командиром дивізії був призначений генерал Ф. Фрайтаг. Воєн. вишкіл бійці дивізії проходили у Нойгамері (Німеччина). Перед відправкою на рад.-нім. ф-нт дивізія нараховувала 16 тис. чол. 17—22.07.1944 р. під час боїв під Бродами (тепер Львів. обл.) дивізія була оточена і розбита. Окремим частинам дивізії вдалося прорвати оточення і відступити на Захід. Деякі відділи Д. «Г». увійшли до складу УПА. Наприкін. 1944 р. була сформована нова дивізія заг. чисельністю 18 тис. чол. Наприкін. 1944 — на поч. 1945 р. Д. «Г» вела оборонні бої в Словаччині і Словенії. На поч. берез. 1945 р. дивізія за розпорядженням Укр. нац. комітету була включена до складу Укр. нац. армії під командуванням генерала П. Шандрука. На поч. квіт. 1945 р. дивізія займала позиції в р-ні Грацу, де залишалась до капітуляції Німеччини. 14.04.1945 р. вояки дивізії склали присягу на вірність укр. народові. Після капітуляції Німеччини Д. «Г». виступила в зону окупації зах. союзників і була інтернована у табори Фельдкірхен (Австрія), Удіне, Белярія, Ріміні (Італія). В трав. 1947 р. укр. полонені були вивезені до Великобританії і звільнені.

ДИКЕ ПОЛЕ — іст. назва слабо заселених причорномор. степів між середньою і нижньою течією Дністра на зх, нижньою течею Дону і Сіверським Дінцем на сх, від лівої притоки Дніпра — Самари і верхів'їв притоків Півд. Бугу — Синюхи та Інгула на пн до Чорного і Азов. морів та Криму на пд. У 16—17 ст. уряд Речі Посполитої Д. п. вважав укр. землі, що знаходилися на сх і пд від м. Білої Церкви, і роздавав їх магнатам і шляхті у власність як незаселені, хоча там проживало укр. населення. Степи Д. п. були придатними для розвитку землеробства, скотарства та промислів, що спричинило колонізацію їх ще в добу Київ. держави. Перешкоджали цьому набіги степових кочівників, що хвилями прокочувались по цих землях від найдавніших часів (кіммерійці, скіфи, сармати, гунни, авари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари та ін.). Сприятливими для заселення українцями Д. п. стало у 14—15 ст., коли ці землі ввійшли до складу Великого князівства Лит. Під впливом зростаючої небезпеки від нападів крим. татар тут у 15 ст. сформувалося укр. козацтво. Наприкін. 18 ст. назва «Д. п.» перестала вживатися.

ДИКТАТОР ЗАХІДНОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ — ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ — титул Є. Петрушевича, наданий йому 9.06.1919 р. Укр. нац. радою та Держ. секретаріатом ЗУНР(ЗО УНР). На поч. черв. 1919 р. внаслідок воєн. дій на укр.-пол. ф-нті (див. Українсько-польська війна 1918—19 рр.) становище ЗО УНР стало критичним. Майже вся територія республіки, за винятком трикутника між Дністром і Збручем, була окупована пол. в-ськами. В умовах загрози воєн. поразки і остаточної втрати державності вся повнота військ. і цив. влади на території ЗО УНР передавалась Д. ЗО УНР—ЗУНР. Є. Петрушевич призначав раду уповноважених (головноуповноважених) диктатора та військ. канцелярію. До складу ради уповноважених увійшли: С. Голубович (внутр. справи), С. Витвицький (закорд. справи), В. Курманович (військ. справи), І. Мирон (шляхи і транспорт), О. Назарук (преса). Директором військ. канцелярії став К. Долєжаль, а начальним вождем УГА — О. Греков. Після відступу УГА за Збруч і окупації пол. в-ськами всієї Галичини уряд ЗО УНР і її Д. перебували у Кам'янці-Подільському. В сер. листоп. 1919 р. Є. Петрушевич і рада уповноважених були змушені виїхати до Відня, де продовжували вести активну міжнар. діяльність, спрямовану на захист держ. інтересів ЗУНР. Закорд. (екзильний) уряд ЗУНР і Д. ЗО УНР—ЗУНР склали свої повноваження 15.03.1923 р. після рішення ради послів держав Антанти від 14.03.1923 р. про визнання фактичних кордонів Пол. держави.

ДИМОВА ЗАВІСА — штучно створювана димова хмара чи пелена туману. Застосовується для маскування дій своїх в-ськ (сил) і об'єктів.

ДИРЕКТИВА (фр. directive, від лат. dirigere — спрямувати, визначити) — розпорядження заг. характеру, керівна вказівка, настанова вищого органу. Д. видається у письмовій формі і є обов'язковою для виконання. У збройних силах — службю документ, який містить керівні вказівки з питань ведення бойових дій, організації та комплектування в-ськ, їх мат.-тех. забезпечення. В Україні Д. видається міністром оборони, його заступниками, начальником Ген. штабу ЗС, командувачами в-ськ або від їх імені начальниками відповідних штабів. Порядок підготовки, відправлення, обліку та зберігання Д. у ЗС встановлюється наказом міністра оборони України.

ДИСЛОКАЦІЯ ВІЙСЬК — розміщення військ. частин (з'єднань), установ у спец. військ. містечках, таборах, населених пунктах.

ДИСПОЗИЦІЯ (від лат. dispositio — розташування) — 1) до 20 ст.— план розташування сухопут. в-ськ (сил флоту) і супр-ника для ведення бою. У ВМФ, крім того, план розташування кораблів на рейді, у базі і на морі; 2) письмовий бойовий наказ командира (командувача) у деяких арміях у 18—19 ст. На поч. 20 ст. замінений термінами «бойовий наказ», «директива».

ДИСТАНЦІЯ (від лат. distantia — відстань) — 1) відстань, проміжок між чим-небудь («дотримуватись дистанції», «біг на короткі дистанції»); 2) на заліз-

ниці — адмін. одиниця різних галузей залізничного господарства. Розрізняють дистанцію: шляху, сигналізації і зв'язку, цив. споруджень та ін.

ДИСЦИПЛІНАРНИЙ СТАТУТ — норм.-правовий акт, у якому визначаються основи військ. дисциплінарного права та обов'язки військовослужбовців (ВС). За рад. влади перший Д. с. Роб.-сел. Червоної армії (РСЧА) було прийнято в січ. 1919 р. Він давав право командирам (начальникам) самим визначати види й заходи дисциплінарного впливу на порушників військ. дисципліни. Прийнятий у 1925 р. Тимчасовий Д. с. РСЧА закріпив чіткіше визначення військ. дисципліни, уточнив права та обов'язки ВС щодо їх додержання. Положення про військ. дисципліну в ЗС СРСР набуло дальшого розвитку в Д. с. Червоної армії і Д. с. ВМФ СРСР 1940 р. та Д. с. ЗС 1946 р. і 1960 р. У 1975 р. було затверджено Д. с. ЗС СРСР. Чинний нині Д. с. ЗС України затверджений ВР України (Закон «Про Дисциплінарний статут ЗС України») 24.03.1999 р. і є базовим документом, що встановлює взаємини між ВС; визначає сутність військ. дисципліни, обов'язки ВС щодо її додержання; регламентує види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосувань; порядок подання та розгляду заяв, пропозицій і скарг. Дія Д. с. ЗС України поширюється на прикорд. в-ська України, Службу безпеки України, Внутр. в-ська МВС України, в-ська Цив. оборони України та ін. військ. формування, створені відповідно до законодавства України.

ДИСЦИПЛІНАРНІ ЧАСТИНИ — особливі військ. частини (батальйони, роти), призначені для відбування покарання засудженими військовослужбовцями.

ДІДЕНКО Андрій (р. н. і см. невід.) — козацький гетьман (1632—33). Обраний гетьманом при підтримці православного митрополита київ. Ісаї Копинського замість прихильника Польщі гетьмана І. Кулаги-Петражицького.

ДІДУШОК Василь (1889—1937) — полковник армії УНР. Родом із Золочівщини. Один із організаторів Легіону УСС, командир сотні, учасник перших воєн. операцій УСС. Один із організаторів київ. військ. формування січових стрільців. У берез.— квіт. 1918 р.— начальник штабу головного губернського коменданта Київщини. У груд. 1918 — січ. 1919 рр.— начальник штабу комендатури Києва. У січ. 1919 р.— начальник штабу корпусу січових стрільців, отаман для доручень при командирі корпусу січових стрільців. Заарештований органами НКВС. З 1933 р.— у таборі на Соловках. Розстріляний у 1937 р.

ДМИТРО (р. н. і см. невід.) — воєвода київ., намісник князя Данила Романовича Галицького. В 1240 р. керував героїчною обороною Києва від монголо-татар. Під час одного з боїв був поранений і потрапив у полон. Хан Батий, здивований мужністю Д., дарував йому життя.

ДНІПРОВСЬКА ДИВІЗІЯ — військ. з'єднання, сформоване в листоп. 1918 р. отаманом Зеленим в р-ні Трипілля, Радомишля, Фастова і Василькова під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського. До складу Д. д. входило 4 піхот.

полки, гармат., кінний і техн. відділи (бл. 10 тис. бійців). В листоп.— груд. 1918 р. брала участь у боях за Київ. В січ. 1919 р. командування Д. д. (розміщувалось у Святошині під Києвом) під впливом більшовицької агітації відмовилось виконувати накази Директорії УНР. Дивізія за розпорядженням С. Петлюри була розформована. Згодом з бійців Д. д. сформувалися повстанські загони під командуванням отаманів Зеленого і Соколовського, які влітку 1919 р. у р-ні Трипілля вели бої проти більшовицьких в-ськ.

ДНІПРОВСЬКА ЛІНІЯ — система прикорд. укріплень, збудована під час рос.-тур. війни 1768—74 рр. для оборони півд. кордонів Рос. імперії. Будівництво Д. л. розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Росії на пд і втратою оборонного значення Укр. лінії. Простягалася через територію України майже на 200 км від Дніпра до Азов. моря вздовж річок Конки і Берди. Складалася з окремих фортець та суцільної укріпленої лінії між верхів'ями цих річок. Фортеці на Д. л. (Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська, Петрівська) були розміщені на відстані бл. 30 км одна від одної. Охоронну службу в фортецях несли козаки. Після приєднання в 1783 р. Крим. ханства до Рос. імперії Д. л. втратила воєн.-стратег. значення.

ДНІПРОВСЬКА ПОВІТРЯНО-ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р.— проводилася у Велику Вітчизняну війну. Ціль — допомога в-ськам Воронезького ф-нту у форсуванні р. Дніпро. У ніч на 24.09.1943 р. було здійснено викид 1-го ешелону 3-ї та 5-ї повітр.-десант. бригад з великих висот і у великому р-ні. Частина десантників виявилась у розташуванні ворожих в-ськ і понесла значні втрати. В подальшому десантування було припинено. Взаємодіючи з партизанами, десантники вели активні розвід. і диверсійні дії. 13.11.1943 р. вони підтримали 52-гу армію 2-го Укр. ф-нту у форсуванні Дніпра.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (23.10—5.11) — наступ в-ськ правого крила (46-та армія, 8-ма гвард. армія, 17-та повітр. армія) 3-го Укр. ф-нту (генерал армії Р. Малиновський) при взаємодії з в-ськами 2-го Укр. ф-нту (генерал армії І. Конєв). Частина битви за Дніпро 1943 р. Ціль — розширити плацдарм на Дніпрі. У результаті Д. о. рад. в-ська завдали поразки 1-й нім.-фаш. армії і 25.10.1943 р. визволили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ, просунувшись на зх від Дніпра на 50—60 км.

ДОБРОВОЛЬЧЕСТВО — спосіб комплектування збройних сил шляхом зарахування на військ. службу добровольців.

ДОВБУШ Олекса Васильович (1700—45) — керівник руху карп. опришків у 30—40-х рр. 18 ст. Н. в с. Печеніжині (тепер село Коломийського р-ну Ів.-Франк. обл.) у сім'ї селянина. Перші відомості про боротьбу Д. проти гнобителів містяться у документах 1738 р. Загін Д. налічував 30—50 чол. Опорним пунктом загону Д. була Чорногора у Карпатах. В 1738—45 рр. опришки Д. діяли у Прикар-

патті, Закарпатті та на Буковині. Захоплене у панів, лихварів, купців майно Д. роздавав бідним. Всі спроби шляхти знищити загін Д. протягом семи років не мали успіху. Загинув Д. у с. Космачі (тепер Ів.-Франк. обл.) від руки зрадника С. Дзвінчука. Про Д. складено багато народних пісень і переказів. Його ім'ям названо пам'ятні місця: гори у Карпатах, печера на горі Говерлі, скеля поблизу Яремчі. Образ народного героя відтворений у літературі (роман «Опришки» В. Гужицького), в музиці (балет А. Кос-Анатольського «Хустка Довбуша»), в образотворчому мистецтві (гравюра «Довбуш» О. Кульчицької), кіно («Олекса Довбуш» за сценарієм Л. Дмитерка і В. Іванова).

ДОВГОПОЛЕНКО (Довгополий) Клим (р. н. і см. невід.) — козацький старшина. Підтримував антимоск. політику гетьмана І. Мазепи. В 1709 р. Д. був серед тих старшин, які не залишили І. Мазепу і пішли з ним в еміграцію. Був ген. суддею у гетьмана П. Орлика. Виїхав з П. Орликом до Швеції. В 1712 р. входив до складу укр. делегації, яка вела переговори у Стамбулі з тур. султаном про надання гетьману військ. допомоги в боротьбі проти Моск. царства.

ДОВГОТРИВАЛІСТЬ ВІЙНИ — час від початку до закінчення воєн. дій між державами (коаліціями).

ДОГОВОРИ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ — перші міжнар. угоди Київ. Русі, що завершували її війни з Візантією: договір 911 р., укладений після успішного походу князя Олега у Візантію в 907 р., нормалізував відносини між державами і торг. зв'язки, дозволяв рос. воїнам-добровольцям служити у візант. в-ську; договір 944 р., укладений після невдалих походів князя Ігоря у Візантію в 941 і 944 рр., зобов'язував Русь не претендувати на крим. володіння Візант. імперії, не держати військ. сили в гирлі Дніпра, передбачав надання допомоги в боротьбі з кочівниками; договір 971 р.,— результат невдалого походу Святослава Ігоревича у Візантію,— підтвердив попередні дружні стосунки. Русь зобов'язувалась утримуватись від нападів на Візантію, надавати їй допомогу в-ськами.

ДОЗОР — висилається від підрозділів і частин в умовах бойової обстановки для розвідки чи охорони. Висилаються також інж. і хім. розвід. дозори.

ДОКТРИНА ВОЄННА — прийнята в державі система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, на підготовку до неї країни і збройних сил та на способи її ведення. В Україні Д. в. затверджена пост. ВР України від 19.10.1993 р. Вона є юрид. основою воєн. будівництва, спирається на аналіз геополіт. ситуації у світі та довгострокові наук. прогнози її розвитку. Положення Д. в. обов'язкові для органів держ. управління, місцевого самоврядування і громадян України та є основою узгодження їх зусиль у зміцненні нац. безпеки. На основі Д. в. розробляються концепції, конкр. програми будівництва видів збройних сил, родів в-ськ, ін. військ. формувань та правовий механізм їх реалізації. Контроль за виконанням Д. в. здійснюють Президент України, КМ України, Рада нац. безпеки і оборони України.

ДОЛГОРУКИЙ ЮРІЙ (1090-ті — 1157) — ростово-суздал. та великий київ. князь, шостий син Володимира Мономаха. Ще за життя батька Д. Ю. одержав у володіння ростово-суздал. землі, центр яких переніс з Ростова до Суздаля. Після смерті свого старшого брата, великого князя Мстислава Володимировича, втрутився у міжусобну боротьбу з метою оволодіти Переясл., а згодом і Київ. князівствами. На початковому її етапі (1132—35) зазнав поразки, але у 1147 р. знову розпочав воєн. дії, внаслідок яких у 1149 р. здобув Київ, але ненадовго, бо вже у 1151 р. був прогнаний Ізяславом Мстиславовичем. Знову оволодів Києвом у 1155 р. В роки князювання Д. Ю. розпочалося формування нового політ. центру у Київ. державі. Ним стали півн.-сх., ростово-суздал. землі, де укріпились наступники Д. Ю., які прагнули зміцнити свій політ. вплив шляхом знищення і ослаблення Київщини, Переяславщини та ін. південноруських земель. Вважається засновником м. Москви (1147). Помер Д. Ю. 15.05.1157 р. у Києві.

ДОЛЄЖАЛЬ Карл (1883—1924) — підполковник ген. штабу УГА. За походженням чех. На поч. 1919 р. Д. очолював штаб третього корпусу УГА. З черв. 1919 р.— директор Військ. канцелярії диктатора ЗО УНР—ЗУНР. У серп. 1919 р. під час спільного походу армії УНР і УГА на Київ і Одесу Д. був призначений начальником операт. відділу штабу головного отамана. Пізніше служив у чехословацькій армії.

ДОЛОБСЬКИЙ З'ЇЗД 1103 р.— з'їзд князів Київ. держави весною 1103 р. біля Долобського озера поблизу Києва, на якому обговорювалося питання про спільний похід проти половців. У Д. з. брали участь київ. князь Святополк Ізяславович і переясл. князь Володимир Мономах зі своїми військ. дружинами. Дружинники Святополка виступили проти організації походу, вважаючи, що не можна відволікати селян від весняних польових робіт. Після палкої переконливої промови Володимира Мономаха було прийнято рішення про спільний похід проти кочівників. Під час цього походу об'єднані сили руських князів повністю розгромили половецькі орди.

ДОЛУД Андрій (1893 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, полковник армії УНР. В 1917—18 рр.— член УЦР. 13.11.1918 р. на чолі козацького загону ім. І. Гонти, сформованого з наддніпрян. українців, прибув на допомогу галицьким в-ськам у Львів. Брав участь в укр.-пол. війні 1918—19 рр. З кін. 1918 р. командував Янівською (другою) бригадою УГА, яка відзначилась у боях з пол. частинами на підступах до Львова, в ході Вовчухівської операції 1919 р. та Чортківського наступу 1919 р. З груд. 1919 до трав. 1920 р.— начальник штабу армії УНР. Перебував на цій посаді під час 1-го Зимового походу. У ході пол.-рад. війни 1920 р. командував Херсон. дивізією. Після завершення укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. емігрував у Бразилію. Подальша доля невідома.

ДОНБАСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (18.08 — 22.09) — операція в-ськ Півд.-Зах. (генерал армії Р. Малиновський) і Півд. (генерал-полковник, з 21.09 генерал армії Ф. Толбухін) ф-нтів і Азов. воєн. флотилії

у Велику Вітчизняну війну. Ціль — завершити визволення Донбасу. У ході операції рад. в-ська, які наступали на ф-нті 450 км, розгромили 13-ту дивізію супр-ника і, просунувшись на 300 км, досягли поставленої мети. Операція характерна широким використанням танк., мех. і кавалер. корпусів по тилах супр-ника, висадкою мор. десантів, форсуванням водних перешкод.

ДОНБАСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 р. (29.09—4.11) — воєн. дії в-ськ Півд. ф-нту (генерал-лейтенант Д. Рябишев, з 5.10.1941 р. генерал-полковник Я. Черевиченко) при сприянні в-ськ лівого крила Півд.-Зах. ф-нту (маршал Рад. Союзу С. Тимошенко). Ціль — відбити наступ нім.-фаш. групи армії «Південь» (генерал-фельдмаршал М. Рундштет) на Донбас. Супр-ник перевершував рад. в-ська в живій силі й авіації удвічі, гарматах і мінометах — утричі. Під ударами переважаючих сил ворога в-ська ф-нтів відійшли на рубежі: Червоний Ліман, Дебальцево, Червоний Промінь, Большекрепінська, Хапри, де перейшли до оборони. Супр-нику ціною великих втрат вдалося оволодіти півд.-зах. частиною Донбасу і вийти на підступи до Ростова.

ДОНБАСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1942 р.— здійснювалася в-ськами Півд. ф-нту (генерал-лейтенант Р. Малиновський) і лівого крила Півд.-Зах. ф-нту (маршал Рад. Союзу С. Тимошенко). Нім.-фаш. командування, перегрупувавши сили, ставило за мету завершити оточення рад. в-ськ Півд. та Півд.-Зах. ф-нтів. Виконання цієї задачі було покладено на 2 групи армій: «Б» (генерал-фельдмаршал Ф. Бок, з 13.06 генерал-полковник М. Вейхс) і «А» (генерал-фельдмаршал В. Ліст). У результаті операції в-ська ф-нтів під ударами переважаючих сил вермахта залишили Донбас та багаті сільськогосп. р-ни правобережжя Дону. Супр-ник захопив Ростов, форсував Дон та створив ряд плацдармів на лівому березі. Однак гітлерівці не змогли оточити та знищити рад. в-ська південніше Воронежа.

ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (1882—1951) — громадський і держ. діяч, історик, публіцист. Навчався у Варш., Петерб. і Київ. ун-тах. Активний учасник нац.-просвіт. руху в Україні. У 1917 р.— крайовий комісар Галичини і Буковини, черніг. губернський комісар. Член УЦР. У трав.— листоп. 1918 р.— міністр законд. справ Укр. держави. У 1919 р.— приват-доцент Кам'янець-Поділ. ун-ту. З 1919 р. в еміграції. У 1921—51 рр.— професор Укр. вільного ун-ту (Відень, Прага, Мюнхен). У 1926—36 рр.— професор Карлового ун-ту (Прага). У 1926—31 рр.— директор Укр. наук. ін-ту (Берлін). У 1945—51 рр.— президент Укр. вільної академії наук. Автор понад 1 тис. праць з історії України, укр. історіографії, історії культури, церкви, літератури, слов'янознавства тощо.

ДОРОШЕНКО Михайло (р. н. невід.— 1628) — укр. політ. і військ. діяч поч. 17 ст., гетьман реєстрового козацтва (1623—28 з перервами). З 1618 р.— козацький полковник, учасник походу гетьмана П. Сагайдачного на Москву. Брав участь у Хотинській війні 1620—21 рр. В 1623 р. обраний гетьманом замість О. Го-

луба. Здійснив вдалий похід на Перекоп. У 1625 р. брав участь у нац.-визв. повстанні під проводом М. Жмайла. Після бою біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) Д. був знову обраний гетьманом (5.11.1625) і уклав Куруківський договір 1625 р. Проводив політику зменшення протистояння між козаками і пол. урядом. Уник участі козацьких в-ськ у пол.-швед. війні. За Д. було проведено реорганізацію реєстрового козацтва і утворено за терит. принципом 6 козацьких полків: Київ., Білоцерк., Переясл., Корсун., Канів. і Черкаський. Восени 1626 р. козацькі в-ська на чолі з Д. розгромили велику крим. орду під Білою Церквою. Навесні 1628 р. Д., виконуючи умови договору про взаємодопомогу між В-ськом Запорозьким і Крим. ханством (укладений 24.12.1624, згодом — поновлений), очолив козаків, прийшовши на допомогу ханові Магмед-Гірею і канчі Шагін-Гірею, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібек-Гірея. Під час одного з боїв поблизу Бахчисарая (за ін. даними — Кафи) Д. загинув.

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627—98) — гетьман Правобережної України (1665—76). Н. у Чигирині в родині козака. Активний учасник Нац.-визв. революції сер. 17 ст., соратник Б. Хмельницького. Восени 1667 р., виступаючи проти умов Андрусів. угоди, спробував Правобережну Україну возз'єднати із Зах. 1668 р. об'єднав Правобережжя з Лівобережжям (тимчасово). 1669 р. за умов гострої політ. боротьби змушено прийняв тур. протекторат. Виступав проти Речі Посполитої та Московщини, але потім переорієнтувався на них. 1676 р. склав з себе гетьманські повноваження, а у берез. 1677 р. був вивезений до Москви. Помер 19.11.1698 р., похований в с. Ярополче Волоколамського повіту.

ДРАГОМИРОВ Михайло Іванович (1830—1905) — рос. і укр. воєначальник і військ. теоретик, генерал від інфантерії (1891). Н. в офіцер. родині поблизу Конотопа. У рос.-тур. війну 1877—78 рр. командир дивізії, з 1878 р. начальник Рос. академії Генштабу. В 1869—73 рр. начальник штабу, а в 1889—1903 рр. командувач Київ. військ. округу.

ДРАГУНИ (від фр. dragon) — вид кавалерії в європейських арміях, призначеної для дій у кінному і пішому строю. З'явилися у Франції в 16 ст. У Росії до 1917 р. існували 1-й гвард. і 21-й арм. драгун. полки. Скасовані на поч. 1918 р.

ДРЕВЛЯНИ (деревляни) — східнослов'ян. плем'я (союз племен), яке в 6—12 ст. жило на Поліссі по ріках Прип'ять, Горинь, Случ, Тетерів. Вважають, що назва племені походить від давньоруського слова «древо» і, очевидно, вказує на лісистий характер місцевості, де проживало плем'я. Сусідами Д. були поляни, бужани, дреговичі. За повідомленнями Константина VII Багрянородного, на пд їх землі межували з половецькими. Займались землеробством і скотарством, розвивали промисли і ремесла, ткацтво, гончарство. Землі Д. становили окреме князівство на чолі з князем. Найбільшими містами були Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Малин. В 884 р. київ. князь Олег підкорив Д. і приєднав їхні землі до Київ. держави. В 907 р. Д. у складі київ. в-ська брали участь у поході на Візантію. Спроба

князя Ігоря в 945 р. провести повторний збір данини серед Д. призвела до повстання Д. у 945 р. і загибелі князя (див. Древлян повстання 945 р.). Назва племені Д. останній раз згадується у літописі під 1136 р., коли князь Ярополк передав їхні землі Десятинній церкві.

ДРЕВЛЯН ПОВСТАННЯ 945 р.— найперше повстання у Київ. державі, яке згадується у письмових джерелах. У 945 р. князь Ігор разом із дружиною зробив спробу повторно взяти данину (полюддя) з древлян. Древляни на чолі з князем Малом підняли повстання і вбили Ігоря. В 946 р. княгиня Ольга придушила Д. п., спалила головне місто древлян Іскоростень (суч. м. Коростень Житомир. обл.). Проте Ольга мусила врегулювати збирання данини, визначити її розміри і встановити місце для її збирання — погости.

ДРОЗДЕНКО Василь (р. н. невід.— 1665) — полковник брацл. (1665), один із ватажків повстанців у 1664—65 рр. у Правобережній Україні. З 1664 р. вів боротьбу проти пол. в-ськ на Брацлавщині. Домагаючись гетьманства, виступив проти гетьмана П. Тетері. Навесні 1665 р. повстанці на чолі з Д. розбили в-сько П. Тетері під Брацлавом і, зайнявши місто, проголосили Д. брацл. полковником. Вів боротьбу за гетьманську владу з П. Дорошенком. Восени 1665 р. в-ська гетьмана П. Дорошенка після тривалої облоги здобули Брацлав. Д. був захоплений у полон і страчений.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939—45 рр.— найкровопролитніша в історії війна, що була підготовлена силами міжнар. імперіалістичної реакції та розв'язана головними агресивними державами — фаш. Німеччиною, фаш. Італією та мілітаристичною Японією. У війну було втягнуто 61 державу, понад 80 % населення земної кулі, військ. дії велися на території 40 держав, а також на мор. та океан. просторах. За характером бойових дій та досягнутих військ.-політ. результатів ділиться на 5 періодів. Перший період війни (1.09.1939—21.06.1941) — вторгнення нім.-фаш. в-ськ у країни Зах. Європи. Другий період війни (22.06.1941—18.11.1942) — напад фаш. Німеччини на СРСР, розширення масштабів війни, крах гітлерівської доктрини «бліцкригу». Третій період війни (19.11.1942—31.12.1943) — корінний перелом, катастрофа наступальної стратегії фаш. блоку. Четвертий період війни (1.01.1944—9.05.1945) — розгром фаш. блоку, вигнання нім.-фаш. в-ськ за межі СРСР, створення другого ф-нту, визволення від окупації країн Зах. Європи, повний крах фаш. Німеччини, її беззастережна капітуляція. П'ятий період війни (9.05.1945—2.09.1945) — розгром мілітаристичної Японії, визволення народів Азії від япон. окупації, закінчення Д. с. в. Війна тривала 6 років, чисельність населення, що було втягнуто у війну, становила 1,7 млрд чол., у рядах збройних сил знаходилось 110 млн чол. Військ. дії велися на території Європи, Азії, Африки, в Атлантичному, Тихому, Індійському та Півн. Льодовитому океанах. У війні загинуло понад 50 млн чол. Вартість знищених мат. цінностей в усіх країнах, які воювали, перевищує 316 млрд дол. Рад. Союз виніс на собі осн. тягар війни, поніс найбільші жертви (загинуло понад 28 млн чол., зруйновано 1710 міст та селищ міського типу, 70 тис. сіл, 23 тис. пром. підприємств) та відіграв вирішальну роль у розгромі герман. фашизму та япон. мілітаризму.

ДРУГИЙ ФРОНТ — відкритий 6.06.1944 р. проти фаш. Німеччини у Зах. Європі вторгненням англо-амер. експедиційних сил на територію Півн.-Зах. Франції (Нормандська десант. операція). Відіграв велику роль у заг. боротьбі антигітлерівської коаліції проти фаш. Німеччини та її сателітів. Амер.-англ. в-ська успішно провели ряд операцій (Фалезська, Голландська, Маас-Рейнська, Рурська та ін.), прикувавши до себе від 56 до 75 дивізій вермахту.

ДРУЖИНА — 1) загін воїнів, що об'єднувалися навколо племінного вождя в період розкладання родового ладу, а потім — навколо князя (короля). Складала привілейований прошарок населення; 2) збройні дружини при князі в Стародав. Русі, що брали участь у війнах, керуванні князівством і особистим господарством князя. Поділялися на «старшу» (найбільш знатні і близькі до князя особи — «княжие люди») і «молодшу» — «гриди» і «отроки».

ДУДИНСЬКИЙ Роман (1880—1920) — укр. військ. діяч, сотник Легіону УСС, отаман (майор) УГА. Н. у с. Луб'яках (нині Збаразький р-н Терноп. обл.). Після закінчення гімназії навчався у Львів. політехн. ін-ті. В 1914—17 рр. командувач сотні Легіону УСС. В 1914—16 рр. сотня Д. відзначилась під час боїв у р-ні Синьовидного і Маківки у Карпатах та над р. Стрипа. В 1919 р. командував Коломийською (другою) бригадою УГА. Потрапив у більшовицький полон. Перебував у таборі Кожухов під Москвою, де і загинув.

ДУМІН Осип (1893 — р. см. невід.) — сотник армії УНР і військ. письменник (літературний псевд. А. Крезуб). З січ. 1918 р.— командир чети 2-ї пішої сотні 1-го куреня січових стрільців. З квіт. 1918 р.— командир сотні 1-го полку січових стрільців, 2-ї сотні пішого куреня окремого загону січових стрільців, куреня 1-ї дивізії січових стрільців. У 1919 р.— командир Кременчуцької бойової групи корпусу січових стрільців. У 1920—21 рр.— командир повстанського загону, що діяв у р-ні Трипілля. З 1922 р. в еміграції. Співробітник Сх. ін-ту в Кенігсберзі. Автор праць та статей з історії укр. визв. змагань 1917—21 рр., зокрема історії військ. формування січових стрільців: «Початок галицького куреня СС.» (1925), «Мотовилівський бій: критичні зауваження до його історії» (1927), «Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці» (1928), «Група полковника Вогульського (Замітки і матеріали до її історії)» (1928), «Бої за Львів і Наддніпрянські січові стрільці» (1929), «Кіш січових стрільців» (1930), «Табір окремого загону СС. у Білій Церкві» (1935). Після 1945 р. доля невідома.

ДУНАЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ — у 18—19 ст. неодноразово створювалася і брала участь у війнах з Туреччиною. Існувала в 1917—18 рр. і з черв. 1940 до листоп. 1941 р. брала участь у боях на Дунаї, на Чорному й Азов. морях. Відтворена в квіт. 1944 р. з кораблів Азов. флотилії, брала участь у Яссько-Кишинівській та ін. операціях. У листоп. 1960 р. розформована.

ДУХОВНИЙ ПЕРСОНАЛ (ВІЙСЬКОВИЙ) — особи як військ., так і цив., які виконують винятково духовні функції і приписані до збройних сил, цив. медичних служб та формувань цив. оборони. Відповідно до права війни вони користуються захистом і не можуть бути оголошені військовополоненими.

Е

ЕЙДЕМАН Роберт Петрович (1895—1937) — комкор (1935). Закінчив Київ. військ. школу (1916). У громадянську війну командував дивізією, армією і групою в-ськ на Півд. і Півд.-Зах. ф-нтах. У 20—30-х рр. заступник начальника командувача Укр. і Крим. військ. округів, начальник і комісар Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, голова Центральної ради Тсоавіахіму. У 1932—34 рр. член РВС СРСР. Репресований; реабілітований посмертно.

ЕЙЗЕНХАУЕР (Eisenhower) Дуайт-Девід (1890—1969) — амер. держ. діяч, 34-й президент США в 1953—61 рр. від Республіканської партії, генерал армії (1944). З груд. 1943 р. верховний головнокомандувач експедиційних в-ськ союзників у Зах. Європі. У 1945 р. командував окупаційними силами США в Німеччині. У 1950—52 рр. верховний головнокомандувач збройних сил НАТО. У 1961 р. виступив із застереженням про зростаючий вплив військ.-пром. комплексу.

ЕКІПАЖ (фр. equipage) — 1) особовий склад корабля, косм. корабля, літака, танка; 2) берегова військ. частина. Призначена для прийому, розміщення й обслуговування поповнення, що прибуває.

ЕКОЛОГІЧНА ВІЙНА — нанесення збитку супр-нику шляхом впливу на середовище його проживання (забруднення чи зараження повітря, води, ґрунту, винищування флори і фауни). Заборонена міжнар. правом, зокрема Конвенцією про заборону військ. чи будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнятою ООН у 1977 р.

ЕКОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — прикладна галузь науки, яка вивчає закономірності взаємодії між військ. формуваннями, об'єктами оборонно-пром. комплексу та навколишнім середовищем.

ЕЛЕКЦІЙНИЙ СЕЙМ (від лат. elector — той, що обирає) — в Речі Посполитій 16—18 ст. сейм, що скликався для виборів короля. Відбувався після конвокаційного сейму. Часто у Е. с. брали участь представники укр. козацтва, духовенства й міщан.

ЕПОЛЕТИ (фр. epaulette, від epaule — плече) — наплечні розпізнавальні знаки військовослужбовців рос. і ряду іноземних армій і флотів. Уведені вперше в

деяких європ. країнах на поч. 18 ст., у Росії — в 1763 р. У рос. армії і на флоті носилися (спочатку на лівому плечі, а з 1807 р.— на обох плечах) переважно офіцерами, генералами й адміралами до 1856 р. при будь-якій формі одягу, потім тільки при парадній формі. На відміну від погонів мали «чашку» (коло), у генералів (адміралів) і штаб-офіцерів — з бахромою. На «чашці» позначався чин. У Росії скасовані в 1917 р.; у ряді країн зберігаються для окремих категорій військовослужбовців при парадній формі одягу.

ЕРЛЕ Альфонс (1888 — р. см. невід.) — укр. і австр. військ. діяч, отаман (майор) УГА. Німець за походженням. Під час Першої світової війни — офіцер австр. армії. В листоп. 1918 р. перейшов на службу в УГА. В кін. 1918 р. Е. начальник штабу начальної команди УГА, згодом начальник штабу 1-го корпусу УГА. В листоп. 1919 р. входив до складу укр. делегації, яка вела переговори у Жмеринці з представниками Добровольчої армії генерала А. Денікіна. В лют.— квіт. 1920 р. Е. служить у Червоній УГА. В кін. квіт. 1920 р. разом з Ю. Головінським і О. Луцьким став ініціатором переходу ЧУГА на сторону Армії УНР. Восени 1920 р. Е. разом з ін. старшинами УГА був інтернований у пол. таборі в Тухолі (неподалік Ґданська). Через деякий час втік з табору. Жив у Австрії. Подальша доля невідома.

ЕСКАДРА (фр. escadre) — 1) операт.-такт. з'єднання (об'єднання) військ. кораблів різних класів; 2) з'єднання літаків і ракет у ВПС у деяких іноземних арміях.

ЕСКАДРИЛЬЯ (фр. escadrille) — 1) осн. авіац.-такт. підрозділ у ВПС. Нараховує 10—30 літаків (вертольотів); входить до складу авіац. полку (крила, ескадри), складається з декількох ланок (загонів); 2) ракет. (зенітно-ракет.) підрозділ у збройних силах ряду іноземних держав.

ЕСКАДРОН (фр. escadron) — 1) підрозділ у кавалерії до сер. 20 ст., що складався з 2—4 взводів; 2) танк. і розвід. підрозділи в деяких іноземних арміях.

ЕСКАЛАЦІЯ ВІЙНИ (КОНФЛІКТУ) — поступове розширення війни (збройного конфлікту) за рахунок зростання кількості втягнутих до неї країн (сторін) або чисельності збройних формувань.

ЕСКОРТ (фр. escorte) — група кораблів, літаків, військ. підрозділ, призначений для охорони (прикриття) і супроводу. У ВМФ спеціально призначені сили для охорони трансп. суден на переході морем; повітр. ескорт — для супроводу літаків командування; почесний ескорт — для супроводу почесних гостей, а також при похованні військовослужбовців.

ЕШЕЛОН (фр. echelon) — 1) частина угруповання збройних сил держави (напр., 1-й стратег. ешелон); 2) елемент операт. побудови (бойового порядку) в-ськ (сил); 3) військ. частина чи кілька підрозділів, перевезені в одному залізничному потязі чи на судні.

ЕШЕЛОНОВАНІ ДІЇ АВІАЦІЇ — спосіб бойових дій авіац. підрозділів, частин, з'єднань, який полягає в нанесенні по одному або кількох об'єктах супр-ника декількох ударів окремими літаками або їх невеликими групами через встановлені інтервали часу. Застосовуються для систематичного вогневого натиску на об'єкти супр-ника з метою їх подавлення або знесилення в-ськ.

ЕШЕЛОНУВАННЯ ЛІТАКІВ — розподіл літаків (їх груп), які летять в однакових або пересічних напрямках (за маршрутами) чи на висотах з метою забезпечення безпеки польотів. Для Е. л., що летять у бойових порядках, призначаються більші висоти, дистанції та інтервали.

Є

ЄВПАТОРІЙСЬКИЙ ДЕСАНТ 1942 р.— такт. мор. десант, що був висаджений з кораблів Чорномор. флоту в Євпаторії з метою відвернути сили супр-ника від оточеного Севастополя і Керченського п-ва під час Великої Вітчизняної війни. Десантники (700 чол.) оволоділи більшою частиною міста. Супр-ник направив проти них з-під Севастополя один піхот. полк та 2 батальйони. 8.01 після нерівного бою залишки Є. д. прорвалися до партизанів.

ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА (1071—1109) — київ. князівна, дочка великого князя київ. Всеволода Ярославича, сестра Володимира Мономаха, нім. імператриця. В юному віці вийшла заміж за маркграфа Півн. Саксонії, але незабаром овдовіла. У 1088 р. була повінчана з нім. імператором Генріхом IV під іменем Адельгейди. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку київ. князя у боротьбі проти саксон. володарів та сприяти об'єднанню православної і католицької церков. В кін. 1093 р. Є. В., не витримавши брутального поводження з нею зі сторони чоловіка, була змушена покинути Німеччину і відбула до Каносси (Півн. Італія). Церковні собори у Константі П'яченці (1095), на яких виступала Є. В., засудили поведінку Генріха IV. В 1097 р. виїхала до Угорщини, а звідти в Україну. В 1106 р. постриглася в черниці. Похована у соборі Успення Богородиці у Києві.

ЄГЕРЯ (від нім. Jager — мисливець, стрілець) — 1) вид легкої піхоти і кавалерії в європ. і рос. арміях 18—19 ст. Спочатку (до сер. 19 ст.) формувалися з кращих стрільців і діяли в розсипному строю. У Росії перший батальйон єгерського типу був створений П. Румянцевим у 1761 р.; 2) фахівці-мисливці в мисливських господарствах, що обслуговують мисливців-любителів та слідкують за додержанням законів про мисливство.

ЄГОРОВ Олександр Ілліч (1883—1939) — маршал Рад. Союзу. Н. 13(25).10.1883 р. у м. Бузулук (тепер Оренбурзька обл., Рос. Федерація). Закінчив Казан. піхот. юнкерське училище (1905). У роки Першої світової війни командував ротою, батальйоном і полком. Полковник царської армії (1917). У Червоній армії з груд. 1917 р.: член колегії комісаріату з демобілізації старої армії (до трав. 1918), голова Центральної колегії із справ полонених і біженців, військ. комісар Всерос. головного штабу, член комісії по організації і формуванню РСЧА, голова Вищої

атестаційної комісії з відбору колишніх офіцерів до Червоної армії (до серп. 1918). У 1918—19 рр. командував 9-ю, 10-ю, 14-ю арміями, а в жовт.— груд. 1919 р.— в-ськами Півд. ф-нту, які вели бої проти денікінців, у 1920 р.— в-ськами Півд.-Зах. ф-нту. З груд. 1920 р.— командувач в-ськ Київ., а з квіт. 1921 р.— Петрогр. військ. округів. З верес. 1921 до лют. 1922 р.— командувач в-ськ Зах. ф-нту. Командувач окремої кавказької червонопрапорної армії (до квіт. 1924). З трав. 1924 до листоп. 1925 р. очолював збройні сили України і Криму. Брав активну участь у здійсненні військ. реформи 1924—25 рр. Військ. аташе в Китаї (до трав. 1926), заступник начальника військ.-пром. управління ВРНГ СРСР (до трав. 1927). У 1927—31 рр. командував в-ськами Білорус. військ. округу. З 1931 р.— начальник штабу (з 1935 — ген. штабу) РСЧА й одночасно (з 1937) перший заступник народного комісара оборони СРСР. Командувач в-ськ Закавказького військ. округу (до 1939). Один із ініціаторів реорганізації армії і флоту на новій техн. основі, створення бронетанк. в-ськ і системи ППО держави. Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора, орденами Червоного Прапора Грузинської й Азербайджанської РСР, багатьма медалями. Репресований. 22.02.1939 р. вироком Військ. колегії засуджений до розстрілу. 23.02.1939 р. вирок виконано. Реабілітований 10.04.1956 р.

ЄДИНОНАЧАЛІЄ — принцип керування, що означає надання керівнику якого-небудь органа, установи, підприємства повноважень, необхідних для виконання його функцій, а також установлення його персональної відповідальності за результати роботи.

ЄДИСАНСЬКА (ОЧАКІВСЬКА) ОРДА — одна з ногайських орд, яка з II пол. 16 ст. займала півд. укр. степи між Дніпром, Півд. Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до р. Кодима. Адмін. центр — Очаків (тепер Миколаїв. обл.). Здійснювала періодичні грабіжні напади на укр., рос. і пол. землі.

ЄЛИЗАВЕТА ЯРОСЛАВНА (р. н. невід.— 1076) — дочка великого князя київ. Ярослава Мудрого. В 1044 р. вийшла заміж за норвезького принца Гаральда Гардрада. У 1046 р. Гаральд при підтримці Я. Мудрого став норвезьким королем. Шлюб Є. Я. зміцнив зв'язки Київ. держави з Норвегією. Після загибелі Гаральда під час походу до Англії в 1067 р., Є. Я. стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена.

ЄРОШЕВИЧ Петро (1870 — після 1945) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час нац.-визв. змагань в Україні 1917—21 рр. командував 12-ю піхот. дивізією другого Поділ. корпусу Армії УНР, згодом — командир першої Півн. (Волин.) дивізії. Призначався заступником міністра військ. справ, ген. інспектором Армії УНР. Під час еміграції жив у Польщі. У 1945 р. заарештований рад. спецслужбами. Подальша доля невідома.

ЄРЬОМЕНКО Андрій Іванович (1892—1970) — маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1944). У Велику Вітчизняну війну командувач в-ськ Брян., Півд.-Сх., Сталінгр., Півд., Калінін., 1-го і 2-го Прибалт., 4-го Укр. ф-нтів і ряду армій. У 1945—58 рр. командувач в-ськ ряду військ. округів.

ЄСЬКОВИЧ Михайло (Мисько, Черкашенин) (16 ст.) — козацький отаман. В 50-х рр. 16 ст. перебував на Запорожжі. В берез. 1556 р. разом із отаманом Млинським за наказом гетьмана Д. Вишневецького очолив козацький загін (300 чол.), який здійснив спільно з моск. в-ськом на чолі з дяком М. Ржевським похід на тур.-тат. фортеці Іслам-Кермен, Очаків і Волам-Кермен. Після відступу моск. загонів організував мор. похід Азов. морем на Керч, а потім — у крим. володіння ширинських беїв. У 1557 р. за дорученням Д. Вишневецького їздив до пол. короля Сигізмунда II Августа і до моск. царя Івана IV Васильовича.

ЄФРЕЙТОР (від нім. Gefreiter) (у суч. Україні — старший солдат) — військ. звання (наступне за рядовим). Присвоюється найкращим солдатам. З'явилося в Німеччині з поч. 17 ст.

ЄФРЕМОВ Сергій Іванович (1893 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, підполковник Армії УНР. З 1917 р. очолював Укр. військ. раду Катеринославщини (тепер Дніпропетр. обл.), делегат всеукр. військ. з'їздів 1917 р. У 1918 р. командував гайдамацьким полком у боях проти більшовиків на Катеринославщині. З 1921 р. перебував на Закарпатті. У берез. 1939 р. був призначений головнокомандувачем збройних сил Карп. України — Карп. Січі. Під час еміграції жив у США.

Ж

ЖАНДАРМЕРІЯ (фр. gendarmerie) — поліція, що має військ. організацію і виконує охоронні функції усередині країни й в армії (польова жандармерія). З'явилася у Франції в 1791 р. У 1815 р. створені жандармські частини в рос. армії. У 1827—1917 рр. у Росії існував окремий корпус жандармів, що виконував функції політ. поліції. Жандармерія є в Австрії, Франції і деяких ін. країнах.

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 р.— облога укр. армією на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким пол. в-ськ під Жванцем (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Наприкін. серп. 1653 р. пол. армія під командуванням короля Яна II Казимира вирушила в Україну і зосередилась під Жванцем поблизу Кам'янця. Назустріч пол. частинам виступила укр. армія, до якої наприкін. верес. приєднались тат. загони на чолі з ханом Іслам-Гіреєм III. У запеклих боях козацькі загони завдали ряд поразок пол. частинам і оточили королівське в-сько. Облога тривала понад 2 місяці. В пол. таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над пол. армією нависла загроза неминучої катастрофи. Але й цього разу пол. в-ська від повного знищення врятували татари. 5(15).12.1653 р. крим. хан, підкуплений королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин Б. Хмельницький був змушений піти на перемир'я. За умовами перемир'я, Білоцерк. мирний договір 1651 р. скасовувався, а відносини між Україною і Польщею регулювались на основі Зборівського договору 1649 р. Пол. король зобов'язався сплатити крим. ханові контрибуцію у розмірі 100 тис. злотих і на підставі таємного договору дозволив протягом 40 днів грабувати населення і брати ясир на Волині.

ЖДАНОВИЧ (Ждановський) Антін (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч періоду Хмельниччини і Руїни, київ. полковник (1649—53, 1655—57). До 1648 р. був козацьким сотником. Брав участь у Нац.-визв. війні укр. народу сер 17 ст. В 1649 р. за наказом гетьмана обороняв Київ від наступаючих пол.-лит. в-ськ. Після загибелі М.-С. Кричевського у серп. 1649 р. призначений київ. полковником. Ж. як представник укр. сторони входив до складу укр.-пол. воєн. комісії, яка спостерігала за дотриманням умов Білоцерк. мирного договору 1651 р. Учасник багатьох дипломатичних місій до Туреччини (1650, 1651), Московщини (1654, 1656) та ін. країн.

В 1653 р. прибув на чолі укр. посольства до Варшави, де, незважаючи на дипломатичний статус, був заарештований і ув'язнений. Лише в 1655 р. звільнений з ув'язнення Я. Радзивіллом. В 1655 р. знову очолив Київ. полк; у 1656 р.— ген. суддя. В 1657 р. за дорученням Б. Хмельницького був призначений наказним гетьманом 20-тис. укр. корпусу, який спільно з в-ськами семигород. князя Юрія II Ракоці і швед. короля Карла X Густава брав участь у бойових діях проти Польщі. Союзницькі в-ська, визволивши Галичину, поступово зайняли значну частину території Польщі, в т. ч. міста Ланцут, Краків і Варшаву. Влітку 1657 р. деякі непорозуміння між союзниками і демагогічна агітація царського агента Желябуського призвели до відмови частини козацьких в-ськ, очолюваних Ж., від продовження воєн. дій і повернення їх в Україну. Звістка про самовільний виступ корпусу Ж. з Польщі тяжко вразила Б. Хмельницького і стала однією з причин його передчасної смерті. Після смерті Б. Хмельницького підтримував гетьмана І. Виговського. Учасник Конотопської битви 1659 р. В 1659 р. був послом І. Виговського до пол. короля і тур. султана. В 1660 р. Ж. потрапив у моск. полон, де, очевидно, і загинув.

ЖЕЗЛ —1) ціпок, тростина, короткий ціпок (як правило, з оздобленням і прикрасами), що служить символом влади, почесного становища (напр., маршальський жезл); 2) на залізничному транспорті металевий стрижень, елемент електрожезлової системи.

ЖЕНЕВСЬКІ КОНВЕНЦІЇ — важливі міжнар. багатосторонні угоди в сфері законів та звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. Прийняті у 1949 р. та доповнені протоколами 1977 р.

ЖЕРТВИ ВІЙНИ — людські втрати (прямі та непрямі) на ф-нті і в тилу держав, що воюють, всі потерпілі у війні особи, незалежно від визначення їх міжнар.-правового статусу.

ЖИВОТОВСЬКИЙ Павло Трохимович (р. н. невід — 1699) — укр. військ. і держ. діяч періоду Руїни. В 1661—62 рр.— полковник миргород., а в 1663—72 рр.— гадяцький полковник. В січ.— лют. 1664 р. обороняв Глухів від пол. в-ськ, які очолював король Ян II Казимир. В лип.— серп. 1678 р. Ж. призначений наказним гетьманом, командував козацькою залогою в Чигирині під час другої облоги міста тур.-тат. армією (див. Чигиринські походи 1677—78 рр.).

ЖИГАРЄВ Павло Федорович (1900—63) — головний маршал авіації (1955). У 1941—42 рр.— командувач ВПС Червоної армії, з 1942 р.— ВПС Далекосх. ф-нту, у 1945 р.— повітр. армії. У 1949—57 рр. головнокомандувач ВПС, з 1953 р. одночасно заступник, з 1955 р. 1-й заступник міністра оборони СРСР. У 1957—59 рр. начальник Головного управління Цив. повітр. флоту. З листоп. 1959 р.— начальник Військ. командної академії ППО.

ЖИДІВСЬКИЙ (ЄВРЕЙСЬКИЙ) КУРІНЬ — військ. частина УГА, яка складалася переважно з євреїв. Сформований у черв. 1919 р. в Тернополі. Командиром куреня був поручник С. Ляйнберг. До складу куреня входили 4 сотні піхоти

(по 200 стрільців), кулеметна сотня, чета кінноти, чета саперів і чета зв'язку. Курінь входив до складу першого корпусу УГА. Відзначився в боях проти пол. частин, а в лип. 1919 р.— проти більшовиків у р-ні Бердичева і Вінниці. В серп. 1919 р. курінь у складі УГА брав участь у спільному поході укр. армій на Київ. В сер. 1920 р. внаслідок боїв з більшовиками і епідемії тифу курінь втратив 2/3 особового складу. Начальна команда УГА була змушена розформувати курінь, а бійців розподілити по ін. військ. частинах.

ЖИЛА Іван (р. н. невід.—1737) — керівник одного з гайдамацьких загонів, запорозький козак. Створив у Чорному Лісі поблизу р. Цибульник гайдамацький загін, який діяв проти пол. шляхти у Київ. воєводстві. Восени 1736 р. Ж. спільно з гайдамацькими загонами Гриви, Ведмедя, Харка, Іваниці здобули укріплені замки в Паволочі (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) і Погребищі (тепер Вінницька обл.). Загинув у бою з татарами біля м-ка Переволочна (тепер затоплена водосховищем Кременчуцької ГЕС).

ЖИМЕРСЬКИЙ (псевд. Роля) Міхал (1890—1989) — маршал Польщі (1945). У Другу світову війну із січ. 1944 р. головнокомандувач Армії Людової, з лип. 1944 р.— В-ська Пол. У 1945—49 рр. міністр Нац. оборони.

ЖИТОМИРСЬКО-БЕРДИЧІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ (24.12.1943—15.01.1944) — бойові дії в-ськ 1-го Укр. ф-нту (генерал армії М. Ватутін) у Велику Вітчизняну війну. Ціль — розгромити нім.-фаш. угруповання (4-ту танк. армію), вийти до р. Півд. Буг і присікти спроби супр-ника знову заволодіти Києвом. У ході Ж-Б. н. о. рад. в-ська, розгорнувши наступ до 700 км по ф-нту, просунулися вперед від 80 до 200 км. 1-й Укр. ф-нт зайняв вигідне положення по відношенню до осн. сил гітлерівських груп армій «Південь». Армії лівого крила ф-нту глибоко прорвали ворожі в-ська, які утримували правий беріг Дніпра в р-ні Канева. На заключному етапі операції (з 11.01) в-ська ф-нту відбили сильні контрудари супр-ника із р-нів півд.-східніше Вінниці і півн.-західніше Умані. З 14.01 контрудари стали застосовуватись по всьому ф-нту. За вказівкою ставки ВГК в-ська 1-го Укр. ф-нту з 15.01 перейшли до оборони і зосередили осн. зусилля на відбитті контрударів пр-ника. Успіхи 1-го Укр. ф-нту у Ж.-Б. н. о. створили сприятливі умови для наступу ін. укр. ф-нтів по визволенню Правобережної України.

ЖІНКИ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ — особи жін. статі, залучені до виконання обов'язків військовослужбовців. Відповідно до чинного законодавства України жінки можуть перебувати на військ. службі у ЗС, Прикорд. в-ськах, Нац. гвардії, Внутр. в-ськах МВС, Службі безпеки та ін. військ. формуваннях, створених згідно з Конституцією України. Згідно з п. 1 ст. 5 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992) жінки, які мають медичну підготовку або спеціальність, споріднену з військ. за переліком, що визначається КМ України, можуть бути взяті на військ. облік. Вони зобов'язані прибувати за викликом військ. комісаріату для медичного огляду і виконувати правила військ. обліку.

У мирний час жінки віком від 19 до 35 років можуть добровільно вступити на військ. службу за контрактом на посади рядового, сержант. і старшин. складу; жінки віком до 35 років, яким присвоєно офіцер. звання,— на військ. службу офіцер. складу. У воєн. час особи жін. статі, що перебувають на військ. обліку чи пройшли заг. військ. навчання, можуть бути призвані на військ. службу за рішенням Президента України. Добір жінок на військ. службу за контрактом, підготовку необхідних документів, проведення медичного огляду, призов на військ. службу, направлення їх до військ. частини здійснюють районні (міські) військ. комісаріати в порядку, встановленому Міністерством оборони України. Після прибуття жінок до місця служби з ними укладається контракт, наказом командира їх зараховують до списків військ. частини та призначають на відповідні посади.

ЖМАЙЛА ПОВСТАННЯ 1625 р.— коз.-сел. повстання в Україні проти пол. загарбників під керівництвом М. Жмайла. Пол. уряд, занепокоєний наростанням нац.-визв. руху, послав у верес. 1625 р. на Київщину 30-тис. в-сько на чолі з пол. польним гетьманом С. Конецпольським. 1(11).10.1625 р. відбувся бій між пол. в-ськом і невеликим козацьким загоном під Мошнами на Черкащині. Козаки змушені були спочатку відступити до Черкас, а згодом — до гирла р. Цибульник. Сюди ж прибули з артилерією запорожці на чолі з гетьманом М. Жмайлом, який і став на чолі повстанців. Очолюване М. Жмайлом повстанське в-сько (20 тис. чол.) 15(25).10 в бою під с.Таборищем (Кіровогр. обл.) завдало значних втрат ворогові, але під натиском переважаючих пол. сил відступило до Курукового озера (поблизу м. Кременчука). Після невдалих спроб здобути козацький табір біля Курукового озера С. Конецпольський був змушений піти на переговори. Враховуючи складні обставини (оточення, відсутність боєприпасів), поміркована частина козацької старшини 5.11.1625 р. позбавила гетьманства М. Жмайла, який наполягав на продовженні воєн. дій. Гетьманом було обрано М. Дорошенка, який уклав з пол. командуванням Куруківську угоду 1625 р. Після припинення повстання доля М. Жмайла невідома.

ЖМАЙЛО Марко (р. н. і см. невід.) — запорозький гетьман (1625), керівник антипол. повстання в 1625 р. (див. Жмайла повстання 1625 р.). В листоп. 1625 р. скинутий з гетьманства козацькою старшиною, яка через складні обставини змушена була піти на перемир'я з пол. польним гетьманом С. Конецпольським.

ЖОВНИНСЬКА БИТВА 1638 р.— невдала битва 31.05—10.06 повстанських коз.-сел. загонів (10—12 тис. осіб) на чолі з Я. Острянином і Д. Гунею з пол.-шляхетськими в-ськами С. Потоцького і І. Вишневецького (8 тис. осіб) поблизу впадіння р. Сула в Дніпро.

ЖОВНІР (пол. zolnierz, похідне від zold — платня солдата) — військовослужбовець ЗС Польщі. У 15—17 ст. Ж. називали пол. ратників, у 18 ст.— військовослужбовців, які входили до складу лінійних в-ськ, у 19 — на поч. 20 ст.— всіх осіб, які несли військ. службу.

ЖОВТІ ВОДИ — місто (з 1957) у Дніпропетр. обл., у р-ні якого 5—6 (15—16).05.1648 р. укр. в-сько Б. Хмельницького (8—10 тис. козаків) та союзний загін крим. татар (4—5 тис.) застосували обхідний маневр та засідку, оточивши та завдавши поразки авангарду пол. в-ськ (6 тис.) під командуванням С. Потоцького і Я. Шемберга. Розгром пол. загону при Жовтих Водах став першою великою перемогою укр. козачого в-ська у Нац.-визв. війні укр. народу сер. 17 ст. Під час революції 1905—07 рр. тут відбулися багатолюдні робітничі страйки. В серп. 1917 р. створено загін Червоної гвардії. В берез. 1918 р. с-ще окупували нім. в-ська, а влітку 1919 р. в-ська А. Денікіна. 1920 р. Ж. В. захопила Червона армія. 13.08.1941 р. окупували нім.-фаш. загарбники. 20.10.1943 р. Ж. В. визволили в-ська 2-го Укр. ф-нту.

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 р.— перша перемога укр. армії у Нац.-визв. війні. Коронний гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський спробували розгромити повстанців на Січі комбінованим ударом двох військ. з'єднань. 11.04 відправили із Черкас Дніпром флотилію у складі 4-х полків реєстрових козаків і кількох сотень драгунів — всього бл. 4—5 тис. осіб. Суходолом послали підрозділи кварцяного в-ська з 10-ма гарматами та реєстровців (разом зі слугами бл. 6—7 тис. осіб). Довідавшись про наступ, Б. Хмельницький, маючи бл. 5 тис. козаків і 5—6 тис. татар Тугай-бея, ймовірно, у ніч на 17.04 залишив Січ і під захистом табору направився Микитинським шляхом назустріч пр-нику. С. Потоцький 18.04 пройшов крізь урочище Княжі Байраки й 19.04 розташувався табором на правому березі лівого розгалуження верхів'я р. Жовті Води (південніше суч. с. Парахівки). Опівдні авангард укр.-крим. в-ська розпочав наступ, завдавши поразки 6 пол. корогвам. Пізніше з табором підійшов Б. Хмельницький. Проведений 20.04 штурм ворожих позицій через відсутність артилерії (у розпорядженні українців налічувалось 3 гармати малого калібру) провалився. Вранці 21.04 жовніри вибили козаків із найближчих шанців, викопаних навпроти їхнього табору. Зазнавши невдачі, Б. Хмельницький відмовився від наступальних дій і розпочав облогу пол. табору. 2.05 до нього приєдналися 4 козацьких полки, які після зайняття Січі повстали проти старшини і вирішили підтримати виступ проти Польщі. Наступного дня на бік гетьмана перейшли реєстровці з пол. табору. С. Потоцький вступив у переговори з Б. Хмельницьким і Тугай-беєм, що велися окремо. За домовленістю 4.05 з гетьманом він віддав артилерію і залишки пороху, отримавши за це дозвіл на безпечний відступ до Крилова. Оскільки переговори з Тугай-беєм 5.05 зірвалися, відновилися воєн. дії. До вечора українці заволоділи частиною шанців і королівським знаменем. Вночі жовніри під захистом табору вирушили до Крилова. Спроби татар розгромити поляків зазнали невдачі. Ранком 6.05 на допомогу татарам прибули українці, котрі атакували пр-ника в одній із балок при виході з Княжих Байраків й завдали йому нищівної поразки. Блискуча перемога дозволила Б. Хмельницькому продовжити наступ на осн. сили М. Потоцького.

ЖОЛКЕВСЬКИЙ (Жулкевський) Станіслав (1547—1620) — пол. військ. діяч, коронний польний гетьман (з 1588), великий коронний гетьман (з 1613), кан-

цлер (з 1617). В 1594—96 рр. очолював пол. в-ська, які королівський уряд направив на придушення повстання під проводом С. Наливайка. У трав. 1596 р. Ж. обложив козацький табір в урочищі Солониці біля м. Лубен. Підступом заволодівши табором, наказав стратити кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. В 1601—02 рр. керував воєн. діями пол. армії проти шведів у Лівонії, участь в яких брали і запорозькі козаки під проводом гетьманів С. Кішки та І. Куцковича. В 1607 р. розбив заколотників на чолі з М. Зебжидовським, які виступили проти Сигізмунда III Вази. З 1608 р.— київ. воєвода. 24.06.1610 р. розгромив в-ська В. Шуйського і 4.06.1610 р. зайняв Москву. В 1611—20 рр. керував воєн. діями пол.-укр. армії проти турків на Поділлі. Під час Хотинської війни 1620—21 рр. в-ська під командуванням Ж. були розбиті в Цецорській битві 1620 р., в якій він і загинув.

ЖОМІНІ (Jomini) Антуан Анрі (Генріх Веніамінович) (1779—1869) — військ. теоретик і історик, генерал від інфантерії (1826). З 1798 р. у швейц., у 1804—13 рр. у фр. арміях, з 1813 р. на рос. службі. Узагальнив досвід наполеонівських воєн, утверджував «вічні принципи» воєн. мистецтва.

ЖУКОВ Георгій Костянтинович (1896—1974) — маршал Рад. Союзу (1943), чотири рази Герой Рад. Союзу (1939, 1944, 1945, 1956). Н. 20.11(2.12).1896 р. у с. Стрєлковці (тепер Жуковського р-ну Калузької обл.). З 1915 р. в армії, учасник Першої світової війни, нагороджений 2 Георгіївськими хрестами. Молодший унтерофіцер царської армії. У Червоній армії з 1918 р. У 1918—20 рр. командував взводом і ескадроном, брав участь у боях на Сх., Зах. і Півд. ф-нтах. Закінчив кавалер. курси (1920), курси удосконалення керівного складу кавалерії (1925) і вищого начальницького складу (1930). Після громадянської війни — на командних посадах. У 1939 р. брав участь у організації розгрому япон. в-ськ на р. Халхин-Голі. З 7.05.1940 до 14.01.1941 р. командував в-ськами Київ. військ. округу. У роки Великої Вітчизняної війни займав посади начальника Ген. штабу Червоної армії, заступника Народного комісара оборони СРСР, заступника Верховного Головнокомандувача, командувача в-ськ ряду ф-нтів. У повоєн. роки — головнокомандувач Групи рад. окупац. в-ськ у Німеччині, головнокомандувач Сухопут. в-ськ, командувач в-ськ Одес. (1946—48) і Урал. військ. округів. З берез. 1953 р.— перший заступник міністра, а з лют. 1955 до жовт. 1957 р.— міністр оборони СРСР. У жовт. 1957 р. звільнений від обов'язків міністра за розпорядженням М. Хрущова, у 1958 р. звільнений зі ЗС. Герой Монгольської Народної Республіки (1969). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова 1-го ступеня, медалями, а також іноземними орденами. Двічі нагороджений вищим військ. орденом «Перемога». Помер 18.06.1974 р. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ЖУКОВСЬКИЙ Олександр Тимофійович (1884— р. см. невід.) — військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР. До Лютневої революції 1917 р. полковник рос. армії, після — один із лідерів партії укр. есерів. У 1917 р.— член Укр. ген. військ.

комітету, член УЦР, представник УГВК при Ген. штабі. З листоп. 1917 р.— товариш (заступник) Ген. секретаря військ. справ. З січ. 1918р.— виконуючий обов'язки військ. міністра УНР, з берез.— мор. міністра. З берез. 1918 р.— військ. міністр УНР. Наприкін. квіт. 1918 р. заарештований нім. військ. владою. За доби Директорії — командир окремого корпусу і начальник гарнізону в Кам'янці-Подільському. Один із керівників Комітету порятунку республіки. У 1922 р. повернувся в Україну. Подальша доля невідома.

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1676 р.— мирний договір між Річчю Посполитою і Осман. імперією, підписаний 17(27).10.1676 р. в с. Журавному (тепер с. Жидачівського р-ну Львів. обл.). Завершив пол.-тур. війну 1672—76 рр. За умовами Ж. м. д. скасовувалася щорічна данина в сумі 22 тис. злотих, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань Бучацького мирного договору 1672 р. Поділля залишалось у складі Осман. імперії; значна частина Правобережної України (за винятком колишніх Білоцерк. і Паволоцького полків) визнавалася козацькою територією під управлінням гетьмана П. Дорошенка. Пол. сейм не ратифікував Ж. м. д., що призвело згодом до нової війни між Польщею і Туреччиною і укладення Карловицького мирного договору 1699 р. (див. К а р л о в и ц ь к и й к о н г р е с 1698—99 рр.).

ЖУРАКОВСЬКИЙ (Жураховський) Василь Якович (р. н. невід.—1730) — ген. осавул (1710—24). В 1723—24 рр. був одним з керівників Ген. військ. канцелярії. Спільно з гетьманом П. Полуботком відстоював автономні права України. У 1724 р. Ж. було заарештовано і разом з Д. Апостолом, ген. бунчужним Я. Лизогубом та ін. старшинами вивезено до Петербурга, де ув'язнено у Петропавл. фортеці. Після звільнення жив у Петербурзі та Москві. 1728 р. отримав дозвіл повернутися в Україну.

ЖУРБА Андрій (р. н. невід.—1768) — керівник гайдамацького загону під час Коліївщини, запорозький козак. У 1768 р. загін Ж. (бл. 300 чол.) спільно з загоном М. Швачки вів боротьбу проти пол. шляхти на Київщині. У черв. 1768 р. гайдамаки на чолі з Ж. і Швачкою здобули Фастів. Загинув у бою проти рос. каральних загонів в лип. 1768 р. біля с. Блощинці (тепер село Білоцерк. р-ну Київ. обл.)

ЖУРБА (Злий) Василь (р. н. і см. невід.) — один із отаманів і полковників у сел. війні під проводом О. Пугачова 1773—75 рр. За походженням українець. Неодноразово організовував масові протести селян і козаків проти можновладців, зокрема в Старій Самарі. Після поразки О. Пугачова в кін. 1774 р. понад рік очолював окремі повстанські загони на території Слобід. та Лівобережної України, у межах Воронежа і Ростова-на-Дону. З 1776 р. відомостей про Ж. немає.

ЖУЧЕНКО Федір (р. н. і см. невід.) — полт. полковник (1659—91, з перервами). Прихильник гетьмана Ю. Хмельницького. У 1672 р. Ж. заарештував кошового отамана І. Сірка, який після того, як Д. Многогрішний був відсторонений від гетьманства, став одним із небажаних для моск. уряду кандидатів на гетьманську булаву. Пр-ник політики гетьмана І. Мазепи, тесть В. Кочубея та І. Іскри.

З

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛЬОТІВ — комплекс заходів для успішного виконання польотних завдань та досягнення безпеки польотів. Включає: морально-псих., штурман., інж.-авіац., аеродр.-техн., радіо-техн., метеорол., медичне, пошуково-рятув., парашут.-рятув., орнітолог. забезпечення, забезпечення зв'язком та навігац. інформацією, контроль польотів, а також підготовку о/с до польотів.

ЗАБРАЛО — передня частина шолома, що охороняє обличчя воїна від удару холодною зброєю. Застосовувалося в стародавні і середні віки. Виготовлялось у виді окремих пластин або суцільного шматка металу з щілинами для очей, які жорстко або рухливо з'єднувалися із шоломом.

ЗАВІСА — 1) операт. об'єднання Червоної армії у 1918 р.; послужила основою для розгортання ряду армій і ф-нтів; 2) розташування підводних човнів на визначеному рубежі для виконання бойового завдання.

ЗАГАЄВИЧ Микола (1889—1918) — четар Легіону УСС, сотник Армії УНР. Один із організаторів Київ. військ. формування січових стрільців. У берез.— квіт. 1918 р.— командир сотні 1-го полку січових стрільців. Загинув у бою під Мотовилівкою під час антигетьманського повстання. Похований у Києві на Аскольдовій горі.

ЗАГАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК — конституційний обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність і терит. цілісність, оволодівати військ. справою, нести військ. службу в ЗС України (ст. 17, 65 Конституції України). Наявність З. в. о. забезпечує комплектування ЗС України, Нац. гвардії України, Прикорд. в-ськ України, Внутр. в-ськ МВС України, Служби безпеки України, Цив. оборони України (військ. підрозділів Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи), ін. військ. формувань, створених відповідно до Конституції. З. в. о. включає: підготовку громадян до військ. служби; їх приписку до призовних дільниць; призов на військ. службу; проходження служби за призовом; виконання військ. обов'язку особами, що перебувають у запасі; дотримання правил військ. обліку. Якщо виконання З. в. о. суперечить реліг. переконанням громадянина, воно має бути замінене альтернативною (невійськ.) службою (ст. 35 Конституції). З. в. о. підлягають громадяни України після досягнення ними 18-річ. віку.

ЗАГІН, у військ. справі — 1) тимчасове чи постійне військ. формування, створюване для виконання будь-якого бойового чи спец. завдання (розвід., передовий загін та ін.); 2) у ВПС деяких держав — штатний підрозділ, що входить до складу ескадрильї; 3) у прикорд. в-ськах — такт. з'єднання.

ЗАГІН ВЕРТОЛЬОТІВ (ланка) — авіац. такт. підрозділ, який призначений для виконання окремих такт. завдань. Складається, як правило, з 4—6 однотипних вертольотів.

ЗАГРОДСЬКИЙ Олександр (1889—1968) — генерал-полковник Армії УНР. Н. 10.04.1889 р. у с. Зеленкові на Уманщині. Брав активну участь в українізації частин Півд.-Зах. ф-нту. У лют.— берез. 1918 р.— командир 1-го піхот. куреня окремого Запорозького загону. З берез. 1918 р.— командир 1-го піхот. полку ім. гетьмана Дорошенка Запорозької дивізії. У період Укр. держави — командир 1-го Запорозького пішого полку. У 1919 р.— командир 3-ї дивізії Запорозького корпусу. Учасник 1-го Зимового походу Армії УНР. У трав.— листоп. 1920 р.— командир 2-ї Волин. стрілец. дивізії. Заступник головнокомандувача Армії УНР. З груд. 1920 р.— у таборі інтернованих у Каліші. Член правління Укр. воєн.-іст. т-ва, спілки укр. воєн. інвалідів. З 1949 р.— у США. Помер 4.08.1968 р.

ЗАГРОЗЛИВИЙ ПЕРІОД — час, який, як правило, передує початку війни (збройному конфлікту), характеризується вкрай напруженою воєн.-політ. обстановкою і крайнім загостренням суперечностей між ворогуючими сторонами. З. п. використовується для підвищення бойової готовності збройних сил, їх стратег. розгортання і переведення економіки на воєнний лад.

ЗАКОНИ ВОЄННОГО ЧАСУ — правові акти, дія яких обмежена воєн. часом. Вони можуть бути прийняті законодавчим органом як до, так і після вступу (фактичного і юрид.) держави у війну, але застосовуються тільки в період стану війни. З. в. ч. поширюються на всю територію держави, що перебуває у стані війни, або на окремі її місцевості. В Україні до законодавчих актів, що розраховані на застосування їх у воєн. час, належать Закони «Про оборону України» (1991), «Про надзвичайний стан» (1992), «Про режим воєнного стану» (1999), «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1999) та ін. Вони мають на меті забезпечити суверенітет, терит. цілісність і недоторканність України у випадку воєн. нападу (агресії) ззовні. Ними допускається примусове відчуження за плату чи тимчасове вилучення державою майна, яке належить громадянам, а також підприємствам, установам і організаціям (реквізиція); проведення трудової мобілізації населення; залучення громадян до різних видів зобов'язань. З. в. ч. надають додаткові повноваження військ. командуванню, правоохорон. органам. Ними вводяться в інтересах оборони окремі тимчасові обмеження у реалізації прав і свобод громадян, а також прав юрид. осіб з покладенням на них додаткових обов'язків. Кримінал. законодавство України передбачає у воєн. час більш суворе порівняно з мирним часом покарання за: ухилення

від призову за мобілізацією (ст. 73 КК України); ухилення від призову на строкову військ. службу в ЗС України (ст. 72); пропаганду війни (ст. 63); держ. зраду (ст. 56); різні види військ. злочинів (непокора — ст. 232; невиконання наказу — ст. 233; погроза начальникові — ст. 235; дезертирство — ст. 241; зловживання військ. посадової особи владою чи посадовим становищем — ст. 254; перевищення військ. посадовою особою влади чи посадових повноважень — ст. 254^2, або бездіяльність військ. влади — ст. 254^3 тощо). З. в. ч. припиняють свою дію за умови скасування Президентом України воєн. стану або припинення стану війни після укладення миру з воюючою стороною.

ЗАКОНИ ТА ЗВИЧАЇ ВІЙНИ — система норм і принципів міжнар. права, які встановлюють права та обов'язки воюючих сторін та нейтральних держав у разі воєн. конфлікту. Мають на меті усунути найжорстокіші способи і засоби ведення війни, забезпечити захист мирного населення. Визначають порядок початку, ведення і припинення воєн. дій, правове становище комбатантів і некомбатантів (мирного населення, військовополонених, хворих і поранених військовослужбовців тощо), а також правовий режим власності. Встановлюють юрид. відповідальність за порушення З. та з. в. Чинні З. та з. в. передбачено міжнар. договорами або ж вони склалися на ґрунті звичаєвого права. Першими з таких актів були Паризька декларація про мор. війну 1856 р., Санкт-Петербурзька декларація про заборону застосування розривних та запалювальних куль 1868 р., Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопут. війни 1899 р., Гаазька конвенція про бомбардування мор. силами під час війни 1907 р., Лондон. декларація про право мор. війни 1909 р. Після Першої світової війни 1914—18 рр. було прийнято Женев. протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або ін. подібних газів та бактеріологічних засобів (1925). До цієї ж категорії актів належать Женев. конвенція про поводження з військовополоненими (1929), Лондон. протокол про дії підводних човнів проти торговельних суден у воєн. час (1936) тощо. Після Другої світової війни 1939—45 рр. порушення З. та з. в. було визнано одним з найтяжчих міжнар. злочинів, вчинення яких тягне за собою кримінал. відповідальність. Було підписано пакет Женев. конвенцій, що стосуються поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях і потерпілих у корабельній аварії із складу збройних сил на морі, поводження з військовополоненими, захисту цив. населення під час війни (1949). Важливе значення мають також Гаазька конвенція про захист культ. цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р., Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1971 р. (в основу Конвенції покладено проект, поданий групою країн з участю України), Конвенція про заборону воєн. або будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р., Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть

вважатися такими, що заподіюють надмірні пошкодження або діють невибірково, 1981 р. Остання Конвенція і протоколи до неї вступили в силу 1983 р. Україна бере участь у Конвенції. 16.07.1990 р. наказом міністра оборони СРСР введено в дію «Керівництво по застосуванню Збройними Силами норм міжнар. гуманітарного права». Цей документ є чинним у Збройних Силах України. Відповідно до вимог Женев. конвенцій з метою виконання З. та з. в. до КК України введено ст. 260 — мародерство, ст. 262 — погане поводження з військовополоненими, ст. 261 — насильство над населенням у р-ні бойових дій, ст. 263 — незаконне носіння знаків Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та зловживання ними. 24.09.1993 р. у рамках СНД підписано Угоду про першочергові заходи, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. У рішеннях Нюрнберзького процесу і Токійського процесу порушення З. та з. в. було визнано найтяжчим міжнар. злочином.

ЗАЛІЗНИЧНІ ВІЙСЬКА — спец. в-ська для відновлення, будівництва й експлуатації залізниць, що використовуються для військ. перевезень.

ЗАПАС ЗБРОЙНИХ СИЛ — військовозобов'язані, що перебувають на військ. обліку, які пройшли дійсну військ. службу чи звільнені з неї, але придатні до служби у воєн. час. Служить для розгортання збройних сил у ході мобілізації, а також для їхнього поповнення під час війни.

ЗАПОРІЗЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (10—14.10) — в-ськ Півд.-Зах. ф-нту (генерал армії Р. Малиновський) у ході битви за Дніпро. Мета — ліквідувати запорізький плацдарм супр-ника і визволити м. Запоріжжя. Добре підготовлений в інж. відношенні запорізький плацдарм (40×20 км) обороняла 1-а танк. армія супр-ника. В-ська Півд.-Зах. ф-нту в результаті успішно проведеної операції по визволенню Запоріжжя отримали можливість розширити захоплений плацдарм на Дніпрі і наступати у криворізькому напрямку, а в-ська Півд. ф-нту — у фланг і тил мелітоп. угруповання супр-ника.

ЗАСІДКА — 1) замасковане розташування військ. підрозділу для раптового удару; 2) гарнізон у містах Давньої Русі на чолі з воєводою; 3) частина бойового порядку в рос. армії 13—17 ст.

ЗАСІКА — загородження з дерев, повалених вершинами убік супр-ника. Відомі на Русі з 13 ст. Широко використовувалися в 16—17 ст. у засічних межах. У 20 ст. засіки, як правило, обплітали колючим дротом.

ЗАСІЧНІ МЕЖІ (лінії) — оборонні спорудження на півд. і півд.-сх. окраїнах Рос. держави у 16—17 ст. для захисту від кочівників. Складалися з засік, валів, ровів, частоколів; використовувалися природні перешкоди (ріки, яри). Мали опорні пункти (остроги, міста-фортеці). Найвідомішою була Велика засічна межа.

ЗАСОБИ АВАРІЙНОГО ПОКИДАННЯ ЛІТАКА — спец. обладнання та пристосування для урятування екіпажу літака в аварійній ситуації. До них відносяться парашути та засоби катапультування.

ЗАСТАВА, у військ. справі — 1) орган охорони в-ськ на марші і при розташуванні на місці; 2) прикорд. застава — штатний військ. підрозділ прикорд. в-ськ, що охороняє визначену ділянку держ. кордону; 3) у ряді європ. країн 16—19 ст.— місце в'їзду в місто або виїзду з нього, що охоронялося сторожею, де перевірялися документи та збиралося мито.

ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ — система заходів, спрямованих на забезпечення встановлених міжнар. гуманітарним правом правил поведінки щодо поранених, хворих, полонених і цив. населення під час війни. Осн. міжнар. актами у цій галузі є підписані 12.06.1949 р. 4 Женев. конвенції про захист жертв війни: Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі; Конвенція про поводження з військовополоненими; Конвенція про захист цив. населення під час війни. Станом на 1997 р. їх ратифікували 188 держав. У II пол. 20 ст. термін «війна» почав витіснятися терміном «збройний конфлікт». За останні десятиліття у міжнар. праві усталився поділ збройних конфліктів на «міжнар. збройні конфлікти» та «збройні конфлікти неміжнар. характеру». Учасники Дипломатичної конференції у Берні 12.12.1977 р. у розвиток Женев. конвенцій 1949 р. прийняли Додаткові протоколи, які стосуються захисту жертв міжнар. збройних конфліктів (Протокол I) та захисту жертв збройних конфліктів неміжнар. характеру (Протокол II). Їх ратифікували відповідно 147 і 139 держав. Положення Женев. конвенцій та Додаткових протоколів «повинні за будь-яких обставин повністю застосовуватися до всіх осіб, які перебувають під захистом цих документів, без будь-якої несприятливої різниці щодо характеру або походження збройного конфлікту» (преамбула Протоколу I). Заг. для всіх Женев. конвенцій 1949 р. ст. 3 забороняє здійснення стосовно некомбатантів або осіб, що склали зброю, таких дій, як: посягання на людську гідність, життя і фізичну недоторканність; захоплення заручників; винесення вироку і застосування покарання без попереднього судового рішення. Поранені і хворі мають бути підібрані та забезпечені медичною допомогою. У випадках, не передбачених Женевевськими конвенціями 1949 р. та Додатковими протоколами до них, «цив. особи і комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнар. права, які випливають з усталених звичаїв, з принципів гуманності та вимог суспільної свідомості» (ст. 1 Протоколу I).

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ — форма розв'язання суперечностей між державами, соц., етнічними, реліг. групами із застосуванням засобів збройної боротьби для досягнення певної воєн.-політ. мети (без формального оголошення війни).

ЗБРОЙНІ СИЛИ — частина структури держави, що пов'язана з виконанням нею зовн. функцій (оборона країни і т. ін.). Один з найважливіших елементів військ. організації держави. До 20 ст. З. с. включали сухопут. армію і ВМФ. Суч. З. с. складаються з різних родів в-ськ: сухопут. в-ська, ВПС, ВМФ та ін., деяких військ. організацій держави (напр., у США — нац. гвардія), вищих органів військ. керуван-

ня, органів тилу, спец. в-ськ тощо. Збройні сили комплектуються на основі заг. військ. обов'язку чи на контрактній основі.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН — військ. контингенти країн — членів ООН, які згідно з Статутом ООН виділяються для запобігання або ліквідації загрози миру та безпеки шляхом спільних примусових дій під керівництвом воєн. комітету ООН.

ЗБРОЯ — заг. назва пристроїв і засобів, що використовуються для знищення живої сили супр-ника, його техніки і споруджень. Розрізняють зброю масового ураження (ядер., хім., бактеріологічну) і звичайну зброю; стратег., операт.-такт. і такт. зброю. У більшості країн законодавством урегульовано порядок носіння, зберігання, виготовлення, придбання і збуту вогнепальної зброї. Питання, пов'язані зі зброєю масового ураження, регламентуються міжнар. конвенціями й угодами. Зброя з'явилася в первісному суспільстві (дротик, дерев'яний спис, лук та ін.). Потім були створені бронзові і залізні мечі, списи (т. зв. холодна зброя). З відкриттям пороху виникла вогнепальна зброя — у 12 ст. в арабів, з 14 ст.— у Зах. Європі і на Русі. У 16 ст. створені перші зразки нарізної зброї (пищаль, штуцер та ін.). У сер. 19 ст. на озброєння армій і флотів прийняті міни і торпеди. У II пол. 19 ст. з'явилося швидкострільна, а потім — автоматична зброя (гармати, кулемети та ін.) і міномети. У Першій світовій війні використовувалися танки, літаки, зенітні гармати, а також авіац., глибинні бомби й ін. У ході війни нім. в-ська застосовували хім. зброю (хлор, іприт та ін.). У Другій світовій війні дістали поширення самохідні установки, реактивні установки («Катюші») та ін. У 1944 р. нім. в-ська почали використовувати керовані літаки-снаряди Фау-1 і балістичні ракети Фау-2, а в серп. 1945 р. США вперше застосували ядер. зброю.

ЗВАННЯ ВІЙСЬКОВІ — звання, що персонально присвоюються кожному військовослужбовцю і військовозобов'язаному запасу збройних сил відповідно до їхнього службового становища, військ. і спец. підготовки, вислуги років, приналежності до роду в-ськ чи виду служби, а також заслуг. З. в. визначають старшинство у стосунках між військовослужбовцями. У ЗС України (крім ВМС) існують З. в.: солдати (рядовий, старший солдат); сержанти (молодший сержант, сержант, старший сержант, старшина); прапорщики (прапорщик, старший прапорщик); молодший офіцер. склад (молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан); старший офіцер. склад (майор, підполковник, полковник); вищий офіцерський склад (генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, генерал армії). У ВМС установлені З. в.: матроси і солдати (матрос чи рядовий, старший матрос чи старший солдат); старшини і сержанти (старшина 2-ї статті чи молодший сержант, старшина 1-ї статті чи сержант, головний старшина чи старший сержант, головний корабельний старшина чи старшина); прапорщики і мічмани (мічман чи прапорщик, старший мічман чи старший прапорщик); молодший офіцер. склад (молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан-лейтенант чи капітан); старший офіцер. склад (капітан 3-го ранґу чи майор, капітан 2-го ранґу чи підполковник, капітан 1-го ранґу чи

полковник); вищий офіцер. склад (контр-адмірал чи генерал-майор, віце-адмірал чи генерал-лейтенант, адмірал чи генерал-полковник).

ЗВІЛЬНЕННЯ ГРОМАДЯН ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ — передбачене законом право громадян не відбувати військ. службу у ЗС України. У мирний час від призову на військ. службу звільняються громадяни (призовники): а) визнані за станом здоров'я непридатними до військ. служби в мирний час; б) не призвані на строкову військ. чи альтернативну (невійськ.) службу до досягнення 25-річ. віку; в) які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих конфесій; г) які постійно проживають за кордоном, не маючи постійного місця проживання в Україні; д) батьки, рідні брати, сестри яких загинули чи померли або стали інвалідами під час проходження строкової військ. служби. Від призову звільняються також громадяни, які закінчили навчальні заклади органів внутр. справ і продовжують службу в системі МВС України. У мирний час призову на строкову військ. службу не підлягають громадяни, щодо яких ведеться дізнання чи попереднє слідство або кримінал. справа щодо яких розглядається судом,— до прийняття відповідного рішення, а також громадяни, засуджені до позбавлення волі. При розгляді питання про звільнення громадян від служби в ЗС військ. комісаріати та призовні комісії керуються Законом України «Про заг. військ. обов'язок і військ. службу» (1992), Положенням про проходження військ. служби громадянами України та ін. правовими актами.

ЗЕЛЕНИЙ (Терпило Данило) (1883—1919) — повстанський отаман. Родом з с. Трипілля на Київщині. Один із керівників сел. повстанського руху в Україні. У лист.— груд. 1918 р. командир 2-ї Дніпров. дивізії. У січ. 1919 р. виступив проти Директорії. Згодом очолив партизанські загони, які воювали проти більшовиків і денікінців на Київщині та в суміжних р-нах Полтавщини і Чернігівщини. Загинув у лист. 1919 р. у бою з денікінцями.

ЗЕМЛІ ДЛЯ ПОТРЕБ ОБОРОНИ — складова частина земель несільськогосп. призначення. Земельним кодексом України (ст. 70) передбачено, що такими визнаються землі, надані для розміщення та постійної діяльності військ. частин, установ, військ.-навч. закладів, підприємств і організацій ЗС України, ін. військ. формувань та внутр. в-ськ. Ці землі є об'єктом права держ. власності, вони перебувають здебільшого у віданні Міністерства оборони України і надаються у користування тільки зазначеним вище суб'єктам. Порядок надання земельних ділянок для потреб оборони визначається законодавством України. Земельні ділянки, надані для потреб оборони, використовуються суб'єктами тільки згідно з призначенням, яке було встановлено актом відведення. На землях, наданих для потреб оборони, і на суміжних з ними землях можуть бути встановлені заборонені зони. У першому випадку такі зони називаються внутр., у другому — зовн. Правовий режим внутр. зон, обов'язковий для всіх осіб, визначається відповідним військ. командуванням. Режим заборонених зон на суміжних землях визначається законодавством або актом надання земельної ділянки. Зовн. заборонені зони є зонами з особливими умовами землекористування.

Території цих зон залишаються у віданні колективних власників земельних ділянок або землекористувачів і можуть використовуватися ними з урахуванням обмеження їх земельних прав (зокрема, строки і порядок виконання робіт погоджуються з відповідним військ. командуванням). Військ. формування можуть використовувати окремі ділянки своїх земель для організації тимчасових підсобних господарств. Для створення постійних підсобних господарств їм надаються земельні ділянки із земель сільськогосп. призначення. Крім того, підприємства, установи та організації оборони надають невикористовувані ними землі за рішенням сільськ., селищ., міськ. рад у тимчасове користування громадянам, колективним сільськогосп. підприємствам, радгоспам, ін. підприємствам, установам і організаціям.

ЗЕНІТНІ РАКЕТНІ ВІЙСЬКА — рід в-ськ у збройних силах ряду країн у складі в-ськ ППО. Озброєні зеніт. ракет. комплексами.

ЗЕРЦАЛО — пластинчаста броня без рукавів, що складалася з двох половинок, які з'єднувалися на плечах та з боків. Половинки З. називалися дошками та мали вигляд кола або восьмигранника. Стальні або залізні щитки нашивалися на атлас або оксамит, пришитий на бавовняну основу, та з'єднувалися кільцями. Закріплювалися обидві половинки боковими та плечовими ремінцями. З. могли бути огранені, з позолотою або без оздоблення.

З'ЄДНАННЯ ВІЙСЬКОВЕ — військ. формування: бригада, дивізія, корпус, ескадра (у ВМФ і ВПС) та ін. Розрізняють з'єднання: загальновійськ., арт., авіац. й ін.

ЗИБЛІКЕВИЧ Євген (1895 — р. см. невід.) — четар Армії УНР. У листоп. 1918 р. командир чети 2-ї сотні пішого куреня окремого загону січових стрільців. Учасник бою під Мотовилівкою. Автор статті «Зі споминів січовика (1914—1919)».

ЗЛОБІН Микола (1874—1933) — міністр мор. справ УНР (1919), капітан 1-го ранґу. Займав ряд різних посад в уряді УНР.

ЗМІЄНКО Всеволод Юхимович (1886—1938) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 28.10.1886 р. в Одесі. У 1914 р. закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни — командир роти, батальйону. З 1916 р.— старший ад'ютант штабу 39-го арм. корпусу, полковник. У 1917 р. вступив на службу в укр. армію. З осені 1917 р. начальник штабу Одес. гайдамацької дивізії. З берез. 1918 р. начальник штабу 3-го Херсон. корпусу. За доби Директорії — помічник командувача Півд.-Сх. групи в-ськ. У 1919 р. начальник штабу 10-ї пішої дивізії Групи січових стрільців. З весни 1920 р. начальник штабу 6-ї Стрілец. дивізії. З груд. 1920 р. в еміграції в Польщі. Один із засновників Укр. воєн.-іст. т-ва у Варшаві. Член редакційної колегії військ.-іст. журналу «Табір». Автор низки статей і спогадів з історії укр. визв. змагань 1917—20 рр. Помер 30.10.1938 р. у Варшаві.

ЗНАКИ ПОРАНЕННЯ — нагрудні знаки військовослужбовців рад. ЗС, які дістали поранення в ході Великої Вітчизняної війни. Уведені пост. Держ. комітету оборони (ДКО) у лип. 1942 р.

ЗНАКИ РОЗПІЗНАВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ — знаки на форменому одязі для позначення персональних військ. звань, приналежності до виду збройних сил, роду в-ськ, служби. Застосовуються: погони, еполети, знаки на головних уборах (кокарди), погонах (зірочки, нашивки й ін.) і петлицях (емблеми), нагрудні і нарукавні знаки (нашивки, шеврони), канти і лампаси. Приналежність до того чи ін. виду збройних сил чи роду в-ськ, служби позначається різним кольором погонів, кантів, а також емблемами на погонах (петлицях).

ЗНАМЕНЩИК (прапороносець) — військовослужбовець, на якого покладено почесний обов'язок нести бойовий прапор. Призначається із сержантів, прапорщиків чи офіцерів. Одночасно зі знаменщиком призначаються 2 його асистенти і взвод прапороносців.

ЗНАННЯ ВОЄННІ — сукупність відомостей, отриманих у результаті вивчення воєн. справи.

ЗОЛОТА ЗБРОЯ — у деяких арміях нагорода для офіцерів і генералів за бойові заслуги.

ЗОНА ОЧІКУВАННЯ (район очікування) — повітр. простір над заданим р-ном місцевості (моря), призначений для збору в заг. бойовий порядок підрозділів різних родів авіації, уточнення завдання.

ЗОНА ЧЕРГУВАННЯ в повітрі (баражирування) — повітр. простір над об'єктом, що прикривається, або на підступах до нього, у межах якого винищувачі виконують польоти з метою виявлення та знищення засобів повітр. нападу супр-ника.

ЗОРЯ — військ. сигнал, що виконується сурмачем (з барабанщиком) чи оркестром після вечірньої перевірки.

ЗУСТРІЧНИЙ БІЙ — дії в-ськ, при яких обидві сторони прагнуть вирішити поставлені завдання наступом.

І

ІВАН ПІДКОВА (р. н. невід—1578) — козацький отаман, молд. володар (1577—78). Тривалий час жив на Запорожжі, брав участь у козацьких походах. На поч. листоп. 1577 р. І. П., назвавши себе братом Івана Води Лютого, при підтримці козацького загону на чолі з гетьманом Я. Шахом, почав боротьбу проти ставленика Туреччини, молд. володаря Петра Мірчича Кривого. Козацьке в-сько розгромило загони П. Мірчича і 31.11.1577 р. звільнило Ясси. І. П. був проголошений молд. володарем, а Я. Шах з козацьким загоном повернувся на Січ. У 1578 р. велике тур. в-сько за наказом султана Мурада III розпочало наступ на Молдову. Під натиском переважаючих ворожих сил козаки під керівництвом І. П. змушені були відступити в Україну. У Немирові (за ін. даними — Кам'янці-Подільському) І. П. був по-зрадницьки схоплений пол. жовнірами за наказом брацл. воєводи Я. Збаразького і відправлений до Варшави. За рішенням пол. сейму 16.06.1578 р. І. П. було страчено у Львові. Тіло І. П. козаки викрали і перевезли до Канева, де поховали у місцевому монастирі. Героїчній боротьбі І. П. присвятив свою поему «Іван Підкова» Т. Шевченко.

ІГОР (р. н. невід.—945) — великий князь київ. (912—45). І., будучи, за повідомленням літопису, нащадком Рюрика (сином або онуком), став фактичним засновником династії Рюриковичів. Продовжував політику свого попередника князя Олега, спрямовану на зміцнення Київ. держави. Підкорив племена древлян, уличів та ін., які відокремилися від Києва на поч. його князювання. Уклав угоду з печенігами, які у 915 і 920 рр. здійснили свої перші напади на Русь. У 941 р. І. здійснив похід проти Візантії, під час якого київ. флот був знищений за допомогою т. зв. гр. вогню. У 944 р. відбувся 2-й похід І. на Визант. імперію, який завершився укладенням у 945 р. договору між Київ. державою і Візантією. За умовами договору київ. князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії у Криму; не утримувати військ. гарнізонів у гирлі Дніпра: Київ. держава і Визант. імперія зобов'язувалися надавати одна одній у випадку потреби воєн. допомогу; обумовлювалися правила торгівлі і обміну посольствами (посли повинні були мати золоті печатки, а купці — срібні; спец. князівські грамоти мали повідомляти прибуття кораблів з Києва тощо) та ін. В 913 і 943 рр. І. здійснив 2 походи на Кавказ, які дозволили київ. купцям торгувати на Сході. Загинув під час повстання древлян 945 р.

ІГОР ОЛЬГОВИЧ (р. н. невід.—1147) — князь новгород-сівер., великий князь київ. з 1146 р. Син черніг. князя Олега Святославича, засновника князівської династії Ольговичів. Спроба І. О. після смерті брата Всеволода утвердитись на київ. престолі призвела до повстання киян, невдоволених правлінням Ольговичів. Загинув під час повстання.

ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ (1151—1202) — новгород-сівер. князь (з 1178) і князь черніг. (1198). Син черніг. князя Святослава Ольговича. У 1169 р. брав участь у поході Андрія Боголюбського на Київ. У 1174 р. розбив орди половецьких ханів Кончака і Коб'яка під Переяславом. Після смерті брата Олега княжив у Новгород-Сіверському. Брав участь у міжусобній боротьбі за великокнязівський престол. У 1183 р. здійснив вдалий похід проти половців. У 1185 р. організував спільно з братом Всеволодом, путивл. князем Володимиром і князем Святославом Ольговичем новий похід проти половців. Князівські дружини зазнали поразки від орди половецьких ханів Гзи і Кончака, а сам І. С. потрапив у полон, з якого потім зумів втекти. Похід І. С. на половців був покладений у сюжетну основу «Слова о полку Ігоревім».

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця на Слобід. Україні. Виділився з Харк. полку у 1685 р. і проіснував до 1765 р., коли рос. урядом був реорганізований в Ізюм. регулярний гусарський полк.

ІЗЮМСЬКО-БАРВЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (17—27.07) — проведена в-ськами Півд.-Зах. ф-нту (генерал армії Р. Малиновський) у Велику Вітчизняну війну. Ціль — скувати, а за сприятливих умов — розгромити угруповання супр-ника в Донбасі (операт. група «Кемпф» і 1-а танк. армія групи армій «Південь») і не допустити перекидання його сил у р-н Курського виступу. У ході І.-Б. о. рад. в-ська форсували р. Сівер. Донець, захопили нові плацдарми, скували резерви супр-ника і тим самим допомогли Воронезькому ф-нту в Курській битві.

ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ (бл. 1097—1154) — великий князь київ. (1146—54), онук Володимира Мономаха, старший син Мстислава Володимировича. У 1132 р. одержав у володіння Переясл. князівство, однак вже в тому ж році був змушений на короткий час переїхати у Полоцьк. Згодом став княжити у Турові та Пінську. Внаслідок міжусобної війни у 1134 р. одержав Волинь. У 1143—46 рр. І. М. знову переясл. князь. Після смерті київ. князя Всеволода Ольговича у серп. 1146 р. здобув Київ. Вів довгі війни з Юрієм Долгоруким, які проходили з перемінним успіхом. Однак у кінцевому підсумку перемогу здобув І. М. Опирався на Київщину, Переяславщину, Волинь, смолен. та турово-пінські землі. І. М. був прихильником незалежності Київ. митрополії від константиноп. патріархів. На церковному соборі 1147 р. під його впливом, всупереч волі патріарха, митрополитом було обрано русича Клима Смолятича. Підтримував тісні зв'язки з правлячими династіями сусідніх країн. Був тестем угор. короля та свояком пол. князя і чес. короля.

ІЗЯСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1024—78) — великий князь київ. (1054—78, з перервами). Згідно із заповітом свого батька Ярослава Мудрого одержав у володіння

значну частину земель Київ. держави: Київ., Новгород., Псков., Турово-Пінську та Древлян. волості. У 1057 р. поширив свою владу на Волинь. У 1068 р. в-сько І. Я. та його братів Святослава та Всеволода було розгромлене половцями на р. Альта. Після цього у Києві відбулося народне повстання, в ході якого І. Я. було вигнано. Повернувся він за допомогою збройних загонів свого родича — пол. князя. Бл. 1073 р. І. Я. разом із братами уклав «Правду Ярославичів» — доповнення до першого збірника давньоруського права «Руської Правди». У цьому ж році між братами розпочалася міжусобна війна, під час якої І. Я. був переможений дружинами Святослава та Всеволода Ярославичів, після чого І. Я. вдруге залишив Київ і виїхав за кордон. Побував у Польщі та Німеччині, де вів переговори з нім. імператором Генріхом IV. За допомогою свого сина Ярополка І. Я. підтримував зв'язки з Рим. папою Григорієм VII. Після смерті Святослава Ярославича І. Я. повернувся на Русь і у лип. 1077 р. втретє став князем київ. В ході нової міжусобної війни з синами Святослава загинув у жовт. 1078 р. над Десною, неподалік від Ніжина. Похований був у Києві у Десятинній церкві.

ІМОВІРНИЙ ПРОТИВНИК — узагальнене поняття, що має на меті державу чи коаліцію держав, які проводять відносно ін. держави (коаліції держав) певну політику, котра не виключає можливості застосування збройних сил для досягнення політ. мети.

ІМУНІТЕТ КОРАБЛЯ (СУДНА) — недоторканність держ. кораблів і суден, повне або часткове звільнення їх від юрисдикції іноземних держав. Випливає з принципу держ. суверенітету. Повним імунітетом користуються військ. кораблі, а також судна, які мають на борту глав держав або урядів.

ІНЖЕНЕРНІ ВІЙСЬКА — спец. військ. підрозділи, призначені для інж. забезпечення бойових дій в-ськ. З'явилися у Франції в 17 ст., у Росії — на поч. 18 ст. У суч. арміях складаються з інж.-сапер. (сапер.), інж.-дорожніх, понтонно-мостових, переправно-десант. та ін. з'єднань, частин і підрозділів.

ІНЖЕНЕРНО-АВІАЦІЙНА СЛУЖБА (ІАС) — одна із служб у ВПС та авіації ін. видів ЗС, що призначена для інж.-авіац. забезпечення бойових дій та бойової підготовки авіації.

ІНЖЕНЕРНО-АВІАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — комплекс заходів, які здійснює інж.-техн. склад (ІТС) ІАС для утримання авіац. техніки (АТ), засобів її експлуатації і ремонту в постійній справності та готовності до ведення бойових дій, досягнення високої надійності та ефективності їх застосування.

ІНЖЕНЕРНО-АЕРОДРОМНА СЛУЖБА — одна із служб тилу ВПС та ін. видів ЗС, що призначена для інж.-аеродр. забезпечення бойових дій та бойової підготовки авіац. частин, з'єднань.

ІНЖЕНЕРНО-АЕРОДРОМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — комплекс заходів, які направлені на підготовку та підтримку в постійній готовності до експлуатації аеродромів у мирний і воєн. час; вид тилового забезпечення. Включає: будівництво, відновлення та вдосконалення аеродромів, підготовку під'їзних шляхів до

них; утримання аеродромів у постійній екплуатац. готовності; проведення інж. заходів щодо підвищення живучості авіац. частин на аеродромах та маскування.

ІНСПЕКЦІЇ ВІЙСЬКОВІ (лат. inspectio — огляд, розгляд, розслідування) — 1) органи контролю за станом в-ськ; 2) метод періодичного проведення перевірок у в-ськах. В Україні засновані указом Президента держави від 27.11.1995 р., згідно з яким було утворено Ген. військ. інспекцію — орган управління при Президентові України. Вона покликана забезпечити діяльність глави держави як Верховного Головнокомандувача ЗС України, а також діяльність голови Ради нац. безпеки і оборони (РНБО) з питань контролю та керівництва в-ськами. Керує інспекцією ген. військ. інспектор, якого призначає на посаду Президент України. Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції ген. військ. інспекції, утворено колегію у складі ген. інспектора (голова колегії), його заступників, керівника секретаріату РНБО та головного інспектора з питань інспектування видів забезпечення. Об'єктами інспектування є: МО, ЗС, Прикорд. в-ська, Внутр. в-ська МВС, Нац. гвардія, військ. частини цив. оборони (підрозділи Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи), ін. військ. формування, утворені відповідно до чинного законодавства, Т-во сприяння обороні України (ТСО), а також держ. органи, діяльність яких пов'язана з вирішенням військ. питань і забезпеченням мобілізаційного розгортання військ. формувань. Завдання І. в.: постійний контроль за станом і діяльністю в-ськ; аналіз стану використання екон., техн. і наук. можливостей держави для реформування та будівництва ЗС та ін. військ. формувань; підтримання боєздатності ЗС та забезпечення пріоритетних і перспективних напрямів їх розвитку, розроблення пропозицій щодо ефективного витрачення ними бюджетних асигнувань та позабюджетних коштів; контроль за додержанням у в-ськах чинного законодавства, указів і розпоряджень Президента України, рішень РНБО, пост. і розпоряджень КМ України; контроль за формуванням і реалізацією у в-ськах військ.-кадрової політики; моніторинг соц.-політ. обстановки у в-ськах і розроблення заходів щодо забезпечення її стабільності; перевірка виконання мобілізаційних заходів і стану підготовки військ. резервів; проведення інспекцій та окремих перевірок боєготовності в-ськ тощо. Пост. КМ України від 15.08.1992 р. (зі змінами від 5.11.1994 і від 9.06.1997) утворено головну інспекцію ЗС як контрольний орган, структурний підрозділ центрального апарату МО України, що підпорядковується особисто міністру оборони. Очолює її головний інспектор МО України, якого призначає на посаду Президент України за поданням міністра оборони; він же є і членом військ. колегії МО.

ІНТЕЛЛІДЖЕНС СЕРВІС (англ. Intelligence Service) — заг. найменування розвід. і контррозвід. служб Великобританії.

ІНТЕНДАНТ (від фр. intendant — управляючий, завідувач) — 1) посадова особа у Франції в 15—18 ст., згодом стала репрезентувати окрему галузь держ. керування (торгівлю, фінанси й т. ін.); у 17—18 ст. існували також інтенданти провінцій, які мали судово-поліцейську, фінансову і почасти військ. владу на місцях;

2) посадова особа в ЗС, яка відає питаннями постачання в-ськ. Як така почала існувати з 19 ст. у фр., нім., австро-угор., рос. і ін. арміях і флотах, а також у рад. ЗС (1940—55, 1958—59).

ІНТЕРНУВАННЯ, у міжнар. праві — примусове затримання, переміщення або переселення всередині країни однією з сторін, що воюють, цив. осіб ін. сторони або нейтральною державою — військовослужбовців сторін, що воюють, які знаходяться на її території, аби уникнути їх участі у збройному конфлікті та забезпечити їх безпеку.

ІНФАНТЕРІЯ (італ. infanteria, від infante — юнак, піхотинець) — назва піхоти в ряді закорд. держав. У Росії у 18 — на поч. 20 ст. термін «інфантерія» іноді застосовувався разом із військ. званням (напр., генерал від інфантерії).

ІНФОРМАЦІЙНА БОРОТЬБА — система скоординованих інформаційних дій (акцій, операцій), які проводяться органами держ. і воєн. управління з метою розв'язання воєн.-політ. завдань за рахунок досягнення інформаційної переваги над пр-ником та створення умов для нормального функціонування інформаційного простору держави.

ІНФОРМАЦІЙНА ЕКСПАНСІЯ — агресивне поширення державою інформаційного впливу на громадян, суспільство, органи керівництва ін. держави шляхом цілеспрямованого втручання в її інформаційний простір.

ІНФОРМАЦІЙНА ЗАГРОЗА — вплив дестабілізуючих чинників на рівень інформованості людей, які приймають рішення або здійснюють вибір, що може призвести до загрози життєво важливим інтересам особи, суспільства, держави.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ — процес, що реалізує цілеспрямовану поступову зміну стану інформаційного простору держави або його елементів.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ДЕРЖАВИ — середовище, в якому під юрисдикцією держави здійснюється продукування, зберігання та поширення усіх видів інформації.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ — рівень духовного та інтелектуального потенціалів держави (суспільства), необхідний і достатній для забезпечення інтелектуальної самостійності розвитку її державності та соц. прогресу в напрямі світових тенденцій сусп. розвитку, складова держ. суверенітету країни, пов'язана з її незалежністю в інформаційній сфері.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ — складова нац. інформаційного простору країни, яка являє собою накопичені в результаті інтелектуальної сусп. діяльності дані та знання, що систематизовані та придатні для використання в інтересах особи, суспільства, держави.

ІНЦИДЕНТ ВОЄННИЙ — короткочасне озброєне зіткнення із застосуванням невеликої кількості військовослужбовців і військ. техніки; може бути навмисним або ненавмисним.

ІРРЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКА (від лат. irregularis — неправильний) — в-ська, які не мають єдиної і постійної організації чи комплектування, а також відрізняються

від регулярних в-ськ системою проходження військ. служби й ін. У Росії в 18 — на поч. 20 ст. — козачі в-ська й ін.

ІСКРА Захар Юрійович (р. н. невід. — до 1730) — укр. військ. діяч, полковник корсун. (1684—1707). У 1683 р. брав участь у боях пол.-укр. в-ськ під командуванням Яна III Собеського проти тур. армії під Віднем. У 1686—87 рр. у складі козацьких полків здійснив похід проти турків у Молдову. В 90-х рр. 17 ст. разом з С. Палієм. С. Самусем, А. Абазином очолив нац.-визв. боротьбу на Правобережній Україні проти пол. панування. Став одним із керівників повстання Палія 1702—04 рр. В жовт.— листоп. 1702 р. Корсун. полк на чолі з І. розгромив пол. в-ська під Немировом і Бердичевом (26.10) і примусив капітулювати шляхетську залогу у Білій Церкві (10.11). Під натиском переважаючих військ. сил пр-ника під командуванням польного гетьмана А. Сенявського змушений був зі своїм полком відступити на Лівобережжя. Після укладення Прутського трактату 1711 р. обіймав відповідальні посади в полковій адміністрації Стародуб. полку.

ІСКРА Іван Іванович (р. н. невід.— 1708) — полт. полковник (1696—1703). Наприкін. 17— на поч. 18 ст. керував козацькими в-ськами під час спільних укр.-моск. походів на тур.-тат. фортеці Кизи-Кермен, Іслам-Кермен, Шин-Гірей на пд України та в боях проти швед. армії у Лівонії (1700). Належав до антигетьманської опозиції, яку очолював В. Кочубей, і підтримував промоск. орієнтацію частини козацької старшини. Восени 1707 р. разом з Кочубеєм возив донос у похідну царську канцелярію на І. Мазепу, в якому повідомлялось про таємні переговори гетьмана з пол. королем С. Лещинським і швед. королем Карлом XII. Моск. цар Петро І не повірив повідомленню І. і Кочубея. Заарештований у Вітебську. Страчений разом з Кочубеєм за наказом царя у лип. 1708 р. у козацькому таборі під Борщагівкою (тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

ІСКРА Іван Якович (р. н. невід.— 1659) — козацький полковник. На поч. 1658 р. приєднався до заколоту М. Пушкаря і Я. Барабаша. За наказом М. Пушкаря їздив з доносами на гетьмана І. Виговського до Москви. Наприкін. 1658 р. взяв участь у повстанні проти гетьмана, яке за допомогою моск. воєвод організував І. Безпалий. За свідченнями Г. Граб'янки, І. сам намагався захопити гетьманську булаву. Загинув у бою проти гетьманських в-ськ.

ІСЛАМ-ГІРЕЙ III (Іслам Герай III) (1604—54) — крим. хан (1644—54), син хана Селямет-Гірея. В 1644 р. тур. султан призначив І.-Г. ханом замість його молодшого брата Мухаммед-Гірея. В 1648 р. уклав воєн. союз з гетьманом України Б. Хмельницьким, спрямований проти Польщі. Проте, будучи зацікавленим у тривалій війні і взаємному виснаженні України і Речі Посполитої, І.-Г. III віроломно порушував союз. Боячись зміцнення України, І.-Г. III у Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Жванецькій облозі 1653 р. зраджував Б. Хмельницького. За І.-Г. III тат. загони часто нападали на Україну, грабували міста і села, брали ясир. За укр. народними переказами І.-Г. III отруїла невільниця-українка, яка помстилася за нищення України тат. ордами.

К

КАВАЛЕРІЯ (фр. cavalerie) — кіннота, рід сухопут. в-ськ, у якому для пересувань і дій у бою використовувався верховий кінь. За середньовіччя була головним родом в-ськ, з сер. 19 ст. роль кавалерії знижувалася, з сер. 50-х рр. 20 ст. як рід в-ськ була скасована.

КАДРИ — 1) осн. (штатний) склад кваліфікованих працівників підприємств, держ. установ, громадських організацій; 2) у збройних силах — командний і рядовий склад, що перебуває на дійсній військ. службі.

КАДРОВА АРМІЯ — постійна регулярна армія, що утримується державами в мирний час в скороченому складі (див. Кадрова система).

КАДРОВА СИСТЕМА — система організації збройних сил, заснована на утриманні в них у мирний час мінімальної кількості кадрових з'єднань і частин. Уперше введена в Пруссії в 1814 р., потім поступово в ін. країнах.

КАЗАРМА (від італ. caserma) — будинок для розміщення особового складу військ. частини; у Росії до 1917 р. також гуртожиток для робітників.

КАЗИМИР І ВІДНОВИТЕЛЬ (Kazimierz I Odnowiciel) (1016—58) — пол. князь з 1034 р. (за ін. даними, 1038 або 1039) з династії П'ястів. Вступив на престол під час занепаду центральної влади і фактичного розпаду Польщі на ряд незалежних князівств. Бл. 1034 р. був вигнаний з країни великими феодалами. В кін. 1038 — на поч. 1039 р. за підтримкою нім. імператора Генріха III повернувся на престол. Проводив політику об'єднання пол. земель. У 1039 р. уклав військ.-політ. союз з Київ. державою. У 1047 р. за допомогою Ярослава Мудрого (К. І В. одружився у 1038 р. з його сестрою Марією-Добронегою, а син князя Ізяслав з сестрою К. І В. Гертрудою) приєднав до Польщі Мазовію. У 1054 р. зайняв Сілезію, якою з 1038 р. володіла Чехія. За правління К. І В. у Польщі було відновлено християнство, за що він і дістав прізвисько «Відновитель».

КАЗИМИР II СПРАВЕДЛИВИЙ (Kazimierz II Sprawiedliwy) (1138—94) — пол. князь (1177—94). Син Болеслава III Кривоустого. В 1177 р. внаслідок борот-

би з Мешко III Старим зайняв краків. престол. У 1180 р. на Ленчицькому з'їзді надав ряд привілеїв світській знаті. Будучи васалом нім. імператора Фрідріха I Барбароси, за його наказом у 1189 р. допомагав галицькому князю Володимиру Ярославичу і повсталим галичанам звільнити Галич від угор. в-ськ короля Бели III (див. Галицьке повстання 1189 р.). Дочка К. II С. була одружена з великим князем київ. Всеволодом Святославичем Черемним.

КАЗИМИР III ВЕЛИКИЙ (Kazimierz III Wielki) (1310—70) — король Польщі (1333—70). Син Владислава I Локетка, останній представник династії П'ястів. Був одружений з дочкою великого князя лит. Гедиміна Анною (Альдоною). Проводив політику зміцнення королівської влади і централізації країни. У 1337—46 рр. провів грошову реформу. У 1346—47 рр. видав Вісліцький і Пьотркувський статути, що стали першими повними записами пол. звичаєвого права, в яких законодавчо закріплювалось існування станової монархії у Польщі. Протягом 40-х рр. 14 ст. К. III В. за підтримкою Польщі і Чехії вів загарбницьку політику проти Галицько-Волин. держави. У 1340 р. К. III В., попередньо уклавши військ. союз (1339) з угор. королем Людовіком I Великим, розпочав агресію проти Галицько-Волин. князівства, але зазнав поразки. Після смерті у 1349 р. глави боярського уряду Д. Дедька захопив Галичину, а трохи раніше — Сяноцьку землю. У 1350 р. К. III В. уклав угоду зі своїм небіжем Людовіком I Великим про перехід після його смерті пол. земель, Галичини, Холм. і Белзької земель під владу Угорщини. За К. III В. у 1351—52 рр. тривала війна між Польщею і Литвою за Галицько-Волин. землю, а в 1352—66 рр. Пол. держава воювала проти волин. князя Любарта. У 1366 р. підписав договір з Великим князівством Лит., за умовами якого до Польщі відійшла Зах. Волинь з Холмом і Белзом. Розпочав процес пол. і нім. колонізації укр. земель. У 1370 р. за підтримкою К. III В. було відновлено православну Галицьку митрополію і висвячено на митрополита єпископа Антонія (1370—91 або 1392). Вів невдалу війну проти Тевтон. ордену, яка завершилась укладенням Калішського трактату 1343 р., за умовами якого Польща втратила Сх. Помор'я. У 1343 р. приєднав до Польщі Куявію. Заснував Краків. ун-т (1364). Після смерті К. III В. владу у його володіннях успадкував Людовік Угорський.

КАЗИМИР IV ЯГЕЛЛОНЧИК (Kazimierz IV Jagiellończyk) (1427—92) — Великий князь Лит. (з 1440) і король Польщі (з 1447). Н. у м. Кракові. Син Ягайла і укр. княжни Марії Гольшанської. В 1447 р. К. IV Я., намагаючись зміцнити королівську владу шляхом послаблення політ. ролі магнатів, видав загальноземський привілей, який значно розширював права шляхти, у т. ч. укр. (Нешавські статути 1454). Проводив політику остаточної ліквідації залишків автономії укр. земель. У 1452 р. скасував Волин., а в 1470 р. (фактично — 1471) — Київ. князівство і перетворив їх на лит. провінції. За правління К. IV Я. зусиллями київ. князя Семена Олельковича (див. Олельковичі) та митрополита Григорія II Болгариновича був здійснений остаточний поділ Київ. митрополії на Київ. (з осередком у Києві;

охоплювала 10 укр.-білорус. єпархій та існувала до 1686) та Моск. (з 1589 — патріархія). За К. IV Я. було укладено в 1468 р. збірник тогочасних законів — Судебник великого князя Казимира. В 1454—66 рр. відвоював у Тевтон. ордену Сх. Помор'я з Гданськом та поставив у васальну залежність Сх. Пруссію з її столицею Кенігсбергом (тепер Калінінград, Рос. Федерація). К. IV Я., проводячи активну зовн. політику, домігся утвердження свого сина Владислава на чес. (1471) та угор. (1490) престолах. У 1481 р. К. IV Я. викрив спробу підготовки повстання проти його влади з боку укр. князів М. Олельковича, І. Гольшанського та Ф. Бельського. В-ська К. IV Я. жорстоко придушили повстання Мухи 1490—92 рр.

КАКУРІН Микола Євгенович (1883—1936) — рос. і укр. військ. діяч, полковник Армії УНР і УГА. Н. у м. Орлі (Росія). У 1904 р. закінчив Михайлів. арт. училище, а в 1910 р.— академію Ген. штабу. У роки Першої світової війни 1914—18 рр.— полковник рос. армії. Добровільно перейшов на службу в Армію УНР. З берез. 1918 р. К., очолюючи 2-ге квартирмейстерство Укр. ген. військ. штабу, займався організацією армії. У черв. 1918 р. призначений помічником начальника ген. штабу збройних сил Укр. держави. Служив в УГА, а з берез. 1920 р.— у Червоній УГА. З жовт. 1921 р. викладав у Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Заарештований органами НКВС, помер у тюрмі. Автор ряду праць з воєн. історії — «Російсько-польська війна 1918—20» (1922), «Київська операція поляків 1920» (1928), «Громадянська війна на Україні» (1931) та ін.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ Петро Іванович (бл. 1690—1803) — останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1765—75), полководець і дипломат. Походив з козацько-старшин. роду Лубен. полку. Кошовим отаманом обирався 10 років підряд. Дбав про колонізацію земель Запорожжя, поширення хліборобства і торгівлі, їздив до Петербурга, де обстоював військ. та адмін.-терит. права Запорожжя від зазіхань рос. уряду. Після зруйнування в черв. 1775 р. царськими в-ськами Нової Січі К. був заарештований і за наказом Катерини II засланий до Соловецького монастиря (тепер Арх. обл., Рос. Федерація). Більше 25 років провів у жахливих умовах одиночної камери. 2.04.1801 р. указом Олександра І був звільнений з монастирської тюрми, але за власним бажанням залишився у монастирі, де незабаром і помер. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором.

КАЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ (Кальміуська сакма; тат. сукмак — стежка) — одне з розгалужень Муравського шляху, яким користувалися загони крим. і ногайських татар для розбійницьких набігів на Слобід. Україну і Моск. державу в 16 — на поч. 18 ст. Починався у верхів'ях р. Молочні Води, де відокремлювався від Муравського шляху. Далі йшов на пн вздовж правого берега р. Кальміус і фортеці Тор (тепер м. Слов'янськ Донецької обл.), перетинав р. Сівер. Донець, потім проходив у півн. напрямку через територію Острогозького полку поблизу фортець Старобільськ, Сватове, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл. Під м. Лівнами К. ш. знову з'єднувався з Муравським шляхом.

КАМУФЛЕТ (фр. camouflet) — підземний вибух арт. снаряда, міни, авіац. бомби, що влаштовується з метою руйнування підземних споруджень супр-ника.

КАМУФЛЯЖ (фр. camouflage) — спосіб маскування, при якому на предмет (об'єкт), що маскується, наносяться плями, смуги різної форми і кольору. Камуфляж змінює зовн. вигляд і контури предмета.

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ — Січ, заснована козаками у 1709 р. на р. Кам'янці (поблизу нинішнього с. Милового Бериславського р-ну Херсон. обл.). Після зруйнування у трав. 1709 р. рос. в-ськами під командуванням полковника П. Яковлева Базавлуцької Січі запорожці з дозволу уряду султана Ахмета III заснували Січ на тур.-укр. прикордонні. Однак уже у 1711 р. рос. в-ська і полки І. Скоропадського напали на К. С. і зруйнували її. У 1711 р. запорожці заснували Олешківську Січ.

КАНАРИС (Canaris) Фрідріх Вільгельм (1887—1945) — керівник абверу — особливої військ. розвід.-диверс. служби в нацистській Німеччині (1935—44), адмірал (1940). На поч. 1944 р. був відсторонений від керівництва абверу, а після замаху на А. Гітлера 20.07.1944 р. заарештований. Після багатомісячних допитів і катувань був страчений у концтаборі Флоссенбюрг 9.04.1945 р.

КАНДИБА Андрій Федорович (Андроник) (р. н. невід.— 1730) — укр. військ. і держ. діяч. У 1698—1707 рр.— сотник конотоп., у 1708—09 рр.— полковник корсун. Підтримував політ. плани гетьмана І. Мазепи, спрямовані на звільнення України з-під залежності від Моск. царства і створення незалежної Укр. держави. У 1709—15 рр. був заарештований і засланий до Сибіру (за ін. даними, до Москви). За гетьмана Д. Апостола повернувся в Україну і був призначений ген. суддею (1728—30).

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК — терит.-адмін. і військ. одиниця в Правобережній Україні в 17 — на поч. 18 ст. Виник у 30-х рр. 17 ст. як полк реєстрових козаків. У 1649—54 рр. до його складу входило 18 сотень. Населення К. п. брало найактивнішу участь у Нац.-визв. війні проти пол. шляхти і магнатів. У ході народного повстання на Правобережжі 1702—04 рр. К. п. очолював полковник Семен Палій. На поч. 18 ст. К. п. був ліквідований владою Речі Посполитої.

КАНОНАДА (фр. canonnade, від canon — пушка) — часта і могутня стрілянина з багатьох арт. засобів.

КАНОНІР (нім. Kanonier, від італ. cannone — пушка) — солдат в артилерії рос. і деяких ін. армій.

КАНТОНІСТИ (від нім. Kantonist — військовозобов'язаний) — 1) у Пруссії в 1733—1813 рр. військовозобов'язані (рекрути), що підлягали призиву в одному з округів (кантонів), кожний з який комплектував свій полк; 2) у Росії в 1805—56 рр. кантоністами називалися солдатські сини, які від дня народження числилися за військ. відомством.

КАНУКОВ Джамбулат (1875—1919) — укр. військ. діяч, полковник авіації УГА. За походженням татарин. З груд. 1918 р. воював разом з сином (син загинув в одному з боїв) у складі летунського полку УГА. Командував 2-ю летунською сотнею, яка базувалася у Красному (поблизу Львова), а після загибелі командира полку Б. Губера очолив авіац. частину. Загинув у повітр. бою в р-ні Озерної на Тернопільщині.

КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ КУРІНЬ — спец. навчальний заклад напіввійськ. типу в Україні у 17—18 ст. Заснований при Ген. військ. канцелярії, функціонував у гетьманських столицях — Батурині і Глухові. Точна дата його заснування невідома. Вперше згадується у «Щоденнику» ген. підскарбія Я. Марковича під 1748 р. К. к. готував службовців для держ., адмін.-судових і фінансових органів Гетьманщини. Підпорядковувався ген. писареві, а безпосереднє керівництво здійснював старший канцелярист. До куреня приймали переважно вихідців із знатних козацько-старшинських родів.

КАПЕРСТВО (від голл. kaper — мор. розбійник) — насильницькі дії з дозволу свого уряду озброєних приватних торговельних суден держав, що воюють у відкритому морі. Виявляється у захопленні, пограбуванні або знищенні суден пр-ника, а також суден нейтральних держав, що перевозять контрабанду. К. виникло за доби середньовіччя. Держави, які брали участь у війні, видавали своїм підданим та іноземцям каперські свідоцтва (патенти). Капери не входили до складу військ. флоту, не перебували під військ. командуванням, але були зобов'язані плавати під військ. прапором. Вони діяли на свій страх і ризик. Особливе значення К. набуло під час торговельних 16—18 ст. і наполеонівських воєн. Формально К. було скасовано Паризькою декларацією про мор. війну 1856 р.

КАПІТАН (лат. capitaneus) — офіцер. звання у збройних силах більшості держав. З'явилося у Франції; у Росії — у 16 ст. (для іноземних офіцерів). У СРСР було введено з 1935 р. У ВМФ — капітан 1, 2, 3-го ранґів і капітан-лейтенант, що відповідають званням полковник, підполковник, майор і капітан у сухопут. в-ськах. Звання капітана збережене в Укр. Армії.

КАПІТАН-КОМАНДОР — військ. чин у рос. флоті в 1706—32, 1743—64 і 1798—1827 рр., відповідав чину контр-адмірала.

КАПІТУЛЯЦІЯ (лат. capitulatio — угода, домовленість щодо певних пунктів) — 1) заключна стадія збройного опору однієї з воюючих сторін у результаті її безнадійного воєн. становища або з політ., ідеол. та ін. мотивів, що характеризується припиненням бойових, диверсійних, розвід. дій супротивних сторін. Про початок переговорів щодо К. і згоду на припинення опору всією армією або її частиною супр-ник сповіщає шляхом направлення до табору протиборствуючої сторони парламентерів під прапором білого кольору, який є їх розпізнавальним знаком. Парламентери є особами недоторканними. Відповідно до ст. 32 Додатку до 4-ї Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопут. війни 1907 р. право недоторканності поширюється також

на осіб, які супроводжують парламентерів,— сурмача, горніста чи барабанщика, особу, яка несе прапор, перекладача. Взяття їх у полон, знущання з них або фізичне їх знищення означає переривання переговорів та поновлення бойових дій. Підняття прапора білого кольору над об'єктами, що захищаються (фортеці, укріплені пункти, окремі села, кораблі тощо), свідчить про беззастережну К. Їй передують переговори про припинення опору переможеної сторони на умовах, запропонованих переможцем або узгоджених між командувачами ЗС. Умови К. може запропонувати будь-яка з воюючих сторін. Переговори про К. супроводжуються припиненням вогню сухопут., повітр., військ.-мор. сил або їх частин на територіях і в р-нах воєн. дій, населених пунктах, фортецях, на морі, військ.-мор. чи військ.-повітр. базах тощо. На час переговорів про умови К. між сторонами встановлюється стан тимчасового перемир'я. При К., як правило, все озброєння, військ. кораблі та літаки, техніка та військ. майно, укріплені пункти передаються переможцеві як трофеї, а особовий склад армії, що капітулювала, або її частини — як полонені. В епоху феодалізму з метою уникнення руйнування чи пограбування укріплення (міста, фортеці, замку), що захищається, насильства або винищення мирного населення, збереження майна і культ. цінностей переможцеві пропонувався (як компенсація) викуп чи сплата данини. У разі неприйняття сторонами К. бойові дії поновлюються. На території, захопленій в-ськами переможця, встановлюється окупаційний режим. Окупація має тимчасовий характер і не розв'язує питання щодо політ. долі окупованої території. Правила окупаційного режиму регулюються Положенням про закони і звичаї сухопут. війни, доданим до Гаазької конвенції 1907 р., Женев. конвенціями 1949 р. про захист цив. населення під час війни та ін. міжнар. угодами і звичаями, а їх порушення є міжнар. злочином. К. оформляється підписанням воюючими сторонами акта, що передує мирному договору. К. кладе край воєн. діям, але юридично не ліквідує стану війни. Тільки за умови укладення мирного договору досягається домовленість про припинення стану війни, встановлення, відновлення або врегулювання політ., екон. та ін. відносин, терит. питань між воюючими сторонами; 2) у міжнар. праві — припинення збройного опору, воєн. дій під впливом переважаючої військ. сили держави-переможниці на умовах останньої або на умовах, погоджених унаслідок переговорів. Оформлюється підписанням акта про К. на умовах, запропонованих переможцем з покладенням відповідних політ., воєн., екон. та ін. зобов'язань на державу, що капітулювала.

КАПКАН Юрій (1875— р. см. невід.) — укр. військ. діяч, полковник Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914—18 рр.— підполковник рос. армії. У трав. 1917 р. перейшов на службу до укр. військ. частин, а через деякий час призначений командиром Першого укр. козачого полку ім. гетьмана Б. Хмельницького (популярна назва — богданівці). У трав. 1917 р. став делегатом Першого Всеукр. військ. з'їзду, на якому був обраний до складу Укр. ген. військ. комітету.

5—6(18—19).07.1917 р. командував військ. підрозділами, що брали участь у ліквідації виступу полуботківців 1917 р. У кін. жовт. 1917 р. К. очолив Перший укр. полк охорони революції, сформований з делегатів Третього Всеукр. військ. з'їзду. Полк 29—31.10(10—13.11).1917 р. розбив військ. загони штабу Київ. військ. округу, що підтримував повалений Тимчасовий уряд, і придушив заколот більшовиків у місті. З кін. листоп. 1917 р. К. командував Першою сердюцькою дивізією, а в груд. 1917 р.— в-ськами на укр. ф-нті. У 1918—19 рр.— інспектор піхоти Армії УНР. Подальша доля невідома.

КАПРАЛ (від фр. caporal) — військ. звання молодшого командного складу в деяких іноземних арміях. У рос. армії звання К. існувало в 17 — кін. 18 ст.

КАПТЕНАРМУС (від фр. capitaine d'armes) — посадова особа в роті (батареї, ескадроні), що відповідає за облік і збереження зброї і майна; у Росії — з кін. 17 ст. до 1917 р., у Рад. армії — з 1918 р. до кін. 50-х рр.

КАПУДАН-ПАША — вищий чин на флоті в султанській Туреччині — головнокомандувач флоту.

КАПУСТА Лаврін (р. н. і см. невід.) — укр. військ.-політ. діяч часів Хмельниччини, дипломат. У 40-х рр. 17 ст. перебував на Запорожжі. У квіт. 1648 р. брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні, разом з якими приєднався до укр. армії під проводом гетьмана Б. Хмельницького. З 1648 р.— полковник гадяцький. Учасник Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької битв 1648 р. У листоп. 1648 р. за наказом Б. Хмельницького здійснив похід на Городок і Перемишль. У лют. 1649 р. призначений Б. Хмельницьким суботівським отаманом. Очолював укр. розвідку під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Брав участь у розслідуванні справ про шпигунство на користь Польщі дружини Б. Хмельницького М. Чаплинської (страчена за наказом Б. Хмельницького), про підготовку змови проти гетьмана полковником М. Федоровичем і організацію пол. шпигуном Я. Смяровським замаху на Б. Хмельницького та ін. Виконував деякі дипломатичні доручення, зокрема в 1653 р. двічі їздив з листом від гетьмана до Москви, де брав участь у Земському соборі (25.05.1653), мав зустріч з царем Олексієм Михайловичем (4.10.1653). У квіт. 1655 р. і в берез. 1657 р. очолював укр. посольство до Туреччини. Подальша доля невідома.

КАПУСТЯНСЬКИЙ Микола Олександрович (1879—1969) — міністр військ. справ укр. уряду в екзилі (1948—57), генерал-полковник. Н. 1.02.1879 р. у с. Чумаки на Катеринославщині. Закінчив Катериносл. духовну семінарію, військ. училище (1904), Миколаїв. академію Ген. штабу (1912). Брав участь в рос.-япон. війні 1904—05 рр. Відзначений військ. орденами. Під час Першої світової війни — на командних і штабних посадах. Був одним із ініціаторів формування укр. частин у рос. армії. У серп. 1917 р.— начальник штабу 1-ї стрілец. дивізії 1-го укр. корпусу під командуванням генерал-лейтенанта П. Скоропадського. У груд. 1917 р. керував заходами з ліквідації збільшовиченого керівництва 2-го гвард. корпусу, проводив демобілізацію

7-ї та 11-ї рос. армій, виконуючи тимчасово обов'язки начальника штабу 11-ї армії. У 1918 р.— начальник штабу Півн.-Зах. ф-нту, начальник операт. управління ген. штабу і генерал з особливих доручень. Під час спільного походу об'єднаних армій УНР і ЗУНР на Київ та Одесу у серп. 1919 р. керував операт. відділом армій, ходом підготовки і здійсненням наступу. Восени 1919 р., будучи важко хворим, виїхав до Польщі, де узяв участь у формуванні Укр. ген. штабу. З поверненням у трав. 1920 р. решти в-ськ Армії УНР з 1-го Зимового походу — на посаді 3-го генерал-квартирмейстера головного управління ген. штабу. Підвищений до рангу генерал-хорунжого (1920). У складі інтернованих укр. частин перебував у пол. таборі Ланцунт, обирався членом Вищої військ. ради УНР. У 1923 р. переїхав до Парижа, де очолив Укр. громаду, пізніше — Укр. народний союз та ветеранські організації вояків УНР. Активно співпрацював з ОУН. Як військ. референт проводу укр. націоналістів займався вишколом колишніх вояків Армії УНР і УГА. З лют. 1949 р. після розколу в організації примкнув до ОУН(М). У роки Другої світової війни працював у Києві заступником голови Укр. нац. ради. Протягом 1943—44 рр. перебував у Львові, де як діяч ОУН був заарештований і ув'язнений гестапо. Звільнений завдяки полковнику абверу А. Бізанцу. Після війни жив у Німеччині. У лип. 1948 р. був призначений міністром військ. справ уряду УНР в екзилі, обирався членом Укр. нац. ради. Мав чин генерал-полковника УНР. Помер 19.02.1969 р. у Мюнхені.

КАРАБІНЕРИ — (фр. carabinier) — 1) вид піхоти і кавалерії. З'явилися в 15 ст. в Іспанії як добірні стрілки в піхоті і кінноті (карабени). У 16—19 ст. з них формували піхот. і кавалер. частини в ряді європ. країн. У Росії були карабінерні полки: кінні у 18 ст. і піхот. у 19 ст.; 2) назва особового складу жандармерії в Італії, Чилі й ін. державах.

КАРАЇМОВИЧ Ілляш (р. н. невід.—1648) — козацький старшина. У 1634 р.— наказний гетьман козацьких в-ськ на Сіверщині під час війни з Московією. У 1637 р.— полковник переясл., з 1646 р.— військ. осавул реєстрових козаків. Учасник переговорів у 1646 р. представників козацької старшини з пол. королем Владиславом IV Вазою у Варшаві. У квіт. 1648 р. разом із І. Барабашем очолював загін реєстрового в-ська, що був відправлений М. Потоцьким для придушення повстання на Запорозькій Січі під проводом Б. Хмельницького. Коли загін, що плив на байдаках вниз по Дніпру, прибув під Кам'яний Затон (тепер с. Дніпровокам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетр. обл.), реєстровці підняли повстання, яке очолили Ф. Джалалій і черкаський сотник Б. Топига. Повсталі скликали так звану Чорну раду, на якій вирішили приєднатися до в-ська Б. Хмельницького. К., І. Барабаша та їх прихильників було вбито (втоплено у Дніпрі), а реєстрові козаки приєдналися під Жовтими Водами до повстанського в-ська (див. Ж о в т о в о д с ь к а б и т в а 1648 р.).

КАРЕ (фр. carre) — бойовий порядок піхоти у вигляді одного чи декількох квадратів (прямокутників). Відоме з часів Стародав. Риму і Стародав. Греції, широко застосовувалося в часи лінійної тактики. У рос. армії скасоване у 1881 р.

КАРЛ І (1887—1922) — імператор Австрії і король Угорщини (під ім'ям Карл IV; 1916—18). Походив з династії Габсбургів. За правління К. І Австро-Угор. імперія брала участь у Першій світовій війні 1914—18 рр. як член Четверного союзу. За К. І Австро-Угорщина визнала незалежність України і 9.02.1918 р. уклала з нею та ін. членами австро-нім. блоку Брест. мир. Уряд К. І не виконав таємної статті договору про виділення укр. частини Галичини і Буковини в окремий коронний край у складі імперії і 1918 р. анулював її. За правління К. І в листоп. 1918 р. на західноукр. землях відбулася нац.-демократична революція, що завершилася утворенням ЗУНР. Під час революції К. І змушений був зректися влади. У 1919 р. австр. парламент позбавив династію Габсбургів права на престол. У квіт. і жовт. 1921 р. К. І намагався здійснити держ. переворот в Угорщині. Інтернований Антантою на о. Мадейру, там і помер.

КАРЛ X ГУСТАВ (1622—60) — швед. король (з 1654). З 1648 р.— генералісімус швед. армії. У 1654 р. вступив на престол після зречення своєї двоюрідної сестри Христини. 30.10.1654 р. прийняв перше укр. посольство на чолі з Д. Греком, який за дорученням Б. Хмельницького представив план створення антипол. коаліції (Україна, Швеція, Семигород, Бранденбург, Молдова і Валахія). У 1655—60 рр. вів війну з Польщею. Влітку 1655 р. швед. в-ська зайняли Познань і Варшаву, а на поч. жовт.— Краків. У 1656 р. моск. цар оголосив війну К. X Г., що призвела до тривалого протиборства між Швецією та Моск. державою. В 1656—57 рр. вів активні переговори з Б. Хмельницьким про утворення укр.-швед. воєн. союзу, проте передчасна смерть гетьмана не дала змоги реалізувати ці плани. Підтримував союзницькі відносини з гетьманом І. Виговським. За К. X Г. в жовт. 1657 р. було укладено у Корсуні укр.-швед. договір. Воєн. операції в-ськ К. X Г. у 1655—60 рр. значно розширили швед. володіння на Балтиці.

КАРЛ XII (1682—1718) — король Швеції з 1697 р., з династії Пфальц-Цвейбрюкен, полководець. На поч. Півн. війни 1700—21 рр. одержав ряд великих перемог, але вторгнення 1708 р. у Росію завершилося його поразкою у Полт. битві 1709 р.; утік у Туреччину. У 1715 р. повернувся у Швецію. Убитий під час завойовницького походу в Норвегію.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698—99 рр.— міжнар. з'їзд у м-ку Карловцях (тепер м. Карловаць, Хорватія) представників урядів держав «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Росія) — переможців у війні з Осман. імперією. Відсутність узгодженості у домовленостях призвела до підписання окремих угод членів «Священної ліги» з Осман. імперією. Росія лише погодилася на перемир'я терміном на два роки, яке було замінено Константиноп. мирним договором (1700). Під владу Польщі перейшла частина Правобережної України, до Австрії — велика територія Угорщини, Трансільванія, Хорватія і майже вся Славонія, до Венеції — Мореля, о-ви архіпелагу, фортеці в Далмації. За Росією підтверджувалося право на Азов.

КАРМАЛЮК (Кармелюк) Устим Якимович (1787—1835) — напівлегендарний народний месник і керівник повстанців проти соц. гніту на Поділлі в I пол. 19 ст. Н. у с. Головчинцях (нині с. Кармалюкове Жмерин. р-ну Вінницької обл.) у родині селянина-кріпака. Розпочав боротьбу (1813) на чолі повстанського загону, сформованого із солдатів-утікачів. У 1814—28 рр. діяв у межах Літинського, Летичівського й Проскурівського повітів Поділ. губ. У русі брали участь, окрім солдатів-утікачів, селяни і міщани. У 1830—35 рр. боротьба поширилася на суміжні з Поділлям р-ни Київщини і Бессарабії. Загони К., до яких увійшло до 20 тис. чол., учинили понад 1 тис. нападів на маєтки можновладців. Вони грабували майно, гроші, худобу, яку роздавали бідним. Чотири рази ватажка заарештовували і засуджували до каторжних робіт у Сибіру, алі він тікав і продовжував боротьбу. К. із засідки вбив шляхтич Рутковський у с. Шляхові Коричинці (нині с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). Поховали його в Летичеві на Хмельниччині.

КАРПАТСЬКА СІЧ — напіввійськ. організація, створена 9.11.1938 р. у м. Хусті для підготовки активистів укр. нац. руху з метою оборони Карп. України. Керівником її було обрано Д. Климкуша. До складу К. С. входило близько 2 тис. чол. Однак незадовільна підготовка, відсутність належної кількості зброї призвели до того, що в боях (1939) з чес. і угор. в-ськами загинула більша частина січовиків, а Карп. Україну окупувала Угорщина.

КАРПАТСЬКО-УЖГОРОДСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (9.09—28.10) — проведена в-ськами 4-го Укр. ф-нту (генерал армії І. Петров) у взаємодії з лівим крилом 1-го Укр. ф-нту (маршал Рад. Союзу І. Конєв); складова Сх.-Карп. операції. Ціль — розгромити супр-ника у Сх. Карпатах та вийти у р-н Ужгорода, Мукачевого, Чопа. У ході К.-У. н. о. в-ська 4-го Укр. ф-нту пройшли через Сх. Карпати, визволили Закарп. Україну та частину Словакії. Вирішальний успіх був досягнутий в-ськами центру та лівого крила ф-нту (18-та армія і 17-й гвард. стрілец. корпус), прорив яких на Середньо-Дунайську рівнину та Правобережжя Тиси сприяли 1-й гвард. армії 4-го Укр. ф-нту в подоланні Карпат і виходу в-ськ 2-го Укр. ф-нту на Тису. Рад. в-ська розгромили 1-шу угор. армію і нанесли важкі втрати 1-й нім.-фаш. танк. армії.

КАТАЛОГІЗАЦІЯ ОБОРОННОЇ ПРОДУКЦІЇ — формування та ведення систематизованих (на основі класифікатора, єдиного опису та ідентифікації об'єктів) переліків оборонної продукції, присвоєння предметам номенклатурного номера (коду) і зведення їх в єдиний каталог оборонної продукції.

КАТАПУЛЬТУВАННЯ — 1) спосіб та процес залишання ЛА екіпажем в аварійній ситуації за допомогою спец. пристроїв. К. на дозвукових швидкостях польоту відбувається в катапультному кріслі (без захисту від повітр. потоку), при надзвуковій швидкості — у кріслі з захисним пристроєм або в капсулі шляхом викидання крісла (капсули) нагору (рідко вниз) пороховим зарядом; 2) процес зльоту літака з борту авіаносія або ін. корабля за допомогою катапульти.

КАТЕГОРІЇ ВОЄННОЇ НАУКИ — осн. фундаментальні поняття, що відображають найбільш заг., суттєві властивості, сторони і відносини війни, збройної боротьби та їх пізнання.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — іррегулярний військ. осередок на Півд. Україні (у межиріччі Інгулу та Півд. Бугу) кін. 18 ст. Створене згідно з царським указом від 3(14).06.1787 р. з двох Бузьких, Малорос. та конвойного козацьких полків, збройних частин колишньої оборонної лінії та місцевої сторожової служби (загалом 13,5 тис. чол., розділених на 10 полків). К. к. в. було залучене до рос.-тур. війни 1787—91 рр. У 1796 р. ліквідовано, а козацькі полки перетворено на регулярні частини рос. армії.

КВАРТИРМЕЙСТЕР (нім. Quartiermeister) — 1) штабний офіцер у ряді армій (Пруссія, Німеччина, Росія й ін.) у 16—20 ст., що займався головним чином операт. питаннями; 2) посадова особа в збройних силах Великобританії і США, що відає постачанням і розквартируванням в-ськ.

КВАША (Петражицький) Іван — гетьман реєстрових козаків (1631—32). Активний учасник коз.-сел. повстання 1630 р. на чолі з Т. Федоровичем (Трясилом). Проводив угодовську політику щодо влади Речі Посполитої.

КЕДРОВСЬКИЙ Володимир Іванович (1890—1970) — військ. і політ. діяч, журналіст, полковник Армії УНР. У 1917—18 рр.— член ЦК УПСР, член УЦР, заступник голови Укр. військ. комітету, товариш (заступник) ген. секретаря військ. справ. У 1919 р.— головний держ. інспектор Армії УНР. З осені 1919 до 1921 р.— посол УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії. З 1923 р.— в еміграції в США. Шеф укр. відділу «Голосу Америки» у Вашингтоні. Автор спогадів і статей в укр. пресі, зокрема з історії військ. формування січових стрільців: «Київські Січові Стрільці» (1921), «Мотовилівський бій (Пам'яті Федора Черчика і Миколи Загаєвича)» (1928).

КЕЙТЕЛЬ (Keitel) Вільгельм (1882—1946) — нім. генерал-фельдмаршал (1940). У 1938—45 рр.— начальник штабу верховного головнокомандування збройними силами. Організатор масового знищення військовополонених і мирного населення на окупованій території. Підписав акт про капітуляцію Німеччини. На Нюрнберзькому процесі засуджений до страти як один із головних нім.-фаш. військ. злочинців.

КЕЛЕНЬ (Келін) Олексій Степанович (р. н. невід.—1715) — учасник Півн. війни 1700—21 рр., генерал-майор (1710). У квіт.— черв. 1709 р. гарнізон Полт. фортеці на чолі з К. витримав облогу швед. армії Карла XII.

КЕРУВАННЯ ПОВІТРЯНИМ РУХОМ (КПР) ЛА — діяльність органів управління авіацією (штабів, командних та диспетчерських пунктів, центрів КПР), спрямована на забезпечення безпеки, регулярності та економічності польотів ЛА всіх відомств та створення сприятливих умов екіпажам для успішного виконання польотних завдань. У період бойових дій КПР у прифронтовій полосі здійснюється спец. групами, що розміщуються на пунктах управління військ. авіацією.

КЕРЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (31.10—11.11) — десантна операція в-ськ Півн.-Кавказького ф-нту (генерал-полковник І. Петров), сил Чорномор. флоту (віце-адмірал П. Октябрський) і Азов. флотилії (контр-адмірал С. Горшков) у роки Великої Вітчизняної війни з метою заволодіти Керчен. протокою. Головні сили десанту (56-та армія) висаджувались півн.-східніше і східніше Керчі, додатковий десант (одна стрілкова дивізія 18-ї армії) — у р-ні Ельтигену. Висадка проводилася у штормову погоду. В операції взяли участь 278 катерів і додаткових суден, 667 гармат і понад 1000 літаків. Плацдарм в р-ні Ельтигену був блокований супр-ником, але утримувався рад. в-ськами до 7.12. Скориставшись тим, що супр-ник направив осн. свої сили проти Ельтигенського десанту, в-ська 56-ї армії успішно висадились півн.-східніше Керчі і створили важливий плацдарм для подальшого визволення Криму.

КЕРЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІЙСЬКА ОПЕРАЦІЯ (25.12.1941—2.01.1942) — десантна операція в-ськ Закавказького, з 30.12.1941 р. Кавказького ф-нту (генерал-лейтенант Д. Козлов), сил Чорномор. флоту (віце-адмірал П. Октябрський) і Азов. військ. флотилії (контр-адмірал С. Горшков) в роки Великої Вітчизняної війни. Ціль — оволодіти Керчен. п-вом і створити умови для визволення всього Криму. У складних погодних умовах були висаджені десанти (6 дивізій, 2 бригади і 2 полки гірських стрільців) і захоплені плацдарми на півн.-сх. узбережжі Керчен. п-ва й у Феодос. порту. У висадці десанту і його забезпеченні брало участь понад 250 кораблів і суден і бл. 660 літаків. До кінця 2.01 рад. в-ська очистили від супр-ника весь п-в. Це відволікло частину сил супр-ника від Севастополя. На захопленому плацдармі були розгорнуті в-ська Крим. ф-нту.

КЕССЕЛЬРИНГ (Kesselring) Альберт (1885—1960) — нім. генерал-фельдмаршал (1940). У Другу світову війну, в роки агресії проти Польщі, Франції і СРСР, командував повітр. флотом вермахту, із груд. 1941 по трав. 1945 р. головнокомандувач в-ськ півд.-зах. (Середземномор'я, Італія) і зах. (Зах. Німеччина) угруповання. Засуджений брит. військ. трибуналом як нім.-фаш. військ. злочинець до страти, заміненої довічним вироком; у 1952 р. звільнений.

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 р.— масовий сел. рух у Київ. губернії, спрямований проти нац. і соц. політики рос. уряду в Україні. Приводом до сел. виступів послужило опублікування під час Крим. війни 1853—56 рр. царського маніфесту, який закликав формувати народне ополчення і вирушати на війну. Серед селян Київщини почали поширюватися чутки про те, що, записавшись в ополчення (в «козаки»), вони будуть звільнені від кріпосної залежності і одержать землі та майно. Селяни складали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні виборні органи самоврядування («сільські громади»). Масовий сел. рух розпочався в лют. 1855 р. у Васильків. повіті і незабаром охопив 8 з 12 повітів Київ. губернії (понад 500 сіл). Ватажками К. к. були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та

ін. На придушення «козаччини» рос. уряд кинув регулярні в-ська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян із в-ськами, найбільші з них — у м-ках Корсуні й Таганчі (Канів. повіт) та селах Березні (Сквирів. повіт), Биковій Греблі (Васильків. повіт), Яблунівці. Виникнувши на соц. ґрунті, К. к. поступово набула рис нац.-визв. руху. У кінцевому підсумку усе це вилилося у бажання відновити козацтво як сусп. стан і військ. формування.

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (3—13.11) — проводилась в-ськами 1-го Укр. ф-нту (генерал армії М. Ватутін) у роки Великої Вітчизняної війни. Ціль — розгромити угруповання пр-ника у р-ні Києва і визволити місто. К. н. о. передувало велике перегрупування в-ськ (3-тя танк. армія, 23-й стрілец. корпус, 7-й арт. корпус прориву і ряд ін. стрілец. і арт. з'єднань) з Букрин. на Лютізький плацдарм. Щоб ввести супр-ника в оману щодо головного удару, 1.11 в наступ перейшли в-ська, які знаходилися на Букрин. плацдармі. Завдяки цьому наступ, який розпочався 3.11 в напрямку головного удару (з Лютізького плацдарму), розвивався успішно. У результаті К. н. о. в-ська 1-го Укр. ф-нту 6.11 визволили Київ.

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 р. (10.07—29.09) — операція в-ськ Півд.-Зах. ф-нту (генерал-полковник М. Кирпонос) у роки Великої Вітчизняної війни. Ціль — відбити наступ нім.-фаш. в-ськ (осн. сили групи армій «Південь», Г. Рундштедт) на київ. напрямку. Мета операції не була досягнута. Ворог мав переваги в силах, 7—8.07, прорвавши оборону Рад. в-ськ південніше Новоград-Волинського, захопив Бердичів, Житомир і 10.07 вийшов до р. Ірпінь. 10.08. ворог увірвався в півд.-зах. пригороди Києва. В-ська ф-нту, наносячи контрудари, сковували наступ пр-ника і навіть змушували його тимчасово переходити до оборони, але повністю відбити наступ ворога вони не змогли. 19.08 розпочався відвід в-ськ за Дніпро. У кінці серп. 6-та нім. армія форсирувала Дніпро північніше Києва і в р-ні Чернігова зімкнула свій лівий фланг з в-ськами 2-ї армії, яка наступала з пн. На поч. верес. в-ська 1-ї танк. групи також форсували Дніпро в р-ні Кременчута і, розгорнувши наступ на пн, 15.09 з'єднались у р-ні Лохвиці з в-ськами 2-ї танк. групи, яка наступала в півд. напрямку. В-ська Півд.-Зах. ф-нту опинились в оточенні. 19.08 за наказом Ставки було залишено Київ. Спроби незначними силами деблокувати оточені в-ська успіху не мали, лише частина їх окремими групами пробилася на сх. При виході з оточення загинули генерал-полковник М. Кирпонос, член Військ. ради ф-нту М. Бурмистенко, начальник штабу ф-нту генерал-майор В. Тупіков. На кінець 26.09 в-ська Півд.-Зах. ф-нту відійшли на рубіж Білополля, Шишаки, Червоноград, де їм було наказано зайняти стійку оборону. К. о. о. тривала понад 2,5 місяця, велася на території більше як 300 км по ф-нту та бл. 600 км у глибину. Незважаючи на те, що в-ська Півд.-Зах. ф-нту не змогли виконати поставленого завдання — відбити наступ супр-ника на київ. напрямку,— вони своєю впертою обороною не дозволили захопити Київ з ходу, зігравши цим вирішальну роль у зриві нім.-фаш. плану «блискавичної війни», затримали наступ ворога на моск. стратег. напрямку.

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (13.11—22.12) — операція в-ськ лівого крила і центру 1-го Укр. ф-нту (генерал армії М. Ватутін) в роки Великої Вітчизняної війни. Ціль — відбити контрнаступ супр-ника (15-та дивізія 4-ї танк. армії) на київ. напрямку. У результаті К. о. о. були зірвані плани супр-ника знову заволодіти Києвом і відновити свою оборону по Дніпру. Ударне угруповання супр-ника було виснажене силами ф-нту без залучення додаткових резервів Ставки.

КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ (Червонопрапорний Київ. (Київ., Укр., Київ. особливий) військ. округ — КВО) — заснований наказом Народного комісара військ. справ Укр. СРР від 12.03.1919 р. У серп. 1919 р. військ. частини КВО влилися в діючу армію. Управління округу було евакуйовано до Москви і там розформовано. Наказом РВР республіки від 23.01.1920 р. КВО створюється знову. Наказом командувача ЗС України від 22.12.1920 р. № 18 управління Півд.-Зах. ф-нту і КВО були реорганізовані й об'єднані в управління КВО. У квіт. 1922 р. КВО ліквідовується. Його в-ська підпорядковуються командувачу ЗС України і Криму. У черв. 1922 р. на базі цих ЗС був сформований Укр. військ. округ (УВО). Управління округу дислокувалось у Харкові, а з 14.06.1934 р. у Києві. Наказом Народного комісара оборони СРСР від 7.05.1935 р. на базі УВО були сформовані два військ. округи — Київ. та Харк. 26.07.1938 р. пост. головної військ. ради РСЧА К. в. о. був перетворений у Київ. особливий військ. округ (КОВО). У верес. 1939 р. з управління і в-ськ КОВО створюється Укр. ф-нт, який бере участь у введенні в-ськ Червоної армії на територію Зах. України. 14.11.1939 р. Укр. ф-нт знову перетворюється в КОВО. З поч. Великої Вітчизняної війни на базі КОВО був створений Півд.-Зах. ф-нт. Деякий час продовжував функціонувати й округ, який готував резерви, забезпечував підвезення ф-нту зброї, бойової техніки, палива та провіанту. Рішенням Ставки ВГК 10.09.1941 р. управління КОВО розформовано, його військ. частини й установи передані Півд.-Зах. ф-нтові. Наказом НКО СРСР від 15.10.1943 р. КВО був відновлений. За великий внесок у справу зміцнення оборони Рад. держави і її збройного захисту 22.02.1968 р. К. в. о. нагороджено орденом Червоного Прапора.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця Гетьманщини з центром у Києві. Створений 1648 р. у ході Нац. революції укр. народу сер. 17 ст. До його складу входило 17—20 сотень. Внаслідок Андрусів. договору Росії й Речі Посполитої (1667) правобережна частина К. п. (крім Києва з околицями) відійшла під владу пол. корони. На Лівобережжі до частини К. п. приєднали частини Переясл. та Ніжин. полків. На поч. 18 ст. центром К. п. призначено м. Козелець. У 1781—83 рр. у зв'язку з ліквідацією царським урядом полкового устрою Гетьманщини К. п. було ліквідовано, а козаків у ньому реорганізовано в регулярний карабінерський полк.

КИРПОНОС Михайло Петрович (1892—1941) — військ. діяч, Герой Рад. Союзу, генерал-полковник. Н. 9(21).01.1892 р. у с. Вертіївка (тепер Ніжин. р-ну Черніг. обл.). На військ. службі з 1915 р. У Червоній армії з 1918 р. Закінчив

військ.-фельдшерську школу (1917), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1927). Учасник Першої світової і громадянської воєн. Під час нім.-австр. окупації України один із організаторів партизанських загонів на Чернігівщині. У 1919 р.— командир 22-го Укр. рад. полку. З 1922 р.— комісар 2-ї Київ. школи червоних старшин. Після громадянської війни — на командних посадах. Під час рад.-фінлянд. війни 1939—40 рр. командував 70-ю стрілец. дивізією. З 1940 р.— командувач в-ськ Ленінгр., а з лют. 1941 р.— Київ. особливого військ. округів. З поч. Великої Вітчизняної війни — командувач в-ськ Півд.-Зах. ф-нту. Загинув 20.09.1941 р. під час Київ. оборонної операції при виході з оточення поблизу хутора Дрюківщина Лохвицького р-ну Полт. обл. Похований у Києві у парку Вічної Слави. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

КІЛЬ — 1) центральна днищева в'язь судна по всій його довжині. У дерев'яних суден К. має форму прямокутного бруса; 2) вертикальна частина хвостового оперіння ЛА (літака, дирижабля), до якої кріплять поворотні керма напряму.

КІННІ АРМІЇ — операт. об'єднання кавалерії Червоної армії, створені у громадянську війну. 1-а Кінна армія (листоп. 1919 — жовт. 1923, командувач С. Будьонний) у 1919—20 рр. брала участь в найважливіших операціях з розгрому білогвард. в-ськ Денікіна, Врангеля і пол. інтервентів; 2-га Кінна армія (лип.— груд. 1920, командувач О. Городовиков, потім П. Миронов) діяла проти в-ськ Врангеля.

КІРАСИРИ — вид важкої кавалерії в європ. арміях кін. 16 — поч. 20 ст. (у Росії з 18 ст.); мали кірасу і каску, озброєння — палаш, карабін і пістолет.

КІРОВОГРАДСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (5—17.01) — здійснювалася в-ськами 2-го Укр. ф-нту (генерал армії І. Конєв) у Великій Вітчизняній війні. Ціль — розгромити кіровогр. угруповання супр-ника. У результаті операції в-ська ф-нту завдали поразки 8-й армії групи армій «Південь», визволили Кіровоград (8.01) і просунулися на зх на 40—50 км. Були створені умови для оточення гітлерівських в-ськ у канів. виступі, що було здійснено в ході Корсунь-Шевченків. операції. К. н. о. визначалася широким маневром бронетанк. в-ськ.

КІШ (тат.— укріплений табір) — 1) військ. табір у 11—16 ст. та козацький табір в 16—17 ст. в Україні; 2) назва Запорозької Січі з її держ.-політ. устроєм, а також запорозького військ. т-ва; 3) у роки Першої світової війни військ. підрозділ Легіону УСС. Існував у 1915—18 рр.; 4) у період укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. назва найбільшої військ.-терит. одиниці Вільного Козацтва. К. поділялися на курені, полки і сотні. У серп. 1917 р. існували такі вільно-козацькі К.: Бердичів., Борзнян., Звенигород., Київ., Канів., Ніжин., Уман., Черкаський та ін. Термін К. вживався у назві одного із найбільших з'єднань збройних сил УНР — Гайдамацького коша Слобід. України.

КІШКА Петро Маркович (1828—82) — матрос Чорномор. флоту, герой Севастоп. оборони 1854—55 рр. Н. у с. Ометинцях (нині Немирів. р-ну Вінницької обл.) у сім'ї кріпака. Вирізнявся хоробрістю і воєн. кмітливістю при вилазках і

розвідці, захопленні «язиків» ворога тощо. У Севастополі та на батьківщині К. споруджено пам'ятники.

КІШКА Самійло (р. н. невід.— 1602) — гетьман реєстрового козацтва (з 1599). Походив з укр. шляхти. Учасник мор. походів запорожців проти Осман. імперії. Потрапивши в 70-х рр. 16 ст. у полон до турків, провів там бл. 25 років. У 1599 р. після вдало організованого повстання невільників на галері поблизу м. Гезлева (нині м. Євпаторія, АРК) повернувся в Україну. У складі в-ська Речі Посполитої брав участь на чолі козацького загону в поході на Валахію (1600). Загинув під час спільного походу укр. козаків і пол. в-ська на Лівонію (1601—02).

КЛАДОВИЩЕ ВІЙСЬКОВЕ — спеціально відведена територія для поховання військовослужбовців, які загинули на полі бою або померли від ран і хвороб. Поділяються на братські К. в. (братські могили — це місця спільного поховання воїнів) і К. в., на території яких є братські та поодинокі могили. Багато братських могил розташовано на полях битв Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Кожна з них має номер, дату поховання і позначена на топогр. карті. Крім того, кладовища рад. воїнів є в ряді зарубіжних країн (Норвегії, Польщі, Словаччині, Угорщині, Чехії та ін.), у визволенні яких від нім.-фаш. загарбників брала участь Рад. армія. Догляд за К. в. здійснюють органи держ. адміністрації та місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, військ. частини тощо. В Україні К. в., могили ветеранів війни, а також пам'ятники, обеліски воїнам перебувають під охороною держави. Деякі К. в. мають статус військ.-іст. пам'ятників. Неповага до К. в. карається законом (ст. 207, 212 Кримінал. кодексу України). Відповідно до Статуту ЗС України військ. підрозділи та окремі військовослужбовці зобов'язані віддавати почесті К. в. (братським могилам), могилам Невідомого солдата, а також похоронним процесіям, які супроводжуються почесним ескортом при похованні військовослужбовців.

КЛАУЗЕВИЦ (Clausewitz) Карл фон (1780—1831) — нім. військ. теоретик і історик, генерал-майор прусськ. армії (1818). Брав участь у війнах із Францією 1806—07, 1812—15 рр. (у 1812—14 — на рос. службі). У 1818—30 рр. директор військ. училища в Берліні. В осн. роботі «Про війну» (рос. переклад, т. 1—3, 1932—33) розробив багато принципів стратегії і тактики, сформулював положення про війну як продовження політики.

КЛЕЙНОДИ (від нім. Kleinod — коштовність) — відзнаки в козачих в-ськах (прапори, бунчуки, сурми, литаври, барабани, печатка й ін.) і символ влади (булава, пернач) у пол. і укр. гетьманів, козачих отаманів і полковників у 16—18 ст.

КЛЕЙСТ Эвальд фон (1881—1954) — нім. генерал-фельдмаршал (1943). У Другу світову війну командував танк. корпусом і танк. групою в Польщі, Франції і на Балканах, танк. групою й армією на рад.-нім. ф-нті. У 1942—44 рр. командував групою армій «А» на Півн. Кавказі і в Півд. Україні. Організатор знищення військовополонених і мирного населення на окупованій території. Засуджений рад. військ. трибуналом, помер у в'язниці.

КЛИМІВ Іван (псевд. Легенда) (1909—42) — укр. політ. і військ. діяч, член УВО І ОУН (з 1929). Н. у с. Сілець Вольський Сокальського повіту Львів. воєводства (тепер Львів. обл.). Навчався в Сокальській гімназії. У 1929 р. вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. Ставши в 1929 р. членом ОУН, був одним із організаторів націоналістичного руху та керівником екзекутиви ОУН (з 1935) на Сокальщині. В 1930-х рр. неодноразово заарештовувався пол. поліцією, був в'язнем Берези Картузької (серп. 1935 — січ. 1936). К. один із співорганізаторів мережі осередків ОУН на Волині. У серп. 1937 р. під час Луцького процесу звинувачений у приналежності до ОУН і засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. У верес. 1939 р. звільнений з в'язниці. Незабаром очолив крайову екзекутиву ОУН на ЗУЗ та став (з 1941) членом проводу ОУН(Б), організаційним референтом проводу (1941—42). Після проголошення у Львові у 1941 р. ОУН(Б) відновлення Укр. держави на західноукр. землях, К. увійшов до складу Укр. держ. правління на чолі з Я. Стецьком, де очолив міністерство політ. координації. Брав активну участь в організації руху опору на окупованих гітлерівцями землях України. У груд. 1942 р. заарештований гестапо у Львові і закатований під час допиту.

КЛИМКЕВИЧ Михайло (1889—1944) — укр. військ. діяч, сотник УГА, майор дивізії «Галичина». Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр.— командир козацького загону ім. Гонти (з квіт. 1919). Деякий час очолював Янівську (десяту) бригаду УГА. У міжвоєн. період — один з активних діячів Укр. педагогічного т-ва «Рідна Школа». В 1943—44 рр. брав участь у формуванні дивізії «Галичина». Загинув у лип. 1944 р. в боях під Бродами (тепер Львів. обл.).

КЛОЧКОВСЬКИЙ В'ячеслав (1873—1931) — укр. військ. діяч, контр-адмірал Чорномор. флоту. В 1917—18 рр.— начальник Севастоп. порту і дивізії підводних човнів. У черв. 1918 р. був призначений представником Укр. держави у Криму, пізніше був тимчасовим командувачем Чорномор. військ. флоту.

КЛОЧУРАК Степан (1895—1980) — міністр військ. справ Карп. України (1939). Н. 27.02.1895 р. (за ін. даними — 1896) у с. Ясині на Мармороіщині. Навчався на юрид. ф-ті Віден. ун-ту. Учасник Першої світової війни. Офіцер австр. армії. У кін. 1918 — на поч. 1919 р. виступив як один із організаторів Гуцульської Республіки в Ясині. Голова Гуцульської народної ради. Став одним із ініціаторів проведення Всеукр. собору русинів (Всекарп. конгресу) 21.01.1919 р. у Хусті, на якому було прийнято рішення про возз'єднання Закарп. України з УНР. У берез. 1919 р. входив до складу закарп. делегації, яка передала уряду ЗО УНР у Станіславі рішення Всекарп. конгресу. Після поразки нац.-визв. змагань 1917—21 рр. жив у Закарпатті, брав активну участь в укр. нац.-політ. житті, займався журналістикою. З квіт. 1920 р.— член управи т-ва «Просвіта» в Ужгороді. Лідер укр. фракції Аграрної партії. З січ. 1939 р.— член Укр. нац. об'єднання (УНО), згодом член Президії УНО. З 14.03.1939 р.— міністр господарства (хліборобства), з 15.03.1939 р.— міністр військ. справ Карп. України. Керував збройними формуван-

нями «Карп. Січі», які воювали з угор. в-ськом. Після окупації угор. в-ськом Карп. України емігрував до Чехословаччини, до 1945 р. жив у Празі. Заарештований співробітниками рад. контррозвідки в 1945 р. Відбував заслання в концтаборах. Звільнений 1956 р. Помер у Празі (1980).

КЛЮЗ — отвір у борті для якірного ланцюга.

КЛЯЧКІВСЬКИЙ Дмитро (псевд.: Охрім, Панас Мосур, Клим Савур, Омелян Кримський, Блонд) (1911—44) — політ. і військ. діяч, член ОУН(Б). Політв'язень пол. (1937) і більшовицьких (1940—41) в'язниць. У 1939—44 рр.— провідник різних рівнів ОУН на Станіславщині, у Львові та ін. місцях. Член проводу ОУН і перший командир УПА (1943). У 1944 р. керівник УПА-Північ. Член головного військ. штабу УПА. Загинув у бою з в-ськами НКВС.

КНЯЗЬ — вождь, воєначальник племені (союзу племен) у сх. слов'ян, представник родоплемінної знаті. За середньовіччя, коли влада К. поступово стала спадковою, він міг бути володарем держави чи політ. об'єднання, королем (напр., у Росії, Речі Посполитій). Пізніше в Рос. державі, куди входила і більша частина укр. земель, князівське родове звання перетворюється на дарований титул.

КОБИЛИЦЯ Лук'ян (1812—51) — керівник антикріпосницького сел. руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Н. у с. Путилі-Сторонеці Русько-Кимполунзького округу (нині смт Путила Чернівецької обл.) у родині кріпаків. У 1843 р. підняв на повстання селян 16 сіл проти «своїх» поміщиків за право переведення їх на статус держ. підданих. У берез. 1844 р. повстанці зазнали поразки, а К. віддали до суду. У ході революції в Австр. імперії (1848—49) жителі Буковини обрали К. до парламенту. У листоп. 1848 р. під впливом народного руху у Відні вибухнуло повстання в Буковині під проводом К., яке тривало до літа 1849 р. У квіт. 1850 р. ватажка було заарештовано, піддано катуванням і заслано до м. Гури-Гумори (нині м. Гура-Хуморулуй, Румунія), де незабаром він і помер.

КОВАЛЕВСЬКИЙ (Ковалівський) Іван (р. н. і см. невід.) — укр. військ.-політ. діяч, дипломат, ген. осавул (1655—56, 1658; за ін. даними, 1648—59). Обирався ген. осавулом за гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького. Очолював укр. посольства до Валахії (осінь 1654), Трансільванії (1656, 1657), Швеції (весна 1657) і Речі Посполитої (1658). 7.09.1656 р. разом із ген. писарем І. Грушею уклав укр.-семигородський договір з Юрієм II Ракоці. Вів у Чигирині переговори з швед. послом Г. Лілієнкроною. В жовт. 1657 р. спільно з Ю. Немиричем та І. Богуном брав участь у виробленні умов і укладенні укр.-швед. союзного договору в Корсуні (див. К о р с у н с ь к и й д о г о в і р 1657 р.). У 1663 р. був сотником Глинської сотні Лубен. полку. Подальша доля невідома.

КОВПАК Сидір Артемійович (1887—1967) — командир Сум. партизанського з'єднання у Велику Вітчизняну війну, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944), генерал-майор (1943). У 1941—45 рр. провів 5 рейдів по фаш. тилах (понад 10 тис. км).

КОДАК — фортеця на правому березі Дніпра напроти Кодацького порогу. Збудована пол. урядом у лип. 1635 р. з метою ізолювати Запорожжя від України і перешкодити втечі селян на Запорозьку Січ. К. будувався під керівництвом фр. інженера Г.-Л. де Боплана. Залога К. складалася з 200 нім. найманців-драгунів на чолі з фр. офіцером Ж. Маріоном. У серп. 1635 р. запорожці під проводом гетьмана І. Сулими зруйнували К. У 1639 р. К. був відбудований і залога збільшена до 600 найманців. Восени 1648 р. К. за наказом Б. Хмельницького було захоплено козацьким загоном під командуванням полковника М. Нестеренка і перетворено на опорний пункт укр. армії. За гетьмана І. Мазепи К. був сторожовим постом. У 1711 р. за умовами Прутського мирного договору К. разом з ін. фортецями на пд України був зруйнований. У 1734—75 К.— козацька слобода, центр Кодацької паланки. У кін. 18 ст. К. перейменовано на с. Старі Кодаки (тепер у межах м. Дніпропетровська). Руїни К. збереглися до наших днів.

КОДЕКС ЧЕСТІ ОФІЦЕРА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ — сукупність морально-етичних норм, які ґрунтуються на ціннісних орієнтаціях, ідеалах, світогляді офіцера і регламентують його взаємини із суспільним оточенням, службову та громадянську активність. Нині діючий К. ч. о. З. С. У. розроблений за ініціативою Зборів офіцерів ЗС України 13.07.1999 р. і затверджений міністром оборони України 31.12.1999 р. Його основу становлять вимоги Конституції України, військ. присяги, військ. статутів, моральні традиції укр. в-ська, базові міжнар. гуманітарні стандарти. Своїм змістом К. ч. о. З. С. У. орієнтований на утвердження та захист честі й гідності кожного офіцера, підвищення авторитету офіцер. корпусу, зростання престижу професії офіцера і ЗС України у суспільстві в цілому.

КОЖАНОВ Іван Кузьмич (1897—38) — воєначальник, флагман флоту 2-го ранґу (1935). У 1921 р. член Революційної військ. ради (РВС) Чорномор. флоту. У 1922—24 рр.— начальник Мор. сил Тихого океану, у 1931—37 рр.— командувач Чорномор. флоту. Репресований; реабілітований посмертно.

КОЖЕДУБ Іван Микитович (1920—91) — рад. льотчик-винищувач, маршал авіації (1985), тричі Герой Рад. Союзу (1944 — двічі; 1945). У Велику Вітчизняну війну — у винищувальній авіації, на ф-нті з 1943 р.: командир ескадрильї, заступник командира полку, здійснив 330 бойових вильотів, 120 повітр. боїв; збив 62 нім. літаки. Після війни — на керівній роботі у ВПС.

КОЗАК Іван (1891—1978) — укр. військ. і громадський діяч, сотник УГА. Н. у Галичині. Під час Першої світової війни 1914—18 рр. був мобілізований в австр. армію. В 1918—19 рр. К.— організатор і командант польової жандармерії УГА. В лют. 1920 р. К., перебуваючи у складі УГА, приєднався до Червоної армії і деякий час служив у Червоній УГА. На поч. квіт. 1920 р. К. на чолі запасного куреня разом з кінним полком ЧУГА (командир К. Шепарович) першими у повному бойовому складі перейшли на бік Армії УНР. Командував Херсон. дивізією, зго-

дом — з групою А. Кравса відступив на територію Чехословаччини. В 1923—26 рр.— командант табору для інтернованих вояків УГА в Йозефові (Чехословаччина). У міжвоєн. час жив у Галичині, де активно займався громадською діяльністю. В 1949 р. емігрував до США. Брав участь у заснуванні Об'єднання бувших укр. вояків в Америці, деякий час — віце-президент організації. Очолював громадський комітет по спорудженню пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні. Помер у Нью-Йорку. Залишив спогади.

КОЗАК Семен Антонович (1902—53) — двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945, за форсування рр. Дніпро і Дунай), генерал-лейтенант (1945). У Велику Вітчизняну війну командир гвард. дивізії і стрілец. корпусу на Воронезькому, 2-му і 3-му Укр. ф-нтах.

КОЗАЦТВО — суспільний військ. стан в Україні та Росії 16—18 ст., який виник внаслідок необхідності захисту населення від нападів кочовиків у зоні т. зв. Великого кордону між тодішніми європ. та азійською цивілізаціями. Сама назва «козак» має дуже давнє походження, але закріпилася лише з II пол. 15 ст. за охоронцями півд. прикордоння. Перший козацький реєстр здійснено в межах Речі Посполитої у 70-х рр. 16 ст. Політ. владу, самостійність і значні привілеї К. України здобуло в ході Нац. революції сер. 17 ст. Тоді ж активно починає виділятися з його середовища держ. еліта — старшина. Як стан ліквідоване в кін. 18 ст. внаслідок великодерж. імперської політики царського уряду, перетворене у більшості випадків на регулярні частини армії або на держ. підданих.

КОЗАЦЬКА РАДА (січова рада, військ. рада) — орган козацького управління, що існував на Запорозькій Січі, в реєстровому козацькому в-ську та у Гетьманщині у 16—18 ст. К. р. була вищим законодавчим, адмін. і судовим органом Запорозької Січі. Рішення ради вважалося думкою всього в-ська і було обов'язковим до виконання кожним членом козацького т-ва. На К. р. розглядалися питання внутр. і зовн. політики, проводились вибори військ. старшини, поділ земель і угідь, покарання злочинців, що вчинили найтяжчі злочини та ін. К. р. збиралася у встановлені дні року. У 18 ст., у часи Нової Січі, це були: 1 січ. — Новий рік, 2-й або 3-й день Великодня та 1 жовт. — св. Покрова — храмове свято Запорозької Січі. Крім того, це робилося в будь-який день на вимогу козацького т-ва чи «сіроми». На К. р. могли бути присутніми усі козаки. Скликалася рада кошовим отаманом і провадилась згідно з давніми звичаями: її учасники утворювали широке коло, всередині якого розміщувалась козацька старшина — кошовий отаман, обозний, писар, осавули та ін. Особливу роль відігравали осавули, які були посередниками між радою і старшиною. Формального голосування не проводилось. Свою волю козаки виявляли гучними окликами та підкиданням шапок. Крім К. р. всього Запорозького коша, існували також курінні та паланкові ради.

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА — військ. та адмін. керівний склад Запорозької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобід. України. Зародження

К. с. розпочалося разом із виникненням укр. козацтва в кін. 15 ст. Спочатку до її складу входили отамани-ватаги, що були керівниками перших козацьких загонів. Повного організаційного оформлення К. с. набула в період створення Запорозької Січі. В різні часи її існування чисельність цієї групи козацтва була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. До складу К. с. входили: військ. старшина — кошовий отаман, військ. суддя, військ. осавул, військ. писар та курінні отамани; військ. служителі — підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військ. пушкар, підпушкар, гармаш, військ. товмач, військ. шафар, підшафар, кантаржій та канцеляристи; похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. В період ведення воєн. дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу військ. старшини. До К. с. на Запорожжі належали т. зв. батьки, сивоусі діди — колишні військ. старшини, які залишили свої посади по хворобі або за віком. На Запорозькій Січі старшина зосереджувала в своїх руках адмін. владу і судочинство, керувала в-ськом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зносинах з іноземними державами. Старшину обирали на військ. козацькій раді за участю всього козацтва. К. с. існувала у реєстровому козацькому в-ську, що було створене у 1572 р. На чолі реєстрових козаків стояв гетьман, якого обирали за погодженням з королівським урядом на заг. військ. раді. Першим гетьманом реєстрового в-ська вважається шляхтич Я. Бадовський. Після остаточної ліквідації держ. прав України царський уряд 1785 р. скасував К. с. у Гетьманщині як окремий сусп. стан (ще раніше це було зроблено у Слобід. Україні — у 1765 та на Запорожжі — в 1775). Деяка частина старшини була зрівняна у правах з рос. дворянством.

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО XVI—XVIII ст. В УКРАЇНІ — сукупність норм поведінки людей, вироблених у процесі становлення козацтва як великої сусп. групи. Поширення набуло в побуті запорожців, а також козацьких общин на Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині, пізніше — у півд. р-нах (правда, з помітним обмеженням в останніх законодавством Речі Посполитої та Рос. держави). Застосовувалося в діяльності нац. військ.-адмін. і судових установ, впливало на характер володіння землею, заняття ремеслами, промислами, торгівлею, купівлю-продаж майна, види покарань тощо. На Запорозькій Січі К. з. п. керувалися всі офіційні особи: від курінних отаманів до центрального військ. суду. К. з. п. заперечувало кріпосницькі взаємовідносини між людьми і проголошувало соц. рівність усіх членів суспільства. Для козаків ним передбачались «вольності», які мали «предки и отци их». Окремі норми К. з. п. були сталими. За умов монархічної форми правління К. з. п. на території України поступово звелось нанівець. Окремі норми його зафіксовані в «Правах, за якими судиться малоросійський народ», «Екстракті малоросійських прав» 1767 р. та ін. збірниках нормативних актів.

КОЗАЦЬКИЙ ЗАГІН ім. ГОНТИ — укр. військ. частина під командуванням А. Долуда, яка 13.11.1918 р. прибула до Львова з Наддніпрян. України на

допомогу УГА. Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. загін брав участь у боях за Львів та у воєн. діях УГА на пн від міста. З квіт. 1919 р. загоном командував І. Климкевич. У серп. 1919 р. К. з. ім. Гонти у складі десятої (Янівської) бригади УГА наступав на Київ.

КОЗАЦЬКИЙ СУД — узагальнююча назва судів на Гетьманщині в 17—18 ст. Утворилися у ході Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. на зразок запорозьких судів реєстрових козаків. Поділялись на провінційні (сільські суди отаманів, сотенні і полкові) та центральні (ген. суд, Ген. військ. канцелярія та суд гетьмана або гетьманського правління, а іноді суд Ген. військ. ради і ради старшин). Ця система зазнавала певних змін внаслідок внутр. реформ та під рос. тиском, але в заг. вигляді зберігалася до 1763 р. Судовою реформою гетьмана К. Розумовського 1760 р. ген. суд було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами і найвищу апеляційну установу; скасовано судові функції Ген. військ. канцелярії; відновлено статутові суди (земські, гродські та підкоморські). К. с. остаточно припинили своє існування на поч. 19 ст. і були замінені загальнорос.

КОЗЕЛЕЦЬКА РАДА 1662 р.— старшинська рада, склникана за наказом гетьмана Я. Сомка у м. Козельці (тепер Черніг. обл.). На думку деяких дослідників, К. р. була таємною, бо на ній були присутні лише полковники зі своїми найближчими помічниками. На раді, що проходила 14.04, порушувалось питання про організацію оборони України і про обрання нового гетьмана. Внаслідок заперечень єпископа Мефодія вибори не відбулись. 16.04.1662 р. на повторній раді гетьманом України було одностайно проголошено Я. Сомка. Проте моск. уряд, будучи невдоволеним незалежною політикою новообраного гетьмана і використовуючи умови Переясл. статей 1659 р., не затвердив рішення К. р. і на Чорній раді 1663 р. підтримав кандидатуру І. Брюховецького.

КОЗЬМА Олександр (1860 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914—18 рр.— полковник, командир інж. полку рос. армії. Влітку і восени 1917 р. брав активну участь в українізації військ. фронтових частин, формуванні укр. в-ська. З листоп. 1917 р.— начальник відділу зв'язку Укр. ген. військ. комітету УЦР в Києві. У січ.— лют. 1918 р. К. як старшина Запорозької дивізії воював на більшовицькому ф-нті. З берез. 1918 р.— командир інж. полку, корпусний інженер Запорозького корпусу у Харкові. У добу Директорії УНР призначений помічником начальника техн. в-ськ Армії УНР. В груд. 1919 — трав. 1920 р.— учасник 1-го Зимового походу Армії УНР. З 1921 р. деякий час знаходився у складі інтернованих частин Укр. армії у Каліші.

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА — система закріплених у Статуті ООН норм міжнар. права, яка регулює питання підтримання або відновлення міжнар. миру та безпеки. Осн. складовими суч. системи К. б. є: 1) система загальновизнаних принципів і норм міжнар. права, найважливішими з яких є заборона застосування сили чи

погрози силою у міжнар. зносинах; суверенна рівність держав; поважання осн. прав і свобод людини; невтручання держав у внутр. справи одна одної; 2) система засобів мирного розв'язання міжнар. спорів; 3) система колективних заходів для запобігання актам агресії та усунення загрози миру; 4) система колективних заходів із роззброєння; 5) система заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державами. Система К. б. існує як на універсальному, так і та регіональному рівнях.

КОЛІЇВЩИНА — велике народно-визв. повстання 1768 р. на Правобережній Україні (перебувала у складі Речі Посполитої) проти гніту кріпосників взагалі та пол. шляхти зокрема. Осн. рушійною силою К. було селянство. Воно виступило проти панщини (в 5—6 днів на тиждень), реліг. і політ. утисків, за возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною в складі Рос. держави. Назва походить, ймовірно, від «кіл» або «колій», оскільки кіл був осн. зброєю повстанців — гайдамаків. К. розпочалася у трав. на чолі із запорозьким козаком М. Залізняком. У черв. при підтримці козаків Уман. надвірного полку, керованих І. Гонтою та П. Уласенком, повстанці оволоділи Уман. фортецею. Визв. рух охопив майже всю Київщину та Брацлавщину, поширився на Поділля, Волинь, Галичину, досяг Прикарпаття. Серед гайдамаків виділилися ватажки окремих загонів: І. Бондаренко, А. Журба, С. Неживий, М. Швачка та ін. Проте вже наприкін. черв. в-ськам Рос. імперії й Речі Посполитої вдалося жорстоко придушити повстання і 27.07 захопити в полон Залізняка і Гонту. Першого заслали на каторжні роботи в Сибір, а другого стратили.

КОЛОДЗІНСЬКИЙ Михайло (1902—39) політ. і військ. діяч, член УВО і ОУН. Після проголошення самостійної Карп. України — начальник штабу «Карп. Січ». Автор праць «Українська воєнна доктрина», «Воєнне значення й стратегічне положення Закарпаття» та ін. Загинув у берез. 1939 р. у бою з угор. в-ськами.

КОЛОМАН (Кальман Книжник) (бл. 1068—1116) — король Угорщини (з 1095). Походив з династії Арпадів. У 1112 р. з метою встановлення дружніх відносин з Київ. державою одружився з Євфимією, дочкою Володимира Мономаха. Зміцнив королівську владу. Вів війни з Венецією. Втручався у міжусобну боротьбу руських князів, захопив частину Закарпаття. У 1099 р. зробив спробу загарбати Галичину, але був розгромлений в-ськами князів Володаря і Василька Ростиславичів у битві біля м. Перемишля. Розширив територію Угорщини, приєднавши Хорватію (разом з Далмацією; унія 1102). Зробив письмовий звід угор. законів.

КОЛОМАН (бл. 1207—41) — син угор. короля Андрія II, зять князя сандомир. і краків. Лешка Білого, князь галицький (1214—19). У 1214 р. внаслідок угоди в Спіші між Андрієм II і Лешком Білим К. був проголошений королем Галичини, яку окупували угор. і пол. в-ська. У 1219 р. галичани підняли повстання проти угор. загарбників і запросили на престол новгород. князя Мстислава Мстиславича Удатного (див. Г а л и ц ь к е п о в с т а н н я 1219—21 рр.). 23.05.1221 р. об'єднані сили Данила Романовича Галицького і Мстислава Удатного розбили угор. в-ська під командуванням К. біля Галича. К. потрапив у полон і був відправлений у м. Торчеськ.

КОЛОМАЦЬКА РАДА 1687 р. — козацька рада, що відбувалася 25.07(4.08).1687 р. над р. Коломак (ліва притока Ворскли) на кордоні Гетьманщини. На К. р., яка проходила в оточеному з усіх боків моск. в-ськами під командуванням князя В. Голицина таборі, було позбавлено гетьманської булави І. Самойловича. Гетьманом Лівобережної України рада обрала ген. осавула І. Мазепу. На К. р. між представниками моск. уряду і козацькою старшиною було укладено Коломацькі статті 1687 р.

КОЛОМАЦЬКІ ПЕТИЦІЇ 1723 р. (Коломацькі чолобитні) — два звернення козацької старшини до рос. імператора Петра І, складені влітку 1723 р. у військ. таборі на р. Коломак і вручені царю канцеляристом І. Романовичем. У К. п. козацька старшина домагалася відновлення держ. прав України, ліквідації Малорос. колегії і дозволу обрати нового гетьмана. У відповідь на К. п. рос. уряд наказав заарештувати і ув'язнити в Петропавл. фортеці наказного гетьмана П. Полуботка, полковника Д. Апостола, ген. бунчужного Я. Лизогуба, ген. осавула В. Жураховського, управителя Ген. військ. канцелярії Д. Володковського та ін. старшин.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р. — угода між гетьманським правлінням і царським урядом, укладена на козацькій раді 25.07 на березі р. Коломак при обранні гетьманом Лівобережної України І. Мазепи. У воєн. аспекті передбачали, насамперед, визначення в регіоні козацького реєстру до 30 тис. чол., введення в гетьманську резиденцію — м. Батурін — моск. стрілец. полку, зобов'язання укр. ЗС брати участь у воєн. акціях рос. армій, підпорядкованість володаря булави в зовн. політиці потребам царського уряду.

КОЛОСОВСЬКИЙ Володимир (1886 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, підполковник Армії УНР. У берез. 1918 р. очолював відділ розвідки Укр. генерального військ. штабу. В 1919 р. К.— радник делегації УНР на Паризькій мирній конференції 1919—20 рр. У 1919—20 рр.— військ. аташе УНР у Франції. Автор статей на військ. тематику.

КОЛПАК Опанас (р. н. невід.— після 1786) — кошовий отаман Запорозької Січі. З 1745 р. перебував на Запорожжі, згодом — полковник орельської паланки. В 1771 р. К., беручи участь у рос.-тур. війні 1768—74 рр., здобув на чолі козацького полку Кафу (тепер Феодосія). К. доклав багато зусиль для колонізації пд України.

КОЛЧАК Олександр Васильович (1873—1920) — воєначальник, полярний дослідник, гідролог, адмірал (1918). У 1916—17 рр. командувач Чорномор. флоту. Один із організаторів білого руху в громадянську війну. У 1918—20 рр. «Верховний правитель Рос. держави»; установив режим військ. диктатури в Сибіру, на Уралі і Далекому Сході, ліквідований Червоною армією і партизанами. Сам К. за пост. Іркут. ВРК був розстріляний.

КОЛЬЧУГА — обладунок у вигляді сорочки, зазвичай з короткими рукавами, з дрібних переплетених залізних (іноді срібних) кілець, що мала розрізи спереду на шиї та подолі. Кольчуги робилися на «цвях» або з січених кілець, які вибивалися

з листового заліза та пришивалися на основу. На груди вішалися металеві «мішені» або бляхи, якими зашивалися також місця, де кольчуга була пробита. Відмінні техн. характеристики та захисна здатність забезпечили кольчугам широку популярність. Якщо судити за знахідками, то кольчуга була найпоширенішим видом обладунку на Русі в 10 ст.

КОМАНДАРМ — 1) скорочена назва посади командувача армії; 2) військ. звання вищого командного складу (командарм 2, 1-го рангу) у Сухопут. в-ськах і ВПС у Червоній армії в 1935—40 рр.

КОМАНДИР — посадова особа в збройних силах, на яку покладено керівництво підрозділом, частиною (кораблем), з'єднанням. Особа, що очолює об'єднання, рід в-ськ (сил), вид збройних сил (у деяких державах), називається командувачем.

КОМАНДОР (англ. commodore) — військ. звання в ряді іноземних ВМС і ВПС, що передує званням відповідно контр-адмірала і віце-маршала авіації.

КОМБАТАНТИ (фр. combattant — той, що веде бій; воїн, боєць) — особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває у збройному конфлікті (крім медичного персоналу, служителів культу, військ. юристів, інтендантів), і беруть безпосередню участь у бойових діях. Правовий статус К. уперше було визначено у Додатку до IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопут. війни 1907 р. і розвинено у Женев. конвенціях про захист жертв війни 1949 р. і Додатковому протоколі 1 до них 1977 р. (п. 2 ст. 43). Згідно з останнім до К. належать особовий склад збройних сил (солдати, матроси, льотчики, офіцер. корпус, а також вище командування, що керує бойовими операціями) та добровольчі і партизанські загони, ополчення, повстале населення. Особи, які входять до складу нерегулярних збройних сил (загони ополчення, партизанів і добровольців), згідно з Гаазькою конвенцією 1907 р. та Женев. конвенціями 1949 р., для визначення їх К. повинні відповідати таким вимогам: мати на чолі командира, відповідального за своїх підлеглих; мати виразний і досить помітний здалеку розпізнавальний знак; відкрито носити зброю; додержуватись у своїх діях законів і звичаїв війни. На К., який потрапляє до рук пр-ника, поширюється режим військовополоненого. Статусу К. не мають регулярні формування, які порушують встановлені вимоги щодо відкритого носіння зброї.

КОМБРИГ — 1) скорочена назва посади командира бригади; 2) військ. звання вищого командного складу в Сухопут. в-ськах і ВПС у Червоній армії в 1935—40 рр.

КОМДИВ — 1) скорочена назва посади командира дивізії; 2) військ. звання вищого командного складу в Сухопут. в-ськах і ВПС у Червоній армії в 1935—40 рр.

КОМЕНДАНТ (фр. commandant) — 1) посада в збройних силах. Напр., комендант гарнізону, комендант штабу; 2) керуючий будинком, що належить якійнебудь установі.

КОМЕНДАНТСЬКА ГОДИНА — надзвичайний захід, згідно з яким мешканцям певного населеного пункту забороняється з'являтися на вулицях у встановле-

ний час доби (як правило, ввечері і вночі) без особливого дозволу. К. г. вводиться з метою охорони громадського порядку, недопущення розвід., диверс. або ін. ворожої діяльності проти в-ськ, військ. і цив. організацій, а також об'єктів, що мають військ. або пром. значення. Під час К. г. посилюється патрулювання та охорона відповідних об'єктів, вводиться перепустковий режим тощо. К. г., як правило, вводиться при оголошенні воєн. або надзвичайного стану.

КОМКОР — 1) скорочена назва посади командира корпусу; 2) військ. звання вищого командного складу в Сухопут. в-ськах і ВПС у Червоній армії в 1935—40 рр.

КОМПАНІЙЦІ — наймані кіннотні полки козаків (до 500—600 чол. у кожному) на території Гетьманщини. Вперше К. виникли за гетьмана Д. Многогрішного в 1668 р. Полки поділялися на сотні, сотні — на курені. Використовувалися переважно для нагляду за правопорядком, придушення повстань, перехоплення біглих тощо. Крім українців, їх комплектували з волохів, сербів та ін. Утримувалися за рахунок місцевого податного населення. Проіснували до ліквідації укр. автономії царським урядом наприкін. 18 ст.

КОМПЕНСАЦІЙНІ ВИПЛАТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ — грошові суми, що виплачуються військовослужбовцям, які стали інвалідами, а також членам сімей тих військовослужбовців, котрі загинули під час виконання обов'язків військ. служби у складі миротворчих сил ООН. Виплачуються у разі: а) встановлення інвалідності в межах одного року з дня поранення, контузії, травми або каліцтва, отриманих під час виконання обов'язків військ. служби у складі миротворчих сил ООН; б) загибелі військовослужбовця у період виконання обов'язків військ. служби у складі миротворчих сил ООН або його смерті протягом одного року внаслідок одержаних у період цієї служби поранення, контузії, травми або каліцтва. К. в. в. провадяться у конвертованій валюті (доларах США) за курсом Нац. банку України на день виплати (за бажанням одержувачів). Компенсаційні суми виплачуються одноразово у таких розмірах: а) у разі встановлення І групи інвалідності — 65 тис. доларів США; II групи — 55 тис.; III групи — 40 тис.; б) у разі загибелі або смерті військовослужбовця — 105 тис. доларів США. У разі встановлення інвалідам II і III групи протягом одного року з дня поранення, контузії, травми або каліцтва вищої групи інвалідності або смерті інваліда виплачується у встановленому порядку різниця у розмірах компенсаційних сум. Виплата провадиться Пенсійним фондом України за рахунок коштів держ. бюджету, що перераховуються у кожному конкретному випадку до Пенсійного фонду Міністерством фінансів України. Коло осіб, які мають право на одержання компенсаційних виплат за загиблих військовослужбовців, визначається відповідно до ст. 30 (члени сім'ї, які мають право на пенсію в разі втрати годувальника) і ст. 31 (члени сім'ї, які вважаються утриманцями) Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» (1992). При цьому батьки і дружина (чоловік) мають право на їх одержання незалежно від віку та працездатності. Пенсійне забезпечення

військовослужбовців, які стали інвалідами, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військ. служби у складі миротворчих сил ООН, і надання їм пільг здійснюється у порядку, встановленому вищезазначеним Законом та Законом «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993).

КОМПУТИ — списки (реєстри) козацького в-ська, які були запроваджені після становлення Укр. гетьманської держави в ході Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. У К. подавалися відомості про майновий стан козаків, проходження ними військ. служби та ін. Укладалися вони полковими канцеляристами шляхом перепису козацьких дворів. К. мали значення правових актів, на підставі яких визначалася належність до козацтва як сусп. стану населення. У 18 ст. укладалися окремі К. значкового т-ва, в які було внесено відомості про військ. та службові доручення козаків, що входили до його складу. К. були скасовані разом з ліквідацією царським урядом автономного устрою укр. земель — в 1765 р. у Слобід. Україні, а у 80-х рр. 18 ст.— у Лівобережній Україні.

КОНАРСЬКИЙ Шимон (1808—39) — діяч пол. нац.-визв. руху. Н. у Добкшишках (Польща). Учасник Пол. визв. повстання 1830—31 рр. Перебуваючи в еміграції у Франції, став співзасновником організації «Молода Польща» (1834). Видавав (разом з Я. Чинським) її друкований орган — журнал «Північ» («Пулноц», 1835), який пропагував ідеї революційного союзу слов'янських народів на чолі з демократичною Польщею у боротьбі за ліквідацію монархо-абсолютистських режимів у Росії, Австрії та Пруссії й побудову спільної слов'янської республіки. У 1835 р. повернувся у Краків, звідки таємно перебрався на територію Рос. імперії та оселився у с. Лісове на Волині. Став одним із співзасновників таємної організації «Співдружність польського народу», ініціатором створення та керівником її осередків в Україні, Білорусі та Литві (1835—38). В трав. 1838 р. схоплений в Литві царським урядом та страчений у м. Вільно. У справі К. в Україні заарештовано бл. 250 осіб, з яких 117 покарано ув'язненням.

КОНВЕНЦІЯ МОРСЬКА — одна із форм багатосторонніх міжнар.-правових актів щодо регулювання мор., військ.-мор. проблем регіонального або всесвітнього характеру.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ВІДКРИТЕ МОРЕ — документ, прийнятий на Женев. конференції з мор. права в 1958 р. Стала чинною в 1962 р. Закріплює загальновизнаний принцип свободи відкритого моря для всіх держав, зокрема свободи судноплавства, рибальства, прокладення підводних кабелів і трубопроводів, польоту літаків. У 1982 р. прийнята нова Конвенція ООН з мор. права, яка уточнила ряд положень Конвенції 1958 р.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ АБО ОБМЕЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ КОНКРЕТНИХ ВИДІВ ЗВИЧАЙНОЇ ЗБРОЇ, ЯКІ МОЖУТЬ ВВАЖАТИСЯ ТАКИМИ, ЩО ЗАВДАЮТЬ НАДМІРНИХ ПОШКОДЖЕНЬ АБО МАЮТЬ НЕВИБІРКОВУ ДІЮ (1980) — міжнар.-правовий документ, прийнятий 10.10.1980 р. на міжнар. конференції, що відбулася під егідою

ООН у м. Женеві (Швейцарія). Набула чинності 2.12.1983 р. Станом на 1999 р. її ратифікували 73 держави, в тому числі й Україна (4.06.1982). Конвенція складається з преамбули, 11 статей і 4 Протоколів до неї. У документі йдеться про такі питання, як сфера застосування (ст. 1), набуття чинності (ст. 5), порядок перегляду Конвенції і Протоколів до неї (ст. 8). Норми істотного зазначення містяться у Протоколах: Протокол 1 — про осколки, які не виявляються (1980); Протокол 2 — про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та ін. пристроїв (1980, з поправками 1996, набув чинності 3.12.1998); Протокол 3 — про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї (1980); Протокол 4 — про засліплюючу лазерну зброю (від 1995; набув чинності 30.07.1998).

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ЗАСТОСУВАННЯ, НАГРОМАДЖЕННЯ, ВИРОБНИЦТВА І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПРОТИПІХОТНИХ МІН ТА ЇХ ЗНИЩЕННЯ (1997) (Оттавська конвенція 1997) — міжнар.-правовий договір, прийнятий 18.09.1997 р. на конференції в м. Осло (Норвегія). Відкрита для підписання 3—4.12.1997 р. в м. Оттава (Канада). Набула чинності 1.03.1999 р. Конвенцію підписали 135 країн, у тому числі Україна (24.02.1999), ратифікували — 91. Складається з преамбули та 22 статей. Згідно з Конвенцією, держави-учасниці зобов'язуються ніколи, за жодних обставин не застосовувати, не розробляти, не виробляти, не набувати, не нагромаджувати, не зберігати і не передавати протипіхот. мін (ст. 1). Застереження «ніколи, за жодних обставин» має велике значення, оскільки забороняє використовувати протипіхот. міни не лише під час міжнар. і внутр. збройних конфліктів, а й у мирний час, напр. для охорони кордонів. З міжнар.-правової точки зору у Конвенції дано значно чіткіше (порівняно з Протоколом 2 до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних пошкоджень або мають невибіркову дію, 1980) визначення протипіхот. міни. Згідно зі ст. 2 протипіхот. вважається міна, яка призначена для вибуху від присутності, близькості або ж безпосереднього впливу людини і при цьому виводить з ладу, калічить або вбиває одну або кількох осіб. Міни, призначені для детонації від присутності, близькості або ж безпосереднього впливу рухомого засобу, а не людини, і оснащені при цьому елементами невилучення, не належать до категорії протипіхот. мін. Як виняток, дозволено зберігати і передавити «обмежену кількість» (мається на увазі не більше кількох тисяч) протипіхот. мін для навчання по їх виявленню і розмінуванню (ст. 3). Кожна держава — учасниця Конвенції зобов'язана знищити всі міни, що зберігаються у неї протягом 4 років з моменту приєднання до Конвенції (ст. 4). Саме це положення не дає змоги Україні ратифікувати Оттавську конвенцію, оскільки на виконання даної умови вона не має необхідних коштів. Кожна держава повинна знищити всі встановлені міни протягом 10 років від моменту приєднання до Конвенції (ст. 5). Якщо через велику кількість встановлених мін країна не в змозі виконати цю вимогу самостійно, вона може звернутися за допомогою до міжнар. співт-ва (ст. 6).

У документі йдеться також про надання допомоги жертвам мін через міжнар. комітет Червоного Хреста, нац. т-во Червоного Хреста і Червоного Півмісяця і Міжнар. Федерацію т-в Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Передбачаються ефективні механізми імплементації і контролю. Так, держави-учасниці зобов'язані щорічно звітувати про заходи, прийняті на виконання Конвенції. Звіт має містити інформацію про: заг. кількість і типи протипіхот. мін, що зберігаються; виконання програм знешкодження мін, включаючи заг. кількість і типи мін, які вже знешкоджено; заг. кількість і типи протипіхот. мін, залишених для навчання; місце розташування усіх мінних полів; типи, кількість і строк давності встановлених мін та вжиті заходи щодо попередження цив. населення; вжиті на нац. рівні заходи запобігання порушенням Конвенції та покарання порушників (ст. 7). Коли є підстави вважати, що держава-учасниця порушує положення Конвенції — передбачається можливість відрядити на її територію комісію, яка б встановила такі факти або спростувала їх (ст. 8), крім того, держави взяли на себе зобов'язання припиняти на своїй території будь-які дії, спрямовані на порушення Конвенції, а також подібні дії осіб, що перебувають під юрисдикцією цих держав, усіма засобами, включаючи заходи адмін. і кримінал. впливу (ст. 9). Для цього нац. законодавство має бути приведеним у відповідність з положеннями Конвенції. У документі передбачено порядок скликання щорічних нарад держав-учасниць (ст. 11) та проведення конференції з питань перегляду положень Конвенції (ст. 12). Такі конференції скликаються на вимогу однієї або кількох держав-учасниць не раніше як через 5 років після останньої конференції. Поправки приймаються на спец. конференції з питань реалізації Конвенції кваліфікованою більшістю присутніх представників держав (ст. 13). Конвенція не може бути підписана якоюсь із держав із застереженнями (ст. 19).

КОНВЕРСІЯ — комплекс фінансових, організаційних, техн. та ін. заходів з метою використання виробничого, наук., трудового потенціалу оборонно-пром. комплексу в інтересах усього суспільства. Насамперед — це процес переведення оборонних підприємств на випуск цив. продукції.

КОНВОЙ (голл. konvooi) — 1) військ. підрозділ (команда, окремий військовослужбовець), призначений для охорони військовополонених, засуджених та ін.; 2) загін із торгових та допоміжних суден та їхніх бойових кораблів, що їх охороняють, створений на час переходу морем.

КОНДРАТЕНКО Роман Ісидорович (1857—1904) — генерал-лейтенант (1904). У рос.-япон. війну — начальник дивізії, успішно керував сухопут. обороною Порт-Артура. Під його керівництвом були створені і застосовані нові засоби озброєння: ручні гранати, міномети, нові типи протипіхот. мін, електризовані дротові загородження й ін.

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ Олександр (1620—59) — пол. військ. і держ. діяч. Син С. *Конецпольського.* Власник великих земельних володінь в Україні. З 1641 р.—

великий коронний хорунжий, з 1656 р.— сандомир. воєвода. У верес. 1648 р. К. разом із В. Заславським і М. Остророгом командував пол. в-ськами в Пилявецькій битві 1648 р. Б. Хмельницький з сарказмом називав недосвідченого у військ. справах К. «дитиною».

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ Станіслав (1591—1646) — пол. коронний гетьман (1632—46). Мав великі земельні володіння на Брацлавщині. В 1612 р. був учасником походу великого гетьмана лит. Я. Ходкевича на Москву. У Цецорській битві 1620 р. К., будучи заступником коронного гетьмана С. Жолкевського, потрапив у полон до крим. татар. Після повернення в 1623 р. з полону очолив коронні в-ська в Україні. В 1625 р. командував пол. армією, яка зазнала значних втрат у бою з козацькими в-ськами під Боровицею. Уклав від імені пол. уряду Куруківську угоду 1625 р. Жорстокими заходами розправлявся з учасниками нац.-визв. боротьби проти пол. загарбників в Україні. Кероване К. коронне в-сько було вщент розгромлене козацькими полками в Переясл. бою 1630 р. (див. також Федоровича повстання 1630 р.). У 1635 р. за наказом К. було збудовано на березі Дніпра фортецю Кодак. Командував пол. в-ськами під час придушення повстань Павлюка у 1637 р. і Острянина у 1638 р.

КОНЄВ Іван Степанович (1897—1973) — маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). У громадянську війну — комісар бронепоїзда, бригади. У Велику Вітчизняну війну — командувач армії, в-ськ Зах., Калінін., Півн.-Зах., Степового, 2-го і 1-го Укр. ф-нтів. У 1945—46 рр. головнокомандувач Центральної групи в-ськ, у 1946—50 і 1955—56 рр. головнокомандувач Сухопут. в-ськ, з 1956 р. 1-й заступник міністра оборони й одночасно (в 1955—60) головнокомандувач Об'єднаних збройних сил держав — учасниць Варш. договору, у 1961—62 рр.— Групи рад. в-ськ у Німеччині.

КОНОВАЛЕЦЬ Євген Михайлович (1891—1938) — військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР. Н. 14.06 у с. Зашків Львів. повіту. Активний учасник укр. молодіжного руху, відомий діяч Студентського союзу, т-ва «Січ», Укр. нац.-демократичної партії. У період Першої світової війни — хорунжий австр. армії. У 1915 р. під час боїв за м. Маківка потрапив у рос. полон. До осені 1917 р. перебував у таборі військовополонених поблизу Царицина. Став одним з організаторів київ. військ. формування січових стрільців. У січ. 1917 — груд. 1919 рр.— командир Галицько-Буковин. куреня січових стрільців, 1-го куреня січових стрільців, 1-го полку січових стрільців, окремого загону січових стрільців, 1-ї дивізії січових стрільців, облогового корпусу, корпусу січових стрільців, групи січових стрільців. Після демобілізації із формувань січових стрільців у груд. 1919 р. опинився в пол. таборі полонених у Луцьку. Весною 1920 р. виїхав до Праги. Один із ініціаторів створення Укр. військ. організації. Був обраний її головою. З 1922 р.— в еміграції. До 1929 р. проживав у Берліні. У 1929 р. з його ініціативи УВО було реорганізовано в ОУН. Обраний першим головою проводу організації. У 1929—36 рр.

проживав у Женеві, а з 1936 р.— у Римі. Ініціював створення громадських організацій соборницького характеру у Франції, Німеччині, Австрії, намагався винести укр. питання на форум Ліги Націй. Автор праці «Причинки до історії української революції» (1928). 23.05.1938 р. загинув від рук більшовицького агента у Роттердамі. Похований на міському цвинтарі.

КОНОНЕНКО Костянтин Семенович (1889—1963) — громадський і політ. діяч, член УЦР (1917—18). За роки рад. влади був держ. службовцем, зазнав репресій. У 1943 р. емігрував до Німеччини. У 1946—47 рр. член головного проводу ОУН, політ. радник С. Бандери. У 1951 р. переїхав на постійне проживання в США.

КОНОНОВИЧ Сава (р. н. невід.— 1637) — переясл. полковник, гетьман реєстрового козацтва (з трав. 1637). Страчений у серп. того ж року козаками за зраду в ході народного повстання під проводом Павлюка.

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 р.— один із важливих етапів укр.-рос. війни 1658—59 рр. Відбулася під Конотопом 28.06.1659 р. між козацькими загонами, які виступили на боці гетьмана І. Виговського, та 100-тис. царським в-ськом, яке підтримували полки наказного гетьмана І. Безпалого. У ході бою царські в-ська зазнали нищівної поразки (загинуло до 40 тис. й 15 тис., у т. ч. десятки воєвод, потрапило в полон), після чого відступили. І. Виговський втратив 4 тис. козаків і 6 тис. союзників-татар.

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ 1672 р.— укр.-моск. договір, підписаний 17.06 у Козачій Діброві поблизу Конотопа (тепер Сум. обл.). Після обрання на заг. козацькій раді гетьманом Лівобережної України І. Самойловича між гетьманським урядом і царською адміністрацією було укладено К. с., які проголошували осн. принципи міждерж. відносин між Гетьманщиною та Моск. царством. При підписанні статей були присутні моск. посольство на чолі з Г. Ромодановським, архієпископ Л. Баранович, ген. і полкова старшина, козацькі в-ська (бл. 4 тис. чол.), а також делегація ніжин. міщан. К. с., що нараховували 10 нових пунктів, були складені на основі Глухів. статей 1669 р. з деякими доповненнями. Статті обмежували політ. права гетьманського уряду, зокрема в питаннях зовн. політики. Новообраному гетьману заборонялось без царського указу й старшинської ради надсилати посольства до іноземних держав, особливо — підтримувати відносини з правобережним гетьманом П. Дорошенком. Козацькі посли не мали права брати участь у переговорах з представниками пол. уряду у Москві в справах, які стосувалися В-ська Запорозького. Лівобережним полкам заборонялося надавати воєн. допомогу П. Дорошенку в його боротьбі проти Польщі. За К. с. значно обмежувалась гетьманська влада на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів (посад.— *Авт.*) або когось покарати без згоди старшинської ради чи вироку військ. суду. Скасувавши компанійські полки як реальну військ. силу, на яку міг опертися гетьман, К. с. створили передумови для посилення колоніальних впливів моск. уряду в Гетьманщині.

КОНРАД фон Хетцендорф Франц (1852—1925) — граф (1918), австро-угор. фельдмаршал (1916). У 1906—11 і 1912—17 рр.— начальник генштабу. У Першу світову війну фактично керував воєн. діями австро-угор. армії.

КОНСКРИПЦІЯ (від лат. conscriptio — внесення в списки, набір) — спосіб комплектування в-ськ. Заснована на принципі заг. військ. повинності, на відміну від якої допускалися заступництво і грошовий викуп. Існувала в кін. 18 — 19 ст. у Франції, у Росії — тільки для підданих Польщі в 1815—74 рр.

КОНСТАНТИН VII БАГРЯНОРОДНИЙ (Порфирородний) (905—59) — візант. імператор (913—59, фактично 945—59) з Македон. династії, письменник. Син Лева IV. Фактично був усунений від управління державою Романом І Лекапіном, який узурпував у 920 р. всю владу і проголосив себе співправителем. За правління К.VII Б. відбулося два великі походи київ. князя Ігоря (941 і 944) на Візантію. В результаті цих походів було укладено торг. договір з Київ. державою. У верес. 957 р. К.VII Б. приймав у Константинополі київ. посольство на чолі з княгинею Ольгою. Вів боротьбу проти арабів у Месопотамії і Півн. Сирії. Автор кількох творів: «Про ферми», «Про церемонії візантійського двору», «Про управління імперією». Його трактат «Про управління імперією» (складений в 943—53) містить багато цікавих відомостей про географію та історію Київ. Русі.

КОНСТАНТИН IX МОНОМАХ (р. н. невід.— 1055) — візант. імператор (1042—55). Представник столичної знаті. За К. IX М. влада в провінціях перейшла до цив. чиновників-префектів. У період його правління почалися напади зі сх на Візантію турків-сельджуків, а з пн — печенігів. У 1043 р. відбувся останній похід київ. дружини на чолі з Володимиром Ярославичем на Константинополь, що завершився укладенням в 1046—47 рр. мирного договору між Візантією і Київ. Руссю. Договір був закріплений шлюбом сина Ярослава Мудрого Володимира з родичкою К. IX М. Анною (Марією).

КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА 1710 р. (Бендерська Конституція, Пакти й Конституція прав і вольностей В-ська Запорозького) — перша європ. конституція в суч. розумінні, складена 5(16).04.1710 р. при обранні гетьманом України (в еміграції) П. Орлика. Набула офіційної назви «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» («Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького»). В основу конституції була покладена угода між гетьманом, козацькою старшиною і запорожцями. Конституція, в написанні якої брали участь П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, К. Гордієнко, складалася з преамбули і 16 параграфів (пунктів). У преамбулі схематично викладено історію руського (укр.) народу і В-ська Запорозького. В осн. тексті документа проголошувались принципи побудови Укр. держави — Гетьманщини. У першому параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошувалося держ. релігією, а також передбачалася автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константиноп. Патріархові. Другий

пункт визначав кордони Укр. держави, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р. з Річчю Посполитою. Гетьман повинен був забезпечити непорушність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У наступних пунктах стверджувалася необхідність повернення у володіння В-ська Запорозького Трахтемирова, Кодаку, Калебердиди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування моск. фортець, збудованих на Запорожжі. У шостому параграфі визначені осн. принципи держ. правління в Україні. Значна увага приділялась фінансовим, екон. і військ. питанням (проведенню ревізії держ. земель, запровадженню фіксованих мит і різних зборів, скасуванню оренди стацій для компанійців і сердюків тощо). Текст Конституції був складений лат. і руською (укр.) мовами. Діяла у Правобережній Україні до 1714 р. Конституція, значно обмежуючи права гетьмана, заклала основи республіканського правління в Україні, стала вищим виявом укр. політ. думки 17— поч. 18 ст., фактично проголосивши Україну незалежною демократичною республікою.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ — осн. закон УНР, що закріплював сусп. та держ. устрій, засади її політики, осн. права і обов'язки громадян, систему й принципи організації та діяльності держ. органів. Прийнята УЦР 29.04.1918 р. Проект осн. закону був підготований спец. конституційною комісією на чолі з головою УЦР М. Грушевським, яка вивчила досвід конституційного законодавства різних країн світу, насамперед найближчих сусідів України, що мали спільні або подібні з нею іст., екон. та політ. умови розвитку.

КОНТРАТАКА (фр. contre-attaque) — атака, що починається в-ськами, які обороняються, проти в-ськ супр-ника, що вклинилися в їхні бойові порядки.

КОНТРНАСТУП — перехід від оборони в наступ з метою розгрому наступаючого супр-ника; проводиться в стратег., іноді операт. масштабі, підготовлюється в ході оборони. Нерідко контрнаступ переростає в заг. наступ.

КОНТРРОЗВІДКА — діяльність, яка здійснюється спец. органами держави для боротьби проти розвідок ін. держав.

КОНФРОНТАЦІЯ — вороже протистояння ідеологій, класових інтересів та загострення політ. відносин між державами або їх коаліціями, здатне перерости у воєн. конфлікт.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ — схвалений вищими органами влади держави документ, який визначає можливі загрози нац. безпеці, стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутр. і зовн. загроз, розкриває осн. напрями держ. політики безпеки в політ., екон., соц., воєн., екол. та наук.-технол. сферах.

КОНЦЕПЦІЯ ОБОРОНИ ТА БУДІВНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ — нормативно-правовий документ, який є концентрованим виразом поглядів керівництва суверенної держави на воєн. будівництво і ґрунтується на положеннях воєн. доктрини.

КОНЧАК (р. н. і см. невід.) — половецький хан, внук Шурукана. В II пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою половців і створив сильну військ. організацію. В 1172 і 1180 рр. підтримував сівер. князів у їхній боротьбі з ін. князями. Вів тривалу боротьбу з Києвом. У 1174, 1178, 1187 рр. здійснив походи у Переясл. землю. У 1184 р. зазнав поразки у битві на р. Хоролі від руських князів. У 1185 р. розбив на р. Каялі в-ська князя Ігоря Святославича і взяв його у полон. Боротьба К. з руськими князями на чолі з новгород-сівер. князем Ігорем Святославичем лягла в основу сюжету «Слова о полку Ігоревім». У 1187 р. орди К. напали на Черніг. і Київ. землі.

КОРАБЕЛЬ ВІЙСЬКОВИЙ — судно, що входить до складу ВМФ (ВМС) і призначене для виконання бойових чи спец. завдань. Підрозділяються на підводні і надводні, на атомні і зі звичайною енергетичною установкою, а також на класи; до осн. класів відносяться: ракет., торпедні і ракет.-торпедні, підводні човни, авіанесущі, арт., ракет.-арт. кораблі, протичовневі, тральні, мінно-тральні, десантні кораблі, кораблі спец. призначення. У залежності від водотоннажності і складу озброєння поділяються на ранґи.

КОРВЕТ (фр. corvette) — 1) у вітрильному військ. флоті 17—19 ст. легкий корабель, що призначався для розвідки і виконання допоміжних завдань; 2) у брит., амер. й ін. військ. флотах періоду Другої світової війни корветами називалися бойові кораблі протичовневої і протиповітр. оборони.

КОРВОЛАНТ (від фр. corps volant — летучий корпус) — військ. з'єднання з кінноти, піхоти, що перевозилася на конях, і легкої артилерії. Уперше створене Петром І у 1701 р. (7 тис. кінноти, 5 тис. піхоти). Успішно діяло під час Півн. війни 1700—21 рр.

КОРДОН (фр. cordon) — 1) розтягнуте розташування в-ськ невеликими загонами уздовж визначеної лінії чи держ. межі; 2) прикорд. чи загороджувальний загін і місце його розташування. З 1835 р.— нижча ланка (підрозділ) прикорд. сторожі. Назва К. збереглася у фр. і деяких ін. арміях. Іноді К. називають також лісову сторожу заповідників.

КОРНЕТ (фр. cornette) — молодший офіцер. чин у кавалерії ряду країн у 15 — на поч. 20 ст. У Росії введений у 1725 р., відповідав чину прапорщика (до 1884), потім підпоручика.

КОРНІЛОВ Володимир Олексійович (1806—54) — герой Севастоп. оборони, віце-адмірал (1852). З 1849 р. начальник штабу, з 1851 р. фактично командувач Чорномор. флоту. У Крим. війну — один із керівників героїчної оборони Севастополя 1854—55 рр. Смертельно поранений на Малаховому кургані.

КОРНІЛОВ Лавр Георгійович (1870—1918) — рос. генерал від інфантерії (1917). У лип.— серп. 1917 р. верховний головнокомандувач. Наприкін. серп. (верес.) підняв заколот проти рад. влади (Корніловський заколот). Один із організаторів білогвард. Добровольчої армії (листоп.— груд. 1917). Убитий у бою під Єкатеринодаром.

КОРОБКА Федір (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч і дипломат періоду Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст., ген. обозний (1650—54, 1669). Відомостей про походження і життя К. до поч. Хмельниччини не збереглося. В 1648—49 рр.— городовий отаман Чигирина, згодом — наказний полковник Чигирин. полку. В 1650 р. призначений ген. обозним. Брав участь у боях проти пол. в-ськ. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського. К. очолював укр. посольства до Московії (1657), Швеції (1657 і 1658), Туреччини (1657), Молдови. Після смерті Б. Хмельницького був прихильником політики гетьмана І. Виговського. Деякий час перебував на службі у П. Дорошенка. Подальша доля невідома.

КОРОГВА, ХОРОГВА — 1) прапор у Давній Русі; 2) бойовий прапор у військ. козацьких загонах (полках) і підрозділах Речі Посполитої 16—18 ст.; 3) церковне знамено із зображенням реліг. символів.

КОРОЛЬОВ Сергій Павлович (1906—66) — рад. вчений-винахідник, конструктор ракет.-косм. систем, академік АН СРСР (з 1953). Н. у Житомирі. Після закінчення будівельної школи в Одесі навчався в Київ. політехн. ін-ті (1924—26). У 1930 р. закінчив Моск. вище техн. училище і одночасно Моск. школу пілотів. З 1920 р. К., будучи старшим інженером ЦАДІ, розробляв ряд конструкцій планерів. У 1931 р. став одним із організаторів групи вивчення реактивного руху, яку очолив у трав. 1932 р. Під його керівництвом була збудована перша рад. ракета на рідкому паливі. З 1934 р.— керівник відділу реактивних ЛА Реактивного ін-ту. Ним було розроблено проект керованої крилатої ракети 212 і ракетопланера РП-318-1. У 1937 р. К. було заарештовано і відправлено в концтабір, згодом — до спецтабору для науковців, де він займався роботами по створенню ракет. двигунів для військ. літаків. Після звільнення в 1938 р. і під час Другої світової війни займався проблемами оснащення бойових літаків реактивним прискорювачем на рідкому паливі. У 1942—46 рр. К.— заступник головного конструктора двигунів в одному з військ. КБ. К. очолював розробку і запуск багатьох балістичних ракет, ракетоносіїв пілотованих косм. кораблів «Восток», «Восход», на яких було здійснено перші польоти в космос. Під його керівництвом були сконструйовані супутники серії «Электрон», «Молния», супутники серії «Космос»; створені ракет.-косм. системи дозволили запуски штучних супутників Землі і Сонця, польоти автоматичних станцій до Місяця, Венери, Марса тощо. Помер і похований у Москві. У 1970 р. в Житомирі відкрито будинок-музей С. Корольова.

КОРОННИЙ КРАЙ — адмін.-терит. одиниця Австр. (з 1867 — Австро-Угор.) імперії у 18 — на поч. 20 ст. Наприкін. 18 ст. внаслідок трьох поділів Речі Посполитої частина укр. земель увійшла до складу Австр. імперії. Австр. уряд на захоплених територіях створив К. к.— Королівство Галичини і Володомирії з центром у Львові, у складі якого штучно об'єднав західноукр. етнічні землі з частиною пол. земель. Територія К. к. охоплювала Ів.-Франк., Львів., центральну та півд. частину Терноп., Чернівецької обл. України, Перемишл., Жешів., Тарнів., Новосан-

децького і частини Кракiв. та Бельського воєводств Польщі. Адмін. кордони К. к. неодноразово змінювались. Вищим представницьким органом був крайовий сейм, існував також виконавчий орган сейму — крайовий комітет (крайовий відділ). З 1848 р. укр. політ. сили почали вимагати від цісарської влади поділу Галичини на укр. і пол. (Сх. Галичина з центром у Львові) та пол. (Зах.— з центрами у Тарнові чи Кракові) частини і утворення окремого К. к. з укр. частини Галичини, Буковини й Закарпаття. Австр. уряд під впливом пол. шовіністичних сил відмовився задовольнити цю вимогу. Лише в лют. 1918 р. у Брест-Литовську уряд Австро-Угорщини підписав угоду з УНР (таємний протокол до Брест. мирного договору) про те, що з укр. частин Галичини та Буковини до 31.07.1918 р. буде утворено окремий К. к. Проте, скориставшись хитким внутр.-політ. становищем України, Австро-Угорщина 4.07.1918 р. анулювала цю угоду.

КОРОТКИЙ КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС (СУПРАЛЬСЬКИЙ) — умовна назва іст. твору, який складається з двох джерел (походять із Києва та Новгорода), поділених на три осн. частини. Записи зроблені по роках невідомим автором у кін. 15 — на поч. 16 ст. і охоплюють період від 862 до 1543 р. Описано спустошливі напади татар на Київ (1482) і Волинь (1491 і 1496); підкорення Царгорода турками (1453), битву в-ськ князя К. Острозького та моск. правителя Василія III під Оршею у 1515 р. тощо.

КОРОТКИЙ ЛІТОПИС МАЛОЇ РОСІЇ — перша друкована праця козацького літописання, видрукована В. Рубаном у Петербурзі у 1777 р. Охоплює період з 1506 до 1776 р. Описує діяння видатних полководців, починаючи від П. Лянцкоронського. Особлива увага приділена Б. Хмельницькому та організаційним засадам В-ська Запорозького. Авторство твору вченими дискутується.

КОРПУС — вище такт. чи операт.-такт. з'єднання (об'єднання) у сухопут. в-ськах і ін. видах збройних сил різних держав. Корпуси з'явилися в деяких європ. країнах і в Росії на поч. 18 ст.; у Рад. армії з 1919 р. Складаються з декількох з'єднань і частин родів в-ськ, спец. в-ськ та ін.

КОРСУНСЬКА БИТВА 1648 р.— одна з визначних перемог армії Б. Хмельницького в ході Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Сталася 15—26.05.1648 р. під м. Корсунем (нині Корсунь-Шевченківській Черкаської обл.). Пол. в-сько (до 20 тис.) під керівництвом гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського, відступаючи після розгрому 6.05 під Жовтими Водами, укрилося в таборі Корсуня, до якого 14.05 наблизилися полки Б. Хмельницького (15—17 тис.) і загони татар переkоп. мурзи Тугай-Бея (бл. 4 тис.). Імітуючи підготовку до штурму, укр. вояки змусили ворога покинути укріплення і відступити в напрямку на Богуслав і Паволоч. На їх шляху, у заболоченому урочищі Горохова Діброва, 6-тис. загін М. Кривоноса влаштував засідку і одночасно з головними силами повстанської армії завдав пол. шляхті удару, внаслідок якого її в-сько було розгромлено, а в полоні опинилися обидва гетьмани і 8,5 тис. жовнірів.

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 р.— старшинська військ. рада, яка відбулася 25.10.1657 р. у Корсуні. На раду зібралася вся ген. старшина, делегати від рядового козацтва і духовенства. На К. р. прибули посли зі Швеції, Речі Посполитої, Австрії, Туреччини, Крим. ханства, Семигороду, Молдови і Валахії. Рада затвердила рішення попередніх козацьких рад (23.08 і 26.08.1657) про обрання гетьманом України І. Виговського. Під час К. р. було ратифіковано укр.-швед. воєн.-політ. союз, спрямований на забезпечення незалежності і терит. цілісності України (див. Корсунський договір 1657 р.). Водночас на К. р. було ухвалено поновити союзні відносини з Крим. ханством і Туреччиною та заключити перемир'я з Польщею. К. р. вирішила питання переорієнтації зовнішньополіт. курсу Укр. держави. Гетьманський уряд шляхом укладення воєн.-політ. угод з кількома європ. країнами і одночасного припинення союзницьких відносин з Московією намагався досягти повної держ. незалежності України.

КОРСУНСЬКИЙ БІЙ 1630 р.— переможний бій коз.-сел. в-ська під проводом Т. Федоровича (Трясила) проти пол. залоги м. Корсуня (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Навесні 1630 р. у Правобережній Україні вибухнуло нац.-визв. повстання проти пол. загарбників. На поч. берез. 1630 р. повстанська армія чисельністю бл. 10 тис. козаків виступила з Запорозької Січі на Правобережжя. В сер. берез. 1630 р. запорожці на чолі з гетьманом Т. Федоровичем здобули Черкаси. В місті повстанці захопили у полон гетьмана реєстрових козаків Г. Чорного і, звинувативши його у зраді, стратили (за одними даними під Боровицею, за ін.— на Запорожжі). 4.04.1630 р. козацьке в-сько підійшло до Корсуня, в якому одночасно розпочалося повстання міщан проти пол. залоги. Під час бою 3-тис. загін реєстровців, що перебував у Корсуні, перейшов на бік повсталих. Зазнавши цілковитої поразки, залишки пол. частин втекли до Бара, де розташувалась ставка великого коронного гетьмана С. Конецпольського. Перемога укр. повсталих в-ськ у К. б. сприяла розгортанню нац.-визв. боротьби на чолі з Т. Федоровичем проти пол. поневолювачів (див. Федоровича повстання 1630 р.).

КОРСУНСЬКИЙ ДОГОВІР 1657 р.— договір, укладений між урядами України і Швеції 25.10.1657 р. на Ген. військ. раді в Корсуні (див. Корсунська Рада 1657 р.). Від укр. сторони у виробленні умов договору брали участь І. Ковалевський, І. Богун та Ю. Немирич, а з швед.— Г. Ліліенкрона. К. д. передбачав створення укр.-швед. воєн.-політ. союзу, який би гарантував держ. незалежність та терит. цілісність Укр. держави. За умовами договору швед. король Карл X Густав зобов'язувався домагатися визнання Польщею незалежності України; західноукр. землі та Берестейське і Полоцьке воєводства, які знаходилися під владою Речі Посполитої, мали увійти до складу Гетьманщини. Початок воєн. дій між Швецією і Данією, складна внутр.-політ. ситуація в Україні не дозволили реалізувати умови К. д. та зумовили підписання гетьманом І. Виговським Гадяцького договору 1658 р.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця на Правобережній Україні. В 30-х рр. 17 ст. існував як полк реєстрових козаків у складі в-ська Речі Посполитої. На поч. Нац. революції сер. 17 ст. перейшов у підпорядкування гетьманського уряду Б. Хмельницького. Налічував тоді до 20 сотень. Унаслідок Прутського мирного договору між Росією та Польщею (1711), козаки К. п. переселилися на лівий берег Дніпра.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 р.— проводилася 24.01—17.02 в-ськами 1-го (генерал армії М. Ватутін) і 2-го (генерал армії І. Конєв) Укр. ф-нтів під час Великої Вітчизняної війни. Ціль — оточити і знищити ворожі сили зі складу 1-ї танк. і 8-ї армій угруповання армій «Південь» на корсунь-шевченківському виступі. Потужними ударами рад. в-ськ зі сх і зх супр-ник (9-та піхот., 1-ша танк. дивізії і моторизована бригада) був оточений. 17.02 в-ська 2-го Укр. ф-нту поблизу Шендеровки повністю завершили його ліквідацію. Ворог втратив більше ніж 73 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 18,2 тис. полоненими. Крім того, рад. в-ська завдали поразки ще 15 дивізіям, із них — 8 танк., діючим проти зовн. ф-нту оточення. К.-Ш. о.— одна з видатних операцій по оточенню і знищенню великого угруповання супр-ника. Проводилася за важких погодних умов. Внутр. і зовн. ф-нти оточення створювались в умовах відбиття сильних контратак і контрударів супр-ника. Знищення оточення угруповання здійснювалось у процесі оточення і завершилося без операт. паузи з широким використанням маневру в-ськ і масовим застосуванням авіації і танків. Авіація використовувалась також для постачання в-ськ боєприпасами і пальним.

КОРЯТОВИЧ (Коріятович) Федір (р. н. невід.— бл. 1417; за ін. даними — 1414) — закарп. князь. Походив з великокнязівського лит. роду, племінник Ольгерда. Син поділ. князя Коріята Ґедиміновича. У 80-х — на поч. 90-х рр. 14 ст.— князь Поділ. землі. В 1393 р. зміщений Великим князем Лит. Вітовтом і вигнаний з Поділля. Переїхав на Закарпаття, де отримав від угор. уряду у володіння м. Мукачеве з навколишніми землями. Був призначений жупаном Берегів., Земплин., Мармарос. жуп. На кошти К. на Чернечій горі було збудовано православний монастир. За даними старих хронік, привів з собою на Закарпаття бл. 40 тис. українців з Поділля, які заснували тут декілька поселень.

КОСИЙ Іван (р. н. і см. невід.) — козацький гетьман (1603; за ін. даними — 1602—03). Був обраний гетьманом у Могилеві. Вивів козацьке в-сько на Запорожжя після невдалого Лівонського походу (1601—03), що відбувся під проводом гетьманів С. Кішки і Г. Крутневича. Подальша доля невідома.

КОСИНСЬКИЙ Криштоф (р. н. невід.— 1593) — гетьман укр. реєстрового козацтва. Походив з шляхтичів України. У кін. 1591 р. разом із старшинами виступив на чолі реєстровців проти князя Я. Острозького, що дало поштовх до могутнього народного повстання, котре охопило Київ., Брацл., Волин. та Поділ. воєводства. У трав. 1593 р. загони К. зазнали поразки під Черкасами від місцевого старости князя О. Вишневецького, а сам він загинув.

КОСИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1591—93 рр.— перше велике нац.-визв. повстання проти пол. панування в Україні під проводом К. Косинського. Почалося в груд. 1591 р. виступом загону запорожців на чолі з гетьманом К. Косинським, який захопив замок і м. Білу Церкву — резиденцію білоцерк. старости Я. Острозького. В місті повстанці, яких підтримали міщани та селяни навколишніх сіл, здобули гармати, порох й військ. спорядження. Поступово повстанський рух проти пол. влади набрав сили і протягом 1592 р. охопив Київ., Волин., Брацл. і частково Поділ. воєводства. Козацькі загони оволоділи Трипіллям, Богуславом, Переяславом, захопили Київ. замок. У кін. 1592 — на поч. 1593 рр. велике повстанське в-сько на чолі з К. Косинським діяло на Волині. Пол. шляхта для боротьби з повстанцями у м. Констянтинові зібрала значне в-сько під командуванням київ. воєводи В.-К. Острозького. У вирішальній битві 23.01(2.02).1593 р. під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомир. обл.) козацькі в-ська зазнали поразки і були змушені відступити на Запорожжя. Проте козаки не склали зброї. В трав. 1593 р. 2-тис. козацький загін під командуванням К. Косинського виступив із Запорожської Січі. Незабаром козацьке в-сько підійшло до Черкас і взяло в облогу замок місцевого старости князя О. Вишневецького. Однак в одному з боїв, під час якого загинув і сам К. Косинський, козаки зазнали поразки. За ін. версією, під час облоги Черкас К. Косинський був запрошений на переговори з О. Вишневецьким до замку, де був підступно вбитий слугами князя. Залишившись без керівника, козаки були розбиті надвірними в-ськами черкаського старости.

КОСМІЧНА ВІЙНА — термін, який визначає ведення бойових дій у космосі та з космосу з застосуванням косм. та протикосм. засобів та систем. Програми досліджень широкого використання космосу у військ. цілях проводяться в США та Росії.

КОССАК Зенон (1907—39) — відомий укр. політ. і військ. діяч, активіст УВО і ОУН. Н. у м. Дрогобичі (тепер Львів. обл.). Вивчав юриспруденцію у Львів. ун-ті. Був одним із організаторів і лідерів молодіжного націоналістичного руху в Галичині. В сер. 1920-х рр. створив у Дрогобичі осередок Організації вищих класів укр. гімназій, згодом увійшов до проводу Союзу укр. націоналістичної молоді. На поч. лют. 1929 р., ставши членом ОУН, був затверджений Є. Коновальцем бойовим референтом крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ, а з 1930 р.— заступником бойового референта Р. Шухевича. Організував дрогобицьку бойову групу Укр. військ. організації, яка згодом особливо відзначилася під час проведення збройних акцій як проти пол. окупаційних органів в цілому, так і проти окремих їх представників (експропріаційні акції у Бориславі (31.07.1931), Трускавці (8.08.1931), Городку (30.11.1932), замахи на таємного агента поліції Я. Буксу (24.08.1931) і начальника сх. відділу міністерства внутр. справ Польщі Т. Голувка (29.08.1931)). В кін. 1930 р. очолив організаційну референтуру Укр. військ. організації. Співпрацював у «Бюлетені КЕ ОУН на ЗУЗ». Неодноразово заарештовувався пол. службою безпеки — дифензивою

(популярна назва — «двуйка»). В черв. 1933 і січ. 1934 рр. на судових процесах у Львові засуджений до 8-річного ув'язнення за приналежність до ОУН і співучасть у акції відділу УВО у Городку. Присуд відбував у тюрмі для укр. політ. в'язнів у Вронках (Познанське воєводство, Польща). Після звільнення став одним з активних учасників Організації нац. оборони «Карпатська Січ», з кінця 1938 р. призначений помічником начальника штабу ОНОКС М. Колодзінського. Загинув у берез. 1939 р., відстоюючи незалежність Карп. України в боях проти угор. загарбників в р-ні Буштини (тепер Закарп. обл.).

КОСЦЮШКО Тадеуш (1746—1817) — діяч пол. нац.-визв. руху. Н. у с. Меречовщизні на Берестейщині. Виявив свій воєн. талант в арміях США і Польщі. У 1792 р. воював у межах України проти в-ськ Торговицької конфедерації та рос. уряду. Одержав звання генерал-лейтенанта. 24.03.1794 р. у Кракові, після повернення з еміграції, урочисто проголосив про поч. повстання, що незабаром поширилося на Литву, Латвію, Білорусь і частково Україну. 10.10 того ж року був тяжко поранений, потрапив у полон і майже два роки перебував під арештом у Петербурзі. З 1797 р.— в еміграції, помер у Швейцарії. Потім прах його був перенесений до Кракова.

КОТОВСЬКИЙ Григорий Іванович (1881—1925) — організатор збройних виступів молд. селян у 1905 і 1915 рр.; учасник установлення рад. влади в Молдові та в Україні. У громадянську війну — командир кавалер. бригади і дивізії, з 1922 р.— корпусу. Убитий 6.08.1925 р. Обставини і мотиви вбивства є досі предметом обговорення дослідників.

КОТЯН СУТОЙОВИЧ (р. н. і см. невід) — половецький хан у І пол. 13 ст., тесть Мстислава Мстиславича Удатного. Вперше згадується в літописі під 1202 р. у зв'язку з міжусобною боротьбою у Галицько-Волин. державі. Брав участь у князівських усобицях в 1225 і 1228 рр. У 1230 р. К. був союзником Данила Романовича Галицького в боротьбі проти угорців. Учасник битви на р. Калці з монголо-татарами на стороні руських в-ськ. У 1238 р. К. був розбитий ордами хана Батия в поволзьких степах. Разом з 40 тис. половців переселився на територію Угорщини, де їм було виділено землю для проживання.

КОХ Ерік (1896—1986) — нім. нацистський лідер, військ. злочинець. Н. у Пруссії. На поч. 1920-х рр. приєднався до нацистського руху і з 1933 р. став гауляйтером (губернатором) Сх. Пруссії. Відомий своєю жорстокістю і брутальністю, серед керівництва націонал-соціалістської партії та нім. в-ськ називався «другим Сталіним». Спочатку міністр окупованих територій на Сх А. Розенберг рекомендував його на посаду рейхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути найбільш жорстоким. За прямим розпорядженням А. Гітлера наприкін. серп. 1941 р. був призначений рейхскомісаром України. Обіймав цю посаду до кін. 1944 р. В 1944—45 рр.— гауляйтер Сх. Пруссії. Його правління в окупованій Україні відзначалося крайньою жорстокістю. Вважав Україну не нац., а терит. поняттям. Відповідно до цієї

позиції вибрав столицею рейхскомісаріату України місто Рівне. Трактував українців як «недолюдей» (Untermenschen). Винуватець смерті бл. 4 млн чол. в Україні, включаючи і євр. населення. Ще 2,5 млн чол. за час його правління було депортовано до Німеччини, де вони працювали як «остарбайтери». Під керівництвом К. нещадно експлуатувалися природні багатства України, було пограбовано і вивезено до Німеччини величезну кількість пам'яток культури тощо. Після поразки Німеччини перебував інкогніто у брит. зоні окупації. У 1949 р. його виявлено і передано пол. уряду для суду за злочини, які він скоїв як гауляйтер Сх. Пруссії. Після десятилітнього зволікання був засуджений до страти у 1959 р., хоч вирок не було виконано з огляду нібито на слабке здоров'я К.

КОЦЮБИНСЬКИЙ Юрій Михайлович (1896—1937) — укр. держ., парт. і військ. діяч. Н. 25.11 у Вінниці в родині укр. письменника М. Коцюбинського. Член РСДРП з 1913 р. Під час Першої світової війни був мобілізований (1916) в армію; закінчив Одес. військ. училище, прапорщик. Учасник Лютневої революції та жовтневих подій (1917) у Петрограді. З 20.10.1917 р.— член Петрогр. ВРК, комісар гвард. Семенів. полку. З груд. 1917 р. входив до складу першого уряду рад. України — Народного секретаріату — як заступник, а пізніше — як виконуючий обов'язки народного секретаря військ. справ. З 19.01.1918 р.— головнокомандувач в-ськ Рад. УНР. Керував військ. операціями рад. в-ськ в Україні, брав участь в організації партизанського руху, голова Надзвичайного комітету оборони України (1918), член Всеукр. бюро для керівництва повстанською боротьбою проти нім. окупаційних в-ськ («Дев'ятки»), Всеукр. центрального військ.-революційного комітету, Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У, Тимчасового робітничо-сел. уряду України. У 1919 р.— член РВР Укр. ф-нту, голова Черніг. губвиконкому. З серп. 1920 р.— член Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. З кін. 1919 до трав. 1920 р.— член Полт. губвиконкому партії. У 1920 р. направлений на дипломатичну роботу, зокрема в 1921—22 рр. був представником рад. України в Австрії. З 1930 р.— заступник голови, а з 1934 р. голова Держплану і заступник голови Ради народних комісарів УРСР. Був членом ВУЦВК. Репресований. У жовт. 1936 р. був звинувачений в організації і керівництві діяльністю контрреволюційною троцькістською організацією в Україні («Укр. троцькістський центр»). 8.03.1937 р. засуджений колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу і того ж дня вирок було виконано. Реабілітований у груд. 1955 р.

КОЧУБЕЇ — козацько-старшинський і дворянській рід, графи (з 1799), князі (з 1831). Родоначальником династії в Україні вважається татарин Кучук-бей, який переселився в Україну в сер. 17 ст. і охрестився на ім'я Андрій. Великі землевласники в Рос. державі; **Василь Леонтійович К.** (1640—1708)— ген. старшина в Гетьманщині; **Василь Васильович К.** (р. н. невід.— 1743) — полковник полт. (з 1727). Напередодні й у період рос.-тур. війни 1735—39 рр. керував полком на будівництві та охороні Укр. лінії. Мав звання «знатний військ. товариш»; **Семен Васильович К.**

(1725—79) — полковник ніжин.(1746—51), ген. обозний (з 1751), член Малорос. колегії (з 1771), генерал-майор; **Віктор Павлович К.** (1768—1831) — рос. дипломат і держ. діяч, князь (1831). У 1792—97 рр.— надзвичайний посланник у Туреччині, віце-канцлер (з 1798), сенатор (1801), міністр внутр. справ (1802—07 або 1812, 1819—23). У 1825 р. призначений головою секретних комітетів з підготовки держ. перетворень. З 1827 р.— голова Держ. ради і комітету міністрів; **Василь Вікторович К.** (1812—50) — нумізмат. Син В. П. Кочубея. Зібрав одну з найкращих у Росії колекцій античних монет.

КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович (1640—1708) — укр. держ. діяч кін. 17 — поч. 18 ст. Був управителем Ген. військ. канцелярії за гетьмана І. Самойловича. У 1687—99 рр.— ген. писар, в 1699—1708 рр.— ген. суддя. В 1706—08 рр. призначався наказним гетьманом. К. був лідером антигетьманської старшинської опозиції, яка виступила проти участі України в антитур. коаліції в кін. 17 ст. Неприязнь до гетьмана ще більше загострилась після того, як І. Мазепа вступив у стосунки з його дочкою Мотреєю. Восени 1707 р. К., дізнавшись про таємні переговори І. Мазепи з пол. королем С. Лещинським і швед. королем Карлом XII, за підтримки полт. полковника І. Іскри та частини слобожан. старшини написав донос на гетьмана царю Петру І. Був заарештований у Вітебську, у царській похідній канцелярії, куди разом з І. Іскрою приїхав з доносом. Петро І, не повіривши їх словам, віддав обох до суду. Під час слідства К. і його спільники, зазнавши тортур, зреклися своїх звинувачень проти гетьмана. За наказом царя були страчені біля с. Борщагівки (тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.).

КОШОВА КАНЦЕЛЯРІЯ — адмін. установа на Запорозькій Січі у 16—18 ст. Керівником К. к. був військ. писар, який посідав високе місце в ієрархії січової старшини. Писарю підпорядковувався підписар та декілька канцеляристів різного ранґу. Серед його обов'язків було ведення листування із урядами іноземних держав (Речі Посполитої, Моск. царства, Крим. ханства та ін.), укладення розрахункових записів тощо. Писар К. к. відповідав за збереження документів, які знаходились у військ. скарбниці, що виконувала і функції архівосховища. К. к. окремого приміщення на Запорозькій Січі не мала, всі справи велися в курені, в якому проживав військ. писар. У 18 ст. крім головної К. к. існували також паланкові канцелярії.

КОШОВА СТАРШИНА — адмін. і військ. керівництво на Запорозькій Січі: отаман, військ. судді, писар, обозний, осавул. Фактично К. с. становила уряд, де отаман був головнокомандувачем збройних сил і одночасно управляв цив. життям. Суддя нерідко за відсутності отамана виконував його функції. Писар очолював військ. канцелярію, вів діловодство низовиків, від їх імені підписував офіційні документи. Обозний відав артилерією та військ. справою: облік вояків, комплектування загонів для походу, облаштування табору тощо. Осавул виконував розпорядження отамана, керував охороною Січі, прикорд. службою.

КОШОВИЙ ОТАМАН — очолював військ. керування в Запорозькій Січі, що називалося кошем. Обирався січовою радою.

КРАВС Антін (1871—1945) — генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 23.11 у м. Берегометі на Буковині. Закінчив Віден. старшинську школу. У роки Першої світової війни — на італ. ф-нті. У 1918 р.— командир 55-го Бережан. полку. З груд. 1918 р.— в Укр. армії, командир бойової групи «Хирів». З січ. 1919 р.— командир 8-ї Самбір. бригади. З квіт.— командир 3-го корпусу УГА. Під час наступу на Київ у серп. 1919 р.— командир Центральної арм. групи. У лют.—берез. 1920 р.— у Червоній УГА, командир 3-ї бригади. Потім з групою старшин і стрільців приєднався до Армії УНР. Командував бригадою, сформованою з вояків УГА в складі Херсон. дивізії Армії УНР. У серп. 1920 р. з рештками УГА прорвався до Чехословаччини, де був інтернований до 1924 р. Брав участь у діяльності ветеранських т-в УГА. Автор спогадів. Помер 13.11.1945 р. у Відні.

КРАЄВИЙ КОМІТЕТ ДЛЯ ОХОРОНИ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ — надзвичайний орган виконавчої влади в Україні, створений 25.10.1917 р. на закритому засіданні Малої ради спільно з представниками Укр. ген. військ. комітету, Всеукр. ради робітничих депутатів та ін. організацій для захисту нац.-демократичних завоювань в Україні. Комітет був підзвітний УЦР. При комітеті було створено штаб, який мав займатися питаннями організації відсічі контрреволюційним силам. До складу комітету увійшли М. Ткаченко, М. Порш, О. Севрюк, В. Затонський, С. Гольдельман, М. Рафес, Г. П'ятаков, С. Петлюра, І. Крайзберг, М. Зільберфарб, А. Ніковський, М. Ковалевський, М. Шаповал, Д. Пісоцький та ін. 8.11.1917 р. комітет опублікував звернення «До громадян України», в якому повідомляв, що влада комітету поширюється на всю територію України (у складі 9 укр. губерній), закликав «зберігати спокій у краї та боронити завоювання революції». 10.11.1917 р. діяльність комітету була припинена.

КРАТ Михайло (1892—1979) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Гадячі (тепер Полт. обл.). Учасник Першої світової війни 1914—18 рр., полковник рос. армії. У добу Директорії УНР — старшина Армії УНР, з серп. 1919 р.— командир 8-го Чорномор. полку 3-ї Залізничної дивізії. Особливо відзначився на поч. жовт. 1919 р. в р-ні Бершаді, де вщент розгромив Білостоцький полк 5-ї офіцер. денікінської дивізії та полонив бл. 600 його старшин і рядових. Під час 1-го Зимового походу очолював штаб Запорозької дивізії. Влітку і восени 1920 р.— заступник командира окремого кінно-гірського дивізіону (О. Алмазов), що вів бої на більшовицькому ф-нті. У листоп. був інтернований у Польщі і в складі дивізіону перебував у таборі на Лобзові (передмістя Кракова) та у с. Броновіце. Один з організаторів та учасників відомого параду «Алмазівців» на Великдень 1923 р. Був близьким помічником генерала П. Шандрука в організації Укр. нац. армії (весна 1945). Після капітуляції Німеччини — організатор табору укр. старшин в м. Шпітталь над Дравою, а після переведення табору до Беллярії-Ріміні в Італію — призначений його комендантом. Завдяки зусиллям К. у таборі діяли укр. культ.-освітні заклади:

театр, гімназія, хор, художні майстерні, а також спорт. клуб. Після 1950 р. укр. воякам дозволено було покинути табори. Був автором мемуарів, разом з генералом О. Вишнівським видав історію 3-ї Залізної дивізії УНР. Помер у Детройті (США).

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. — угода, укладена між Польщею і Великим князівством Лит. 14.08 у м. Креві (Литва). Передбачала об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу пол. королеви Ядвіги і лит. князя Ягайла. За умовою К. у. Ягайло ставав пол. королем, одночасно залишаючись Великим князем Лит. Литва зберігала незалежність, але зазнавала значно посиленного в ній пол. впливу. Виконуючи умови К. у., у 1385 р. Ягайло разом із усіма підданими прийняв католицтво. Осн. метою К. у. було об'єднання сил двох держав для боротьби проти агресії Тевтон. ордену і приєднання до Польщі частини укр. земель, які перебували у складі Великого князівства Лит. Проти К. у. виступила лит.-укр. опозиція на чолі з князем Вітовтом, яка домоглася збереження Великого князівства Лит. як окремої незалежної держави (див. також Городельська унія 1413 р.).

КРЕЙСЕРСЬКІ ОПЕРАЦІЇ (крейсерство, рейдерство, «вільне полювання») — самостійні бойові дії одиночних надводних кораблів, підводних човнів (груп кораблів) і літаків з метою знищення (захоплення) суден чи бойових кораблів супр-ника і порушення мор. перевезень.

КРЕМЕНЧУЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (20—30.09) — бойові дії в-ськ правого крила (5-а гвард. армія і 53-я армія) Степового ф-нту (генерал армії І. Конєв) у Велику Вітчизняну війну. Ціль — розгромити в-ська супр-ника на кременчуцькому напрямку і з ходу форсувати Дніпро. Переслідуючи відступаючі нім.-фаш. з'єднання 1-ї танк. армії, рад. в-ська 23.09 визволили Полтаву, 29.09 Кременчук і захопили плацдарм на Дніпрі півд.-східніше Кременчука.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця на Гетьманщині в 1661—63 рр. з центром у м. Кременчук.

КРЕМПСЬКИЙ Криштоф (р. н. і см. невід.) — козацький гетьман (1596). Будучи козацьким полковником, брав участь у повстанні Наливайка 1594—96 рр. У кін. трав. 1596 р. К., після смерті Г. Лободи, у козацькому таборі в урочищі Солониця було обрано гетьманом. Під час розгрому пол. в-ськами під командуванням С. Жолкевського повстанського табору, К. на чолі козацького загону (1500 чол.) зумів прорвати вороже оточення і відступити на Запорожжя.

«КРЕСИ» (від пол. kres — межа, кордон) — назва військ. осад на укр. землях (Поділля і Київщина), що перебували під пол. владою. Засновувались на сх. і півд.-сх. прикордонні Речі Посполитої для охорони і захисту від тат. нападів. Напочатку цей термін використовувався для окреслення прикорд. земель Польщі на сх («креси всходнє»), а потім і всіх прикорд. земель («креси заходнє», «креси полудньове» тощо).

КРЕХОВЕЦЬКИЙ-ДЕМКОВИЧ Іван (р. н. і см. невід.) — укр. військ. і держ. діяч 50—70-х рр. 17 ст., дипломат, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького, ген. суддя (1663—65). Н. у с. Крехівці у Галичині. До поч.

Нац.-визв. війни сер. 17 ст.— поручник панцирної хоругви і поборця жидачівський. З 1648 р.— писар Корсун. полку, згодом — наказний полковник ніжин. У січ. 1650 р. за дорученням Б. Хмельницького вів дипломатичні переговори у Варшаві з пол. урядом, якому привіз козацький реєстр, складений за умовами Зборівського договору 1649 р. У верес. 1654 і черв. 1655 р. К.-Д. очолював укр. посольство до семигород. князя Юрія II Ракоці. В кін. 1656 р. був призначений радником А. Ждановича, командувача 20-тис. козацького корпусу, який спільно з в-ськами Юрія II Ракоці вів воєн. дії на території Речі Посполитої. Був одним із укр. політиків, які підготовляли союз зі Швецією (див. Корсунський договір 1657 р.). З 1658 р.— корсун. полковник. В 1664 р. К.-Д. разом з козацькою старшиною протестував проти підступного вбивства І. Виговського. 4.04.1665 р. К.-Д., будучи ген. суддею у гетьмана П.Тетері, разом з ген. обозним Т. Носачем і корсун. полковником Я. Улеським був захоплений у моск. полон і відправлений до Москви. Бл. 1668 р. був звільнений і повернувся в Україну, але участі у держ. житті Гетьманщини більше не брав.

КРЕЧЕТНІКОВ Михайло (1729—93) — рос. військ. і держ. діяч, генерал. Учасник рос.-тур. війни 1768—74 рр. Командував рос. в-ськами під час придушення в 1768 р. укр. нац.-визв. повстання на Правобережжі — Коліївщини. У 1790 р. К. був призначений замість П. Рум'янцева генерал-губернатором Малоросії. У 1792 р. очолював рос. військ. з'єднання, які на заклик Тарговицької конфедерації 1792 р. окупували Польщу. В 1793 р. був призначений генерал-губернатором правобережних укр. земель, які увійшли до складу Рос. імперії за другим поділом Польщі (1793).

КРИВОНІС Максим (Перебийніс, Вільшанський) (р. н. невід.— 1648) — черкаський полковник, один із визначних діячів Нац. революції сер. 17 ст. Улітку 1648 р.— наказний гетьман в армії Б. Хмельницького. Відіграв велику роль у переможних Жовтоводській, Корсунській, під Старокостянтиновим і Пилявцями битвах повстанців з пол. шляхтою. Під час облоги Львова (15.10) захопив Високий Замок. 7—16.11 — учасник штурму Замостя. Помер від чуми, повертаючись з військ. походу.

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853—56 рр.— воєн. протиборство Осман. імперії, її союзників — Англії, Франції та Сардинії — з Росією за зміцнення позицій на Середземномор'ї і на Близькому Сході. Рос. уряд прагнув встановити протекторат над Молдовою, Валахією, Болгарією та Сербією, захопити Константинополь і мор. протоки. У 1853 р. царат підкорив Молдову та Валахію, а тур. флот зазнав поразки на Чорному морі біля Синопа. Розпочалися бойові дії на Кавказі. Проте наступного року англ. і фр. в-ська заблокували рос. порти, висадили десант у Криму і завдали кілька поразок рос. армії. Після героїчної оборони Севастополя та його падіння 2.09.1855 р. Росія була змушена скоритися і 30.03 підписати Паризький мирний договір. За ним вона втрачала півд. частину Бессарабії та гирло Дунаю, а також право мати свій флот на Чорному морі.

КРИМСЬКА ГРУПА АРМІЇ УНР — група в-ськ Армії УНР. Сформована у квіт. 1918 р. з частин Запорозького корпусу відповідно до наказу військ. міністра УНР О. Жуковського від 10.04.1918 р. Командувачем групи було призначено полковника П. Болбочана. Перед К. г. ставилось завдання звільнити Крим від більшовицьких в-ськ і оволодіти базами Чорномор. військ. флоту. До складу К. г. входили другий Запорозький піхот. полк, перший Запорозький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, Запорозький кінно-гірський гармат. дивізіон (О. Алмазов), інж. курінь, 4 арт. батареї, автопанцерний дивізіон і 2 бронепоїзди. Більшовицьке командування намагалося утримати Крим, спираючись на глибоко ешелоновану оборону. 11.03.1918 р. в-ська К. г. розпочали наступ з р-ну Харкова. Після розгрому більшовицьких частин під Лозовою укр. в-ська зайняли 13.04 станцію Синельніково і 14.04 після короткого бою спільно з Легіоном січових стрільців під командуванням В. Габсбурга — Олександрівськ (тепер — Запоріжжя). 18.04 передові частини К. г. вже вели кровопролитні бої за Мелітополь і незабаром оволоділи містом. У ніч з 21 на 22.04 частини другого Запорозького полку прорвали лінію сивашських укріплень та вийшли в тил більшовицьким в-ськам. Долаючи запеклий опір ворога, укр. в-ська 22.04 взяли Джанкой. 25.04 перший Запорозький гордієнківський полк під командуванням генерала В. Петрова визволив Сімферополь і того ж дня при підтримці тат. добровольців — Бахчисарай. Проте дальший наступ укр. частин у Криму під тиском нім. командування було зупинено. Завершення визволення Криму від більшовиків провели нім. в-ська, командування яких розраховувало захопити Чорномор. флот (див. Чорноморський флот). У трав. 1918 р. укр. уряд, виконуючи умови Брест. миру 1918 р., видав наказ про виведення підрозділів Армії УНР з Крим. п-ова в р-н Мелітополя.

КРИМСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (8.04—12.05) — в-ськ 4-го Укр. ф-нту (генерал армії Ф. Толбухін), Окремої Примор. армії (генерал армії А. Єременко), сил Чорномор. флоту (адмірал П. Октябрський) і Азов. військ. флотилії в роки Великої Вітчизняної війни з метою визволення Криму від нім.-фаш. загарбників. Спільними ударами 4-го Укр. ф-нту з р-ну Сиваша і Перекопу і Окремої Примор. армії з керчен. плацдарму на Сімферополь були розгромлена 17-та армія супр-ника (бл. 200 тис. чол.) і визволений Крим. К. н. о. визначалася добре організованою взаємодією сухопут. в-ськ, флоту і великих сил авіації.

КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1941 р. (18.10—16.11) — проводилася в-ськами 51-ї Окремої (генерал-полковник П. Кузнєцов) і Примор. (генерал-майор І. Петров) армій при взаємодії з Чорномор. флотом (віце-адмірал П. Октябрський) в роки Великої Вітчизняної війни з метою утримати Крим. Супр-ник перейшов у наступ 18.10, коли Примор. армія, яка евакуйовувалася з Одеси, перебувала на марші, а 51-ша армія займала оборону на перешийках. 11-та гітлерівська армія нанесла головний удар через Перекоп. перешийок, а рум. гірський корпус — допоміжний удар через Чонгар. міст. Проводячи безперервні бої з супр-ником, Примор. армія змушена була

відійти до Севастополя, а 51-ша Окрема армія — до Керчі (16.11 вона була евакуйована на Таман. п-в). Рад. в-ська майже на місяць скували боями в півн. і центральній частинах Криму велике угруповання супр-ника, що дало змогу посилити сухопут. оборону Севастополя, а також організувати оборону Таман. п-ва.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО — тат. держ. утворення, яке виникло 1449 р. на п-ві Крим внаслідок розпаду Золотої Орди. З 1475 р.— у васальній залежності від тур. султана. К. х. належали також землі Півн. Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання. На чолі правління був хан, який проводив агресивну політику щодо населення сусідніх країн, зокрема здійснював грабіжницькі напади на укр., рос., пол., молд. та ін. землі. Головною силою в боротьбі з тат. нападниками стало козацтво, яке протягом кількох століть здійснювало походи в межі володінь К. х. Укр. гетьмани неодноразово використовували кримчан у боротьбі проти пол. шляхти та засилля царату. У результаті рос.-тур. війни 1768—74 рр. К. х. позбавилося залежності від Туреччини, однак у 1783 р. було приєднане до Рос. імперії. Хан Шагін-Гірей відмовився від влади, а його держава припинила існування.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1687 і 1689 рр.— спільні воєн. походи моск. і укр. в-ськ проти Крим. ханства. Після укладення «Вічного миру» 1686 р. з Польщею Моск. царство вступило в коаліцію держав — «Священну лігу» (Австрія, Венеція і Річ Посполита),— які боролися проти Осман. імперії та її союзника — Крим. ханства. 5.09.1686 р. було оголошено про підготовку до війни. У трав. 1687 р. моск. армія (90 тис. чол.) під командуванням В. Голицина та укр. в-ська (50 тис. чол.) на чолі з гетьманом І. Самойловичем вирушили в похід на Крим. Після переходу в сер. серп. рос.-укр. в-ськами р. Кінські Води (тепер р. Конка, притока Дніпра) крим. татари, щоб зупинити наступ, підпалили степ. 17.06.1687 р. у зв'язку з нестачею провіанту і корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, В. Голицин віддав наказ повернути назад. Всю вину за невдалий похід рос. командування переклало на гетьмана І. Самойловича, якого було скинуто з гетьманства і на його місце обрано І. Мазепу. Ранньою весною 1689 р. розпочався 2-й крим. похід рос. армії та укр. козаків (загалом бл. 150 тис. чол.) під командуванням В. Голицина та І. Мазепи. Після запеклого бою з загонами крим. татар в урочищі Зелена Долина об'єднані армії продовжили наступ і 20.05 підійшли до Перекопа. Однак В. Голицин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21.05 рос. командування прийняло рішення припинити похід і повернутися у Лівобережну Україну.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1736 і 1738 рр.— спільні воєн. походи рос. і укр. в-ськ проти Крим. ханства під час рос.-тур. війни 1735—39 рр. У трав. 1736 р. рос.-укр. Дніпр. армія (бл. 62 тис. чол.) під командуванням Б.-К. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба штурмом взяла Перекоп (20.05), 5.06 — Гезлев (тепер Євпаторія), 17.06 — Бахчисарай. При здобутті Гезлева був смертельно поранений миргород. полковник П. Апостол (див. А п о с т о л и). Внаслідок великої спеки, нестачі води і провіанту, а також епідемії холери об'єднані в-ська відступили на Ліво-

бережну Україну. В 1736 р. з фортеці Азов (зайнятий Дон. армією в черв. 1736) розпочався новий похід. На поч. черв. 1736 р. рос.-укр. в-ська під командуванням П. Лассі форсували Сиваш, а 14.07 розбили загони крим. хана і зайняли Карасубазар. Проте віддаленість баз постачання змусила командування припинити воєн. дії і віддати наказ в-ськам відступати назад. Черговий похід рос.-укр. армії на Крим у черв.— лип. 1738 р. завершився невдачею.

КРИЧЕВСЬКИЙ Станіслав-Михайло (р. н. невід.— 1649) — укр. військ. діяч, один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Походив із старого укр. шляхетського роду на Берестейщині. Здобув добру освіту. В 1627 р. під час пол.-швед. війни очолював пол. гусарську корогву. З 1643 р.— чигирин. полковник реєстрового козацтва, де сотником був Б. Хмельницький. У січ. 1644 р. спільно з пол. в-ськами розбив тат. орду під Охматовом. У жовт. 1647 р. взяв на поруки Б. Хмельницького, врятувавши його від розправи, яку готував над ним коронний підчаший О. Конецпольський. У трав. 1648 р. під час Жовтоводської битви 1648 р. К. потрапив у тат. полон. Викуплений Б. Хмельницьким за 12 тис. злотих, приєднався до укр. армії. В 1648 р. призначений київ. полковником. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з крим. ханом про можливість спільної боротьби проти Речі Посполитої. Влітку 1648 р. разом з полками М. Кривоноса та І. Ганжі боровся проти пол. загарбників на Поділлі. Учасник Пилявецької битви 1648 р., походу укр. армії в Галичину і облоги Замостя. В черв. 1649 р. К., очоливши авангард укр. армії, змусив пол. в-ська під командуванням С. Лянцкоронського відступити з-під Меджибожа, а на поч. лип. 1649 р. брав участь у розгромі загонів Я. Вишневецького під Констянтиновом. У лип. 1649 р. призначений наказним гетьманом 20-тис. укр. армії, яка за дорученням Б. Хмельницького мала обороняти півн. кордони України від нападу пол.-лит. в-ськ під командуванням Я. Радзівілла. 21.07.1649 р. козацькі полки під командуванням К. були розбиті в бою під Лоєвим (тепер Білорусь). К. у ході бою був тяжко поранений і потрапив у полон. Відмовившись видати ворогові воєн. плани укр. командування, 31.07.1649 р. заподіяв собі смерть.

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений у 1649 р. на чолі з полковником Филоном Джалалієм. До складу увійшло 14 сотень, в яких нараховувалося бл. 2050 реєстрових козаків. Полковим центром було визначено м-ко Кропивна (нині с. Золотоніського р-ну Черкаської обл.). У 1658 р. К. п. ліквідовано, а його територію включено до Лубен. та Переясл. полків.

КРУТЕНЬ Євграф Миколайович (1890—1917) — рос. і укр. льотчик, капітан. Ініціатор створення спец. винищувальних авіац. загонів і груп; розробив понад 20 способів атаки. У ході Першої світової війни збив 15 літаків супр-ника.

КРУТИ — залізнична станція між Бахмачем і Ніжином, біля якої 17.01.1918 р. (на думку деяких дослідників — 16.01.1918) відбувся бій сотні Першої Військ. школи ім. Б. Хмельницького (550 чол.) та Першої сотні Студентського куреня (130

чол.) проти більшовицьких в-ськ під командуванням П. Єгорова, що наступали на Київ. В кін. груд. 1917 р. уряд Рад. Росії розпочав відкриту агресію проти УНР. У січ. 1918 р. з декількох напрямків до Києва рвалися 3 більшовицькі арм. групи під заг. командуванням М. Муравйова. 14.01.1918 р. на укр.-більшовицький ф-нт в р-н Бахмача виїхав Студентський курінь на чолі з сотником А. Гончаренком, сформований із студентів-добровольців Укр. Народного ун-ту та Київ. ун-ту ім. св. Володимира, учнів старших класів Укр. Кирило-Мефодіївської гімназії. 29.01.1917 р. бійці Студентського куреня, учні Військ. школи і невеликий відділ Вільного козацтва зайняли оборону обабіч залізничного полотна поблизу станції К. (у напрямку до станції Пліски). Вранці 17.01.1918 р. більшовицькі в-ська (6 тис. чол.), які складалися з петрогр. і моск. червоногвардійців та матросів Балт. флоту, розпочали наступ. Протягом 5 годин укр. підрозділи стримували атаки ворога. Проте, скориставшись кількаразовою перевагою в чисельності, більшовики зім'яли оборону і почали оточувати укр. частини. Розуміючи безвихідність свого становища та не бажаючи здаватись у полон ворогові, бійці Студентського куреня пішли в багнетну атаку і майже всі були знищені. 27 студентів і гімназистів (серед них — Божко-Божинський, М. Лизогуб, О. Попович, В. Шульгин, П. Кольченко, М. Ганкевич, Тарнавський, Соколовський та ін.) були захоплені в полон. Перед стратою гімназист Пипський почав співати гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили всі засуджені на смерть. Після розстрілу більшовики не дозволили місцевим селянам поховати тіла загиблих. Декілька бійців, які залишилися живими після бою, вночі розібрали залізничну колію і все-таки на кілька днів затримали наступ Червоної гвардії. Після визволення території України від більшовиків, за розпорядженням укр. уряду, 19.03.1918 р. у Києві відбувся урочистий похорон полеглих у бою під К. Під час служби Божої і на могилі співав студентський хор під керівництвом О. Кошиця. Траурну промову виголосив М. Грушевський. Загиблих було поховано з військ. почестями на Аскольдовій горі у Києві. В рад. час могили полеглих під К. було зруйновано. Сьогодні на місці останнього бою укр. студентів під К. і на могилі героїв встановлено пам'ятні знаки.

КРУТНЕВИЧ Гаврило (р. н. і см. невід.) — гетьман реєстрових козаків (1602, 1603, з перервами). Соратник Самійла Кішки. Виявив неабиякий хист воєначальника під час походів запорожців у Молдову (1601) та Лівонію (1602).

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — частина козацтва Рос. імперії, яка зосередилася на Півн. Кавказі в т. зв. Кубан. обл. Сформоване царським урядом з Чорномор. козацького в-ська, яке у 1792 р. було переселене з України, й окремих підрозділів Кавказького лінійного козацького в-ська, задіяного в боях проти тамтешніх горців. Завдання К. к. в. офіційно полягало в «охороні внутр. порядку в імперії», насправді — у придушенні народних рухів і колонізації краю. Очолював в-сько отаман, який уособлював одночасно військ. та цив. влади. Служба, яку козаки виконували з власними зброєю, кіньми тощо, тривала 20 років. Існувало багато піших пластунських частин. У мирний час в-сько досягало 50 тис. З II пол. 19 ст. на

Кубань почали масово переселятися малоземельні селяни (переважно з Полт., Черніг. та Воронезької губерній), у яких складалися антагоністичні стосунки з місцевим заможним козацтвом. Під час революції 1905—07 рр. вибухнуло збройне повстання Урупського кінного полку і пластунських батальйонів. У боях Першої світової війни від К. к. в. брали участь 37 кінних полків, 22 батальйони пластунів, 9 батарей, 36 окремих кінних нумерних і 11 запасних сотень (загалом бл. 100 тис. чол.). Ліквідовано у 1920 р.

КУБІЙОВИЧ Володимир (1900—1985) — укр. громадсько-політ. діяч, географ і демограф, дійсний член (з 1931) Наук. т-ва ім. Т. Шевченка (НТШ). Н. у Новому Сончі (тепер Польща) в укр.-пол. родині. З 1918 р. навчався в Ягеллон. ун-ті у Кракові (перервані війною студії продовжив у 1919—23). Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. служив в артилерії УГА. Займався вивченням укр. етнічних земель, що перебували у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. У своїх дослідженнях послідовно відстоював геополіт. інтереси України, за що в 1939 р. був звільнений з ун-ту. З 1940 р.— професор Укр. вільного ун-ту в Празі. Активний учасник укр. нац.-визв. руху. В сер. квіт. 1940 р. очолив Укр. центральний комітет у Кракові, який координував діяльність укр. громадсько-культ. організацій у Ген. губернії. У квіт. 1943 р. став одним із ініціаторів створення і головою Військ. управи (ВУ) у Львові, яка здійснювала організаційні заходи по формуванню першої Укр. дивізії Укр. нац. армії (див. Дивізія «Галичина»). У 1944 р. К. звернувся із закликом припинити укр.-пол. збройне протистояння. В роки Другої світової війни 1939—45 рр. допоміг уникнути арешту гітлерівськими спецслужбами бл. 300 особам (в більшості, євреям). З 1945 р. жив в еміграції у Німеччині і Франції, де займався, в основному, науковою діяльністю. В 1947—51 рр.— ген. секретар НТШ за кордоном, а з 1952 р.— голова НТШ у Європі. Помер у Сарселі (Франція).

КУДРЯ Іван Данилович (1912—42) — розвідник, капітан, Герой Рад. Союзу (1965, посмертно). В органах держбезпеки з 1938 р. У Велику Вітчизняну війну начальник розвід.-диверсійної групи в Києві. Страчений фашистами.

КУЗНЕЦОВ Микола Герасимович (1904—74) — адмірал Флоту Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1945). У 1939—46 рр.— нарком ВМФ. У 1948 р. за сфабрикованим звинуваченням в передачі секретних документів союзникам під час війни понижений у званні до контр-адмірала. Служив на командних посадах на Тихоокеан. флоті. У 1951—53 рр. військ.-морськ. міністр. У трав. 1953 р. відновлений у званні адмірала Флоту Рад. Союзу. У 1953—56 рр. головнокомандувач ВМС — 1-й заступник міністра оборони СРСР. У 1956 р. знову понижений у званні до віцеадмірала. У 1988 р. (посмертно) відновлений у званні адмірала Флоту Рад. Союзу. Залишив свої спогади: «Напередодні» (1966), «На флотах бойова тривога» (1971), «Курсом до перемоги» (1975).

КУЗНЕЦОВ Микола Іванович (1911—44) — розвідник, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Видаючи себе за нім. офіцера в м. Рівне, добував цінну інформацію. Знищив і полонив декількох нім. генералів. Загинув у бою 9.03.1944 р. у с. Боратин Бродовського р-ну Львів. обл.

КУЛАГА Захар (р. н. невід.— 1589; за ін. даними— 1586) — укр. козацький гетьман (1589, за даними Д. Яворницького; 1586 — М. Грушевського). Вперше згадується в козацькому реєстрі 1581 р. У 1589 р. очолив мор. похід запорожців (800 чол.) на Гезлев (Євпаторія). Загинув у бою з тат. загонами калги Феті-Гірея.

КУЛАГА-ПЕТРАЖИЦЬКИЙ Іван (Калута-Петрицький, Петражицький-Кулага) (р. н. невід.— 1632) — козацький гетьман (1631—32). Прихильник політики гетьмана М. Дорошенка, що була спрямована на досягнення порозуміння між пол. урядом і В-ськом Запорозьким. У 1625—26 рр. очолював залогу реєстрових козаків на Запорожжі. Будучи гетьманом, проводив лояльну політику по відношенню до Польщі — намагався шляхом компромісів відстояти козацькі права. Захищав інтереси укр. православної церкви. Домігся участі влітку 1632 р. на пол. сеймі козацьких делегатів, які поставили вимогу щодо допуску козаків взяти участь в обранні нового короля Владислава IV Вази і справедливого вирішення реліг. питання. В берез. 1632 р. зобов'язався захищати православну церкву силою зброї. У верес. 1632 р. на козацькій раді на Масловому Ставі (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.), запідозрений, очевидно, у спробі укласти угоду про умови нормалізації реліг. відносин з представниками гр.-католицької церкви, був усунений з гетьманства. Через деякий час К.-П. стратили у Каневі.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД ЗАГАЛЬНИМ ЗАХИСТОМ (під час війни) — це об'єкти, які становлять культ. та духовну спадщину народу: 1) пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії; місця археол. розкопок; ансамблі будинків, які в цілому становлять іст. чи художню цінність; 2) будинки, призначені для зберігання рухомих культ. цінностей: музеї, великі бібліотеки, архівні сховища, сховища ін. культ. цінностей; 3) центри, в яких утримується значна кількість об'єктів нерухомості, що становлять культ. цінність. Окремі такі об'єкти можуть перебувати під особливим захистом. Їх заборонено перетворювати на об'єкти військ. чи в ін. спосіб використовувати з воєн. метою.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Юрій-Франц (бл. 1640—92) — укр. вояк, купець, герой оборони Відня у 1683 р. Н. у с. Кульчицях поблизу Самбора (тепер Львів. обл.). У молоді роки під час однієї з сутичок з турками потрапив у полон. Перебуваючи в полоні, досконало вивчив тур. мову, згодом добре оволодів угор., рум. та нім. мовами. Після звільнення з полону працював перекладачем з тур. мови у Віден. торг. об'єднанні, що вело активну торгівлю з країнами Сходу. У серп. 1683 р. під час облоги тур. в-ськами Відня вступив у загін добровольців. У ніч з 13 на 14.08.1683 р. за дорученням бургомістра Лібенберга К. пробрався з оточеного міста крізь тур. лінії у табір князя Лотарінгського, що прибув на допомогу віденцям. К. повідомив союзників про становище у місті та виклав план координації бойових дій проти ворога. 17.08.1683 р. К. повернувся до Відня. Завдяки такій акції моральний дух захисників міста значно піднявся, австр. командування за допомогою світлових сигналів,

що подавалися з вежі св. Стефана, налагодило постійний зв'язок зі ставкою союзницьких в-ськ, і це мало вирішальне значення для завдання поразки тур. армії (12.09.1683). Вдячні віденці подарували К. весь запас кави, захоплений у тур. таборі, внаслідок чого він відкрив у Відні першу в Європі кав'ярню. Помер К. від туберкульозу в 1692 р. З великими почестями його було поховано на цвинтарі біля собору св. Стефана у Відні. Ім'ям К. названо одну з вулиць австр. столиці та на розі будинку неподалік від центру міста споруджено його бронзову статую (1885, скульптор І. Пендель).

КУМЕЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 р.— бій між козацьким в-ськом і пол. армією в р-ні с. Кумейки (тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.) під час нац.-визв. повстання 1637 р. Наприкін. трав. 1637 р. у Правобережній Україні вибухнуло повстання під проводом П. Павлюка (Бута) проти пол. панування. Незабаром повстання охопило і Лівобережну Україну, де діяли повстанські загони на чолі з полковниками К. Скиданом і С. Биховцем. На придушення повстання пол. уряд кинув значні військ. сили (у т. ч. частини угор. і нім. найманців; всього бл. 16 тис. чол.) під командуванням польового гетьмана М. Потоцького. Вирішальний бій відбувся 6.12.1637 р. біля с. Кумейки. В ході бою пол. в-ськам вдалося оточити повстанців. Збудувавши нашвидкоруч табір, козаки цілий день відбивали атаки пол. кінноти, яку підтримувала піхота і артилерія. Увечері П. Павлюк і К. Скидан з невеликими силами вийшли з табору і відступили до Чигирина, де сподівалися з'єднатися з ін. повстанськими загонами та поповнити запаси пороху. Осн. повстанські сили на чолі з Д. Гунею продовжували вести бій до пізньої ночі. На світанку 7.12 повстанці почали відступати до Черкас, а потім — до Боровиці (тепер село Чигирин. р-ну Черкаської обл.), де об'єдналися із загоном Павлюка. 10.12.1637 р. під Боровицею розпочався новий бій з пол. в-ськами. Не маючи змоги силою зломити опір повстанців, М. Потоцький запропонував розпочати переговори. Під час переговорів П. Павлюка, а також ін. керівників повстання (В. Томиленка, Г. Лихого) було по-зрадницьки схоплено і відправлено до Варшави, де їх незабаром і стратили. Д. Гуня і К. Скидан з частиною в-ськ відступили на Запорожжя. Незважаючи на поразку повстання, боротьба проти пол. загарбників навесні 1638 р. розгорнулася з новою силою (див. Острянина повстання 1638 р.).

КУНИЦЬКИЙ Степан (р. н. невід.—1684) — гетьман козаків у Правобережній Україні. Служив у гетьмана П. Дорошенка. У 1683 р. призначений Яном II Собеським гетьманом правобережних козаків. Проводив колонізацію розорених воєн. діями під час гетьманування П. Дорошенка і Ю. Хмельницького земель у Правобережній Україні. Розпочав відбудову старих козацьких міст — Корсуня, Богуслава, Мошнів. У кін. 1683 р. на чолі козацького загону здійснив похід у Півд. Молдову. Успішно діяв в р-ні Бендер і Акермана. У 1684 р. убитий козаками у Могилеві-Подільському.

КУРАКІН Борис Іванович (1676—1727) — князь, сподвижник Петра І, дипломат. Учасник Азов. походів 1695—96 і Півн. війни 1700—21 рр. Командував Семенів. полком у Полт. битві. Посол у Великобританії, Голландії, Ганновері, Франції.

КУРЕМСА (Куруміші, Хуруміші) — монголо-тат. темник, третій син Урдуя, внук хана Джучі, засновника Білої Орди. У 1252—54 рр. здійснив похід на укр. землі (Пониззя і Півд. Волинь), що входили до складу Галицько-Волин. князівства, але зазнав поразки від Данила Романовича Галицького та його синів Лева і Шварна. Був намісником (баскаком) Золотої Орди у Правобережній Україні. У 1258 р. (за ін. даними, 1260) замінений золотоординським темником Бурундаєм.

КУРІННИЙ ОТАМАН (курінний) — 1) у Запорозькій Січі (16—18 ст.) виборна службова особа, яка очолювала військ.-адмін. одиницю — курінь. Обирався на курінній козацькій раді строком на рік. Всього було 38 К. о. К. о. забезпечував курінь боєприпасами, харчами, паливом, відповідав за збереження грошей і майна козаків у курінній скарбниці, включав новоприбулих до козацьких списків (компутів), вирішував деякі судові справи у воєн. час. К. о. йшли у бій на чолі своїх куренів, даючи приклад хоробрості й відваги для козаків; 2) у Гетьманщині в 17—18 ст. очолював найвищу адмін.-терит. ланку — курінь. Керував військ., організаційними і адмін. справами. Підпорядковувався сотенному правлінню. Призначався сотенною або полковою адміністрацією; 3) в Армії УНР 1917—21 рр.— звання старшинського складу.

КУРІНЬ — 1) споруда з деревини, яку запорожці використовували як житло. Мала видовжену форму вгору (вигляд спереду певною мірою нагадував трикутник). У довжину і ширину розміри залежали переважно від кількості мешканців; 2) терит.-адмін. і військ. одиниця на Запорозькій Січі, яка могла об'єднувати кілька сотень козаків на чолі з обраним ними курінним отаманом. Кількість К. не була сталою. Так, Нова Січ складалася з 38 К.; 3) складова частина сотні (від 10 до 40 козаків) в адмін.-терит. системі Гетьманщини сер. 17 — 18 ст.; 4) бойова одиниця в складі 10—15 осіб в укр. ЗС під час Нац.-визв. війни сер. 17 ст.; 5) бойова одиниця в УГА (1919—20), з яких складалися з'єднання — бригада, корпус.

КУРІНЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ — одна з найдійовіших військ. частин Армії УНР під час укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. Сформований у груд. 1917 — січ. 1918 рр. з стрільців і старшин Галицько-Буковин. куреня січових стрільців. Визначну роль у створенні куреня відіграли укр. старшини Є. Коновалець, Р. Дашкевич, В. Кучабський, І. Чмола, О. Думін та ін. До складу куреня входило 2 піхот. сотні, запасна сотня, кулеметна сотня та гармат. батарея. Особовий склад частини нараховував бл. 600 бійців. 6.01.1917 р. командантом куреня став Є. Коновалець, а начальником штабу — А. Мельник. Для вирішення найважливіших воєн.-політ. питань у курені було створено дорадчий орган — Стрілец. раду. У січ.— лют. 1918 р. К. с. с. вів кровопролитні бої проти більшовицьких в-ськ під командуванням

М. Муравйова у Лівобережній Україні, на підступах до Києва і в самому місті. 23.01.1918 р. сотня Р. Сушка виступила на Полтавщину. Загін січовиків на чолі з О. Думіним зайняв позиції біля Трипілля, а решта куреня під командуванням І. Рогульського обороняла півн. околиці Києва. 20—22.01.1918 р. сотня Р. Сушка спільно з Гайдамацьким кошем Слобід. України (під командуванням С. Петлюри) брала участь у придушенні виступу пробільшовицьки налаштованої частини робітників заводу «Арсенал». Відділ К. с. с. забезпечував охорону уряду УНР, який у лют. 1918 р. був змушений залишити Київ і тимчасово виїхати на Волинь. На поч. берез. 1918 р. К. с. с., кіш Слобід. України і окремий Запорозький загін витіснили з Києва більшовицькі в-ська. 10.03.1918 р. К. с. с., що значно збільшив свій кількісний склад за рахунок добровольців, було розгорнуто у полк січових стрільців.

КУРІНЬ СМЕРТІ — 1) добровільні військ. формування у 1917 р. в Україні, які створювалися для боротьби проти більшовиків; 2) назва повстанського загону під командуванням Є. Ангела, який діяв проти більшовицьких і білогвар. в-ськ у 1918—19 рр. на Чернігівщині.

КУРМАНОВИЧ Віктор (1876—1945) — укр. військ. діяч, генерал-четар УГА. Н. у с. Вільшаниці на Золочівщині (тепер Львів. обл.) у родині священика. В роки Першої світової війни командував полком на італ. ф-нті. В кін. 1918 — на поч. 1919 р. К.— командир групи «Північ» УГА, яка відзначилася успішними бойовими діями на укр.-пол. ф-нті. Згодом очолював перший корпус УГА. В лют.— черв. 1919 р.— начальник штабу начальної команди УГА. З 9.06.1919 р.— член ради уповноважених Диктатора ЗО УНР—ЗУНР як головноуповноважений з військ. справ ЗО УНР. У лип. 1919 р., після переходу УГА за Збруч, К. був призначений заступником начальника (генерал-квартирмейстером) штабу головного отамана об'єднаних укр. армій. Незабаром в еміграції, жив у Австрії. З 1933 р.— член ОУН, очолював разом з М. Капустянським референтуру з військ. справ ПУН в УВО—ОУН у Данцигу. Займався перевишколом колишніх старшин УГА у станиці. У квіт. 1945 р. заарештований рад. спецслужбами у Відні. Помер у тюрмі в Одесі.

КУРСЬКА БИТВА 1943 р.— оборонна (5—11.07) та наступальна (12.07—5.08) операції Великої Вітчизняної війни, проведені Рад. армією в р-ні Курського виступу — одна з вирішальних битв Другої світової війни. Ця битва та вихід рад. в-ськ на Дніпро завершили корінний перелом у ході війни.

КУРСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (12.07—5.08) — контрнаступ рад. в-ськ у ході Курської битви 1943 р. У ньому взяли участь в-ська лівого крила Зах. (генерал-полковник В. Соколовський), Брян. (генерал-полковник М. Попов), а з 15.07 і правого крила Центрального (генерал армії К. Рокоссовський) ф-нтів на орлов. напрямку; Воронезького (генерал армії М. Ватутін) та Степового (генерал-полковник І. Конєв) ф-нтів — з 3.08 у взаємодії з Півд.-Зах. (генерал армії Р. Малиновський) ф-нтом на бєлгород.-харк. напрямку. Завершилася повним розгромом нім.-фаш. в-ськ.

КУРСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (5—11.07) — операція рад. в-ськ у ході Курської битви 1943 р. з метою зірвати наступ нім.-фаш. в-ськ в р-ні Курського виступу зі сторони Орла — в-ськами Центрального (генерал армії К. Рокоссовський), з р-ну Белгорода — в-ськами Воронезького (генерал армії М. Ватутін) ф-нтів. У тилу нім.-фаш. в-ськ були розгорнуті в-ська Степового ф-нту (генерал-полковник І. Конев). В основу організації оборони була покладена ідея глибокого ешелонування бойових порядків в-ськ і оборонних позицій. Оборона готувалась передовсім як протитанк., однак організовувалась і сильна протиповітр. оборона. У ході оборонних битв ворог був знекровлений. Були створені передумови для переходу рад. в-ськ у контрнаступ.

КУРУКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1625 р.— договір, укладений 26.10 в урочищі Медвежі Лозки біля Курукового озера (поблизу суч. Кременчука) між пол. коронним гетьманом С. Конецпольським та гетьманом М. Дорошенком під час повстання під керівництвом М. Жмайла 1625 р. За К. д. козацький реєстр збільшувався до 6 тис. чол. Встановлювалася платня в сумі 60 тис. злотих на в-сько, а осібно — старшині. Реєстровим козакам дозволялося обирати гетьмана, але затверджував його король. Правами користувалися лише реєстрові козаки. Козаки, які залишилися поза реєстром (бл. 40 тис. чол.), повинні були повернутися під владу панів. Всім учасникам повстання оголошувалася амністія. Козакам заборонялось вступати в зносини з іноземними державами та здійснювати військ. походи проти них. Умови К. д. не задовольнили осн. масу козацтва. Нереєстрове козацтво не визнавало К. д. і продовжувало боротьбу.

КУРЯХ Михайло (1895— р. см. невід.) — підполковник Армії УНР. У 1917 р.— організатор полку ім. гетьмана І. Мазепи в Саратові, пізніше 1-го Укр. корпусу. Один з організаторів артилерії військ. формування січових стрільців. У берез.— квіт. 1918 р.— помічник командира гармат. дивізіону 1-го полку січових стрільців. У 1919 р.— командир 1-го гармат. полку гармат. бригади корпусу січових стрільців, 28-го гармат. полку 10-ї гармат. бригади групи січових стрільців, член Стрілец. ради. Емігрував до США.

КУТУЗОВ Михайло Іларионович (1745—1813) — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (1812). Учень О. Суворова. Учасник рос.-тур. воєн II пол. 18 ст., відзначився при штурмі Ізмаїла (1790). У рос.-австр.-фр. війну 1805 р. командував рос. в-ськами в Австрії. У рос.-тур. війну 1806—12 рр. головнокомандувач Молд. армії (1811—12), здобув перемоги під Рущуком і Слободзеєю, уклав Бухарест. мирний договір (1812). У Вітчизняну війну 1812 р.— головнокомандувач рос. армії (із серп.), що розгромила армію Наполеона. У січ. 1813 р. армія під командуванням К. вступила в межі Зах. Європи. Помер у м. Бунцлау (тепер м. Болеславець, Польща). Похований в Казанському соборі (Петербург, Рос. Федерація).

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ — одне з відгалужень Чорного шляху, яким у 16 — I пол. 18 ст. користувалися крим. і ногайські татари для розбійницьких

нападів на Поділля і західноукр. землі. Починався від верхів'їв р. Інгул (тепер поблизу м. Вознесенська Миколаїв. обл.), перетинав Півд. Буг і йшов у зах. напрямку на м. Бар (тепер Вінницька обл.). Біля Тернополя К. ш. з'єднувався з Чорним шляхом.

КУЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774 р.— угода між урядами Росії й Туреччини про припинення війни (1768—74), підписана 10.07 у с. Кучук-Кайнарджі (Болгарія). Передбачала поширення влади рос. імператора на південноукр. землі між Дніпром і Півд. Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале та Азов, що забезпечило для Росії вільне мореплавство на Чорному морі. За останньою також визнавався протекторат над Молдовою та Валахією, а Крим. ханство стало незалежним від Туреччини.

КУЩ Віктор (1878—1942) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Симферополі. Закінчив Одес. піхот. військ. школу, Академію Ген. штабу в Петербурзі. Учасник Першої світової війни 1914—18 рр., полковник рос. армії. В укр. збройних силах з 1917 р. — командир стрілецьких частин, булавний старшина Запорозького корпусу. У 1918—19 рр. на більшовицькому та денікінському ф-нтах. З верес. 1920 р.— начальник операт. відділу генштабу Армії УНР. Після поразки нац.-визв. змагань 1917—21 рр. перебував у таборах інтернованих частин у Тарнові, згодом у Каліші. Після ліквідації таборів у 1924 р. став співзасновником укр. станиці в Каліші, членом і головою її управи. Був співорганізатором Укр. воєн.-іст. т-ва в Польщі, головним редактором його друкованого органу — журналу «Табор» (видавався 1923—26 у Каліші, 1927—39 у Варшаві). Автор великої кількості статей з питань воєн. історії, стратегії, тактики суч. армій. Останні роки життя К.— член головної управи Укр. центрального комітету. Помер і похований у Варшаві.

КУЯВІЯ (Куябія, Куяба) — держ. утворення у східнослов'ян. племен 8—9 ст. Згадується у працях араб. і перс. географів 9—10 ст. поряд з Артанією (Ортанією) і Славією. Більшість істориків вважає К. політ. об'єднанням слов'ян. племен у Придніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ).

Л

ЛАВРИНЕНКОВ Володимир Дмитрович (1919—88) — двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944), генерал-полковник авіації (1971). У Велику Вітчизняну війну у винищувальній авіації, командир ескадрильї і полку; здійснив 134 повітр. бої, збив особисто 35 і в групі 11 літаків. Відзначився при визволенні Криму і Севастополя (1944).

ЛАГОДА Андрій (р. н. і см. невід.) — козацький діяч I пол. 17 ст. У 1629 р. разом із С. Сосимовичем як делегати В-ська Запорозького брали участь у роботі церковного собору у Києві, який розглядав можливість досягнення порозуміння між прихильниками греко-католицької та православної церков (завершився безрезультатно). У 1637 р.— полковник канів., а після затвердження Ординації у 1638 р.— сотник Канів. полку.

ЛАЗУТЧИК — особа, яка, діючи таємно або під фальшивим прикриттям, збирає чи намагається зібрати відомості в р-ні дій однієї з воюючих сторін з наміром повідомити їх супротивній стороні (Додаток до 4-ї Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопут. війни 1907). Захоплений супротивною стороною під час збирання таких відомостей, Л. не має права на статус військовополоненого. Л. може бути притягнений до кримінал. відповідальності як шпигун.

ЛАНДВЕР (нім. Landwehr) — категорія військовозобов'язаних запасу 2-ї черги і створювані з них при мобілізації другочергові військ. формування в Пруссії, Німеччині, Австро-Угорщині й ін. державах у 19 — на поч. 20 ст.

ЛАНКА (у військ. справі) — 1) підрозділ (3—4 літаки) в авіації; кілька ланок складають ескадрилью; 2) підрозділ катерів (2—3 катера) у ВМС.

ЛАСИ Петро Петрович (1678—1751) — генерал-фельдмаршал (1736). За походженням ірландець. З 1700 р. на рос. службі, учасник Півн. війни 1700—21 рр. У рос.-тур. війну 1735—39 рр. командував армією, з якою у 1737—38 рр. двічі наступав на Крим по Арабат. косі і розбив турків. Успішно командував рос. армією в рос.-швед. війні 1741—43 рр.

ЛАЩЕНКО Петро Миколайович (1910—92) — командувач в-ськ Прикарп. військ. округу (1964—68), генерал армії (1968), Герой Рад. Союзу (1943). Н. 6.12.1910 р. у с. Тур'я (тепер Щорського р-ну Черніг. обл.). З 1930 р. у

Червоній армії. Закінчив Владивостокську піхот. школу (1933), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1940), Військ. академію Ген. штабу (1951). З 1933 р.— командир взводу, роти, помічник начальника штабу полку. Після навчання в академії ім. М. В. Фрунзе — помічник начальника, начальник операт. відділу штабу стрілец. корпусу (Одес. військ. округ). Під час Великої Вітчизняної війни на штабній роботі в штабах 35-го стрілец. корпусу (Півд. ф-нт), 49-ї армії (Зах. ф-нт), 60-ї армії на Воронезькому і Центральному ф-нтах. З серп. 1943 р.— командир 322-ї стрілец. дивізії, яка брала участь у Курській битві, у Черніг., Київ. і Житомирсько-Бердичів. наступальних операціях. У 1945—49 рр.— начальник Орлов., а потім Рязан. піхот. училищ. Пізніше працював у штабі Групи рад. в-ськ у Німеччині, командував механізованою дивізією і стрілец. корпусом. З 1957 р.— командувач армії, у 1959—64 рр.— перший заступник командувача в-ськ Київ. і Прикарп. військ. округів. З лип. 1964 р.— командувач в-ськ Прикарп. військ. округу. З груд. 1968 р.— перший заступник головнокомандувача Сухопут. в-ськ. З черв. 1976 р.— військ. інспектор-радник групи ген. інспекторів Міністерства оборони. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, орденами Суворова і Богдана Хмельницького 2-го ступеня, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР», медалями, а також іноземними орденами. Помер 21.04.1992 р. Похований у Москві.

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ (бл. 1225 — бл. 1300) — галицький князь, другий син Данила Романовича. На поч. 50-х рр. 13 ст. організував відсіч нападу тат. загонів під керівництвом Куремси на півд. прикордоння Галицько-Волин. князівства. Здійснив спільно з татарами невдалі походи на землі литовців і ятвягів, а в 1283 р. підкорив частину Угорщини.

ЛЕВ ЮРІЙОВИЧ (Лев II) (р. н. невід.— бл. 1323) — галицько-волин. князь (1308—23, за ін. даними 1315—23), син князя Юрія Львовича. Правив спільно з братом Андрієм. Підтримував тісні екон. і політ. зв'язки з Польщею і Тевтон. орденом. Л. Ю. та його брат тривалий час воювали з монголо-татарами і Литвою. В 1323 р. під час одного з військ. походів (на думку одних дослідників — проти лит. в-ськ, ін.— монголо-татар) Л. Ю. і Андрій Юрійович загинули. Після їх смерті припинила існування династія Романовичів. Боярство запросило на галицько-волин. престол мазовецького князя Юрія-Болеслава Тройденовича (див. Юрій II Болеслав), сина сестри Лева і Андрія Юрійовичів Марії.

ЛЕВИЦЬКИЙ Омелян (1875—1917) — укр. політ. і військ. діяч. Н. у м. Коломиї на Станіславівщині (тепер Ів.-Франк. обл.). За фахом — юрист. У 1907—12 рр. працював адвокатом у Турці, згодом — у Долині. Належав до Укр. нац.-демократичної партії, входив до керівного органу організації народного комітету. З серп. 1914 р. брав активну участь в організації Легіону УСС. В 1914—15 рр. Л. командував четою, сотнею УСС. Відзначився в боях над Стрипою і Серетом у верес. 1915 р. В груд. 1916 р. призначений командантом гуцульської сотні УСС, яка брала участь у боях біля Курлибаби на Закарпатті. В одному з боїв Л. загинув.

ЛЕГІОН (лат. legio) — осн. організаційна і такт. одиниця в армії Стародав. Риму (4,5—10 тис. чол.). Складався з манипул і турм, а з сер. 1 ст. до н. е.— з когорт. Назву «Л.» у 16—19 ст. мали різні військ. формування у Франції, Великобританії, Німеччині, Росії.

ЛЕГІОН УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ — укр. підпільна націоналістична організація, створена весною 1930 р. у Чернівцях. Осн. завданням організації була боротьба проти рум. окупаційного режиму за об'єднання Буковини в єдиній соборній незалежній Укр. державі. Організація складалася з добре законспірованих осередків, до складу яких входило по 3—5 чол. Очолював організацію О. Зибачинський. У 1932 р. на буковин. землях було організовано групу «Месники України» (керівники Д. Квітковський та І. Григорович), яка організаційно була підпорядкована ЛУР. У 1934 р. ЛУР встановила контакти з проводом укр. націоналістів і незабаром стала базою для розгортання структури ОУН на півд.-зах. укр. землях. Крайовим провідником ОУН на Буковині, в Бессарабії і Мармарощині був призначений О. Зибачинський.

ЛЕЙТЕНАНТ (фр. lieutenant) — військ. звання молодшого офіцер. складу в багатьох державах. З'явилося у Франції в 15 ст., де так називали офіцера, що заміщав свого начальника. З II пол. 17 ст. у Франції й ін. європ. державах — чин в армії і на флоті. Збереглося в суч. ЗС України.

ЛЕЛЮШЕНКО Дмитро Данилович (1901—87) — генерал армії (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945). У рад.-фінлянд. війну — командир танк. бригади. У Велику Вітчизняну війну командувач ряду армій, з 1944 р.— танк. армії, які відзначилися при визволенні Донбасу, Кам'янця-Подільського, Львова. З 1956 р. командувач військ. округів.

ЛЕСНЯК Омелян (1882—1953) — укр. військ. діяч, отаман УГА. Н. у с. Стецеве Снятин. повіту на Станіславівщині (за ін. даними — у Городенці, тепер населений пункт Терноп. обл.). В роки Першої світової війни 1914—18 рр.— капітан австр. армії. З берез. 1916 р.— у складі Легіону УСС. У верес. 1916 р. командував першим куренем УСС, який вів кровопролитні бої проти рос. в-ськ в р-ні Лисоні. 30.09.1916 р. потрапив у полон, де і перебував до 1918 р. Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. служив в УГА. В 1919 р. призначений комендантом Золочів. військ. округи, пізніше — комендант 3-ї бригади УГА. В листоп. 1919 р. Л. за дорученням Начальної команди УГА вів переговори з представниками Добровольчої армії генерала А. Денікіна про умови перемир'я. Після завершення нац.-визв. змагань 1917—21 рр. жив в еміграції у Чехословаччині і Австрії. У 1946 р. схоплений співробітниками НКВС СРСР. Подальша доля невідома. За деякими даними, згодом, вийшовши з ув'язнення, повернувся у Відень, де і помер.

ЛЕШКО ЧОРНИЙ (бл. 1242—88) — князь краків. і сандомир. Володів Средненським князівством. В 1279 р. після смерті Болеслава Сором'ливого отримав у спадщину Краків. і Сандомир. князівства. Вів тривалу боротьбу з галицько-волин. князем Левом Даниловичем за краків. престол на користь Болеслава Мазовецького.

ЛЕЩИНСЬКИЙ Станіслав (1677—1766) — король Польщі (1704—11, 1733—34). Н. у м. Львові. У 1699 р.— воєвода познан. 12.07.1704 р. Л. за підтримки швед. короля Карла XII, в-сько якого в той час знаходилось у Польщі, був обраний пол. королем. У 1703—08 рр. вів таємні переговори з гетьманом І. Мазепою про об'єднання України, Польщі і Литви у федеративну державу на засадах Гадяцького договору 1658 р. Уклав угоду з гетьманом про спільну боротьбу проти Моск. царства. Після поразки швед.-укр. в-ськ у Полт. битві 1709 р. Л. був змушений виїхати до Франції (його дочка Марія в 1725 р. стала дружиною фр. короля Людовика XV). Весною 1711 р. вислав пол. в-ська під командуванням Й. Потоцького на допомогу гетьману П. Орлику, який зробив спробу звільнити Гетьманщину з-під моск. влади. 12.09.1733 р. за підтримки Франції вдруге став пол. королем. Під час війни за пол. корону 1733—35 рр. (між Росією, Австрією і Саксонією — з одної сторони, та в-ськами Л. і Франції — з другої) Л. був розбитий і за умовами Віден. миру 1738 р. (прелімінарний з 3.10.1735) змушений остаточно відмовитися від претензій на пол. престол на користь Августа III. Повернувся у Францію, де отримав у володіння герцогство Лотарінгію і князівство Бар. Помер і похований у Люневілі (Франція). Автор книги «Вільний голос, що забезпечує свободу» (1733), в якій виступив за проведення реформ з метою зміцнення Речі Посполитої.

ЛЄЄБ (Leeb) Вільгельм Йозеф фон (1876—1956) — нім. генерал-фельдмаршал (1940). У Другій світовій війні командував групою армій «Ц» у Франції і групою армій «Північ» на рад.-нім. ф-нті (до 1942).

ЛИЗОГУБ Федір Андрійович (1862—1928) — громадський і держ. діяч. У 1901—15 рр.— голова Полт. губернської земської управи. З 1915 р.— член ради для заведення земського самоврядування при царському наміснику на Кавказі. У 1917 р. завідувач відділу закорд. підданих Міністерства закорд. справ Росії. У трав.— лист. 1918 р.— голова ради міністрів Укр. держави. Одночасно, у трав.— лип. 1918 р.— міністр внутр. справ. Сенатор Заг. зібрання Держ. Сенату. Помер в еміграції в Югославії.

ЛИНЕВИЧІ — козацько-старшинський рід на Чернігівщині 18—19 ст. Найвідоміші представники: **Карпо Л.** (р. н. невід.— бл. 1735) — сотник Черніг. полку (1718—34). Підписав Коломацькі петиції 1723 р.; **Микола Петрович Л.** (1839—1908) — військ. діяч, генерал-ад'ютант рос. армії (з 1905). З 1855 р. перебував на військ. службі. Брав участь в рос.-тур. війні 1877—78 рр. З 1895 р. командував військ. частинами на Далекому Сході. З 1903 р.— командувач в-ськ Приамур. військ. округу і генерал-губернатор Приамур'я. Під час рос.-япон. війни 1904—05 рр.— командувач Манджур. армії, з берез. 1905 р.— головнокомандувач рос. ЗС на Далекому Сході. В лют. 1906 р. усунений з посади.

ЛИСЯНСЬКИЙ ПОЛК — терит.-адмін. і військ. одиниця на Правобережній Україні, що існувала на початковому етапі Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Відокремився від Корсун. полку. Л. п. очолювали полковники Демко Якимович (1648), Височан Семен (1652).

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Лівобережжя) — загальноприйнятий іст.-геогр. термін, який визначає територію України, що простяглася на лівому березі Дніпра.

В сер. 17 ст. стала частиною укр. козацької держави, яка у 1654 р. на правах автономії увійшла до складу Росії. Офіційно виділилася внаслідок Андрусів. перемир'я 1667 р. між Польщею та Московією. Охоплювала суч. Черніг., Полт., зах. р-ни Сум., лівобережні частини Київ. та Черкаської, півн. регіон Дніпропетр. обл. В політ.-адмін. відношенні до Л. У. тяжів Київ з невеликою (до 3-х верст) навколишньою територією на Правобережжі. Пізніше щодо Л. У. застосовувалися назви: Малоросія, Малорос. край, а також Гетьманщина (напівофіційно). Після ліквідації царатом ін-ту гетьманства (1764), автономного сусп.-політ. устрою (1781) і козацьких полків (1783) Л. У. була перетворена у 1796 р. на Малорос. губернію (в складі Київ., Новгород-Сівер. та Черніг. намісництв).

ЛІГА УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ЛУН) — укр. націоналістична організація, створена 12.11.1925 р. на з'їзді представників Укр. нац. об'єднання і Союзу визволення України у Празі. Членами ЛУН у більшості були вихідці з Наддніпрян. України. Головою ЛУН було обрано М. Сціборського. Організація підтримувала ідею нац.-визв. боротьби, виразником якої вважали С. Петлюру. Восени 1925 р. виступила з ініціативою створення Всеукр. нац.-політ. об'єднання, до складу якого увійшли б усі політ. партії, що відстоювали ідею держ. незалежності України. 17—18.03.1928 р. на з'їзді ЛУН було створено керівний орган організації — Ген. раду (М. Сціборський — голова, Ю. Руденко — ген. секретар). Найбільші осередки ЛУН знаходились у Подебрадах, Празі, Парижі, Люксембурзі. У 1927 р. ЛУН видавала журнал «Державна нація».

ЛІГНАУ Олександр Олександрович (1859—1923) — військ. діяч, генерал-майор ген. штабу рос. армії. Родом із нім. колоністів Херсонщини. У 1917 р. начальник штабу 7-го Сибір. корпусу. За доби УЦР — отаман 11-ї пішої дивізії. За доби Гетьманату — товариш (заступник) військ. міністра, а з жовт. 1918 р.— командувач 7-го (Харк.) корпусу Армії Укр. держави. Після повалення Гетьманату перейшов до Добровольчої армії. Помер в еміграції в Болгарії.

ЛІКВІДАЦІЯ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ — повне усунення протиріч між сторонами на етапі вирішення конфлікту, у т. ч. шляхом подальшого нарощування запобіжних дій, що включають пряму участь військ. формувань.

ЛІНІЙНА ТАКТИКА — теорія і практика підготовки і ведення бою в лінійних бойових порядках при рівномірному розподілі в-ськ (сил флоту) по ф-нту; існувала в 17—18 ст. у всіх європ. арміях. До кін. 18 ст. замінена тактикою колон і розсипного строю, у ВМФ — маневреною тактикою.

ЛІНІЙНІ ВІЙСЬКА — 1) частини, підрозділи важкої (лінійної) піхоти і кавалерії, що складали в 18—19 ст. основу зімкнутих лінійних бойових порядків; 2) в-ська в рос. армії, що охороняли прикорд. укріплені лінії і держ. кордон.

ЛІНІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ — лінія на геогр. картах та (умовно) на поверхні Землі, проведена відповідно до міжнар. угод про кордони або на підставі законів країн. Визначає суверенітет держави на сухопут. територію, водну поверхню і мор. дно, а також на повітр. простір та надра Землі. Зміни накреслених Л. д. к. на

картах і в позначеннях їх на місцевості не допускаються без двосторонньої згоди сусідніх держав. Терит. води (терит. море) держави згідно з Конвенцією ООН по мор. праву 1982 р. позначаються на картах як лінія зовн. межі терит. вод, а також як вихідні лінії для відліку цієї межі, встановленого відповідно до внутр. законодавства та існуючих норм міжнар. права.

ЛІТАК ВЕРТИКАЛЬНОГО (СКОРОЧЕНОГО) ЗЛЬОТУ ТА ПОСАДКИ — здатний здійснювати зліт (посадку) без (після короткого) попереднього розбігу (пробігу). Для створення підйомної сили в режимі вертикального (скороченого) зльоту і посадки до досягнення еволютивної швидкості можуть використовуватись: підйомні реактивні двигуни, турбовентиляторні установки, установки з відхиленням вектора тяги; поворотне крило з встановленими на ньому двигунами.

ЛІТАК-МІШЕНЬ — безпілотний літак, що використовується як повітр. мішень при навчальній стрільбі зенітної артилерії, пусках зенітних та авіац. ракет. У якості Л.-м. застосовуються спец. розроблені або переобладнані застарілі літаки одно- або багаторазового використання. Спец. Л.-м. можуть виконувати маневри у просторі. Для застосування Л.-м. необхідно мати ряд допоміжних засобів, які у комплексі створюють окрему мішень.

ЛІТАК РАДІОЛОКАЦІЙНОГО ДОЗОРУ ТА НАВЕДЕННЯ — призначається для огляду повітр. простору, виявлення ЛА пр-ка, оповіщення командування та наведення засобів ППО, а також своїх ЛА на повітр. та наземні об'єкти (цілі) пр-ка. Основа його обладнання — багатофункціональна РЛС, яка забезпечує огляд повітр. простору, наземної (мор.) поверхні.

ЛІТАКО-ВИЛІТ (вертольото-виліт) — розрахункова одиниця для встановлення тривалості бойової діяльності авіації, т. зв. бойового напруження літаків (вертольотів), підрозділів, частин та з'єднань на визначений період (день, добу, місяць) або для планування їх дій у бою (операції). При плануванні льотний ресурс може також обчислюватись в ескадрильних, полкових, дивізійних та корпусних вилітах.

ЛІТАЛЬНІ АПАРАТИ (ЛА) — техн. пристрій для польотів в атмосфері Землі або в косм. просторі. Розрізнюють ЛА: легші повітря (повітроплавальні), важчі повітря (авіац., косм., авіац.-косм. та ракети). ЛА поділяються також на пілотовані та безпілотні, на одно- та багаторазового використання, за призначенням — на науководослідницькій, нар.-госп. та військ. До повітроплавальних ЛА відносяться аеростати та дирижаблі. Авіац. ЛА поділяються на крилаті (літаки, планери) та гвинтокрилі (вертольоти, автожири); ракети — на балистичні та крилаті. До косм. ЛА відносяться навколоземні орбітальні та міжпланетні косм. апарати, міжпланетні автоматичні станції. Авіац.-косм. апарати поєднують ознаки авіац. та косм. апаратів.

ЛОЗУНГ (нім. Lozung) — 1) заклик, що в короткій формі виражає керівну ідею, завдання, вимогу; 2) до 20 ст.— умовне секретне слово, що вживалося при сторожовій охороні в-ськ.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ — обмеження масштабу та недопущення поширення воєн. конфлікту за межі певного р-ну (регіону) за допомогою політ. або воєн. заходів.

ЛОКАЛЬНА ВІЙНА (від лат. localis — місцевий) — війна, що охоплює відносно невелике число держав і обмежений геогр. р-н.

ЛУЧНИКИ — у стародав. період і в середні віки піші й кінні воїни, озброєні луками.

ЛЬВІВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ — створений у трав. 1944 р. на Зах. Україні. Управління округу дислокувалося в м. Рівне (черв.— лип. 1944), а потім у м. Львові (серп. 1944 — черв. 1946). До складу округу входили спочатку Волин., Ровен., Терноп., Чернівецька, Львів., Дрогобицька, Станіслав. і Житомир. обл. Після сформування Прикарп. військ. округу (лип. 1945) Л. в. о. став охоплювати території Волин., Дрогобицької, Житомир., Львів. і Ровен. обл. У трав. 1946 р. Л. в. о. було включено до складу Прикарп. військ. округу. Командуючі в-ськ Л. в. о.: генерал-лейтенант І. Смирнов (1944—45), генерал-полковник М. Попов (1945—46).

ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (13.07—29.08) — бойові дії в-ськ 1-го Укр. ф-нту (маршал Рад. Союзу І. Конєв) в роки Великої Вітчизняної війни. Мета — визволити зах. обл. України і півд.-сх. частини Польщі. В-ськам ф-нту протистояло нім.-фаш. угруповання армій «Півн. Україна» (Й. Гарпе). Операція почалась діями розвід. загонів і передових батальйонів. На першому етапі Л.-С. о. (13—27.07) рад. в-ська прорвали оборону супр-ника на рава-руськ. і львів. напрямках, оточили і знищили до 8 дивізій супр-ника півд.-західніше м. Броди, форсували р. Сян, визволили міста Рава-Руська, Перемишль, Львів і Станіслав, просунувшись на головному напрямку на 200—220 км. На другому етапі (28.07—29.08) в-ська ф-нту, перенісши головний удар з львівсько-перемишл. на сандомир. напрямок, форсували р. Вісла і створили сандомир. плацдарм. В-ська лівого крила ф-нту, які вийшли до Карпат, 8.08 були передані в склад 4-го Укр. ф-нту. У результаті Л.-С. о. рад. в-ська завдали нищівної поразки групі армій «Півн. Україна», визволили від нім.-фаш. загарбників зах. обл. України і півд.-сх. р-ни Польщі. Л.-С. о.— повчальний приклад проведення стратег. операції в-ськами одного ф-нту.

ЛЬОТНА ПІДГОТОВКА — 1) навчання льотного складу пілотуванню, літаководінню, груповій злітаності. У військ. авіації Л. п. включає також навчання бойовому застосуванню ЛА та льотно-такт. підготовку. Метою Л. п. є удосконалення льотної та бойової майстерності екіпажів та підтримка високої бойової готовності авіац. частин; 2) рівень навченості льотчика (льотного складу) у пілотуванні, літаководінні, злітаності. Залежно від рівня Л. п. льотному складу присвоюється відповідний клас кваліфікації.

ЛЬОТНИЙ ЕШЕЛОН — бойові, навч.-бойові літаки (вертольоти) та особовий склад, що перелітають на новий аеродром при перебазуванні авіац. підрозділів, частин та з'єднань (на відміну від наземного ешелону, який складається з підрозділів забезпечення та ін. і переміщується автомоб. або залізничним транспортом). Переліт може здійснюватись з виконанням або без виконання бойового завдання.

ЛЬОТНИЙ РЕСУРС — кількість літако-вильотів (вертольото-вильотів), вильотів авіац. підрозділу (частини, з'єднання), яка встановлена для виконання бойо-

вого завдання. Л. р. визначається залежно від змісту завдання, бойового складу підрозділу (частини, з'єднання), їх бойових можливостей ураження об'єктів (цілей) пр-ника, бойового напруження та підготовки льотного складу, а також наявності пального, боєприпасів та ін. мат. засобів.

ЛЬОТНИЙ СКЛАД — частина особового складу в авіації, що має спец. підготовку та безпосередньо бере участь в польотах на самольотах, вертольотах та ін. ЛА в якості членів екіпажу. В Україні до Л. с. належать: льотчики, штурмани, бортінженери, борттехніки, повітр. стрільці, стрільці-радисти, радисти.

ЛЬОТНО-МЕТОДИЧНА ПІДГОТОВКА — 1) складова командирської підготовки, яка спрямована на підвищення майстерності льотчиків-командирів, льотчиків-інструкторів (інспекторів) у навчанні льотного складу пілотуванню, літаководінню, груповій злітаності, бойовому застосуванню ЛА та тактиці ведення бойових дій.; 2) рівень майстерності льотчиків-командирів (інструкторів) у навчанні льотного складу пілотуванню, літаководінню та ін.

ЛЬОТНО-ТАКТИЧНА ПІДГОТОВКА — 1) навчання льотного складу ВПС веденню бойових дій у складі екіпажу, підрозділу, частини в різних умовах бойової обстановки; 2) рівень навченості льотчика (екіпажу, льотного складу) веденню бойових дій.

ЛЬОТНО-ТАКТИЧНЕ НАВЧАННЯ — вища форма льотної підготовки авіац. частин, підрозділів та їх органів управління. У ході Л.-т. н. відпрацьовуються різні бойові завдання в умовах, наближених до бойових; удосконалюються уміння та навички провідних груп командирів підрозділів у плануванні бойових дій (ударів) та управлінні групами літаків у бою; освоюються прийоми такт. та вогневої взаємодії з підрозділами (частинами) свого та ін. родів авіації, а також частинами (з'єднаннями) ін. видів ЗС.

ЛЬОТНО-ТАКТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ (ЛТХ) — комплекс показників ЛА, які визначають можливості його бойового застосування. Розподіляються на льотні (швидкість, межа висоти, дальність, тривалість польоту, час набору висоти, довжина розбігу та пробігу й ін.), експлуатаційні (рівень технологічності ЛА, тобто пристосованості його щодо техн. обслуговування, підготовки до польоту та ремонту у випадках відмов або бойових пошкоджень) та бойової живучості (стійкість ЛА щодо уражуваності). ЛТХ включають також осн. такт. характеристики систем ЛА (озброєння, прицільних, навігац. та ін.)

ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ — населення країни, зайняте у сусп. виробництві та на військ. службі, а також контингент, який можна додатково залучити до цих галузей.

ЛЯДУНКА (пол. ladunek) — в армії сумка для пістолетних патронів у кавалеристів. Носилася через плечі на перев'язі. У гвард. офіцерів була у якості приналежності парадної форми.

М

МАГОМЕД VI ВАХІДЕДДІН (р. н. і см. невід.) — тур. султан (1918—22). За М. VI Туреччина спільно з ін. країнами Четверного союзу 19.01(1.02).1918 р. визнала незалежність УНР і 27.01(9.02).1918 р. уклала з УНР Брест-Литовський мир 1918 р. 22.08.1918 р. дипломатичний представник уряду М. VI В. у Відні Гусейн Гільні Паша вручив укр. послу в Австрії ратифікаційні грамоти. В період правління М. VI В. в Туреччині діяли укр. дипломатичні місії на чолі з М. Суковкіним (представник Укр. держави) та О. Лотоцьким (представник УНР періоду Директорії УНР). У Києві представниками Туреччини були посол Ахмед Мухтар-бей і ген. консул Ферід-бей.

МАЗЕПА Іван Степанович (бл. 1640—1709) — гетьман Лівобережної України (з 1687). Н. у с. Мазепинцях поблизу Білої Церкви в родині укр. шляхтича. Активний учасник міжстаршинських усобиць в Україні ІІ пол. 17 ст. На поч. 18 ст. встановив зв'язки з пол. королем С. Лещинським, незабаром зі швед. королем Карлом XII. Розраховуючи на в-ська останнього, спробував відокремити Гетьманщину від Рос. держави (кін. 1708). Однак після поразки в Полт. битві 27.06.1709 р. змушений був тікати зі своїми нечисленними прихильниками в межі тур. володінь. Помер у с. Варниці поблизу Бендер. Похований у церкві св. Юрія у м. Галаці (Румунія).

МАЗЕПА Ісаак Прохорович (1884—1952) — громадський, політ. і держ. діяч, вчений-агроном. Н. у м. Новгороді-Сіверському. Брав активну участь у студентському русі в Петербурзі. Один із лідерів УСДРП. У 1911—17 рр. працював як фахівець у галузі хліборобства. У 1917 р. земський діяч на Катеринославщині. У 1919 р. член Трудового конгресу України, секретар ЦК УСДРП. У квіт.— серп. 1919 р. міністр внутр. справ УНР. У серп. 1919 — трав. 1920 рр. голова Ради народних міністрів УНР та одночасно міністр внутр. справ. Учасник 1-го Зимового походу. У трав.— черв. 1920 р. міністр земельних справ УНР. З 1920 р. в еміграції. З 1923 р. у Чехословаччині, а з 1945 р. у Німеччині. Викладав в Укр. господарчій академії, лектор, з 1927 р. доцент, а з 1946 р. професор. Один із організаторів

і перший голова виконкому Укр. нац. ради. Автор численних фундаментальних досліджень з історії Укр. революції та громадянської війни, а також спогадів.

МАЗЕПИНСЬКИЙ МІЛІТАРНИЙ КУРС — перша укр. таємна напіввійськ. організація. Виникла в 1912 р. у Львові. Видавала підручники з військ. питань укр. мовою. Провідними членами М. м. к. були І. Чмола, В. Кучабський, Ф. Черник та ін.

МАЇВСЬКИЙ Дмитро (псевд. Майченко, Тарас, Косар, П. Дума та ін.) (1914—45) — укр. військ. і політ. діяч. Н. у с. Реклинець Жовківського повіту на Львівщині. Навчався в Сокальській гімназії. З юнацьких літ брав участь у нац.-визв. боротьбі проти пол. окупаційного режиму в Зах. Україні. Член ОУН. Напередодні Другої світової війни 1939—45 рр. очолював повітовий провід ОУН Жовківщини, пізніше обласний провідник ОУН на Холмщині (1939—40). На поч. рад.-нім. війни 1941—45 рр. М. було призначено референтом Крайового проводу ОУН на ЗУЗ, осн. завданням якого була координація дій Похідних груп ОУН. У 1941—42 рр.— заступник крайового провідника ОУН у Києві, в 1942—45 рр. член Проводу ОУН. У 1941—43 рр. М. займався пропагандистською роботою в різних регіонах України, редагував підпільні видання «Ідея і Чин» (1942, 1944—45), «За самостійність України», «Молода Україна». 13.05.1943 р. М. разом з Р. Шухевичем і З. Матлою увійшов до Бюро Проводу ОУН, обраний заступником голови Бюро. Був одним з ініціаторів створення АБН та УГВР. Восени 1945 р. М. разом з генералом Д. Грицаєм отримав від УГВР та командування УПА доручення зустрітися з членами Бюро Проводу (С. Бандерою, Я. Стецьком та ін.), які перебували за кордоном, для узгодження дій всіх частин руху опору. В груд. 1945 р. при переході чесько-нім. кордону М. разом з Д. Грицаєм потрапили у засідку чеської поліції. Під час короткої сутички М. застрелився, а Д. Грицай був схоплений і згодом страчений у Празькій тюрмі (за ін. даними, покінчив життя самогубством).

МАЙНО ВІЙСЬКОВЕ — держ. майно, закріплене за військ. частинами, закладами, установами та організаціями ЗС України. Відповідно до Закону України «Про правовий режим майна у ЗСУ» (1999) до М. в. належать будинки, споруди, всі види озброєння, бойова та ін. техніка, боєприпаси, паливо-мастильні матеріали, продовольство, техн., аеродинамічне, шкіперське майно тощо.

МАЙОР (від лат. major — великий, старший) — військ. офіцер. звання в збройних силах багатьох держав, у т. ч. України. Вперше чин майора з'явився в 16 ст. в Іспанії і нім. державах.

МАЙСТРЕНКО Олексій (Лях, Олекса Ляшок) (р. н. і см. невід.) — запорозький козак, керівник загону гайдамаків під час народного повстання у Правобережній Україні 1750 р. На поч. трав. розгромив військ. табір пол. шляхти в Корсуні. Здійснив похід через Смілу, Таганчу, Ржищів, Ходорів і деякі ін. міста Київ. воєводства. По дорозі руйнував шляхетські маєтки, грабував орендарів. У Ржищівській фортеці очолювані ним гайдамаки захопили 2 гармати, мортиру, гаківницю, багато

шабель і боєприпасів. У серп. загін М. зазнав поразки в бою з царським каральним в-ськом. Було заарештовано понад 50 повстанців, але М. пощастило втекти. Подальша доля невідома.

МАКАРЕНКО Андрій (1885—1963) — громадський, політ. і держ. діяч. Родом з Полтавщини. Служив в управлінні Півд.-Зах. залізниць у Києві. У 1917 р. один з організаторів та голова Всеукр. спілки залізничників. У 1918 р. директор департаменту міністерства шляхів Укр. держави. Один зі співорганізаторів повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Член Директорії УНР. З 1919 р. в еміграції в Австрії, Чехословаччині, США.

МАКАРОВ Степан Осипович (1848—1904) — флотоводець, океанограф, віце-адмірал (1896). Н. у Миколаєві в сім'ї офіцера. Керівник 2 навколосвітніх плавань (у 1886—89 на «Витязі» і 1894—96). Висунув ідею і керував будівництвом криголама «Єрмак», на якому здійснив арктичні плавання в 1899 і 1901 рр. Розробив тактику броненосного флоту. Досліджував проблеми непотоплюваності й живучості кораблів. На поч. рос.-япон. війни командував Тихоокеанською ескадрою в Порт-Артурі. Загинув на броненосці «Петропавловськ», що підірвався на міні.

МАКУХ Василь (1921—68) — укр. правозахисник. Н. у Карові Сокальського р-ну Львів. обл. З 1944 р. перебував в УПА, служив у військ. розвідці. В лют. 1946 р. під час одного з боїв був поранений і схоплений НКВС. Незабаром засуджений до 10 років концтаборів і 5 років заслання. Після звільнення вимушений оселитися в Дніпропетровську. Брав участь в укр. правозахисному русі 1960-х рр. 5.11.1968 р. М. на знак протесту проти комуністичної тоталітарної системи, колоніального становища України і політики русифікації та агресії СРСР проти Чехословаччини здійснив акт самоспалення на Хрещатику в Києві.

МАЛ (р. н. невід.— 946; за ін. даними, 947) — князь древлян. Очолив Древлянське повстання 945 р. За повідомленням «Повісті минулих літ» древляни після вбивства князя Ігоря запропонували княгині Ользі вийти заміж за М. Під час придушення повстання древлян в-ськами княгині Ольги та взяття Іскоростеня М. загинув.

МАЛАШЕВИЧ Іван Олексійович (р. н. невід.— 1737) — кошовий отаман у 1714—37 рр. Олешківської Січі і Нової Січі. Виступав за повернення запорожців з території Крим. ханства на Запорожжя. У берез. 1734 р. запорожці повернулись під гетьманську владу і заснували Нову Січ на р. Підпільна. Під час переговорів з рос. урядом про умови повернення М. рішуче відстоював військ.-політ. та терит. права Запорожжя. Помер під час походу запорожців на Очаків.

МАЛИНОВСЬКИЙ Родіон Якович (1898—1967) — маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1958). Н. у м. Одесі в сім'ї робітника. У Велику Вітчизняну війну командувач в-ськ ряду армій, Півд., Півд.-Зах., 3-го і 2-го Укр. ф-нтів. Улітку 1945 р. командувач в-ськ Забайкал. ф-нту при розгромі япон. Квантунської армії. У 1947—56 рр. головнокомандувач в-ськ Далекого Сходу і командувач в-ськ. Далекосх. військ. округу. У 1956—57 рр. головнокомандувач Сухопут. військ. З 1957 р. міністр оборони СРСР.

МАЛОРОСІЯ (Малоросійський край) — офіційна назва переважно Правобережної й Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду Росії після 1654 р. Походить від терміна «Мала Русь», який зустрічається вже у документах 14 ст. для позначення Галицько-Волин. землі, а дещо пізніше Наддніпрянщини. З 1654 по 1917 р. термін «Малоросія» входив до титулу рос. царів («Великия и Малыя Руси...»). Від часу підписання урядами Рос. держави і Речі Посполитої Андрусів. перемир'я 1667 р. до кінця 18 ст. М. називалось головним чином Лівобережжя з Києвом і невеликою територією навколо нього. М. як іст.-геогр. поняття застосовувалося у рос. та частково укр. історіографії 18 — поч. 20 ст. У суч. вітчизняній іст. науці цей термін практично не вживається.

МАМОНТОВ (правильніше Мамантов) Костянтин Костянтинович (1869—1920) — генерал-лейтенант (1919). У громадянську війну на боці білих, командир кінного корпусу в «Збройних силах Півдня Росії», організатор рейду по тилах Червоної армії на Півд. ф-нті (1919).

МАНЕВР (фр. manoeuvre, від лат. manu operor — працюю руками) — організоване пересування в-ськ (сил) у ході воєн. дій на новий напрямок (рубіж, у р-н). За масштабом розрізняють стратег., операт. і такт. М.

МАНЕВР АВІАЦІЇ — організоване переміщення авіації в ході бойових дій для утворення необхідного угруповання, що відповідає поставленому завданню. М. а. може виконуватися з метою: зайняття вигідного положення щодо пр-ника; перенесення ударів авіації на ін. об'єкти (р-ни, напрямки); зосередження зусиль на головному напрямку або перенесення на ін.; збільшення глибини впливу на в-ська та об'єкти пр-ника, а також для виходу з-під його удару з метою збереження сил та боєздатності авіації. М. а. може виконуватися: зі зміною аеродромів базування; без зміни аеродромів, шляхом перенесення зусиль за рахунок використання радіуса дії літаків; перенацілюванням авіац. з'єднань і частин, що перебувають у польоті.

МАНЕВР ПОВІТРЯНОЇ ЦІЛІ — зміна параметрів польоту (напрямку, висоти, швидкості) повітр. цілі для зменшення ймовірності її ураження засобами пр-ника. Розрізнюють протизенітний, противинищувальний, протиракет. маневри.

МАНЕВРИ — 1) великі двосторонні навчання в-ськ (сил флоту, авіації); вища форма підготовки в-ськ, командирів і штабів з'єднань і об'єднань. Проводяться в умовах, близьких до бойових; 2) пересування локомотивів і вагонів по станційних коліях.

МАНЕВРУВАННЯ ЛІТАЛЬНОГО АПАРАТУ — зміна одного або кількох параметрів польоту ЛА (напрямку, висоти, швидкості) для зайняття вигідної позиції щодо атаки цілі, а також для зміни взаємного розташування ЛА або їх груп.

МАНШТЕЙН Ерих фон Левински (Lewinski) (1887—1973) — нім. генерал-фельдмаршал (1942). У Другу світову війну на рад.-нім. ф-нті командир корпусу, командувач 11-ї армії при захопленні Криму, у 1942—44 рр. груп армій «Дон» і «Південь». 1945 р. засуджений брит. військ. трибуналом до 18 років ув'язнення, але в 1953 р. звільнений.

МАРИНОВИЧ Микола (1861—1944) — укр. військ. діяч. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. полковник австр. армії, з 1918 р.— полковник УГА. М. керував бойовими операціями укр. частин під час Листопадового повстання 1918 р. у Львові. Закатований рад. партизанами в Галичині.

МАРКІТАНТИ (нім. Marketender, від італ. mercatante — торговець) — дрібні торговці, що супроводжували в-ська в походах у європ. арміях. Діяльність маркітантів регламентувалася військ. статутами. Існували до поч. 20 ст.

МАРОДЕРСТВО (від. фр. maraudeur — грабіжник) — приховане або відкрите викрадання на полі бою речей у вбитих і поранених, вчинене військовослужбовцями, що належать до особового складу власних ЗС держави або союзних в-ськ, або до армії пр-ника, або цив. особами. М. вважається і викрадання речей у поранених під час евакуації їх до тилових р-нів. Історично М.— атрибут більшості агресивних воєн. дій у різні епохи.

МАРУСЯК Дмитро (р. н. і см. невід.) — один з ватажків карп. опришківства поч. 19 ст. Н. у с. Космач (нині Богородчанський р-н Ів.-Франк. обл.) у бідняцькій родині. З дитинства служив у наймах: пас вівці, корчував ліс. Потрапивши до опришків, незабаром очолив їх загін. З ним він напав на свого колишнього господаря І. Бойка в с. Яблиньці й помстився за кривди. Успішно діяв у Галичині та Угорщині. За народними переказами відзначався чесністю і справедливістю. Ймовірно, був схоплений і певний час перебував з кількома ін. опришками у в'язниці в Кутах, але спромігся 1814 р. втекти. В місцевій пресі М. було оголошено в розшук. Після того, за деякими даними, продовжував нападати на маетки можновладців і багатіїв. Зокрема, в 1817 р. М. ще активно діяв. Потім, щоб урятуватися від переслідування влади, «вийшов» «за кордон», «пропав безвісти». М. став героєм багатьох іст. пісень і оповідань. На підставі деяких з них І. Франко написав драму «Кам'яна душа».

МАРШ (фр. marche) — у військ. справі — організоване пересування в-ськ у колонах на трансп. засобах, бойових машинах чи у пішому порядку. В-ська на марші за добу можуть подолати: автомоб. колони 400 км, змішані (танки, автомашини та ін.) 300 км, пішим порядком чи на лижах 30—50 км.

МАРШАЛ (фр. marechal) — 1) придворне звання в середньовічній Франції (до 16 ст.); 2) вище військ. звання в рос. армії, а також в арміях ряду країн (у Франції з 16 ст.); у деяких арміях (у т. ч. у рос.) званню маршала відповідав чин генерал-фельдмаршала; 3) у Польщі — звання деяких цив. посадових осіб: маршал сейму, віце-маршал сейму.

МАРШАЛЛ Джордж Кетлетт (1880—1959) — амер. генерал армії (1944). У 1939—45 рр. начальник штабу армії США, у 1947—49 рр. держ. секретар США, у 1950—51 рр. міністр оборони. Ініціатор «плану Маршалла». Нобелівська премія миру (1953).

МАРШАЛОК — одна з найвищих держ. посад у Польщі і Великому князівстві Лит. з 14 ст. Великий М. коронний (у Литві — земський) і його заступник М. придворний керували офіційними церемоніями при королівському чи великокнязівсь-

кому дворі, виконували певні судові функції тощо. Символом влади М. була палиця. Згодом М. називався голова сейму, сеймику, трибуналу тощо. В Україні у кін. 18—19 ст. М. (або маршалом) інколи називали місцевого (губернського чи повітового) предводителя дворянства.

МАРШАЛЬСЬКИЙ ЖЕЗЛ — у деяких країнах знак відзнаки, символ влади і звання маршала (фельдмаршала).

МАРШОВИЙ ПІДРОЗДІЛ — військ. підрозділ (рота, батальйон), що направляється з запасних частин на ф-нт для поповнення частин діючої армії.

МАРШРУТ ПОЛЬОТУ — проекція лінії руху літака (вертольота) на земну поверхню. Вибирається (встановлюється) з урахуванням точного виходу ЛА на ціль або в заданий пункт, за умови забезпечення орієнтування екіпажу, потайності та безпеки польоту над територією пр-ка, досягнення раптовості та точності заходу на ціль і відходу від неї.

МАСКУВАННЯ — 1) зміна вигляду за допомогою маски чи ін. засобів; 2) комплекс заходів, спрямованих на приховування своїх в-ськ від спостереження супр-ника чи введення його в оману; 3) у переносному значенні — поведінка людини, що ховає від оточення свої дійсні погляди, вчинки.

МАСШТАБ ВОЄННОЇ ЗАГРОЗИ — показник, який характеризує територію поширення загрози та склад залучених до конфлікту сторін. Можливий поділ на обмежену, локальну, регіональну та глобальну воєн. загрозу.

МАТВЄЄВ Артамон Сергійович (1625—82) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат, боярин (з 1674). У трав. 1653 р. разом з І. Фоміним вів переговори з укр. урядом, згодом у складі моск. посольства брав участь у Переясл. раді 1654 р. У 1655 р. М. командував стрільцями, які спільно з укр. армією здійснили похід під Кам'янець-Подільський і Львів. У берез. 1669 р. М. разом з Г. Ромодановським і Богдановим був присутній при обранні гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного та укладенні Глухів. статей 1669 р. З 1669 р. очолював Малорос. приказ, з 1671 р. керував також Посольським приказом. Відігравав головну роль у формуванні моск. політики щодо Гетьманщини.

МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ — встановлений законом спосіб держ.-правового впливу на осіб, винних у заподіянні мат. шкоди державі. Різновид майнової відповідальності. Притягнення до М. в. в. не звільняє винну особу від дисц., адмін. чи кримінал. відповідальності. Військовослужбовці та призвані на збори військовозобов'язані несуть мат. відповідальність за наявності: заподіяння прямої дійсної шкоди; протиправної їх поведінки; причинного зв'язку між протиправною поведінкою і настанням шкоди; вини у заподіянні шкоди. Відшкодуванню підлягає пряма дійсна шкода, заподіяна розкраданням, пошкодженням, втратою чи незаконним використанням військ. майна, погіршенням або зменшенням його цінності. Згідно з Положенням про мат. відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі (затвердженим ВР України 23.06.1995), є такі види М. в. в.: обмежена, повна та підвищена.

МАТРОС (нідерл. matroos) — військ. звання у ВМФ (ВМС); відповідає званню рядового (солдата) в ін. видах збройних сил. У торг. флоті матрос — службовець у складі суднової команди.

МАТРОСОВ Олександр Матвійович (1924—43) — Герой Рад. Союзу (1943, посмертно), рядовий гвард. стрілец. полку. Н. у м. Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). 23.02.1943 р. у бою за с. Чорнушки (Псковська обл., РФ) закрив тілом амбразуру кулеметного дзоту гітлерівців, що перешкоджав просуванню підрозділу.

МАТЧАК Михайло (1895—1958) — громадський і політ. діяч, публіцист, видавець. З 1914 р. хорунжий Легіону УСС. У берез.— квіт. 1918 р. помічник начальника штабу 1-го полку січових стрільців. У жовт. 1918 — груд. 1919 р.— ад'ютант полковника Є. Коновальця, персональний референт при штабі Корпусу січових стрільців, голова інспекторського відділу штабу Корпусу січових стрільців, член Стрілец. ради. Один із засновників УВО. У 1921 р. один з обвинувачених у процесі про замах на Ю. Пілсудського. У 1928—30 рр. член Головного секретаріату УСРП і посол до пол. сейму від УСРП. У 1941—45 рр. член управи спілки Укр. видавництва. Автор публікації «Початки Січових стрільців» (1936). У 1947 р. заарештований у Відні, помер на засланні в Потьмі.

МАХНО Нестор Іванович (1888—1934) — укр. повстанський отаман, один з лідерів анархістського руху в Україні. Н. у с. Гуляй-Поле Катериносл. губернії (тепер Запорізька обл.). Деякий час навчався у гуляйпільській початковій школі. В 1906 р. став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів», що діяла на Катеринославщині. В 1906—08 рр. М. за участь в експропріаційних акціях кілька разів заарештовувався поліцією. У берез. 1910 р. Одес. військ.-окружний суд засудив М. до смертної кари, яка незабаром була замінена довічною каторгою. У 1911—17 рр. М. ув'язнений у Бутирській тюрмі в Москві. Після Лютневої революції 1917 р. у Росії М. повернувся на Катеринославщину, де розгорнув активну діяльність як політик і військ. діяч. Став одним з ініціаторів заснування Сел. спілки, очолював місцеву раду робітничих і сел. депутатів та профспілку деревообробників та металістів. Створена М. місцева адміністрація провела розподіл маєтностей великих землевласників серед селянства, примусила місцевих підприємців значно підняти заробітну плату робітникам. У кін. 1917 — на поч. 1918 р. М. сформував «сел. вільні батальйони», які розпочали боротьбу проти козачих частин з Півд.-Зах. і Рум. ф-нтів, які намагалися через територію України пробитись на Дон і приєднатись до в-ськ генерала О. Каледіна. Наступ у берез. 1918 р. нім.-австр. в-ськ (після укладення Брест-Литовського миру 1918 р.) примусив М. виїхати з України. Деякий час перебував у Таганрозі, Ростові-на-Дону, Царицині, Астрахані, Саратові і Москві. Влітку 1918 р. М. знову повернувся в Україну, де, організувавши невеликий повстанський загін, розпочав боротьбу проти влади гетьмана П. Скоропадського. В сер. груд. 1918 р. уклав угоду з керівництвом Директорії УНР, яка виявилася нетривалою. В груд. 1918 р. загони М. перейшли на бік більшовиків і захопили разом

з червоноармійцями Катеринослав. Проте вже 31.12.1918 р. частини Армії УНР під командуванням Самокиша визволили місто. З поч. січ. 1919 р. М. розпочав боротьбу проти денікінців, в-ськ Директорії УНР та Антанти. Очолював бригаду в 1-й Задніпр. дивізії (командувач П. Дибенко), до складу якої входила частина отамана М. Григор'єва. Ідейне обґрунтування махновського руху в 1918—20 рр. здійснювала укр. анархістська організація «Набат» (створена в 1918), що висунула лозунг проведення «третьої соціальної революції». М., перебуваючи під впливом ідей анархізму, виступав проти будь-якої форми влади (ідея «вільних рад» та «безвладної держави»), за забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. М. в умовах протиборства 2 сильних противників в Україні намагався стати «третьою силою» поряд з Директорією і більшовиками. Спроба більшовицьких органів влади втілити «політику воєн. комунізму», проводити продрозкладку, насильно створити перші колективні господарства та комітети бідноти викликала опір серед укр. селянства і привела до антибільшовицьких настроїв у махновських в-ськах. У черв. 1919 р. М., об'єднавшись із армією М. Григор'єва, відкрито виступив проти рад. влади. На поч. верес. 1919 р. М. завершив переформування своїх загонів, які було перейменовано в «Революційну повстанську армію України» (махновців) (налічувала бл. 80 тис. бійців). З літа 1918 р. М. вів переговори з С. Петлюрою про спільну боротьбу проти більшовицької влади та денікінців в Україні, що завершились укладенням 20.09.1919 р. у Жмеринці договору між командуванням Армії УНР і махновцями. Протягом верес.— жовт. 1919 р. в-ська М. вели бої проти А. Денікіна, знищуючи окремі частини та руйнуючи тилові комунікації. Повстанські загони зайняли Катеринослав, Гуляй-Поле, Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь, Мелітополь, Бердянськ. Проти М. денікінське командування було вимушене кинути кращі сили на чолі з генералом Я. Слащовим і отаманом А. Шкуро. У кін. 1919 — на поч. 1920 р. проти повстанців були стягнуті великі сили рад. в-ськ під командуванням Й. Якіра. Частини РСЧА не тільки вели бойові дії з загонами М., а й проводили жорстокі каральні операції проти місцевого населення, що співчувало махновцям. М. відповідав знищенням окремих червоноармійських підрозділів, ліквідацією комнезамів і місцевих органів більшовицької влади. Під час наступу в-ськ П. Врангеля у верес.— жовт. 1920 р. М. знову пішов на зближення з більшовиками і 2.10.1920 р. уклав у Старобільську військ.-політ. угоду з командуванням Півд. ф-нту (командувач М. Фрунзе). В ході Перекопсько-Чонгарської операції Червоної армії махновські загони першими форсували Сиваш. Відразу після розгрому в-ськ Врангеля рад. командування, порушуючи підписану угоду, розпочало рішучу ліквідацію частин М. З кін. листоп. 1920 до серп. 1921 р. М. вів виснажливу і запеклу боротьбу проти більшовицької влади, здійснивши ряд повстанських походів по Азов. узбережжю на Дон і у Поволжя. 28.08.1921 р. М. разом із 77 бійцями перейшов кордон з Румунією. Деякий час жив у Бухаресті, згодом у Варшаві. У верес. 1923 р. М. був заарештований пол. владою. Під час судового процесу в груд. 1923 р. був звинуваче-

ний у веденні переговорів з рад. дипломатичними представниками, на яких обговорювалися питання про можливість підняття повстання в Зах. Україні з наступним приєднанням цієї території до УСРР. У кін. 1923 р. М. був «за неясністю доказів» звільнений. М. із сім'єю спочатку оселився в Торуні, згодом у Данцигу (тепер Гданськ, Польща), де постійно перебував під наглядом поліції. У квіт. 1925 р. переїхав до Парижа, де жив у Венсені. М. підтримував активні зв'язки з міжнар. анархістським рухом, друкувався в «Анархическом веснике», «Деле труда». Помер у Парижі. Урну з прахом М. замуровано в стіні комунарів на кладовищі Пер-Лашез.

МЕДВЕДЄВ Дмитро Миколайович (1898—1954) — командир великих партизанських загонів у Смолен., Орловській, Могилев., Ровен. і Львів. обл. під час Великої Вітчизняної війни, письменник, Герой Рад. Союзу (1944), полковник. У роки громадянської війни працював в органах ВЧК, потім ОДПУ—НКВС, воював з армією Н. Махна.

МЕДВІДЬ Іван (р. н. і см. невід.) — один з керівників гайдамацького руху в 30-х рр. 18 ст. у Правобережній Україні. Учасник гайдамацького повстання під проводом Верлана. Навесні 1736 р. створений М. у Чорному лісі поблизу р. Цибульник гайдамацький загін зайняв і деякий час володів Чигирином (тепер Черкаська обл.). Восени 1736 р. гайдамаки М. спільно з гайдамацьким загоном І. Жили, М. Гриви, Харка, Рудя, Іваниці здобули в Київ. воєводстві укріплені замки в Наволочі (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) і Погребищі (тепер Вінницька обл.) та зруйнували кілька навколишніх шляхетських маетків. Після 1737 р. доля невідома.

МЕЖЛАУК Валерій Іванович (1893—1938) — народний комісар військ. справ УСРР (1919). Н. у Харкові. Закінчив іст.-філол. (1914) і юрид. (1917) ф-ти Харк. ун-ту. З 1907 р. займався революційною діяльністю. У 1917 р. член Харк. комітету РСДРП(б), Ради робітничих і солдатських депутатів, Військ.-революційного комітету, губернського штабу по боротьбі з контрреволюцією. Один з організаторів Червоної гвардії в Україні. У 1918—20 рр. нарком фінансів Донецько-Криворізької рад. республіки, член Донецько-Криворізького обкому РКП(б) і Надзвичайного штабу оборони, губернський військ. комісар, член РВР 5, 10, 14, 2-ї армій і Півд. ф-нту. Протягом 29.01—16.02.1919 р. народний комісар військ. справ України, потім заступник наркома. Брав участь у бойових діях проти в-ськ М. Григор'єва і А. Денікіна. Після громадянської війни на держ. і господарській роботі: заступник голови РНК СРСР, голова Держплану СРСР (1937). У 1938 р. заарештований і 29.07 того ж року розстріляний. Реабілітований.

МЕЗАМИР (Межамир Ідарич) (р. н. і см. невід.) — князь антів. Бл. 550-х рр. вів війни з аварами. Потрапив до них у полон, де був страчений.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (26.09—5.11) — в-ськ Півд. (з 20.10 — 4-го Укр.) ф-нту (командувач — генерал армії Ф. Толбухін) у роки Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити 6-ту нім.-фаш. армію на межі р. Молочна, визволити Півн. Таврію і вийти до низин Дніпра. Рад.

в-ська просунулися на 50—320 км і, вийшовши до Дніпра та крим. перешийків, створили умови для визволення Криму і пд Правобережної України.

МЕНШИКОВ Олександр Данилович (1673—1729) — рос. держ. і військ. діяч, генералісимус (1727). Учасник Азов. походів 1695—96 рр. і воєначальник у Півн. війні 1700—21 рр.

МЕНШИКОВ Олександр Сергійович (1787—1869) — ясновельможний князь, адмірал (1833), почесний член Петербурзької АН (1831) і Рос. академії (1835). Правнук О. Д. Меншикова. З 1827 р. начальник Мор. штабу і член Комітету міністрів. У Крим. війну 1853—56 рр. головнокомандувач сухопут. і мор. сил у Криму. За невдачі у війні зміщений з посади.

МЕРЕЦКОВ Кирило Опанасович (1897—1968) — маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1940). Учасник громадянської війни в Іспанії (1936—37). У рад.-фінлянд. війну командувач армії. Із серп. 1940 р. начальник Ген. штабу, із січ. 1941 р. заступник наркома оборони СРСР. У Велику Вітчизняну війну командувач в-ськ ряду армій і ф-нтів.

МИРНЕ (ЦИВІЛЬНЕ) НАСЕЛЕННЯ — частина людей, що перебуває у зоні збройного конфлікту, не належить до збройних сил і не бере участі у «спонтанних масових виступах». М. (ц.) с. не може бути об'єктом нападу.

МИРНЕ СПІВІСНУВАННЯ — тип відносин між державами з різним сусп. ладом, що передбачає відмову від застосування військ. сили як засобу вирішення спірних питань, суворе дотримання суверенітету, рівноправності, терит. недоторканності, невтручання у внутр. справи ін. держав, розвиток між ними екон., культ. та військ.-техн. співробітництва на основі певної рівності та взаємної користі.

МИРОТВОРЧИЙ КОНТИНГЕНТ — військ. підрозділи країни, визначеної рішенням ООН, які оснащені відповідним озброєнням і військ. технікою, що беруть участь у міжнар. миротворчій операції.

МИРОТВОРЧИЙ ПЕРСОНАЛ — окремі військовослужбовці та працівники військ. формувань, держ. органів і установ, які направляються країною для участі в міжнар. миротворчих операціях, але не входять до складу миротворчого контингенту.

МИРОТВОРЧІ НАВЧАННЯ — найбільш ефективна форма підготовки миротворчого контингенту та налагодження взаємодії миротворчих сил.

МИРОТВОРЧІ СИЛИ — сукупність миротворчих контингентів країн, визначених рішенням ООН, призначена для проведення міжнар. миротворчої операції того чи ін. виду.

МИРОТВОРЧІСТЬ — 1) зовнішньополіт. ініціативи окремих держав з підтримання та укріплення міжнар. миру і безпеки; 2) діяльність ООН та регіональних міжнар. організацій з підтримання або встановлення міжнар. миру, їх зусилля для відвернення та припинення збройного протиборства.

МИХАЙЛИЧЕНКО Іван Харламович (1920—82) — двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), полковник (1975). Н. на станції Алмазна (тепер Луган. обл.). У Велику Вітчизняну війну в штурмовій авіації, командир ескадрильї; 179 бойових вильотів. Відзначився при визволенні Донбасу, Корсуня-Шевченківського, Румунії.

МИХАЛОВСЬКИЙ Валеріан Миколайович (1866—1913) — артилерист, генерал-майор (1913). Розробив ряд арт. приладів (для стрільби з закритих позицій і керування вогнем та ін.).

МИХЛИК Василь Ілліч (н. 1922) — двічі Герой Рад. Союзу (1945), полковник (1953). Н. у с. Новодмитрівці (тепер с. Новомихайлівка Миколаїв. обл.). У Велику Вітчизняну війну в штурмовій авіації, командир ескадрильї; 188 бойових вильотів.

МИХНЕВИЧ Микола Петрович (1849—1927) — військ. теоретик та історик, генерал від інфантерії (1910). Професор (з 1892) і в 1904—07 рр. начальник Академії Ген. штабу, у 1911—17 рр. начальник Головного штабу. З 1918 р. у Червоній армії. Праці зі стратегії й історії військ. мистецтва.

МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА — стан міжнар. відносин, за якого забезпечуються нормальна життєдіяльність світового співт-ва, стабільний розвиток і співробітництво народів і країн за умов надійної захищеності життєво важливих інтересів кожного з них від зовн. агресії, міжнар. тероризму чи ін. форм збройного насильства.

МІЖНАРОДНА МИРОТВОРЧА ОПЕРАЦІЯ — комплекс заходів, які проводяться для забезпечення миру миротворчими силами за згодою ворогуючих сторін, надання допомоги, запобігання збройним конфліктам або створення умов для їх врегулювання відповідно до рішень ООН, ОБСЄ та ін. міжнар. організацій.

МІЖНАРОДНЕ ВОЄННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО — організована відповідно до чинного законодавства діяльність органів держ. управління, військ. формувань та оборонно-пром. комплексу щодо встановлення і підтримання зв'язків з відповідними структурами ін. країн з метою створення сприятливих умов для розвитку воєн. потенціалу країни та підтримання міжнар. безпеки; складова зовнішньополіт. діяльності держави.

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО — система юрид. норм і принципів, що застосовуються як у міжнар., так і у внутр. збройних конфліктах, встановлюють взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнар. права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечують захист жертв конфлікту під час цієї боротьби і встановлюють відповідальність за порушення даних норм і принципів. Поняття «М. г. п.» з'явилося порівняно недавно. В правовій літературі, в міжнар. документах ООН широко використовуються терміни «право збройних конфліктів», «право війни». Вперше термін «М. г. п.» був запропонований у 50-х рр. відомим швейцарським юристом Ж. Піке, а згодом увійшов до назви Женев. дипломатичної конференції 1974—77 рр. з питань підтвердження і розвитку М. г. п., що застосовується у період збройних конфліктів. Харак-

терною особливістю М. г. п. є те, що воно поєднує 2 різні концепції, одна з яких має юрид., а друга — екон. характер. Прагнучи до досягнення компромісу між міркуванням воєн. необхідності і вимогами гуманності, М. г. п. містить у собі відповідний етичний елемент, оскільки йдеться про те, щоб пом'якшити вияви насильства шляхом правового обмеження засобів і методів ведення воєн. дій і покладення на воюючі сторони обов'язку щадити осіб, які не беруть або перестали брати участь у воєн. діях. М. г. п. віддзеркалює моральні засади існування людства, які формувались упродовж усього його іст. розвитку. Норми М. г. п., що закріплюють принципи гуманності, мають заг. характер, тобто є обов'язковими для всіх учасників міжнар. співт-ва — держав, індивідів, міжнар. організацій.

МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО — галузь міжнар. публічного права; система принципів і норм, що регулюють співробітництво держав і міжнар. організацій у боротьбі зі злочинністю, передусім з міжнар. злочинами міжнар. характеру. М. к. п. тісно пов'язане з нац. правом. Його метою є захист миру і безпеки, міжнар. правопорядку та забезпечення співробітництва між державами для ефективного судового переслідування злочинів. Предметом М. к. п. є встановлення відповідальності суб'єктів міжнар. права і покарання осіб, винних у вчиненні згаданих злочинів, їх визначення, запобігання їм, розслідування, судовий розгляд, організація відбування покарання, а також відносини, які виникають у результаті вчинення таких злочинів та застосування покарання за їх вчинення. Суттєвою особливістю М. к. п. є комплексний характер. Воно об'єднує мат. норми кримінал., кримінал.-виконавчого права, кримінал.-процесуальні норми, а також ті, які стосуються судоустрою. Значне місце займають норми, що регламентують взаємодію держав у галузі кримінал. юстиції. Початок формування М. к. п. пов'язують зі статутом Міжнар. воєн. трибуналу для суду над головними воєн. злочинцями європ. країн «осі» та статутом Міжнар. воєн. трибуналу для Далекого Сходу, які були створені угодами, укладеними відповідно Великобританією, СРСР, США та Францією у 1945 р. (до них приєдналися ще 19 держав) і Великобританією, СРСР, США, Китаєм, Францією, Австралією, Канадою, Новою Зеландією, Нідерландами, Індією та Філіппінами у 1946 р. ГА ООН 11.12.1946 р. підтвердила принципи міжнар. права, визнані статутом Нюрнберзького трибуналу і відображені у його вироку як загальновизнані. М. к. п. притаманні принципи міжнар. права (зокрема, суверенної рівності держав, їх співробітництва, поважання прав людини, добросовісного виконання зобов'язань), заг. принципи права, головним джерелом яких є Міжнар. пакт про громадянські та політ. права 1966 р. (всі люди рівні перед судом; кожний обвинувачений має право вважатися невинуватим, поки його вина не буде доведена відповідно до права; смертний вирок не повинен виноситися стосовно осіб молодше 18 років і приводитися у виконання стосовно вагітних жінок та ін.), власне принципи М. к. п. (зокрема, невідворотність покарання за вчинення дії, яка за міжнар. правом вважається злочинною;

якщо держава не встановлює покарання за дію, яка міжнар. правом віднесена до категорії злочинів проти миру і людства, то це не є обставиною, що звільняє винну особу від міжнар. кримінал. відповідальності; особистої відповідальності за міжнар. правом; посадове становище особи, яка вчинила злочин за міжнар. правом, не звільняє її від кримінал. відповідальності; відповідальність вищих посадових осіб; виконання особою злочинного наказу свого уряду чи начальника не звільняє її від відповідальності, якщо свідомий вибір був фактично можливий; незастосування строку давності до воєн. дій і воєн. злочинів). Джерелами М. к. п. є договір та звичай, у деяких випадках — рішення міжнар. організацій, заг. принципи права, притаманні осн. внутрідерж. правовим системам, а також принципи міжнар. публічного права. Повне значення мають рішення міжнар. судів (напр., вирок Нюрнберзького трибуналу). Важлива роль у створенні норм М. к. п. належить договорам (конвенціям), яких налічується кілька сотень і які присвячені питанням визначення злочинності певних діянь та їх караності, надання допомоги в розслідуванні і судовому розгляді кримінал. справ, видачі злочинців тощо. Договори бувають універсальними, регіональними (Європ. конвенція про взаємну допомогу в кримінал. справах 1959 р.) або двосторонніми. В них може відображатися міжнар. звичай. Правила міжнар. договорів є обов'язковими і для держав, що не є їх учасницями, як звичаєві норми (напр., схвалена ГА ООН Конвенція про запобігання злочинам геноциду і покарання за нього 1948 р.). Із цього виходила, зокрема, практика Нюрнберзького трибуналу. Прикладом прямого створення норм та ін-тів М. к. п. органом міжнар. організації є застосування Радою безпеки ООН міжнар. трибуналів для колишньої Югославії та Руанди резолюціями від 25.05.1993 р. і 8.11.1994 р. (Міжнар. кримінал. трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнар. гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р.; Міжнар. кримінал. трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та ін. серйозні порушення міжнар. гуманітарного права, вчинені на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та ін. подібні порушення, вчинені на території сусідніх держав у період з 1.01 до 31.12.1994 р.). Статутами цих трибуналів підтверджено, що офіційне становище обвинуваченого, включаючи главу держави чи уряду, не звільняє його від кримінал. відповідальності. Більш того, такі особи несуть відповідальність за невідвернення злочинів підлеглими. Як правило, резолюції міжнар. організацій та їх органів, зокрема ГА ООН, безпосередньо не створюють норм міжнар. права, хоча й є важливою ланкою у процесі їх формування. Так, міжнар. стандарти, розроблені під егідою ООН, прийняті її ГА (напр., типові договори про взаємну допомогу в кримінал. справах, про передачу нагляду над злочинцями, умовно засудженими чи умовно звільненими, осн. принципи поводження з ув'язненими), юридично не є обов'язковими для держав, але використовуються ними у своїй міжнар. практиці та в нац. праві. Норми М. к. п., що належать до категорії норм заг. міжнар. права, мають універсальну сферу дії. Особи, винні у вчиненні таких злочинів (напр., воєн., проти людяності), підлягають переслідуванню (незалежно від місця їх вчинення) будь-якою

державою, а також міжнар. кримінал. судом. Сфера дії конвенційних злочинів, як правило, поширюється лише на держави, які є учасницями договору (конвенції), хоча деякі договори в інтересах посилення боротьби з найтяжчими міжнар. злочинами розширили кримінал. юрисдикцію, зробивши її універсальною (напр., Міжнар. конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.). Відповідальність за порушення норм М. к. п. настає для держав — міжнар.-правова (політ., мат., моральна, причому лише за міжнар. злочини), для індивіда — кримінал.-правова. Норми М. к. п., що регулюють питання відповідальності за злочини міжнар. характеру, реалізуються виключно через застосування відповідних норм внутрідерж. кримінал. права нац. судами, а реалізація норм про відповідальність за міжнар. злочини може мати місце й перед міжнар. судом із застосуванням до винних фізичних осіб М. к. п., про що свідчать Нюрнберзький і Токійський трибунали. У нормах М. к. п. встановлюється злочинність певних діянь, часто й склади злочинів. Вказівки про вид і строк покарання, як правило, містяться у внутрідерж. кримінал. праві, хоча певні положення щодо карності міжнар. злочинів можуть міститись у міжнар.-правових актах. Так, Статут Нюрнберзького трибуналу згадує смертну кару та ін. покарання, які трибунал визнає справедливими, а також конфіскацію у засудженого награбованого майна, а статути міжнар. трибуналів по колишній Югославії та Руанді — тюремне ув'язнення, строки якого судді визначають, керуючись заг. практикою винесення вироків про цей вид покарання у судах Югославії та Руанди, а також повернення будь-якого майна і доходів, одержаних злочинним шляхом, їх законним володільцям. Покарання має бути справедливим (відповідати мірі сусп. небезпеки вчиненого діяння), доцільним (обґрунтованим метою заг. превенції), індивідуалізованим.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЗБРОЙНИХ СИЛ — діяльність Міністерства оборони України та Збройних Сил України, спрямована на встановлення тривалих і стійких зв'язків із відповідними військ. структурами ін. держав та міжнар. організацій із метою подальшого розвитку ЗСУ та досягнення спроможності спільних дій.

МІЖНАРОДНИЙ ВОЄННИЙ ТРИБУНАЛ — міжнар. судовий орган з переслідування і покарання головних воєн. злочинців. М. в. т. для покарання головних воєн. злочинців європ. країн, що боролися на боці фаш. Німеччини, був утворений 8.08.1945 р. за Лондон. угодою між урядами СРСР, США, Великобританії і Франції. М. в. т. для Далекого Сходу був утворений 19.01.1946 р. у результаті переговорів між союзними урядами.

МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД (International Criminal Court), МКС (ICC) — постійно діючий міжнар. судовий орган, уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо осіб, обвинувачуваних у скоєнні особливо тяжких злочинів, які викликають стурбованість міжнар. співт-ва (геноцид, злочини проти людяності, воєн. злочини, злочини агресії, щодо яких не діють строки давності). МКС доповнює нац. системи кримінал. юстиції. Утворений 17.07.1998 р. відповідно

до рішення Дипломатичної конференції під егідою ООН по застосуванню М. к. с. (15.06—17.07.1998, Рим, Італія). Тоді ж було прийнято статут МКС. Відповідно до нього МКС встановлює відносини з ООН через угоду, яка затверджується асамблеєю держав — учасниць статуту та укладається надалі від імені МКС його головою. МКС має міжнар. правосуб'єктність і може здійснювати свої функції та повноваження на території ін. держави — учасниці статуту, а за наявності спец. угоди і на території тієї держави, яка не є учасницею статуту (ст. 4). Крім того, МКС наділений юрисдикцією щодо злочинів проти здійснення ним правосуддя (ст. 70). Статутом передбачено, що МКС здійснюватиме юрисдикцію щодо злочину агресії тільки після прийняття положення стосовно визначення цього злочину та умов здійснення такої юрисдикції, для чого створено робочу групу. Держава, яка стає учасницею статуту, визнає цим юрисдикцію МКС щодо зазначених вище злочинів. МКС здійснює свою юрисдикцію щодо передбачених злочинів, коли ситуація, за якої вчинено один чи кілька злочинів, передана державою-учасницею прокурору МКС або Раді Безпеки ООН, або коли прокурор почав самостійне розслідування відповідно до процедури, передбаченої ст. 15 статуту. До складу суду входять: президія, апеляційне відділення, судове відділення і відділення попереднього провадження, канцелярія прокурора, секретаріат. Суд складається з 18 суддів. Строк їх повноважень — 9 років без наступного переобрання.

МІЖНАРОДНІ ВОДИ (ВІДКРИТЕ МОРЕ) — у міжнар. праві частина Світового океану за межами терит. вод, яка перебуває у спільному та рівному користуванні всіх держав.

МІЛІТАРИЗМ — система сусп. відносин у державі, якій притаманне підпорядкування ідеології, економіки, науки інтересам підготовлення агресії.

МІЛІЦІЙНА АРМІЯ — армія, створювана на основі терит.-міліційної системи.

МІЛІЦІЯ (від лат. militia — військо) — 1) у Росії під час рос.-прусcько-фр. війни 1806—07 рр. ополчення, створене у зв'язку з загрозою вторгнення наполеонівських в-ськ у межі країни; набиралося з держ. і поміщицьких селян, офіцери — із дворян; розпущене після укладення Тильзитського миру. У кін. 19 — на поч. 20 ст. на Кубані й у Дагестані іррегулярні в-ська, призначені для несення поліцейської і конвойної служби; 2) міліція в Україні — система держ. правоохоронних органів з охорони сусп. порядку, захисту прав та інтересів громадян від злочинних та ін. зазіхань.

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ (МО України) — центральний орган виконавчої влади, який забезпечує проведення в життя держ. політики у сфері оборони держави та військ. будівництва, керівництво ЗС України, їх мобілізац. і бойову готовність, підготовку до виконання покладених на них завдань. Завдання, напрями практ. діяльності, повноваження та права МО України визначені Указом Президента України «Про затвердження Положень про МО України та Генеральний штаб ЗС України» від 21.08.1997 р. Осн. завдання МО України: реалізація

держ. політики з питань оборони, військ. будівництва; оцінка воєн.-політ. обстановки, визначення рівня воєн. загрози; безпосереднє керівництво ЗС, підтримання їх у постійній бойовій і мобілізац. готовності; забезпечення оснащення ЗС України озброєнням і військ. технікою; підготовка і розстановка кадрів; розвиток військ. освіти і науки; зміцнення дисципліни, правопорядку та виховання особового складу; здійснення заходів з реалізації соц.-правових гарантій військовослужбовців, членів їх сімей та працівників ЗС; створення умов для цив. і громадського контролю над ЗС. Відповідно до покладених завдань МО України: бере участь у формуванні та реалізації держ. політики у сфері оборони та військ. будівництва, розробці проекту воєн. доктрини, пропозицій та обґрунтувань до актів ВР України, Президента України, КМ України, Ради нац. безпеки і оборони України з питань військ. та військ.-техн. політики держави; подає на розгляд Президента України опрацьовані разом з Ген. штабом, ін. органами виконавчої влади проекти концепції військ. будівництва, держ. програми будівництва і розвитку ЗС України, держ. програми розвитку озброєння та військ. техніки, планів дислокації та розташування ЗС, пропозиції щодо їх заг. структури, чисельності та практ. застосування; подає КМ спільно опрацьовані з відповідними міністерствами, ін. військ. формуваннями проект мобілізац. плану і схеми мобілізац. розгортання ЗС та ін. військ. формувань, план підготовки території держави до оборони, а після затвердження здійснює заходи щодо їх реалізації; оцінює воєн.-політ. обстановку та визначає рівень воєн. загрози; бере участь у формуванні оборонного бюджету, звітує перед КМ про використання виділених коштів; організує нагромадження озброєння і військ. техніки у непорушному запасі, ін. мат. ресурсів у мобілізац. резерві ЗС; здійснює заг. керівництво бойовою, операт., мобілізац., морально-психол. підготовкою ЗС, воєн. наукою та освітою; визначає пріоритети та головні завдання військ. розвідки і забезпечує її діяльність; здійснює функції держ. замовника на розробку, виробництво, постачання, ремонт, знищення й утилізацію озброєння, військ. техніки та майна, виконання робіт і надання послуг для потреб оборони; організовує всебічне забезпечення ЗС продовольством, майном, матеріалами та ін. ресурсами, здійснює військ. перевезення; проводить держ. кадрову політику в ЗС, забезпечує військ., правове, військ.-патріотичне, морально-естетичне виховання особового складу та проведення заходів щодо зміцнення військ. дисципліни і правопорядку у в-ськах (силах); виконує заходи, пов'язані з призовом громадян на військ. службу та їх звільненням у запас, а також з мобілізацією і демобілізацією; забезпечує виконання законодавства щодо екол. безпеки під час діяльності ЗС та підпорядкованих міністерству структур; утворює, реорганізовує та ліквідує у встановленому порядку підприємства, установи, організації, військ. частини і з'єднання, військ. навч. заклади, а також контролює їх діяльність; керує екон. і фінансовою роботою у ЗС; здійснює заходи щодо соц. і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, охорони здоров'я особового складу; бере участь у підготовці міжнар. договорів України, укладає міжнар. договори міжвідомчого характеру і забезпечує їх виконання,

здійснює військ., військ.-техн. співробітництво з військ. органами іноземних держав, забезпечує участь миротворчих контингентів ЗС України у міжнар. миротворчих операціях; здійснює інспектування органів управління, в-ськ (сил), установ і організацій міністерств, стану бойової і мобілізац. готовності ЗС, якості виконання покладених на них завдань; організовує виконання актів законодавства, а також пропонує Президентові України, КМ України заходи щодо їх установлення; здійснює ін. функції, що випливають з покладених на МО України завдань. МО України в процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє з ін. центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами АР Крим, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами ін. держав. МО України несе персональну відповідальність перед Президентом України, КМ України та Радою нац. безпеки і оборони України за виконання покладених на МО завдань і функцій. Відповідно міністр здійснює керівництво міністерством, організовує роботу колегії міністерства і головує на її засіданнях, затверджує штат і положення про структурні підрозділи МО, є розпорядником його коштів, присвоює у встановленому порядку військ. звання та вносить подання про присвоєння звань особам вищого офіцер. складу, представляє військовослужбовців, які найбільше відзначилися, до держ. нагород і президентських відзнак, здійснює ін. повноваження. МО України в межах своїх повноважень на основі актів законодавства видає накази і директиви, організовує і контролює їх виконання. У випадках, передбачених законодавством, рішення МО України є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військ. формуваннями, а також підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами. Пост. КМ України від 24.03.1999 р. конкретизовано окремі питання структури МО України, а також розмежовано повноваження між ним і Ген. штабом ЗС України.

МІННА ВІЙНА — 1) вид бойових дій в-ськ у 18 — на поч. 20 ст., що велися підземно-мінним способом при облозі й обороні міст та ін. укріплених пунктів; 2) бойові дії на морі з використанням мінної зброї. З сер. 20 ст. уживаються поняття «мінназагороджувальні дії» і «протимінне забезпечення».

МІРОШНИК Андрій Атанасович (1890—1964) — військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР. Н. на Дрогобиччині. У 1914—16 рр. командант сотні Легіону УСС, поручник. Під час боїв за м. Лисоня потрапив у рос. полон. Перебував у таборі полонених у Царицині. Наприкін. 1917 р. утік з полону і прибув до Києва. У 1918—19 рр. командир 1-го куреня січових стрільців, начальник штабу 1-го полку січових стрільців, Окремого загону січових стрільців, 1-ї дивізії січових стрільців, Облогового корпусу, помічник командира Корпусу січових стрільців, Групи січових стрільців, член Стрілец. ради. У січ.— квіт. 1919 р. начальник штабу Дієвої армії УНР. З груд. 1919 р. перебував у таборі інтернованих воїнів Армії УНР, невдовзі звільнений. У 1920—21 рр. ревізор військ. місій УНР зі штаб-квартирою в Празі. Один з організаторів УВО. З 1922 р. у Галичині, крайовий командант УВО.

У 1924 р. заарештований пол. адміністрацією і засуджений на 5 років. У 1928 р. звільнений. З 1934 р. член Сеньйорату УВО. У 1938 р. після вбивства Є. Коновальця став головою Проводу укр. націоналістів. В'язень нім. концтаборів. Ініціатор і голова фундації для вшанування пам'яті Є. Коновальця. З 1945 р. жив переважно в Люксембурзі, де й похований.

МІСТА-ГЕРОЇ — міста в колишньому СРСР, які прославилися в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Серед них в Україні Одеса, Севастополь, Київ, Керч.

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873—1924) — політ. і громадський діяч, юрист. Н. у с. Турівка на Київщині. Один із зачинателів самостійницького руху в Україні. Лідер політ. організації «Братство тарасівців». Один із засновників РУП, очолював УНП. Редактор багатьох революційних видань. У 1914 р. мобілізований до царської армії, підпоручик. У 1917 р. працював у Київ. військ. суді. Один з організаторів і голова т-ва «Укр. військ. клуб ім. гетьмана Полуботка». Член УГВК, УЦР. Ініціатор та керівник сформування 1-го укр. полку ім. Б. Хмельницького. Ініціатор повстання полуботківців 18.07.1917 р., що мало на меті проголошення незалежності України. Після невдачі повстання відправлений на Рум. ф-нт. Відстоював ідею необхідності створення регулярного укр. в-ська. У 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. У 1919 р. заарештований більшовиками, згодом виїхав на Кубань. Працював у народній освіті, кооперації. У 1924 р. повернувся до Києва. Покінчив життя самогубством.

МІЧМАН (від англ. midshipman) — військ. звання (чин) у ряді ВМФ (ВМС). У рос. флоті в 1713—32 і 1751—58 рр. унтер-офіцер. звання, у 1732—51 і 1758—1917 рр. перший офіцер. чин, що відповідав чину поручика армії. В укр. ВМС звання мічмана збережено. Звання мічмана носять курсанти старшого курсу військ.-мор. коледжу у Великобританії і військ.-мор. академії в США.

МІШЕНЬ (від тур. nisan — знак) — штучна позначка при тренуваннях і на змаганнях у стрільбі на полігонах, стрільбищах, на морі й у тирах. Мішені є нерухомі, що з'являються, що рухаються; поділяються також на наземні, повітр., мор., спорт., балістичні та ін.

МОБІЛІЗАЦІЙНА ПІДГОТОВКА — комплекс організаційних, політ., екон., фін., соц., правових і спец. заходів, які здійснюються у мирний час з метою підготовки органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місцевого самоврядування, ЗС України, ін. військ. формувань (утворених відповідно до законів України), органів і сил Цив. оборони України, галузей нац. економіки, підприємств, установ і організацій до своєчасного та організованого проведення мобілізації і задоволення потреб оборони держави в особливий період. Регулюється Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993, зі змін. і доп. від 13.05.1999). Принципи М. п. та мобілізації в Україні: плановість; комплектність і погодженість; персональна самовідповідальність за виконання заходів щодо М. п. та мобілізації; додержання прав підприємств, установ, організацій і громадян; територіальність, гарантована дос-

татність; наук. обґрунтованість. Зміст М. п. становлять: її нормат.-правове регулювання; наук. і метод. забезпечення; визначення умов діяльності та підготовки органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місцевого самоврядування, органів і сил Цив. оборони України, підприємств, установ і організацій до роботи в умовах особливого періоду; розробка мобілізац. планів органів держ. влади, ін. держ. органів, галузей нац. економіки і окремих галузей, адмін.-терит. одиниць України, ЗС України, ін. військ. формувань, органів і сил Цив. оборони України, підприємств, установ і організацій, а також довгострокових та річних програм (планів) М. п.; підготовка ЗС України, ін. військ. формувань до проведення мобілізації; підготовка галузей нац. економіки до переведення і функціонування в умовах особливого періоду; створення, розвиток та утримання виробничих потужностей мобілізац. призначення для задоволення потреб держави, її органів і невідкладних потреб населення в особливий період; підготовка органів і сил Цив. оборони України до переведення з мирного на воєн. стан; утворення і підготовка до розгортання спец. формувань, призначених для передачі їх у разі мобілізації до складу ЗС України, ін. військ. формувань, а також для забезпечення функціонування нац. економіки в умовах особливого періоду; створення, зберігання та освіження запасів мобілізац. резерву; створення та утримання страхового фонду конструкторської, технол. та проектної документації для забезпечення виробництва озброєння, військ. техніки, необхідної продукції мат.-техн. призначення, будівництва та відновлення об'єктів народного господарства; підготовка і утримання в належному стані техніки та об'єктів, призначених для передачі (у разі мобілізації) ЗС України, ін. військ. формуванням; створення та утримання в готовності до роботи під час мобілізації та у воєн. час системи управління та зв'язку органів, на які покладається виконання завдань мобілізації; планування і підготовка до нормованого забезпечення населення продуктовими та непродуктовими товарами, медичним обслуговуванням, послугами зв'язку, транспорту, комунальними та побутовими послугами; військ. облік військовозобов'язаних і призовників; підготовка військовозобов'язаних і призовників за військ. спеціальностями для комплектування ЗС України, ін. військ. формувань у мирний час та під час мобілізації; бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації на воєн. час за органами держ. влади, ін. держ. органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, а також підготовка їх керівного складу до дій у разі мобілізації; підвищення кваліфікації керівників і працівників мобілізац. органів з питань М. п. та мобілізації; проведення військ.-екон. мобілізац. навчань і тренувань; перевірка і оцінка стану мобілізац. готовності органів держ. влади та ін. органів, причетних до виконання планів мобілізації; міжнар. співробітництво у сфері М. п. Керівництво М. п. та мобілізацією держави, безпосередньо ЗС України, ін. військ. формувань покладається на МО України; органів держ. влади, ін. держ. органів, галузей нац. економіки — на КМ України, в АР Крим — на Раду міністрів автономії; у галузях нац. економіки і регіонах України — на відповідні центральні і місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; на підприємствах, в установах і організаціях — на їх керівників. Коор-

динацію заходів планування, методол., метод. та наук. забезпечення М. п. і мобілізації у галузях нац. економіки здійснює Міністерство економіки та з питань європ. інтеграції України, а в ЗС України, ін. військ. формуваннях — МО України. Організація заходів з М. п. та мобілізації, виконання і контроль за їх здійсненням в органах держ. влади, ін. держ. органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, які мають мобілізац. завдання (замовлення) або завдання з мобілізац. роботи, покладається на їх мобілізац. підрозділи (органи) або призначених працівників з питань мобілізац. роботи. ВР України здійснює законодавче регулювання питань М. п. та мобілізації. Президент України здійснює керівництво у сфері М. п. та мобілізації держави, визначає мету, завдання, вид, обсяги, порядок і строк проведення М. п. та мобілізації, координує діяльність відповідних держ. органів з питань їх реалізації, затверджує мобілізац. план України на особливий період, Положення про проведення мобілізації в Україні, видає ін. нормат.-правові документи з питань М. п. та мобілізації тощо. КМ України розробляє та подає на затвердження Президентові України нормат.-правові акти з питань М. п. та мобілізації, організовує наук., метод. та інформ. забезпечення М. п. і мобілізації, затверджує осн. показники її функціонування в особливий період, а також мобілізац. завдання центральним і місцевим органам виконавчої влади, виконує ін. заходи, детерміновані змістом М. п. Законом визначено також повноваження та функції Міністерства економіки та з питань європ. інтеграції України, МО України, органів виконавчої влади, ін. держ. органів влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і громадян у сфері М. п. та мобілізації.

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ РЕЗЕРВ — запаси мат.-техн. і сировинних ресурсів, призначені для забезпечення розгортання виробництва військ. та ін. пром. продукції, ремонту військ. техніки і майна в особливий період; розгортання у воєн. час робіт з відновлення залізничних і автомоб. шляхів, мор. і річкових портів, аеродромів, ліній та споруд зв'язку газо- і нафтопродуктопроводів, систем енерго- і водопостачання для організації безпосередньої роботи промисловості, транспорту і зв'язку, надання медичної допомоги. М. р. є особливим держ. запасом мат. цінностей, призначеним для використання в цілях і порядку, передбачених законодавством України. Заг. принцип формування, поповнення та поновлення запасів М. р. визначаються Законами України «Про поставки продукції для держ. потреб» (1995), «Про держ. матеріальний резерв» (1997) та ін. нормат.-правовими актами. М. р. створює КМ України. Заг. розвиток, організація формування, зберігання і обслуговування М. р. забезпечуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади. Номенклатура мат. цінностей М. р., норми нагромадження, умови відпуску і використання, порядок звітності щодо наявності запасів та їх обліку визначаються Урядом України. Мат. цінності до М. р. надходять на підставі замовлень на продукцію для держ. потреб з наступним відшкодуванням усіх витрат відповідальних зберігачів. Запаси М. р. розміщуються на спеціально призначених для цього підприємствах, в установах і організаціях.

МОБІЛІЗАЦІЯ (фр. mobilisation, від лат. mobilis — рухомий) — комплекс організаційно-правових заходів, які здійснюються у державі з метою планомірного переведення органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місцевого самоврядування, органів і сил Цив. оборони, галузей нац. економіки, підприємств, установ та організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а збройних сил та ін. військ. формувань — на організацію і штати воєн. часу. В Україні регулюється Законом України «Про мобілізац. підготовку та мобілізацію» (1993, у ред. 1999). Відповідно до нього М. може бути заг. або частковою та проводитись відкрито чи приховано. Заг. М. проводиться одночасно на всій території країни та стосується усіх держ. інститутів, галузей нац. економіки, підприємств, установ та організацій. Частково М. може проводитись в окремих місцевостях держави, а також стосуватись деякої частини ЗС, ін. військ. формувань і окремих галузей нац. економіки. Рішення про проведення М. має бути негайно оголошене через ЗМІ, а прихованої — повідомлене по закритих каналах зв'язку керівництву Ради міністрів АР Крим, міністерств та ін. центральних і місцевих органів держ. влади. З метою ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій та катастроф у мирний час може проводитись цільова М. З моменту оголошення М. (крім цільової) чи введення воєн. стану в Україні або в окремих її місцевостях настає особливий момент функціонування органів держ. влади та ін. органів, на які поширюється комплекс мобілізац. заходів. Принципи М. збігаються з принципами мобілізац. підготовки. Зміст М. становлять: переведення органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місцевого самоврядування, галузей нац. економіки і регіонів, підприємств, установ та організацій на роботу в умовах особливого періоду; переведення ЗС та ін. військ. формувань на організацію і штати воєн. часу; переведення органів і сил Цив. оборони з мирного на воєн. стан; підготовка і переведення ЗМІ на роботу в умовах М. та в особливий період. Президент України відповідно до Конституції України надає (позбавляє) право на звільнення від призову на військ. службу в разі М. та у воєн. час громадянам або окремим категоріям громадян; приймає рішення про заг. або часткову М. та демобілізацію, про введення воєн. стану в Україні або в окремих місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки для держ. незалежності України; відповідними актами встановлює режим роботи органів держ. влади, ін. держ. органів в умовах М. та у воєн. час. КМ України під час оголошення М. контролює у межах своїх повноважень здійснення мобілізац. заходів.

МОДЕЛЬ (Model) Вальтер (1891—1945) — нім. генерал-фельдмаршал (1944). У Другу світову війну на нім.-рад. ф-нті: в 1942—43 рр. командувач 9-ї армії, у 1944 р. груп армій «Північ», «Півн. Україна» і «Центр»; у 1944—45 рр. командувач в-ськ Заходу, групи армій «Б». Покінчив життя самогубством.

МОДЕЛЮВАННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ СПРАВІ — метод дослідження об'єктів і явищ у військ. галузі за допомогою різних моделей для отримання про них нової інформації.

МОЛОДЦОВ Володимир Олександрович (підп. прізв.— Бадаєв) (1911—42) — розвідник, капітан, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). У Велику Вітчизняну війну начальник розвід.-диверсійної групи в Одесі. Страчений рум. окупантами.

МОЛОДЧИЙ Олександр Гнатович (н. 1920) — двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942), генерал-лейтенант авіації (1962). Н. у Луганську в сім'ї робітника. У Велику Вітчизняну війну в авіації далекої дії, командир ескадрильї; 311 бойових вильотів, у т. ч. на бомбардування Берліна, Кенігсберга, Данцига та ін.

МОНТГОМЕРІ Аламенський (Montgomery of Alamein) Бернард Лоу (1887—1976) — брит. фельдмаршал (1944), віконт (1946). У Другу світову війну з 1942 р. командувач 8-ї армії в Півн. Африці, що в боях під Ель-Аламейном завдала поразки італо-нім. в-ськам. У 1944—45 рр. командувач 21-ї групи армій у Нормандії, Бельгії і Німеччині. У 1946—48 рр. начальник імперського Генштабу, у 1951—58 рр. 1-й заступник головнокомандувача збройних сил НАТО в Європі.

МОРИЦ САКСОНСЬКИЙ (Maurice de Saxe) (1696—1750) — маршал Франції (1744), граф (1711). Брав участь у війнах за Пол. (1733—35) і Австр. (1740—48) спадщину, з 1745 р. головнокомандувач фр. армії проти англо-голл. в-ськ. Здобув низку перемог, у т. ч. при Фонтенуа.

МОРОЗОВ Костянтин Петрович (н. 1944) — міністр оборони України в 1991—93 рр., генерал-полковник (1991) Н. 3.06.1944 р. у м. Брянка Ворошиловгр. обл. у робітничій родині. Закінчив Харк. вище військ. авіац. училище льотчиків ВПС (1967), Військ.-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1995), Військ. академію Ген. штабу Збройних Сил СРСР ім. К. Є. Ворошилова (1986). З 1967 р. у в-ськах Півн. групи в-ськ на посадах льотчика, старшого льотчика, начальника штабу — заступника командира ескадрильї — старшого льотчика, командира авіац. ланки винищувального полку. З 1981 р. заступник командира авіац. дивізії в Центральній групі в-ськ. У 1982—84 рр. командир авіац. дивізії в складі Півд. групи в-ськ. З 1986 р. займав посади начальника штабу — 1-го заступника командувача 46-ї та 17-ї Повітр. армій, з 1990 р. командувач 17-ї Повітр. армії. З 18.10.1991 до 21.10.1993 р. міністр оборони України. З 1993 р. у резерві ГВК Збройних Сил України. 5.03.1994 р. звільнений у запас. Нагороджений орденами «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня (1982) та 2-го ступеня (1990), «За мужність» 3-го ступеня (1996).

МОРСЬКА АРТИЛЕРІЯ — є на озброєнні кораблів (корабельна артилерія) і берегових ракет.-арт. в-ськ (берегова артилерія).

МОРСЬКА МОГУТНІСТЬ — складова воєн. могутності держави, її здатність до ведення воєн. дій на океан. (мор.) ТВД.

МОРСЬКА ПІХОТА — рід сил ВМФ (ВМС), спеціально підготовлений для ведення бойових дій у мор. десантах і для виконання різних завдань у примор. р-нах.

МОСКАЛЕНКО Кирило Семенович (1902—85) — командувач 38-ї армії (1943—45), маршал Рад. Союзу, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1978). Н. у с. Гришиному на Донеччині. У 1953—60 рр. командувач в-ськ Моск. військ.

округу. У 1960—62 рр. головнокомандувач Ракет. в-ськ стратег. призначення, у 1962—83 рр. головний інспектор Міністерства оборони — заступник міністра оборони СРСР.

МУРАВЙОВ Михайло Артемович (1880—1918) — військ. діяч, підполковник рос. армії. Належав до лівих есерів. Після жовтневих подій 1917 р. перейшов на бік рад. влади. У груд. 1917 — квіт. 1918 р. командував червоноарм. загонами, які в січ. 1918 р. брали участь у боях проти військ. частин УЦР та окупували м. Київ. Командував в-ськами Одес. рад. республіки. У лип. 1918 р. командувач Сх. ф-нту Червоної армії. Вбитий під час арешту після лівоесерівського заколоту.

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ — стратег. тракт (битий шлях), яким протягом 16 — поч. 18 ст. ходили крим. й ногайські татари на Лівобережну і Слобід. Україну та півд. р-ни Росії з метою пограбувань і наживи («за ясирем»). Ішов «муравою» (тобто травою — звідси і походить назва), включаючи переправи через великі річки, переважно по безлюдному степові: від Перекопу на пн між витоками річок Молочні Води і Кінські Води, перетинав річки Вовчі Води, Самара та Орель. Далі проходив поблизу Коломака, Валок і Охтирки (територія Харк. і Охтир. полків), між верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла і Псел виходив на Ізюмський шлях, а під м. Ливни з'єднувався з Кальміуським шляхом і досягав м. Тули. На ньому стояло 5 моск. сторож. Запорозькі козаки називали М. ш. також «отвічним, безкрайнім», бо той тягнувся по території Січі 200 верств. У II пол. 17 ст.— на поч. 18 ст., у зв'язку з будівництвом на Слобожанщині українцями та росіянами багатьох міст, а також Бєлгород. оборонної лінії, М. ш. поступово перетворився на торг. тракт. Відтоді ним найчастіше користувалися козаки, що їхали до Криму.

МУХИ ПОВСТАННЯ 1490—92 рр.— найбільший збройний виступ селян проти соц. і нац. утисків пол. шляхти в Україні 15 ст. Очолюване селянином Мухою (за одними джерелами українцем, за ін.— «волохом»). М. п., почавшись у Молдові, швидко охопило Буковину і Галичину. Чисельність повсталих досягла 9—10 тис. Їх підтримали деякі укр. можновладці. 1490 р. озброєні селяни захопили Снятин, Коломию, Галич, багато ін. міст і сіл, вирушили на Львів. Король Речі Посполитої Казимир IV оголосив посполите рушення і звернувся по допомогу до Тевтон. ордену. Під Рогатином повстанські загони були оточені й розбиті в бою з пол. в-ськами. За деякими даними, Мусі вдалося втекти. 1491 р. народний рух на Буковині та в Галичині відновився під керівництвом Андрія Борулі. Є думка вчених, що під тим ім'ям був сам Муха. На прикордонні Галичини повстанці зазнали поразки, а Борулю схопили пани і незабаром стратили — скинули зі стіни Хотин. замку. 1492 р. під ім'ям Мухи діяв ватажок повстанців, загонам якого вдалося захопити значну територію Галичини. Вони громили великі маєтки, вбивали панів, виганяли урядників. Ватажка карателям вдалося схопити. Його під вартою відвезли до Кракова, де він помер у в'язниці.

МУШКЕТЕРИ — вид піхоти в європ. арміях 16 — поч. 18 ст., озброєної мушкетами. У Франції в 17—18 ст. частина гвард. кавалерії. У Росії, Пруссії та ін. країнах у 18 — на поч. 19 ст. назва більшої частини піхоти.

Н

НАВЕДЕННЯ АВІАЦІЙНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ — спосіб управління, у процесі якого ЛА задаються параметри руху (напрямок, швидкість, висота та ін.), що виводять їх на об'єкти, які потрібно знищити. Може бути за приладами (автоматичним) та візуальним. Здійснюється з пунктів управління до захоплення цілі бортовою РЛС або візуального її виявлення екіпажем. Винищувачі наводяться безпосередньо на повітр. ціль. Н. а. л. а. на наземні (надводні, підводні) цілі може здійснюватись також за допоміжним орієнтиром у р-ні цілі.

НАВІГАЦІЙНА СИСТЕМА — мережа наземних радіостанцій (навігац. ІСЗ з командно-вимірювальним комплексом), підводна мережа гідроакуст. станцій, за сигналами яких за допомогою бортових засобів навігації забезпечується визначення своїх координат на рухомих об'єктах (кораблі, літаки та ін.). Кожна Н. с. об'єднує відповідні техн. засоби, а також бортові навігац. комплекси, а за їх відсутності навігац. прилади, що дозволяють визначати виправлення координат місця та курсу. Є Н. с., усі навігац. засоби яких знаходяться на борту ЛА (корабля). Такі Н. с. не потребують інформації з Землі. До них належать астронавігац., автономні радіонавігац. системи та інерціальні Н. с.

НАВІГАЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС — сукупність взаємопов'язаних бортових навігац. приладів, включно з апаратурою прийому сигналів від навігац. систем, які призначені для одночасного автоматичного вирішення завдань з метою забезпечення безпеки літаководіння та ефективного використання зброї.

НАВІГАЦІЙНІ ЗАСОБИ — обладнання для забезпечення навігації (аеронавігації) та ефективного використання зброї. Н. з. включають: навігац. комплекси (системи, прилади), а також навігац. обладнання.

НАВЧАННЯ ВІЙСЬКОВІ — вища форма такт., операт. і стратег. підготовки в-ськ (сил флоту), командирів (командувачів) і штабів на місцевості в умовах, близьких до бойових. Є одно- і двосторонні. Великі двосторонні Н. в. називають маневрами.

НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ — порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене диверсією чи терористичним

актом, аварією, катастрофою, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвело або може призвести до людських і мат. втрат.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН — особливий правовий режим діяльності держ. органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, який на визначений термін допускає обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також юрид. осіб і покладає на них додаткові обов'язки. Приводом для встановлення Н. с. (на всій території країни або на окремій місцевості) можуть бути надзвичайні ситуації воєн., техногенного, екол. та природного характеру, а також загрози нац. безпеці.

НАЗАРУК Осип Тадейович (1883—1940) — громадський і політ. діяч, журналіст і публіцист, за фахом адвокат. У 1905—19 рр. член управи Укр. радикальної партії, співредактор «Громадського голосу». У 1915—18 рр. керівник Пресової квартири УСС, співредактор «Вісника Союзу Визволення України», очолював Комісаріат УСС на Поділлі. З жовт. 1918 р. член Укр. нац. ради ЗУНР і її делегат для переговорів з гетьманом П. Скоропадським у справі допомоги у війні проти Польщі. Активний учасник протигетьманського повстання. Член Стрілец. ради військ. формування січових стрільців (з 1914). За Директорії керівник управління преси і пропаганди. У 1920—22 рр. при уряді ЗУНР у Відні. Редактор тижневика «Січ» у Чикаго, співредактор «Америки» у Філадельфії. У 1937—39 рр. член Укр. координаційного комітету у Львові. Автор численних спогадів про визв. змагання, іст. повістей та оповідань. Помер в еміграції у Кракові.

НАЙМАНЕЦЬ — особа, яка завчасно завербована для участі за винагороду у збройному конфлікті, але не входить до складу збройних сил, не належить офіційно до військ. радників та не є громадянином держави, на території якої ведуться бойові дії. На таку особу не поширюється статус комбатанта або військовополоненого.

НАЙМАНІ АРМІЇ — в-ська, що складалися з професійних воїнів, яких наймали держави, міста, окремі феодали. Існували зі стародавності, у 15—18 ст. були основою збройних сил у Зах. Європі. У Н. а. залучались як громадяни своєї країни, так і іноземці.

НАКАЗ — 1) акт керівника органу держ. управління, держ. установи; 2) у збройних силах письмове чи усне розпорядження начальника підлеглим, що є для них законом.

НАПОЛЕОН І БОНАПАРТ (Napoleon I Bonaparte, Buonaparte) (1769—1821) — фр. держ. діяч, полководець, імператор у 1804—14 і в берез.— черв. 1815 рр. Провів ряд реформ (прийняття цив. кодексу, 1804; заснування Фр. банку, 1800). Завдяки переможним війнам значно розширив територію імперії, поставивши в залежність від Франції більшість держав Зах. і Центральної Європи. Поразка наполеонівських в-ськ у війні 1812 р. проти Росії поклала початок катастрофі імперії Наполеона І. Вступ у 1814 р. в-ськ антифр. коаліції в Париж змусив Наполеона І

зректися престолу. Був засланий на о-в Ельба. Знову посів фр. престол у берез. 1815 р. Після поразки при Ватерлоо удруге зрікся престолу (22.06.1815). Останні роки життя провів на о-ві Св. Єлени бранцем англійців.

НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ — визначені положення, які включають за мирного часу: прогнозування мети і характеру можливої війни для запобігання їй, будівництво власних збройних сил у межах взятих на себе міжнар. зобов'язань, створення і підтримання воєн. потенціалу на рівні, достатньому для стримування збройної агресії, забезпечення недоторканності держ. кордонів у повітрі, на суші та морі, припинення можливих провокацій і посягань на суверенітет країни, підтримання постійної готовності збройних сил до відбиття можливої агресії з боку будь-якої держави (коаліції держав) із повітр.-косм. простору, суші або моря.

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—45 рр. — добровольчі військ. і воєнізовані формування з осіб, що не підлягали першочерговому набору за мобілізацією. Створене в 1941—42 рр., складалося з дивізій народного ополчення, а також батальйонів і полків, винищувальних батальйонів, більшість з яких пізніше влилася в діючу армію.

НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 р. — допоміжні військ. формування з кріпаків, добровольців з ремісників, міщан та ін. Створювалися в 16 губерніях Центральної Росії, Поволжя й України. Офіцер. склад комплектувався з добровольців-дворян. Створені за маніфестом імператора Олександра I від 6.07.1812 р. (усього до 300 тис. чол.). Брали участь у Вітчизняній війні 1812 р. і закордонних походах 1813—14 рр. У цілому Україна дала понад 70 тис. ополченців.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ У ВІЙСЬКОВИХ СПРАВАХ УСРР (Наркомвійськ) — створений за постановою Тимчасового робітничо-сел. уряду України від 24.01.1919 р. для здійснення військ. будівництва на Україні. До Наркомвійську цими питаннями відав Військ. відділ Тимчасового робітничо-сел. уряду України. 7.01.1919 р. при відділі було організовано Всеукр. головний штаб, а 23.01.1919 р. Вищу військ. інспекцію України.

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ — перший рад. уряд України. Створений у Харкові 14.12.1917 р. за пост. обраного I Всеукр. з'їздом Рад ЦВК Рад України, остаточно сформований 17.12.1917 р. До складу Н. с. входило 12 народних секретарств — колегіальних органів, що відали окремими галузями держ. управління (секретарства внутр. справ, військ. справ, праці тощо). Першим головою Н. с. (з берез. 1918 р.) був М. Скрипник. 19.04.1918 р. на спільному засіданні ЦВК Рад України і Н. с. їх було реорганізовано у Всеукр. бюро для керівництва повстанською боротьбою проти нім. окупантів, яке існувало до I з'їзду КП(б)У (лип. 1918, Москва), що утворив Всеукр. центральний військ.-революційний комітет (ВЦВРК). ВЦВРК припинив діяльність у зв'язку з утворенням 28.11.1918 р. Тимчасового робітничо-сел. уряду України.

НАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (24.12.1943—17.04.1944) — під час Великої Вітчизняної війни. Проводився в-ськами 1-го (генерал армії М. Ватутін, з берез. маршал Рад. Союзу Г. Жуков), 2-го (генерал армії І. Конєв), 3-го (генерал армії Р. Малиновський) і 4-го (генерал армії Ф. Толбухін) Укр. і Білорус. (генерал армії К. Рокоссовський) ф-нтів. Мета — розгром півд. крила стратег. ф-нту нім.-фаш. армії (груп армій «Південь», Е. Манштейн, і «А», Е. Клейст), визволення Правобережної України. Стратег. наступ рад. в-ськ включав 10 пов'язаних між собою єдиним замислом операцій ф-нтів і груп ф-нтів (Житомир.-Бердичів., Кіровогр., Корсунь-Шевченківська, Ровно-Луцька, Нікопольсько-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька, Уман.-Ботошан., Березнегувато-Снігурівська, Поліська й Одеська). Координували дії рад. в-ськ маршали Рад. Союзу Г. Жуков і О. Василевський. Продовжувався майже безперервно 4 міс. і закінчився розгромом всього півд. крила Сх. ф-нту супр-ника (за винятком блокованої в Криму 17-ї армії). Це була одна з великих стратег. операцій у Другій світовій війни, яка розгорнулась на ф-нті до 1300—1400 км. У битвах у Правобережній Україні з обох сторін взяли участь бл. 4 млн чол., 45,4 тис. гармат та мінометів, 4,2 тис. танків і самохідних арт. установок, більше ніж 4 тис. літаків. З рад. сторони діяли одночасно всі 6 танк. армій. Рад. в-ська просунулися на 250—450 км, вийшли до півд.-зах. кордонів СРСР і перенесли бойові дії за його межі.

НАУКОВЕ СУПРОВОДЖЕННЯ — комплекс наук. досліджень, експертиз та організаційно-методичних заходів, спрямованих на обґрунтування рішень, які приймаються під час впровадження концепцій, програм, проектів щодо озброєння, реформування та діяльності збройних сил.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА — осн. форма наук. і наук.-техн. діяльності, яка передбачає комплекс теоретичних та експериментальних досліджень, запроваджених за єдиним вихідним завданням, з метою вирішення актуальних проблем військ. теорії і практики.

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ (у збройних силах) — сукупність дій щодо збирання, аналітично-синтетичної обробки, зберігання, оновлення, пошуку та поширення воєн.-наук. інформації, спрямованих на задоволення потреб органів управління в-ськами (силами), наук.-дослідних установ збройних сил, вищих військ. навч. закладів.

НАХІМОВ Павло Степанович (1802—55) — флотоводець, адмірал (1855). Н. у с. Городок на Смоленщині. У Крим. війну 1853—56 рр., командуючи ескадрою, розгромив тур. флот у Сінопському бою (1853). У 1854—55 рр. один з керівників героїчної оборони Севастополя. Смертельно поранений на Малаховому кургані. В Севастополі Н. установлено пам'ятник.

«НАХТІГАЛЬ» (спецвідділ «Нахтігаль») — укр. батальон, створений на початку нім.-рад. війни за ініціативою ОУН-Б під керівництвом нім. генштабу за участю абверу. Командиром призначили Р. Шухевича. Спочатку використовувався

фаш. командуванням у бойових операціях, проте в серп. 1941 р. ліквідований. Вояків «Н.» та ін. реформованого батальйону «Роланд» у жовт. зорганізували в батальйон охоронної поліції на території Білорусі. 1.12.1942 р. його командний склад заарештували, доставили до Львова, де ув'язнили, а рядових вояків розпустили.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА — стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутр. і зовн. загроз.

НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ — 1) збройне громадянське ополчення у 18—19 ст. у Франції і ряді ін. держав Зах. Європи; 2) терит. військ. формування в США (бл. 450 тис. чол.) і ряді ін. країн; є резервом регулярних збройних сил.

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ — столиця Крим. Скіфії в 2 ст. до н. е.— 4 ст. н. е., заснована в півд.-сх. частині суч. м. Сімферополя на місці давнього поселення таврів. Спочатку була збудована велика фортеця, яка стала резиденцією войовничих царів Скілура та Палака. В історії Н. С. визначну роль відіграли греки, що переселилися з Ольвії. У кількох війнах з Херсонесом за панування місто зазнало декілька поразок. Після збройних сутичок з боспорськими царями у 3 ст. поступово занепало. Його остаточну руйнацію завершив напад гунів.

НЕДБАЙЛО Анатолій Костянтинович (н. 1923) — двічі Герой Рад. Союзу (1945), генерал-майор авіації (1970). Н. у м. Ізюм на Харківщині в сім'ї робітника. У Велику Вітчизняну війну в штурмовій авіації, командир ескадрильї; 219 бойових вильотів. Відзначився в боях при визволенні Донбасу, Криму і Литви.

НЕДЄЛІН Митрофан Іванович (1902—60) — Герой Рад. Союзу (1945), головний маршал артилерії (1959). У Велику Вітчизняну війну командував артилерією ряду армій і ф-нтів. У 1952—53 рр. заступник військ. міністра, з 1955 р. заступник міністра оборони СРСР, з 1959 р. одночасно головнокомандувач Ракет. в-ськ стратег. призначення. Загинув при іспитах міжконтинентальної ракети Р-16 на полігоні Тюра-Там (нині Байконур).

НЕДОТОРКАННІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ — гарантія держави, що військовослужбовець може бути заарештований тільки на підставі судового рішення або з санкції прокурора чи за наказом командира, відповідно до дисц. статуту збройних сил.

НЕЙТРАЛІТЕТ ЗБРОЙНИЙ (у міжнародному праві) — оголошений державою стан готовності захищати свій нейтралітет і свою мор. торгівлю від держав, що воюють, за допомогою збройної сили.

НЕЙТРАЛІТЕТ — міжнародно визнаний правовий статус держави, яка зобов'язується не брати участі у війні й не допомагати жодній зі сторін, що воюють; позбавляє сторони, що воюють, права перетворювати її територію у зону воєн. дій, проводити через неї свої в-ська, діяти проти такої держави збройними силами.

НЕРЕЄСТРОВІ КОЗАКИ — укр. козаки, за якими уряди спочатку Речі Посполитої, а потім Гетьманщини не визнавали станових прав і яких не записували до реєстрів (списків, компутів) офіційно набраних на держ. військ. службу козаків.

Поділ на реєстрових і Н. к. стався в 70-х рр. 16 ст. Тікаючи від утисків можновладців на Запорозьку Січ, Н. к. обирали своїх гетьманів і старшин, брали участь у збройних повстаннях. У ході Нац. революції та Визв. війни сер. 17 ст. об'єдналися з реєстровцями. Проте з 1660 р. їх поділ відновився й існував до 1783 р., поки царський уряд не ліквідував на території Гетьманщини укр. козацьке в-сько.

НЕРОНОВИЧ Евген Васильович (1888—1918) — народний секретар військ. справ (1918) рад. УНР. Н. у м. Пирятині (тепер Полт. обл.). Навчався в Петербурзі, брав участь в укр. студентському русі. Засновник друкованого органу «Відродження» (1907). У 1913 р.— редактор неперіодичного органу Головної ради студентських громад «Укр. студент» у Петербурзі. Після Лютневої революції член УСДРП, входив до складу УЦР та Малої Ради. Очолював ліву фракцію УСДРП, яка виступала за створення незалежної укр. рад. держави. Восени 1917 р. вийшов з УСДРП і зі складу УЦР. Перейшов до більшовиків. Був заарештований. Звільнений під час Київ. січневого збройного повстання 1918 р. На II Всеукр. з'їзді рад як представник лівих укр. соц.-демократів обраний до Народного секретаріату. З берез. 1918 р. народний секретар військ. справ, організовував відсіч нім.-австр. в-cькам. Був членом делегації Рад. України на переговорах щодо укладання Брест-Литовського миру (1918). У кін. берез. 1918 р. вийшов зі складу Народного секретаріату. У квіт. 1918 р. під с. Великі Сорочинці був захоплений укр. в-ськами (гайдамаками) і розстріляний.

НЕТЬКОВСЬКИЙ Криштоф (Нечковський Христофор) (р. н. і см. невід.) — гетьман запорозьких козаків у 1596—97 рр., якого призначив пол.-шляхетський уряд старшим у справі охорони півд. кордонів Речі Посполитої від вторгнення тур.-тат. в-ська. Усунений урядом за підтримку запорожців.

НЕЧАЙ Данило (р. н. невід.— 1651) — брацл. полковник (1649—51), сподвижник гетьмана України Б. Хмельницького. Один із організаторів повстанського руху в Правобережній і Зах. Україні проти пол. і укр. можновладців, учасник Пилявецької битви (1648). 1649 р. брав участь у боях під Меджибожем, Зборовом. У кін. 1649 — на поч. 1650 р. очолив великі народні повстання на Брацлавщині, Поділлі та Волині, за оцінкою шляхетського уряду Речі Посполитої став «найбільшим бунтівником». У верес. 1650 р. під час походу козацького в-ська в Молдову здобув Ясси, що зумовило підписання угоди між молд. господарем В. Лупулом і Б. Хмельницьким. Загинув 20.02.1651 р. у бою з пол. в-ськом у м. Красне (Поділля). Пам'ять про нього зберіглася в багатьох народних думах та іст. піснях. Неодноразово до тих подій у своїй творчості звертався Т. Шевченко. Поблизу Красного Н. споруджено пам'ятник.

НЕЧЕПОРЧУКОВА (за чоловіком Наздрачева) Мотрона Семенівна (н. 1924) — повний кавалер орденів Слави (1944, 1945, 1946), старшина. У Велику Вітчизняну війну санінструктор гвард. стрілец. полку. Відзначилася в боях при форсуванні рік Дніпро, Вісла, Одер, Шпрее.

НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (30.01—29.02) — в-ськ 3-го (генерал армії Р. Малиновський) і 4-го (генерал

армії Ф. Толбухін) Укр. ф-нтів у період Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити нікопольсько-криворізьке угруповання нім. в-ськ, ліквідувати нікопольський плацдарм супр-ника на Дніпрі та визволити Нікополь і Кривий Ріг. У ході операції рад. в-ська розгромили угруповання супр-ника (20-та дивізія, 6-та армія) і, прорвавши його оборону, визволили Нікополь і Кривий Ріг, ліквідували виступ і плацдарм та вийшли на межу р. Інгулець, захопивши плацдарм на його зах. березі, створили сприятливі умови для визволення Криму.

НІМІЦ (Nimitz) Честер Вільям (1885—1966) — амер. адмірал флоту (1944). У Другу світову війну з 1942 р. головнокомандувач амер. збройних сил у Тихоокеан. р-ні, з 1945 р. ВМС на Тихому океані. Провів кілька успішних великих операцій проти япон. збройних сил. 2.09.1945 р. підписав від імені США акт про капітуляцію Японії.

НІС Іван Яремович (р. н. і см. невід.) — Прилуцького полку обозний (1677, 1706), осавул (1685, 1687, 1692), суддя (1695, 1697—1703), полковник (1708—14), а також ген. суддя (1714—15). Виступив проти гетьмана Лівобережної України І. Мазепи та взяв участь у варварському розгромі царськими в-ськами на чолі з О. Меншиковим гетьманської резиденції м. Батурина (1708), за що жалуваною грамотою Петра І призначений полковником.

НОВА СІЧ — адмін.-терит. і військ. центр запорозького козацтва на Дніпрі в 1734—75 рр. Заснована переважно козаками попередньої Олешківської Січі, які в кін. берез. 1734 р. з дозволу царського уряду, зацікавленого в захисті ними півд. кордонів від тур.-тат. нападників, вийшли з-під влади крим. хана і збудували Н. С. за 3—5 км від Старої (Чортомлицької) Січі (неподалік суч. с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпропетр. обл.). Н. С. була оточена високим земляним валом з баштами і ровом. Козаки, які перебували в ній, брали участь у рос.-тур. війнах 1735—39 і 1768—74 рр., зокрема у Чорноморсько-Дунайських експедиціях (1771—73). Проте 1775 р. уряд Катерини II, втративши зацікавленість у збройних силах запорожців у зв'язку з припиненням бойових дій, наказав зруйнувати Н. С. 4(15).06 рос. полки оточили з усіх боків запорожців, а наступного дня захопили Січ. Наслідками цього акту стали розпуск запорозького в-ська і роздання тамтешніх козацьких земель поміщикам. Незабаром територія колишньої Н. С. увійшла до складу Новорос. й Азов. губерній, а частина низовиків утекла в пониззя Дунаю під владу Туреччини.

НОВИКОВ Олександр Олександрович (1900—76) — головний маршал авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1945), проф. У Велику Вітчизняну війну командувач ВПС ряду ф-нтів, у 1942—46 рр. командувач ВПС Червоної армії. У 1953—55 рр. командувач Далекосяжної авіації.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — формування, утворене за рішенням царського уряду 1806 р. з частини задунайського козацтва. Спочатку одержало назву Усть-Дунайське Буджацьке в-сько, яке планувалося використати в рос.-тур. війні 1806—12 рр. Однак у верес. 1807 р. було ліквідоване, а частина його козаків поповнила Чорномор. козацьке в-сько. 1828 р. утворене Дунайське козацьке

в-сько, яке взяло участь у рос.-тур. 1828—29 і Крим. 1853—56 рр. війнах. 1857 р. воно перейменоване на Н. к. в., яке існувало до 1868 р. і було ліквідоване згідно з царським указом від 3(15).12, що викликало масові антиурядові виступи козацтва.

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця, створена 1753 р. на території між Дніпром та Півд. Бугом. З 1754 р. центром полку стала новозбудована фортеця св. Єлизавети. 1764 р. Н. п. увійшов до новоутвореної царським урядом Новорос. губернії.

НОРМАНДСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (6.06—24.07) — збройних сил США і Великобританії в Другій світовій війні; частина операції «Оверлорд». Мета — форсувати Ла-Манш і захопити стратег. плацдарм на узбережжі Півн.-Зах. Франції (Нормандії). Узбережжя Півн. Франції, Бельгії і Голландії обороняло нім.-фаш. угруповання армій «Б» (Е. Роммель) — 38 дивізій, на території вторгнення — 3 нім. дивізії. Сили вторгнення союзників (Д. Ейзенхауер) налічували більше ніж 2 млн 876 тис. чол., бл. 11 тис. бойових літаків, бл. 7 тис. кораблів та суден. Н. д. о.— найбільша мор. десантна операція Другої світової війни. Проводилася за повного панування союзників у повітрі й на морі та за сприятливих обставин, що склалися у результаті поразки нім.-фаш. в-ськ на рад.-нім. ф-нті. Висадившись на узбережжі Нормандії, амер.-англ. в-ська повільно просувались углиб континенту і тільки до 25.07 змогли утворити стратег. плацдарм, вийшовши на рубіж на пд від Кана, Комон, Сен-Ло. Поклала початок відкриттю Другого ф-нту. Повчальна досягненням несподіваності, погодженістю дій великих сил ф-нту, авіації і сухопут. в-ськ при вторгненні на непідготовлене узбережжя.

НОРМАНИ (від сканд. north — північний і man — людина) — вихідці зі Скандинавії, які в Давній Русі бойовими дружинами служили слов'ян. князям і утворили згодом панівну династію. Проте поступово асимілювалися серед місцевого населення.

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС (20.11.1945—1.10.1946) — судовий процес над групою головних нацистських воєн. злочинців — вищими держ. і військ. діячами фаш. Німеччини. За складання і виконання змови проти світу, людяності, найтяжчі воєн. злочини, Міжнар. воєн. трибунал, створений урядами СРСР, США, Великобританії і Франції, присудив Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейс-Інкварта і Бормана (заочно) до смертної кари; Гесса, Функа і Редера на довічне ув'язнення; Шіраха, Шпеєра, Нейрата і Деніця — до різних (від 10 до 20 років) строків ув'язнення. Трибунал визнав злочинними керівний склад націонал-соціалістичної партії (НСДАП), охоронні загони (СС) НСДАП, службу безпеки (СД), держ. таємну поліцію (гестапо). Н. п. викрив сутність нім. фашизму, його плани світового панування, знищення держав і народів, небезпеку нацизму для всього людства. Була доведена неправдивість версії про «превентивний» характер нападу фаш. Німеччини на СРСР. На Н. п. вперше в історії агресія була визнана «найтяжчим міжнар. злочином». Ген. Асамблея ООН 11.12.1946 р. підтвердила вироки Міжнар. воєн. трибуналу, і вони були виконані.

О

ОБ'ЄКТИ БЕЗПЕКИ — права і свободи особистості, духовні та мат. цінності суспільства, конституційний лад, суверенітет і терит. цілісність держави.

ОБ'ЄКТИ ВІЙСЬКОВІ — відповідно до права війни — це збройні сили (окрім військ.-медичних і духовних установ), позиції, будівлі, споруди, де дислокуються збройні формування та розміщується їхнє майно, а також ін. (цив.) об'єкти, зруйнування, захоплення або нейтралізація яких за обставин, що існують у певний момент, дають воєн. перевагу.

ОБИДОВСЬКИЙ Іван (1676—1701) — полковник ніжин. (1695—1701), небіж гетьмана І. Мазепи. О. як наказний гетьман брав участь у війнах з Туреччиною (1695) і Швецією (1700—01). В 1701 р. очолював 12-тис. укр. в-сько, яке на вимогу Петра І виступило під Нарву. У цьому поході від холоду і хвороб загинуло кілька тис. козаків, зокрема і сам О.

ОБЛОГА — спосіб воєн. дій по оволодінню фортецею чи укріпленим містом. Полягає в оточенні фортеці (міста) в-ськами, зведенні навколо оточеного об'єкта ліній осадних укріплень, а також таборів для в-ськ, призначених для проведення штурму. Іноді облога набувала характеру і форми блокади.

ОБОЗНИЙ — виборна службова особа, яка займала одну з найвищих держ. і військ. посад у Гетьманщині в II пол. 17—18 ст. Поділялися на ген. і полкових. Ген. О., який належав до ген. старшини, вважався першою особою після гетьмана. Керував військ. артилерією, відав постачанням гетьманського в-ська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Ген. О. засідав у Ген. військ. канцелярії та ген. військ. суді. Полковий О. керував полковою артилерією і вважався заступником полковника в козацькому в-ську. Під час воєн. дій, як найвищий за ранґом член ген. старшини, О. найчастіше призначався наказним гетьманом.

ОБОРОНА — вид воєн. дій, що застосовується з метою зірвати чи відбити наступ супр-ника.

ОБОРОНА ДЕРЖАВИ — система політ., екон., соц., воєн., наук., наук.-техн., інформ., правових, організаційних та ін. заходів держави по підготовці до збройного захисту країни та її захист у разі агресії або збройного конфлікту.

«ОБОРОНА УКРАЇНИ» — укр. політ. організація радикально-соціалістичного напряму у США і Канаді. Заснована в 1920 р. у США для підтримки політ. і військ. боротьби за незалежність Зах. України. В 1920—23 рр. діяла як таємна організація. З 1923 р. перейшла до легальних форм діяльності. Видавала офіційний друкований орган — «Українська Громада» (виходив 1923—27 у Нью-Йорку і у 1930—31 — у Детройті). «О. У.» тісно співробітничала з УСРП у Зах. Україні і надавала їй фін. підтримку. Члени організації відігравали провідну роль у керівництві Укр. робітничого союзу в США. «О. У.» протистояла укр. комуністам в Америці та їх ідеології, намагалася обмежити їх вплив серед укр. емігрантів. Лідерами організації були М. Січинський, М. Цеглинський, Я. Чиж. У 1940-х рр. М. Січинський і В. Левицький перейшли на радянофільські позиції. Внаслідок цього у 1947 р. в організації стався розкол. Група М. Цеглинського видавала журнали «Оборона України» і «Оборона». Частина членів «О. У.» заснували в 1949 р. Укр. вільну громаду Америки.

ОБОРОННА ДОСТАТНІСТЬ — воєн.-екон. потенціал та стан збройних сил, що забезпечує стримування потенційного пр-ника від агресії та її відбиття на кожному з можливих напрямів воєн. дій, але, водночас, не передбачає здатності збройних сил здійснювати проведення великомасштабних наступальних операцій без проведення їх додаткового розгортання.

ОБОРОННИЙ ПРОСТІР — територія та мор. акваторія, у межах яких забезпечується гарантований захист інтересів, суверенітету і терит. цілісності держави (коаліції держав).

ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС — держ. система дослідних установ, пром. підприємств і організацій, що виробляють воєн. продукцію та озброєння, а також здійснюють мат. забезпечення збройних сил.

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ ДЕРЖАВИ — сукупність воєн., екон., соц. і морально-політ. потенціалу держави та належних умов для його реалізації, яка визначає здатність держави до захисту від збройної агресії.

ОБСЛУГА, у військ. справі — група військовослужбовців, що безпосередньо обслуговує гармату, міномет, кулемет і деякі ін. бойові засоби. Очолює О. командир. Військовослужбовці О. іменуються номерами: 1-й, 2-й і т. д.

ОГОЛОШЕННЯ ВІЙНИ — заява уряду будь-якої держави про припинення мирних відносин та перехід до стану війни з тією або ін. державою (коаліцією). Означає момент вступу в дію законів та звичаїв війни. Гаазька конвенція (1907) забороняє починати бойові (воєн.) дії без оголошення війни.

ОДЕСИ ОБОРОНА 1941 р. (5.08—16.10) — проведена в-ськами Окремої примор. армії (командуючий генерал-лейтенант Г. Сафронов, з 5.10 — генерал-

майор І. Петров) та частиною сил Чорномор. флоту (віце-адмірал П. Октябрський) при підтримці населення м. Одеси в роки Великої Вітчизняної війни. Для захоплення Одеси була кинута 4-та рум. армія. Завдяки героїчним діям рад. в-ськ, супр-нику, незважаючи на значну перевагу, не вдалося оволодіти містом з ходу. Коли в-ська Півд. ф-нту відійшли за Дніпро (19.08), на лінії між Нікополем і Херсоном було створено Одес. оборонний рубіж (р-н), підпорядкований Чорномор. флоту. Виявляючи героїзм та самовідданість, рад. в-ська постійно відбивали настирні атаки ворога. Однак стан захисників Одеси був надто важким, і за вказівкою Ставки ВГК вони з 1 по 16.10 були евакуйовані в Крим. Оборона Одеси велася 73 дні, й значною мірою це вдалося зробити завдяки створенню глибоко ешелонованої системи інж. споруд. На підступах до міста було побудовано 3 оборонних рубежі, а на його вулицях споруджено бл. 250 барикад. Заг. довжина оборонних споруд, що оточували Одесу, становила понад 250 км. В оборонних роботах взяло участь більше 100 тис. чол.

ОДЕСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (26.03—14.04) — операція в-ськ 3-го Укр. ф-нту (командувач — генерал армії Р. Малиновський) при взаємодії сил Чорномор. флоту (адмірал П. Октябрський) та 2-го Укр. ф-нту (командувач — маршал Рад. Союзу І. Конєв) в роки Великої Вітчизняної війни. Завдавши ворогу головного удару з Півд. Бугу в напрямку Роздільної, Тирасполя і другого удару — на Миколаїв, Одесу, в-ська 3-го Укр. ф-нту у взаємодії з 2-м Укр. ф-нтом розгромили угруповання супр-ника (нім. 6-ту армію і рум. 3-тю армію групи армій «А», з 5.04 — «Півд. Україна»). Просунувшись на 180 км, рад. в-ська визволили Миколаїв. і Одес. обл., а також значну частину Молдови. Чорномор. флот дістав можливість перебазувати в Одесу легкі сили флоту і авіацію. В ході О. н. о. ворог втратив 25 тис. солдатів і офіцерів, 10,6 тис. потрапило в полон.

ОДЕСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920 р. (11.01—7.02) — наступальні бойові дії рад. 14-ї армії Півд.-Зах. ф-нту (командарм І. Уборевич) проти 15-тис. угруповання денікінців, які завершилися визволенням Одеси.

ОДЕСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ — створено наказом військ. міністра Росії № 352 від 12.12.1862 р. з метою вирішення стратег. завдань. Його територія розглядалася в якості бази півд.-зах. театру воєн. дій на випадок вторгнення в Румунію і Австро-Угорщину та здійснення десантних операцій на чорномор. міста, як це було, зокрема, у війнах з Туреччиною. Округ включав у свої межі берег Чорного моря. На території округу знаходилися фортеці: Очаков, Керч і Севастополь. Одесі була відведена функція центру. Там розмістився штаб округу і його управління. Створено було училища: кавалер. в Єлисаветграді, піхот. і арт. (з 1913) й кадетський корпус в Одесі. Знаходилися в-ська в півд. частині європ. Росії на території Катеринос., Херсон. і Тавр. губерній, також Бессараб. обл. За час існування округу до 1918 р. його кордони майже не змінилися. В-ська і воєн. заклади округу підпорядковувалися головному начальнику — новорос. і бессараб. генерал-губернатору, який

мав звання командувача в-ськ О. в. о. Призначався він «височайшим» указом сенату. У зв'язку з погіршенням військ. стану на території округу наказом народного комісара військ. справ України від 5.08.1919 р. О. в. о. було реформовано, його штаб і ін. управління передані в розпорядження Київ. військ. комісаріату, а військ. з'єднання та частини округу зведені у в-ська Півд. групи. Після громадянської війни на території колишнього О. в. о. була створена Чорномор. група Укр. військ. округу, яка проіснувала до кін. 1939 р. 11.10.1939 р. було прийнято рішення з в-ськ Харк. військ. округу та з'єднань Укр. ф-нту створити О. в. о. на території Дніпропетр., Запорізької, Одес., Миколаїв., Кіровогр. обл., Крим. АРСР та Молд. РСР. З початком Великої Вітчизняної війни на базі управління і в-ськ округу була створена 9-та Окрема армія. За рахунок сил і засобів округу для оборони Одеси 6.07.1941 р. створена Примор. група в-ськ Півд. ф-нту, пізніше реорганізована в Примор. армію. На поч. серп. 1941 р. за рахунок в-ськ О. в. о. створена резервна армія Півд. ф-нту. У верес. 1941 р. О. в. о. було ліквідовано. Наказом НКО СРСР від 23.03.1944 р. О. в. о. було створено знову з місцем дислокації його управління в Кіровограді, а з жовт. 1944 р.— в Одесі. Указом президії Верховної Ради СРСР від 22.02.1968 р. О. в. о. нагороджено орденом Червоного Прапора.

ОДИНЦОВ Михайло Петрович (н. 1921) — генерал-полковник авіації (1976), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). У Велику Вітчизняну війну — в штурмовій авіації, заступник командира і штурман полку; здійснив 215 бойових вильотів. Відзначився у битві за Дніпро, визволенні Кіровограда, Знам'янки та Олександрії, розгромі Корсунь-Шевченків. угруповання гітлерівців.

ОКРЕМА ЧАСТИНА — військ. підрозділ (рота, батальйон, дивізіон тощо), що не входить до складу полку чи дивізії, бригади. Має номер і прапор.

ОКРЕМИЙ ЗАПОРОЗЬКИЙ ЗАГІН — військ. з'єднання Армії УНР, сформоване на поч. лют. 1918 р. у р-ні м-ка Ігнатівці на Житомирщині. Командуючий — генерал-хорунжий А. Прісовський. Складався з 2 піхот. і кінного куренів. У берез. 1918 р. О. з. з. брав участь у боях проти більшовицьких в-ськ за Київ. 1.03.1918 р. частини О. з. з. вийшли на околиці столиці України, а вранці 2.03.1918 р. разом з Гайдамацьким кошем Слобід. України вступили у місто. Після визволення Києва від більшовиків О. з. з. було переформовано у Запорозьку дивізію.

ОКТЯБРСЬКИЙ (Іванов) Пилип Сергійович (1899—1969) — адмірал (1944), Герой Рад. Союзу (1958), командувач Чорномор. флоту (1939—43 і 1944—48), один із керівників оборони Одеси і Севастополя. У 1943—44 рр. командував Амур. військ. флотилією. У 1948—53 рр. 1-й заступник головнокомандувача ВМС.

ОКУПАЦІЯ — тимчасове зайняття збройними силами (окупаційними в-ськами) території пр-ника й прийняття на себе управління нею. Характер окупації залежить від мети війни.

ОЛЕВЧЕНКО — гетьман (старший) нереєстрових козаків у 1610 р. Відзначився під час пол.-моск. воєн поч. 17 ст., зокрема при облозі Смоленська 1610 р. на

боці коронного гетьмана С. Жолкевського. Неодноразово очолював козацькі походи проти тур.-тат. можновладців.

ОЛЕГ (р. н. невід.— 912 — за Лаврентіїв. літописом; 922 — за Новгород. першим літописом) — київ. князь. Походив із норманів. З 879 р. князював у Новгороді, де, за літописними даними, після смерті Рюрика був вихователем і правителем при малолітньому Ігорі. У 882 р. О. разом із великою дружиною оволодів Смоленськом та Любичем, а тоді, вбивши київ. князів Аскольда і Діра, захопив і Київ. У 883—885 рр. О. підкорив древлян, сіверян, радимичів та ін. слов'ян. племена. Успішно воював проти хозарів. У 911 р. здійснив вдалий похід проти Візантії. Взяв у візант. імператора велику контрибуцію (48 тис. гривнів золота) і уклав 2.09.911 р. вигідний для Русі торг. та політ. договір з Візант. імперією. Цей договір складався з 15 статей і передбачав встановлення дружніх зв'язків між обома державами та безмитну торгівлю з Візантією; руські купці мали право жити у передмісті Константинополя (біля церкви св. Мами) протягом 6 місяців; виходити до міста групами не більше 50 чол., без зброї і в супроводі візант. чиновників; русичі отримували право служити в імператорському в-ську; визначався порядок викупу полонених та ін.

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ (сер. 11 ст.— 1115) — князь володимиро-волин. (1076, за ін. даними — 1073—76), тмутаракан. (1083—94), черніг. (1094—96), новгород-сівер. (1097—1115). Внук Ярослава Мудрого, син великого князя київ. Святослава Ярославича. З 1076 р. (за ін. даними — з 1073) правив у Володимирі-Волинському. У 1076 р. здійснив разом із Володимиром Мономахом успішний похід у Чехію. Після смерті батька (1076) був вигнаний з Володимира-Волинського князем Ізяславом Ярославичем. У 1078 р. втік у Тмутаракань і з допомогою половців здобув Чернігів. Незабаром зазнав поразки у битві на Нежатиній Ниві (жовт. 1078) від князів Ізяслава і Всеволода Ярославичів. У 1079 р. О. С. був по-зрадницьки схоплений половцями і виданий Візантії (візант. урядом засланий на о. Родос, де провів 4 роки). В 1083 р. повернувся і зайняв тмутаракан. престол. У 1094 р. за підтримки половців здобув Черніг. князівство (за деякими даними, Володимир Мономах добровільно віддав йому у володіння Чернігів). Вів тривалу боротьбу з великим князем київ. Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом та його синами Ізяславом і Мстиславом. Згодом за рішенням Любецького з'їзду 1097 р. отримав у володіння Новгород-Сівер. князівство. В 1107 і 1113 рр. брав участь у походах на половців. Помер 1.08.1115 р. Похований у Спаському соборі в Чернігові. За укладення союзу з половцями та розпалювання князівських міжусобиць автор «Слова о полку Ігоревім» назвав О. С. Гориславичем.

ОЛЕКСАНДР І (1777—1825) — рос. імператор (1801—25), старший син Павла І. Займав престол після вбивства свого батька Павла І (в результаті двірцевого перевороту). В перші роки правління, побоюючись революційних виступів і частково під впливом своїх радників, серед яких були і українці (В. Кочубей, М. Сперанський, В. Каразін), провів ряд ліберальних реформ (указ 1803 про вільних хліборобів, указ

про дозвіл купцям, міщанам і держ. селянам купувати незаселені землі, відкриття Харк. і Петерб. ун-тів). У 1805—07 рр. брав участь у 3-й і 4-й коаліціях проти наполеонівської Франції, зазнав поразки у битві під Аустерліцем (1805) і Фрідландом (1807). У 1813—14 рр. О. I був учасником закорд. походів рос. армії, одним із керівників Віден. конгресу 1814—15 рр. і організаторів Священного союзу 1815 р. О. I вів успішні війни з Туреччиною (1806—12), Швецією (1808—09). У роки правління О. I Рос. імперією були приєднані Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Уряд О. I проводив імперську політику щодо нерос. народів. Для зміцнення колоніальної адміністрації в Україні скасував виборність судових і адмін. посад, посилив русифікацію шкільництва, придушував укр. культуру. Помер у Таганрозі.

ОЛЕКСАНДР II (1818—81) — рос. імператор (1855—81), син Миколи I. Поразка Рос. імперії у Крим. війні 1853—56 рр., криза екон. розвитку країни, нац.-визв. рух поневолених народів примусили О. II провести ряд реформ: відміна кріпосного права 1861 р., земельна, судова, міська та ін. У зовн. політиці О. II дотримувався нім. орієнтації, особливу увагу приділяв т. зв. сх. питанню. В 1877—78 рр., прагнучи зміцнити позиції Рос. імперії на Балканах, вів війну з Туреччиною. За О. II до Росії було приєднано Півн. Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії. У 1863—64 рр. жорстоко придушив нац.-визв. повстання у Польщі. Щодо України проводив агресивну шовіністичну політику. Вбитий 1.03.1881 р. у Петербурзі народовольцем I. Гриневецьким.

ОЛЕКСАНДР III (1845—94) — рос. імператор з 1881 р. Другий син Олександра II. Протягом всього життя панічно боявся замахів і заколотів. За правління О. III в 1891—93 рр. рос. уряд підписав ряд угод з Францією, які привели до утворення рос.-фр. союзу. Щодо України проводив політику нац.-колоніального гніту.

ОЛЕКСАНДР КАЗИМИРОВИЧ ЯГЕЛЛОН (1460—1506) — великий князь лит. (з 1492), король Польщі (1501—06), син Казимира IV Ягеллончика. Після обрання великим князем лит. був змушений погодитися на обмеження своїх прав великокнязівською радою. Обраний пол. королем з метою відновлення унії Польщі і Литви (див. Кревська унія 1385 р.). У 1492—94 і 1500—03 рр. вів війни з Моск. царством за укр. землі. В ході бойових дій в-ська О. К. Я. зазнали поразки від моск. армії в битвах на р. Вєдронші та під Мстиславцем. За мирним договором, укладеним в 1505 р. у Москві, від Литви було відібрано Чернігово-Сівер. землю з мм. Черніговом, Стародубом і Новгород-Сіверським. У 1505 р. запровадив звід законів — Радомську конституцію (Nihil Novi), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів. Значний вплив на політику О. К. Я. мали укр. магнати на чолі з М. Глинським.

ОЛЕКСАНДР ЯРОСЛАВИЧ НЕВСЬКИЙ (1220—63) — держ. діяч, полководець Давньої Русі, великий князь володимир. (бл. 1252—63), князь новго-

род. (1236—51). Очолив боротьбу рос. народу проти нім.-швед. завойовників. У лип. 1240 р. розбив швед. в-сько в усті р. Іжора. За перемогу в Невській битві 1240 р. був прозваний Невським. На чолі новгород. в-ська в 1241 р. узяв штурмом фортецю Копор'є, потім (разом із суздальцями) Псков, звільнив Ізборськ. У битві на Чудському озері розгромив нім. лицарів. Далекоглядний політик і вправний дипломат, запобігав руйнівним нашестям монголо-татар на Русь, зміцнював централізовану великокнязівську владу. Творчо використовував традиційні способи ведення бойових дій, прагнув до раптовості і стрімкості в нападі, враховував особливості місцевості, сильні і слабкі сторони своїх і ворожих в-ськ, громив супр-ника, дроблячи його ряди і закріплюючи потім військ. успіхи.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1629—76) — другий моск. цар (1645—76) з династії Романових, батько Петра І. За царювання О. М. держ. устрій Моск. держави став набирати характеру абсолютизму. Т. зв. Соборне уложення 1649 р. остаточно закріпачило селян та розширило права дворянства і купецтва. Церковна реформа патріарха Никона (1666) призвела до розколу Моск. церкви (поява «старообрядництва») та жорстокої церковно-реліг. боротьби. Зовнішня політика Моск. царства за О. М. відзначалась активною експансією щодо сусідніх народів та країн. Уклав Переясл. договір 1654 р. з Україною. Порушуючи умови договору, ще за життя Б. Хмельницького намагався здійснити ряд заходів, спрямованих на обмеження держ. прав України. У 1654—56 і 1660—67 рр. вів війни з Польщею. Зайнявши за допомогою козацьких полків всю Білорусь і Литву, припинив подальші воєн. дії, які могли б завершитись повним вигнанням пол. шляхти з укр. земель. Сподіваючись стати королем Речі Посполитої і нехтуючи інтересами України, уклав Вілен. перемир'я 1656 р. Війна з Польщею завершилася підписанням Андрус. перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р., за якими Москва здобула Лівобережну Україну з Києвом. Війна зі Швецією (1656—58) за вихід до Балт. моря закінчилася невдачею. Протягом 1670-х рр. велися війни з Кримом та Туреччиною, в яких Московії не вдалося пробитись до Чорного моря. Постійні воєн. дії та погіршення становища населення викликали бунти та повстання (1648 та 1662 у Москві, 1650 у Пскові і Новгороді, 1670—71 під проводом С. Разіна на Дону, Поволжі та пд Моск. держави), які були жорстоко придушені. В період правління О. М. за посередництвом українців у Московії починають поширюватись впливи європ. культури.

ОЛЕЛЬКОВИЧІ — лит.-укр. князівський рід. Походив від київ. князя **Володимира Ольгердовича** (р. н. невід.— 1398), сина великого князя лит. Ольгерда. Володимир Ольгердович перебував у залежності від тат. хана і карбував монети з тат. печаткою. Підтримував Києво-Печерський монастир; **Олелько Володимирович** (Олександр Володимирович; р. н. невід.— 1455, за ін. даними, 1454) — київ. удільний князь (1443—55; за ін. даними, 1440—55). Був одружений з Анастасією — дочкою моск. князя Василія Дмитровича. Прагнув зміцнити політ. автономію Київ. князівства, що перебувало у залежності від Великого князівства Лит.

Вів боротьбу проти нападів татар на південноукр. землі. Сприяв розвиткові укр. православної церкви і культури; **Симеон** (Семен) **О.** (р. н. невід.— 1470) — останній київ. удільний князь (1455—70). Правнук великого князя лит. Ольгерда. В 1458 р. за князювання Симеона О. православна церква в Україні відійшла від Моск. митрополії, стала незалежною від неї і була перетворена на окрему Київ. митрополію. В 1471 р. після смерті С. О. Київ. князівство було ліквідоване Казимиром IV Ягеллончиком; **Михайло О.** (р. н. невід.— 1481) — брат Симеона О., князь слуцький. У 1481 р. спільно з князями О. Бельським та І. Гольшанським у відповідь на ліквідацію удільних князівств, насамперед Київ., організував змову з метою вбити пол. короля Казимира IV. Після викриття змови в 1481 р. його було страчено у Києві (за ін. даними, у Вільно). Від М. О. походив рід укр. князів Слуцьких; **Семен** (Симеон) **Михайлович О.** (р. н. невід.— 1505) — один із претендентів на лит. великокнязівський престол після смерті Казимира IV в 1492 р.; **Юрій Семенович О.** (1492—1542) — лит. держ. діяч, член ради панів Великого князівства Лит. Підтримував політ. плани князя К. Острозького. В 1530 р. одружився з княжною Е. Радзивілл. Був власником величезних земельних володінь у Білорусі; **Юрій Юрійович О.** (1531—78) — князь, член ради панів, пол. сенатор (1577), перетворив Слуцьк в центр православної культури. Похований у Києво-Печерському монастирі; **Юрій Юрійович О.** (1559—86) — син Юрія Юрійовича. Його дочка **Софія** (1585—1612) одружилася з Я. Радзивіллом у 1600 р., після чого Слуцьке князівство перейшло у власність Радзивіллів.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ 1711—28 рр.— організація запорозьких козаків на чолі з отаманом Я. Богушем на території колишнього Крим. ханства в урочищі Олешки (на місті суч. м. Цюрюпинська Херсон. обл.) після зруйнування царськими в-ськами у 1709 р. Старої (Чортомлицької) Січі. Перед цим козаки якийсь час стояли кошем на р. Кам'янці (поблизу теперішнього с. Милове Бериславського р-ну Херсон. обл.). Позбавлені права споруджувати військ. укріплення і мати гармати, козаки виявилися практично беззахисними перед крим. можновладцями. Їх примушували сплачувати всілякі побори, виконувати важкі роботи на Перекоп. лінії, брати участь у грабіжницьких нападах кримчан на укр. та рос. землі. Козаків обмежували у заняттях промислами та торгівлею. За Прутським трактатом 1711 р. і договором між Росією та Туреччиною 1713 р. запорожців держ. кордоном відмежовували від України, внаслідок чого вони майже втратили можливість кількісно поповнювати свій склад за рахунок біглих людей. Неодноразові звернення низовиків до царського і гетьманського урядів з проханням дозволити офіційно повернутися на Запорожжя не мали позитивних наслідків. У 1714 р. Олешки залишили 3,5 сотні козаків, які самочинно прибули на Лівобережжя, де розселилися під Глуховим і Конотопом. Лише усп.-політ. зміни кінця 1720-х рр. (прихід на рос. престол імператора Петра II, обрання гетьманом Д. Апостола і кошовим отаманом І. Гусака і т. ін.) дали мож-

ливість козакам разом з майном і худобою повернутися на місце Старої Січі, до гирла Чортомлика. З перебуванням запорожців в Олешках тісно пов'язана діяльність І. Скоропадського, П. Орлика, К. Гордієнка, І. Малашевича та ін.

ОЛЬГА (християнське ім'я — Олена) (бл. 910—69) — велика княгиня київ. (945—57), дружина князя Ігоря. Управляла Київ. державою в роки неповноліття свого сина Святослава Ігоровича. О. жорстоко розправилася з древлянами, які під час повстання 945 р. вбили її чоловіка. Підтримувала політ. і торг. зв'язки з Візантією. В 957 р. їздила до Константинополя, де прийняла християнство (за ін. джерелами, в 955 у Києві). О. налагодила політ. зв'язки з нім. королем Оттоном І. Переконала Святослава не здійснювати після її смерті язичницької тризни. Канонізована православною церквою.

ОЛЬГЕРД (Альгірдас) **ГЕДИМІНОВИЧ** (бл. 1296—1377) — великий князь лит. (1345—77), син Гедиміна. Правив разом зі своїм молодшим братом Кейстутом. Прагнув розширити володіння Великого князівства Лит. за рахунок півд.-зах. і зах. укр. земель. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Моск. князівства, Польщі та Тевтон. ордену. Бл. 1355—56 рр. відвоював у татар Чернігово-Сівер. землю. В 1362 р. на березі р. Сині Води (за деякими даними — р. Синюха) — лівої притоки р. Бугу — О. розбив монголо-тат. в-сько і приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. В Києві посадив удільним князем свого сина Володимира Ольгердовича (див. Олельковичі). Вів тривалу боротьбу з Польщею за Волин. землю, внаслідок чого в 1377 р. до Литви відійшли Берест., Володимир. і Луцький уділи. За правління О. укр. (руська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Лит. О. здійснив 3 походи на Москву (1368, 1370, 1372). Робив спроби поширити свій вплив на Смолен. князівство, Псков і Новгород.

ОЛЬГОВИЧІ — назва в літописах та іст. літературі династії укр. князів у 12—13 ст., нащадків черніг. і новгород-сівер. князя Олега Святославича (п. 1115). Відзначалися великою родинною солідарністю. Володіли уділами в Чернігів., Новгород-Сівер. та ін. князівствах, інколи поширювали свою владу і на київ. престол. Вели постійну боротьбу за великокнязівську владу з Мономаховичами, часто звертаючись при цьому за допомогою до половців. Великими князями київ. були Всеволод II Ольгович (п. 1146), його син Святослав Всеволодович (п. 1194) і внук Всеволод Святославич Чермний (п. 1212). Найбільш відомим О. є внук Олега Святославича — князь новгород-сівер. Ігор Святославович.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Володимир (1870—1933) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни 1914—18 рр., полковник рос. армії. З 1917 р. брав участь у формуванні нац. збройних сил України. У 1918 р.— командир частини на більшовицькому ф-нті, в 1919 р.— командир 9-ї бригади 3-ї Залізної стрілец. дивізії, з черв.— помічник командира дивізії, з жовт.— заміщав хворого на тиф командира дивізії О. Удовиченка. Учасник 1-го Зимового походу Армії УНР. У січ. 1920 р. призначений командиром укр. військ. сил Уманьщини. Під

час пол.-рад. війни 1920 р. О. був помічником командира 3-ї Залізної дивізії. Брав участь у боях на більшовицькому ф-нті до листоп. 1920 р. З груд. 1920 р. перебував у таборі Каліш. Був одним з організаторів табірного життя дивізійників, членом т-ва вояків Армії УНР, Укр. воєн.-іст. т-ва та членом управи Укр. станиці в Каліші. Пізніше проживав у Познані (Польща), де і помер.

ОМЕЛЬЧЕНКО Олександр (р. н. невід.— 1918) — сотник Армії УНР. Командир Студентського куреня Укр. січових стрільців у бою під Крутами в січ. 1918 р. Загинув під час бою.

ОМЕЛЮСІК Микола (псевд. Поліщук) (1889—1970) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Поліссі. Після закінчення військ. школи брав участь у Першій світовій війні 1914—18 рр. З кін. 1917 р.— командир гармат. бригади в Армії УНР. У трав. 1919 р. спільно з отаманом В. Оскілком формував Волин. групу та 4-ту Холм. дивізію. З черв. 1919 р. вартовий отаман штабу Волин. групи (командир генерал В. Петров), яка брала участь у боях на пол. і більшовицькому ф-нтах. Влітку і восени 1920 р.— у діючій армії в Україні. Після інтернування Армії УНР у листоп. 1920 р. перебував у таборі Каліш. У роки Другої світової війни — учасник укр. руху опору. З трав. 1943 р.— в УПА. Очолював операт. відділ штабу військ. округи «Заграва», з серп. 1943 р.— начальник операт. відділу крайового військ. штабу УПА-Північ. Екзильним урядом УНР підвищений у ранзі до генерал-хорунжого. Після 1945 р. проживав у США. Помер у Філадельфії. Автор нарису «УПА на Волині у 1943 році».

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО Іван Володимирович (1881—1962) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у м. Баку. Брат М. Омеляновича-Павленка. З 1901 р.— офіцер рос. армії. В роки Першої світової війни — полковник рос. армії. Командував 8-м гусар. полком, який він українізував у 1917 р. У 1918—20 рр. О.-П.— командир Сердюцького кінного Лубен. полку, згодом — кошовий отаман Харк. козацького коша. В груд. 1918 — лют. 1919 р. у Галицькій армії. Командував групою «Наварія» у битві під Львовом. Влітку 1919 р.— інспектор кавалерії Армії УНР. Навесні 1920 р. організував і очолив Окрему кінну дивізію — найбільше оперативне з'єднання Армії УНР. Перебував у еміграції у Польщі, Чехословаччині, Німеччині і США. Помер у Чикаго.

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО Михайло Володимирович (1878—1952) — укр. військ. діяч, генерал-полковник Армії УНР. Н. 8.11.1878 р. у Тифлісі в родині військовослужбовців. Закінчив Омський кадетський корпус (1898), Павлів. військ. училище (1900). У 1913 р. закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни — командир гвард. полку рос. армії, начальник штабу корпусу, начальник 2-ї Студентської школи прапорщиків арм. піхоти в Одесі. У часи УЦР — командир укр. бригади в Катеринославі. За доби Гетьманату — командир 3-ї Стрілец. дивізії в Полтаві і кошовий отаман Запорозького козацького коша. У груд. 1918 — черв. 1919 р.— командувач УГА. На поч. груд. 1919 р.—

командир Запорозького корпусу. З цього ж місяця до листоп. 1920 р.— командувач армії УНР. Після інтернування перебував у Каліші, Тернові. З 1924 р.— в еміграції в Чехословаччині, Німеччині, Франції. У 1945—48 рр.— міністр військ. справ в екзильному уряді УНР. Автор статей з військ. тематики, військ. історії, спогадів. Помер 29.05.1952 р. у Парижі.

ОПАРА Степан (р. н. невід.— 1665) — гетьман Правобережної України (1665). Вперше згадується в джерелах у кін. 1660. Був сотником Медведівської сотні Чигирин. полку. Перебував на службі у гетьмана Ю. Хмельницького, виконував його доручення у Варшаві. Під час повстання проти П. Тетері в черв. 1665 р. захопив за допомогою татар Умань і в черв. 1665 р. проголосив себе гетьманом Правобережної України. Намагався укласти договір з І. Сірком і В. Дрозденком про спільну боротьбу проти Крим. ханства і Польщі. 18.08.1665 р. О. був схоплений татарами і разом з кількома своїми старшинами (Радочинським, Царем) виданий пол. уряду. Деякий час перебував в ув'язненні в Марієнбурзькій (Мальборкській) фортеці. В сер. жовт. 1665 р. О. був страчений у Варшаві (за ін. даними — у королівській ставці під Равою-Мазовецькою).

ОПЕРАТИВНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ — наук. та наук.-техн. діяльність, яка проводиться з метою раціонального упорядкування процесів управління в-ськами (силами), ведення та забезпечення воєн. дій; складова частина військ. стандартизації.

ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО — складова частина воєн. мистецтва, що охоплює питання теорії і практики підготовки і ведення спільних і самостійних операцій і бойових дій операт. об'єднаннями видів збройних сил на різних ТВД. О. м. займає проміжне місце між стратегією і тактикою.

ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО ВПС — складова частина воєн. мистецтва, яка охоплює теорію і практику підготовки та ведення систематичних бойових дій, повітр. операцій сумісно з ін. видами збройних сил, а також бойове застосування ВПС у загальновійськ. сумісних, а також самостійних операціях.

ОПЕРАЦІЯ (від лат. operatio — дія) — 1) у військ. справі — сукупність битв, боїв, ударів і маневрів різнорідних в-ськ (сил), проведених одночасно і послідовно, за єдиним задумом і планом для рішення різноманітних завдань у визначений час; форми воєн. дій — загальновійськ., мор., повітр., протиповітр., повітр.-десантні, наступальні й оборонні; стратег., фронтові (групи армій), арм., флоту, флотилій й ін.; 2) в обчислювальній техніці — виконання обчислювальною машиною якої-небудь дії над вихідними величинами (включаючи їхню передачу) за однією з команд програми. Розрізняють операції арифметичні, логічні, керування й ін.

ОПЕРАЦІЯ З ПІДТРИМКИ МИРУ — вид миротворчої операції, яка передбачає (у тому числі і за допомогою збройних сил) припинення воєн. конфлікту ворогуючих сторін або війни між ними, контроль за дотриманням перемир'я або припинення вогню. Здійснюється на основі Статуту ООН згідно з рішеннями Ради Безпеки.

ОПОКА Микола (1896—1921) — укр. військ. діяч, підхорунжий УСС, сотник січових стрільців. Н. на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові. З початком Першої світової війни вступив добровольцем до Легіону УСС. Воював у складі сотень В. Дідушка та А. Мельника. Чета, яку очолював О., відзначилась у боях під Маківкою. В черв. 1915 р., діставши поранення в боях під Галичем, потрапив у рос. полон. У 1918—19 рр.— сотник Куреня січових стрільців. Після поразки укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. шукав шляхів для продовження боротьби проти більшовицького окупаційного режиму в Україні. В 1920 р. за дорученням начальної команди УВО разом з І. Андрухом та ін. укр. старшинами О. став одним з організаторів антибільшовицького підпілля, входив до складу Укр. центрального повстанського комітету, що діяв у Києві. Заарештований і розстріляний разом з ін. членами цієї організації 28.08.1921 р.

ОПОЛЧЕННЯ — військ. формування, що створювалися під час війни в стародавності і середні віки (з вільних селян, дворян, городян і т. ін.). У Київ. Русі в період ворожих нашесть скликалося т. зв. народне ополчення. Народне ополчення скликалося також у період Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.

ОПРИШКИ — учасники нац.-визв. боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти пол., угор. та австр. шляхти у 16 — І пол. 19 ст. Перша згадка про О. датується 1529 р. Посилення нац. та кріпосн. гніту на західноукр. землях призвело до виникнення руху О., який спочатку охопив Прикарпаття, а згодом поширився на Закарпаття й Буковину. В Карп. гори втікали скривджені поміщиками селяни (наймити, пастухи, панські слуги) та бідні міщани. Вони формували невеликі загони, які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів, лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Типовою зброєю у О. були рушниці, пістолі, списи, ножі, рогатини. Символами відваги і мужності у О. були топірці (бартки), на яких вони давали клятву, коли вступали в загони. В 16 — І пол. 17 ст. О. діяли на Покутті, Сошацькій і Перемишл. землях. У період нац.-визв. війни сер. 17 ст. О. спільно з повсталими селянами вели боротьбу проти пол. шляхти. В трав. 1648 р. О. здобули королівський замок в Новотанці, а в лип.— Саноцький замок. У 1648 р. О. брали участь у повстанні під керівництвом С. Височана, а в 1653 р. загін О. під керівництвом Харачка допомагав в-ську Т. Хмельницького у Молдові. В ІІ пол. 17 ст. рух О. очолювали ватажки Нестор (1683), І. Винник, М. Скребета, І. Бордюк та ін., а на поч. 18 ст.— І. Пискливий (1703—12), Пинтя, В. Солоник. Найвищого піднесення рух О. досяг у 1738—59 рр., коли на чолі опришківських загонів стояли О. Довбуш, В. Баюрак, І. Бойчук. О. брали участь у гайдамацьких повстаннях 18 ст. у Правобережній Україні. В І пол. 19 ст. у Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів О., ватажками яких були В. Якимюк, Д. Марусяк, В. Фреюк, М. Штолюк, І. Вередюк, М. Циган, І. Волощук та ін. Австр. уряд постійно посилав проти О. спец. каральні загони. В ІІ пол. 19 ст. внаслідок скасування панщини та кривавих репресій австр. урядові вдалося

придушити рух О. Останнім ватажком О. був М. Драгирук (Бордюк), прилюдно страчений 1878 р. у Коломиї. Про героїчну боротьбу О. складено багато народних пісень легенд, переказів. Темі О. присвячені художні твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Ю. Федьковича, М. Устияновича, І. Франка, В. Гжицького та ін., наук. праці К. Войціцького, А. Бельовського, М. Косака, А. Прохаски, Ю. Целевича, І. Крип'якевича та ін. В Карпатах гори, скелі, річки носять імена ватажків О.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) — укр. політ. рух, що ставив собі за мету встановлення незалежної Укр. держави. ОУН виникла внаслідок об'єднання Укр. військ. організації (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок — Групи укр. нац. молоді, Ліги укр. націоналістів, Союзу укр. націоналістичної молоді. Осн. частина діяльності організації була спрямована проти пол. режиму. Під керівництвом крайової екзекутиви на західноукр. землях (КЕЗУЗ, заснована у лют. 1929) ОУН здійснила в Галичині й на Волині сотні акцій саботажу, включно із підпалами маєтків пол. землевласників (що спровокувало «Пацифікацію» 1930), бойкотів держ. шкіл та пол. тютюнової й горілчаної монополії, десятки експропріаційних нападів на урядові установи.

ОРДЕР — регламентоване командувачем (командиром) за напрямками, інтервалами і дистанціями розташування кораблів (суден) і взаємодіючих з ними літаків (вертольотів) при виконанні завдання. Може бути похідним чи бойовим.

ОРДИНАРЕЦЬ (від нім. Ordonnanz — вістовий) — військовослужбовець, що знаходиться при командирі чи штабі і виконує головним чином обов'язки посильного.

ОРДИНАЦІЯ 1638 р. («Ординація Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитій»; пол. Ordynacia, від лат. ordino — порядкую, призначаю) — постанова пол. сейму, ухвалена в січ. 1638 р. Видана після придушення нац.-визв. повстання 1637—38 рр. під проводом П. Павлюка і К. Скидана. Відповідно до О. козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чол. і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які не брали участь у повстанні. Ліквідовувалася виборність козацької старшини і скасовувалось козацьке судочинство. Замість виборного гетьмана на чолі козацького в-ська мав стояти пол. комісар, якого призначав сейм за рекомендацією коронного гетьмана. На посади полковників і осавулів могли призначатися виключно представники пол. або полонізованої шляхти. Лише сотники та отамани могли бути обрані з козаків, які мали заслуги перед Річчю Посполитою. Резиденцією комісара було м. Трахтемирів. Козакам дозволялося поселятися тільки в прикорд. містах — Черкасах, Корсуні. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати тат. напади і перешкоджати їхнім походам у Крим і Туреччину. На Запорожжя козак міг потрапити тільки за наявності паспорта, затвердженого комісаром. О. передбачалося відбудувати фортецю Кодак і розмістити в ній сильний гарнізон з пол. піхотинців і 100 найманих драгунів.

ОРЕНДАРЕНКО Тимофій (Тимош) (р. н. і см. невід.) — укр. козацький гетьман (1632—34). Учасник нац.-визв. повстання під проводом Т. Федоровича. У черв. 1632 р. обраний гетьманом. У 1634 р. О. очолював 20-тис. козацьке в-сько, яке врятувало пол. армію від розгрому під Смоленськом у ході моск.-пол. війни 1632—34 рр.

ОРІШОВСЬКИЙ (Орішевський) Ян (бл. 1535—1608) — пол. шляхтич, козацький гетьман 1580—91 рр. Н. в Орішеві Лятському Белзького воєводства. В 1576 р. був помічником черкаського і канів. старости князя М. Вишневецького у командуванні загоном реєстрових козаків. У 1580 р. козацький полк під проводом О. брав участь у Лівон. війні 1558—83 рр. на боці Польщі, а в 1585 р. здійснив похід у Крим. У 1581 р. за дорученням О. складено козацький реєстр. У 1587 р. був представником Запорозької Січі на сеймі, на якому пол. королем було обрано Сигізмунда III Вазу. У 1600 р. виступив посередником у переговорах пол. уряду з козаками про умови їх участі у воєн. діях у Молдові. Помер (за деякими даними) у Гайсині (тепер Вінницька обл.).

ОРЛИК Григор (Григорій) Пилипович (1702—59) — укр. політ. діяч, фр. дипломат, генерал-поручик фр. армії, польний маршал Франції, граф. Син П. Орлика. Н. у Батурині (тепер Черніг. обл.). Після поразки швед.-укр. армії у Полт. битві 1709 р. разом із батьком виїхав у еміграцію. В 1709—15 рр. проживав у Варниці і Варшаві. У трав. 1715 р. переїхав до Швеції. У 1716—18 рр. навчався у Лундському ун-ті. У 1720—26 рр. служив у швед. і саксон. королівських гвардіях, пізніше — у фр. армії. В 1730 р. перейшов на дипломатичну службу. Протягом 30 років О. разом з батьком робив спроби відстоювати ідею необхідності створення незалежної Укр. держави. У 1732—34 рр. їздив за дорученням фр. уряду до крим. хана Каплан-Гірея просити його підтримати боротьбу запорожців проти Рос. імперії. В 1733 р. допоміг С. Лещинському повернутися до Польщі та зайняти королівський престол. У 1734 р. таємно перебував у Гетьманщині, де вів переговори з опозиційними рос. режиму колами козацької старшини. Після смерті П. Орлика став лідером укр. політ. еміграції. Постійно попереджав уряди Франції і Швеції про небезпеку політ. і воєн. експансії з боку Росії, стверджував, що лише досягнення Україною самостійності могло б забезпечити стабільність у Європі. Намагався реалізувати ідею створення антирос. коаліції держав (Франція, Швеція, Пруссія, Туреччина, Крим. ханство, Польща) і за активної підтримки Запорожжя здобути незалежність України. Початок Семилітньої війни 1756—63 рр. перешкодив реалізації його планів. О., будучи фр. генералом, брав участь у цій війні. У квіт. 1759 р. відзначився у битві під Бергеном (поблизу Франкфурта-на-Майні) проти в-ськ князя Фердінанда Брауншвейзького, в ході якої був важко поранений. Не одужавши зовсім, взяв участь у битві під Менденом і невдовзі помер.

ОРЛИК Пилип Степанович (1672—1742) — гетьман України в еміграції (1710—42). Н. у Косуті неподалік від Вільно (Литва). Походив з лит.-чеського

роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільно, а в 1694 р. закінчив Києво-Могилян. колегію. У 1698—1700 рр.— працював писарем у канцелярії Київ. митрополита. В 1700—06 рр.— старший військ. канцелярист, згодом регент (управитель) справами Ген. військ. канцелярії. З 1706 р.— ген. писар, радник гетьмана І. Мазепи. Разом із гетьманом намагався створити за участю східноєвроп. держав та Швеції антимоск. коаліцію, яка б стала гарантом політ. незалежності України. Поразка швед.-укр. в-ськ у Полт. битві 1709 р. змусила О. разом із І. Мазепою і значною частиною козацької старшини емігрувати. Після смерті І. Мазепи, на козацькій раді 5.04.1710 р. О. був обраний гетьманом. Відразу ж отримав визнання швед. королем та тур. султаном. Під час обрання О. гетьманом між ним, старшиною і запорожцями було укладено угоду — «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». Цей документ пізніше отримав назву Конституція П. Орлика 1710 р. Прагнучи добитися швидкого визволення України з-під моск. влади, О. уклав союзний договір зі Швецією (10.05.1710) та Крим. ханством (23.01.1711). 8.11.1710 р. Туреччина, підтримуючи позицію О., оголосила війну Моск. державі. Навесні 1711 р. гетьман на чолі 16-тис. в-ська з невеликим тат. загоном розпочав наступ на Правобережну Україну. Укр. населення нерідко без бою здавало міста, до яких підходили козацькі в-ська. Правобережні полки визнали владу О. і перейшли на його бік. Гетьман Лівобережної України І. Скоропадський вислав проти полків О. в-сько під командуванням ген. осавула Г. Бутовича, але воно було розбите в бою під Лисянкою. Розпочалися масові народні виступи проти моск. адміністрації у Лівобережній Україні. В кін. берез. в-ська О. підійшли до Білої Церкви і взяли місто в облогу. Частина тат. загонів під проводом самого хана здійснила похід у Слобід. Україну. Захопивши в полон при підтримці укр. населення моск. залоги ряду міст, татари поспішно відступили. Укр. населення цих міст залишилося беззахисним перед наступаючими моск. в-ськами. Такі дії союзників О., звичайно, підривали його авторитет. У трав. 1711 р. розпочався наступ моск. в-ськ під командуванням Б. Шереметєва. Укр. в-ська і тат. загони були змушені відступити. Проте в лип. 1711 р. моск. армія неподалік р. Прут була оточена тур. в-ськами. 12.07.1711 р. поблизу Ясс між Московщиною і Туреччиною було укладено Прутський мирний договір. Протягом 1711—14 р. О. робив спроби організувати нову антимоск. коаліцію, але безуспішно. У 1714 р. О. на запрошення Карла XII з частиною старшини переїхав до Швеції, з 1720 р.— до Німеччини, а згодом — до Франції. З 1722 р. змушений був перебратися на територію Осман. імперії, де на вимогу тур. уряду оселився у Салоніках (Греція). З 1734 р. жив у Буджаку, пізніше у Молдові. Шукаючи підтримки у різних європ. держав (Франції, Англії, Пруссії, Польщі, Ватикану), неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення укр. державності. Намагався сформувати власні військ. сили та залучити до боротьби проти Рос. імперії Запорожжя. Помер у Яссах 26.05.1742 р. (подаються й ін. дати смерті О.). О. автор книг, присвячених І. Ма-

зепі («Алкід Російський», 1695) та І. Обидовському («Гіппомен Сарматський», 1698). Відомий як автор блискучих політ. маніфестів: «Вивід прав України» (1712), «Маніфест до європейських урядів» (1712) та цінного «Діяріуша» («Щоденника подорожнього», 1720—32). «Щоденник» опублікований в 1989 р. Гарвард. ун-том (США).

ОРЛОВ Володимир Митрофанович (1895—1938) — флагман флоту 1-го рангу (1935). У 1926—30 рр. командував Мор. силами Чорного моря, у 1931—37 рр. начальник Мор. сил РСЧА. У 1931—34 рр. член Реввійськради СРСР. Репресований; реабілітований посмертно.

ОРЛОВ Олексій Григорович (1735—1807/08) — граф (1762), політ. і військ. діяч, генерал-аншеф (1769). Один з головних учасників двірцевого перевороту 1762 р., унаслідок якого на трон зійшла Катерина II. Командував рос. ескадрою у Середземному морі. За перемогу в Чесмен. мор. бойовищі (1770) отримав право називатись Чесменським. З 1775 р. у відставці.

ОСАВУЛ — виборна службова особа, що обіймала одну з військ.-адмін. посад (т. зв. урядів) у Гетьманщині. В II пол. 17 — 18 ст. О. поділялися на ген. (див. Генеральний осавул), полкових і сотенних. Полкові (по два в кожному полку) і сотенні О. відали військ. підготовкою козаків, забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боєприпасами (крім артилерії), складали козацькі реєстри, статути тощо. У Гетьманщині в ген. артилерії служили арт. О., які відали ген. обозами і були заступниками ген. обозного. На Запорожжі до складу військ. старшини належав курінний О.

ОСАДНИЙ КОРПУС СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ — військ. частина Армії УНР у 1918—19 рр. Створена на поч. груд. 1918 р. під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського. ОКСС, який нараховував у своїх лавах бл. 20 тис. (за деякими даними, 50 тис. чол.) стрільців і старшин, очолив полковник Є. Коновалець. У груд. 1918 р. корпус брав участь у боях проти гетьманських в-ськ за Київ. Протягом січ. 1919 р. бійці корпусу вели кровопролитні бої з більшовицькими загарбниками у Лівобережній Україні і на підступах до Києва. У цей період корпус було поділено на три бойові групи, які очолювали полковник Р. Сушко, сотник О. Думін і сотник І. Рогульський. Зазнавши в боях з ворогом значних втрат, ОКСС в лют. 1919 р. був розформований.

ОСВЕНЦІМ (нім. Auschwitz) — нім.-фаш. концтабір, що існував з кін. трав. 1940 до січ. 1945 р. у м. Освенцімі (Польща). Створений за наказом Г. Гімлера від 24.04.1940 р. В О. водночас утримувалося 180—250 тис. в'язнів. За деякими даними, в концтаборі було знищено бл. 3,5 млн чол., з них 1,2 млн євреїв. Укр. в'язнів (в основному, військовополонених) в О. було понад 15 тис. чол. Частина українців, що утримувалися там, були політв'язні з Зах. України, більшість з яких — члени ОУН. Значна частина з них загинула від голоду, епідемій, виснажливої праці або була страчена, як, зокрема, брати С. Бандери — Василь і Олександр. Українці у

таборі протестували проти поділу їх не за нац. ознакою, а за громадянством (громадяни СРСР, Польщі, Чехословаччини і т. ін.). 3.07.1943 р. укр. в'язні взяли участь в загальнотабірному повстанні, але внаслідок поразки виступу майже всі загинули. В кін. 1944 р. укр. політв'язнів було переміщено до концтабору в Маутгав-зені-Ебензее (Австрія). 27.01.1945 р. в'язнів О. (бл. 7650 чол.) звільнили рад. в-ська.

ОСЕЦЬКИЙ Олександр Вікторович (1873—1937) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 24.06.1873 р. у м. Кременці. Закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни — командир 3-го гренадерського Пярнувського полку, командир піхот. бригади 31-ї піхот. дивізії. За доби УЦР — командир стрілец. дивізії 2-го Запороз. корпусу. В часи Гетьманату — командир 6-го Полт. арм. корпусу, командир Залізничного корпусу. У груд. 1918 — січ. 1919 р. виконував обов'язки військ. міністра УНР, наказний отаман. У 1919 р.— командир 4-ї Холм. стрілец. дивізії, Волин. групи Армії УНР. З 1920 р.— голова військ.-дипломатичної місії УНР у Бельгії. Автор спогадів. Останні роки життя провів у Франції. Помер 26.02.1937 р. у Парижі.

ОСИПОВ Василь Миколайович (н. 1917) — двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944), майор (1944). У Велику Вітчизняну війну в авіації далекої дії, командир ескадрильї; здійснив бл. 400 бойових вильотів. Відзначився в боях під Білою Церквою, при визволенні Криму, Донецька, Півд. України.

ОСКІЛКО Володимир Пантелеймонович (1892—1926) — укр. громадський і військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 16.07.1892 р. у м. Городку на Волині. У період Першої світової війни — на ф-нті, офіцер рос. армії. Наприкін. 1917 р. займався організацією укр. в-ська на Волині. З осені 1918 р.— у складі операт. управління Укр. ген. штабу. У 1919 р.— командувач в-ськ Півн.-Зах. ф-нту. У квіт. 1919 р. арештував у Рівному уряд УНР і зробив спробу держ. перевороту. Зазнав поразки і виїхав до Польщі. З 1921 р. видавав у Рівному газету «Дзвін». 19.06.1926 р. був підступно вбитий.

ОСМАН II (1605—22) — тур. султан (1618—22). За його правління в 1620—21 рр. Осман. імперія вела війну проти Польщі. У 1620 р. тур. армія в Цецорській битві розбила пол. в-ська гетьмана С. Жолкевського. У верес. 1621 р. укр.-пол. армія в Хотинській битві завдяки мужності 40 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного завдала поразки 150-тис. осман. армії. Внаслідок цього уряд О. II змушений був 9.10.1621 р. підписати Хотинський мир. Після повернення в Стамбул О. II був убитий повсталими яничарами, невдоволеними воєн. невдачами Туреччини.

ОСМАН І ГАЗІ (бл. 1258—1324, за ін. даними — 1326) — тур. султан (з 1299/1300; за ін. даними — з 1282), засновник династії Османів. Після смерті свого батька Ертогрула (бл. 1281) очолив тур. плем'я кайї і став правителем прикорд. уділу в державі сельджуків. З остаточним розпадом сельджуцького султанату (поч. 14 ст.) володіння О. перетворилися на самостійне князівство — Осман. емірати. Члени племені кайї почали називати себе османами (точніше — османцями), а

згодом ця назва стала вживатись для означення всіх малоазійських племен, яких підкорили нащадки О. Поступово територія емірату внаслідок завойовницьких війн у Малій Азії розширилась і стала ядром майбутньої Осман. імперії.

ОСМАНИ — династія тур. султанів. Заснована Османом I Газі (правив 1299/1300—1324 або 1326).

ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД — проміжок часу після оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) чи введення воєн. стану; охоплює час мобілізації, воєн. час та частково відновлювальний період після закінчення воєн. дій.

ОСТАРБАЙТЕРИ (нім. Ostarbeiter — східні робітники) — нім. термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі сх. окупованих територій протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини. Вивезення робітників до рейху не було передбачено фаш. окупаційними планами. Однак, коли стало зрозумілим, що швидкої перемоги на Сх. ф-нті не буде досягнуто, в листоп. 1941 р. розпочалася насильна депортація робітників до Німеччини. За 1941—44 рр. заг. кількість О. склала 2,8 млн чол., у т. ч. 2,2 млн українців. Більшість О. працювали на приватних підприємствах. У Німеччині О. жили в спец. таборах під суворим наглядом адмін.-поліцейських спецслужб. Заробітна плата становила 30 % платні нім. робітника, з чого більша частина йшла на оплату харчування і житла. За спробу втечі О. каралися смертю або ув'язненням у концтабори. О. носили обов'язкову дискримінаційну відзнаку «Ост.», яку в черв. 1944 р. було замінено на нац. відзнаку, для українців — тризуб. Більшість О. після закінчення війни була насильно репатрійована в СРСР, де майже всі були звинувачені у «зраді батьківщині» і репресовані. В 1994 р. нім. уряд виділив значні мат. кошти для компенсації колишнім О.

ОСТЕН-САКЕН Дмитро Єрофійович (1790—1881) — генерал від кавалерії (1843), граф (1855). У Крим. війну 1853—56 рр. командир піхот. корпусу, керував обороною Одеси (1854) проти англо-фр. флоту; під час оборони Севастополя (1854—55) — начальник гарнізону міста.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ-АПОСТОЛ Михайло (1870—1923) — укр. військ. діяч, контр-адмірал, командувач Чорномор. флоту. Н. на Полтавщині у старовинній козацькій родині, що походила від гетьмана Д. Апостола. Закінчив Мор. корпус, Військ.-Мор. Академію. Проходив службу на кораблях Чорномор. флоту. Восени 1917 р. О.-А. поступив на службу в укр. збройні сили. Був призначений комендантом Севастополя, з квіт. 1918 р. командував Укр. воєн. флотом у Севастополі. 21.05.1918 р. призначений представником Укр. держави у Криму. Вів переговори з командуванням нім. в-ськ, які зайняли Крим, щодо збереження Укр. Чорномор. флоту. Внаслідок принципової позиції був усунений з посади. Товариш військ.-мор. міністра М. Білинського. На поч. 1920 р.— командувач Чорномор. військ. флоту. Очолював Військ.-мор. місію УНР в Румунії. Помер у Бухаресті.

ОСТРОГРАДСЬКІ — козацько-старшинський рід на Полтавщині. Походить від **Матвія Івановича О.** (р. н. і см. невід.), який був голтвянським сотником

(1691—1715), миргород. полковим суддею (1715—34). Підписав Коломацькі чолобитні 1723 р. Був заарештований за наказом Петра I разом із П. Полуботком та ін. козацькими старшинами за вимогу права на обрання гетьмана. Учасник багатьох військ. кампаній. Інші представники: **Федір Матвійович О.** (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч. У 1723—35 рр.— сотник голтвянський, в 1735—52 рр.— миргород. полковий суддя. У 1752—68 рр. очолював Миргород. полк. Брав участь у Прутському поході 1711 р. і рос.-тур. війні 1735—39 рр.; **Григорій Матвійович О.** (р. н. і см. невід.) — сотник омельницький (1729—60); **Матвій О.** (бл. 1786—1849) — кременчуцький предводитель дворянства (1838—41), прихильник ідеї політ. автономії України; **Михайло Васильович О.** (1801—62) — укр. математик; **Михайло О.** (1870—1923) — укр. військ. діяч, контр-адмірал (див. Остроградський-Апостол М.).

ОСТРОЗЬКИЙ Костянтин-Василь Костянтинович (1526—1608) — укр. політ. і культ. діяч, князь. Н. у Дубно (тепер Рівн. обл.). Володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині. Був старостою володимир-волин., маршалком волин. (з 1550), воєводою київ. (з 1559) і сенатором (з 1569). О.— одна із найвпливовіших політ. постатей того часу. Був претендентом на пол. престол після смерті Сигізмунда II Августа (1572) і моск. трон після смерті царя Федора Івановича (1598). О., послідовно захищаючи укр. політ. права, став одним з лідерів опозиції, яка не підтримувала укладення Люблін. унії 1569 р. Виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до нового федеративного держ. об'єднання — Речі Посполитої. Підтримував зв'язки з козаччиною, хоча брав участь у боротьбі з козацьким повстанням під проводом К. Косинського і не підтримав повстання С. Наливайка 1594—96 рр. О. відіграв значну роль у нац.-культ. житті України II пол. 16 — поч. 17 ст. Засновник шкіл у Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), академії (бл. 1576—80) і друкарні (1578) в Острозі. З ініціативи О. в Острозі був створений гурток визначних діячів укр. культури, членами якого були Г. Смотрицький, Клирик Острозький, З. Тустанівський, Д. Наливайко та ін. У 1581 р. на кошти О. був виданий перший повний текст Біблії староукр. мовою. Відігравав важливу роль у реліг. житті України. Не заперечуючи в принципі проти унії, виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. У 1596 р. під час Берестейського церковного собору очолив опозицію і виступив проти укладення Берестейської унії 1596 р. Помер в Острозі.

ОСТРОЗЬКІ — укр. князівський рід 14 — поч. 17 ст. Походив з турово-пін. удільних князів. Були найбільшими землевласниками в Україні, зокрема володіли містами Острогом, Ізяславом, Корцем та ін. Засновником роду вважають князя **Данила О.** (р. н. і см. невід.), який у 1341 р. був учасником повстання проти пол. короля Казимира III Великого; збудував замок в Острозі; **Федір Данилович О.** (1360—1446) — син Данила О., луцький староста, прихильник князя Свидригайла в боротьбі проти Вітовта. Наприкін. життя постригся у ченці Києво-Печерського

монастиря. Визнаний святим; **Василь О.** (Красний; р. н невід.— бл. 1453) — намісник турівський. Відстоюючи незалежність України і Литви, воював на боці Свидригайла проти Польщі; **Костянтин Іванович О.** (бл. 1460—1530) — онук Василя О., брацл. і луцький староста, маршалок волин., київ. воєвода, великий гетьман лит. Воював проти татар і Моск. царства. Брав участь у лит.-моск. війнах 1500—03 і 1507—08 рр. В 1501 і 1512 рр. козацькі загони, очолювані О., здійснили вдалі походи проти крим. татар, які вчинювали грабіжницькі походи на південноукр. землі. 8.09.1514 р. розгромив моск. в-сько під Оршею. Похований у Києво-Печерській Лаврі; **Костянтин-Василь О.** (1526—1608) — укр. політ. діяч II пол. 17 ст., найвидатніший представник роду О. (див. О с т р о з ь к и й К.-В.); **Януш О.** (1554—1620) — син Костянтина-Василя О., староста білоцерк., воєвода волин. Прийняв католицтво. Після його смерті рід О. припинився. Величезні маєтності О. перейшли до князів Заславських, а згодом — до князів Сангушків та ін. шляхетських родів.

ОСТРОРОГ Микола (р. н. невід.— 1651) — пол. полководець. З 1636 р. перебував на королівській службі. Під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. разом з О. Конецпольським і В. Заславським командував пол. армією в Пилявецькій битві 1648 р. Брав участь у Збаразькій облозі 1649 р.

ОСТРЯНИН (Остряниця) Яків-Яцко (р. н. невід.— 1641) — один з керівників сел.-коз. повстання в Україні 1637—38 рр. проти пол. і укр. шляхти. Весною 1638 р. обраний гетьманом нереєстрових козаків. Учасник Жовнинської битви 13.06.1638 р., після поразки в якій відійшов у межі Слобід. України. Загинув у міжкозацьких усобицях.

ОСТРЯНИНА ПОВСТАННЯ 1638 р.— козацьке повстання під проводом гетьмана запорозьких козаків Я. Острянина проти пол. гніту. У берез. 1638 р. загони запорожців під проводом Я. Острянина, що був обраний гетьманом, К. Скидана і Д. Гуні вирушили із Запорожжя вглиб України. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол, Омельник. 1.05.1638 р. розбили пол. хоругви під Голтвою. Козацьке в-сько пішло на Жовнин (тепер Черкаська обл.) і розгорнуло під ним табір. 3.06.1638 р. зав'язався запеклий бій з пол. армією під командуванням М. Потоцького, в якому запорожці зазнали поразки. О., втративши надію на успіх, з частиною повстанців переправився через р. Сула і перейшов на Слобід. Україну. Однак повстанці, що залишилися в таборі, не припиняли боротьби. Новим гетьманом було обрано Д. Гуню. Під його керівництвом козаки збудували вночі міст через Сулу і відійшли до гирла річки. На місці, де р. Старець впадає у Сулу, повстанці заклали міцно укріплений табір, в якому бл. двох місяців (у черв.— лип. 1638) вели запеклу боротьбу з ворогом. Нестача фуражу, харчів виснажили повстанців, і вони 28.07.1638 р. змушені були капітулювати. Д. Гуня із частиною козаків зумів вирватися з оточення і відступив на Запорожжя. Загін К. Скидана, який пробивався йому на допомогу, був розбитий. За умовами капітуляції від 27.07.1638 р. повстанське в-сько зобов'язалося здати зброю, гармати і військ. клейноди, визнати «Ординацію» 1638 р.

ОТАМАН — 1) виборна службова особа у Запорозькій Січі в 16—18 ст., яка очолювала січову організацію (див. Кошовий отаман) або військ.-адмін. одиницю — курінь (див. Курінний отаман). У випадку, якщо О. не обирався, а був призначений (напр., під час військ. походів), його називали наказним О.; 2) у Гетьманщині у 17—18 ст. існували посади городових, сотенних і сільських О.; 3) військ. звання в Армії УНР у 1917—19 рр. О. командував корпусом, дивізією, арм. групою. В 1920 р. замість звання О. було запроваджено військ. чин — генерал. У 1918—25 рр. С. Петлюра займав пост головного О. Армії УНР. У 1919—20 рр. для командування бойовими діями на ф-нті головний О. призначав наказних О.; 4) військ. звання у Легіоні УСС у 1914—18 рр. та УГА в 1918—19 рр., яке прирівнювалося до чину майора; 5) керівники повстанських загонів і партизанських з'єднань у період укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. часто називали себе О.

ОТАМАН КОЗАЧИЙ — військ.-адмін. посада, а також звання осіб, наділених виконавчою і судовою владою. У залежності від іст. періоду цей термін (входив в ряд словосполучень) мав різні значення. У Запорозькій Січі старшим воєначальником і адміністратором вважався кошовий отаман (так іменувалися і три перших отамани Чорномор. в-ська). На чолі куренів стояли курінні отамани, існували також звання полкових, шкільних, крамних (ті, хто завідував торгівлею), лисицьких (ті, хто завідував полюваннями) отаманів. У донських козаків головним був військ. отаман (обирався військ. колом), а на час його відсутності — наказний отаман. Для військ. заходів і для несення служби за межами в-ська обирався похідний отаман, а для виконання дипломатичних і представницьких функцій посилалися отамани зимові. На місцях існували окружні (на Кубані отамани відділів), станичні і хутірські отамани. Посада військ. отамана існувала у всіх областях до 2.10.1827 р. З цього моменту «найяснішим» отаманом усіх козачих в-ськ став призначатися спадкоємець рос. престолу, а особи, що реально керували на місцях, перейшли в розряд наказних отаманів (мали таку посаду під час відсутності військ. отамана). Після падіння монархії в Росії в 1917 р. звання військ. отаманів у всіх козачих в-ськах були відновлені, але на короткий час. Останні військ. отамани, у своїй більшості, номінально залишаючись на цих посадах, померли чи загинули в еміграції. Після 1920 р. за кордоном обиралися лише отамани різних сусп. об'єднань і станиць козаків-емігрантів, що виникали в самих різних країнах. Після відродження козацтва з 1990-х рр. інститут отаманства всіх ступенів і рівнів був відновлений.

ОТМАРШТЕЙН Юрій (1890—1922) — укр. військ. діяч, полковник Армії УНР. Н. у Тирасполі Херсон. губернії (тепер Молдова). В 1916 р. закінчив Миколаїв. військ. академію Ген. штабу в Петербурзі. В роки Першої світової війни 1914—18 рр. служив у рос. армії. В період Гетьманату командував Сердюцьким кінним Лубен. полком. 20.11.1918 р. під час антигетьманського повстання перейшов на сторону Директорії УНР. У груд. 1918 р. очолював штаб Осадного корпусу січових стрільців

під час боїв за Київ. На поч. 1919 р.— начальник штабу Корпусу січових стрільців, з лип. 1919 р.— начальник штабу Другої дивізії січових стрільців. У листоп. 1921 р.— начальник штабу Армії УНР у 2-му Зимовому поході. У 1920—21 рр. О. разом із І. Чмолою, Р. Дашкевичем став активним організатором Укр. військ. організації на західноукр. землях, пізніше — шеф штабу Начальної Команди УВО. Координував діяльність УВО на території УСРР. Загинув 2.05.1922 р. за нез'ясованих обставин під час відвідання пол. табору для укр. військовополонених у Щеп'юрно (Польща). На думку деяких дослідників, загинув від кулі агента Дифензиви.

ОТОЧЕННЯ, у військ. справі — ізоляція угруповання супр-ника від ін. його в-ськ для наступного знищення чи полонення.

ОТРОКИ — категорія князівських та боярських слуг у 10—11 ст. у Київ. Русі, які належали до молодих дружинників. О. поповнювали особисту охорону князя або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством, а також виконували ін. доручення.

ОФІЦЕР (нім. Offizier, від лат. officiarius — посадова особа) — особа командного (начальницького) складу в збройних силах, поліції і жандармерії. Уперше звання офіцера з'явилось у кін. 16 ст. спочатку у Франції, потім в ін. європ. державах, у Рос. імперії — у 30-х рр. 17 ст. У кін. 1917 р. було скасовано; у колишньому СРСР введено в 1943 р.; збережено в ЗС суч. України.

ОФІЦЕРСЬКІ ЗВАННЯ У ФАШИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ (співвідношення у в-ськах СС і вермахті)— рейхсфюрер СС відповідало званню фельдмаршала — генерал-фельдмаршала вермахту; оберстгруппенфюрер — генерал-полковника; обергруппенфюрер — генерала; группенфюрер — генерал-лейтенанта; бригаденфюрер — генерал-майора; штандартенфюрер — полковника; оберштурмбаннфюрер — підполковника; штурмбаннфюрер — майора; гауптштурмфюрер — капітана; оберштурмфюрер — обер-лейтенанта; унтерштурмфюрер — лейтенанта.

ОХМАТІВСЬКА БИТВА 1655 р.— битва укр.-моск. в-ська проти пол.-тат. армії під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.) під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Восени 1654 р. Польща активізувала воєн. дії в Україні. Коронний гетьман С. Потоцький повів пол. в-ська на Поділля і Брацлавщину. 10.01.1655 р. пол. армія і загони крим. татар взяли в облогу Умань. Місто обороняв козацький полк І. Богуна. На допомогу обложеним в Умані з-під Білої Церкви виступило 70-тис. укр. в-сько під командуванням Б. Хмельницького і моск. частини (20 тис. чол.; за ін. даними, 6 тис. чол.) на чолі з В. Шереметєвим та В. Бутурліним. Головні сили воюючих сторін зустрілися в долині р. Багва під Охматовим. 19.01.1655 р. на Дрижиполі при сильному морозі розпочалася жорстока битва. Пол. частинам під командуванням коронного обозного С. Чарнецького вдалося прорвати оборону моск. в-ськ і захопити частину артилерії. Козаки встигли збудувати табір і відбили всі атаки ворога. Запекла битва тривала три дні. На полі бою з обох сторін загинуло бл. 15 тис. чол. Під час битви не раз доходило до рукопашного бою.

Поле битви встеляли гори замерзлих трупів, які пр-ники використовували як укриття. 22.01.1655 р. укр. армія перейшла у наступ і, завдавши пол.-тат. в-ськам значних втрат, змусила їх відступити з Правобережної України за р. Буг.

ОХОТНИЦЬКІ ПОЛКИ — наймані військ. підрозділи у Лівобережній Україні, створені гетьманським урядом на поч. 70-х рр. 17 ст. Поділялися на піхот. (сердюцькі) та кіннотні (компанійські) полки. На відміну від осн. частини укр. в-ська — городових полків, де козаки безплатно, в обов'язковому порядку відбували військ. службу і забезпечували себе за свій рахунок спорядженням, О. п. комплектувалися з добровольців («охотників», тих, у кого є до цього охота,— звідси і назва) і одержували від гетьманського уряду платню, амуніцію, бойове спорядження, продовольство тощо. Використовувалися для придушення антидерж. виступів та соц. заворушень, несли прикорд. службу і охороняли гетьманську резиденцію. Із скасуванням царським урядом гетьманства (1764) і збільшенням у Лівобережній Україні контингенту рос. регулярних в-ськ О. п. у кін. 70-х — на поч. 80-х рр. 18 ст. було ліквідовано.

ОХРИМОВИЧ Василь (псевд. Кузьма, Пилип) (1914—54) — укр. військ. і політ. діяч, майор УПА. Н. у с. Дичкові Тернопільського повіту (за ін. даними, у Львові). Ще навчаючись у гімназії, вступив до ОУН. Активно виступав проти пол. окупаційного режиму в Зах. Україні, за що кілька разів заарештовувався. У 1934—36 рр. О. був ув'язнений у Березі Картузькій. Після виходу з концтабору продовжував боротьбу проти пол., а згодом і більшовицької влади в Галичині. В 1941 р. О. очолив обласний провід ОУН на Тернопільщині. Під час нім. окупації брав участь у русі опору, став одним з співзасновників УПА, в 1943 р.— крайовий провідник ОУН на ЗУЗ, член Проводу ОУН. Активний член комітету по створенню Укр. головної визв. ради, пізніше — член УГВР. З 1946 р. перебував у еміграції, підтримував тісні контакти з націоналістичним рухом на батьківщині. У 1946—51 рр. член закорд. представництва УГВР, член закорд. частин ОУН (до 1948). В 1951 р. (за ін. даними — у 1953) О. повернувся в Україну для координації дій підпілля ОУН—УПА. Заарештований органами безпеки в трав. 1954 р. Засуджений Київ. військ. трибуналом до розстрілу.

П

ПАВЛЮК (Бут Павло Михнович) (р. н. невід.— 1638) — один із керівників сел.-коз. повстання в Україні 1637—38 рр. проти пол. і укр. можновладців. У 1637 р. очолив загони січовиків, вийшов на Наддніпрянщину, де здобув багато міст та ін. населених пунктів. Після поразки у битві з коронним пол. в-ськом під Кумейками 16.12 того ж року був схоплений, перебував у полоні, а потім страчений у Варшаві.

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця на Правобережній Україні в II пол. 17 ст. Виник 1648 р. Після Зборівського договору 1649 р. об'єднаний з Білоцерк. полком. Центром було м. Паволоч (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). П. п. ліквідований на поч. 70-х рр. 17 ст.

ПАЛІЙ (справжнє прізвище Гурко) Семен Пилипович (р. н. невід.— 1710) — білоцерк. і фаст. полковник (1685—1704, 1709—10). Н. за деякими даними в 40-х рр. 17 ст. у м-ку Борзні (нині Черніг. обл.) у родині козака. Освіту здобув у Києво-Могилян. колегії. У 70-х перебував на Запорозькій Січі. У 1684 р. отримав від пол. короля спец. «лист» з дозволом сформувати козацький полк з місцевого та новоприбулого населення (на землях, спустошених шляхтою та тур.-тат. нападниками) з центром у Фастові. Незабаром у Фастові була збудована фортеця, і П. на підпорядкованій йому території встановив козацьке самоврядування. Усі його спроби силоміць ліквідувати (кінець 1680-х, 1691, 1693, 1700) владу Речі Посполитої провалилися. З кін. 1680-х рр. П. разом із соратниками А. Абазиним, З. Іскрою, С. Самусем — керівниками нац.-визв. руху — неодноразово закликав гетьмана І. Мазепу та царський уряд возз'єднати Правобережну й Лівобережну Україну, проте ті, будучи зв'язаними з Польщею «Вічним миром», здійснити це не наважувалися. У 1690-х рр. козацькі загони, очолені П., вчинили ряд походів проти турків і татар на Кизикермен, Тягиню, Очаків, Буджак та ін. У 1702 р. під керівництвом П. вибухнуло народне повстання, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля та Волинь. Лише у 1704 р. гетьманським в-ськам вдалося придушити цей рух. П., не без інтриг І. Мазепи, було заарештовано й відправлено за царським рішенням в заслання у Тобольськ. У 1709 р. у зв'язку з бойовими діями проти шведів його повернули на Правобережжя і дозволили очолити Білоцерк. полк. Брав участь у Полт. битві 1709 р. У січ. 1710 р. П. помер.

ПАНІН Петро Іванович (1721—89) — граф, генерал-аншеф (1762). Учасник Семилітньої 1756—63 рр. і рос.-тур. 1768—74 рр. воєн. З лип. 1774 р. командував каральними в-ськами в боротьбі проти армій О. Пугачова.

ПАНУВАННЯ В ПОВІТРІ — вирішальна перевага авіації однієї з сторін, що воюють у повітр. просторі, на ТВД або на важливому напрямку (у р-ні). Панування в повітрі дозволяє сухопут. в-ськам, ВМФ (ВМС), ВПС та тилу країни (коаліції країн) виконувати свої завдання без відчуття суттєвої протидії з боку авіації супр-ника. За масштабами панування в повітрі може бути стратег., операт. і такт. Термін «Панування в повітрі» з'явився в роки Другої світової війни. В арміях ряду зах. держав у цьому значенні застосовується термін «Переваги в повітрі».

ПАНФІЛОВ Олександр Іванович (1808—74) — адмірал (1866), один із керівників Севастоп. оборони 1854—55 рр. З лип. 1855 р.— помічник начальника гарнізону Севастополя і командир Севастоп. порту; із серп. 1855 р.— начальник сухопут. і мор. сил на Півн. стороні міста; очолював оборону Миколаєва.

ПАНЦЕРЖАНСЬКИЙ Едуард Самуїлович (1887—1937) — флагман 1-го ранґу (1935). У 1918 р. командувач Онежської військ. флотилії. З 1921 р. помічник командувача в-ськ України і Криму по мор. частині. У 1921—24 рр. командувач Мор. сил Республіки, Мор. сил СРСР, у 1925—26 рр.— Мор. сил Чорного моря. Репресований; реабілітований посмертно.

ПАНЦИР (пансир) — кільчастий обладунок у вигляді жупана, завдовжки до колін або вище, з рукавами по лікоть і довше. Робилися вони з комірами і без них, з розрізом або без нього. На грудях та спині прикрашалися «мішенями». Край подолу так само, як і в кольчузі, називався підзором.

ПАРАД (фр. parade, від лат. paro, букв.— готую) — 1) урочисте проходження в-ськ з бойовою технікою, фізкультурників та ін. з нагоди офіційних свят; 2) у цирку — урочистий вихід на арену всіх учасників вистави.

ПАРИТЕТ — принцип рівності відносин, рівного представництва сторін, однакового становища в галузі збройних сил і озброєнь.

ПАРИТЕТ ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНИЙ — рівність країн чи груп країн в області збройних сил і озброєнь.

ПАРЛАМЕНТЕР, на війні (фр. parlementaire) — офіційний представник однієї з воюючих сторін, який направляється для переговорів з ін. стороною. Користується недоторканністю. Розпізнавальний знак парламентера — білий прапор.

ПАРОЛЬ (фр. parole) — секретне слово. У збройних силах багатьох держав застосовується при несенні вартової служби, а також у розвідці. Паролем користуються також у конспіративних організаціях для розпізнання своїх членів (іноді паролем може бути ціла фраза).

ПАРТИЗАН — особа, яка добровільно бере участь у складі організованих самодіяльних загонів, що ведуть боротьбу з пр-ником на зайнятій ним території.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ — збройна боротьба, що ведеться на території, зайнятій супр-ником. У партизанському русі нерідко беруть участь частини регулярних в-ськ, що діють у тилу ворога. Здійснюється П. р. головним чином у формі проведення бойових дій, а також саботажу, диверсій та ін.

ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ МИРУ (ПЗМ) — запропонована НАТО (1994) з метою посилення стабільності та безпеки у Європі програма і відповідне співробітництво в оборонній галузі з країнами-партнерами для встановлення можливостей миротворчої діяльності, розвитку збройних сил, демократичного контролю за ними, а також досягнення у майбутньому сумісності військ. підрозділів.

ПАСКЕВИЧ Іван Федорович (1782—1856) — граф Єриванський (1828), рос. генерал-фельдмаршал (1829), князь Варш. (1831). У 1827—30 рр.— командир окремого Кавказького корпусу і головнокомандувач у Грузії під час рос.-перс. і рос.-тур. воєн. Керував придушенням Пол. повстання 1830—31 рр. і Угор. революції 1848—49 рр. У Крим. війну 1853—56 рр. головнокомандувач в-ськ на зах. кордоні і на Дунаї (1853—54).

ПАТРУЛЮВАННЯ (від фр. patrouiller — ходити дозором) — спосіб прикриття (спостереження, охорони) р-ну місцевості, частини повітр. чи водного простору групою осіб — патрулями.

ПАУЛЮС (Paulus) Фрідріх (1890—1957) — нім. генерал-фельдмаршал (1943). Під час Другої світової війни в 1940—42 рр.— 1-й обер-квартирмейстер генштабу сухопут. в-ськ, у 1942—43 рр.— на рад.-нім. ф-нті командував 6-ю армією, що була оточена і капітулювала під Сталінградом. У 1944 р., перебуваючи у полоні, вступив в антифаш. організацію нім. офіцерів.

ПЕРЕБІЖЧИК — військовослужбовець, який навмисне перейшов у розташування пр-ника і здався йому.

ПЕРЕВЕДЕННЯ ЕКОНОМІКИ НА ВОЄННИЙ СТАН — підготовка та реалізація в організації та функціонуванні економіки країни необхідних змін для створення умов найефективнішого використання ресурсів в особливий період.

ПЕРЕМИР'Я — тимчасове припинення воєн. дій за згодою воюючих сторін на усьому ф-нті (заг. перемир'я) чи на окремій його ділянці (місцеве перемир'я). За заг. перемир'ям, як правило, настає укладення мирного договору.

ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ — цив. особи, які примусово (насильницьки) вивезені під час війни з окупованої території державою, що воює.

ПЕРЕМОГА — бойовий успіх, завдання поразки в-ськам пр-ника, досягнення мети бою, операції або війни у цілому.

ПЕРЕПРАВА, у військ. справі — 1) подолання в-ськами водної перешкоди. Переправу в-ськ на берег, зайнятий супр-ником, називають форсуванням; 2) ділянка водної перешкоди, обладнана для її подолання. Переправи бувають: десантні, поромні, у брід, переправа танків під водою, переправа по льоду та ін.

ПЕРЕХОПЛЕННЯ ПОВІТРЯНИХ ЦІЛЕЙ — політ літаків-винищувачів для зустрічі та атаки повітр. пр-ника на підступах до об'єкта, що прикривається. Здійснюється із стану чергування на аеродромі (на кораблі) або чергування в повітрі.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 р.— переможний тривалий бій сел.-коз. повстанського в-ська з пол.-шляхетською армією під Переяславом (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) під час повстання Т. Федоровича 1630 р.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 1648—1781 рр. Полковим містом був Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.).

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914—18 рр.— загарбницька війна між імперіалістичними блоками (нім.-австр. та Антантою) за переділ світу. Були втягнуті й ін. країни світу. Воєн. події поширилися на Європу, Азію, Африку та ін. регіони земної кулі. Під час П. с. в. було вбито 10 млн чол., поранено понад 20 млн чол., померло від голоду та епідемій 10 млн чол. Її наслідки були зафіксовані в мирних договорах, розроблених на Паризькій мирній конференції 1919—20 рр.

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (1879—1926) — держ. і політ. діяч, організатор укр. збройних сил, публіцист. Н. 10.05.1879 р. у Полтаві. Член РУП, згодом — УСДРП. Співробітник газети «Рада», журналу «Україна». Редактор газети «Слово», моск. журналу «Українське життя». У 1916—17 рр.— заступник уповноваженого Союзу земств на Зах. ф-нті. З квіт. 1917 р.— голова Укр. фронтової ради Зах. ф-нту. Делегат 1-го Всеукр. військ. з'їзду. Голова УГВК, член УЦР. У черв.— груд. 1917 р.— ген. секретар військ. справ. У січ. 1918 р.— отаман укр. гайдамацьких кошів Слобожанщини (на правах командувача армії). Сформував Укр. гайдамацький кіш Слобід. України, який відзначився в боях за Київ під час більшовицького повстання. У 1918 р.— голова Всеукр. спілки земств, активний член антигетьманської опозиції. Був заарештований. Після звільнення виїхав до Білої Церкви. Брав участь в організації протигетьманського повстання. З листоп. 1918 р.— член Директорії УНР. З трав. 1919 р.— голова Директорії, головний отаман Армії УНР. З 1920 р.— в еміграції в Польщі, Угорщині, Австрії, Швейцарії, а з 1924 р.— у Франції. З 1924 р.— голова уряду УНР в екзилі. Засновник т-ва «Тризуб». 25.05.1926 р. убитий у Парижі. Похований на паризькому цвинтарі Монпарнас.

ПЕТРОВ Василь Степанович (1922—2004) — укр. і рос. військовоначальник, двічі Герой Рад. Союзу. Н. 22.06.1922 р. у с. Дмитрівка на Запорожжі (за ін. даними — в м. Тамбові). У Червоній армії з 1939 р. Закінчив Сум. арт. училище (1941) та іст. ф-т Львів. держ. ун-ту (1954). Учасник Великої Вітчизняної війни з черв. 1941 р. Воював на Півд.-Зах., Брянському, Воронезькому, Донському, 1-му Укр. ф-нтах командиром взводу, батареї, заступником командира винищувального протитанк. арт. полку. Брав участь у боях під Воронежем, Харковом, на Сіверському Донці, Середньому Доні. У боях при форсуванні Дніпра на Букринському плац-

дармі в жовт. 1943 р. був тяжко поранений, але поле бою не залишив. Втратив обидві руки, лікувався в госпіталях. За форсування Дніпра, утримання плацдарму, особисту мужність і стійкість удостоєний звання Героя Рад. Союзу (груд. 1943). У груд. 1944 р. на особисте прохання був направлений у діючу армію, командував арт. полком. Відзначився у боях при утриманні плацдарму на зах. березі р. Одер. За вміле керування полком, виявлений героїзм був вдруге нагороджений медаллю «Золота Зірка» (черв. 1945). Після війни — командир полку, заступник командира арт. бригади. З лют. 1964 до груд. 1977 р.— помічник, потім заступник начальника Ракет. в-ськ і артилерії Прикарп. військ. округу. У 1977—98 рр.— заступник командувача Ракет. в-ськ і артилерії Прикарп. військ. округу, а з берез. 1998 р.— заступник командувача Ракет. в-ськ і артилерії командування Сухопут. в-ськами України. З 19.07.1999 р.— заступник командувача Ракет. в-ськ і артилерії ЗС України. Генерал-полковник (з 18.08.1999). Кандидат військ. наук (1959). Нагороджений орденами Богдана Хмельницького 3-го (1995), 2-го і 1-го ступенів (1999), орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 1-го ступеня, 3 орденами Червоної Зірки, медалями, іноземними орденами і медалями, відзнакою Міністерства оборони України «Ветеран військ. служби» (1999).

ПЕТРОВ Всеволод Миколайович (1883—1948) — військ. і громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, військ. письменник і педагог. Н. 2.01.1883 р. у Києві. Закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни — на Зах. ф-нті, начальник штабу Туркестан. піхот. дивізії. Після Лютневої революції — учасник українізації рос. військ. частин. У 1917 р.— командир гайдамацького кінного полку ім. К. Гордієнка. У січ. 1918 р. брав участь в обороні Києва. У берез.— квіт. 1918 р.— учасник крим. бойового походу Запорозького корпусу. Інспектор піхоти в ген. штабі. У 1919—20 рр.— начальник Спільної юнацької школи, командир Півн. дивізії, Волин. групи Армії УНР, товариш військ. міністра, потім військ. міністр УНР. Фактично виконував ще й обов'язки військ. міністра ЗУНР. У листоп. 1920 р. інтернований з укр. в-ськами в Польщі. У 1922 р.— начальник ген. штабу. У 1923 р. переїхав до Праги, професор Укр. педаг. ін-ту ім. М. Драгоманова. Член проводу ОУН. На початку Великої Вітчизняної війни — військ. міністр в укр. уряді, створеному 30.06.1941 р. у Львові. Заарештований гестапо, ув'язнений у концтаборі. З 1944 р. проживав у Німеччині. Автор численних праць з укр. військ. історії та ін. військ. тематики, спогадів. Помер 10.07.1948 р., похований в Аусбурзі.

ПЕТРОВ Іван Юхимович (1896—1958) — командувач 4-го Укр. ф-нту (1944), генерал армії, Герой Рад. Союзу. Н. 18.09.1896 р. у м. Трубчевськ (тепер Брянської обл. Рос. Федерації). Після закінчення військ. училища (1917) — командир роти запасного полку. З 1918 р. у Червоній армії. Закінчив курси удосконалення командного складу (1926 і 1931). Брав участь у бойових діях на ф-нтах громадянської війни. Після громадянської війни служив на посадах командира окремого кавалер. ескадро-

ну, полку, бригади, дивізії. З берез. 1941 р.— командир механізованого корпусу. У роки Великої Вітчизняної війни один із керівників оборони Одеси та Севастополя, командир 25-ї стрілец. дивізії на Півд. ф-нті, пізніше командувач Примор. (жовт. 1941 — лип. 1942 і листоп. 1943 — лют. 1944) і 44-ї (серп.— жовт. 1942) армій; з жовт. 1942 р.— Чорномор. групи в-ськ Закавказького ф-нту, з трав. 1943 р.— Півн.-Кавказького ф-нту. З берез. 1944 р. командував 33-ю армією Зах. ф-нту, з квіт.— командувач 2-го Білорус., а з серп.— 4-го Укр. ф-нтів, з квіт. 1945 р.— начальник штабу 1-го Укр. ф-нту. У повоєн. період займав посади: з лип. 1945 р.— командувача в-ськ Туркестан. воєн. округу, з лип. 1952 р.— першого заступника головного інспектора Рад. армії, з квіт. 1953 р.— начальника головного управління бойової і фізичної підготовки, з берез. 1955 р.— першого заступника головнокомандувача Сухопут. в-ськ, з січ. 1956 р.— головного інспектора МО СРСР. З черв. 1957 р.— головний науковий консультант при заступнику міністра оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 1-го ступеня, Кутузова 1-го ступеня, орденами Червоного Прапора Туркменської і Узбецької РСР, ін. орденами та медалями, а також іноземними орденами. Помер 7.04.1958 р. у Москві.

ПЕТРО І (1672—1725) — рос. цар (з 1682), перший імператор Росії (з 1721), молодший син Олексія Михайловича. Реформатор устоїв сусп.-політ. і культ. життя держави (в т. ч. і значної частини України, що входила до її складу з 1654). Проводив агресивну зовн. політику, широко застосовував репресивні заходи стосовно своїх ворогів і політ. опозиції. Зокрема, українців П. І примушував працювати на фортифікаційних лініях, споруджувати рос. міста, брати участь у військ. походах і війнах тощо. Шевченко неодноразово змальовував образ П. І з іронією, викривав його деспотичні звички, кріпосницькі вподобання, надмірні жорстокості.

ПИНТЯ (р. н. і см. невід.) — один із ватажків карп. опришківського руху поч. 18 ст. Н. в бідняцькій сел. родині. Бл. 1701 р. організував загін повстанців, з яким брав участь у нац.-визв. русі куруців Угорщини та Трансільванії (1703—11) проти влади Габсбургів. Опришки були витіснені угор. каральним в-ськом на Покуття, де незабаром зазнали сильної поразки від пол. шляхти. Влітку 1704 р. сталося об'єднання 80 повстанців на чолі з П. із залишками загону І. Пискливого. Об'єднаний загін опришків під керівництвом П. активно діяв проти поміщиків, орендарів і лихварів Коломийського повіту. Найбільш гучною справою став його напад на можновладців Косова, в котрих було відібрано понад 10 тис. злотих (1704). З 1705 р. інформація про П. відсутня.

ПИСКЛИВИЙ Іван (р. н. невід.— 1705) — ватажок загону карп. опришків, які на поч. 18 ст. діяли в Галичині, Угорщині та Молдові. Особливо вдалими були їх рейди проти шляхтичів, орендарів і лихварів в Коломийському повіті. Під час перебування повстанців в Угорщині, місцеве каральне в-сько витіснило їх на Покуття,

де вони зазнали цілковитої поразки від шляхти (1703). Після того П. з кількома «побратимами» пристав до загону Пинті (80 чол.) і продовжив боротьбу під його керівництвом. У 1704 р. вони вчинили вдалий напад на можновладців Косова. Проте в одній із сутичок з переслідувачами П. було схоплено і засуджено до страти. Вирок здійснили в Станіславі (нині — м. Івано-Франківськ).

ПИСЬМЕННИЙ Олексій (р. н. і см. невід.) — один із керівників гайдамацького повстання на Правобережній Україні 1750 р. За походженням — дрібний шляхтич, можливо поляк. Організував гайдамацький загін із запорожців (до 30 чол.) і від р. Інгул пішов на Полісся. Гайдамаки на чолі з ним здійснили декілька нападів на маєтки шляхтичів, орендарів і лихварів, здобули м. Фастів, вступили в бій з в-ськами київ. гарнізону, які виступили їм назустріч. Незабаром під м-ком Вільшаною гайдамацький загін зазнав поразки від пол. карального загону, після чого відомості про П. відсутні.

ПІДВІСКА БОМБ — 1) процес спорядження ЛА (літака, вертольота) авіац. бомбами. Для П. б. та їх зняття з бомботримача застосовують лебідки, підйомники та ін. механізми; 2) спосіб розміщення авіац. бомб на ЛА. Розрізнюють зовн. та внутр. П. б. При зовн. П. б. бомби підвішуються під крилом або фюзеляжем на бомботримачі. Внутр. П. б. здійснюється на бомботримачі, що встановлюється в бомбовому відсіку. Бомби малого калібру (до 15 кг) розміщуються в контейнери, касети, зв'язки, які підвішуються на зовн. або внутр. підвісні пристрої. Бомби (касети) кріпляться до бомботримачів за допомогою замків, які відкриваються дистанційно електр. або піротехн. способом.

ПІДГОТОВКА ДЕРЖАВИ ДО ОБОРОНИ — комплекс заходів, що здійснюються держ. та військ. керівництвом з метою забезпечення воєн. безпеки держави, створення умов щодо своєчасної реалізації її воєн.-екон. потенціалу та бойового потенціалу збройних сил, а також готовності населення і території країни до оборони.

ПІДГОТОВКА ДО ПОЛЬОТУ — комплекс заходів, що забезпечує своєчасне та безпечне виконання польотного завдання. Включає підготовку ЛА, екіпажу, засобів управління та забезпечення польоту. За часом проведення П. д. п. ЛА поділяється на попередню, передпольотну, підготовку до повторного польоту та післяпольотну; залежно від екіпажу та засобів управління — на наземну, завчасну, попередню, передпольотну, безпосередню та розбір польотів. Обсяг та зміст кожного виду підготовки регламентується відповідними документами або вказівками старших начальників.

ПІДГОТОВКА ТЕРИТОРІЇ КРАЇНИ ДО ОБОРОНИ — складова частина комплексу організаційних і практичних заходів, які провадяться державою з метою забезпечення високої бойової готовності і живучості угруповань збройних сил, захисту в-ськ та об'єктів інфраструктури від зброї масового ураження, створення умов для проведення мобілізації та стійкої роботи систем управління і шляхів сполучення.

ПІДЗЕМНО-МІННА БОРОТЬБА — спосіб бойових дій в-ськ при атаці й обороні фортець, укріплених міст з використанням воюючими сторонами підземних мінних галерей. Після Першої світової війни втратила значення.

ПІДЛІТНИЙ ЧАС — 1) час польоту ЛА (ракети, літака та ін.) від стартової позиції (аеродрому) до цілі; 2) П. ч. повітр. цілі, час польоту цілі від моменту її виявлення передовими радіолок. підрозділами до межі зони поразки зенітно-ракет. комплексами або до визначення меж знищення повітр. цілей.

ПІДОФІЦЕРИ — категорія сержантського і старшинського складу в збройних силах ряду держав (Угорщина, Польща, Румунія й ін.).

ПІДПОЛКОВНИК — офіцер. звання в збройних силах ряду держав. Чин підполковника існував у рос. армії з 17 ст.; у Рад. армії був введений у 1939 р. і відповідав у ВМФ званню капітана 2-го ранґу; збереглося в ЗС суч. України.

ПІДПОМІЧНИКИ — непривілейована, здебільшого незаможна частина військ. стану (козаків) у Лівобережній і Слобід. Україні наприкін. 17 — 18 ст. Виникли в процесі майнового і соц. розшарування козацтва. До П. належали малозабезпечені землею збіднілі козаки, які неспроможні були відбувати військ. службу на власний кошт. Вони зобов'язувалися вищою владою надавати допомогу («підмогу») виборним козакам і найманим в-ськам у постачанні провіанту, зброї, одягу, коней тощо. П. обробляли землі заможних козаків, коли ті відбували військ. службу, виконували функції сторожів і погоничів в обозах, а також справляли ін. повинності і сплачували податки. Їх офіційне вирізнення з козацької маси сталося після виходу універсалів гетьмана І. Мазепи 1698 і 1701 рр. (Лівобережжя) та указу Петра І 1700 р. (Слобожанщина). Водночас перші відомості про «допомогу» та «підмогу» козаків своїм «товаришам» зустрічаються в джерелах на багато років раніше. Розпорядження правителя Малоросії О. Шаховського (1734—37) і спец. інструкція Ген. військ. канцелярії 1735 р., санкціоновані Сенатом, юридично оформили соц.-екон. статус П. і виборних лівобережного регіону. У 1743 р. налічувалося бл. 35 тис. дворів П., а в 1751 р.— 32 тис. Причому «можно ґрунтові» й «середньо ґрунтові» становили менше 1 %, інші були «мало ґрунтові» та «нищетні». За ревізією 1782 р. усіх було бл. 220 тис. чол. На Слобожанщині, за даними 1734 р., проживало до 25 тис. чол. У 1765 р. царський уряд ліквідував слобід. козацькі полки, перетворивши рядових козаків на військ. обивателів. У ході реорганізації збройних сил колишньої Гетьманщини та їх злиття з рос. армією, царський уряд на поч. 1780-х рр. перетворив місцевих П. на держ. селян.

ПІДПОРУЧИК — офіцер. чин у рос. армії (з 1703). У кавалерії йому відповідав чин корнета, у козачих в-ськах — хорунжого. У В-ську Пол. і деяких ін. арміях первинне військ. звання молодшого офіцера.

ПІДРОЗДІЛ — 1) військ. формування, що має постійну організацію і входить у більш великий підрозділ чи військ. частину. Підрозділами є: обслуга, екіпаж, відділення, взвод, рота (батарея, ланка), батальйон (дивізіон, ескадрилья), крім окремого; 2) заг. найменування однієї з частин військ. закладу, напр. відділ, управління та ін.

ПІДТРИМАННЯ МІЖНАРОДНОГО МИРУ ТА БЕЗПЕКИ — діяльність держав та міжнар. організацій з метою недопущення порушення миру та виникнення загрози міжнар. безпеці внаслідок дій, несумісних з осн. принципами міжнар. права і принципом заборони використання сили і загрози силою.

ПІКЕТ (фр. piquet) — 1) елемент сторожової охорони у деяких європ. арміях 18—19 ст. У 19 ст. П. стали називати сторожовими заставами; 2) група страйкуючих робітників, що патрулює в р-ні страйку.

ПІКІНЕРИ — вид піхоти в європ. арміях 16 — поч. 18 ст., озброєної піками; у рос. армії пікінерів називали копейщиками.

ПІКІРУВАННЯ (від фр. piquer (une tête) — падати вниз головою) — рух літака по похилій відносно обрію траєкторії від 30 до 90°. Застосовується в атаках повітр. цілей, бомбометанні, поразці наземних цілей снарядами за необхідності швидкої утрати висоти.

ПІЛОТАЖНО-НАВІГАЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС — сукупність взаємозв'язаних бортових радіотехн. та ін. засобів, які дозволяють здійснити літаководіння в автомат. режимі. Основа П.-н. к.— автопілот.

ПІЛОТКА — літній формений головний убір військовослужбовців у багатьох арміях.

ПІОНЕРИ, у військ. справі — назва особового складу інж. частин фр., нім. і деяких ін. армій. Призначалися головним чином для ведення дорожніх, мостових і польових фортифікаційних робіт.

ПІХОТА — рід сухопут. в-ськ, що діють у пішому порядку. Піхота зародилася в далекій давнині, коли із заг. маси сухопут. в-ська виділилися кінні і піші воїни. В античний час стала поділятися на легку, середню і важку. У Давньоруськ. державі в-сько майже виключно складалося з піхоти (лише в 15 ст. великого значення набула помісна кіннота). З появою регулярного в-ська в більшості держав піхота підрозділялася на лінійну і легку (єгері, вольтижери). До кінця Першої світової війни піхота відігравала вирішальну роль на ф-нтах. У наступні роки, з розвитком нових родів в-ськ (авіація, танк., хім., ракет. в-ська) роль піхоти трохи знижується, але й до нині піхотинці є найчисленнішим видом в-ськ. Характерною рисою розвитку суч. піхоти є її моторизація. Окремі піхот. підрозділи можуть бути зорієнтовані для використання на визначеному театрі воєн. дій (напр., гірська піхота).

ПЛАВАННЯ ПІД ЧУЖИМ ПРАПОРОМ — використання кораблями (суднами) прапора ін. держави з метою приховання справжньої нац. належності. Заборонено міжнар. мор. правом.

ПЛАНОВА ТАБЛИЦЯ ПОЛЬОТІВ — осн. робочий документ керівника польотів, який відображає рішення авіац. командира щодо їх проведення. У П. т. п. зазначаються: підрозділи, що залучаються до польотів; дата, час та маршрути польотів; типи та бортові номери літаків (вертольотів); екіпажі та їх позивні; умови

погоди, при яких дозволяються польоти; зміст польотних завдань; склад груп керівництва польотами та їх забезпечення.

ПЛАСТУНИ — назва козаків В-ська Запорозького в 16—18 ст., які виконували спец. завдання щодо ведення розвідки і диверсій у стані супр-ника. У 19 — на поч. 20 ст.— особовий склад піших команд і частин Чорномор. і Кубан. козачих в-ськ. У Велику Вітчизняну війну назву «пластунські» мали деякі козачі батальйони і полки, а також 9-та стрілец. Краснодар. дивізія.

ПЛАЦ (нім. Platz, від фр. place — місце, площа) — площа для військ. стройових занять, парадів, оглядів.

ПЛАЦДАРМ (від фр. place d'armes, букв.— площа для в-ськ) — ділянка місцевості, захоплена наступаючими в-ськами в ході форсування водної перешкоди чи при відході в-ськ на її протилежний берег. Територія, яка використовується якоюнебудь країною для зосередження і розгортання збройних сил з метою вторгнення в межі ін. держави.

ПЛУТОНГ (пол. pluton) — 1) група розташованих поруч знарядь однакового калібру на кораблі; відповідає суч. поняттю «батарея». Назва «плутонг» зберігалася до поч. 20 ст.; 2) нижчий підрозділ рос. піхоти 18 ст., відповідав взводу.

ПОВІТРЯНА АТАКА — рух літака, вертольота або їх груп у напрямку об'єкта пр-ника (повітр., наземного, мор.) з одночасним обстрілом (бомбардуванням) його з метою знищення. Починається з виходу ЛА в область можливих атак.

ПОВІТРЯНА БИТВА — сукупність організованих та взаємопов'язаних боїв з'єднань, частин, підрозділів авіації, які виконуються за єдиним замислом та планом при централізованому управлінні з метою знищення авіації пр-ника.

ПОВІТРЯНА ВИУЧКА — комплекс навичок льотного складу, ступінь підготовленості підрозділів, частин, з'єднань ВПС до ведення бойових дій у різних умовах; найважливіший показник бойової готовності, складова частина бойової виучки.

ПОВІТРЯНА ОПЕРАЦІЯ — сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за цілями, завданням, місцем та часом авіац. ударів, повітр. битв та боїв, що проводяться об'єднаннями та з'єднаннями ВПС разом із об'єднаннями та з'єднаннями ін. видів збройних сил і родів в-ськ або самостійно за єдиним задумом та планом для вирішення операт.-стратег. або операт. завдань. У роки Великої Вітчизняної війни проводилися П. о. по знищенню (послабленню) авіац. угруповань, розгрому великих угруповань в-ськ супр-ника, його резервів і зриву операт. перевезень, руйнуванню військ.-пром. об'єктів у глибокому тилу супр-ника. У повоєн. період теорія П. о. отримала подальший розвиток у військ. мистецтві багатьох держав.

ПОВІТРЯНА РОЗВІДКА — вид розвідки; проводиться окремими частинами розвід. авіації, підрозділами авіац. з'єднань, всіма екіпажами, які виконують бойові завдання, безпілотними ЛА з метою одержання даних щодо пр-ника, місцевості та ін. необхідної інформації для успішного ведення бойових дій. П. р., що проводиться

в інтересах бойових дій авіації: попередня (у разі недостачі даних для прийняття рішення по виконанню завдання), дорозвідка (для уточнення місця знаходження об'єктів, їх ППО, радіац. обстановки та перешкод на маршруті й у р-нах бойових дій), контрольна (у ході або після авіац. удару для визначення його результату). Осн. способи ведення П. р.: візуальне спостереження, аерофоторозвідка та розвідка за допомогою радіо-електрон. засобів.

ПОВІТРЯНИЙ БІЙ — озброєне протистояння екіпажів, підрозділів та частин у повітрі з метою знищення пр-ника, відбиття його атак. Ведеться одним ЛА (поодинокий бій) або групами ЛА (груповий бій). П. б. винищувачів включає зближення, атаку (одну або кілька), маневрування між атаками, вихід з бою. Основу П. б. бомбардувальників (розвідників і ін.) з винищувачами складає оборонне маневрування в поєднанні з вогнем.

ПОВІТРЯНИЙ ЕШЕЛОН — особовий склад підрозділів, частин та з'єднань (з техн. майном), що перевозиться трансп. літаками (вертольотами) при перебазуванні авіації.

ПОВІТРЯНИЙ КОРИДОР (коридор прольоту) — смуга повітр. простору для прольоту ЛА, обмежена по ширині, а інколи і по висоті. Встановлюється в р-нах з особливим повітр. режимом польотів. П. к. може бути вхідним, вихідним, обхідним.

ПОВІТРЯНИЙ НАЛІТ — бомбовий, бомбо-ракет. удар авіації по об'єктах пр-ника. Виконується одинокими літаками, групою літаків, кількома групами (частинами, з'єднаннями) одного або різних родів авіації.

ПОВІТРЯНИЙ ПРОСТІР КРАЇНИ — частина повітр. сфери, яка розташована над суходолом і терит. водами країни.

ПОВІТРЯНИЙ ПУНКТ УПРАВЛІННЯ (ПвПУ) — елемент КП, що облаштовується на літаку (вертольоті) для управління в-ськами (силами), головним чином у ході бойових дій. Може використовуватись також як допоміжний (запасний) пункт управління. На ПвПУ знаходиться командир або його заступник з групою офіцерів.

ПОВІТРЯНИЙ РЕЖИМ — чітко регламентований порядок організації та проведення польотів у повітр. просторі держави. Установлюється з метою забезпечення безпеки польотів ЛА, запобігання порушень ними заборонених зон та держ. кордону, а також для контролю за повітр. рухом. Тимчасовий П. р. визначається комплексом заходів, необхідних для забезпечення безпеки особливо важливих польотів та ін. діяльності: а) на повітр. трасах і місцевих повітр. лініях (МПЛ), на маршрутах і в зонах; б) у р-нах проведення навчань, повітр. парадів, запуску і посадки косм. об'єктів, випробувань авіац. та ракет. техніки, виконання пошуково-рятувальних заходів і польотів з маневруванням повітр. суден (груп) у горизонт. та вертик. площині та ін.; в) на маршрутах і в зонах випробувальних (дослідних) польотів, польотів на встановлення рекордів, учбових пусків ракет і десантування, перевірки бойової готовності авіац. частин і сил ППО, що знаходяться на чергуванні. У зонах обмеження доводиться до користувачів повітр. простору не менш ніж за

48 годин до початку його дії, а при термінових виконаннях літерних польотів, стихійному лиху і аваріях — не менше, ніж протягом години. Короткочасне обмеження — особливий порядок використання повітр. простору, спрямований на операт. забезпечення безпеки польотів та ін. діяльності у повітр. просторі України. Установлюється на термін до двох годин, а у випадку необхідності — і на більш тривалий час. Короткочасні обмеження доводяться до органів управління П. р. не менш, ніж за 20 хв. до початку їх дії.

ПОВІТРЯНО-ВОГНЕВА ПІДГОТОВКА (ПВП) — навчання льотного складу ВПС застосуванню авіац. озброєння. Складається з вивчення теорії і вироблення навиків ведення повітр. стрільби та бомбометання.

ПОГОНИ — наплічні розпізнавальні знаки, елементи форменого одягу. У рос. армії з 1763 р.; у ЗС СРСР були введені в 1943 р. Збережені в ЗС суч. України.

ПОДВОЙСЬКИЙ Микола Ілліч (1880—1948) — народний комісар військ. справ УСРР (1919). Н. 4.02.1880 р. у с. Кунашовка (зараз Ніжин. р-н Черніг. обл.). З 1894 р. навчався в Черніг. духовній семінарії, за революційну діяльність виключений з неї у 1901 р. У 1901—05 рр. навчався в Демидовському юрид. ліцеї в Ярославлі. Один із керівників страйку в Іваново-Вознесенську в 1905 р. У 1906—07 рр. в еміграції в Німеччині та Швейцарії. У 1907—08 рр.— один із керівників легального парт. в-ва в Петербурзі. Брав участь в організації і виданні газет «Зірка» і «Правда» (1910—14). Учасник Лютневої революції 1917 р., активний організатор жовтневого збройного повстання. З черв. 1917 р.— голова Всеукр. бюро фронтових і тилових військ. організацій при ЦК РСДРП(б). У листоп. 1917 — берез. 1918 р.— народний комісар військ. справ РСФРР. У лют.— верес. 1919 р.— народний комісар у військ. справах УСРР, займався організацією ЗС Рад. України, був членом Реввійськради (РВР) Республіки. У жовт. 1919 — трав. 1921 р. член РВР 7-ї армії Зах. ф-нту. Після громадянської війни — на парт. і держ. роботі. Помер 28.06.1948 р. у Москві.

ПОДОЛАННЯ ПРОТИПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ — дії авіації, спрямовані на прорив системи ППО пр-ника з метою виходу до заданих цілей і нанесення ударів по них. Включають: розвідку системи ППО; вибір маршруту та засобів РЕБ, радіоелектр. заглушення системи управління ППО; прикриття бойових порядків авіац. з'єднань та частин від атак винищувачів пр-ника; блокування його аеродромів; демонстративні та відволікаючі дії; такт. способи дій екіпажів ЛА (обхід р-нів ППО, протиракет., протизенітний та противинищувальний маневр); політ у найбільш доцільних бойових порядках на вигідних висотах та швидкостях з використанням рельєфу місцевості та метеоумов; знищення сил та засобів ППО у смузі прольоту ЛА та в р-ні бойових дій.

ПОДОЛЯК — представник військ. міністерства по мобілізації козаків Кременецького повіту (квіт. 1919).

ПОЗИЦІЙНА ВІЙНА — збройна боротьба з почерговою перевагою воєн. дій на суцільних стабільних ф-нтах великої довжини.

ПОЗИЦІЯ, у військ. справі — смуга (ділянка, р-н) місцевості (акваторії); як правило, обладнується в інж. відношенні. У сухопут. в-ськах позиції бувають: передові, запасні, відсічні, вогневі, вичікувальні, стартові й ін.

ПОКРИШЕВ Петро Опанасович (1914—67) — двічі Герой Рад. Союзу (лют., серп. 1943), генерал-майор авіації (1955). Н. 24.08.1914 р. у с-щі Гола Пристань на Херсонщині. У 1939 р. брав участь у визволенні Зах. України. У Велику Вітчизняну війну у винищувальній авіації, командир полку; провів 60 повітр. боїв, збив особисто 22 і в групі 7 літаків.

ПОКРИШКІН Олександр Іванович (1913—85) — маршал авіації (1972), тричі Герой Рад. Союзу (1943 — двічі, 1944). У Велику Вітчизняну війну у винищувальній авіації, командир ескадрильї, полку, дивізії; провів 156 повітр. боїв, збив 59 літаків. Брав участь у боях Півд., Півн.-Кавказького, 1, 2, 4-го Укр. ф-нтів. У 1968—71 рр.— заступник головнокомандувача в-ськ ППО. У 1972—81 рр. голова ЦК ДТСААФ СРСР.

ПОКРОВСЬКИЙ Андрій Георгійович (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч, адмірал. Під час Першої світової війни 1914—18 рр.— віце-адмірал рос. флоту. У кін. берез. 1918 р. призначений начальником охорони півд.-зах. частини Чорного моря. За правління гетьмана П. Скоропадського — командувач Чорномор. портів і флоту. З 19.11 до 19.12.1918 р.— міністр мор. справ Укр. держави в кабінеті С. Гербеля. Після падіння Гетьманату подальша доля невідома.

ПОЛБІН Іван Семенович (1905—45) — двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945 — посмертно), генерал-майор авіації (1943). Учасник боїв на р. Халхін-Голі. У Велику Вітчизняну війну в бомбардувальній авіації, командир полку, дивізії і корпусу; здійснив 157 бойових вильотів. Керовані ним авіачастини відзначилися в Кіровогр., Корсунь-Шевченків., Уман., Львівсько-Сандомир. та ін. операціях.

ПОЛІГОН (від гр. polygonos — багатокутний) — ділянка суші чи моря, призначена для іспитів зброї, військ. техніки, бойової підготовки в-ськ.

ПОЛІТ ЗА ПРОГРАМОЮ — здійснюється ЛА за заданим маршрутом при автоматичному або полуавтоматичному управлінні. Програма може бути гнучкою, тобто такою, що допускає повну зміну маршруту польоту, напівжорсткою, коли можна міняти тільки послідовність маневрування за заданим маршрутом, і жорсткою (без усяких змін у польоті).

ПОЛІТ НА ГРАНИЧНО МАЛІЙ ВИСОТІ — політ літака (вертольоту) на висоті менше 200 м над рельєфом місцевості або водної поверхні. Застосовується для потайного виходу поодиноких (груп) літаків (вертольотів) на ціль та зменшення втрат від ППО пр-ника, а також в умовах хмарності і необхідності виконувати політ нижче хмар.

ПОЛК — 1) військ. частина різних родів в-ськ; організаційно самостійна такт. й адмін.-госп. одиниця. Уперше з'явився на поч. 16 ст. у ландскнехтів (regiment); 2) на Русі з 10 ст. назва загонів, що виставлялися князівствами і містами; у 13—17 ст. частини бойового порядку діючої армії: передовий П., великий П., правої (лівої) руки й ін.; 3) військ. й адмін.-терит. одиниця в Україні в 16—18 ст.

ПОЛКОВНИК — офіцер. звання в збройних силах ряду держав. Чин полковника існував в Україні з 16 ст.; у Росії з 17 ст.; у Рад. армії був введений у 1935 р. і відповідав у ВМФ званню капітана 1-го рангу; зберігся в ЗС суч. України.

ПОЛОН — стан комбатанта (військовополоненого), захопленого супр-ником або затриманого владою ворожої держави і позбавленого волі на час війни.

ПОЛУБОТОК Павло Леонтійович (бл. 1660—1723) — держ., політ. і військ. діяч Гетьманщини. Походив з давнього козацького роду Чернігово-Сіверщини. Черніг. полковник (з 1705) і з 1721 р. одночасно наказний гетьман Лівобережної України. Після смерті гетьмана І. Скоропадського (1722) став осн. претендентом на володаря булави. Намагався протидіяти Петрові І у його заходах, спрямованих на ліквідацію автономії українців у складі Рос. держави (імперії). Один із найзаможніших землевласників в Україні. Навесні 1723 р. за опозиційну діяльність разом з ген. старшинами С. Савичем та І. Чернишем був викликаний до Санкт-Петербурга, допитаний у Таємній канцелярії, а восени заарештований і кинутий до Петропавл. фортеці, де й помер 18.12.1723 р. Похований у Петербурзі.

ПОЛЬОВА АРТИЛЕРІЯ — призначена для підтримки в-ськ на полі бою. У багатьох арміях включала легку, кінну й ін. артилерію. На суч. етапі в ряді країн називається військ. артилерією.

ПОЛЬОВИЙ СТАТУТ — офіційний документ, що визначає осн. положення по підготовці і веденню з'єднаннями й частинами загальновійськ. бою, керуванню в-ськами, їхнього пересування та ін.

ПОРИК Василь Васильович (1920—44) — лейтенант Рад. армії, учасник руху опору у Франції, Герой Рад. Союзу (1964, посмертно), нац. герой Франції (1964). Н. у с. Соломірці (тепер с. Порик Вінницької обл.) у сел. родині. Утік з полону в 1943 р., був командиром партизанського загону. Розстріляний окупантами.

ПОРУЧИК (від пол. porucznik) — військ. звання молодшого офіцера у В-ську Пол. і деяких ін. арміях. У рос. армії офіцер. чин з 17 ст.

ПОРУШЕННЯ МИРУ — визначена Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй конкретна ситуація використання сили, що разом із загрозою миру є підставою для вжиття цим органом заходів з підтримання або відновлення міжнар. миру та безпеки.

ПОРЦІЇ, РАЦІЇ — натуральні й грошові збори в Рос. державі (у тому числі на території укр. земель, що входили до її складу) у 18 ст. на утримання царського в-ська («дача на консистентів»). Збиралися у вигляді провіанту для солдатів і фуражу для коней або грошима. Обсяги П. і Р. тривалий час не були офіційно встановленими,

а тому залежали від місцевих умов і потреб армії. Напр., в Гетьманщині козак давав П. і Р. вдвічі менші, ніж посполитий. В роки неврожаїв, стихійних лих тощо уряд інколи відміняв ці збори. У 1765 р. вони були замінені на Лівобережжі т. зв. рубльовим окладом (по 1 крб. з кожного оподаткованого двору).

ПОРШ Микола Володимирович (1879—1944) — політ. і громадський діяч, економіст, адвокат. Був ініціатором створення Революційної укр. партії (РУП), відстоював принцип самостійності України на засадах незалежної укр. соціал-демократії. Згодом — член УСДРП. У 1917 р.— голова Всеукр. ради робітничих депутатів. Член УЦР і Малої Ради. З листоп. 1917 р.— ген. секретар праці УНР. З груд. 1917 р.— ген. секретар військ. справ і ген. секретар праці. У 1918 р.— учасник антигетьманського руху, був заарештований гетьманською адміністрацією. У 1919—20 рр.— посол УНР у Німеччині, де і залишився в еміграції.

ПОСТ (фр. poste) — 1) військ. об'єкт, що охороняється і обороняється вартовим, а також місце і ділянка місцевості, на яких вартовий виконує свої обов'язки; 2) солдат чи невеликий військ. підрозділ, що виконує спец. завдання; відповідним чином оснащене місце (пункт).

ПОТЬОМКІН Григорій Олександрович (1739—91) — рос. держ. і військ. діяч, генерал-фельдмаршал, фаворит Катерини II. Н. у с. Чижові на Смоленщині в родині дрібнопомісного дворянина. Узяв якнайактивнішу участь у придушенні сел. війни під проводом О. Пугачова (1773—75), ліквідації Нової Січі (1775). Володіючи неабиякими організаторськими здібностями і використовуючи прихильність імператриці, став великим землевласником, зокрема мав тисячі кріпаків на укр. землях. Керував освоєнням Півн. Причорномор'я і будівництвом Чорномор. флоту. Головнокомандувач рос. армії в рос.-тур. війні 1787—91 рр. Похований у Херсоні.

ПОШУК — повітр. простір, у межах якого екіпажі ЛА проводять самостійний пошук та знищення повітр. та наземних цілей. П. повітр. цілей може вестись як за лінією ф-нту, так і над своєю територією.

ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (ПРЗ) — вид бойового забезпечення у Сухопут. в-ськах, в-ськах ППО, ВПС та ВМС. Включає: забезпечення екіпажів ЛА (кораблів) аварійно-рятувальними засобами; підготовку екіпажів, що залучаються до пошуку і рятування; організацію та здійснення пошуку ЛА (кораблів), повітр. десантів після аварії та надання їм допомоги і т. ін.

ПОШУКОВО-РЯТУВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС (ПРК) — авіац. та наземні (надводні) рухомі сили та засоби, призначені для знаходження косм. апаратів (КА), які повертаються на Землю, надання медичної допомоги їх екіпажам, здійснення післяпосадочного техн. обслуговування КА, доставки космонавтів з місця посадки в пункти призначення. ПРК включає: спеціально обладнані ЛА (вертольоти, кораблі, наземні рухомі засоби), що забезпечують вихід у р-н аварії, посадку ЛА та евакуацію потерпілих.

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ ВІЙНИ — загальновизнані в міжнар. гуманітар. праві засоби і форми ведення збройної боротьби із забороною тих, що не є необхідними і викликають надмірні страждання; містяться у Гаазькій конвенції про закони і звичаї сухопут. війн (1907), у Женев. конвенції про захист жертв війни (1949) та в ін. документах.

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ МОРСЬКОЇ ВІЙНИ — правила війни, що регулюються: Гаазькою конвенцією про деякі обмеження у використанні права захоплення в мор. війні (1907); Конвенцією про встановлення підводних автоматичних контактних мін (1907); Гаазькою конвенцією про права та обов'язки нейтральних держав у мор. війні (1907). Правила ведення мор. війни включають також загальновизнані заборонені засоби та методи війни.

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ ПОВІТРЯНОЇ ВІЙНИ — регулюються Гаазькими правилами ведення повітр. війни (1923), документом, який включає загальновизнані та заборонені засоби і методи ведення війни, а також особливі норми використання військ. літаків з метою пропаганди, правила поводження з екіпажами літаків, що потерпіли від аварії, тощо.

ПРАВО ВІЙНИ — сукупність міжнар. правових норм, які спрямовані на обмеження негативних наслідків збройних конфліктів та захист жертв війни, узгоджують воєн. необхідність з вимогами гуманності, регулюють правові відносини під час ведення воєн. дій.

ПРАЗЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 р. (6—11.05) — проведена в-ськами 1-го (командувач — маршал Рад. Союзу І. Конєв), 4-го (командувач — генерал армії А. Єременко) і 2-го (командувач — маршал Рад. Союзу Р. Малиновський) Укр. ф-нтів в роки Великої Вітчизняної війни. Мета — оточити та розгромити нім.-фаш. угруповання на території Чехословаччини, надати допомогу повсталому населенню, визволити Прагу. У П. о. взяли участь 2-га армія В-ська Пол., рум. 1-ша і 4-та армії та 1-й Чехословацький арм. корпус. Угруповання супр-ника складалось з в-ськ групи армій «Центр» (Ф. Шернер) та частини сил групи армій «Австрія» (8-ма і 6-та танк. армії СС; Л. Рендулич). У результаті здійснення П. о. майже все вороже угруповання в Чехословаччині опинилось в оточенні. Приблизно 860 тис. солдатів та офіцерів супр-ника було взято в полон. П. о.— остання операція рад. ЗС у війні проти Німеччини.

ПРАПОР — офіційний знак держави, її збройних сил, різноманітних установ, міжнар. організацій і союзів, спорт. т-в, деяких посадових осіб та ін. Полотнище встановлених розмірів, кольору і форми, іноді з зображенням на ньому герба, емблеми і напису.

ПРАПОР ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ — знак приналежності військ. корабля до збройних сил даної держави; полотнище встановлених розцвічення і форми. Кормовий військ.-мор. прапор, піднятий на бойовому кораблі,— бойовий прапор корабля.

ПРАПОРЩИК — молодший офіцер. чин у рос. армії (з 1884 тільки для осіб запасу й у воєн. час) і на флоті (з 1896 — для осіб запасу). Військ. звання в Рад. збройних силах (з 1972) і деяких ін. арміях. У 1981 р. у Рад. збройних силах було введено військ. звання старший прапорщик. Збереглося в ЗС суч. України.

ПРЕВЕНТИВНІ (ВИПЕРЕДЖУВАЛЬНІ) ЗАХОДИ — дії, що запобігають погіршенню міжнар. ситуації (порушенню миру), відвертають акт агресії, ескалацію збройного конфлікту або терорист. діяльності; відповідно до Статуту ООН є примусовими засобами і передбачають застосування збройних сил держав — членів ООН, а також ін. заходи.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ — глава держави, гарант держ. суверенітету, терит. цілісності держави, прав і свобод людини і громадянина. Виступає від імені держави та є Верховним Головнокомандувачем ЗС і Головою Ради безпеки та оборони, вживає необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності держави та постійної бойової готовності ЗС.

ПРЕТОРІАНЦІ (лат. praetoriani) — у Стародав. Римі — спочатку охорона полководців, потім імператорська гвардія; брали участь у двірцевих переворотах. У переносному значенні — наймані в-ська, що служать опорою для влади, заснованої на грубій силі.

ПРИЗ (від фр. prise — захоплення, видобуток; prix — ціна, нагорода) — 1) вороже судно чи яке-небудь майно, захоплене в мор. бою; 2) нагорода переможцю в змаганні, премія.

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ — створений наказом НКО СРСР від 9.06.1945 р. Управління округу сформоване на базі польового управління 4-го Укр. ф-нту. Територія округу — Станіслав. (з 1962 — Ів.-Франк.), Терноп., Чернівецька, Вінницька обл., Закарп. Україна (з 22.01.1946 — Закарп. обл.) і Кам'янець-Подільська (з 1954 — Хмельницька) обл. Управління дислокувалось у м. Чернівці. Пост. Ради Міністрів СРСР від 3.05.1946 р. Львів. військ. округ і П. в. о. були об'єднані в єдиний П. в. о. з дислокацією його управління в м. Львові. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.01.1974 р. П. в. о. нагороджено орденом Червоного Прапора.

ПРИКОРДОННА МОРСЬКА ЗОНА — місцевість уздовж мор. узбережжя, що прилягає до терит. вод держави, у межах якої з метою охорони держ. кордону встановлюється спец. режим, а прикорд. в-ськами здійснюються заходи, спрямовані на попередження і ліквідацію порушень держ. кордону.

ПРИКОРДОННА СМУГА — визначена урядом частина території країни, яка прилягає до держ. кордону, має спец. правовий режим та підготовлена для ведення терит. оборони.

ПРИКОРДОННИЙ РЕЖИМ — визначена урядом країни сукупність норм, що регламентують порядок в'їзду, перебування, пересування, проживання фізичних осіб, порядок проведення робіт та використання суден у прикорд. смузі.

ПРИКОРДОННІ БИТВИ Півд.-Зах. ф-нту та прикорд. в-ськ 22—29.06.1941 р.— почалися на світанку 22.06. Першими прийняли удари прикордонники та передові підрозділи в-ськ прикриття. Відбиваючи наступ переважаючих сил ворога, особовий склад багатьох застав повністю загинув. Частини та з'єднання в-ськ прикриття не були відмобілізовані та розгорнуті на передбачених планом прикриття рубежах, не були завчасно приведені у повну бойову готовність. Ударами авіації і діями диверс. груп супр-ника були виведені з ладу більшість ліній та вузлів зв'язку, порушено управління та постачання в-ськ боєприпасами та пальним. Авіація ф-нту, несучи великі втрати, перевагу в повітрі втратила. У цих умовах дивізії та полки вимушені були хаотично вступати в зустрічні бої з ворогом. До 24.06 між 5-ю і 6-ю арміями Півд.-Зах. ф-нту утворився 50-тикілометр. розрив, у який ринулися в-ська 1-ї нім.-фаш. танк. групи. Для контрудару по супр-нику, що прорвався, були залучені сили 6-го механізованого і 3-го стрілец. корпусів. 23—29.06 в р-ні Луцька, Брод, Рівного, Дубно відбулася велика танк. битва. Корпуси вступали в неї послідовно, по мірі підходу до ф-нту, чим помітно знизили силу удару по супр-нику. Деякі корпуси ще на марші понесли значні втрати від ударів ворожої авіації. Тому контрудар не привів до розгрому танк. групи супр-ника, але він відіграв певну роль у зриві спроб ворога прорватися з ходу до Києва, його задуму взяти в кільце головні сили Півд.-Зах. ф-нту на Правобережній Україні. За наказом ставки з 30.06 в-ська ф-нту почали відхід на лінію укріплених р-нів на старому держ. кордоні для організації на ній оборони. На поч. лип. в-ська Півд.-Зах. ф-нту продовжували вести тяжкі бої, які 7.07 переросли в Київ. оборонну операцію 1941 р.

ПРИКОРДОННІ ВІЙСЬКА (у деяких державах — прикорд. охорона, прикорд. варта) — держ. військ. формування, призначене для забезпечення недоторканності держ. кордону на суші, морі, річках, озерах та ін. водоймах, а також охорони виключної (мор.) екон. зони.

ПРИКОРДОННІ ВОДИ — прилеглі до держ. кордону терит. та внутр. води, прикорд. річки, озера тощо. Порядок визначення прикорд. вод регламентується Законом про міжнар. кордон.

ПРИПИНЕННЯ ВІЙНИ — стан, підставою для якого є укладення мирної угоди, в якій відновлюються мирні відносини, вирішуються терит. питання, доля військовополонених, питання покарання воєн. злочинців, обмеження збройних сил та воєн. виробництва, визначення репарацій, реституції тощо.

ПРИПИНЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ — у міжнар. праві форма зупинення бойових операцій на всьому ф-нті або його частині, супроводжується припиненням вогню. Як правило, є частиною заг. перемир'я або капітуляції, але не виводить сторони зі стану війни. Оформлюється спец. угодою. Порушення заг. перемир'я розглядається міжнар. правом як акт агресії.

ПРИСЯГА — офіційна й урочиста обіцянка (клятва) у вірності. П. складає при вступі на посаду особа, обрана президентом країни. П. військ.— клятва грома-

дянина при вступі його у збройні сили виконувати обов'язок захисту Батьківщини відповідно до конституційних вимог.

ПРИЦІЛЬНО-НАВІГАЦІЙНА СИСТЕМА — функціонально пов'язане бортове обладнання пілотованого ЛА, призначене для автоматизованого рішення бойових та навігац. завдань. П.-н. с. забезпечує можливість маневрування при атаці цілі — бомбометанні, пуску ракет, стрільбі з гармат. Навігац. завданнями є: виведення ЛА в заданий р-н, забезпечення безпеки польотів на малих висотах, посадки ЛА та ін. Автоматизація рішення бойових та навігац. завдань досягається застосуванням бортових ЕОМ.

ПРИЧИНИ ВОЄННОЇ НЕБЕЗПЕКИ — екон., політ., терит., нац.-етнічні, реліг. або ін. суперечності, які державами не завжди розв'язуються безконфліктно.

ПРОВОКАЦІЯ ЗБРОЙНА — агресивні дії з метою розв'язання збройного конфлікту, виправдання втручання у внутр. справи ін. держав. Може здійснюватись як напад на прикорд. охорону, порушення держ. кордонів, захоплення об'єкта, вторгнення на територію держави, в її внутр. води та повітр. простір, диверсії тощо.

ПРОПАГАНДА ВІЙНИ — поширення у засобах масової інформації та публічних виступах окремих осіб відкритих закликів до нападу з допомогою збройних сил на ін. держави. П. в. заборонена окремою резолюцією Ген. Асамблеї ООН 1947 р. і є злочином міжнар. характеру.

ПРОРИВ АВСТРО-НІМЕЦЬКОГО ФРОНТУ у 1916 р. — наступальна операція рос. в-ськ Півд.-Зах. ф-нту під керівництвом генерала О. Брусилова з 4.06 по 13.08 під час Першої світової війни.

ПРОСКУРІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 р. — бойові дії рад. в-ськ у київ. напрямку проти ЗС Директорії з 11.03 по 7.04 з метою визволення Поділля.

ПРОСКУРІВСЬКО-ЧЕРНІВЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (4.03—17.04) — здійснена в-ськами 1-го Укр. ф-нту (командувач — маршал Рад. Союзу Г. Жуков) під час Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити у взаємодії з 2-м Укр. ф-нтом осн. сили нім.-фаш. армій «Південь». У результаті П.-Ч. о. в-ська 1-го Укр. ф-нту просунулися на 80—350 км і завдали тяжкої поразки супр-нику. Вийшовши до підніжжя Карпат і перерізавши осн. комунікації супр-ника, рад. в-ська розсікли його стратег. ф-нт на 2 частини. У П.-Ч. о., так як і в Умансько-Ботошанській операції 1944 р., у напрямку головного удару ф-нту масовано використовувались 3 танк. армії.

ПРОТИДІЯ ДИВЕРСІЯМ І ТЕРОРИСТИЧНИМ АКТАМ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ — комплекс взаємоузгоджених за метою, завданням, місцем і часом заходів по своєчасному виявленню, запобіганню диверс. і терорист. посягань (проявів) та припиненню (нейтралізації) диверсій і терактів в інтересах забезпечення бойової готовності з'єднань, частин і підрозділів та безпеки військовослужбовців і членів їх сімей, що організується і здійснюється власними силами у взаємодії з правоохоронними органами та ін. військ. формуваннями держави.

ПРОТИПОВІТРЯНА ОБОРОНА (ППО) — сукупність заходів і бойові дії по відбиттю повітр. нападу супр-ника і захисту в-ськ, пром. р-нів, адмін.-політ. центрів і населення від ударів з повітря. Здійснюється зенітно-ракет. в-ськами, зенітною артилерією, винищувальною авіацією й ін. силами і засобами.

ПРОТИРАКЕТНА ОБОРОНА (ПРО) — комплекс сил і засобів, а також заходів і бойових дій по відбиттю ракет.-ядер. удару супр-ника шляхом ураження його балістичних ракет чи їхніх головних частин на траєкторіях польоту. П. о. може бути терит., зональною й об'єктовою.

ПРОТИТАНКОВА АРТИЛЕРІЯ — вид наземної артилерії, що використовується для поразки танків і ін. броньованих цілей. На озброєнні має протитанк. пушки, протитанк. керовані ракети та ін.

ПРОФЕСІЙНА АРМІЯ — армія, у якій служба є для особового складу осн. професією. П. а. існує у Великобританії, США, Японії й ін. державах. Комплектується на добровільній основі (за контрактом).

ПРОЦЕС ПЛАНУВАННЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ ПЗМ (Planning and Review Process — PARP) — запроваджений НАТО циклічний (дворічний) процес удосконалення співробітництва з конкретною країною-партнером. Передбачає збирання та аналіз інформації щодо оборонної політики і збройних сил країни, визначення можливостей підготовки та проведення багатонац. навчань і спільних з НАТО операцій.

ПРУТСЬКИЙ ПОХІД 1711 р.— невдалий похід рос.-укр. в-ськ у Молдову під час рос.-тур. війни 1710—13 рр.

ПУНКТ НАВЕДЕННЯ ТА ПОКАЗУ ЦІЛЕЙ — пункт управління авіац. ЛА, які знаходяться у повітрі. Призначений для забезпечення виводу ЛА в р-н бойових дій, наведення їх на повітр., наземні (мор.) цілі та відвернення поразки своїми засобами ППО. Розгортається в р-нах зенітних частин та на кораблях.

ПУШКАР Мартин Іванович (р. н. невід.— 1658) — полт. полковник (з 1648), учасник усіх найважливіших битв часів Хмельниччини на боці повстанців. Виступав проти повернення Гетьманщини до складу Речі Посполитої. У 1657—58 рр. разом із кошовим отаманом Я. Барабашем очолив збройну боротьбу, інспіровану царським урядом, проти гетьмана України І. Виговського. У боях під Полтавою у трав.— черв. 1658 р. в-сько П. зазнало нищівної поразки, а сам він загинув.

Р

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ — дорадчий орган при гетьманові, що виконував важливі функції управління держ. життям Гетьманщини. Існував у 1648—1764 рр. Р. г. с. фактично становила вищу палату старшинської ради — колегію ген. старшини. Кожен із членів колегії керував окремою ділянкою роботи. Значення Р. г. с. підвищувалось у період відсутності гетьмана. Тоді керівну роль відігравав ген. обозний або писар, а рішення оформлялися від імені Ген. військ. канцелярії. Р. г. с., в основному, здійснювала управління поточними справами життя держави. За необхідності для участі у Р. г. с. запрошувалися полковники і полкова старшина, сотники і навіть міські урядники.

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНИ — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади України, уряд держави. Вперше створений в УНР 28.06.1917 р. на підставі І Універсалу УЦР і називався Ген. секретаріатом. 11(24).01.1918 р. IV Універсалом УЦР перейменований у Раду народних міністрів. Одночасно в Харкові рішенням Першого Всеукр. з'їзду Рад (24—25.12.1917) було утворено перший рад.-більшовицький уряд України — Народний секретаріат. З прийняттям Конституції УСРР у берез. 1919 р. уряд дістав назву Рада Народних Комісарів. 25.03.1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР у Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік у Ради Міністрів союзних і автономних республік». Організація, структура, компетенція і порядок діяльності Ради Міністрів УРСР визначалися Конституціями СРСР та УРСР, зокрема 1978 р. Рада Міністрів утворювалася на першій сесії Верховної Ради УРСР кожного скликання. До її складу входили голова, перші заступники і заступники голови, міністри і голови держ. комітетів. У період між сесіями Верховної Ради звільнення з посад і призначення нових міністрів відбувалося за поданням голови Ради Міністрів президією Верховної Ради УРСР з наступним винесенням на затвердження Верховної Ради. Згідно з Конституцією Рада Міністрів була підзвітною перед Верховною Радою, а в період між сесіями Верховної Ради — перед президією Верховної Ради. Головами Ради Міністрів УРСР були О. Ватченко, В. Щербицький, В. Масол та ін. У 1991 р. Верховна Рада України прийняла

закон про перейменування Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів. З прийняттям 28.06.1996 р. Верховною Радою Конституції незалежної України найвищим органом у системі органів виконавчої влади став Кабінет Міністрів.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (РНК УСРР, з 1937 — РНК УРСР), Раднарком УРСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УРСР (до 1937—УСРР) у період 1919—46 рр., рад. уряд в Україні. Створена за зразком першого рад. уряду в Росії шляхом реорганізації Тимчасового робітничо-сел. уряду України 29.01.1919 р. Попередниками РНК УРСР були Народний секретаріат, а згодом — Тимчасовий робітничо-сел. уряд. Народний секретаріат складався з 12 народних секретарів (з берез. 1918 очолював М. Скрипник). Діяв до 18.04.1918 р., коли його було реорганізовано у Всеукр. повстанське бюро. 28.11.1918 р. за постановою ЦК КП(б)У в Курську створено Тимчасовий робітничо-сел. уряд України, до складу якого входили переважно росіяни та євреї: В. Аверін, К. Ворошилов, Е. Квірінг, Артем (Ф. Сергєєв), М. Подвойський, О. Шліхтер, О. Хмельницький та ін. Поділявся на відділи, які 29.01.1919 р. було перейменовано в народні комісаріати (наркомати) на чолі з народними комісарами (наркомами), а уряд — у Раду Народних Комісарів. На поч. 1919 р. РНК складалася з 13 наркоматів, Ради народного господарства та Верховної соціалістичної інспекції. За Конституцією, що була прийнята Третім Всеукр. з'їздом Рад (10.03.1919), РНК обиралася Всеукр. Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) і була відповідальна перед ним та Всеукр. з'їздом Рад. Кількість наркоматів Конституція не встановлювала. Згідно з постановою ВУЦВК від 14.03.1919 р. РНК мала право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Кількість і назви наркоматів за рішеннями ВУЦВК постійно змінювалися. При РНК періодично виникали різноманітні допоміжні органи — Малий раднарком (16.05.1919), комісії, відділи тощо. Головами РНК у різний час були Х. Раковський (1919—23), В. Чубар (1923—34), П. Любченко (1934—37), М. Бондаренко (1937), Д. Коротченко (1938—39), Л. Корнієць (1939—44), М. Хрущов (1944—46).

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УНР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади УНР, уряд республіки. З 15(28).06.1917 р. урядом України був Ген. секретаріат УЦР—УНР, який IV Універсалом УЦР від 11(24).01.1918 р. перетворено на Раду народних міністрів УНР. На території України функціонувала до проголошення 29.04.1918 р. Укр. держави та в період Директорії УНР. Очолювала всю систему органів держ. управління. РНМ формувалася на коаліційній основі і затверджувалася УЦР. Організацію, склад, компетенцію і порядок діяльності РНМ визначали ст.ст. 50—59 Конституції УНР (до 29.04.1918), закони Трудового конгресу України, ст.ст. 15—19 законів «Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і «Про Державну Народну Раду» від 12.11.1920 р.

РАДА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ — координаційний орган з питань нац. безпеки та оборони при Президентові України, координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері нац. безпеки та оборони.

РАДА РЕСПУБЛІКИ — вищий законодавчий орган влади в УНР. Створений 3.02.1921 р. у м. Тарнові (Польща). До його складу входили 67 депутатів, які представляли укр. політ. партії, профспілкові та культ.-освітні організації. Головою Р. р. було обрано І. Фещенка-Чопівського. У кін. берез. 1921 р. видала «Універсал до українського народу». Припинила своє існування 5.08.1921 р.

РАДА СІЧОВОЇ СТАРШИНИ — напівофіційний орган на Запорозькій Січі. До її складу входили військ. старшини — кошовий отаман, суддя, писар, осавул, козаки, що займали ці посади раніше («старики»), та курінні отамани. Здебільшого Р. с. с. називали старшинською сходкою. Скликалася для обговорення важливих питань політ., військ., адмін. характеру. У період існування Нової Січі Р. с. с. могла обирати старшину без участі рядового козацтва або узгоджувала попередньо їхні кандидатури для обрання на Ген. козацькій раді.

РАДЕНС Станіслав Францович (1892—1938) — більшовицький діяч в Україні, чекіст. Поляк за походженням. Один із найближчих соратників Ф. Дзержинського. З черв. 1919 р.— заступник начальника відділу Київ. ЧК, з січ. 1920 р.— голова Одес. ЧК, з січ. 1921 р.— голова Крим. ЧК. У 1927—31 рр.— голова ДПУ в Закавказзі, з 1931 р.— голова ДПУ Білорусі. З 1931 до лют. 1933 р. очолював ДПУ в Україні. Р.— один із організаторів і безпосередній виконавець масових репресій проти учасників нац.-визв. змагань 1917—21 рр., політ. терору проти лідерів націонал-комунізму та духівництва УАПЦ. Р. як слухняне знаряддя у руках більшовицької партії відповідав за т. зв. розкуркулення та організацію штучного голоду в Україні 1932—33 рр. З 1933 р.— начальник УНКВС у Москві. Згодом працював у рад. репресивних органах. У 1938 р.— нарком внутр. справ Грузії та Казахської РСР. Розстріляний за наказом Л. Берії у 1938 р.

РАДЕЦЬКИЙ Віталій Григорович (н. 1944) — генерал армії України (1993). Н. у м. Христинівка Черкаської обл. Закінчив Київ. вище загальновійськ. командне училище (1968), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1975), Військ. академію Ген. штабу ЗС СРСР ім. К. Є. Ворошилова (1989). У трав. 1989 р. призначений першим заступником командувача 13-ї армії (Прикарп. військ. округ). З трав. 1991 р.— командувач 6-ї гвард. танк. армії Київ. військ. округу. З січня 1992 р.— командувач в-ськ Одес. військ. округу. У жовт. 1993 — серп. 1994 р.— міністр оборони України. З серп. 1995 р.— головний інспектор Міністерства оборони України. Нагороджений орденами «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня (1986), 2-го ступеня (1991), 1-го ступеня (1992), Червоної Зірки (1971), Богдана Хмельницького 3-го ступеня (2001), 9 медалями, відзнакою Міністерства оборони України «Доблесть і честь» (1996).

РАДЗИВІЛЛ (Радивил, Радвіла) Альбрехт Станіслав (1593—1656) — лит. магнат, князь. Н. в Олиці (тепер с-ще Волин. обл.). З 1619 р.— лит. підканцлер, з 1623 р.— великий лит. канцлер. Власник значних земельних маєтків на Волині. Був фундатором костьолу в Олиці, єзуїтської колегії в Пінську. Автор «Мемуарів»

лат. мовою, що охоплюють історію Польщі 1632—56 рр. У них є відомості про події Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Р. відзначав всенародний характер війни, змушений був визнати героїзм укр. армії.

РАДЗИВІЛЛ Богуслав (1620—69) — держ. і військ. діяч Речі Посполитої. Представник магнатського роду Радзивіллів. Виховувався у кальвіністських школах Великого князівства Лит. З 1637 р. навчався в Англії, Голландії, Німеччині, Франції. Після повернення на батьківщину отримав посаду лит. конюшого, а з 1649 р. очолював королівську гвардію. Брав участь у боротьбі з козацькими в-ськами під проводом Б. Хмельницького 1648—57 рр. Згодом перейшов на бік швед. короля Карла X Густава. Був прихильником бранденбурзького маркграфа Фрідріха Вільгельма, який призначив Р. генерал-губернатором Пруссії.

РАДЗИВІЛЛ Кароль Станіслав (1734—90) — воєвода вілен. (1762—64), лит. коронний гетьман (з 1768), один з наймогутніших магнатів Речі Посполитої 18 ст. Мав значний вплив на шляхту, зокрема на оборонців т. зв. «золотих вольностей». У 1764 р. змушений був виїхати до Туреччини. Повернувшись до Польщі (1767), став маршалком радомської конфедерації. Завдяки підтримці рос. посла у Речі Посполитій М. Рєпніна повернув свої маєтності. Учасник Барської конфедерації (1768). Після її поразки перейшов на бік царського уряду і змушений був еміґрувати за кордон. Згодом продовжував брати участь у боротьбі між угрупованнями шляхти, яка призвела до занепаду Речі Посполитої.

РАДЗИВІЛЛ Миколай «Чорний» (1515—65) — маршал, канцлер Великого князівства Лит., вілен. воєвода. Деякий час перебував при дворі короля Польщі Сигізмунда І Старого. У 1547 р. отримав від імператора «Священної Римської імперії» титул князя. Прагнув утворити своє спадкове князівство у Литві. Був прихильником кальвінізму, проводив значну реформаційну діяльність. Завдяки шлюбові своєї сестри Барбари з королем Сигізмундом II Августом Р. мав значний вплив у державі. Володів великими маєтностями. Був пр-ником укладення унії між Литвою та Польщею.

РАДЗИВІЛЛ Януш (1612—55) — воєвода вілен., великий гетьман лит. (1646). Навчався в ун-тах Лейпцига (Німеччина) та Лейдена (Голландія). Був прихильником кальвінізму, який поширював у своїх володіннях. У 1632 р. король Владислав IV Ваза призначив Р. послом Речі Посполитої в Англії та Голландії. Після повернення на батьківщину брав участь у війнах з Туреччиною та Моск. царством. У роки Нац.-визв. війни сер. 17 ст. Р. очолював шляхетські в-ська на землях Литви та Білорусі. У 1651 р. вони захопили Київ і вчинили жорстоку розправу над його жителями. У 1654 р. загони Р. зазнали поразки в боях проти об'єднаного укр.-рос. в-ська. Підтримував швед. короля Карла X Густава у його боротьбі з королем Польщі Яном II Казимиром.

РАДИМИЧІ — східнослов'ян. плем'я (союз племен), яке в 9—10 ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни, головним чином у басейні р. Сож. За літописними

даними, Р. прийшли від «ляхів» і осіли на берегах Сожу. Жили в невеликих селищах, займались орним землеробством, скотарством, бортництвом та різними промислами. У Р. були розвинуті залізодобувне, гончарне та ін. ремесла. За літописними даними, у сер. 9 ст. сплачували данину хозарам. У 885 р. за князювання Олега землі Р. увійшли до складу Київ. Русі. У 911 р. брали участь у поході князя Олега на Візантію. За князювання Володимира Святославича був здійснений ще один похід на Р. Авангард київ. в-ська на чолі з воєводою Вовчий Хвіст розбив їх ополчення на р. Пищань, і землі Р. остаточно увійшли до складу Київ. держави. Головними містами були Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. У 11 ст. землі Р. увійшли до Смолен. та Черніг. князівств. Останній раз згадуються в джерелах бл. 1169 р. Археологічні пам'ятки Р.— численні курганні могильники з трупоспаленням (9—10 ст.) та трупопокладенням (11—12 ст.). Характерною етнографічною ознакою Р. є жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових та срібних скроневих підвісок. Ряд ін. прикрас (браслети зі зміїними головками на кінцях) вказують на півн. впливи і змішання Р. з балтами.

РАДИШЕВСЬКИЙ Онисим Михайлович (Михайлов Онисим) (р. н. невід.— п. не ран. 1631) — друкар і військ. інженер. Н. і навчався на Волині, за походженням українець. У 1586 р. переїхав до Москви і став майстром-палітурником при друкарському дворі, бл. 1605—10 рр.— один з його керівників. У 1606 р. Р. надрукував «Євангеліє», яке відзначається високим рівнем художнього оформлення, 1610 р.— «Статут церковний». Згодом став одним із провідних майстрів Пушкарського приказу, керував інж. роботами. У 1620 р. склав першу в Рос. державі військ.-техн. книгу «Статут ратних, гарматних та інших справ, що стосується військової науки» (опублікував В. Рубан, 1777 і 1781).

РАДІАЦІЙНА РОЗВІДКА — визначає межу зон радіоактивного забруднення (на місцевості, об'єктах й ін.) та зон з різними рівнями забрудненості. В армії і цив. обороні здійснюється спец. підрозділами.

РАДІОЛОКАЦІЙНА СИСТЕМА БОМБОМЕТАННЯ (РСБ) — комплекс радіоелектронної апаратури для прицільного бомбометання за різних погодних умов та в будь-який час доби з горизонтального польоту і при певних видах маневру. Основа РСБ — бортова РПС огляду земної поверхні, яка забезпечує орієнтування, пошук і виявлення цілі, обмір її похилої дальності та визначення курсового кута. У ряді випадків функції РСБ замінюють прицільно-навігац. системи.

РАДІОНАВІГАЦІЙНА СИСТЕМА (РНС) — комплекс взаємодіючих бортових та наземних радіотехн. пристроїв для визначення місцезнаходження рухомих об'єктів (кораблів, ЛА) та вирішення ін. завдань навігації. У залежності від принципу дії РНС розподіляються на кутомірні, дальномірні, різнісно-дальномірні, кутомірно-дальномірні та комбіновані. Для підвищення точності і надійності виміру навігац. параметрів РНС використовуються разом з інерціальними навігац. системами та різними радіонавігац. приладами.

РАДІОНАВІГАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — комплекс заходів, які створюють умови ефективного застосування радіонавігац. пристроїв для виконання завдань навігації (радіонавігації), бойового маневрування та використання засобів ураження. Р. з. включає: вибір позицій наземних радіонавігац. станцій (радіомаяків, радіонавігац. пунктів), визначення порядку їх роботи та використання ЛА (кораблями), а також способи застосування техн. засобів при створенні пр-ником радіоелектронних перешкод.

РАДІОНАВІГАЦІЙНИЙ ПУНКТ (РНП) — один із пунктів управління авіацією. Розгортається в р-ні інтенсивних польотів для забезпечення літако-, вертольотоводіння, позначення напрямків та коридорів прольоту з допомогою радіотехн. засобів.

РАДІОТЕХНІЧНІ ВІЙСЬКА — рід в-ськ, призначений для ведення радіолок. розвідки повітр. супр-ника і забезпечення інформацією про нього з'єднань і частин в-ськ ППО й ін. видів збройних сил.

РАДІУС ДІЇ (тактичний) — максимальна відстань, на якій літак (вертольот), авіац. підрозділ, частина, з'єднання може виконувати бойове завдання при повній заправці пальним, заданих режимі та профілі польоту і повернутися на аеродром без витрачання гарантійного запасу пального, відповідно до конструкції паливної системи літака. Р. д. залежить від тактико-техн. характеристик літака (корабля), складу з'єднання (групи), а також операт. (бойової) обстановки.

РАДЯНСЬКА АРМІЯ — у 1946—91 рр. офіційне найменування осн. частини ЗС СРСР (крім ВМФ). До лют. 1946 р. іменувалася Червоною армією.

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1945 р. — про рад.-пол. держ. кордон. Підписаний 16.08.1945 р. у Москві. Посилаючись на рішення Крим. конференції (1945), встановлював кордон між СРСР і Польщею вздовж «лінії Керзона» із значним відхиленням від неї в ряді р-нів на користь Польщі. Пол. уряд визнав де-юре факт приналежності до СРСР західноукр. (Галичина, Зах. Волинь) і західнобілорус. земель. Договір не враховував меж етнічного розселення українців. У складі Польщі залишився ряд споконвічних укр. земель — Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя і невелика частина півн.-зах. Галичини (тут кордон був незначно змінений у 1951) заг. площею 19 500 км^2, на яких, за різними оцінками, проживало від 800 тис. до 1,4 млн українців.

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1945 р. — про Закарп. Україну. Підписаний 29.06.1945 р. у Москві. У договорі зафіксовано, що Закарп. Україна, яка на підставі Сен-Жерменського мирного договору (1919) була включена до складу Чехословаччини і мала автономію, возз'єднується відповідно до волі народу зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу УРСР. Договір об'єктивно відображав прагнення закарп. українців — переважної більшості населення краю — до возз'єднання з Україною, що давало можли-

вості (хоча і обмежені в умовах рад. тоталітаризму) розвитку рідної мови, освіти й культури. З другого боку, входження Закарп. України до складу СРСР принесло закарпатцям політ. терор, насильницьку колективізацію, порушення елементарних прав людини. Після возз'єднання частина укр. етнічної території (3500 км^2) — Пряшівщина, на якій проживало бл. 150 тис. українців,— залишилась у складі Чехословаччини.

РАЄВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (1866 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Закінчив кадетський корпус, у 1885 р.— Павлів. військ. училище, пізніше — Михайлів. арт. училище, офіцер. арт. школу. З 1907 р. служив командиром батареї 4-го Сх.-Сибір. мортирного дивізіону у 59-й гармат. бригаді. Учасник Першої світової війни (1914—18). Восени 1917 р. вступив до укр. армії. Служив начальником штабу у Гайдамацькому ім. Гордієнка кінному полку. Згодом командував артилерією Гайдамацького коша Слобід. України. У лют. 1918 р. відзначився у боях з більшовицькими частинами при обороні Києва.

РАЗІН Степан Тимофійович (бл. 1630—71) — керівник сел. війни 1670—71 рр. у Росії. Н. у станиці Зимовейській на Дону в заможній козацькій родині. У своїй діяльності підтримував зв'язки із запорожцями, з якими 1662—63 рр. здійснив походи проти крим. татар. Сел. війна під проводом Р. мала великий вплив на розгортання антифеодального руху в Україні. Зокрема з нею пов'язане повстання на Слобожанщині (1670), яке очолив острогозький полковник І. Дзиковський. Після поразки повстанців Р. потрапив до рук царського уряду, зазнав жорстоких тортур і був страчений у Москві. Т. Шевченко, перебуваючи в Астрахані й на Поволжі, неодноразово згадував про Р., звертав увагу на місця, де той бував. Про що зробив запис у своєму «Журналі» (11 і 12.07, 11 і 29.08.1857). Він наділив Р., як і У. Кармелюка, епітетом «славний лицар». Шевченко залюбки слухав перекази про подвиги народного ватажка.

РАЙХСКОМІСАРІАТ «УКРАЇНА» (Reichs-komissariat «Ukraine») — одна з двох великих військ.-адмін. зон, утворених фаш. командуванням на окупованих землях СРСР (іншою був райхскомісаріат «Остланд», що складався з Естонії, Латвії, Литви, частини Білорусі та Ленінгр. обл., центр — м. Рига). Створений 1.09.1941 р. згідно з наказом А. Гітлера від 17.07.1941 р. «Про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях». Окрім більшості території УРСР (у кордонах до 1939) та Волині, до його складу увійшли півд. частини двох білорус. областей (Берестейської та Пінської), заселені переважно українцями. Міністр окупованих земель на Сх А. Розенберг пропонував включити до Р. «У». частину рос. прикорд. території як компенсацію за Галичину, що увійшла під назвою дистрикт «Галичина» до пол. ген. губернії, і щоб ослабити можливі політ. амбіції українців.

РАКЕТНІ ВІЙСЬКА Й АРТИЛЕРІЯ — рід сухопут. в-ськ, створений на поч. 60-х рр. у ЗС СРСР для ядер. і вогневої поразки супр-ника. Збережені в ЗС України.

РАКОВСЬКИЙ Християн Георгійович (1878—1941) — політ. і держ. діяч. Н. у Градеці (тепер Болгарія). До 1914 р.— активний учасник болгар. і рум. соціалістичних рухів, один із засновників соціал-демократичних партій цих країн. Виступав проти участі Болгарії у Першій світовій війні і входив до центрального бюро антивоєн. революційної Балкан. соціал-демократичної робітничої федерації (заснована 1915). У 1918 р. вступив у партію більшовиків, обіймав посаду голови верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби з контрреволюцією в Україні та Румунії. Був членом ЦВК рад Рум. ф-нту, Чорномор. флоту і Одес. військ. округу. З трав. 1918 р. очолював більшовицьку дипломатичну делегацію на переговорах з урядом гетьмана П. Скоропадського щодо укладення мирного договору. З січ. 1919 р. по лип. 1923 р. (з перервами) очолював укр. рад. уряд. В ім'я інтернаціоналізму протистояв укр. партикуляризмові і навіть ставив під сумнів існування окремої укр. національності. Проте до кін. 1921 р. Р. змінив свої погляди. Наполягав на більшій повазі до укр. нац. питання, вимагав розширення політ. та екон. самостійності УСРР. На XII з'їзді РКП у квіт. 1923 р. різко критикував позицію Й. Сталіна в нац. питанні. Після зміщення з посади голови Раднаркому УСРР був послом СРСР у Великобританії (1923—25) та Франції (1925—27). Будучи висланим із Франції за революційну діяльність, восени 1927 р. повернувся в Україну і протягом місяця організував «ліву опозицію». У груд. 1927 р. на XV з'їзді РКП виключений із її рядів, а через місяць — висланий в Астрахань. З 1929 р. Р. був визнаним всесоюзним лідером «лівої опозиції». У лют. 1934 р. підкорився партійній дисципліні й отримав дозвіл на повернення в Москву, де став керувати науково-дослідним ін-том Наркомату охорони здоров'я. У 1936 р. заарештований за звинуваченням у шпигунстві й у берез. 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний в Орловській в'язниці.

РАКОЦІ ФЕРЕНЦ II (1676—1735) — керівник антигабсбурзької нац.-визв. війни угор. народу 1703—11 рр. Н. у м. Борші (тепер Румунія). Виховувався в єзуїтських школах. У 1692 р. Р. став ішпаном (управляючим) Шарошського комітату. У 1697 р. учасник антиавстр. змови. Підтримував контакти з фр. королем Людовіком XIV. Після розкриття змови ув'язнений властями у фортеці Вінер-Нойштадт, звідки у 1701 р. втік до Польщі. У 1703 р. розпочав переговори з керівниками сел. повстання куруців. Повернувся до Угорщини, де 7.06.1703 р. закликав до повстання проти правління Габсбургів. Створив регулярну армію, сприяв розвитку екон. життя, особливо ремесла та торгівлі. У 1704 р. обраний князем Трансільванії (Семигороддя). У черв. 1707 р. оголосив детронізацію Габсбургів з угор. престолу і на засіданні держ. зборів в Оноді проголошений головою т. зв. конфедерації угор. станів для завоювання незалежності країни. Після зречення Августа II Фридерика висував свою кандидатуру на пол. престол. Протягом 1707—10 рр. армія Р. зазнала ряд поразок від австр. в-ськ. У квіт. 1711 р. командувач армії куруців барон Ш. Карої без згоди Р. уклав мирний договір з Габсбургами у Сатмарі (тепер м. Сату-Маре,

Румунія). 1.05.1711 р. на Майтенському полі армія куруців капітулювала, а у черв. склав зброю останній вірний Р. гарнізон Мукачевської фортеці на Закарпатті. Деякий час жив у Моск. державі, сподіваючись на військ. підтримку Петра І. З 1712 р. перебував у Франції, а в 1717 р. переїхав до Стамбула. Мав надію з допомогою Туреччини відновити свою владу в Трансільванії, але після укладення австр.-тур. договору це стало нереальним. Написав «Мемуари про угорську війну». Помер 8.04.1735 р. у м. Родосто (тепер Текірдаг, Туреччина). В 1906 р. прах Р. було перенесено на батьківщину.

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ Роман Онисимович (Ракущенко) (1623—1703) — імовірний автор «Літопису Самовидця». Походив з ніжин. реєстрових козаків. Брав участь у Нац.-визв. війні укр. народу сер. 17 ст. У 1658—63 рр.— ніжин. сотник, полковий суддя (1659), у 1663—68 рр.— ген. підскарбій. Через вороже ставлення гетьмана Д. Многогрішного змушений був переселитися у Брацлав, де став протопопом міської церкви. Після скинення Д. Многогрішного з гетьманства Р.-Р. повернувся на Лівобережну Україну (1672). У 1676—1703 рр. був священиком Миколаїв. церкви в м. Стародубі.

РАНҐ (нім. rang) — чин; розряд, категорія. У Військ.-мор. силах існує розподіл бойових кораблів на Р. (вищий Р.— 1-й), а також звання капітанів 1, 2 і 3-го Р.

РАНҐОВІ МАЄТНОСТІ — категорія земельної власності у Гетьманщині сер. 17—18 ст., пов'язана із службовим становищем представників соц. еліти тогочасного укр. суспільства (переважно козацьких старшин). Одну з перших Р. м.— Чигирин. староство з прилеглими до нього угіддями — одержав Б. Хмельницький «гетьманові на булаву» згідно із Зборівським договором (1649) і царською жалуваною грамотою «Війську Запорозькому про збереження прав і вольностей» (27.03.1654). За гетьманство Б. Хмельницького старшинам надавалися «на ранґ», тобто згідно із посадою у В-ську Запорозькому, головним чином млини. З часом замість платні Р. м. були визначені для більшості посад у гетьманській адміністрації. Зокрема, згідно із царським указом 1732 р. «на ранґ» ген. обозного припадало 400 дворів, суддів — по 300, малорос. підскарбія — 300, осавула, бунчужного й хорунжого — по 200 дворів. Ними розпоряджалися гетьмани, рос. царі й окремі сановники, вищі посадові особи в Україні. В процесі формування ранґового землеволодіння маєтки переходили від одних ранґів до інших, ставали спадковою власністю. Старшини почали перетворювати ранґових посполитих на приватних, передавали право на їх експлуатацію у спадок. Великі Р. м. мали гетьмани, напр. К. Розумовському належали Гадяцький замок з прилеглими до нього м-ками, селами і хуторами (2,4 тис. дворів), міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами (3,3 тис. дворів), Шептаківська, Чехівська та Бихівська волості (3,2 тис. дворів) та ін. У 1729—30 рр. в Лівобережній Україні, за неповними даними «Генерального слідства про маєтності», існувало 136 ранґових маєтків із 3948 дворами посполитих у них, що складало бл. 6 % заг. кількості

маєтків і 9 % усіх дворів. На 1764 р. чисельність таких маєтків, у зв'язку з перетворенням їх на приватні, скоротилася до 116, а дворів — до 2791. У 1773 р. ранґових дворів налічувалося вже менше 1 тис. З остаточною ліквідацією політ. автономії Гетьманщини, царський уряд рештки Р. м. перетворив на держ., або передав у руки поміщиків.

РАНҐОВІ ПОСПОЛИТІ — частина залежного населення Гетьманщини та Слобід. України сер. 17 — 18 ст., яка виконувала різноманітні повинності на користь місцевих урядовців, а також деяких рос. сановників, котрі брали безпосередню участь в управлінні укр. територіями (президенти Малорос. колегії, генерал-губернатори, полковники та ін.). Назва походить від слова «ранґ» — посада в укр. адміністрації. Влада могла перетворити на Р. п. вільних військових, селян і міщан, зубожілих козаків та представників ін. соц. прошарків населення. Юридично вони не належали приватним особам, однак як мешканці ранґових маєтностей змушені були коритися урядовцям, які отримували ці маєтності на період виконання своїх службових обов'язків. На Лівобережжі Р. п. підпорядковувалися Ген. військ. канцелярії, на Слобожанщині — воєводам. Протягом 18 ст. значна кількість Р. п. опинилася у приватній залежності гетьманів, старшин і монастирів, тобто перестала бути держ. Царський указ від 3.05.1783 р. офіційно узаконив статус останніх як кріпаків.

РАНДЕВУ (фр. rendezvous, букв.— приходьте, з'явитися) — домовлена зустріч, побачення. У Військ.-мор. флоті призначена зустріч окремих кораблів чи їх з'єднань.

РАПОРТ (від фр. rapport — повідомлення) — усна чи письмова доповідь військовослужбовця начальнику. Звіт про виконання завдання чи зобов'язання.

РАУХ Григорій Оттонович (1860 — р. см. невід.) — військ. діяч періоду Гетьманату, генерал-лейтенант. Навчався в елітному Пажеському корпусі, потім служив у кінному полку, де у 1881 р. отримав офіцер. чин. У 1889 р. закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу. З 1901 р.— командир Лубен., лейб-гвардії кірасирського полків, генерал-майор (1905). У роки Першої світової війни (1914—18) — начальник 6-ї армії, командир 2-ї гвард. кінної дивізії, з 1916 р.— 2-го гвард. кінного корпусу на Півд.-Зах. ф-нті. З 1918 р.— на службі в укр. армії. За Гетьманату призначений головним уповноваженим укр. уряду при головному командуванні австро-угор. армії в Одесі.

РАШТАТТ (Rastatt) — місто у Німеччині. У 1915—18 рр. тут знаходився табір для військовополонених солдат-українців, що воювали в складі рос. армії у роки Першої світової війни. У таборі широку організаційну, реліг., культ. і нац.-виховну роботу проводив Союз визволення України. З укр. полонених у Німеччині було сформовано дві дивізії, які згодом взяли участь у нац.-визв. змаганнях 1917—21 рр. У 1916—18 рр. в таборі виходив тижневик (пізніше — двотижневик), редакторами якого були В. Симович, Г. Петренко, П. Мороз. На цвинтарі Р. за проектом М. Паращука встановлено пам'ятник померлим укр. полоненим.

РЕАКТИВНА АРТИЛЕРІЯ — вид артилерії, що застосовує реактивні заряди. Суч. реактивні системи залпового вогню мають до 50 напрямних стовбурів, різні реактивні заряди, дальність стрілянини в основному до 45 км. Уперше створені в СРСР у кін. 30-х рр. Широко застосовувалися у Другій світовій війні й особливо у повоєн. час.

РЕВИШИН Олександр Петрович (1870—1920) — військ. діяч Гетьманату, генерал-майор. Навчався у Петров. Полт. кадетському корпусі, у 1890—91 рр.— у Миколаїв. кінному училищі. Після закінчення у 1904 р. Миколаїв. академії Ген. штабу відбув на Далекий Схід на посаду офіцера для доручень штабу 9-го арм. корпусу. Учасник рос.-япон. війни 1904—05 рр. Згодом служив старшим ад'ютантом штабу 2-ї козачої дивізії, працював викладачем Тверського кінного училища (1909). У роки Першої світової війни — начальник штабу 2-го кінного корпусу на Півд.-Зах. ф-нті. За Гетьманату в серп. 1918 р. став начальником адмін. управління ген. штабу. У жовт. 1918 р. звільнений зі служби. З 1919 р.— у Добровольчій армії А. Денікіна, командував Чеченською кінною дивізією, згодом — у рос. армії П. Врангеля в Криму. У трав. 1920 р. під Мелітополем захоплений у полон будьонівцями і розстріляний.

РЕВІЗІЇ (від лат. revisio — перегляд) — у Рос. імперії 18—19 ст. перепис населення (селян, міщан, купців), яке було зобов'язане платити подушний податок і відбувати рекрутську повинність. Р. проводились періодично (з 1719) за розпорядженням царського уряду. В Україні, починаючи з 1782 р., було 7 Р. (крім Слобожанщини, де вони були і раніше; всього у Рос. імперії — 10). Р. проводились кілька років і охоплювали бл. 95 % населення країни. Р. не підлягали дворяни та чиновники, особовий склад армії і флоту, а також іноземці.

РЕВІЗЬКІ КАЗКИ — поіменні списки осіб, які мали сплачувати подушний податок і відбувати рекрутську повинність у Рос. імперії 18—19 ст. Складалися під час проведення ревізій. У Р. к. записувались усі чоловіки кожного поселення незалежно від віку, сімейного стану і працездатності. У селах складались поміщиками або управителями, у містах — представниками міського правління. До списків, як правило, не вносили жінок, дворян, військових, духівництво, чиновників, купців та іноземців. Особи, які були внесені у Р. к., називались «ревізькими душами». Р. к. узагальнювались на рівні повітів і губерній та були осн. документами для подушного податку. На основі цих списків складались і публікувались дані про чисельність, географічне розміщення, віковий, статевий, становий і нац. склад населення всієї імперії, зокрема й України.

РЕГІОН — р-н, територія. Останнім часом широко використовується як синонім області, автономної республіки.

РЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКА — в-ська постійної армії, що мають штатну організацію, обмундирування, встановлений законом і статутами порядок комплектування, проходження служби, навчання і виховання. Виникли у 17—18 ст.

РЕЖИМ «ВІДКРИТОГО НЕБА» — встановлений міжнар. договором (1992) порядок контролю військ. діяльності держави (за заявою будь-якої країни — учасниці) з допомогою повітр. спостережних польотів.

РЕЖИМ ПОЛЬОТУ — відносно стійке поєднання заданих (вибраних льотчиком) параметрів польоту, що визначають характер руху та просторове положення ЛА в повітрі (висота, швидкість, кут атаки, частота обертання ротора двигуна та ін.).

РЕЗЕРВИ ВІЙСЬКОВІ — в-ська, людські ресурси, техніка, озброєння, запаси мат. засобів, що зберігаються до визначеної дати.

РЕЗЕРВНІ ВІЙСЬКА — категорія в-ськ, що перебувають у мирний час в скороченому складі, розгортаються під час війни. Існували в кін. 19 — на поч. 20 ст. у Росії, Франції, Австро-Угорщині. Є в суч. ЗС США, Великобританії та ін. країн.

РЕЙД (англ. raid), у військ. справі — стрімке просування і бойові дії танк., механізованих, кавалер. з'єднань (частин, підрозділів) чи партизанських загонів (з'єднань) у тилу супр-ника.

РЕЙТАРИ (від нім. Reiter — вершник) — вид важкої кавалерії в європ. арміях 16—17 ст. Озброєння: довга шпага, два пістолети, рушниця або карабін; для захисту використовували шолом і нагрудні лати.

РЕЙХЕНАУ (Reichenau) Вальтер (1884—1942) — нім. генерал-фельдмаршал (1940). У Другу світову війну командував армією у воєн. діях проти Польщі, Франції і СРСР. З груд. 1941 р. командувач групи армій «Південь».

РЕЙХСВЕР (нім. Reichswehr, від Reich — держава, імперія і Wehr — зброя, оборона) — ЗС Німеччини в 1919—35 рр., обмежені по складу і чисельності умовами Версальського мирного договору (1919). Налічували 115 тис. чол. і невелику кількість кораблів. У берез. 1935 р. А. Гітлер денонсував договір і приступив до створення вермахту на основі заг. військ. повинності.

РЕКОГНОСЦИРОВКА (від лат. recognosco — оглядаю), у військ. справі — візуальне вивчення супр-ника і місцевості в р-ні майбутніх бойових дій особисто командиром (командувачем) і офіцерами штабів для одержання даних і ухвалення рішення; у мирний час — при підготовці навчань та ін.

РЕКРУТ (фр. rekrut — набирати в-сько) — особа, зарахована на військ. службу по найму чи повинності.

РЕЛЯЦІЯ (від лат. relatio — повідомлення) — повідомлення про воєн. дії, дипломатичні переговори; опис бойових подвигів особового складу і військ. підрозділів при представленні їх до нагороди.

РЕПАРАЦІЇ — повне або часткове відшкодування збитків, завданих державі, що перемогла у війні, за рахунок переможеної держави, яка роз'язала війну.

РЕПАТРІАЦІЯ — повернення на батьківщину військовополонених і цив. осіб, які опинилися за межами своєї країни внаслідок війни.

РЕПЕЄК — різновид кокарди, знак на форменому гвард. головному уборі (ківері), що прикріплювався зверху, тобто який чіпляється на зразок реп'яха.

РЕПРЕСАЛІЇ — навмисне порушення норм права війни у відповідь на порушення цих норм пр-ником з метою змусити його відмовитися від подальших протиправних актів ведення війни. Їх застосування заборонене проти військовополонених, цив. осіб, поранених, хворих та в ін. випадках.

РЕПРЕСОВАНІ НАРОДИ — народи, до яких застосовувалися репресивні (каральні) дії офіційної влади.

РЕСТИТУЦІЯ — повернення майна, художніх, культ. та ін. цінностей, які були незаконно вилучені і вивезені з окупованої території (див. Окупація).

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ — законодавчий акт стосовно управління Лівобережною Україною, в основі якого були 14 пунктів «Просительних статей» гетьмана І. Скоропадського, подані Петру І 17(28).07.1709 р. у Решетилівці (тепер смт Полт. обл.), та «рішучі» резолюції на них царя, зроблені 31.07(12.08) того ж року в Києві. Спільний документ, оформлений як указ, підписав держ. канцлер, граф Г. Головкін. Головним прагненням з боку укр. сторони було отримання від царського уряду юрид. підтвердження та гарантій «прав, вольностей і порядків військових», наданих за попередніх гетьманів. Зокрема, передбачалося обмеження влади рос. вельмож на території Лівобережжя, безпосереднє підпорядкування гетьмана лише цареві. Разом з тим Р. с. повністю зберігали встановлений раніше контроль царату над місцевим фінансуванням, функціонуванням адмін. апарату, козацьким в-ськом, зовн. політикою тощо. Реально вони не діяли і процес поступової ліквідації автономії Гетьманщини зростав.

РЖЕПЕЦЬКИЙ Антон Карлович (р. н. і см. невід.) — укр. громадський і політ. діяч. До 1917 р.— директор банку, радник Київ. міської думи. В роки Першої світової війни — голова «Тетянинського комітету», що опікувався справами біженців. Член партії кадетів. У трав.— груд. 1918 р.— міністр фінансів Укр. держави. Відзначився створенням стабільної укр. грошової системи з високим курсом нац. валюти. У груд. 1918 р. заарештований січовими стрільцями за звинуваченням у держ. зраді, згодом звільнений. Подальша доля невідома.

РИБАЛКО Павло Семенович (1894—1948) — маршал бронетанк. в-ськ, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Н. 23.10.1894 р. у с. Малий Вистороп (тепер Лебединського р-ну Сум. обл.). Учасник Першої світової війни, рядовий. З груд. 1917 р. у червоній гвардії, з 1919 р. у Червоній армії. У роки громадянської війни — комісар полку і бригади 1-ї Кінної армії. Закінчив курси удосконалення вищого начальницького складу (1926, 1930) і Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1934). З 1926 р.— командир ескадрону, у 1928—31 рр.— командир і комісар полку та кавалер. бригади. У 1937—40 рр.— військ. аташе в Польщі і Китаї, потім на викладацькій роботі. У роки Великої Вітчизняної війни з трав. 1942 р.— заступник командувача 5-ї танк. армії, пізніше, з лип. 1942 р.— командувач 5-ї і 3-ї гвард. танк. армій на Брянському, Півд.-Зах., Центральному, Воронезькому, 1-му Білорус.

та 1-му Укр. ф-нтах. Командував в-ськами армії при проведенні Острогозько-Россошан., Харк. наступальної (1943) операцій, у битві під Курськом, у Київ. наступальній, Житомир.-Бердичів., Проскурів.-Чернівецькій, Львів.-Сандомир., Нижнє-Сілезькій, Верхнє-Сілезькій, Берлін. та Празькій операціях. З квіт. 1946 р.— перший заступник командувача, а з квіт. 1947 р.— командувач бронетанк. і механізованих в-ськ Рад. армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, 3 орденами Суворова 1-го ступеня, орденом Кутузова 1-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, медалями, іноземними орденами. Помер 28.08.1948 р. Похований у Москві.

РИДЗ-СМИГЛИ (Rydz-Smigly) Едвард (1886—1941) — ген. інспектор армії, фактичний диктатор Польщі з 1935 р., маршал. Командувач армії в рад.-пол. війні 1920 р. У верес. 1939 р. головком; після нападу Німеччини втік до Румунії.

РИХЛО Іван (1891 — р. см. невід.) — громадський діяч, підполковник Армії УНР, лікар. Служив у Легіоні УСС, четар. З 1915 р.— у рос. полоні, звільнений у листоп. 1917 р. Один з організаторів військ. формування січових стрільців у Києві. У 1919 р.— керівник санітарної служби корпусу січових стрільців, пізніше Армії УНР.

РІД ВІЙСЬК (сил) — складова частина виду збройних сил. У ряді держав, напр. до родів сухопут. в-ськ відносяться мотострілец., танк., ракет. в-ська, артилерія та ін., до ВПС — бомбардувальна, розвід. авіація й ін., до ВМФ — підводні та надводні сили тощо.

РОВНО-ЛУЦЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ (27.01—11.02.1944) — в-ськ правого крила (13-ї і 60-ї армій) 1-го Укр. ф-нту (командувач — генерал армії М. Ватутін) у роки Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити в-ська лівого флангу 4-ї нім. танк. армії і визволити р-н Луцьк — Рівне — Шепетівка. У результаті операції рад. в-ська виконали поставлені їм завдання і просунулися до 80 км на зх. Головну роль в операції відіграли 1-й і 6-й гвард. кавалер. корпуси, які в перший же день наступу проникли у ворожий тил на глибину до 40—50 км.

РОГОЗА Олександр Францович (1858—1919) — укр. військ. діяч, генерал-лейтенант (1908), генерал-бунчужний (1918). Військ. освіту здобув у Полоцькому кадет. корпусі та Михайлів. арт. училищі. Учасник рос.-тур. війни 1877—78 рр. Брав участь у боях на Шипці (1878). У 1883 р. закінчив з відзнакою Миколаїв. академію Ген. штабу. Обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 5-ї піхот. дивізії. Харк. військ. округу, помічника старшого ад'ютанта штабу Приамур. військ. округу, начальника відділення штабів Керченського краю, 32-ї та 5-ї піхот. дивізій, командира 18-го Вологод. полку. З 1904 р.— генерал-майор. Згодом — командир 1-ї бригади 27-ї піхот. дивізії, начальник штабу 3-го арм. корпусу, командир Усть-Двінської фортеці, 19-ї піхот. дивізії. У роки Першої світової війни (1914—18) — командир 23-го арм. корпусу, командувач 14-ї армії Зах. ф-нту, 4-ї армії Рум. ф-нту. У трав. 1918 р. запрошений гетьманом П. Скоропадським на посаду військ. міністра. Під

керівництвом Р. розгорнуто діяльність по створенню ЗС Укр. держави. До цієї роботи залучив ряд генералів — високих професіоналів палких прихильників укр. державності: О. Галкіна, С. Дельвіга, М. Юнакова, З. Натіїва, М. Омеляновича-Павленка та ін. Організував ген. штаб, який одразу ж приступив до реалізації програми військ. будівництва — формування восьми стрілец. корпусів, створення академії генштабу. У в-ськах впроваджувалась укр. мова, реформувались Запорозький корпус Армії УНР, Сердюцька, Сіра і Синя дивізії, відновлювалось укр. козацтво. У листоп. 1918 р. Р. усунуто з посади військ. міністра. Виїхав до Одеси. У квіт. 1919 р. за відмову перейти на службу до Червоної армії був розстріляний.

РОЗВІДКА, у військ. справі — сукупність заходів з метою збору даних про діючого чи ймовірного супр-ника, місцевість та ін.

РОЗВІДУВАЛЬНА АВІАЦІЯ — військ. авіація, призначена для ведення повітр. розвідки місцевості та перешкод. Організаційно складається з окремих розвід. частин та підрозділів, що входять до складу такт. і мор. авіації. Суч. Р. а. має на озброєнні пілотовані та безпілотні літаки-розвідники, оснащені різними радіоелектронними засобами, частина її має засоби ураження і здатна знищувати виявлені особливо важливі цілі.

РОЗВІДУВАЛЬНІ ОРГАНИ ДЕРЖАВИ — спец. підрозділи центральних органів виконавчої влади, які здійснюють розвід. діяльність з метою захисту нац. інтересів країни від зовн. загроз.

РОЗЗБРОЄННЯ — система міжнар. заходів, мета яких — повне знищення чи істотне скорочення засобів ведення війни і створення передумов для усунення загрози її виникнення.

РОЗ'ЇЗД — 1) кавалер. чи арт. підрозділ (до взводу), який виконував завдання розвідки, охорони, іноді зв'язку до Другої світової війни; 2) роздвоєння залізничної колії, що дозволяє роз'їхатися зустрічним поїздам.

РОЗРАХУНКИ ІНЖЕНЕРНО-ШТУРМАНСЬКІ (авіац.) — підготовка даних для забезпечення ефективного використання льотно-техн. можливостей авіації при виконанні бойового або польотного завдання. Включають: побудову профілю польоту, визначення заг. його дальності, терміну і режиму, злітної маси, кількості палива та його витрат, ін. розрахунки.

РОЗСИПНИЙ СТРІЙ — розчленована по ф-нту побудова піхот. підрозділів і спішеної кінноти в наступі на зламі 18—19 ст.

РОКОССОВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович (1896—1968) — маршал Рад. Союзу (1944), маршал Польщі (1949), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). У Велику Вітчизняну війну командувач армії в Моск. битві, Брянського, Донського (у Сталінгр. битві), Центрального, 1-го і 2-го Білорус. (у Вісло-Одер. і Берлін. операціях) ф-нтів. У 1945—49 рр. головнокомандувач Півн. групи в-ськ. У 1949—56 рр. міністр нац. оборони і заступник голови Ради міністрів Польщі. У 1956—57 рр. і 1958—62 рр. заступник міністра оборони СРСР.

РОМОДАНОВСЬКИЙ Григорій Григорович (р. н. невід.— 1682) — рос. держ. і військ. діяч, боярин (1665). Брав участь у Переясл. раді 1654 р. Воєвода рос. в-ськ в Україні у війні проти Речі Посполитої (1654—56). Р. був забитий стрільцями в Москві під час бунту.

РОТА (пол. rota) — осн. такт. підрозділ у мотострілец. (мотопіхот., піхот.), танк., інж. та ін. в-ськах. Складається з декількох взводів і входить до батальйону (полку), може бути окремою. Роти з'явилися в кін. 15 — на поч. 16 ст. у найманих арміях Зах. Європи.

РОТМІСТР (пол. Rotmistrz, від нім. Rittmeister, Ritt — загін кавалеристів і Meister — начальник) — офіцер. чин у деяких іноземних арміях; відповідав чину капітана в ін. родах в-ськ.

РУБІЖ БОМБОМЕТАННЯ — умовна лінія на місцевості, при досягненні якої здійснюється скидання бомб з ЛА. Визначається з урахуванням висоти та швидкості польоту, балістичних характеристик бомб, швидкості вітру на висоті польоту та напрямку заходу на ціль. В офіційних документах термін «Р. б.» не застосовується.

РУБІЖ ПІДНІМАННЯ ВИНИЩУВАЧІВ — умовна лінія на місцевості, вихід на яку повітр. пр-ника визначає момент подачі команди винищувачам на виліт для перехоплення цілі.

РУДЕНКО Сергій Ігнатійович (1904—90) — маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1944). Велику Вітчизняну війну закінчив командувачем повітр. армії. У 1968—73 рр. начальник Військ.-повітр. академії ім. Ю. Гагаріна.

РУМ'ЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ Петро Олександрович (1725—96) — граф, генерал-фельдмаршал (1770). З 1764 р. президент Малорос. колегії і генерал-губернатор Малоросії. У рос.-тур. війні 1768—74 рр. здобув перемоги при Рябій Могилі, Ларге і Кагулі. Започаткував нову тактику колон і розсипного строю.

РУНДШТЕДТ (Rundstedt) Герд фон (1875—1973) — нім. генерал-фельдмаршал (1940). Командувач групи армій «Південь» на нім.-рад. ф-нті (до листоп. 1941). У 1942—45 рр. (з перервою) головнокомандувач в-ськ на Заході.

РУХ ОПОРУ (1939—45) — нац.-визв. антифаш. рух під час Другої світової війни проти нім.-фаш., итал., япон. та ін. окупантів і їх пособників. Мав різні форми: антифаш. агітація та пропаганда, саботаж, страйки, диверсії, партизанська боротьба, збройні повстання, що переростали в деяких випадках у народні та нац.-визв. рухи. Вніс значний вклад у розгром фашизму та мав суттєвий вплив на повоєн. розвиток світу.

РУХИМОВИЧ Мусій Львович (1889—1938 або 1939) — більшовицький діяч в Україні. Н. в м. Кагальник (тепер Ростов. обл. Рос. Федерації). Член РСДРП з 1913 р. У 1917 р.— член Харк. комітету РСДРП(б), депутат міської думи, голова військ. секції Харк. ради робітничих і сел. депутатів. У жовт.— груд.— член виконкому Харк. ради, голова штабу червоної гвардії і ревкому. З груд. 1917 р.— член Донецько-Криворізької ради робітничих і солдатських депутатів, губернського

головного штабу по боротьбі з контрреволюцією. Протягом лют.— квіт. 1918 р.— народний комісар військ. справ Донецько-Криворізької рад. республіки. З квіт. 1918 р.— начальник артилерії 5-ї армії. У 1918—19 рр.— комісар центрального управління по формуванню Укр. Червоної армії; комендант Харк. укріпр-ну. З 13 по 30.01.1919 р. очолював військ. відділ Тимчасового робітничо-сел. уряду України. У серп.— жовт. 1919 р.— комісар, у груд. 1919 — листоп. 1920 р.— член РВР 14-ї армії, яка вела бойові дії проти денікінських, пол. в-ськ і в-ськ УНР, член Раднаркому УСРР (1919—20). Нагороджений орденом Червоного Прапора. Після громадянської війни — на партійній і рад. роботі. У 1925—26 рр.— голова ВРНГ УСРР, у 1936—38 рр.— нарком оборонної промисловості СРСР. Заарештований у справі маршала М. Тухачевського. Розстріляний 29.07.1938 р. (за ін. даними — у 1939).

РЯДОВИЙ — військ. звання, встановлене в збройних силах багатьох держав для солдатів. У ЗС СРСР було введене в 1946 р. (до цього — червоноармієць). Збереглося в ЗС України.

С

САЛЬСЬКИЙ Володимир Петрович (1885—1940) — військ. діяч УНР, генерал-хорунжий (1919). Н. 24.07.1885 р. у м. Острозі на Волині. Закінчив піхот. юнкерське училище (1906), служив у піхот. полку. Після закінчення з відзнакою Миколаїв. академії ген. штабу (1912) — командир роти. Протягом Першої світової війни перебував на штабних посадах. Полковник рос. армії. Восени 1917 р. брав участь в українізації рос. частин Півн. ф-нту. У січ. 1918 р. прибув до Києва, очолив штаб коменданта міста. Під час більшовицького повстання керував вуличними боями по його придушенню. За Гетьманату — начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії. У листоп. 1918 р. з більшістю особового складу дивізії перейшов на бік Директорії. З січ. 1919 р.— начальник штабу коменданта Києва. Після залишення міста в-ськами УНР — начальник головного управління ген. штабу. На чолі Запорозького корпусу увійшов до Києва 31.08.1919 р. Через непорозуміння з в-ськами А. Денікіна вивів корпус з міста, пізніше був призначений командувачем Армії УНР. З листоп. 1919 р. — військ. міністр УНР. Після відступу Армії УНР до Польщі входив до вищої військ. ради. Протягом 1922—40 рр. був військ. міністром укр. уряду в екзилі, налагодив дружні стосунки з пол. владою. У 1923 р. отримав дозвіл перетворити колишні табори для військовополонених на поселенські станиці. Входив до Укр. центрального комітету, об'єднання вояків Армії УНР, управи Укр. станиці. Відновлював боєздатність в-ська УНР. За домовленістю з міністерством оборони Польщі укр. старшини здобували вищу освіту в пол. академії ген. штабу, а молодь навчалася у військ. центрах. Проживаючи у Варшаві, займався і політ. діяльністю, написав спогади, декілька статей з історії нац.-визв. змагань. Помер 5.10.1940 р.

САМОЙЛОВИЧ Іван Самійлович (р. н. невід.— 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—87). Н. у м-ку Ходоркові (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) у родині священика. Тому мав у народі прізвисько Попович. Неодноразово очолював козацькі походи проти тур. і тат. нападників. Прагнув під своєю булавою возз'єднати Правобережну Україну з Лівобережною в складі Рос. держави, що призвело до запеклої збройної боротьби з гетьманом П. Дорошенком, якого активно підтримував тур. султан. 1687 р. звинувачений своєю старшиною у невдачі Крим. походу (спільно з рос. в-ськом) і усунений від влади. Скінчив своє життя в засланні у м. Тобольську.

САМОСТІЙНИЙ ПОШУК («вільне полювання») — спосіб дії поодинокого літака (підрозділу) для виявлення та знищення літаків (вертольотів) пр-ника в повітрі або важливих наземних об'єктів у визначеному р-ні самостійного пошуку.

САМОХІДНА АРТИЛЕРІЯ — вид артилерії, що має на озброєнні арт. системи й установки (пушки, гаубиці, міномети, пускові установки реактивної артилерії й ін.) на самохідній базі. С. а. входить до складу арт. і загальновійськ. частин (з'єднань).

САНКЦІЯ — в міжнар. праві примусовий захід впливу на державу, дії та політика якої являють загрозу безпеці або акт агресії.

САПА (фр. sape, букв.— мотика, saper — вести підкоп) — траншея, що застосовувалася в 16 — на поч. 20 ст. при облозі і взятті фортець для поступового наближення під вогнем супр-ника до його укріплень (звідси — сапери).

САПЕРИ (фр. sapeur, від saper — вести підкоп) — військовослужбовці саперних (інж.-саперних) підрозділів і частин інж. в-ськ, які займаються розмінуванням місцевості, наведенням переправ, установкою мінновибухових загороджень, прокладанням шляхів й ін. роботами, що вимагають спец. підготовки.

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1854—55 рр.— 349-денна героїчна оборона міста рос. в-ськами і місцевим населенням від нападів ЗС супр-ника під час Крим. війни 1853—56 рр.

СЕВАСТОПОЛЯ ОБОРОНА (30.10.1941 — 4.07.42) — рад. в-ськами і силами Чорномор. флоту, при активній підтримці населення в роки Великої Вітчизняної війни. Для захоплення Севастополя була кинута нім. 11-а армія. Героїчні дії рад. воїнів не дозволили фашистам захопити місто з ходу. 4.11 сили захисників були об'єднані в Севастоп. оборонний р-н (СОР), у який 9.11 увійшла і Примор. армія. Керував СОР — командувач Чорномор. флоту віце-адмірал П. Октябрський, його заступником по сухопут. обороні був генерал-майор І. Петров. Понад 15 тис. севастопольців добровільно вступили до народного ополчення та були направлені на поповнення бойових частин. В-ська СОР при підтримці кораблів і авіації Чорномор. флоту відбивали атаки фашистів. На поч. 1942 р. стала відчутною нестача боєприпасів. Місто було блоковано з повітря і моря. Гітлерівці підтягували резерви та продовжували майже безперервні атаки. Коли закінчились останні боєприпаси, продовольство, питна вода, залишки в-ськ СОР за наказом Ставки ВГК залишили Севастополь. Його оборона тривала 250 днів, затримала великі сили ворога, порушила плани наступу фашистів на півд. крилі рад.-нім. ф-нту. У боротьбі за Севастополь А. Гітлер втратив до 300 тис. вбитими і пораненими.

СЕНЯВІН Наум Якимович (1680—1738) — рос. військ.-мор. діяч, віце-адмірал (1727). У 1728—32 рр.— командувач галерного флоту, з 1737 р.— Дніпровської військ. флотилії. Під час рос.-тур. війни 1735—39 рр. обороняв Очаків.

СЕПАРАТНИЙ МИР — мирний договір (перемир'я), що укладається між пр-ником та однією чи кількома державами воєн. коаліції, без участі (всупереч волі) ін. союзників.

СЕРЖАНТ (фр. sergent, від лат. serviens — службовець) — військ. звання в багатьох іноземних державах. У СРСР із 1940 р. існували звання — молодший сержант, сержант і старший сержант. Збережені в ЗС України.

СИМОСЕНКО (Симошенко, Семесенко) (р. н. і см. невід.) — отаман Армії УНР. У січ.— лют. 1919 р.— командир Запорозької козацької бригади, начальник застави м. Проскурів. Заарештований Директорією як один з організаторів і керівників євр. погрому в Проскурові.

СИРОТЕНКО Григорій (1884 — р. см. невід.) — сотник; за фахом адвокат. Член Укр. соціал-демократичної робітничої партії. У 1914—17 рр. співпрацював з Спілкою визволення України під проводом О. Скорописа-Йолтуховського, пропагував ідеї самостійності України. У 1919 р. займав посаду товариша міністра військ. справ у кабінеті С. Остапенка, пізніше виконував обов'язки міністра у кабінеті Б. Мартоса.

СИСТЕМА ПІЗНАВАННЯ ЛІТАКІВ — комплекс техн. засобів та способів для встановлення держ. чи відомчої належності літаків, контролю за їх польотами та управління повітр. рухом. Робота суч. С. п. л. ґрунтується на радіолокації. С. п. л. складається з пристроїв, що запитують або відповідають на запити і, як правило, входять до складу бортових і наземних РЛС. У залежності від ступеня використання сигналів РЛС розрізнюють сполучену (запити здійснює РЛС), автономну та напівавтономну (змішану) С. п. л.

СІНКЛЕР Володимир Олександрович (1879—1945) — військ. діяч, генерал-поручник Армії УНР. Н. 21.01.1879 р. у м. Маргилані в Узбекистані. У 1905 р. закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни — на Півд.-Зах. ф-нті, начальник штабу 2-ї гвард. піхот. дивізії, командир 176-го піхот. Переволоцького полку. Учасник українізації армії. З листоп. 1917 р.— у складі ген. штабу укр. в-ська. За доби Гетьманату — член військ.-наук. комітету ген. штабу. Перейшов на бік Директорії. У 1919 р.— 1-й генерал-квартирмейстер головного управління ген. штабу, начальник штабу Армії УНР. У берез. 1920 — лют. 1921 р.— начальник ген. штабу. Член вищої військ. ради. Залишився в еміграції в Польщі. У 1945 р. заарештований органами НКВС, вивезений до Києва. Загинув наприкін. 1945 р. у Лук'янівській в'язниці.

СКОРОПАДСЬКИЙ Іван Ілліч (1646—1722) — гетьман Лівобережної України (1708—22). Н. в сім'ї козацького старшини з Умані. Його дід Федір брав участь у Нац.-визв. війні сер. 17 ст. і загинув під час Жовтоводської битви 1648 р. У 1674 р. внаслідок нападу татар змушений був переселитися на Лівобережну Україну. Обіймав посади військ. канцеляриста при гетьманському уряді (з 1675), черніг. полкового писаря (1680—94), ген. бунчужного (з 1694), ген. осавула (з 1701), стародуб. полковника (1706—08). Взяв участь у боротьбі проти тур. і тат. в-ськ під час Чигирин. (1676—78) і Крим. (1687 і 89) походів. Після переходу гетьмана І. Мазепи на бік швед. короля Карла XII С. 6.11.1708 р. на старшинській

раді в Глухові обрали гетьманом. Він очолив козацькі полки у Полт. битві (1709). Неодноразово звертався до Петра І з проханням про поліпшення становища укр. народу. За гетьманства С. у 1709 р. за наказом Петра І було зруйновано Запорозьку (Стару) Січ. С. був найбільшим землевласником у Гетьманщині (мав до 20 тис. дворів посполитих). Він одним з перших гетьманів почав видавати універсали, за якими козаки офіційно зобов'язувалися виконувати повинності на користь держави, а посполиті за подання скарги на можновладців каралися побиттям і арештом. Царським маніфестом від 16(27).05.1722 р. було створено Малорос. колегію, яка підмінила собою вищі судові й адмін. органи в Гетьманщині. С. помер у Глухові 3(14).07.1722 р. Похований у Гамаліївському монастирі.

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (1873—1945) — укр. держ., політ. і військ. діяч. Н. 3.05.1873 р. у Вісбадені. Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Служив у Кавалергардському полку. Учасник рос.-япон. війни 1904—05 рр. У період Першої світової війни — командир 5-ї кінної бригади, 1-ї гвард. кінної дивізії, 34-го арм. корпусу. Присвоєно звання генерал-лейтенанта. У лип.— серп. 1917 р. українізував 40-тис. 34-й корпус 7-ї армії. У груд. подав рапорт на звільнення з посади на знак протесту проти пасивної політики УЦР щодо створення регулярної укр. армії. З жовт. 1917 р.— почесний отаман Вільного козацтва України. Організував опозиційну до УЦР Укр. народну громаду, яка, спираючись на підтримку УХДП, Спілки земельних власників та нім. військ. частини, очолила держ. переворот наприкін. квіт. 1918 р. У квіт.— груд. — гетьман Укр. держави. У груд. 1918 р. зрікся влади і виїхав до Німеччини. Співзасновник Укр. наук. ін-ту в Берліні. Помер 25.04.1945 р. Похований у Вісбадені.

СКОРОПАДСЬКІ (інколи — Скуропацькі, Шкуропадські) — козацько-старшинський і дворянський рід, походив з м. Умані. **Федір С.** (І пол. 17 ст.) — ймовірно, старшина в уряді Б. Хмельницького, дід гетьмана **Івана Ілліча С.** (див.). Загинув у битві при Жовтих Водах (1648). **Ілля Федорович С.** (сер. 17 ст.) — старшина в Гетьманщині, брав участь у Нац.-визв. війні проти шляхти Речі Посполитої. Син першого. Помер до 1674 р. **Василь Ілліч С.**— брат Івана Ілліча, безпосередній предок гетьмана України Павла Петровича С. (див.), старшина. З 1674 р. полишив Правобережжя і переселився на Лівобережжя, де служив в урядах гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи: підписок Ген. військ. канцелярії, березанський сотник (з 1697). На поч. 18 ст.— черніг. полковий обозний, бунчуковий товариш. Учасник багатьох військ. походів, виконував дипломатичні місії в Росії. Помер 1727 р. **Павло Ілліч С.**— бунчуковий товариш, брат Івана Ілліча та Василя Ілліча. Тривалий час перебував у тур. полоні. За одними даними, помер 1739 р., за ін.— на поч. 40-х рр. **Анастасія Марківна С.** (бл. 1671—1729) — друга дружина Івана Ілліча, вдова ген. бунчужного К. Голуба, дочка старшини М. Марковича — засновника родини Марковичів. Широко відома в Україні та за її межами; в народі прозвана Настя-гетьманиха. Активно втручалася в адмін. управління, займалася благодійною

діяльністю, підтримувала православну церкву зокрема на поч. 18 ст. стала однією з засновниць Гамаліївського жіночого монастиря. **Михайло Васильович С.** (бл. 1697 — 1758) — бунчуковий товариш (з 1715), держ. діяч, вмілий промовець. Учасник т. зв. Гілянського (1727), Польського та Хотинського (1739) військ. походів. З 1741 р.— ген. підскарбій. Від імені всієї старшини в Глухові вітав імператрицю Єлизавету (1744), а 1751 р.— гетьмана К. Розумовського. Деякі дослідники вважають його автором «Речи о поправлении состояния Малороссии» (поч. 50-х рр.). Похований у Глухові при церкві св. Миколи. **Іван Михайлович С.** (1727—82) — бунчуковий товариш (з 1752), ген. осавул (1762—81). Син останнього. Н. у с. Сорочинці (тепер с. Великі Сорочинці Миргород. р-ну Полт. обл.). Один з небагатьох старшин, хто відмовився підписувати петицію про затвердження за К. Розумовським спадкового права на володіння булавою. 1767 р. обраний депутатом у катеринську комісію для складання «Нового уложення». **Іван Михайлович С.** (1805, Дунайська слобідка Глухів. повіту — 1887, с. Тростянці Прилуцького повіту) — громадський і культ.-освітній діяч. Син Михайла Яковича С. (1764 — бл. 1810) — рос. військовослужбовця. Брав участь у визволенні селян з кріпацтва, створенні кількох шкіл і гімназій в Україні.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА, СЛОБОЖАНЩИНА — іст.-геогр. область, яка утворилася на теренах т. зв. Дикого поля між кордонами Росії, Речі Посполитої та Крим. ханства в 17 ст. і в основному сформувалася у 18 ст. Охоплювала територію нинішніх Харк., сх. частини Сум. (до р. Сейм), півн. частини Донецької (до р. Бахмутка), півн. частини Луган. (до р. Айдар), півд.-зах. частини Бєлгород. (мм. Грайворон, Хотмизьк), півд.-сх. частини Воронезької (правобережжя Дону від м. Коротояка до м. Богучара; заплава р. Підгірна з м. Калач на лівому березі Дону), півд. частини Курської (мм. Глушково, Суджа) обл. Назва походить від осн. поселень — слобід, населення яких тривалий час було вільним і користувалося різними «слободами» (не сплачувало податок, не виконувало повинності тощо). На поч. 17 ст. С. залишалася малолюдною, а на сер. століття населення помітно зросло (до 50 тис. душ) за рахунок переселенців — переважно селян і козаків Лівобережної та Правобережної України. В 50-х рр. тут сформовані полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сум., Харк., а 1685 р.— Ізюмський. Вони поділялися на сотні. Місцева адміністрація складалася з полкового (полковник, обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі) і сотенного (сотник, отаман, осавул, хорунжий, писар) управління. Вищу владу (керівництво апаратом, фінансами, в-ськом) в полках уособлювали полковники, в сотнях — сотники. До 18 ст. їх обирали головним чином із заможної верхівки на козацьких радах, пізніше — за згодою або прямим призначенням царського уряду. Від часу виникнення слобід. полки підпорядковувалися Розрядному приказові, з 1688 р.— Посольському, з 1708 р.— азов. військ. губернаторові. З 1718 р. на Охтирський, Сум. і Харк. полки поширилася влада київ. військ. губернатора, а Ізюмський та Острогозький — воронезького військ.

губернатора. 1726 р. відбулося перепідпорядкування всіх полків Військ. колегії. В процесі інкорпорації й зміцнення позицій самодержавства в нац. «окраїнах» Катерина II маніфестом 28.07(8.08).1765 р. скасувала на С. самоврядування, а замість козацьких полків створила регулярні Харк. уланський, Ізюмський, Острогозький, Охтирський і Сум. гусарські полки. Одночасно на їх території утворено Слобідсько-Укр. губернію, де рядових козаків позбавили давніх привілеїв і перетворили на військ. обивателів, а старшину зрівняно в правах з рос. дворянством. 1780 р. губернію реформували в Харк. намісництво, яке проіснувало до 1796 р. Протягом всього зазначеного періоду С. інтенсивно заселялася, що пояснювалося насамперед наявністю великих незайнятих земельних масивів. Так, 1686 р. на території регіону існувало 232 населених пункти, в яких мешкало до 250 тис. чол. У 1732 р. тут налічувалося 469 міст, сіл і хуторів з 370 тис. жителів. На кін. 18 ст.— вже 19 міст, понад 1 тис. сіл і слобід, 2111 хуторів, де проживало бл. 1 млн чол. С. як іст.-геогр. поняття широко застосовується і в новітній наук. літературі.

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 р.— угода укр. гетьмана Ю. Хмельницького з урядом Речі Посполитої 17(27).10 у Слободищі (тепер Житомир. обл.) про відрив України від Рос. держави і перехід під владу пол. корони.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ — держ. правоохоронний орган спец. призначення, який відповідно до Конституції здійснює захист держ. суверенітету, конституційного ладу і терит. цілісності, екон., наук.-техн. та оборонного потенціалу України.

СЛЮСАРЕНКО Захар Карпович (1907—87) — двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), генерал-лейтенант танк. в-ськ (1963). Н. у м. Змієві (тепер Харк. обл.). У Велику Вітчизняну війну командир танк. полку, бригади. Відзначився в Луцько-Бродівсько-Ровенській танк. операції 1941 р., Львівсько-Сандомир. 1944 р. та Берлінській 1945 р. наступальних операціях.

СМЕРШ (скор. від «Смерть шпигунам») — головне управління військ. контррозвідки в системі наркомату оборони СРСР у 1943—46 рр., що підпорядковувалося особисто Й. Сталіну. Органи С. займалися розкриттям ворожих агентів, їх диверсійної і підривної діяльності в р-нах бойових дій, на визволених територіях, а також здійснювали перевірку благонадійності рад. військовослужбовців, які втекли з полону, вийшли з оточення чи перебували раніше на окупованій нім. в-ськами території.

СНАЙПЕР (англ. sniper) — стрілець, що володіє мистецтвом влучної стрілянини, маскування і спостереження. Звичайно озброєний гвинтівкою з оптичним прицілом.

СОКОЛОВСЬКИЙ Василь Данилович (1897—1968) — маршал Рад. Союзу (1946), Герой Рад. Союзу (1945). У Велику Вітчизняну війну начальник штабу ряду ф-нтів, командувач і заступник командувача в-ськ ф-нту. У 1946—49 рр. головнокомандувач групи рад. в-ськ у Німеччині, з 1949 р. 1-й заступник міністра ЗС СРСР, з 1950 р. 1-й заступник військ. міністра, у 1952—60 рр. начальник генштабу — 1-й заступник військ. міністра (міністра оборони) СРСР.

СОЛДАТ (нім. Soldat) — 1) первинне військ. звання чи категорія військовослужбовців у збройних силах різних держав; 2) у широкому плані — воїн, військ. людина, ветеран (старий солдат).

СОМКО Яким Семенович (р. н. невід.— 1663) — полковник прилуцький (1652) і переясл. (1600—62), наказний гетьман Лівобережної України (з 1600). Походив з міщан м. Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). У політ. і збройній боротьбі за владу орієнтувався на союз з Росією, виступав проти пол.-шляхетського панування в Україні й прибічника короля Речі Посполитої правобережного гетьмана П. Тетері. Внаслідок старшинських міжусобиць, зокрема з ніжин. полковником В. Золотаренком і лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, був заарештований і за наказом останнього страчений 18(28).09.1663 р. у м. Борзні на Чернігівщині.

СОТНИК — 1) начальник адмін.-терит. і військ. сотні на Україні в 16—18 ст.; 2) офіцер. чин у козачих частинах рос. армії, що відповідав чину поручика в регулярних в-ськах.

СОТНЯ — 1) сусп. і військ. організація у стародавніх германців; 2) підрозділ у давньорус. в-ську, стрілец. полках і в козачих частинах (відповідне ескадрону); 3) військ. й адмін.-терит. одиниця на Україні в 16—18 ст.

СПЕЦІАЛЬНА АВІАЦІЯ — частини та підрозділи, що мають на озброєнні літаки (пілотовані і безпілотні) та вертольоти, які призначені для забезпечення управління і зв'язку, коректування арт. вогню, ведення усіх видів повітр. розвідки, заправлення літаків у повітрі, здійснення пошуково-рятувальних заходів та ін.

СПЕЦІАЛЬНИЙ БОЙОВИЙ ПОЛІТ — політ екіпажу (групи, підрозділу) для виконання бойового завдання, яке не зв'язане з нанесенням авіаударів чи веденням повітр. бою (політ на розвідку, десантування, перевезення в-ськ або вантажів та ін.). Під час С. б. п. можуть застосовуватись засоби ураження наземних і мор. об'єктів та вестися повітр. бої.

СПЕЦІАЛЬНІ ВІЙСЬКА — підрозділи і частини, призначені для виконання спец. завдань щодо забезпечення бойової і щоденної діяльності збройних сил (інж., радіотехн., хімічної й ін.) і які мають спец. техн. оснащення.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА, оборонна (17.07—18.11.1942) та наступальна (19.11.1942—2.02.43) — операції рад. в-ськ у роки Великої Вітчизняної війни. Одна з найбільших у Другій світовій війні. Супр-ник втратив у ній вбитими, пораненими, полоненими та зниклими безвісти бл. 1,5 млн чол.— 1/4 частину всіх своїх сил, що діяли на рад.-нім. ф-нті. С. б. внесла вирішальний вклад у досягнення корінного перелому у війні з фашизмом.

СТАЛІНГРАДСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ (19.11.1942—2.02.43) — контрнаступ в-ськ Півд.-Зах. (генерал-лейтенант, з 17.12.1942 генерал-полковник М. Ватутін), Донського (генерал-лейтенант, з 15.01.1943 генерал-полковник К. Рокоссовський), Сталінгр. (генерал-полковник А. Єременко) та лівого крила

Воронезького (генерал-лейтенант, з 19.01.1943 генерал-полковник П. Голиков) ф-нтів. Мета — розгромити діюче на сталінгр. напрямку нім.-фаш. угруповання. Відкинувши з флангів угруповання 3-тю і 4-ту рум. армії, в-ська Півд.-Зах. і Сталінгр. ф-нтів розвинули наступ на Калач і Советський, де з'єднались 23.11, оточивши 22 дивізії та понад 160 окремих частин 6-ї нім. армії та частково 4-ї танк. заг. чисельністю 330 тис. чол. Пр-ник спробував 12.12 деблокувати оточене угруповання, але був розгромлений у ході Котельниковської операції. З 16.12 розгорнувся наступ на Середньому Дону. Ліквідація оточеного угруповання була здійснена 10.01—2.02.1943 р. в-ськами Донського ф-нту. Було взято в полон понад 91 тис. чол. і знищено в ході наступу бл. 140 тис. чол. У С. н. о. супр-ник втратив понад 800 тис. чол., до 2 тис. танків і штурмових гармат, більше як 10 тис. гармат та мінометів, бл. 3 тис. літаків.

СТАЛІНГРАДСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ (17.07—18.11.1942) — в-ськ Сталінгр. (маршал Рад. Союзу С. Тимошенко, з лип.— генерал-лейтенант В. Гордов, з серп.— генерал-полковник А. Єременко), Півд.-Зах. (генерал-полковник А. Єременко) і Донського (генерал-лейтенант К. Рокоссовський) ф-нтів. В операції також брали участь Волзька військ. флотилія і Сталінгр. корпусний р-н ППО. Мета — зупинити наступ ворожого угруповання на сталінгр. напрямку, не допустивши його виходу до Волги. Рад. в-ська, виявивши стійкість і масовий героїзм в обороні, зірвали нім.-фаш. план щодо оволодіння Сталінградом. У ході операції супр-ник втратив бл. 700 тис. вбитими і пораненими, понад 2 тис. гармат та мінометів, 1 тис. танків і штурмових гармат, 1,4 тис. бойових і трансп. літаків. Були створені умови для переходу рад. в-ськ у контрнаступ. Сталінград дав багато нового у справі організації і ведення вуличних боїв.

СТАН ВІЙНИ — відносини держав з моменту оголошення між ними війни (фактичного початку воєн. дій) до їх припинення або укладення мирного договору. Характеризується призупиненням усіх видів міждерж. зв'язків з ворожою країною, конфіскацією власності пр-ника тощо.

СТАН ОБЛОГИ — різновид воєн. стану. Як правило, запроваджується під час війни в стратегічно важливих р-нах (містах) прифронтової смуги у разі загрози захоплення їх пр-ником.

СТАНЦІЯ ПЕРЕХОПЛЕННЯ — комплекс бортового обладнання винищувача, що призначене для виявлення, пізнавання та автоматичного супроводження повітр. цілей, формування сигналів автоматизованого управління винищувачем, його ракет. та арт. озброєнням, при яких забезпечується найшвидше виведення літака в область можливих атак.

СТАРШИНА — посадова особа і військ. звання сержантського складу в ЗС СРСР. Введено у 1935 р. У ВМС йому відповідає звання головного корабельного старшини; є також звання: головний старшина, старшина 1-й і 2-й статті. Збережені в ЗС України.

СТАРШИНА КОЗАЦЬКА — категорія посадових осіб у козацтві 17—18 ст. Склалася на Україні в рамках «військ. чиновників» у сфері управління: отамани, військ. судді, дяки, писарі, скарбники, осавули, полковники, хорунжі, військ. товариші. В це коло спочатку входили особи, що завоювали авторитет у козацьких масах завдяки своїм військ. талантам і адмін. якостям. Як правило, у їхніх руках зосереджувалися і великі мат. багатства, а з відміною виборів на ці посади у в-ськах у 18 ст. звання старшин стало майже спадковим. З них традиційно формувалися вищі командні кадри козацтва. Центральна влада могла проводити свою політику серед козацтва, тільки спираючись на С. к. У кін. 18 ст. козацькі чини були прирівнені до офіцер. в рос. армії. Таким чином, С. к. як спадкова корпорація дістала права дворянства і злилася з вищим привілейованим станом Рос. імперії, не пориваючи зв'язків з козацтвом, дотримуючись традицій і володіючи багатством. Вона залишалася до 1920 р. самою впливовою силою в козацькому в-ську.

СТАТУТИ ВІЙСЬКОВІ — офіційні документи, що регламентують повсякденну діяльність військовослужбовців, життя, побут і несення служби в збройних силах, підготовку особового складу; визначають основи бойових дій підрозділів, частин і з'єднань. С. в. є бойові та загальновійськ. (внутр. служби, дисциплінарний, гарнізонної і вартової служб, стройовий).

СТАЦІЯ — переважно натуральні побори (борошном, м'ясом та ін. продуктами), які у 14—17 ст. стягувалися з сільського населення та міщанства Польщі, Литви, України, Білорусі, частково Росії на утримання королівського чи великокнязівського двору, урядовців і в-ська. Проте поступово замінена грошовим збором. У Гетьманщині це здійснив І. Мазепа, де С. збиралася переважно на утримання найманого в-ська (сердюків і компанійців). Незважаючи на царський указ 1723 р. і універсали гетьмана Д. Апостола про заборону С., вона продовжувала збиратися в деяких місцевостях до кін. 20-х рр. 18 ст.

СТЕФАНОВИЧ Василь (1697—1773) — укр. правознавець, перекладач і мандрівник. З козаків. Освіту здобув у Київ. академії. Навчався також у Німеччині, Австрії та Італії. Магістр Вроцлав. ун-ту (1722). 1724 р.— перекладач іноземних мов при царській канцелярії. Викладав у школі Феофана Прокоповича, брав участь у публікації його творів. 1729 р. на запрошення гетьмана Д. Апостола переїхав в Україну, де був залучений до комісії з укладання законодавчого кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». Одержав звання бунчукового товариша. Займав посаду лохвицького сотника, а потім лубен. полкового судді (1750). Неодноразово брав участь у походах козацького в-ська проти Крим. ханства.

СТОЛЯРОВ Микола Георгійович (н. 1922) — двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), полковник (1975). У Велику Вітчизняну війну в штурмовій авіації, командир ескадрильї, штурман полку; понад 185 бойових вильотів. Відзначився в битві за Дніпро 1943 р. і Корсунь-Шевченківській операції 1944 р.

СТОРОЖОВА ОХОРОНА — вид охорони в-ськ при розташуванні їх на місцевості в умовах можливого нападу наземного супр-ника. Виставляється звичайно від частини (з'єднання) — сторожові загони, застави, патрулі.

СТРАТЕГ (гр. strategos, від stratos — в-сько і ago — веду) — у Стародав. Греції воєначальник, якому надаються широкі військ. і політ. повноваження. У суч. значенні — полководець, керівник великих воєн. операцій.

СТРАТЕГІЧНА АВІАЦІЯ — складова частина ВПС деяких держав (Великобританії, США, Франції й ін.); компонент стратег. наступальних сил, основу яких складають бомбардувальники великої вантажопідйомності і радіуса дії.

СТРАТЕГІЧНА ОБОРОННА ІНІЦІАТИВА (СОІ) — довгострокова програма створення системи протиракет. оборони (ПРО) з елементами косм. базування, що дозволяє вражати також наземні цілі з космосу. Проголошена президентом США Р. Рейганом у берез. 1983 р.

СТРАТЕГІЧНЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ — своєчасне інформування вищих держ. і військ. органів та провідних наук. організацій країни про новітні напрями розвитку науки, техніки, технології, економіки і військ. справи, які забезпечують нарощування військ. потенціалу імовірного пр-ника, про сутність його планів і практичних заходів, що гарантовано дає керівництву країни час для прийняття відповідних і достатніх застережних рішень.

СТРАТЕГІЯ ВІЙСЬКОВА — область військ. мистецтва. Охоплює питання теорії й практики підготовки країни і збройних сил до війни, її планування і ведення, досліджує закономірності війни. С. в. визначається військ. доктриною держави.

СТРІЙ, у військ. справі — установлене статутом розміщення військовослужбовців, підрозділів і частин для їх спільних дій. С. буває одношереножним і двошереножним, використовується також колона і лінія колон.

СТРІЙ КОРАБЛІВ — чітко визначене розташування кораблів відносно один одного при спільному плаванні і бойовому маневруванні. Розрізняють строї пеленга (кораблі розташовуються на лінії, що проходить під кутом до курсу ведучого корабля), ф-нту (розташовуються на лінії перпендикулярно курсу) та ін.

СТРІЛЕЦЬКИЙ ЛАНЦЮГ — бойовий порядок відділення, взводу, роти мотострілец. в-ськ (піхоти, мотопіхоти) при атаці в пішому порядку; військовослужбовці розташовуються на одній лінії з інтервалами 6—8 м. Затвердився в кін. 19 — на поч. 20 ст.

СТРІЛЕЦЬКІ ВІЙСЬКА — назва легкої піхоти в європ. арміях з 18 ст.; зберігалася в II пол. 19 — I пол. 20 ст. за традицією для деяких піхот. частин і з'єднань.

СТРІЛЬЦІ — 1) піше в-сько в Росії 50-х рр. 16 — поч. 18 ст., яке формувалося з найманців (здебільшого вільних збіднілих селян і міщан). С. підрозділялись на виборних (пізніше — моск.) і городових. Перші охороняли царів, виконували караульну службу в столиці, брали участь у воєн. діях. Другі залучалися для охорони кордонів,

служби в гарнізонах, виконання доручень сановників, придушення народних повстань та ін. С. були поділені на полки (до 1681 — прикази), сотні й десятки, які підпорядковувалися стрілец. приказу. Мали значні пільги: були звільнені від держ. повинностей і податків, отримували платню та хліб, займалися торгівлею й ремеслами. Жили окремими слободами. З 1654 р. залоги рос. С. розміщувалися в Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі та ін. великих містах. (У Києві збереглася Стрілецька вул., де колись існувала слобода С.). С. разом з козацьким в-ськом боролися проти пол. шляхти, тур. і тат. нападників. Використовувалися царатом для утвердження самодержавства. Розформування стрілец. в-ська розпочав Петро I після бунту 1698 р. Це в-сько остаточно було ліквідоване і замінене регулярними в-ськами у 20-х рр. 18 ст.; 2) назва частини козаків Гетьманщини II пол. 17— 18 ст., які займалися полюванням — стріляли дичину та постачали її гетьманам і полковникам. С. також використовували на будівництві, в господарствах старшин тощо. Їх кількість була не сталою і порівняно незначною — кілька сот чол.

СТРОЙОВА ПІДГОТОВКА — предмет навчання військовослужбовців і підрозділів умінню виконувати команди, стройові прийоми зі зброєю і без зброї.

СТРОЙОВИЙ ОГЛЯД ПІДРОЗДІЛУ (частини, корабля) — проводиться прямими начальниками і тими, які інспектують з метою визначення ступеня уміння військовослужбовців виконувати команди і стройові прийоми.

СТЯГ — давньорус. назва (до кін. 15 ст.) військ. прапора. Являв собою тичину з укріпленим на ньому пучком кінського волосся, кантом яскравої тканини і т. ін.

СУБОТІВ — село Чигирин. р-ну Черкаської обл., розташоване на правому березі р. Тясьмин (права притока Дніпра) за 7—8 км від Чигирина. Назва походить, ймовірно, від малої річки Субоч, що колись впадала в Тясьмин. Засновано спочатку як хутір в межах володінь пол. магната Я. Даниловича, який подарував його 1616 р. чигирин. підстарості М. Хмельницькому (батькові Б. Хмельницького). У сер. 17 ст. у ньому знаходився укріплений двір гетьмана Б. Хмельницького — оточений ровом і валами з сторожовими вежами. Посеред двору стояв кам'яний палац (руїни якого існували до сер. 19 ст. і 1826 р. були замальовані художником Сплетсером і Т. Шевченком). Поряд з ним знаходилися різні госп. споруди: кілька млинів, конюшні, пасіки тощо. Гетьман на власний кошт побудував тут Іллінську церкву, на території якої він був похований поряд з сином Тимошем. 1664 р. С. зруйнували пол.-шляхетські загони С. Чарнецького. За Андрусів. мирним договором 1667 р. С. повернуто до складу Речі Посполитої. Після приєднання Правобережної України до Рос. імперії 1793 р. перейшов до останньої. В селі знаходиться стародавнє Суботівське городище.

СУВЕРЕНІТЕТ — незалежність, повна самостійність.

СУВОРОВ Олександр Васильович (1729—1800) — граф Римнікський (1789), князь Італійський (1799), полководець, генералісимус (1799). Почав службу капралом у 1748 р. Учасник Семилітньої війни 1756—63 рр. Під час рос.-тур. війн

(1768—74 і 1787—91) здобув перемоги при Козлуджі (1774), Кінбурні (1787), Фокшанах (1789), Римніку (1789) і штурмом оволодів фортецею Ізмаїл (1790). Командував в-ськами, що придушували повстання О. Пугачова (1774) та пол. повстання (1794). У 1799 р. провів італ. і швейцар. походи, розбивши фр. в-ська на ріках Адда і Треббія і при Нові; вийшов з оточення, перейшовши швейцар. Альпи. Автор військ.-теор. праць («Полкова установа», «Наука перемагати»). Створив оригінальну систему поглядів на методи ведення війни і бою, виховання й навчання в-ськ. Стратегія С. носила наступальний характер. Розвинув тактику колон і розсипного строю. Не програв жодного бою.

СУДЕЦЬ Володимир Олександрович (1904—81) — маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Н. у м. Нижньодніпровську (тепер у складі Дніпропетровська) в робітничій сім'ї. У Велику Вітчизняну війну командир авіац. корпусу, командувач повітр. армії. Керовані С. в-ська брали участь в обороні Києва, Одеси, Криму, визволенні Харкова, Миколаєва та ін. У 1962—66 рр. головнокомандувач в-ськ ППО — заступник міністра оборони СРСР.

СУДНА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — допоміжні судна військ.-мор. флоту. Забезпечують бойову і повсякденну діяльність сил флоту. Включають трансп., рятувальні, гідрографічні та ін.

СУЛИМА Семен Іванович (р. н. невід.— 1766) — переясл. полковий обозний (1737—39), полковник (1739). Військ. діяльність розпочав з 1722 р., отримавши звання бунчукового товариша. Брав участь у походах на Крим проти татар (1733—36), Бендерівському (1738), Хотинському (1739—40) та ін. Неодноразово відзначений урядами Гетьманщини і Росії.

СУПРОВОДЖЕННЯ ПОВІТРЯНОЇ ЦІЛІ — безперервне спостереження за рухом цілі, визначення її координат та параметрів (азимута, кута місця, висоти, дальності, швидкості) для забезпечення наведення на неї засобів ураження або вибору моменту нанесення удару. С. п. ц. є ручним, напівавтоматичним, автоматичним.

СУХОПУТНІ ВІЙСЬКА — вид збройних сил, призначених для ведення бойових дій переважно на суші. У більшості країн є основою їх військ. могутності. С. в. складаються з родів в-ськ (мотострілец., танк., повітр.-десантні, ракет., артилерія, ППО), арм. авіації, спец. в-ськ (інж., хімічних, радіотехн., зв'язку, автомоб., дорожніх), частин і установ тилу.

СУШКО Роман (1894—1944) — військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР. Родом з Роменова на Львівщині. Під час Першої світової війни — поручник 2-ї сотні 1-го полку УСС. У 1916—17 рр.— у рос. полоні. Співорганізатор військ. формування січових стрільців у Києві. У 1918—19 рр.— командир 1-ї пішої сотні 1-го куреня, 1-го пішого куреня 1-го полку січових стрільців, пішого куреня окремого загону січових стрільців, 1-ї дивізії січових стрільців, облогового корпусу, Полт. групи корпусу січових стрільців, 11-ї пішої дивізії групи січових стрільців. У 1920—21 рр. командир 16-ї бригади стрілец. січової дивізії, командир бригади повстанської

групи Зимового походу. Співорганізатор УВО. У 1927—30 рр.— крайовий комендант УВО. Співорганізатор ОУН. У 30-х рр.— в еміграції у Відні. З кін. 1939 р. жив у Кракові. Розбудовував мережу ОУН. З літа 1941 р. перебував у Львові. Автор статей, спогадів, зокрема: «Брат на брата: Матеріали до історії Ударної Групи С.С.» (1927), «Січові Стрільці за Центральної Ради: Мої спомини про першу сотню С.С.» (1927). Був убитий 12.01.1944 р. у Львові.

СХІДНИЙ ВАЛ (нім. Ostwall) — стратег. оборонний рубіж фаш. в-ськ на рад.-нім. ф-нті у Другій світовій війні. Проходив по лінії: р. Нарва, Псков, Вітебськ, Орша, р. Сож, середня течія р. Дніпро (основа С. в.), р. Молочна. Був прорваний рад. в-ськами в кінці верес. 1943 р.

СХІДНО-КАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ (8.09—28.10.1944) — в-ськ 1-го (маршал Рад. Союзу І. Конєв) і 4-го (генерал армії І. Петров) Укр. ф-нтів у Великій Вітчизняній війні. Мета — розгромити супр-ника в Сх. Карпатах і надати допомогу Словацькому нац. повстанню. У ході С.-К. о. в-ська лівого крила 1-го Укр. ф-нту і 1-го Чехословацького арм. корпусу, провівши Карп.-Дукленську операцію, заволоділи Дукленським перевалом. В-ська 4-го Укр. ф-нту в ході Карп.-Ужгород. операції при допомозі 2-го Укр. ф-нту перейшли Сх. Карпати і вийшли на Середньо-Дунайську низовину і правобережжя Тиси, розгромивши 1-шу угор. армію і завдавши поразки 1-й нім. танк. армії.

СХІДНО-ПРУССЬКА ОПЕРАЦІЯ (13.01—25.04.1945) — в-ськ 2-го Білорус. (маршал Рад. Союзу К. Рокоссовський), 3-го Білорус. (генерал армії І. Черняховський, з 20.02.1945 маршал Рад. Союзу О. Василевський) і частини сил 1-го Прибалт. (генерал армії І. Баграмян) ф-нтів при сприянні Балт. флоту (адмірал В. Трибуц) у Великій Вітчизняній війні. Мета — розгромити фаш. угруповання в Сх. Пруссії (група армій «Центр», 26.01 перейменована в групу армій «Північ» (Г. Рейнхардт, з 26.01 Л. Рендулич)) та півн. частині Польщі. У ході С.-П. о. ф-нти провели Інстербурзько-Кенігсберзьку і Млавсько-Ельбизьку операції, в результаті яких осн. сили супр-ника (бл. 32 дивізій) були розсічені на 3 ізольованих угруповання: хейльсберзьке, кенігсберзьке та земланське. Лише частині сил 2-ї нім. армії вдалося відійти в Сх. Померанію. Вона була розгромлена в ході Сх.-Померанської, Кенігсберзької та Земланської операцій. Рад. в-ська оволоділи Сх. Пруссією і визволили частину півн. р-нів Польщі.

Т

ТАВРІЙСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ — військ.-адмін. одиниця, утворена у лип. 1945 р. Керівництво сформоване на базі польових управлінь окремої Примор. і 22-ї армій, перебувало в Сімферополі. Територія включала Крим., Запорізьку і Херсон. обл. У квіт. 1956 р. Т. в. о. був ліквідований у зв'язку із укрупненням військ. округів, його управління розформовано, а територія і в-ська передані до складу Одес. військ. округу.

ТАКТИКА (гр. taktika — мистецтво побудови в-ськ, від tasso — вибудовую) — 1) складова частина військ. мистецтва, що включає теорію і практику підготовки та ведення бою з'єднаннями, частинами (кораблями) і підрозділами різних видів збройних сил, родів в-ськ (сил флоту) і спец. в-ськ на суші, у повітрі і на морі; 2) сукупність засобів і прийомів для досягнення наміченої мети.

ТАКТИКА ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНИХ СИЛ — вивчення та розроблення способів підготовки і ведення повітр. бою, а також дій підрозділів, частин та з'єднань ВПС у загальновійськ. бою. Вона включає тактику родів авіації, що розробляється на основі заг. тактики з урахуванням призначення, особливостей дій кожного роду ВПС та властивостей його озброєння. Мета — ефективне використання суч. техніки та зброї в повітр. бою і при нанесенні ударів по наземних об'єктах, боротьба з засобами ППО пр-ника, досягнення несподіваності атаки по повітр. та наземним цілям із застосуванням протизенітного і протиракет. маневру.

ТАКТИКО-ТЕХНІЧНЕ ЗАВДАННЯ — вихідний документ замовника, який визначає комплекс вимог щодо змісту, порядку виконання, обсягу і строків проведення наук.-дослідних робіт.

ТАКТИЧНА АВІАЦІЯ — частина ВПС, що призначена для вирішення операт.-такт. завдань як у взаємодії з СВ та ВМС, так і самостійно. Т. а. є головною ударною силою ВПС. На озброєнні Т. а. перебувають винищувачі, бомбардувальники, штурмовики, розвід. та військ.-трансп. літаки і вертольоти.

ТАНКОВА БИТВА 1941 р.— у р-ні Дубно — Луцьк — Рівне — Броди. Відбулася 23—29.06 між 1-ю нім. танк. групою (генерал-полковник Е. Клейст), що

наступала, і 6-м рад. механізованим корпусом разом із загальновійськ. з'єднаннями Півд.-Зах. ф-нту (генерал-полковник М. Кирпонос), які наносили контрудар у ході прикорд. боїв на поч. Великої Вітчизняної війни. Мета — ліквідація загрози прориву ворожих в-ськ та облоги ними з пн осн. сил Півд.-Зах. ф-нту. Першими завдали удару по флангах гітлерівців 22, 4 та 15-й МК. Після цього були введені в дію 9, 19 та 8-й МК, передислоковані з ін. ф-нту. Вони вступали в битву після 200—400 км маршу, не очікуючи повного зосередження сил і підходу загальновійськ. з'єднань; ще на марші понесли великі втрати від ударів гітлерівської авіації. 26.06 9-й і 19-й МК з р-ну Луцьк — Рівне, а 8-й і 15-й МК з р-ну Бродів нанесли удари по флангах 1-ї танк. групи фашистів, яка прорвалася до Луцька та Дубно. З'єднання 19-го МК відкинули 11-ту механізовану дивізію ворога на 25 км на півд.-зх. Однак, у результаті слабкої взаємодії 9-й та 19-й МК, були змушені до кінця дня 27.06 відійти до Рівного, де бої продовжувалися до 29.06. 26.06 8-й МК з боями просунувся на 10—20 км північніше Бродів. У зв'язку із загостренням обстановки в р-ні Дубно йому 27.06 було поставлено завдання завдати удару із р-ну Берестечка в напрямку Дубно. Розгромивши частини 16-ї механізованої дивізії ворога, з'єднання корпусу просунулися на 30—35 км, увірвались у Дубно та вийшли в тил 3-го нім. МК. На цьому їх наступальні можливості були вичерпані. Фаш. командування ввело в битву додатково 7 дивізій. Контрудар у р-ні Дубно — Луцьк — Рівне — Броди не привів до розгрому 1-ї танк. групи супр-ника, однак примусив нім. командування замість наступу на Київ повернути осн. сили для відбиття контрудару та незаплановано використати свої резерви. Командування Півд.-Зах. ф-нту виграло час для відведення своїх в-ськ, що знаходились під загрозою оточення на львів. виступі, та підготовки оборони на підступах до Києва.

ТАНКОВІ ВІЙСЬКА — рід сухопут. в-ськ. Складаються з танк., мотострілец. (механізованих, мотопіхот.), ракет., арт. та ін. підрозділів, частин, з'єднань.

ТАНКОДРОМ (від танк і гр. dromos — біг, місце для бігу) — ділянка місцевості, обладнана для навчання водінню танків та ін. бойових гусеничних машин.

ТАРАН — 1) стародавнє осадне знаряддя, що застосовувалося для руйнування кріпосних стін, веж і воріт; 2) виступ у носовій підводній частині корабля гребного і броненосного флотів для нанесення таранного удару по кораблях супр-ника; 3) прийом, який застосовується у повітр., мор. і танк. бою.

ТАРАН Павло Андрійович (н. 1916) — двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944), генерал-лейтенант авіації (1967). Н. у с. Шолоховому (тепер Дніпропетр. обл.). У Велику Вітчизняну війну в авіації далекої дії, командир ескадрильї, полку; 386 бойових вильотів.

ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ (ТВД) — частина континенту з морями, які її омивають, або акваторія океану (моря) з о-вами і прилеглим узбережжям континентів, а також повітр.-косм. простір над ними, у межах яких розгортаються стратег.

угруповання сухопут. в-ськ, авіації, військ.-мор. флотів (сил) та можуть вестися воєн. дії стратег. масштабу. Межі і склад ТВД визначаються воєн.-політ. керівництвом держави (коаліції держав).

ТЕВ'ЯШОВИ — козацько-старшинський і дворянський рід. Його предки татари — вихідці із Золотої Орди — спочатку переселилися в Росію, а потім осіли в Слобід. Україні. Засновником власне роду вважается Вавило Гаврилович Т., Іван Т.— стольник, воєвода в Старому Осколі та Рильську, полковник Острогозького полку (кін. 17 — поч. 18 ст.). Полковниками того ж полку були син і онук останнього — Іван Іванович та Степан Іванович (18 ст.).

ТЕКЕЛІЙ (Текеллі) Петро Аврамович (1720—93) — рос. військ. діяч, генерал-аншеф. Походив з серб. дворянського роду. З 1747 р. на військ. службі в Росії. Учасник Семилітньої (1756—63) та рос.-тур. (1768—74) війн. За наказом Катерини II 4—5(15—16).06.1775 р. зайняв, а потім зруйнував Нову Січ.

ТЕМНИК — воєначальник у монголо-тат. в-ську, що командував туманом і підпорядковувався хану.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІЙСЬКА — 1) з'єднання і частини збройних сил держави, що створювалися на основі терит.-міліційної системи; 2) частина збройних сил у ряді держав, призначена для поповнення регулярної армії під час війни, охорони й оборони важливих об'єктів.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВОДИ — смуга моря шириною до 12 миль, яка прилягає до материкового берега і о-вів, що перебувають під суверенітетом прибережної держави, і становить частину її території.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-МІЛІЦІЙНА СИСТЕМА — заснована на утриманні військ. з'єднань і частин у мирний час з мінімальною кількістю кадрових військовослужбовців (головним чином командного складу) і на навчанні приписаного до цих з'єднань і частин перемінного складу.

ТЕРОРИЗМ — загроза застосування сили або акт насильства проти свободи, життя та здоров'я громадян чи цілісності мат. цінностей з метою примусити владу задовольнити певні особисті, політ., ідеологічні або реліг. вимоги.

ТЕРОРИЗМ МІЖНАРОДНИЙ — проведення відносно держави та її громадян політики залякування, здійснення небезпечних насильницьких актів, спрямованих на ускладнення внутр. та міжнар. відносин, порушення роботи дипломатичних установ і міжнар. організацій.

ТЕРОРИСТ — особа, яка погрожує насильством або застосовує його проти свободи, життя і здоров'я громадян чи цілісності мат. цінностей для досягнення особистих, політ., ідеологічних або реліг. цілей.

ТЕРОРИСТИЧНИЙ АКТ — збройний напад, захоплення і утримання заручників, установлення вибухових пристроїв, викрадення або захоплення бойової техніки, зброї та боєприпасів.

ТИЛ — 1) територія воюючої країни з її населенням і екон. ресурсами, крім р-ну (зони) воєн. дій; 2) скорочене найменування тилу збройних сил. 3) сторона чи частина строю, бойового порядку, операт. побудови в-ськ (сил).

ТИМОШЕНКО Семен Костянтинович (1895—1970) — маршал Рад. Союзу (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1965). Н. 6.02.1895 р. у с. Фурманка (тепер Фурманівка) Кілійського р-ну Одес. обл. На військ. службі з 1915 р. Брав участь в Першій світовій війні. З листоп. 1917 р.— червоногвардієць. З квіт. 1918 р.— командир взводу й ескадрону 1-го чорномор. червоногвард. загону в Криму. З серп.— командир 1-го Крим. революційного полку, з листоп.— 2-ї кавалер. бригади 1-ї зведеної кавалер. дивізії. У листоп. 1919 — серп. 1920 р.— начальник 6-ї кавалер. дивізії на Півд.-Зах. ф-нті, у серп. 1920 — жовт. 1921 р.— 4-ї кавалер. дивізії в Півн. Таврії. З верес. 1935 р.— заступник командувача Київ. військ. округу. У верес. 1937 р. призначений командувачем Харк. військ. округу. З лют. 1938 до верес. 1939 р. командував в-ськами Київ. особливого військ. округу. У верес. 1939 р.— в-ськами Укр. ф-нту, які здійснили похід у Зах. Україну. Командарм 1-го рангу (1939). З 7.05.1940 р.— народний комісар оборони СРСР. Під час Великої Вітчизняної війни — заступник наркома оборони (лип.— верес. 1941) і головнокомандувач в-ськ Зах. (з лип. 1941) і Півд.-Зах. (верес. 1941 — черв. 1942) напрямків, одночасно командував Зах. (лип.— верес. 1941), Півд.-Зах. (верес.— груд. 1941, квіт.— лип. 1942) ф-нтами, представник Ставки верховного головнокомандування. Після війни, у 1945—60 рр., командував в-ськами ряду округів. Нагороджений: 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, 3 орденами Суворова 1-го ступеня, Почесною революційною зброєю і Почесною зброєю, 13 медалями СРСР і 2 іноземними орденами. Помер 31.03.1970 р. Похований у Москві на Красній площі.

ТИСЯЦЬКИЙ — військ. начальник міського ополчення («тисячі») на Русі до сер. 15 ст. Займався його збором, організацією і навчанням.

ТИХООКЕАНСЬКІ КАМПАНІЇ 1941—45 рр.— воєн. дії між збройними силами Японії та США і їх союзниками в азіатсько-тихоокеанському регіоні за колонії і встановлення екон. та політ. контролю над країнами цього регіону в Другій світовій війні. Т. к. (7.12.1941 — листоп. 1942) почались раптовими ударами япон. ЗС по головній військ.-мор. базі Пірл-Харбор та ін. базам і аеродромам США і Великобританії на Тихому океані. У ході кампанії Японія до кінця квіт. 1942 р. захопила значні території в р-нах півд. морів та Півд.-Сх. Азії. Проте вона не змогла добитися повної перемоги й опинилась перед необхідністю вести затяжну війну. У битві 7—8.05.1942 р. у Кораловому морі амер. флот здобув першу перемогу над япон., а потім завдав йому значної поразки 3—8.06 в Мідей-Алеутській операції. У підсумку Т. к. 1941—42 рр. Японія втратила стратег. ініціативу і вирішила тимчасово перейти до оборони. Т. к. другого періоду (груд. 1942 — груд. 1943) характеризуються рядом

окремих операцій, у ході яких стався перелом у війні на користь союзників. Цьому сприяли перемоги ЗС СРСР на рад.-нім. ф-нті, посилення нац.-визв. руху в окупованих Японією країнах. З кін. 1942 р. обидві воюючі держави вели підготовку до нових операцій. Розпочавши їх влітку 1943 р., США та союзники до кінця року зайняли о-ви Гілберта, Соломонові (крім о. Бугенвіль), частину Нової Гвінеї і Нової Британії, визволили Алеутські о-ви. Воєн. дії в Китаї та Бірмі мали обмежений характер. Т. к. третього періоду (січ. 1944—2.09.1945) охопили великі десантні операції союзників, активні дії в Китаї, Бірмі та ін. р-нах Азії. У 1944 р. американці оволоділи Маршалловими, Марсіанськими і Каролінськими о-вами, завдали значної поразки япон. флоту в битві за о. Лийте, у жовт. 1944 — лип. 1945 р. захопили Філіппінські о-ви та о. Іводзіма і о. Окінава, 6.08 скинули атомну бомбу на Хіросіму, 9.08 — на Нагасакі, що не було викликано воєн. необхідністю. Союзники планували вторгнення на япон. о-ви в кін. 1945 — на поч. 1946 р. Але в ході рад.-япон. війни у серп. 1945 р. була розгромлена Квантунська армія. Втративши найсильніше військ. угруповання та важливу воєн.-пром. базу, Японія 2.09.1945 р. капітулювала.

ТІМУР (Тамерлан) (1336—1405) — полководець, емір з 1370 р. Творець держави зі столицею в Самарканді. Розгромив Золоту Орду. Здійснював завойовницькі походи в Іран, Закавказзя, Індію, Малу Азію й ін., що супроводжувалися руйнуванням багатьох міст, знищенням і поневоленням населення.

ТОЛБУХІН Федір Іванович (1894—1949) — маршал Рад. Союзу(1944), Герой Рад. Союзу (1965, посмертно), Герой Народної Республіки Болгарії (1970, посмертно). Н. 4.06.1894 р. у с. Андроники (тепер Ярослав. обл. Рос. Федерації). Учасник Першої світової війни, штабс-капітан. З 1918 р. у Червоній армії. Закінчив школу штабної служби (1919), курси удосконалення вищого командного складу (1927, 1930), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1934). Під час громадянської війни брав участь у боях проти в-ськ Юденича, Польщі та в ін. операціях. З верес. 1937 р.— командир стрілец. дивізії, а з лип. 1938 до серп. 1941 р.— начальник штабу Закавказького військ. округу. У період Великої Вітчизняної війни — начальник штабу ряду ф-нтів, командував арміями, в-ськами Півд., 4-го і 3-го Укр. ф-нтів — в операціях на річках Міус, Молочна, при визволенні Донбасу і Криму, а також при визволенні Болгарії, Угорщини, Югославії, Австрії. З лип. 1945 до січ. 1947 р.— головнокомандувач Півд. групи в-ськ, пізніше — командувач Закавказького військ. округу. Нагороджений: 2 орденами Леніна, орденом «Перемога», 2 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова 1-го ступеня, орденами Кутузова 1-го ступеня, Червоної Зірки, 9 медалями та 5 орденами і медалями іноземних держав. Помер 17.10.1949 р. Похований у Москві на Красній площі.

ТОЛУБКО Володимир Федорович (1914—89) — головний маршал артилерії (1983), Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1972—85 рр. головнокомандувач ракет. в-ськ стратег. призначення — заступник міністра оборони СРСР.

ТОТАЛЬНА ВІЙНА — концепція підготовки і ведення агресивної війни з застосуванням будь-яких засобів і способів масового знищення збройних сил і мирного населення супр-ника. Уперше висунута нім. генералом Е. Людендорфом у 1935 р. Лягла в основу фаш. військ. доктрини.

ТОТЛЕБЕН Едуард Іванович (1818—84) — граф (1879), інженер, генерал (1869). Керував фортифікаційними роботами при обороні Севастополя 1854—55 рр. У 1863—77 рр. фактично глава військ.-інж. відомства. У рос.-тур. війну 1877—78 рр. керував облогою Плевни (тепер Плевен), у квіт. 1878 — січ. 1879 р. головнокомандувач діючої армії.

ТРАЄКТОРІЯ, у зовн. балістиці — лінія руху центра маси снаряда (ракети, кулі) від точки вильоту з каналу ствола вогнепальної зброї (направляючого ствола чи пускової установки) до точки зустрічі з ціллю (точки розриву).

ТРАЛЕННЯ — 1) пошук і знищення виявлених мін кораблями (катерами-тральщиками, вертольотами-тральщиками та ін.); 2) проároблення проходів у мінних полях за допомогою танк. тралів.

ТРАНШЕЯ (від фр. tranchee — рів, канава), у військ. справі — вузький довгий рів із двостороннім чи одностороннім бруствером; вогнева позиція мотострілец. підрозділів. Захищає від засобів поразки супр-ника, дозволяє проводити прихований маневр.

ТРАЯНОВІ ВАЛИ — назва декількох оборонних валів у низов'ях Дунаю, насипаних, можливо, римлянами. Захищали лісостепову частину Сх. Европи з пд.

ТРОФЕЇ ВОЄННІ — захоплені у пр-ника, кинуті ним на полі бою або здані при капітуляції озброєння, військ. техніка, майно та ін. мат. цінності.

ТРУТЕНКО Валентин Максимович (1881—1953) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 12.03.1881 р. у м. Звенигороді на Київщині. Закінчив Київ. піхот. юнкерське училище, Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни — на Зах. ф-нті. З 1916 р.— командир 175-го піхот. Батурин. полку. У 1917 р.— організатор укр. військ. з'їзду Зах. ф-нту. Проводив українізацію частин 12-ї рос. армії. Очолював українізований Батурин. полк. За доби П. Скоропадського командував частинами на Катеринославщині і Черкащині. Підтримав протигетьманське повстання. У 1919 р.— начальник Могилів-Поділ. юнацької школи. З груд. 1919 р.— помічник командира 3-ї Залізної дивізії під час 1-го Зимового походу, пізніше виконував обов'язки командира. У 1922 р.— начальник юнацької школи. У 1924 р. виїхав до Німеччини. З 1948 р.— в еміграції в Чилі. Помер 30.01.1953 р. у Сант-Яго.

ТУМЕН — вища організаційно-такт. одиниця монголо-тат. в-ська в 12—14 ст. чисельністю 10 тис. воїнів; підрозділявся на тисячі, а вони — на сотні і десятки; очолювався темником.

ТУХАЧЕВСЬКИЙ Михайло Миколайович (1893—1937) — маршал Рад. Союзу (1935). У громадянську війну командувач армій у Поволжі, на Півдні, Уралі,

у Сибіру; в-ськ Кавказького і Зах. ф-нту в рад.-пол. війні. У 1925—28 рр.— начальник штабу РСЧА. З 1931 р. заступник наркомвоєнмора і голова РВР СРСР. З 1934 р.— заступник, а з 1936 р. 1-й заступник наркома оборони СРСР. У 1937 р. командувач Приволзького військ. округу. Праці Т. вплинули на розвиток військ. науки і практику будівництва рад. збройних сил. Репресований; реабілітований посмертно.

ТЮЛЕНЄВ Іван Володимирович (1892—1978) — воєначальник, генерал армії (1940), Герой Рад. Союзу (1978). У громадянську війну командир кавалер. бригади, дивізії. У 1938—40 рр. командувач Закавказького і Моск. військ. округів. У Велику Вітчизняну війну командувач Півд. і Закавказького ф-нтів. У 1945—46 рр. командувач Харк. військ. округу.

ТЮТЮННИК Василь Никифорович (1882—1919) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 17.08.1882 р. у с. Єнках на Полтавщині. Закінчив Тифліське піхот. юнкерське училище. У період Першої світової війни — на ф-нті, командир батальйону 25-ї Сибірської стрілец. дивізії. За доби УЦР і Гетьманату працював в операт. відділі ген. штабу. Один з організаторів антигетьманського повстання. У листоп.— груд. 1918 р.— заступник начальника ген. штабу, начальник операт. відділу. У трав.— лип. 1919 р.— начальник ген. штабу. Виконував обов'язки командувача Армії УНР. У листоп. захворів на тиф. Помер 19.12.1919 р. у шпиталі в м. Рівному.

ТЮТЮННИК Юрій Йосипович (1891—1929) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. 20.04.1891 р. у с. Будищі на Київщині. У період Першої світової війни — на ф-нті, отримав офіцер. чин. У 1917 р.— організатор 1-го Симфероп. полку ім. гетьмана Дорошенка, співорганізатор Звенигород. коша вільного козацтва. Член УЦР. У 1918 р.— начальник Київ. революційного комітету в протигетьманському повстанні. З лют. 1919 р.— начальник штабу 1-ї бригади Задніпров. дивізії, сформованої з частин отамана Григор'єва. З груд. 1919 р.— помічник командувача Армії УНР. Після 1-го Зимового походу інтернований у Польщі. Створив у Львові повстанський штаб, який готував 2-й Зимовий похід. У 1924 р. повернувся в Україну. Викладав у школі червоних старшин. Автор спогадів. У 1929 р. був заарештований, вивезений до Москви і розстріляний.

У

УДАР АВІАЦІЇ (авіац. удар) — короткочасна потужна дія авіації з метою знищення (ураження) наземних (мор.) об'єктів пр-ника з застосуванням різних видів авіац. боєприпасів. За складом засобів, які застосовуються, є масованим, зосередженим, груповим, одиночним; за застосовуваними засобами — ракет., бомбовим, бомбово-ракет. і торпедно-бомбовим; за способом бойових дій — одночасним і послідовним. Підрозділ (частина), що завдає удару, може виходити на ціль по одному або кількох маршрутах і завдавати удар з одного або різних напрямків та висот, з одного або кількох заходів.

УДАРНА АВІАЦІЯ — поняття, яке характеризує цільове призначення бойових літаків. До У. а. прийнято включати бомбардувальну, штурмову та винищувальну авіацію.

УДАРНИЙ ЕШЕЛОН — елемент операт. побудови авіац. угруповання в повітрі при завданні масованого удару. Включає літаки, призначені для ураження заданих об'єктів, та літаки безпосереднього їх забезпечення (винищувачі прикриття, літаки радіоелектронної боротьби). В окремих випадках може бути кілька У. е.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА (від уділ — частка члена князівської сім'ї в родовому володінні) — князівські володіння, що утворились внаслідок розпаду Київ. держави. Перші У. к. з'явилися в сер. 11 ст. Після смерті Ярослава Мудрого землі Київ. Русі були поділені між його синами, чим фактично покладено початок існуванню Київ., Черніг. і Переясл. земель як окремих уділів. У 1070-х рр. князі-ізгої Ростиславичі захопили галицькі землі й утворили ряд У. к. Любецький з'їзд 1097 р., маючи на меті припинення княжих міжусобиць, узаконив поділ на уділи і так юридично закріпив політ. роздроблення Русі. Процес поділу єдиної держави на У. к. був призупинений за правління Володимира Мономаха і його сина Мстислава Володимировича, однак незабаром відокремлення земель від Києва набуло невідворотного характеру. У. к. з'являлися внаслідок земельних перерозподілів, захоплень, передачі у спадок різних міст членами князівських династій. У сер. і II пол. 12 ст. внаслідок роздроблення Київ. Русі на укр. землях виникли Київ., Черніг., Переясл.,

Волин., Галицьке князівства. Нові У. к. були майже самостійними державами на зразок західноєвроп. королівств. Кожен удільний князь мав власний адмін. апарат, монету, в-сько, судові установи тощо. З часом відбувалось дальше роздроблення У. к., у зв'язку з чим зростала їх кількість, а розміри уділів зменшувалися. В удільний період складається характерна для феодалізму система сюзеренно-васальних відносин. Удільні князі були васально залежними від великого князя, однак ця залежність нерідко була лише номінальною. Політ. роздробленість руських земель призвела до частих міжусобних воєн між У. к. і ослаблення Київ. Русі. Одночасно з процесом роздроблення в 12—13 ст. на укр. землях виявлялася і тенденція до об'єднання, внаслідок якої виникла Галицько-Волин. держава. Залежність від Золотої Орди, а пізніше від Литви і Польщі, стримувала об'єднавчі тенденції в укр. землях, сприяла збереженню удільної системи. У I пол. 15 ст. уділи були ліквідовані на галицьких землях, що входили до складу Польщі, у II пол. 15 ст.— на більшій частині укр. земель, що входила до складу Великого князівства Лит. У 1471 було ліквідовано останнє укр. У. к.— Київське.

УДОВИЧЕНКО Микола Іванович (1885—1937) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. у Харкові. У 1907 р. закінчив Чугуїв. піхот. юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. на Півд.-Зах. ф-нті, командир роти, батальйону 129-го піхот. Бессараб. полку. Після закінчення топографічного відділення Миколаїв. академії Ген. штабу — офіцер штабу ф-нту. З утворенням УЦР У. активно включився у створення укр. збройних формувань та в процес українізації військ. частин. У черв. 1917 р. брав участь у II Всеукр. військ. з'їзді, обраний членом УГВК, восени 1917 р.— комісар УЦР у штабі Півд.-Зах. ф-нту. Відповідав за проведення українізації рос. частин, об'єднання Рум. і Півд.-Зах. ф-нтів в Укр. ф-нт, укладення перемир'я. У січ.— лют. 1918 р. командував укр. загонами, які обороняли Київ. Навесні 1918 р. начальник персональної управи Військ. міністерства УНР, на цій посаді залишався за Гетьманату і Директорії УНР. Багато робив у справі добору, розстановки та вдосконалення старшинського складу і генералітету укр. в-ська, їх збереження у складних ситуаціях, особисто розробляв плани реформування укр. військ. звань регулярної армії. З груд. 1920 р. перебував у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі. У 1924 р. виїхав у Францію. Співпрацював з т-вами колишніх вояків Армії УНР, укр. ветеранів Першої світової війни, Укр. військ.-іст. т-вом. Помер у м. Омскурі (Франція).

УДОВИЧЕНКО Олександр Іванович (1887—1975) — військ. і громадський діяч, генерал-полковник Армії УНР. Н. 20.02.1887 р. у Харкові. У 1916 р. закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу в Петербурзі. У період Першої світової війни ад'ютант штабу 3-го Кавказького корпусу, начальник штабу 21-ї дивізії цього ж корпусу, командир 129-го піхот. Бессараб. полку. У 1917 р. учасник Всеукр. військ. з'їздів, організатор українізації 3-го Кавказького корпусу. З жовт. 1917 р. військ. радник С. Петлюри, начальник штабу Гайдамацького коша Слобід. України. Працював у

відділі формування в-ська при Ген. штабі Армії УНР. За Укр. держави офіцер Укр. ген. штабу. Приєднався до Директорії УНР. У листоп. 1918 — берез. 1919 р. генерал-квартирмейстер Півд.-Зах. ф-нту Армії УНР. У берез.— серп. 1919 р. командир 3-ї Залізної дивізії. З серп. 1919 р. командувач групи Армії УНР. У груд. 1919 р. захворів на тиф. Потрапив у полон Добровольчої армії Денікіна. У берез.— листоп. 1920 р. командир 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, командувач Правої групи Армії УНР. У груд. 1920 р. ген. інспектор Армії УНР, перебував з інтернованими частинами в Польщі. З 1924 р. в еміграції у Парижі. У 1927—75 рр. очолював Т-во вояків УНР. У 1954—60 рр. віце-президент УНР в екзилі. Автор книг «Україна у війні за державність» (1954), «Третя Залізна дивізія» (1971). Помер 19.04.1975 р. у м. Ментенон (Франція).

УЖГОРОДСЬКА УНІЯ 1646 р.— об'єднання православної церкви з католицькою на Закарпатті. Укладена 24.04.1646 р. в замковій каплиці Другешів у м. Ужгороді, де 63 православних священики проголосили визнання католицької віри перед римо-католицьким єпископом Юрієм Якушичем. Ще у 1642 р. перехід на католицьке віросповідання проголосив єпископ Мукачівський і Мармароський Василь Тарасевич. Завдяки підтримці римо-католицької церкви, імператора та магнатів унія у Закарпатті швидко поширилась. 14.05.1648 р. акт У. у. підтвердив примас Угорщини Ю. Ліппай, а восени синод угор. єпископату в Тирнаві. В основному положення У. у. відповідали артикулам Берест. унії 1596 р. Наступником єпископа В. Тарасевича став Петро Артелій. Впродовж століть завдяки діяльності уніатської церкви у Закарпатті вдалося не допустити мадяризації укр. населення, зберегти його мову, звичаї та обряди. Ліквідацію У. у. проведено органами рад. влади у 1947—49 рр., проте гр.-католицька церква продовжувала діяти у підпіллі. У 1989 р. гр.-католицька церква у Закарпатті отримала офіційний статус.

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО) — нелегальна військ. організація у 1920 — на поч. 1930-х рр. у Зах. Україні. Створена за ініціативою колишніх старшин Армії УНР — членів Стрілецької ради (Є. Коновалець, І. Андрух, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж) з метою продовження збройної боротьби за незалежність України. Рішення про заснування УВО було прийнято на нараді Стрілецької ради у лип. 1920 р. та на з'їзді представників військ. організацій наприкін. серп. 1920 р. у Празі. Організаційні заходи зі створення УВО розпочато у Львові у верес. 1920 р. (первісну організаційну основу УВО в Галичині становило т-во «Воля»). За короткий час сформовано Начальну колегію укр. військ. організацій (координуючий голова О. Навроцький, члени Я. Чиж, М. Матчак, Ю. Полянський, В. Целевич), створено округи, повітові відділи та місцеві осередки організації. З сер. 1921 р. діяльність УВО у краї очолив Є. Коновалець, який з невеликою перервою (у 1923—24) був головним командантом УВО аж до 1931 р. Начальником штабу УВО призначено Ю. Отмарштайна. Є. Коновалець реорганізував керівний центр УВО: замість Начальної колегії створено Начальну команду зі штабом і рефе-

рентурами, її склад поповнено старшинськими кадрами. В УВО створені організаційно-кадрова, розвідча, бойова і пропагандистсько-політ. референтури. Галичину як осн. територію, на якій діяла УВО, поділено на 13 військ. округ. Кожна військ. округа складалася з повітів з округовими і повітовими командами, заг. кількість яких сягала 58. Серед членів УВО на 1-му етапі діяльності організації переважали колишні вояки Армії УНР та УГА, люди різної партійної належності та різних політ. поглядів. УВО, не маючи чітко окресленої ідеології та політ. програми, визначала головним завданням організацію боротьби проти окупаційних режимів на укр. землях. У перші часи існування (1921—23) УВО була організаційно пов'язана з укр. екзильним урядом Є. Петрушевича у Відні і координувала свою діяльність з його зовнішньополіт. акцією, що мала на меті домогтися підтримки держав Антанти у справі відродження укр. державності в Галичині. Широкомасштабні акції опору (терористичні замахи на представників пол. влади та укр. діячів, що виступали за порозуміння з урядом Польщі, масові саботажні кампанії, бойкот адміністрації), здійснювані нац. підпіллям, мали водночас служити укр. дипломатії аргументами для вирішення «галицького питання» на користь українців. Восени 1922 р. осередок Начальної команди УВО перенесено за кордон, а діяльністю організації у західноукр. землях стала керувати Крайова команда під командуванням А. Мельника. У 1923—25 рр. в УВО точилися дискусії щодо подальшого політ. курсу організації, під час яких обговорювалися питання її зовнішньополіт. орієнтації. Після перемоги концепції про самостійний характер політики УВО в 1925 р. з неї виключено прибічників орієнтації на рад. Україну, які у трав. 1925 р. створили нову підпільну організацію — Західноукр. народну революційну організацію (ЗУНРО), очолювану О. Думіним. Ставлячи укр. справу в міжнар. контексті, провід УВО бачив серед імовірних союзників українців у боротьбі проти Версальської системи Німеччину, що спонукало до тісніших контактів і співпраці з нім. відомствами, зокрема міністерством райхсверу. Начальна команда УВО з 1926 р. була у Берліні. УВО видавала власний друкований орган — журнал «Сурма» (виходив 1927—28 у Берліні; 1928—34 у Каунасі; гол. ред. В. Мартинець), який нелегально поширювався у Зах. Україні. У сер. 1920 рр. відбувалися суттєві зміни в кадрах УВО. Організація поповнювалася студентською і шкільною молоддю. Одночасно з відродженням та реорганізацією в Галичині політ. партій їх члени відходили від участі в революційному підпіллі. УВО співпрацювала з новоутвореною у 1925 р. партією — УНДО: окремі чільні діячі УНДО були водночас членами проводу УВО (Д. Паліїв). У 1927—28 рр. в УВО посилилися націоналістичні тенденції: організація все більше політично орієнтувалася на ідеологію укр. націоналізму (сформульована Д. Донцовим); домінуючим у її ідейному арсеналі ставав постулат нац. революції — заг. революційного «здвигу» укр. народу за власну нац. самостійну і соборну державу. На цьому ідейному ґрунті УВО зблизилася з ін. нац. осередками — Групою укр. нац. молоді (Прага), Легією укр. націоналістів (Подебради), Союзом укр. нац. молоді (Львів), Групою укр. нац. молоді (Берлін) —

і виступила з ініціативою об'єднання цілого руху в одній організації. На І Конгресі укр. націоналістів у Відні (28.01—3.02.1929) завершився процес об'єднання націоналістичних груп і організацій в одну укр. націоналістичну революційно-визв. організацію — ОУН. Однак зі створенням ОУН УВО не ліквідовувалася, а деякий час продовжувала діяти автономно, зберігаючи Начальну команду. Крайовими комендантами були Ю. Головінський, Р. Сушко, О. Сеник, Б. Гнаткевич, В. Горбовий. УВО як окрема організація фактично припинила своє існування у 1931 р., її кадри перейшли до ОУН, переважно до її бойової референтури, хоча сама назва УВО в пропагандистсько-політ. цілях ще зберігалася протягом кількох років.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА) (до 6.11.1919 р. Галицька армія) — збройні сили ЗУНР. Процес творення Галицької армії (ГА) (назву УГА ця структура отримала після вимушеного об'єднання з Добровольчою армією генерала А. Денікіна 6.11.1919; остаточно з 17.11.1919) розпочався відразу після Листопадового повстання 1918 р. у Львові. Початок укр.-пол. війни 1918—19 рр. змусив уряд ЗУНР приділити особливу увагу розбудові власних збройних сил. 13.11.1918 р. Укр. нац. рада ЗУНР—ЗОУНР 1918—19 рр. видала закон про заг. військ. службу громадян ЗУНР. Відповідно до цього закону Держ. секретаріат військ. справ 15.11.1918 р. проголосив заг. мобілізацію чоловічого укр. населення віком від 18 до 35 років та встановив військ.-терит. поділ держави. Особи ін. національностей мобілізації не підлягали, але до армії зголосилося багато німців і євреїв, здебільшого лікарів. Територію ЗУНР було поділено на 3 військ. обл.: Львів., Терноп., Станіслав., на чолі кожної стояв військ. комендант. До обов'язків коменданта входили набір новобранців, їх вишкіл та поповнення діючої армії підрозділами. Для керівництва всіма військ. справами ЗУНР у Держ. секретаріаті ЗУНР—ЗОУНР 9.11.1918 р. створено військ. міністерство — Держ. секретаріат військ. справ (ДСВС). Структурно ДСВС поділявся на Військ. канцелярію і 16 відділів. Посаду держ. секретаря військ. справ обіймали полковники Д. Вітовський (до 13.02.1919) і В. Курманович (до 9.06.1919). Після встановлення на території ЗОУНР диктатури Є. Петрушевича (див. Диктатор ЗОУНР — ЗУНР) функції ДСВС перейшли до Військ. канцелярії диктатора (керівник К. Долежал) та Начальної команди ГА (НКГА). У трав. 1919 р. створено підлеглу НКГА Команду запілля (тимчасово виконувала функції ДСВС), яка в черв. була реорганізована в Команду етапу ГА. Формуванням і розбудовою ГА керувала НКГА, яка до 8.11.1918 р. називалася Укр. ген. команда. НКГА була найвищим органом управління УГА, який фактично виконував функції ген. штабу і керував усіма воєн. операціями, організовував ф-нт і прифронтову смугу. НКГА відповідала штабові Дієвої армії УНР. Під час Листопадового повстання 1918 р. Д. Вітовський іменував себе наказним отаманом, згодом головнокомандувач збройних сил ЗУНР називався головним комендантом. З черв. 1919 р. головнокомандувач ГА мав титул «начальний вождь», його помічник — «начальник булави» (шеф ген. штабу). Після відступу укр. в-ськ зі Львова НКГА

деякий час перебувала в Бережанах, пізніше у Бібрці. З 20.01.1919 р. була в Ходорові, де остаточно сформовано 2 відділи — операт. та організаційно-мат. До операт. належали підвідділи — референтури: операт., зв'язку, розвідки, летунства, автомоб., персональний та ін. Аналогічно організовано штаби корпусів і бригад. У черв. 1919 р. генерал О. Греков провів реорганізацію НКГА, внаслідок якої створено Операт. штаб, Головний відділ ф-нту і Етапну команду. Основою ГА стали військ. частини, які брали участь у Листопадовому повстанні 1918 р., та 2 бойових курені Легіону УСС, які 3.11.1918 р. прибули з Буковини до Львова. Вже під час боїв з пол. загонами у місті до них долучалися укр. робітники і студенти, а також військ. підрозділи, сформовані повітовими командами. 13.11.1918 р. до галицьких частин приєднався козацький загін ім. І. Гонти під командуванням отамана А. Долуда, який складався з добровольців із Наддніпр. України. На 21.11.1918 р. в укр. військ. підрозділах налічувалися 161 старшина і 4517 стрільців. Під час формування ГА гостро відчувався брак вишколених старшин. В австр. армії служила значна кількість старшин-українців, але здебільшого це були старшини запасу нижчого рангу. Старшин вищих рангів, а особливо штабних, із вищою військ. освітою, практично не було. До цього спричинилися також ті обставини, що назагал серед галицької інтелігенції панували антивоєн. настрої, а служба в армії вважалася непрестижною. Перші польові формації ГА творилися стихійно, мали напівпартизанський характер. У груд. 1918 р. існувало 15 бойових груп різної величини. До їх складу входили самостійні полки, курені, навіть самостійні сотні. Командири цих військ. підрозділів були призначені в різний час командними структурами — колишнім комендантом Г. Стефанівим, Держ. секретаріатом військ. справ. Не було системи і порядку в назві військ. частин. Так, колишній 15-й піхот. полк австр. армії взяв назву «1-й Львівський піхотний полк ім. князя Льва», деякі частини називалися за місцем формування («Сокальський курінь» тощо). Не була організована як слід центральна військ. влада, тому багато командирів діяли на власний розсуд. Після відступу зі Львова першою утворилася група «Схід» — на сх від міста, відтак — «Старе село» на пд. До їх складу входив полк УСС. З названих груп пізніше сформувався 2-й корпус ГА. З військ. підрозділів, які діяли проти пол. відділів, що намагалися зі Львова прорватися у півн. частину Галичини, сформовано групу «Північ». До неї входили сокальська, белзька, угнівська, равська підгрупи, які стали ядром 1-го корпусу ГА. Поблизу Перемишля створено групу «Південь», до якої увійшли практично самостійні бойові групи «Щирець», «Наварія», «Рудки», «Крукеничі», «Хирів», «Лютовиська», «Карпатська», «Глибока», що згодом стали ядром 3-го корпусу УГА. На початку організації ГА найвищою такт. і адмін. одиницею були групи, куди входили відділи кінноти. В операт. плані ці різнорідні групи підлягали НКГА, а адміністративно були практично автономні: самостійно дбали про забезпечення особового складу продовольством і боєприпасами, організовували і забезпечували запілля та поповнення особового складу. Нечіткість і

різнобій військ. формацій ГА, їх невпорядкованість змусили НКГА на поч. січ. 1919 р. провести повну реорганізацію для перетворення збройних сил ЗУНР у регулярну армію. Ідею реорганізації висловив і реалізував тодішній начальник штабу НКГА полковник Є. Мишковський. Усі військ. формування звели до 3 корпусів. До корпусу входило 4 бригади, кожна з яких складалася з 3—5 піхот. куренів, полку артилерії, кінної сотні, сотні зв'язку, техн. сотні та допоміжних формацій. Назви корпусів і бригад мали порядкові номери, а бригади, крім числа, отримували ще й назву тієї місцевості, де вони починали формуватися. Напр., «2-га Коломийська бригада» і т. ін. 1-й корпус створено з групи «Північ», до нього увійшли: «5-та Сокальська», «6-та Равська», «9-та Белзька» і «10-та Янівська» бригади та кінний полк. Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. цим корпусом командували полковник В. Курманович, згодом полковники О. Микитка, А. Шаманек, а під час існування ЧУГА отаман Осип Лисняк і сотник Ю. Головінський. 2-й корпус, який спочатку називався «Осадним» (облягав Львів), сформовано з груп «Схід», «Старе село», «Наварія». До нього увійшли «1-ша бригада УСС», «2-га Коломийська», «3-тя Бережанська» і «4-та Золочівська» бригади. Комендантами корпусу були полковник М. Тарнавський, а після його призначення начальним вождем — полковник А. Вольф. 2-й корпус, маючи у своєму складі гвардію ГА — бригаду УСС, відіграв значну роль у Чортківському наступі 1919 р. і створив ядро лівої арм. групи під час наступу на Київ. До 3-го корпусу, сформованого з групи «Південь», увійшли: «7-ма Львівська», «8-ма Самбірська», «11-та Стрийська» і «1-ша Гірська» бригади. На антибільшовицькому ф-нті до корпусу належали також «2-га Коломийська бригада» та окрема бригада кінноти. Комендантами корпусу були полковник Г. Коссак, потім генерал В. Гембачів, а згодом генерал А. Кравс. У черв. 1919 р. НКГА на чолі з генералом О. Грековим запланувала створення ще 8 бригад, тобто 2 нових корпусів. Під час Чортківської офензиви було утворено штаби 14-ї Станіслав., 15-ї Теребовлян., 16-ї Чортківської, 17-ї Бучацької, 18-ї Терноп. та 21-ї бригад, але після переходу Збруча штаби розформували. Залишилася тільки 14-та Станіслав. бригада, яка замінила у 3-му корпусі 1-шу Гірську бригаду отамана Черського, що під час пол. наступу весною 1919 р. була відрізана від решти частини ГА і перейшла на територію Чехословаччини, де її інтернували. Закінчував реорганізацію УГА В. Курманович, який заступив полковника Є. Мишковського на посаді шефа штабу НКГА. Реорганізована ГА налічувала, за даними Б. Гнатевича, 45 куренів піхоти, бл. 40 батарей і кілька сотень кінноти, що становило бл. 25 тис. рушниць, 150 гармат і бл. 600 шабель. Окрім того, армія мала багато допоміжних відділів та установ, що збільшувало її заг. склад удвічі. Поповнення бойових частин і військ. формацій, вишкіл, постачання харчів і амуніції здійснював ДСВС зі своїми виконавчими органами на місцях — окружними і повітовими командами. Після ліквідації у черв. 1919 р. ДСВС цю роботу виконувала Команда запілля, а пізніше Команда етапу армії, якою керував спочатку полковник Г. Коссак, а пізніше отаман Зегорш. На берез. 1919 р. до ГА мобілізовано 126 тис.

старшин і вояків. Чисельність на ф-нті — 52 тис. вояків і 1412 старшин. У квіт. 1919 р. ГА протистояло 62-тис. угруповання пол. в-ськ. До нього у трав. 1919 р. приєдналося 30 тис. старшин і вояків зі 100-тис. армії генерала Ю. Галлера, сформованої у Франції і, всупереч зобов'язанням пол. уряду використовувати її лише для боротьби з більшовиками, спрямованої проти ГА. За короткий час, продовжуючи вести запеклі бої на ф-нті, ГА була перетворена у бойову силу заг. чисельністю бл. 60 тис. бійців із забезпеченим запіллям. Проте відсутність належного мат. забезпечення (зброї, боєприпасів, амуніції), регулярного поповнення особового складу, недостатній вишкіл новобранців та брак вищих старшин (на службу до ГА запросили колишніх офіцерів австр. армії) значно послаблювали боєздатність армії. Незважаючи на чисельну і техн. перевагу пол. війська, ГА під час укр.-пол. війни 1918—19 рр. провела ряд блискучих наступальних операцій, і тільки втручання міжнар. чинників або брак мат.-техн. забезпечення рятували пр-ника від воєн. поразки. У лют. 1919 р. командування ГА розробило і успішно розпочало Вовчухівську операцію 1919 р. Внаслідок наступу укр. частин практично завершилося оточення Львова. Проте на вимогу Найвищої ради країн Антанти просування частин ГА було зупинено. Після безплідних переговорів із союзницькою місією на чолі з генералом Бертелемі, яка висунула неприйнятні для укр. сторони умови перемир'я, бойові дії продовжились. Але час був втрачений, і пол. командування, підтягнувши стратег. резерви, зупинило наступ укр. підрозділів. Безрезультатно завершилась і місія генерала П. Боти, яка виїхала у зону конфлікту в сер. трав. 1919 р. Саме на той час поляки, всупереч зобов'язанням перед Антантою, кинули проти ГА 6 добре озброєних дивізій генерала Ю. Галлера і 15.05.1919 р. розпочали наступ по всьому ф-нту. Під натиском переважаючих сил ворога частини ГА змушені були відступати на сх. На додаток, 24.05.1919 р. рум. в-ська спільно з дивізією пол. генерала Л. Желіговського вдарили з тилу й окупували Покуття разом з Коломиєю і Снятином. ГА була затиснута у невеликий трикутник біля Чорткова на півд. сх Галичини. У такий критичний момент 9.06.1919 р. уряд ЗУНР — Держ. секретаріат склав свої повноваження, а Укр. нац. рада призначила Є. Петрушевича диктатором ЗУНР. 9.06.1919 р. командувачем 25-тис. ГА був призначений генерал О. Греков, який разом з групою старшин підготував план наступальної операції у напрямку Чортків — Львів. 7—28.06.1919 р. з метою розгрому угруповань пр-ника у р-ні м. Чорткова і визволення всієї території ЗУНР ГА провела Чортківський наступ 1919 р. Прорвавши пол. оборону і розвиваючи успішний наступ 3-го корпусу, частини ГА 15.06 заволоділи Тернополем, а 25.06 Ожидовом і Белзцем. Стомлена тритижневим наступом і відчуваючи постійний брак набоїв, ГА перейшла до оборони. Пол. керівництво перекинуло на Галицький ф-нт кілька нових, добре озброєних дивізій під проводом маршала Ю. Пілсудського. 28.06.1919 р. було прорвано ф-нт 1-го і 2-го корпусів, розпочався другий відступ ГА до Збруча. 6.07.1919 р. начальним вождем ГА замість генерала

О. Грекова призначено генерала М. Тарнавського. 16—17.07 ГА переправилася на лівий берег Збруча, де незабаром з'єдналася з Армією УНР. На територію УНР перейшли 12 піших та 1 кінна бригади заг. чисельністю 49 800 старшин і вояків (при 603 кулеметах і 187 гарматах), що разом з етапними і запільними частинами становило 85 000. До кін. лип. 1919 р. частини ГА зайняли позиції на укр.-більшовицькому ф-нті. На поч. серп. 1919 р. об'єднані укр. армії, керівництво якими здійснював Штаб головного отамана (очолив генерал М. Юнаків, генерал-квартирмейстер — В. Курманович), розпочали наступ на Київ і Одесу. 30.08.1919 р. передові частини ГА під командуванням генерала А. Кравса вступили в столицю України. 31.08 галицькі бригади зустрілись у Києві з кінними відділами Добровольчої армії під командуванням генерала М. Бредова. Щоб уникнути збройних сутичок (командування плекало надії створити з денікінцями спільний ф-нт проти більшовиків), генерал А. Кравс віддав наказ про відступ на лінію Ігнатівка — Васильків. Бої на одес. напрямку в р-ні Вапнярки тривали 23—30.08. Наприкін. серп. 1919 р. дивізії О. Удовиченка і Волин. групи розгромили 45-ту більшовицьку дивізію і продовжили наступ на Одесу, куди одночасно просувалися частини Добровольчої армії. У верес.— жовт. 1919 р. укр. армії опинилися між 3 силами: більшовицькими в-ськами, денікінцями та пол. армією — і під їх натиском змушені були відступити в «чотирикутник смерті» на Поділлі в р-н Вінниці. Відсутність боєприпасів і медикаментів, епідемія плямистого тифу (на думку Л. Шанковського, епідемія була викликана штучно і стала першим в історії людства прикладом застосування бактеріологічної зброї) поставили ГА перед катастрофою (у листоп. 1919 р. тільки 7 % особового складу армії були боєздатними). За таких умов командування ГА 6.11 уклало перемир'я і союзний договір з Добровольчою армією. Уряди УНР і ЗУНР не визнали чинність цього договору, але захоплення денікінцями Жмеринки (10.11) та Могилева-Подільського (14.11) змусило НКГА поновити угоду з А. Денікіним. Військ. союз галичан з денікінцями тривав недовго. Наприкін. груд. 1919 р. білогвард. в-ська під ударами більшовиків відступили на пд. На поч. січ. 1920 р. більшовицькі в-ська підійшли в р-н розташування галицьких частин. Єдиним виходом для УГА стала військ. угода з більшовиками, внаслідок якої галицькі частини були реформовані і під назвою Червона укр. галицька армія у берез. 1920 р. увійшли до складу Червоної армії. У кін. квіт. 1920 р. 2-га і 3-тя бригади ЧУГА, дізнавшись, що поляки обіцяють широку автономію Галичині, залишили ф-нт і перейшли в р-ні Летичева і Ялтушкова на бік Армії УНР і пол. в-ськ. 30.04.1920 р. у бою з пол. в-ськами поблизу Козятина була розсіяна і бригада УСС. Галицькі формації, що потрапили у полон до поляків, були роззброєні, стрільці відпущені, а старшини інтерновані у таборі Тухолі на Помор'ї. Більшість старшин і стрільців УГА, які перебували в той час у Києві і Одесі, більшовики заарештували і відвезли в табори углиб Росії, де практично всіх знищили. УГА перестала існувати.

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА (УГВР) — всеукр. представницький орган політ. керівництва нац.-визв. боротьбою укр. народу в 1940—50-х рр. Заснований з метою об'єднання всіх політ. сил, які визнавали і боролися за держ. самостійність України незалежно від їх ідеологічної та світоглядної орієнтації. Ідея створення УГВР виникла у середовищі Головного командування УПА, яка в 1943 р. перетворилася в загальнонац., надпартійну збройну силу укр. народу в його боротьбі за нац. визволення. План створення представницького органу, який би здійснював політ. керівництво збройною боротьбою укр. народу, своєрідного передпарламенту, почав розроблятися з осені 1943 р. Весною 1944 р. було створено ініціативний комітет, на чолі якого стояв Л. Шанковський. УГВР вирішено було будувати на демократичній основі, що дало б можливість залучити до участі в ній всі самостійницькі політ. сили. 11—15.07.1944 р. поблизу с. Недільна на Самбірщині, на території, контрольованій УПА, зібралися представники всіх регіонів України, різних політ. сил та орієнтацій, які проголосили себе тимчасовим укр. парламентом і прийняли назву УГВР. І Великий збір УГВР проходив під головуванням Р. Волошина і секретаря М. Дужого. На зборі розроблено і прийнято програмні документи: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформа УГВР» та «Універсал УГВР». 2 перших документи були, по суті, законодавчими актами конституційного характеру. У «Тимчасовому устрої УГВР» визначалися основи органу, його структура, компетенція Великого збору, президента і президії УГВР, виконавчого органу УГВР — Ген. секретаріату, Ген. суду та Контрольної колегії. У «Платформі УГВР» визначено головні політ. і соц. ідеї, втілення яких було метою нац.-визв. боротьби укр. народу. Серед них: «забезпечення народно-демократичного способу визнання політ. устрою в укр. державі шляхом заг. народного представництва»; «забезпечення свободи думки, світогляду й віри»; «забезпечення справжньої законності в укр. державі та рівності всіх громадян перед законом»; «забезпечення громадянських прав усім нац. меншостям на Україні» та ін. Великий збір ухвалив текст присяги бійців УПА. 15.07.1944 р. головою Президії УГВР обрано К. Осьмака; членами Президії В. Мудрого, І. Гриньоха, І. Вовчука; головою Ген. секретаріату УГВР Р. Шухевича (також ген. секретар військ. справ); ген. суддею Я. Біленького. Було також обрано членів Ген. секретаріату: ген. секретарем закорд. справ М. Лебедя, внутр. справ Р. Волошина, бюро інформації Й. Позичанюка. Великий збір постановив, що місцем перебування УГВР є укр. землі, а за кордон можуть виїжджати тільки окремі члени з конкретними дорученнями. УГВР як підпільний уряд України керувала нац.-визв. боротьбою укр. народу аж до поч. 1950-х рр. На заклик УГВР проведено бойкот виборів до ВР УРСР та місцевих рад народних депутатів 10.02.1946 р. та у лют. і груд. 1947 р. У жовт. 1949 р. УГВР разом з УПА і ОУН виступила зі «Зверненням Воюючої України до всієї укр. еміграції», в якому наголошувалось на необхідності консолідації всіх укр. сил у боротьбі за власну державність. УГВР, незважаючи на складні умови, видавала друковані органи, зокрема «Вісник УГВР» (1944—45), «Бюлетень інфор-

мації УГВР» (9 вип., 1948—51), «Самостійність» (1 номер, 1946). Більшість членів УГВР в Україні загинула або була заарештована. У 1950-х рр. УГВР в Україні практично перестала існувати. Починаючи з кін. 1944 р. налагоджується більш широка діяльність УГВР за кордоном. У 1945 р. утворено Закорд. представництво (ЗП УГВР), головою якого став священик І. Гриньох. У 1945 р. М. Лебедь (ген. секретар закорд. справ) встановив зв'язки з представниками зах. держав. ЗП УГВР розіслало декілька меморандумів, зокрема на Паризьку мирну конференцію 1946 р. (спільно з представником екзильного уряду УНР); проводило інтенсивну інформативну діяльність (Укр. пресова служба); організувало допомогу рейдуючим на зх відділам УПА та підтримувало контакти з нац.-визв. рухом в Україні. При ЗП УГВР діяла Місія УПА. Спроби ЗП УГВР стати базою для ширшої консолідації укр. організацій і партій, що діяли в еміграції, не мали успіху. З утворенням в 1947 р. Укр. нац. ради ЗП УГВР заявило, що не має на меті очолити укр. політ. життя в еміграції, а є лише представником нац.-визв. руху в Україні. З сер. 1960-х рр. відбувалися неперіодичні конференції середовища УГВР, на яких було кооптовано нових членів та обиралися керівні органи ЗП УГВР. З 1951 р. у Мюнхені ЗП УГВР почало видавати двотижневу газету «Сучасна Україна» і щомісячник «Українська літературна газета», на базі яких з 1961 р. почав виходити журнал «Сучасність». У 1952 р. у Нью-Йорку ЗП УГВР створило аналітично-видавничий центр «Пролог», який у 1957—61 рр. видавав одноіменний журнал англ. мовою, а також часопис «Digest of the Soviet Ukraine» (1957—77). Видавництва «Сучасність» і «Пролог» випустили понад 100 назв книг іст., політ. та літературно-мистецького змісту. З 1960-х рр. пресове бюро ЗП УГВР систематично публікувало матеріали «Самвидаву» та популяризувало укр. дисидентський рух. 4—5.04.1992 р. в Нью-Йорку відбулася конференція Середовища УГВР (48 делегатів зі США, Канади і Європи), яка привітала відродження незалежності Укр. держави та доручила президії Середовища підготувати проект його реорганізації і подальшої діяльності.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА — офіційна назва гетьманського держ. устрою (Гетьманату), який існував в Україні у кін. квіт.— груд. 1918 р. Під час підготовленого з допомогою нім. окупаційної адміністрації перевороту генерала П. Скоропадського було ліквідовано УНР, розігнано УЦР і скасовано мандати обраних демократичним шляхом на більшій частині території УНР депутатів Укр. установчих зборів. Розпочата УЦР підготовка до виборів припинилася, а її закон про відкриття з 12.05.1918 р. Установчих зборів втратив чинність. У день перевороту 26.04 П. Скоропадський оголосив себе гетьманом і запровадив «Закони про тимчасовий державний устрій України». Він самочинно взяв на себе роль законодавця, яку УЦР відводила Установчим зборам. Успіх перевороту забезпечила присутність 0,5-млн нім.-австр. армії. Універсал («Грамота до всього українського народу»), оголошений одночасно із законами про тимчасовий держ. устрій, містив обіцянку гетьмана видати

найближчим часом закон про порядок виборів до Укр. сейму (парламенту). Це була єдина непевна згадка про парламент, яка не визначала співвідношення влади гетьмана і сейму. Водночас 44 пункти гетьманських законів про тимчасовий держ. устрій свідчать, що укр. суспільству нав'язувалася застаріла абсолютистська монархія. Проте назвати У. д. абсолютною монархією не можна з 2 причин. По-перше, гетьман та його чиновники на місцях цілком залежали від нім.-австр. військ. адміністрації. По-друге, за стінами гетьманського палацу вирувало життя, в якому прийняті закони не діяли. У нелегальних, часом напівлегальних умовах відбувалися з'їзди і конференції політ. партій. Набутий у суспільстві революційний потенціал відновлювався в міру того, як розгорталася підпільно-партизанська боротьба з окупаційними в-ськами. Нім.-австр. в-ська досить швидко відчули себе в укр. містах і селах небезпечніше, ніж на ф-нті. П. Скоропадський оголосив про скасування всіх законів Тимчасового уряду і УЦР, одночасно пообіцяв вжити заходів щодо викупу земель великих власників за справжньою вартістю з метою наділення ділянками малоземельних хліборобів. На практиці, однак, відбулася реставрація поміщицької земельної власності. З допомогою окупаційної армії у селян відбирали землю і майно, передане їм земельними комітетами. Поміщики одержали право викликати для охорони маєтків військ. команди. У лип. 1918 р. прийнято закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства». Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання всякого реманенту власників, котрі «не вповні використовують його у власних господарствах». Отже, сел. господарства фактично віддавались у розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув'язненню. У трав. 1918 р. в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків, який утворив представницький орган — Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Під його тиском гетьманський уряд перейшов у наступ на робітничий клас з метою знищити поступки, завойовані в революційну добу. Німеччина і Австро-Угорщина уклали з У. д. угоди на поставку великої кількості продовольства. Проте селяни не бажали віддавати поміщикам землю, а державі свою продукцію. В Україні розгорнулася справжня війна селян з окупантами і гетьманською адміністрацією. Політ. партії, яким не було місця у будованій гетьманом державі, прагнули надати стихійній боротьбі тривку організаційну основу. Найбільш активну участь у ній брали більшовики, рос. та укр. ліві есери. У лип.— серп. відбувся заг. страйк залізничників. У ньому взяли участь 200 тис. осіб. Провал соц.-екон. політики гетьманського уряду пояснювався як антидемократичною основою режиму, так і цілковитою залежністю П. Скоропадського від кайзерівської військ. адміністрації. Однак у галузі нац.-культ. політики в той період досягнуто певних здобутків. Як нащадок козацького роду, П. Скоропадський вважав відродження нац. традицій держ. необхідністю. Він виявив велику наполегливість у спробах за короткий строк українізувати держ. апарат, який складався переважно з колишніх царських чиновників-україно-

фобів. Було прийнято закон про обов'язкове вивчення укр. мови та літератури, а також історії та географії України в середній школі, створено бл. 150 укр. гімназій. Почалося заснування укр. ун-тів. При російськомовних ун-тах відкривався комплекс українознавчих кафедр мови, літератури, історії, права. У листоп. 1918 р. гетьман оголосив про утворення Укр. академії наук і призначив своїм наказом перших 12 академіків. Були організовані Нац. бібліотека, Нац. архів, Нац. галерея мистецтв, Укр. іст. музей, Укр. нац. театр. Можливості проведення У. д. зовн. політики обмежувалися об'єктивними причинами: світовою війною і цілковитою залежністю України від Німеччини та її союзників. Антанта зі зрозумілих причин ставилась до У. д. вкрай вороже. Проте П. Скоропадський проводив активну зовн. політику. Зокрема, чинив тиск на Румунію, яка анексувала Бессарабію, і прагнув повернути Підляшшя, давні укр. землі, окуповані Німеччиною та Австро-Угорщиною. Восени 1918 р. послано дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії і Скандинав. країн. Влітку 1918 р. становище У. д. погіршилося. Утворився Укр. нац. союз — антигетьманський блок політ. партій, який заявив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, обраним на демократичних засадах. Поразка Німеччини у Першій світовій війні остаточно підірвала позиції гетьмана. У ніч на 14.11.1918 р. у Києві відбулося таємне засідання Укр. нац. союзу, на якому було створено верховний орган відновленої УНР — Директорію. За 1 міс. Директорія УНР встановила контроль над усією Україною. В ніч на 14.12 у Києві підняли повстання партійні бойові дружини. Гетьман зрікся влади і незабаром виїхав до Німеччини. У. д. перестала існувати.

УКРАЇНСЬКА ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ (Українська поліція допоміжна; Ukrainische Hilfs-polizei) — назва охоронних з'єднань, створених для підтримання порядку серед місцевого населення під керівництвом нім. поліцейних органів на території Ген. губернії (у т. ч. Галичини) та окупованій території України в роки Другої світової війни. Перші підрозділи У. д. п. виникли наприкін. 1939 р. під назвою «Укр. поліція» у Ген. губернії. На поч. рад.-нім. війни 1941—45 рр. на окупованих нацистською Німеччиною укр. землях за ініціативою похідних груп ОУН та місцевих мешканців і з відома комендатур нім. армії організовувались загони укр. міліції. Після запровадження нім. цив. управління в Україні осередки укр. міліції перейменовано в У. д. п. або реорганізовано в охоронні загони (Schutzmannschaten). Згідно з наказом райхсфюрера СС Г. Гіммлера від 27.07.1941 р. утворювались філії У. д. п., підпорядковані керівникам СС і поліції окупованих сх. територій. У Галичині підрозділи У. д. п. створювалися за розпорядженням уряду Ген. губернії від 18.08.1941 р. на базі укр. народної міліції. У. д. п. підпорядковувалась нім. поліції порядку (Ordnungs-polizei — ORPO) та охоронній поліції (Schutz-polizei) і перебувала під політ. контролем нацистської служби безпеки (СД). Як і в ін. окупованих Німеччиною країнах Сх. Європи, чисельність такого типу допоміжних формувань нім. поліції в Україні не перевищувала 1 % від заг. кількості місцевого населення. У II пол. 1941 — 1942 р.

у райхскомісаріаті «Україна» і на прилеглих до нього укр. територіях під нім. військ. управлінням було бл. 14 тис. службовців У. д. п., у дистрикті Галичина — бл. 3 тис., у Ген. губернії — понад 5 тис. чол. У кожному повіті (р-ні) створено повітові команди У. д. п., а в багатьох селах пости У. д. п. Повітові команди підпорядковувались окружним командам У. д. п., керівники яких, у свою чергу, підпорядковувались лише окружним комендантам нім. поліції. У великих містах діяли комісаріати і пости У. д. п. З метою надання У. д. п. характеру нац. органів підтримання порядку її службовцям дозволялось носити синьо-жовті нарукавні пов'язки і кокарди з тризубами на шапках. Співробітники У. д. п. були озброєні нім. і трофейною зброєю, в основному карабінами. У ряді випадків гітлерівські поліційні служби залучали У. д. п. поряд з Євр. допоміжною поліцією до антиєвр. акцій, зокрема облав. Такі вимушені дії розходилися з переконаннями більшості особового складу підрозділів поліції та осн. функціями, покладеними на У. д. п., головними з яких були підтримання порядку й охорона безпеки місцевих мешканців. Весною 1943 бл. 4 тис. співробітників У. д. п. на території Волині зі зброєю в руках приєдналися до частин УПА. Невелика частина співробітників у 1944 — весною 1945 р. воювала у складі дивізії «Галичина» і Укр. визв. в-ська. Після закінчення нім.-рад. війни 1941—45 рр. більшість із захоплених рад. органами безпеки службовців У. д. п. засуджено за співпрацю з нім. окупаційними властями до смертної кари або на тривалий строк ув'язнення у концтаборах. У 1955 р. ті з них, хто не брав участі в каральних акціях, були амністовані.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ — система прикорд. укріплень, що існували в 1730—60-х рр. в Україні для оборони від нападів крим. та ногайських татар. Спорудження У. л. розпочалося за наказом імператриці Анни Іоаннівни у 1731 р. за проектом генерала І.-Б. фон Вейсбаха. Передбачалося збудувати систему укріплень завдовжки 700 верст. Будівельні роботи активно велися у 1731—33 рр. У наступні роки У. л. постійно удосконалювалася, хоча повністю не була завершена і в 1740-х рр. На будівництві У. л. з 1731 р. щорічно працювали 20 тис. лівобережних козаків, 2 тис. слобід. козаків та 10 тис. укр. посполитих. На земляні роботи вони споряджалися зі своїм продовольством, зброєю, заступами, сокирами тощо. У 1736 р. на лінію направлено 15 тис. лівобережних козаків для обкладення валу дерном. Система оборонних укріплень починалася від Дніпра, проходила по правому березі р. Оріль (Орель) та її притоки Берестової, далі по р. Береці до її впадання у Сіверський Донець біля м. Ізюма. Довжина У. л. на початок рос.-тур. війни 1735—39 рр. сягала 268,5 верст (бл. 286 км). Складалася з 16 фортець (св. Петра, Тамбовська, св. Михайла, Слобід., св. Олексія, Єфремівська, св. Параскеви, Орловська, св. Іоанна, Білевська, св. Федора, Козловська, Ряськівська, Василівська, Лівон., Борисогліб.) і понад 200 редутів (у т. ч. у сотенних м-ках Полт. полку Царичанці та Китайгороді), об'єднаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли лінію спочатку 9 полків ландміліції, які у 1736 р. реформовано у 20 драгунських полків (заг.

чисельність бл. 22 тис. чол.). Поглинувши величезні мат. та людські ресурси, У. л. жодного разу не виконала свого прямого призначення — захисту кордонів від тат.-тур. агресії, адже будувалася не на кордоні з тат. володіннями, а по півн. контуру Вольностей В-ська Запорозького Низового на межі з Гетьманщиною та Слобід. Україною (опосередковано мала виконувати також військ.-поліційні функції, перешкоджаючи втечам селян на Січ і вільному пересуванню запорожців у Лівобережну Україну та Слобожанщину). Тат. загони, часто прориваючи У. л., спустошували укр. землі. У 1743 р. Військ. колегія підготувала доповідь Сенату про катастрофічний стан військ. поселенців уздовж У. л. Збитки держави, пов'язані з будівництвом У. л., становили 5 млн крб. У 1760-х рр. рос. уряд намагався реорганізувати систему оборони У. л. Зокрема, з більшої частини в-ськ сформували 3 корпуси, які несли службу в тилу і використовувалися для боротьби проти тат. загонів, що прорвалися вглиб України. Одночасно для оборони від нападів татар і приборкання запорожців рос. уряд створив на пд України військ.-адмін. одиниці — Нову Сербію і Слов'яно-Сербію. Внаслідок рос.-тур. війни 1768—74 рр. і укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. кордони Рос. імперії перемістилися на пд і У. л. втратила своє стратег. значення. На пд України була збудована нова система прикорд. укріплень — Дніпр. лінія.

УКРАЇНСЬКА МОРСЬКА РАДА — керівний орган моряків-українців, створений під час роботи III Всеукр. військ. з'їзду в жовт. 1917 р. До складу У. м. р. увійшли делегати від військ. кораблів, моряків торг. флоту та військ.-мор. частин — всього 20 чол. Очолив У. м. р. В. Лотоцький. Існувала поряд з Ген. мор. секретарством (створене в груд. 1917 р.) і Міністерством мор. справ. У. м. р. займалася питаннями українізації Чорномор. флоту, організацією моряків-українців Чорномор. і Балт. флотів. З участю У. м. р. розроблено проект мор. укр. прапора, затвердженого Малою Радою 18.01.1918 р. У січ. 1918 р. У. м. р. підготувала і провела I Укр. мор. з'їзд.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (УНР) — назва укр. держави у 1917—20 рр. Утворення УНР у федеративному зв'язку з Рос. державою проголошено III Універсалом УЦР 7(20).11.1917 р. на землях Наддніпр. України. Після захоплення влади більшовиками і початку агресії рад. Росії проти України УЦР 9—11(22—24).01.1918 р. проголосила самостійність УНР. У лют. 1918 р. УНР уклала Брест. мир 1918 р. і була визнана країнами Четверного союзу як незалежна держава. У квіт. 1918 р. внаслідок приходу до влади П. Скоропадського замість УНР була проголошена Укр. держава. Відновлена Директорією УНР у груд. 1918 р. Після проголошення 22.01.1919 р. Акта злуки до складу УНР увійшла територія ЗУНР. Перестала існувати наприкін. листоп. 1920 р. внаслідок остаточного захоплення території УНР рос. більшовиками та виїзду голови Директорії УНР і Ради Народних Міністрів УНР в еміграцію (також див. Рада Народних Міністрів УНР).

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА САМООБОРОНА (УНС) — збройні формування укр. руху опору, що діяли в Галичині у 1943 р. Організована на базі груп укр. визв. підпілля. Формування відділів УНС було викликане необхідністю захисту укр. населення Галичини від рад. партизанського з'єднання С. Ковпака, що діяло на той час у регіоні, і терору нім. окупаційної влади. У квіт. 1943 р. на Станіславщині (тепер Ів.-Франк. обл.) сформовано перші 2 курені УНС «Сіроманці» та «Месники». Протягом лип. 1943 р. під керівництвом О. Луцького здійснено реорганізацію вже існуючих і започатковано формування нових підрозділів. Шляхом мобілізації частини укр. чоловічого населення створено 5 куренів УНС: «Чорні чорти» («Леви», командир І. Рачок, псевд. «Липей»; діяв у Яремчанському повіті на Станіславщині); «Месники» (командир відомий під псевд. «Козак»; проводив операції у Долинському повіті); «Сіроманці» (командир Д. Карпенко; діяв у Болехівському повіті); «Підкарпатський» (командир Яцик, псевд. «Прут»; діяв на Дрогобиччині); «Галайда» (командир М. Онишкевич, псевд. «Богдан»; діяв в околицях м. Старий Самбір на Львівщині). Формування УНС поділялися на курені (бл. 1000 вояків, за розміром наближались до полків), сотні (100 і більше стрільців), чоти (30—40 повстанців) та рої (до 10 бійців). У II пол. 1943 р. загони УНС провели ряд бойових операцій у р-ні м. Сколе (18.08) та в р-ні сіл Суходолі та Липовиці Долинського повіту. Після III Надзвичайного збору ОУНСД (21—25.08.1943) збройні підрозділи укр. руху опору в Галичині поділено на 2 групи: УНС Карп. краю (Станіслав. і Дрогобицька, а згодом Чернівецька обл.) під командуванням сотника О. Гасина та УНС Львів. краю (Львів. і Терноп. обл.) під командуванням сотника В. Сидора. Протягом останніх місяців 1943 р. загони УНС не вели активних бойових дій через запровадження в Галичині (2.10.1943) системи розстрілу 10 заручників за вбивство 1 нім. солдата або представника окупаційної влади. Дії УНС у цей період зводились до оборонних боїв проти підрозділів нім. поліції. У груд. 1943 р. УНС прийняла назву «УПА-Захід».

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ (УНА) — назва, під якою робилися спроби формування укр. армії під час Другої світової війни 1939—45 рр. Наприкін. війни деякі урядові кола Німеччини намагалися залучити до боротьби проти СРСР народи Сх. Європи. З цією метою у Веймарі було утворено Укр. нац. комітет (УНК; голова П. Шандрук, заст. В. Кубійович та О. Семененко). 12.03.1945 р. нім. уряд визнав УНК єдиним представником укр. народу, який «має право своє на становлення майбутнього України заступати та у відозвах і маніфестах проголошувати». Подібні комітети створили й ін. поневолені більшовизмом народи — білоруси, грузини, гірські народи Кавказу, татари, народи Середньої Азії, які доручали П. Шандрукові представляти їхні інтереси перед вищим нім. командуванням. 17.03.1945 р. з метою продовження боротьби за укр. державність ухвалено Декларацію УНК, яка проголошувала створення УНА. Особовий склад УНА мав бути одягнений в укр. однострої, підпорядковуватися укр. командуванню. Декларація

передбачала, що ідеологічний і політ. провід належатиме УНК, а також налагодження співпраці з нац. комітетами ін. народів. Згідно з наказом в-ську і флотові УНР від 15.03.1945 р., виданим урядом УНР в екзилі на чолі з А. Лівицьким, та постановою Президії УНК від 8.03.1945 р. генерал-поручник П. Шандрук був призначений командувачем УНА. У всіх документах УНК (згодом видано відозву до укр. громадянства та вояків) не йшлося про жодні зобов'язання щодо Німеччини. Вирішено негайно вилучити дивізію «Галичина» з підпорядкування СС і зробити її 1-ю укр. дивізією УНА. Незабаром розпочалося формування 2-ї укр. дивізії, командиром якої призначено полковника П. Дяченка. З огляду на спец. призначення, дивізія складалася з 3 куренів заг. чисельністю 1900 осіб, а формувалася у м. Німеку під Берліном з рад. полонених-українців, які мали відповідний військ. вишкіл. Протягом 10 днів (24.03—5.04.1945) сформовано бригаду особливого призначення (парашутну), командиром якої призначено отамана Т. Боровця. Бригаду, що складалася з 2 куренів (бл. 400 вояків), направили на вишкіл до Чехії. Проголосила про своє входження до УНА й бригада «вільного козацтва» під командуванням полковника П. Терещенка (350 осіб), яку теж перевезли до Чехії. Незабаром повідомили П. Шандрукові про своє підпорядкування УНА командир 281-ї запасної бригади полковник Ф. Гудима (5000 осіб; дислокована в Данії), 2 охоронні полки (бл. 1000 осіб; дисльоковані у Голландії і Бельгії). Командування УНА ставило перед собою завдання зібрати всі формування УНА в Австрії, недалеко від ф-нту, що його тримала дивізія «Галичина». Щодо входження дивізії «Галичина» до складу УНА у квіт. 1945 р. проведено переговори з командиром частини генералом Ф. Фрайтагом. Особовий склад дивізії присягнув на вірність Україні. Під час відступу на зх генерал П. Шандрук зі своїм штабом намагався випередити головні частини дивізії, щоб поінформувати союзницькі командування про характер дивізії та УНА в цілому. Офіційним наказом П. Шандрука від 27.04.1945 р. оголошено про перехід дивізії до союзників. У трав. 1945 р. частина дивізії була інтернована англійцями у м. Філлаху, інша — американцями у м. Тамсвензі. Після капітуляції Німеччини командир дивізії Ф. Фрайтаг покінчив життя самогубством. Укр. вояків було зосереджено в околиці Шпітталя. Згодом зі Шпітталя дивізію перевели до Белярії (Італія), а звідти до табору полонених у Ріміні. 1-ша укр. дивізія УНА перестала існувати. Укр. вояки отримали статус членів ворожих збройних сил, що здалися добровільно. Після розслідування прийнято ухвалу не застосовувати до них секретного параграфа Ялтинських угод щодо примусової репатріації рад. громадян: дивізія складалася з галичан, які станом на 1.09.1939 р. мали громадянство Польщі. У 1946—47 рр. укр. військовополонені були звільнені з таборів й емігрували до Великобританії, США і Канади.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) — назва ряду укр. військ.-політ. структур, що діяли в Україні протягом 20 ст.: 1) назва повстанських загонів отамана Ю. Тютюнника під час 2-го Зимового походу; 2) збройно-політ.

формація, що діяла в Україні у 1942—50-х рр. Ідея створення військ. загонів, які б виконували роль нац. армії, обговорювалася укр. політ. силами протягом усього міжвоєн. періоду. ОУН більше, ніж будь-яка ін. партія чи політ. об'єднання, приділяла увагу військ. вишколу своїх кадрів, розробці військ. доктрин і концепцій. Після початку нім.-рад. війни 1941—45 рр. ОУНСД, проголосивши у Львові відновлення Укр. держави (30.06.1941), в умовах окупаційного режиму розпочала роботу зі створення збройних сил. Однак нім. окупаційна адміністрація вдалася до жорстоких репресій щодо представників укр. самостійницьких течій і ліквідувала всі спроби легального творення військ. структур. 4.07.1942 р. у львів. в'язниці гестапо закатувало військ. референта ОУН І. Климіва, ще раніше проведено масові арешти членів ОУН. До кін. 1942 р. в ОУН переважала доктрина, згідно з якою необхідно було створювати регулярну армію. При цьому прояви партизанських дій засуджувались як провокаційні. Наприкін. 1942 р. поблизу Львова відбулася конференція військ. референтів вищих проводів ОУН, яка переглянула існуючі концепції і висловилася за доцільність творення партизанських і регулярних структур під назвою Військ. відділи ОУНСД. Одночасно створено робочу групу у складі В. Івахіва (псевд. «Сонар»), М. Медвідя («Карпович») і Л. Павлишина для вироблення військ. статутів та інструкцій. Формування перших Військ. відділів ОУНСД почалося на Волині під керівництвом С. Качинського («Остап») у сер. жовт. 1942 р. 7.02.1943 р. сотня Г. Перегійняка («Коробка») напала на нім. поліційні бараки у м-ку Володимирець (Рівненщина). З цього часу розпочалася антинацистська боротьба ОУН. III конференція ОУНСД 17—21.02.1943 р. схвалила прийнятий курс на збройну боротьбу з окупаційним режимом. Перші підрозділи УПА створювалися на Волині та Поліссі для оборони населення від нім. терору і захисту від рад. партизанів (діяли в цьому регіоні з зими 1942—43 р. і своїми акціями провокували каральні заходи гітлерівців проти цив. населення). Наприкін. 1942 — у І пол. 1943 р. Військ. відділи ОУНСД налічували кілька тисяч чоловік. Заг. керівництво відділами здійснював командир Р.-Д. Клячківський. На чолі штабу стояв В. Івахів. Після загибелі В. Івахіва 13.05.1943 р. Крайовий військ. штаб очолив В. Сидор. Однак дії Військ. відділів ОУНСД не переносилися з Волині та Полісся у Галичину, а робилися спроби поширити впливи на Білорусь та Наддніпр. Україну. Це пояснювалося тим, що нім. окупаційний режим у райхскомісаріаті «Україна» був значно жорстокішим, ніж у дистрикті «Галичина» (сх. частині Ген. губернії). Відповідно були й передумови для стрімкого зростання чисельності УПА та поширення антинім. настроїв серед населення. У Галичині нацисти робили спроби загравати з укр. населенням, намагаючись протиставити його полякам. У 1942—43 рр. саме пол. визв. рух становив головну небезпеку для нім. режиму, тому українцям було дозволено створити Укр. центральний комітет у Кракові та Укр. крайовий комітет у Львові, мережу Укр. допомогових комітетів, згодом оголошено набір до дивізії «Галичина» (у планах передбачалося створення дивізії «Карпати»). Крім того, культивувався міф про споконвічне герма-

нофільство галичан і про їх нім. ультралоялізм, що знижувало активність місцевого населення. У Галичині ОУНСД могла розраховувати лише на створення нечисленних груп, які навіть не декларували (з такт. міркувань) своєї належності до організації, а виступали під назвою Укр. народна самооборона чи Самооборонні кущові відділи (СКВ). Заг. командування відділами здійснював поручник О. Луцький («Андрієнко»). Навесні 1943 р. Військ. відділи ОУНСД провели консолідаційну акцію, спрямовану на об'єднання зусиль усіх розрізнених груп, що існували на Поліссі та Волині. З цією метою відбулися переговори з УПА, очолюваною Т. Боровцем. У трав. 1943 р. переговори завершилися домовленістю про об'єднання обох груп у єдину УПА. Представники Військ. відділів ОУНСД мали увійти до Штабу УПА. Однак відмінність доктрин і статутів, а також особисті амбіції лідерів призвели до наростання суперечностей між Т. Боровцем і керівництвом ОУНСД. Сторони почали звинувачувати одна одну в деструктивних діях та розпалюванні отаманщини. Крім того, Т. Боровець не наважувався вступати в конфлікт з пол. Армією Крайовою, що активно діяла на Волині, а Р.-Д. Клячківський (як і вся ОУНСД) розглядав поляків як окупантів і тому вважав антипол. акції необхідними. Намагаючись відмежуватися від Клячківського, Т. Боровець у лип. 1943 р. від'єднався від УПА і оголосив про створення Укр. народної революційної армії (УНРА). 7—8.08.1943 р. відділи «УПА-Південь» на чолі з І. Климишиним («Круком») на Кременеччині провели роззброєння та структурну ліквідацію військ. відділів ОУН (А. Мельника) під командуванням М. Недзведзького («Хрона»). Більшість мельниківців влилася в УПА, а такі діячі ОУН-М, як Ф. Польовий («Поль»), В. Штуль («Чорнота»), М. Скорупський («Макс»), О. Яценюк («Волинець»), обійняли керівні посади в УПА. 19.08.1943 р., продовжуючи консолідаційну акцію, спрямовану на створення єдиної потужної військ. структури, відділи УПА атакували штаб УНРА на Поліссі, внаслідок чого в УПА влилося чимало колишніх прихильників Т. Боровця. Восени 1943 р. на Волині ліквідовано групу Т. Басюка («Яворенка») під назвою «Фронт укр. революції», яка займала антибандерівську позицію. У листоп. 1943 р. в основному завершилися переговори між ОУНСД та ОУН А. Мельника, під час яких досягнуто домовленості: про утворення єдиної УПА, про допустимість поєднання легальної участі в укр. збройних формуваннях у складі нім. армії (їх планувалося використати як підготовчо-вишкільну базу) та підпільної роботи, про припинення міжфракційної ворожнечі на час боротьби за визволення України та про участь мельниківських представників у єдиному штабі. Однак після загадкової загибелі Р. Сушка (січ. 1944) у нетривкому мельниківсько-бандерівському альянсі стався новий розкол. Бойові дії УПА у 1943 р. на Волині та Поліссі привели до того, що у ряді р-нів було повністю ліквідовано нім. окупаційну адміністрацію і проголошено тимчасову укр. військ. владу («Колківська республіка» тощо). Внаслідок цілого ряду продуманих та вдало проведених бойових операцій значно зріс авторитет УПА як військ. структури. 21.03.1943 р. здійснено напад на Горохів, під час якого курінь С. Качинського

(«Остапа») здобув численні трофеї та кілька стратег. об'єктів. 2.05.1943 р. на трасі Брест — Ковель вбито командувача «Штурмабтайлюнгу» генерала В. Лютце. У сер. трав. 1943 р. неподалік від Дубно обстріляно автомобіль, у якому їхали нім. офіцери та митрополит Укр. автоном. церкви Олексій (Громадський), відомий своїми антинаціоналістичними виступами, вірністю моск. патріарху та відвертою колаборацією з німцями. У серп. 1943 р. відбувся бій у Загорові чоти А. Марцинюка («Берези»), під час якого нім. сторона застосовувала важку авіацію. У бою загинули 31 повстанець (з 42) та понад 100 німців (з понад 500). Підрозділи УПА здійснювали рейди (у Правобережжя, Буковину, Закарпаття, Підляшшя, Посяння), частина з яких мала бойовий характер (боротьба проти пол. боївок і рад. партизанів), ін.— переважно пропагандистський. У відповідь на розгортання повстанського руху нім. адміністрація вдалася до масового терору. 10.10.1943 р. нацистська влада проголосила воєн. стан у Галичині, скерований проти УНС та СКВ. У груд. 1943 р. УНС прийняла назву «УПА-Захід», що означало завершення періоду становлення УПА і початок розширення її діяльності на регіони, опанування яких перед тим було проблематичним. Перш за все втілювався в життя план опанування Карп. гір та налагодження дипломатичної служби. У 1943—44 рр. представники УПА налагодили контакти з угор., рум., словацьким військ. керівництвом, а також з представниками союзників. Восени 1943—44 рр. командування УПА досягло домовленості про дотримання нейтралітету з командуванням угор. і рум. частин, що перебували на укр. землях; у лют. 1944 р. укладено угоду з пол. Армією Крайовою про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність. У 1943 р. рад. в-ська вступили на територію України, і УПА опинилася перед загрозою війни на 2 ф-нти. З літа 1943 р. почастішали сутички УПА з рад. партизанами. Спроби переговорів з представниками з'єднань О. Сабурова, С. Ковпака, Д. Медведєва, А. Бегми та П. Вершигори не дали реальних наслідків. Рад. сторона та гітлерівці трактували УПА як бандитів, «ворогів народу». У свою чергу, і укр. націоналізм був послідовно антирадянським. У листоп. 1943 р. на Житомирщині відбувся конгрес Антибільшовицького блоку народів, який намітив проект створення спільного антирад. ф-нту всіх поневолених націй. У цей час у складі УПА воювали представники ін. національностей, робилися спроби створення нац. формувань з узбеків, грузинів та ін. Однак ці формування, як і сама участь неукраїнців в УПА, мали більше пропагандистський, аніж практичний характер. Велика увага приділялася агітаційно-пропагандистській діяльності УПА. У 1943—45 рр. віддруковано листівки-звернення «Червоноармійці!», «Брати-поляки!», «Білоруси!», а також ряд листівок рос. мовою. Навесні 1944 р. відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними рад. частинами. 12.02.1944 р. 1-й секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підписав офіційне звернення до УПА з пропозицією добровільно скласти зброю. Однак УПА продовжувала боротьбу. У квіт. 1944 р. неподалік с. Гурби Мізоцького р-ну Ровен. обл. відбувся великий бій між відділами НКВС (30 тис. чол. під командуванням генерала Марченка) та «УПА-Південь»

(5 тис. чол. під командуванням Миколи Свистуна, «Ясеня»). Рад. в-ська завдали відчутної поразки УПА, яка втратила у цьому бою 3588 чол. Внаслідок каральних акцій Рад. армії «УПА-Північ» скоротилася до 11 куренів, «УПА-Південь» — до 3 куренів. В умовах появи другого ф-нту проведено реорганізацію командування УПА та змінено тактику дій у нових умовах. Насамперед вирішено об'єднати пости провідника ОУН та головного командира УПА. 27.01.1944 р. Р.-Д. Клячківський передав свої повноваження Р. Шухевичу («Тарас Чупринка»), а сам залишився командувачем «УПА-Північ» (після загибелі Клячківського 12.02.1945 р. цей пост обійняв майор І. Литвинчук, «Дубовий»). Повстанці протягом І пол. 1944 р. неодноразово вели бої з нацистами. Влітку 1944 р. особовий склад УПА значно поповнився за рахунок розбитої у бою під Бродами дивізії «Галичина». Наприкін. 1944 р. Р. Шухевич, перегрупувавши в-ська, відмовився від тактики широкомасштабних бойових операцій. З 1945 р. осн. тягар боротьби УПА припав на «УПА-Захід», а бойові дії перенеслися з Волині та Полісся в Галичину і на Буковину, де діяла Буковин. укр. самооборонна армія. Не припинився повстанський рух і на Волині. Більшість політ. і збройних акцій УПА були спрямовані проти дій рад. адмін.-каральних органів, зокрема проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цив. населення. Командуванням УПА розроблялися плани зі створення загону особливого призначення «УПА-Схід» під командуванням К. Гіммельрайха, який мав пробитися в околиці Києва для організації масових антирад. виступів. На поч. 1946 р. з метою ліквідувати УПА у зах. обл. України перекинуто частини Червоної армії, прикорд. і внутр. в-ськ, посилені загони МДБ з танками, артилерією і літаками (за деякими даними, 585 тис. чол.). Під час бойових дій, що тривали бл. 6 міс., відбулося більше 1,5 тис. боїв і сутичок. Втрати були великими з обох сторін: УПА втратила 5 тис. вояків, рад. в-ська — бл. 15 тис. (заг. втрати УПА за роки боротьби — 20 тис. чол.; військовослужбовців Червоної армії, органів держбезпеки і внутр. в-ськ — 22 тис. чол.). Масований наступ рад. регулярних частин і каральних загонів примушував підрозділи УПА постійно змінювати місця дислокації та щоразу застосовувати ін. тактику ведення боїв. Внаслідок втрат під час кровопролитних боїв з пр-ником, поранень і хвороб особовий склад армії у 1946 р. скоротився на 40 %, що призвело до зниження ефективності бойових дій. Проблематичним став зв'язок між командуванням та окремими частинами. До УПА потрапляли і випадкові люди, які підривали її авторитет. Одночасно для дискредитації УПА рад. каральні органи створювали спецчастини, які у формі вояків УПА захоплювали села і знищували мирне населення — активістів рад. влади, вчителів, лікарів та ін. Рад. каральні органи своїм завданням вважали не тільки ліквідацію УПА, а й залякування населення. Зокрема, проводилися широкомасштабні акції депортації населення, масово фальсифікувалися кримінал. справи, спалювалися та вирубувалися лісові масиви, прилюдно демонструвалися вбиті повстанці тощо. Одночасно для дезорганізації руху опору рад. уряд оголосив амністію повстанцям, які складуть зброю і припинять боротьбу.

Урядові звернення до учасників повстанського руху, в яких їм обіцялося помилування, оголошувалися 7 разів (останній раз у груд. 1949). Але тільки амністія 1945 р. мала реальний вплив на УПА. У цей період з лісів вийшли, за деякими даними, бл. 41 тис. повстанців. У цих умовах командування УПА прийняло рішення про часткове виведення своїх підрозділів з України до Німеччини та Австрії. Восени 1945 і навесні 1946 рр. з цією метою було проведено 2 великі рейди територією Словаччини. У 1947 р. окремі групи повстанців здійснили рейди в Чехословаччину та Румунію. У 1946 р. припинила діяльність «УПА-Північ», а влітку 1947 р.— групи «Буг» і «Лисоня». У 1948—49 рр. активно діяли лише група «Говерла» (Дрогобиччина) та окремі сотні на Гуцульщині. Однак наприкін. 1949 р. і вони були змушені припинити опір. Зазнало значних втрат і командування УПА. 31.01.1949 р. у Львові загинув шеф Головного військ. штабу полковник О. Гасин («Лицар»), 14.04.1949 р.— командир «УПА-Схід» полковник В. Сидор. Після загибелі 5.03.1950 р. у бою під Львовом головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Р. Шухевича УПА як єдина військ. формація припинила існування. Проте обмежені бойові дії продовжували вести окремі підрозділи УПА. Через їх велику рухливість і блискавичність у проведенні операцій та зв'язки з місцевим підпіллям регулярні в-ська були малоефективними у боротьбі з цими підрозділами. Після смерті Р. Шухевича головнокомандувачем УПА став полковник В. Кук («Юрій Леміш»). Окремі загони УПА припинили боротьбу тільки після захоплення в полон у трав. 1955 р. В. Кука. За деякими даними, окремі боївки УПА продовжували зберігати боєздатність і були ліквідовані лише наприкін. 1950-х рр. Протягом 1944—48 рр. частини УПА ефективно діяли на укр. землях (Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підляшшя), які внаслідок рад.-пол. договору 16.08.1945 р. залишились у складі Польщі. У Закерзонні відділи УПА (зокрема, арм. група «Сян»; командир полковник М. Онишкевич, псевд. «Орест», і крайовий провідник ОУН Я. Старух) вели боротьбу проти комуністичного режиму, рад. і пол. спецпідрозділів та шовіністичних елементів, які тероризували укр. населення і проводили акції масового насильного переселення українців. Наприкін. Другої світової війни командування УПА уклало угоду (18.05.1946) з Армією Крайовою, а згодом з повстанською структурою «Воля і Незалежність» («ВіН») про встановлення демаркаційної лінії і взаємну співпрацю в боротьбі проти спільного ворога. У Польщі є різноманітні точки зору на діяльність УПА, однак незаперечним є факт спільної боротьби УПА та «ВіН» проти комуністичного режиму. 27.05.1946 р. пол. та укр. повстанські підрозділи провели спільну операцію в м. Грубешів. Укр. загоном командував хорунжий Є. Штендера («Прірва»). Навесні 1947 р. у бою з відділом УПА під командуванням С. Хріна загинув заступник міністра оборони Польщі генерал К. Сверчевський, що стало приводом для розгортання депортації укр. населення з його етнічних земель (див. «В і с л а» о п е р а ц і я). У новостворені на колишніх нім. землях воєводства (Вроцлавське, Ґданське, Ольштинське, Щецинське, Познанське) насильно переселено бл. 150 тис. українців. Масові репресії пол. комуністично-

го уряду викликали рішучу протидію УПА. Для боротьби з частинами УПА пол. командування направило на територію Закерзоння 20-тис. армію під командуванням генерала С. Моссора. 20.09.1947 р. у бою з підрозділами пол. урядових в-ськ загинув провідник ОУН на Закерзонні Я. Старух. Після тривалих кровопролитних боїв з переважаючими силами пр-ника командування УПА вирішило вивести 16 бойових сотень з території Закерзоння. 29.06.1947 р. 3 сотні (у-3, у-5, у-8) прорвалися на територію Дрогобицької обл., сотня у-2 під командуванням М. Дуди («Громенка») пробилася через територію Чехословаччини у Зах. Німеччину. Решта відділів УПА були розбиті, і такт. відтинок «Сян» припинив існування. На чолі УПА стояли Головна команда та Головний військ. штаб. Армія поділялася на 3 ген. військ. округи: «УПА-Північ» (Волинь і Полісся), «УПА-Захід» (Галичина, укр. землі у складі Польщі), «УПА-Схід» («УПА-Південь») (Кам'янець-Поділ., Вінницька обл. та Кременеччина). Головну команду становили головний командир та члени Головного військ. штабу. Штаб поділявся на 7 управлінь: 1 — операт., 2 — розвід., 3 — постачання, 4 — персональне, 5 — вишкільне, 6 — політ. виховання, 7 — військ. інспекторів. Кожна ген. військ. округа (ГВО) поділялася на військ. округи (ВО). Осн. бойовою одиницею УПА була сотня (рота), яка об'єднувалася в курені (батальйони). Групи куренів утворювали загони (полки). Усі військ. одиниці ВО становили групу (дивізію) з різною чисельністю — від 12 до 36 сотень. Групи однієї ГВО утворювали такт. одиницю, що дорівнювала арм. корпусові. Найпоширенішою зброєю були автомати нім. виробництва («Шмайсер» тощо), гвинтівки типу «Карабін», пістолети-кулемети Шпагіна (ППШ) та ручні кулемети Дегтярьова. В УПА було запроваджено традиційну систему рангів, базовану на Прусському статуті: стрілець і старший стрілець; підстаршинські: вістун, старший вістун, булавний, старший булавний; старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник; генеральські: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник (останні 2 звання ніколи не присвоювались). За час існування УПА лише тричі присвоювалися генеральські звання. Одночасно була система функціональних призначень: ройовий, чотовий, сотенний, курінний, командир загону або такт. відтинку, командир ВО чи групи, крайовий командир УПА, головний командир УПА. Деякий час вживалася система нашивок для відзнак командирів. З приходом рад. в-ськ та посиленням системи конспірації нашивки було ліквідовано. В УПА в 1944 р. було введено спец. нагороди: Золотий Хрест Бойової заслуги 1-го і 2-го ступенів, Срібний Хрест Бойової заслуги 1-го і 2-го ступенів, Бронзовий Хрест Бойової заслуги, відзначення в наказі Крайового військ. штабу, похвала в наказі ВО та відзначення в наказі відділу. Членів теренової мережі ОУН, політвиховників, членів СБ та цив. осіб нагороджували Золотим Хрестом заслуги, Срібним Хрестом заслуги, Бронзовим Хрестом заслуги. За поранення в бою нагороджували Срібною Зіркою, а за 5 поранень Золотою Зіркою. Нагороджені відзнаками отримували звання «лицар», напр. «Лицар Золотого Хреста Бойової заслуги». Металеві нагороди та нагрудні знаки

з'явилися в 1951 р. і були виготовлені підпільно за проектом члена референтури пропаганди Н. Хасевича. Питання про чисельність УПА залишається одним із найсуперечливіших в історії укр. повстанського руху. Нім. офіційні документи наводили цифру 100—200 тис. чол. на 1944 р. Ця оцінка часто зустрічається в працях істориків на Зх. Натомість рад. джерела називали число бл. 90—100 тис. чол. Відповідно цю цифру можна зустріти у рад. і пострад. історіографії. Архівні документи ОУН та УПА, що збереглися на Зх, свідчать, що армія налічувала у кін. 1943 р. бл. 20 тис. чол., сягнувши своєї макс. цифри 25—30 тис. чол. весною 1944 р. Деякі дослідники вважають число 90 тис. сильно заниженим, що підтверджують недавно оприлюднені секретні рад. документи. За даними НКВС УРСР, за період з лют. 1944 по 1.01.1946 р. внаслідок боротьби з УПА 103 313 «бандитів» було вбито, 110 785 затримано, 15 959 заарештовано, ще 50 тис. прийшло «з повинною», що разом становить 280 тис. чол. З урахуванням того, що до цього числа потрапили люди, не причетні до діяльності УПА, все одно чисельність УПА була значно більша за 90 тис. чол. За найновішими підрахунками, за весь час збройної боротьби під час Другої світової війни і в післявоєн. період через УПА й підпілля ОУН пройшло понад 400 тис. чол.— майже вдвічі більше, ніж через рад. партизанські загони.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КЛУБ ІМ. ГЕТЬМАНА П. ПОЛУБОТКА — військ. організація, заснована 16(29).03.1917 р. на нараді представників київ. гарнізону. 18(31).03.1917 р. на засіданні клубу затверджено Статут, який розробив М. Міхновський. Згідно з ним, головною метою організації було згуртування всіх військовиків, лікарів, військ. урядовців (українців за національністю) для створення нац. армії та для продовження боротьби «за повну свободу України». Справами клубу керувала Рада, що складалася з 24 членів і 12 кандидатів. Очолював Раду М. Міхновський. Клуб відкрив свої філії на ф-нтах і по всій Україні. Перед місцевими осередками ставилося завдання сприяти зростанню нац. свідомості шляхом розповсюдження брошур, часописів та відозв із закликом до військовиків-українців об'єднуватися в окремі нац. громади та встановлювати зв'язок із організацією. У трав. 1917 р. за участю клубу сформовано 1-й укр. козачий полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького на чолі зі штабс-капітаном Д. Путником-Гребенюком. Під впливом членів організації відбувалася українізація й ін. військ. частин. Члени клубу М. Міхновський та В. Павелко брали участь у підготовці Полуботківців виступу 1917 р., внаслідок якого планувалося захопити владу в Києві і змусити УЦР проголосити незалежність України.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІСАРІАТ (Військовий комітет) — таємна військ. організація, створена у верес. 1918 р. для підготовки збройного повстання у Львові і встановлення укр. влади в Галичині. Складався зі старшин-українців, які служили в австр. армії та Легіоні УСС. З жовт. 1918 р. головою У. г. в. к. став сотник УСС Д. Вітовський. До складу комітету

входили сотник О. Кузьма, підхорунжий Д. Паліїв, поручники П. Бубела, Л. Огоновський, І. Рудницький та ін. Члени У. г. в. к. розробили план Листопадового повстання 1918 р. 31.10.1918 р. перейменований в Укр. ген. команду. У зв'язку з організацією регулярних в-ськ Ген. команда 8.11.1918 р. була реформована у Начальну команду, згодом Начальна команда УГА.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІТЕТ (УГВК) — найвища військ. установа в Україні у трав.— листоп. 1917 р. Створений у трав. 1917 р. на І Всеукр. військ. з'їзді для керівництва укр. військ. рухом. До першого складу УГВК увійшли: В. Винниченко, С. Петлюра, генерал М. Іванів, полковники І. Луценко, О. Пилькевич, В. Павленко, підполковники Ю. Капкан, В. Поплавко, поручники А. Чернявський, М. Міхновський, хорунжі А. Певний, В. Потішко, М. Полоз, Ф. Селецький та ін. Головою УГВК обрано С. Петлюру, заст. голови В. Кедровського, секретарем С. Колоса. Керівним органом Комітету була президія, до складу якої входило 5 членів. УГВК поділявся на відділи: агітаційно-освітній та організаційний, із редакційно-видавничим підвідділом (Д. Ровенський); інспекторський (М. Іванів); мобілізаційної та військ. комунікації (В. Кедровський); військ.-інж. (М. Шумицький); санітарно-медичний (Д. Одрина); юрисконсультський (М. Левицький); відділ вишколу (В. Поплавко); канцелярія (С. Колос); комендатура комітету та організація Вільного козацтва (А. Певний); комісія спец. служб (Л. Кондратович). УГВК мав представників при Головному штабі у Петербурзі (О. Пилькевич), при Ген. штабі у Петербурзі (О. Жуковський), при міністрі військ. справ у Петербурзі (М. Полоз) та при штабі Півд.-Зах. ф-нту (П. Скрипчинський). Питаннями, пов'язаними з військ.-мор. флотом, займався С. Письменний. Після проголошення УЦР III Універсалу (див. Універсали) реорганізований у Ген. секретарство військ. справ. Ген. секретарем призначено С. Петлюру, його товаришем В. Кедровського. У січ. 1918 р. Ген. секретарство було перетворено на Міністерство військ. справ.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШТАБ — вищий орган управління збройними силами УНР. Створений у листоп. 1917 р. Складався з таких відділів: організаційний — начальник сотник О. Данченко; зв'язку — начальник полковник Козьма; арт.— начальник підполковник Пащенко; постачання — начальник підполковник Матіяшевич; військ. шкільництва — начальник генерал М. Омелянович-Павленко; заг.— начальник підполковник Пономаревський. Начальник штабу генерал Б. Бобровський. У берез. 1918 р. проведено реорганізацію штабу, який очолив полковник О. Сливинський. Створено 2 відділи: 1-ше генерал-квартирмейстерство (начальник генерал Дроздовський), яке керувало операт. діяльністю армії, і 2-ге генерал-квартирмейстерство (начальник полковник М. Какурін), що займалося організацією армії. Функції У. г. в. ш. зводились в основному до організації в-ська і підготовки військ. резервів. Безпосередньо операт. керівництво арм. підрозділами на ф-нті здійснював Штаб Армії УНР.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ (УІВІ) — недерж. всеукр. громадська організація, яка об'єднує на добровільних засадах та на підставі спільності інтересів громадян України з метою відродження і розвитку воєн.-іст. науки в державі, об'єктивного висвітлення героїчного минулого укр. народу та його збройних сил. Заснований згідно з «Договором про співробітництво між Національною академією оборони України та Інститутом історії України НАН України» від 30.05.2001 р. (м. Київ). Має Статут, правління, вчену раду і періодичний друкований орган — журн. «Воєнна історія». Місцеві осередки УІВІ є у містах Борисполі, Кам'янці-Подільському, Києві, Львові, Острозі, Севастополі, Симферополі, Сумах, Херсоні, Чернігові та ін. Підтримує творчі й ділові зв'язки з багатьма організаціями та особами не лише України, а й Росії, Польщі, Великобританії, Франції, США і т. ін. Серед членів УІВІ є академіки НАНУ, докт. і канд. наук, а також непрофесійні дослідники різних аспектів воєн. історії. УІВІ друкує праці своїх членів у серії «Бібліотека воєнного історика». Директор установи — докт. іст. наук О. Гуржій.

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГІОН САМООБОРОНИ (Волинський легіон, 31-й батальйон СД) — укр. військ. формування у складі нім. армії у роки Другої світової війни 1939—45 рр. Утворений за ініціативою Волин. обласного проводу ОУН-М у верес. 1943 р. як військ. частина, призначена для боротьби з пол. боївками, рад. партизанами та УПА. Осн. масу бійців У. л. с. становили члени ОУН-М, а також прихильники Т. Боровця та Ф-нту укр. революції. В У. л. с. влилося чимало колишніх політ. в'язнів, випущених із нім. тюрем згідно з домовленістю між ОУН-М та шефом поліції Волині й Поділля Піцом. Спочатку командував У. л. с. полковник В. Герасименко («Тур»), у серп.— верес. 1944 р. полковник П. Дяченко («Квітка»). Військ. штаб очолював поручник М. Солтис («Черкас»). У. л. с. складався з 3 бойових і 1 господарської сотні (командири — сотники «Нечай», М. Карковець, Ю. Макух та О. Гуня). Заг. кількість бійців — бл. 500. При У. л. с. створено підстаршинську, а з літа 1944 р.— старшинську школи. Представниками нім. командування при У. л. с. були капітан О. Асмус, а після його загибелі влітку 1944 р.— майор В. Бігельмаєр. У. л. с. діяв на Волині, згодом на Холмщині (Грубешів, Новий Сонч, Криниця, Бохня, Тарговіце, Клай). Восени 1944 р. М. Солтиса було заарештовано німцями і, ймовірно, страчено. У. л. с. під командуванням П. Дяченка взяв участь у придушенні Варш. повстання 1944 р. У жовт. 1944 р. У. л. с. переведено в Моравію, а наприкін. 1944 р. в Югославію для боротьби з партизанськими загонами Й. Броз Тіто. Після невдалої спроби 11.03.1945 р. значної частини бійців У. л. с. перейти на бік партизанських формувань четників генерала Д. Міхайловича батальйон було розформовано і приєднано до дивізії «Галичина».

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФРОНТ (УНФ) — підпільна організація націоналістичної орієнтації. Створена в жовт. 1964 р. вчителем історії Кропивницької восьмирічної школи (Долинського р-ну Ів.-Франк. обл.) Д. Квецком та З. Красівським. Складалася з кількох законспірованих груп. На Львівщині їх

очолювали І. Губка та М. Мелень. Ів.-Франк. групою керував Д. Квецко. Наприкін. 1964 р. член УНФ М. Дяк встановив зв'язок з Укр. загальнонародною організацією, очолюваною М. Крайником, що існувала самостійно з 1961 р. Остання також прийняла назву УНФ (умовно УНФ-2). Члени УНФ підготували проекти організаційних документів «Програмові вимоги», «Статутові принципи» і «Тактика УНФ», що мали бути затверджені на з'їзді організації влітку 1967 р. На поч. 1967 р. налічував бл. 150 членів. Групу прихильників УНФ, яка налічувала 18 осіб, створив Я. Лесів у Кіровогр. обл. УНФ видавав ідейно-теоретичний машинописний журнал «Воля і Батьківщина» (у 1964—66 вийшло 16 чисел), в якому друкувалися програмні документи організації, позацензурні твори дисидентів, різноманітні звернення тощо. Метою УНФ було створення самостійної демократичної Укр. держави; ідейною основою — укр. націоналізм; соц. базою — вся нація, у т. ч. як учасники попередніх етапів нац.-визв. змагань, так і прозрілі комуністи. Документи УНФ констатували колоніальний статус України та фіктивність її суверенітету; цілеспрямовану русифікацію та нищення іст. пам'яті українців; безперспективність рад. екон. системи; фіктивність виборів представницьких органів влади; панування КПРС у всіх сферах сусп. життя, перетворення її верхівки в привілейовану касту; утвердження в суспільстві розгалуженої системи екон., політ., правового і духовного терору. УНФ вважав, що комуністичний світ переживає глибоку й затяжну кризу, яка призведе до розвалу всієї комуністичної системи. Каталізатором цього процесу буде руйнування рос. колоніальної та рад. політ. систем. Розпад СРСР на окремі самостійні держави зможе найбільш повно забезпечити інтереси кожної нації. Осн. проблемою визв. боротьби і будівництва незалежної України УНФ вважав об'єднання національно свідомих, демократичних сил, усіх прихильників соборності й державності. Формою реалізації волевиявлення щодо незалежності проголошувався всенародний референдум. Сусп. лад нової держави заг. інтересу мав бути побудований на принципах самостійності, народовладдя, соц. справедливості та свободи. Політ. організація нового суспільства передбачала ліквідацію системи рад, розпуск КПРС, комсомолу та піонерської організації, проведення виборів на багатопартійній основі. У зовн. політиці УНФ виступав за вільний нац., екон., політ. і культ. розвиток народів, за співпрацю, дружбу і добросусідські відносини з усіма, хто поважатиме суверенітет і терит. цілісність України. УНФ передбачав перетворити свою організацію у політ. партію, здатну агітаційно-пропагандистськими методами підготувати суспільство до мирного переходу від комуністичного тоталітаризму до демократії. Члени організації І. Могитич, М. Дяк, І. Губка, С. Корольчук, О. Геринович розповсюджували у Терноп., Рівн., Закарп., Черніг., Хмельн., Черкаській, Київ. та ін. обл. журнал «Воля і Батьківщина», розмножували та поширювали самвидав, літературу про ОУН—УПА, звернення та листівки. У берез. 1966 р. партійним інстанціям та центральним газетам було надіслано «Меморандум Укр. нац. ф-нту XXIII з'їзду КПРС» з вимогами культ.-нац. спрямування. У лип. 1966 р. УНФ надіслав керівникам УРСР лист «Вищим урядовим

чинникам на Україні» з протестом проти насильницької русифікації та переслідування українців за патріотизм. У лип. 1966 р. органи КДБ вийшли на слід УНФ, однак уміла конспірація дала змогу уникнути масових арештів членів організації до весни 1967 р. У берез. 1967 р. керівники УНФ були заарештовані. У лип.— серп. 1967 р. Львів. облсуд засудив за «антирад. агітацію і пропаганду» Г. Прокоповича, І. Губку і М. Меленя до 6 років таборів суворого режиму та 5 років заслання кожного, а в жовт. Ів.-Франк. облсуд оголосив вирок М. Качуру — 5 років ув'язнення. У листоп. 1967 р. на виїзному засіданні в Івано-Франківську Верховний Суд УРСР за «зраду батьківщині» засудив Д. Квецка до 20 років ув'язнення та заслання, З. Красівського та М. Дяка — до 17 років, Я. Лесіва та В. Кулинича — до 6 років. До тривалих термінів ув'язнення були засуджені й ін. члени організації. На поч. 1990-х рр. усі учасники УНФ були реабілітовані. У 1995 р. Львів. обласна організація КУН відновила видання журналу «Воля і Батьківщина».

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ (УСС) — укр. напіввійськ. (парамілітарні) т-ва, що існували в Галичині напередодні Першої світової війни 1914—18 рр. Засновані К. Трильовським у Львові при Укр. січовому союзі. Займалися організацією військ. вишколу молоді. В 1914 р. у Галичині існувало 94 осередки т-ва УСС.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1918—19 рр.— збройний конфлікт між ЗУНР і Пол. державою. Внаслідок Листопадового повстання 1918 р. влада у Львові, а згодом і в усій Галичині перейшла до Укр. нац. ради ЗУНР—ЗОУНР 1918—19 рр. У відповідь на це 1.11.1918 р. проти укр. влади у Львові виступили пол. підпільні збройні загони, очолювані капітаном Ч. Мончинським. Збройні заколоти проти законної влади пол. боївки підняли і в ін. західноукр. містах, зокрема Самборі, Дрогобичі, Перемишлі, які, однак, були швидко ліквідовані укр. частинами. Варш. уряд (Регентська рада, пізніше Тимчасовий уряд Польщі) вислав із Кракова на допомогу повсталим у Львові пол. підрозділам додаткові значні військ. частини під командуванням майора Ю. Стахевича. Активна військ. підтримка пол. заколотників у Львові варш. урядом спричинила початок У.-п. в. 1918—19 рр. Спочатку воєн. дії у Галичині проходили з перемінним успіхом. Великою стратег. невдачею укр. командування стала втрата Перемишля (11.11.1918), через який пол. командування згодом здійснювало постачання пол. в-ськ озброєнням, боєприпасами, продовольством. У сер. листоп. 1918 р. до пол. заколотників у Львові з Кракова пробилися відділи під командуванням підполковника Токаржевського та генерала Б. Роя, що дало можливість полякам 21.11.1918 р. встановити контроль над містом, а також ін. адмін. центрами Сх. Галичини. Укр. частини були змушені відступити на лінію Підбірці — Лисиничі — Винники — Чижки. Поступово воєн. дії набули масштабного характеру і перенеслись на ін. місцевості Галичини і Волині. У ході воєн. операцій укр. в-ськ з кін. груд. 1918 р. створювалася Галицька армія (ГА), основою для формування якої став Легіон УСС, доповнений новобранцями за мобілізацією згідно з законом Укр.

нац. ради (13.11.1918). Військ. сили, що налічували бл. 100 тис. чол., були організовані в корпуси, бригади, курені. Для операт. управління ГА створено Начальну команду ГА (НКГА). У I пол. груд. 1918 р. утворився укр.-пол. ф-нт, який проходив від Тісної і Хирова до Львова і тягнувся далі через Любачів, Раву-Руську, Белз до Ярослава. ГА (див. Українська Галицька армія) у груд. 1918 — січ. 1919 р. вела виснажливі бої переважно за Львів. Протягом цього періоду ГА здійснила 2 безуспішні спроби визволення міста. Не принесла очікуваного результату і Вовчухівська операція 1919 р., внаслідок якої командування ГА планувало, оволодівши залізничною лінією Львів — Перемишль, здобути Львів та Перемишль і вийти на лінію р. Сян. Успішно розпочата операція була зупинена 25.02.1919 р. на вимогу Найвищої ради держав Антанти. Укр. сторона погодилась на укладення перемир'я і приступила до переговорів з пол. командуванням та місією країн Антанти. Місія генерала Бертелемі висунула вимоги відвести укр. в-ська за «Бертелемі лінію». Укр. делегація відкинула пропозиції місії Бертелемі, і 2.03 воєн. дії на укр.-пол. ф-нті відновилися. Скориставшись перемир'ям, пол. сторона стягла в р-н бойових дій значні підкріплення (група генерала Александровича) і у сер. берез. 1919 р. завершила операцію з деблокування Львова. У трав. 1919 р. до ЗУНР прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом генерала Л. Боти, яка запропонувала нові умови примирення ворогуючих сторін, але вони були відкинуті пол. стороною. Пол. командування, посиливши ф-нтові частини на сх за рахунок вояків армії генерала Ю. Галлера (була сформована у Франції і призначалась тільки для боротьби з більшовицькими в-ськами), 15.05.1919 р. розпочало наступ на всьому ф-нті. Під тиском переважаючих сил пр-ника ГА змушена була відходити на сх. Частина укр. в-ськ, втративши зв'язок з головними силами, відступила у Закарпаття, де була інтернована чехословацькою владою. У кін. трав. 1919 р. рум. в-ська почали займати півд.-сх. повіти Покуття, створюючи реальну загрозу з пд. Командування ГА було змушене відвести головні сили в півд.-сх. частину Галичини між річками Збруч і Дністер. Після реорганізації і перегрупування частин ГА під командуванням генерала О. Грекова 7.06.1919 р. розпочала наступальну операцію у напрямку Чортків — Львів (див. Чортківський наступ 1919 р.). Укр. в-ськам вдалося витіснити пол. армію на лінію Дністер — Гнила Липа — Перемишляни — Підкамінь. У цих умовах НКГА відмовилася від дотримання умов нового перемир'я, що його уклала з представниками Польщі делегація УНР на чолі з генералом С. Дельвігом і яке командування ГА небезпідставно розцінювало як чергову спробу поляків виграти час для підтягування резервів на ф-нт. Під час Чортківської операції галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військ. спорядження. Пол. командування почало поспішно стягувати у р-н на півн. сх від Львова всі наявні резерви. 28.06.1919 р. пол. армія перейшла в контрнаступ на ф-нті від Бродів до Коломиї. Виснажені 20-денними наступальними боями, укр. в-ська змушені були відступити, і 16—17.07.1919 р. частини ГА перейшли Збруч. Західноукр. землі були окуповані Польщею, на них

створена пол. адміністрація. Партизанський рух проти окупаційної адміністрації продовжувався ще тривалий час. Рішенням Найвищої ради Паризької мирної конференції від 21.11.1919 р. затверджено статут для Сх. Галичини, за яким Польщі передано мандат Ліги націй на управління нею протягом 25 років з обов'язковим забезпеченням галицьким землям автономного статусу. За ухвалою Найвищої ради 8.12.1919 р. діяльність пол. адміністрації допускалась лише на зх від Керзона лінії, однак це рішення повністю ігнорувалося пол. урядом. 14.03.1923 р. Рада послів держав Антанти прийняла остаточне рішення про приєднання Сх. Галичини і Зах. Волині до Польщі. Причини поразки укр. сторони в У.-п. в. 1918—19 рр. полягали як у помилках провідників ЗУНР і ГА, так і в несприятливих зовн. обставинах, які позбавили ЗУНР міжнар. підтримки.

УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН (УР) — 1) р-н (смуга місцевості), підготовлений до тривалої оборони з метою прикриття ділянки держ. кордону чи важливого в операт.-стратег. відношенні напрямку (об'єкта); 2) штатне військ. формування, що призначалося в роки Великої Вітчизняної війни для виконання оборонних завдань.

УЛАНИ (пол., від тур.— юнак, молодець) — вид легкої кавалерії в європ. арміях 16 — поч. 20 ст. (у Росії з кін. 18 ст.). З'явилися в 16 ст. у Литві та Польщі. Назва походить від монголо-тат. кінних воїнів з піками.

УЛИЧІ — один із східнослов'ян. племінних союзів. Склався на поч. 7 ст. у межах розселення антів, нащадками яких вони (як і тиверці) були. До кін. 9 ст. У. населяли територію на сх від нижньої та середньої течії Дніпра, між Дніпром і Півд. Бугом, та на зх від Бугу, між Чорним морем і Лісостепом. Межували на сх з тюрками, на зх з тиверцями, на півн. зх з полянами. На поч. 10 ст. під ударами печенігів причорномор. У., ймовірно, відійшли на півн. зх, де, можливо, стали сусідами древлян. Туди ж перебралася й ін. частина У., що розселилася у межиріччі Дніпра і Півд. Бугу після включення їхніх земель у 940 р. (цим роком датується остання літописна згадка про У.) до складу Київ. держави. Частина У. оселилась у Прикарпатті й Закарпатті.

УЛЬТИМАТУМ — у міжнар. праві категорична вимога (у письмовій чи усній формі), пред'явлена однією державою іншій під загрозою застосування насильницьких заходів; за умов війни може направлятися в-ськам пр-ника для припинення безнадійного опору.

УМАНСЬКО-БОТОШАНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (5.03—17.04) — в-ськ 2-го Укр. ф-нту (маршал Рад. Союзу І. Конєв) за часів Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити уман. угруповання супр-ника, групу армій «Південь» і визволити півд.-зах. обл. України. У результаті У.-Б. н. о. була розгромлена нім.-фаш. 8-ма армія, а також частково 1-ша танк. армія. Рад. в-ська просунулися на 200—250 км, вийшли до Карпат і розсікли ф-нт угруповань армій «Південь». В У.-Б. н. о. вперше використовувались одночасно 3 танк. армії в складі головного ударного угруповання ф-нту.

УНІВЕРСАЛИ (від лат. universalis — загальний, повсюдний, різнобічний) — 1) держ. документи 15—18 ст., що мали характер маніфесту або розпорядчо-адмін. акта, наділеного вищою юрид. силою щодо ін. правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками ген. старшини. Текст У. складався з 3 частин: вступної (зазначення того, хто його видавав, осіб, яким його адресовано); розпорядчої (викладався зміст розпорядження); заключної (місце, рік, дата видання та особистий підпис особи, яка його видала). Королівські У., як правило, починалися фразою: «Всім і кожному зокрема, теперішнім і наступним» («Universis et singulis, praesentibus et futuris...»); гетьманські: «Ознаймуем сим писанем нашим, кому би отом ведати належало». У 15 ст. королівськими У. регулювалися госп. та військ. справи, у 16 ст.— їх компетенція була поширена і на питання, пов'язані зі скликанням шляхти на сейм, посполитим рушенням, оголошенням конфедерацій. У період безкоролів'я право видавати У., які мали таку ж юрид. силу, як і королівські, мав архієпископ (примас). До 1564 р. У. видавались лат. мовою. Першим У., виданим пол. мовою, був «Uniwersal poborowy» короля Сигізмунда II Августа. У. про податки, які затверджувалися сеймом, визначали предмети оподаткування, розміри податків, порядок і місце їх збирання, відповідальних за збирання, а також встановлювали контроль за видатками. Гетьманські У. стосувалися справ військ. (оголошення походу, сторожова служба), адмін.-управлінських (призначення на уряди, стягнення податків, прийом послів тощо). Королівські та гетьманські У. проголошувались, як правило, в церквах і на торг. площах. Гетьманські У. розсилалися по полках, а в копіях по сотнях. Найчастіше У. диктував гетьман, інколи за дорученням гетьмана його складали ген. писарі, або військ. канцеляристи. У кінці У. гетьман обов'язково ставив підпис і дописував слова «Рука власна». Видавалися т. зв. закличні У. (своєрідні прокламації, які закликали населення до повстання проти іноземних загарбників, до вступу у козацьке в-сько), охоронні У. (охороняли станові права козацтва, права монастирів і церков), «проїзні» У. (право проїзду по території купцям, дипломатам), «митні» У. (запроваджували мито, наводили перелік товарів, що підлягали митним зборам) та ін.; 2) акти законодавчого характеру верховного органу влади в Україні, що визначали зміни держ.-правового статусу укр. земель колишньої Рос. імперії у 1917—18 рр. УЦР видала 4 У., за формою подібні до однойменних актів козацьких гетьманів (17—18 ст.). **І У. УЦР** видала 10(23).06.1917 р. Документ, зазначаючи невіддільність України від Росії, проголосив автономію України. Законодавчий орган України — Всенародні Укр. збори (Сойм), що мали бути обрані заг., рівним, прямим і таємним голосуванням. Зафіксував повноваження УЦР очолювати організацію держ. ладу автономної України. Виклав осн. вимоги, висунуті УЦР до Тимчасового уряду, які було відкинуто останнім: юрид. закріплення автономії України; встановлення при Тимчасовому уряді посади комісара з укр. справ, який мав бути обраним УЦР і діяти від імені центрального

рос. уряду; передачі частини коштів, що збираються у центральну казну Росії, на нац.-культ. потреби укр. народу. Зобов'язав місцеві органи влади до підпорядкування УЦР та до збирання з 1(14).07.1917 р. окремого податку на укр. справу, що мав регулярно пересилатись у скарбницю УЦР. Закликав укр. громадськість до згоди і порозуміння з громадами ін. національностей. Автор I У. В. Винниченко. Вперше оголошений на Всеукр. військ. з'їзді. На підставі I У. 15(28).06.1917 р. УЦР утворила Ген. Секретаріат — уряд автономної України. **II У.** затверджений УЦР 3(16).07.1917 р. Опублікований укр., рос., євр. і пол. мовами. Зафіксував результати двосторонніх переговорів УЦР з делегацією Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі), що проходили в Києві 28.06(11.07)—30.06(13.07).1917 р. Тимчасовий уряд видав 2(15).07.1917 р. постанову «Про нац.-політ. становище України», в якій регламентував організацію влади і збройних сил в Україні. В II У. УЦР оголосила, що не має наміру відокремлювати Україну від Росії та зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономії України. Склад УЦР мав доповнитись представниками нац. меншин, які проживають в Україні. УЦР зобов'язувалась подати Тимчасовому уряду на затвердження склад нового Ген. Секретаріату як найвищого крайового органу управління Тимчасового уряду в Україні та за погодженням з нац. меншинами готувати проект закону про автономний устрій для внесення його на затвердження Всерос. установчих зборів. Представники УЦР при верховних арм. інституціях Росії (військ. міністерстві, Ген. штабі, Верховному головнокомандувачеві) мали брати участь у комплектуванні укр. військ. частин. II У. оголошений на сесії УЦР. **III У.** виданий після жовтневого перевороту в Петрограді 7(20).11.1917 р. Проголосив УНР, яка зберігала федеративний зв'язок із Рос. республікою. III У. визначив територію УНР: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і частина Таврії. Приєднання до тих земель Курщини, Холмщини, Воронежчини та суміжних губерній, де українці становили більшість, мало вирішуватися населенням цих областей. III У. ліквідував право приватної власності на землю (з передачею великих землеволодінь без викупу у власність безземельних або малоземельних селян). Встановив на території УНР 8-годинний робочий день. В III У. проголошувалися скасування смертної кари, амністія політв'язням, реформа судівництва та нац.-персональна автономія для нац. меншин (росіян, поляків, євреїв). Вказувалося, що в УНР будуть забезпечені всі демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків; недоторканність особи й житла; право вживання місцевої мови в зносинах з установами. Окремим секретарствам Ген. Секретаріату було приписано: здійснювати контроль над виробництвом і розподілом продукції; пробити заходи з упорядкування судівництва та закріплення прав місцевого самоврядування; підготувати законопроект про нац.-персональну автономію. Визначено термін виборів до Укр. установчих зборів — 27.12.1917 р. та день їх скликання — 9.01.1918 р. Затверджений на засіданні Малої Ради. **IV У.**

прийнято на засіданні Малої Ради, яке розпочалося 9(22).01.1918 р. IV У. проголошував самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави укр. народу і заявив про її прагнення до мирного співіснування з сусідніми народами. Підтвердив повноваження влади УЦР до моменту скликання Укр. установчих зборів. Перетворив Ген. Секретаріат у Раду Народних Міністрів (РНМ) та доручив їй продовжувати переговори з Центральними державами і укласти мирний договір. Закликав уряд і громадян УНР дати відсіч більшовикам. Оголосив про цілковитий розпуск постійної армії та організацію замість неї народної міліції. Призначив перевибори місцевих органів влади. Встановив термін передачі соціалізованої землі — до початку весняних робіт. Зобов'язав РНМ негайно приступити до відновлення промисловості, з переведенням її на виробництво мирної продукції. Оголосив про держ. контроль над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпортом та ціноутворенням, з встановленням монополії на найбільш прибуткову продукцію. Підтвердив усі демократичні свободи, оголошені в III У., підкресливши право всіх націй УНР на нац.-персональну автономію. Питання про федеративний зв'язок з республіками колишньої Рос. держави залишав на розгляд Укр. установчих зборів. IV У. був офіційно проголошений в останній редакції на засіданні Малої Ради вночі 12(25).01.1918 р. Опублікований укр., рос., пол. і євр. мовами в газетах та афішах. Положення IV У. не були повністю реалізовані внаслідок повалення влади УЦР і встановлення в Україні режиму гетьмана П. Скоропадського (29.04.1918). Після антигетьманського повстання в листоп.— груд. 1918 р., наслідком якого стало відновлення УНР, Директорія УНР замість У. практикувала оголошення Декларацій. Тексти У., подані у працях В. Винниченка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка, К. Костіва та в ряді ін. видань, є вільно відредаговані й не завжди відповідають оригіналу; 3) документ про створення УГВР, виданий у черв. 1944 р. У. проголошував осн. метою діяльності УГВР створення Укр. самостійної соборної держави.

УРОЧНІ ЛІТА — законодавчо встановлений термін, протягом якого в Росії й частково Україні (Чернігово-Сіверщина) землевласники мали право розшукувати і повертати своїх зниклих селян. П'ятирічний строк У. л. встановив царський указ 24.11(4.12).1597 р., після того як припинилась чинність т. зв. «Юрієва дня» у 1581 р. Усіх біглих або вивезених силоміць селян, які прожили у маєтках понад 5 років, вища влада юридично обернула на кріпаків. За різних сусп.-політ. обставин (посилення гніту, народні повстання тощо) уряд Росії кілька разів то збільшував, то зменшував У. л. (1607, 1639, 1642), а Соборним уложенням 1649 р. взагалі скасував їх, увівши безстроковий розшук («сиск») та повернення біглих. Фактично це означало остаточне встановлення кріпосного права.

УСТИМОВИЧ Микола Ілліч (1866—1918) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Закінчив Оренбурзьку військ. гімназію, офіцер. курси (екстерном) при штабі Туркестан. військ. округу (1888). Учасник рос.-япон. війни 1904—05 рр.

З 1908 р. командир 1-го Заамур. залізничного батальйону, підполковник. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. на Півд.-Зах. ф-нті. З 1917 р. старший ад'ютант штабу Київ. військ. округу. Після проголошення незалежності України служив у Вільному козацтві. З трав. 1918 р. командувач власного конвою гетьмана П. Скоропадського (2 піші та 1 кінно-кулеметна сотні, всього 588 козаків).

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — козацьке в-сько, сформоване у Півд. Бессарабії у 1806 р. (затверджене царським указом у лют. 1807). В обстановці підготовки до нової війни з Туреччиною рос. уряд, маючи потребу у військ. контингентах, у груд. 1806 р. розпочав організацію козацького в-ська, до складу якого дозволялося набирати чорномор. козаків, ін. категорії укр. населення, що проживало в Бессарабії, Молдові та Валахії. Створення в-ська було розраховане і на залучення козаків Задунайської Січі. Внутр. устрій У.-Д. Б. к. в. нагадував устрій Запорозької Січі. Центральним органом управління був Кіш, який очолював кошовий отаман. В У.-Д. Б. к. в. запроваджено колишні старшинські посади. В-сько поділялося на курені, на чолі яких стояли курінні отамани. Кошовий отаман одержував ознаку влади — пернач, військ. прапор і військ. печатку. Кошовий отаман і старшина призначались урядом, а не обирались козаками. У військ. відношенні в-сько підпорядковувалося рос. командуванню. Першим кошовим отаманом став єлизаветгр. поміщик І. Підлесецький, згодом Х. Бучинський. На сер. лип. 1807 р. в У.-Д. Б. к. в. налічувалось понад 3 тис. козаків. Під час рос.-тур. війни 1806—12 рр. козацькі загони брали активну участь у воєн. діях проти тур. в-ськ на Дунаї: виконували розвід. і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях у Тульчі, Ісакчі, Браїлові, штурмі тур. укріплень на дунайських о-вах. Поширення серед укр. населення чуток про створення «Нової Січі» привело до масового руху селян-кріпаків на придунайські землі за «козацькою волею». Це викликало занепокоєння царського уряду, і 20.07.1807 р. Олександр І видав указ про припинення формування в-ська. У місце його розташування прибула спец. військ. експедиція, яка мала заарештувати селян-втікачів і повернути їх власникам, а колишніх задунайських і чорномор. козаків переселити на Кубань. За тих умов частина усть-дунайців перейшла на Задунайську Січ, а переважна більшість козаків розійшлася й осіла в придунайських степах. У 1828 р. у зв'язку з новою рос.-тур. війною уряд відновив у Півд. Бессарабії козацькі формування під назвою Дунайське козацьке в-сько. До його складу увійшли: колишні усть-дунайці, задунайські козаки, що оселилися в Бессарабії до 1828 р., рос. відставні солдати та волонтери з Балкан. країн. В-сько складалося з 2 шестисотенних кінних полків. Служба тривала 30 років. Полки охороняли кордони по Дунаю, Пруту та по Чорномор. узбережжі, несли гарнізонну службу в Ізмаїлі та Акермані. Під час Крим. війни 1853—56 рр. дунайці брали участь у боях у Добруджі, на Кавказі. У квіт. 1854 р. обороняли Одесу від нападу англо-фр. ескадри. В 1856 р. в-сько було перейменоване у Новорос. козацьке

в-сько. В адмін. і військ. відношеннях підлягало новорос. і бессараб. генерал-губернатору. Місцеве керівництво здійснювало військ. правління на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Серед найбільш відомих отаманів були генерал-майор С. Василевський, генерал-лейтенант О. Шостак, генерал-майор І. Гангардт. Козаки обирали лише станичні правління. У 1868 р. в-сько складалося з 10 станиць і хуторів (півд. частина теперішньої Одес. обл.) з населенням 13 141 особа і мало в користуванні 56 тис. десятин землі. Козаки займалися землеробством і скотарством. В-сько мало свій шпиталь та училище. У зв'язку з невдоволенням козаків важкою військ. службою та зловживаннями старшини у 1842—45, 1849, 1855, 1858 рр. відбувалися виступи за «вихід з в-ська». Згідно з царським указом від 3(15).12.1868 р. Новорос. козацьке в-сько ліквідовувалось, рядові козаки переводились на становище селян-власників.

УХОДНИКИ — у 15—16 ст. люди із прикорд. зі степом смуги укр. земель (Канівщини, Черкащини, Київщини, Брацлавщини), які, об'єднавшись у ватаги, йшли на Середнє і Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Осідали на «уходах» — у гирлах річок, на захищених від несподіваних нападів місцях, будували тимчасові житла і приміщення для зберігання продуктів промислу. У. полювали на звірів і птицю, ловили і в'ялили рибу, добували мед з лісових бортів, випарювали сіль на солоних озерах і лиманах, виварювали селітру на майданах. Деякі У. не поверталися назад після завершення промислового сезону, а влаштовували свої хутори, пасіки, засновували слободи. «Уходи» як тимчасові поселення зафіксовані в урядових люстраціях (періодичні описи держ. маєтностей) у сер. 16 ст. На чолі ватаги У. стояв виборний отаман. Відпускаючи ватаги У. на промисли, черк.та канів. старости зобов'язували їх виконувати функції сторожової варти в степу. У разі необхідності такі ватаги вступали у боротьбу з невеликими загонами татар, перешкоджали їх просуванню вглиб укр. земель, відбивали у них ясир і награбоване майно, попереджали старост про наближення тат. орди. У. були одним з осн. джерел формування козацтва до сер. 16 ст.

УШАКОВ Федір Федорович (1744—1817) — флотоводець, адмірал (1799), один із творців Чорномор. флоту і з 1790 р. його командувач. Розробив і застосував маневрену тактику, здобувши декілька значних перемог над тур. флотом: у Керченській і Тендрівській битвах (1790) та поблизу мису Каліакра (1791). Успішно провів Середземномор. похід рос. флоту під час війни проти Франції 1798—1800 рр. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.03.1944 р. встановлено орден і медаль Ушакова.

Ф

ФАЛЬКЕНХАЙН (Falkenhayn) Еріх фон (1861—1922) — нім. генерал піхоти (1915). У 1913—14 рр. військ. міністр Німеччини, у 1914—16 рр. начальник генштабу, знятий за невдачу під Верденом. У 1916—18 рр. командувач 9-ї армії в Румунії, нім.-тур. в-ськами в Туреччині та під час нім. інтервенції в Рад. Росію — 10-ї армії.

ФАСТІВСЬКИЙ ПОЛК — адмін.-терит. одиниця в Правобережній Україні в кін. 17 — на поч. 18 ст. Його населення разом із запорозькими козаками неодноразово брало активну участь у боротьбі проти пол.-шляхетських в-ськ і тур.-тат. загарбників. Виникнення та існування Ф. п. тісно пов'язані з діяльністю полковника С. Палія, який у 1702—04 рр. організував тут повстання проти влади Речі Посполитої. Після здобуття повстанцями 31.10(10.11).1702 р. Білої Церкви Ф. п. перейменовано в Білоцерк. полк, центром якого став Фастів.

ФЕДІР — київ. князь. Згадується в літописі під 1331 р. у зв'язку із зустріччю поблизу Чернігова його загону з щойно висвяченим новгород. архієпископом Василем. Під час зустрічі поруч із князем був присутній тат. баскак, що засвідчує підпорядкованість Ф. золотоординським ханам. Ряд дослідників вважає, що київ. володар водночас визнавав і верховенство Литви, більше того — був братом Гедиміна. Деякі вчені ототожнюють Ф. із Станіславом Київ., ідентифікують його як Ольговича тощо. Сам факт існування Ф. засвідчує збереження на Київщині традиції князівського правління, успадкованої від давньоруських часів. Ймовірно, що саме Ф. був усунутий від влади лит. князем Ольгердом Гедиміновичем, котрий, за даними Густинського літопису (17 ст.), замість нього посадив на престол у Києві свого сина Володимира.

ФЕДІР ІВАНОВИЧ (1557—98) — моск. цар (з 1584). Син Івана IV Васильовича. Останній представник роду Рюриковичів на моск. престолі. Хворобливий Ф. І. майже не займався держ. справами, а фактичним правителем Моск. царства був брат його дружини, цариці Ірини Федорівни, Борис Годунов. Після смерті пол. короля Стефана Баторія (1586) прихильники моск. орієнтації у Речі Посполитій безуспішно висували кандидатуру Ф. І. на пол. престол. За правління Ф. І. Моск. держава поступово виходила з госп. кризи і тяжких наслідків Лівон. війни (1558—83). Після моск.-швед. війни 1590—93 рр. і підписання Тявзинського миру (1595)

до Моск. царства відійшли міста Ям, Івангород, Копор'є і Корела. За Ф. І. Московія остаточно приєднала Зах. Сибір. Для боротьби проти Крим. ханства і Туреччини моск. уряд використовував укр. козаків. Після смерті Ф. І. та постригу у черниці його дружини Земський собор 1598 р. у Москві проголосив царем Б. Годунова.

ФЕДІР ЛЮБАРТОВИЧ (р. н. невід.— 1431) — син волин. князя Любарта Гедиміновича. Після смерті батька (бл. 1384) успадкував Луцьку й Володимир. землі. У 1386 р. Ягайло відібрав у Ф. Л. частину князівства з Луцьком і обмежив його владні прерогативи, вивівши з-під юрисдикції Ф. Л. князя Федора Острозького. У 1393 р. Ф. Л. був остаточно позбавлений Ягайлом спадкових володінь, отримавши натомість Сівер. землю, але, очевидно, так і не скористався з цього надання. Деякий час перебував разом із Свидригайлом в Угорщині. Після повернення (бл. 1400) отримав у користування Жидачів, який раніше належав Федору Ольгердовичу, а в 1431 р.— Володимир-Волинський.

ФЕДІР ОЛЕКСІЙОВИЧ (1661—82) — моск. цар (з 1676). Син Олексія Михайловича і його першої дружини М. Милославської. Малолітній і хворобливий Ф. О. не був здатним до самостійного правління. На початку його царювання керівництво державою знаходилось у руках його найближчих родичів Милославських; великим впливом при дворі користувався патріарх Іоаким і вихователь Ф. О. Симеон Полоцький. У подальшому вирішальний вплив на держ. справи мали фаворити Ф. О. — І. Язиков і А. Лихачов. За царювання Ф. О. зміцнилось централізоване управління державою: було створено розряди (військ. округи), посошне оподаткування замінене подвірним (1679), зміцнювалась влада воєвод на місцях (скасовано місництво, 1682). Моск. держава у 1671—81 рр. вела війну з Туреччиною, під час якої відбулись Чигирин. походи 1677—78 рр. Уряд Ф. О. уклав з Осман. імперією Бахчисарайський мирний договір (1681), за умовами якого Лівобережна Україна з Києвом залишалась у складі Моск. держави. Після смерті Ф. О. царем проголошений його брат Петро І.

ФЕДІР ОЛЬГЕРДОВИЧ (р. н. невід.— 1400) — волин. князь. Володів Ратним, Любомлем, ймовірно, Кобрином, а також маєтностями в Галичині (зокрема, Жидачівом). Офіційно титулувався князем ратненським. У 1377 р., посилаючись на своє родове старшинство, відмовився визнавати великим князем лит. Ягайла й присягнув на вірність пол. та угор. королю Людвіку І Великому. Після Кревської унії 1385 р. перейшов під сюзеренітет Ягайла (1386). Родоначальник князів Кобринських і Сангушків.

ФЕДОРЕНКО Яків Миколайович (1896—1947) — маршал бронетанк. в-ськ (1944). Н. у с. Червоному Осколі (тепер Ізюмського р-ну Харк. обл.). З 1940 р. начальник головного автобронетанк. управління Червоної армії. З 1942 р. командувач бронетанк. і механізованих в-ськ.

ФЕДОРОВ Олексій Федорович (1901—89) — держ. і громадський діяч, один із організаторів і керівників партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Учасник гро-

мадянської війни в Україні. З 1920 р. у Червоній армії. Закінчив Черніг. технікум залізничного будівництва (1932). З 1932 р.— на профспілковій і партійній роботі. З квіт. 1938 р.— перший секретар Черніг. обкому КП(б)У. З верес. 1941 р. перший секретар Черніг., з берез. 1943 р.— Волин. підпільного обкому КП(б)У, одночасно — начальник обласного штабу партизанського руху, командир Черніг., потім Черніг.-Волин. партизанського з'єднання, яке діяло на території України, Білорусі, Брян. та Орлов. обл. Росії. На поч. 1943 р. з'єднання партизанських загонів Черніг. обл. на чолі з Ф. налічувало 12 загонів заг. чисельністю 5462 чол. Виходячи із заг. плану бойових дій партизанів України на весну — літо 1943 р., з'єднання Ф. наприкін. трав. вийшло у Волин. обл., звідси і виникла його нова назва — Черніг.-Волин. З черв. 1943 по квіт. 1944 р. проводилася операція «Ковельський вузол», під час якої партизани знищили 603 ешелони і 8 бронепоїздів. У квіт. 1944 р. Черніг.-Волин. з'єднання було розформоване. На той час воно вважалося одним з найбільших з'єднань, що діяли на тимчасово окупованій ворогом території країни. З 1944 р. Ф. очолював ряд обкомів партії. У 1957—79 рр. міністр соц. забезпечення УРСР, голова Комісії в справах колишніх партизанів і підпільників при Верховній Раді УРСР. Нагороджений: 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Суворова 1-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами та медалями. Помер 9.09.1989 р., похований у м. Києві.

ФЕДОРОВИЧ Тарас (Трясило) (р. н. і см. невід.) — керівник нац.-визв. повстання в Україні (1630); козацький гетьман (з 1629). У 1620-х рр. обіймав посаду корсун. полковника. Був обраний гетьманом після загибелі у бою поблизу Кафи гетьмана М. Дорошенка. Вів боротьбу з гетьманом реєстрового козацтва Г. Чорним, який виступав за досягнення порозуміння з пол. урядом. Весною 1630 р. очолив повстання проти пол. влади на Київщині та Полтавщині. У квіт. повстанці завдали поразки пол. в-ськам під Корсунем і здобули м. Переяслав. У трав. пол. в-ська під командуванням гетьмана С. Конецпольського неодноразово намагалися захопити Переяслав, але після тритижневих боїв повстанці розгромили пол. армію (див. Федоровича повстання 1630 р.). Після укладення Переясл. угоди (1630) Ф. з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Брав участь у моск.-пол. війні 1632—34 рр., що велась за Черніг.-Сівер. і Смолен. землі. У 1635 р. Ф., будучи невдоволений угодою, безуспішно намагався організувати нове повстання проти Польщі. На чолі невеликого козацького загону ходив на Дон. У 1636 р. звернувся до царя Михайла Федоровича з пропозицією перейти на моск. службу. Проте царський уряд, не бажаючи загострювати відносини з Річчю Посполитою після укладення Поляновського миру (1634), відхилив пропозицію Ф. Подальша доля невідома.

ФЕДОРОВИЧА ПОВСТАННЯ 1630 р.— нац.-визв. повстання в Україні під проводом гетьмана нереєстрових козаків Т. Федоровича (Трясила). Посилення нац.-реліг. і соц. гніту урядом Речі Посполитої призвело до розгортання боротьби

укр. народу і вибуху в 1630-х рр. ряду повстань проти пол. панування. Ф. п. розпочалось ранньою весною 1630 р. На поч. берез. бл. 10 тис. нереєстрових козаків виступили з Запорозької Січі й підійшли до Черкас. Повстанці захопили гетьмана реєстрових козаків Г.Чорного, який проводив проурядову політику, і за вироком козацького суду стратили у Боровиці (тепер село Чигирин. р-ну Черкаської обл.). У своїх універсалах Т. Федорович звернувся до укр. народу із закликом вступати до повстанського в-ська, «здобувати козацькі вольності» та «захищати православну віру». Селяни і городяни почали об'єднуватися у повстанські загони, нападали на панські маєтки, руйнували їх, запроваджували козацькі порядки. Частина загонів невдовзі приєдналась до запорожців, ін. діяли самостійно. Повстання швидко поширилося і в квіт.— трав. охопило значну частину Подніпров'я — Київщину і Полтавщину. У кін. квіт. 1630 р. Т. Федорович зосередив осн. повстанські сили (бл. 30 тис. чол.) у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Протягом трьох тижнів у р-ні міста тривали запеклі бої між повстанцями і пол. армією під командуванням коронного гетьмана С. Конецпольського. Після блискучої перемоги 15(25).05 укр. в-ська поляки були змушені розпочати переговори з козацькими представниками. 29.05(8.06).1630 р. між С. Конецпольським і козацькою старшиною укладено Переясл. угоду. Невдовзі гетьманом було обрано Т. Орендаренка. Т. Федорович з частиною незадоволених умовами угоди козаків повернувся на Запорожжя.

ФЕДОСІЇВ Євген Васильович (1889—1943) — військ. діяч УНР, генерал-хорунжий. Учасник Першої світової війни. В укр. армії з 1918 р. Служив у штабах під час визв. змагань 1917—21 рр. З листоп. 1920 р. у складі інтернованих укр. частин перебував у Тарнові, а з 1924 р. жив у Варшаві. Активний діяч Укр. центрального комітету в Польщі, викладач військ. дисциплін старшинських гуртків (шкіл) Армії УНР, які діяли при філіях УЦК. Помер у Варшаві.

ФЕДЬКО Іван Федорович (1897—1939) — командарм 1-го рангу (1938). Н. 24.06.1897 р. у с. Хмелів (тепер Роменського р-ну Сум. обл.). На військ. службі з 1916 р., учасник Першої світової війни. Закінчив Київ. школу прапорщиків (1917), Військ. академію РСЧА (1922). У кін. 1917 р. організував у м. Феодосії загін червоної гвардії, на базі якого створено Перший чорномор. революційний полк. Один із керівників Феодос. збройного повстання (1918). У трав.— черв. 1919 р. член реввійськради Крим. рад. соц. республіки і заступник командувача Крим. армії. У лип.— жовт. начальник 58-ї стрілец. дивізії, яка в серп. 1919 р. у складі Півд. групи в-ськ 12-ї армії вела бої з денікінцями під Києвом. У черв.— груд. 1920 р. командував 46-ю стрілец. дивізією, яка брала участь у Перекопсько-Чонгарській операції і групою в-ськ 13-ї армії. Після закінчення військ. академії — на командних посадах. З 29.05.1937 до 22.02.1938 р. командувач в-ськ Київ. військ. округу, а з 1938 р.— перший заступник наркома оборони СРСР. Нагороджений орденом Леніна і 4 орденами Червоного Прапора. Репресований; реабілітований посмертно.

ФЕДЯЙ Леонід Васильович (1859 — р. см. невід.) — військ. діяч періоду Гетьманату, генерал-лейтенант. Н. 15.08.1859 р. на Полтавщині. Військ. освіту здобув у Петровському кадетському корпусі (Полтава), 2-му Костянтинівському військ. училищі (1879). Служив в Іркут. піхот. юнкерському училищі. Після закінчення в 1888 р. Миколаїв. академії Ген. штабу обіймав посаду штаб-офіцера для доручень 9-го арм. корпусу, офіцера з особливих доручень 11-го арм. корпусу Київ. військ. округу. З 1904 р. командир 107-го піхот. Грозненського полку, генерал-квартирмейстер штабу Туркестан. військ. округу. У роки Першої світової війни на Півд.-Зах. ф-нті. Влітку — восени 1917 р. голова комісії з українізації в-ськ ф-нту. За Гетьманату — командир 14-ї піхот. дивізії у Бахмуті, з верес. 1918 р. 7-ї піхот. дивізії 4-го Київ. арм. корпусу.

ФЕЄРВЕРКЕР (від нім. Feuer — вогонь і Werker — працівник) — 1) звання унтер-офіцерів в артилерії деяких іноземних армій; у рос. артилерії (19 — поч. 20 ст.) звання старшого і молодшого Ф. відповідали званням старшого і молодшого унтер-офіцерів в ін. родах в-ськ; 2) звання старших підофіцерів у ракет. в-ськах і артилерії збройних сил Польщі.

ФЕЛЬД'ЄГЕР (нім. Feldjager) — військ. кур'єр по доставці найважливіших документів. Ф. є в держ. апараті й арміях багатьох країн.

ФЕЛЬДМАРШАЛ (нім. Feldmarchall) — вище військ. звання в арміях деяких країн. У 16 ст. у нім. державах, а з 1700 р. у Росії введене військ. звання генерал-фельдмаршал. Звання Ф. збереглося у Великобританії і деяких ін. країнах.

ФЕЛЬДФЕБЕЛЬ (нім. Feldwebel) — звання старшого унтер-офіцера в збройних силах ряду країн. З'явилося в полках нім. ландскнехтів у 15 ст. У рос. армії (піхоті, артилерії, інж. в-ськах) і на флоті існувало в 18 — поч. 20 ст.; у кавалерії, кінній артилерії і козачих частинах йому відповідало звання вахмістра.

ФЕЛЬДЦЕЙХМЕЙСТЕР (від нім. Feldzeugmeister — начальник озброєння) — чин повного генерала в австр. армії до 1918 р.

ФЕН ЮСЯН (Іреней Фендь) (1868 — після 1937) — китайський військ. та політ. діяч. Українець за походженням. Н. в с. Біштр на Закарпатті у родині гр.-католицького священика. Закінчив гімназію в Експеріясі. Був моряком, згодом оселився у США. У 1890-х рр. мешкав на Алясці, займався видобуванням золота. Воював на боці США в амер.-ісп. війні (1898). У 1900 р. брав участь у придушенні іхетуанського повстання у Китаї. У 1902 р. підвищений до ранґу полковника, в 1903 р. вийшов у відставку. У 1903—13 рр. мешкав у Сіетлі, був власником фірми з торгівлі китайськими товарами. З 1913 р. постійно проживав у Пекіні. Невдовзі вступив на службу до президента Юань Шікая. З 1927 р. маршал Китаю, активно впливав на політику Чан Кайші. У 1932 р. після завоювання Японією Маньджурії вийшов у відставку. Подальша доля невідома.

ФЕОДОРО (Мангупське князівство) — середньовічна держава, що існувала у півд.-зах. частині Криму в 12—15 ст. Її територія в основному збігалася з Готською єпархією у Криму. Столицею князівства було м. Феодоро, яке виникло бл. 4 ст. і у 6—10 ст. носило назву Дорос. З 10 ст. місто вперше згадується під назвою

Мангуп. Бл. 13 ст. воно стало адмін.-політ. центром князівства і називалося Ф. У рос. джерелах мало назву Мангуп. У Ф. жили нащадки тавроскіфів, сарматоаланів, крим. готів, греки та караїми. Осн. заняттями населення було землеробство, виноградарство і скотарство. У містах (Феодоро, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен) розвивалися ремесла (гончарство, обробка шкір та ін.). Підтримувало політ., екон. й культ. зв'язки з Херсонесом, а з 14 ст.— Судаком. Князівство вело тривалу боротьбу проти татар і генуезців. У 1427 р. правитель Ф. Олексій збудував у гирлі р. Чорна фортецю Каламіту (Інкерман), а в 1453 р. захопив генуезьке м. Чембало (Балаклаву). В 1475 р. після тривалої облоги Ф. розгромили турки. У Крим. ханстві деякий час було адмін. округом. Побудована у місті цитадель використовувалася для утримання особливо небезпечних політ. в'язнів. Місто як населений пункт перестало існувати у кін. 18 ст. У Ф. збереглися залишки базиліки (6 ст.), палацу (15 ст.), тур. цитадель (16 ст.) та руїни оборонних споруд.

ФЕРМОР (Fermor) Віллім Віллімович (1702—71) — граф, генерал-аншеф (1755). За походженням англієць, на рос. службі з 1720 р. Учасник війн з Туреччиною і Швецією. Під час Семилітньої війни (1756—63) командир корпусу і дивізії, у 1757—59 рр. головнокомандувач рос. армії.

ФЕСІН Іван Іванович (1904—91), генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1943). У Велику Вітчизняну війну командир мотострілец. бригади, дивізії. Частини під командуванням Ф. відзначилися при форсуванні Дніпра, визволенні Дніпропетровська, Дніпродзержинська та ін. населених пунктів Правобережної України.

ФІГУРА — сигнальна вогняно-димова споруда, що використовувалася козацькою сторожею для передачі інформації про наближення чи напад тат. загонів. Влаштовувалась на підвищеннях, курганах. Складалася з 19 просмолених бочок із одним днищем і однією — без дна. Шість перших бочок ставили в коло і обв'язували просмоленими канатами, на них ставили друге коло з п'яти бочок і т. д. На самому вершечку стояла бочка без дна. У середину Ф. заливали смолу. Над верхньою бочкою встановлювали залізний прут із блоком. Через блок протягували мотузок, один кінець якого із запалювачем і грузилом опускався в порожнину. На території України існувала налагоджена система попередження населення про тат. напади, створена на основі сигнально-сторожових постів.

ФІЛОНОВИЧ Василь Захарович (1890—1987) — військ. діяч, генерал-поручник. Н. 15.01.1890 р. у м. Суми в козацькій родині. З 1910 р. служив у піхот. Козловському полку. У роки Першої світової війни закінчив Чугуїв. юнкерське військ. училище, був відправлений на ф-нт, брав активну участь в українізації своєї частини. Разом з ін. старшинами привів в Україну понад 2 тис. стрільців і 3 гарматні батареї. Наприкін. 1917 р.— військ. комендант Сумщини, сформував кінний полк, кілька стрілец. сотень. У січ.— лют. 1918 р. під час наступу більшовиків командував підрозділами на ф-нті під Сумами. У груд. 1918 р. у ході антигетьманського повстання Директорії організував Сум. окремий курінь, який увійшов до складу одного із полків

окремого корпусу січових стрільців. У бою під Житомиром був поранений. На поч. 1919 р. старшина для окремих доручень при ставці головного отамана С. Петлюри. Учасник бойових дій на ф-нтах 1919 р. проти червоних і денікінських (білих) в-ськ. Після поразки визв. змагань (груд. 1919) у складі групи старшин діяв у тилу денікінців. На Катеринославщині допомагав повстанським загонам. Потрапив у полон, зумів вирватись, добрався до Кубані, де приєднався до підрозділів повстанців. У 1920 р. на чолі загону перейшов у Грузію. Зайняв посаду віце-консула в Поті у складі укр. військ. місії. Разом з частинами П. Врангеля з Криму дістався до Туреччини і через Болгарію до Польщі. У 1921 р. військ. аташе укр. уряду в екзилі в Болгарії. Після ліквідації посади переїхав до Чехословаччини. Закінчив військ.-техн. школу. У берез. 1939 р.— начальник штабу в-ськ Карп. України. Брав участь у боях з угор. армією. Командував головними силами Карп. Січі, які відступили в Румунію. Згодом був переданий рум. урядом угорцям. Перебував у концтаборі. Після звільнення переїхав до Словаччини, а в 1951 р. емігрував до США. Очолював союз укр. ветеранів США, т-во прихильників УНР. Займав посаду військ. міністра УНР в екзилі протягом 1974—79 рр. Помер 3.06.1987 р. у Міннеаполісі.

ФЛАГМАН (голл. vlagman) — 1) командувач флоту чи командир з'єднання кораблів (ескадри, дивізії); 2) скорочена назва флагманського корабля.

ФЛАГМАН ФЛОТУ — військ. звання осіб вищого начальницького складу ВМФ СРСР у 1935—40 рр. (флагман флоту 1-го і 2-го рангу) до введення адміральських звань.

ФЛАГМАНСЬКИЙ КОРАБЕЛЬ — на якому знаходиться флагман. Про його присутність на кораблі сповіщає піднятий прапор.

ФЛАГШТОК (голл. vlaggestok) — вертикальне ратище для підйому прапора.

ФЛАНГ (фр. flanc) — правий і лівий край ряду, розташування в-ськ (кораблів), бойового порядку (операт. побудови).

ФЛОТ — операт.-стратег. об'єднання ВМФ (ВМС) великих держав, призначене для ведення бойових операцій на океан. (мор.) театрі воєн. дій. Складається з об'єднань, з'єднань (частин) різних родів, сил — підводних човнів, надводних кораблів, мор. авіації, мор. піхоти, а в ряді держав і берегових ракет.-арт. в-ськ. Ф. очолюється командувачем (головнокомандувачем). До його складу входять штаб та ін. органи управління, а також різні служби (тилу, зв'язку, озброєння, судноремонту та ін.).

ФЛОТИЛІЯ (фр. flottille) — 1) операт. об'єднання чи велике з'єднання ВМФ (ВМС). Ф. бувають: мор., річкові, озерні; можуть бути окремими чи входити до складу флоту; 2) з'єднання пром., експедиційних чи спорт. суден.

ФОЛЬКСДОЙЧЕ (від нім. Volksdeutsche — етнічні німці) — заг. назва нім. нац. меншин у Європі напередодні та в роки Другої світової війни. У 1936 р. у Німеччині з метою централізованого нагляду за фінансуванням установ та організацій

Ф. у зарубіжних країнах створено центральне бюро Ф. Під час Великої Вітчизняної війни на окупованій нім. армією території України налічувалося бл. 200 тис. Ф. (у т. ч. понад 29 тис. в Галичині), які жили у 486 населених пунктах. З них, за даними нацистських «спеціалістів» з расових питань, лише 45 тис. відповідали необхідним етнічним нормам. Протягом фаш. окупації України Ф. мали ті ж привілеї, якими користувалися нім. нац. меншини в ін. захоплених гітлерівцями землях,— перевагу в зарахуванні до вищих та середніх ланок адмін. апарату тощо. Ф. широко залучались до роботи в цив. адміністрації в Україні, у поліційних органах, в-ськах СС, до охорони об'єктів, а також до колонізації укр. земель у формі т. зв. нім. поселень. Привілейоване становище нім. нац. меншин спонукало деяких жителів Галичини та Волині, здебільшого поляків, видати себе за Ф. З відступом гітлерівців частина Ф. відійшла на Зх, а ті, які залишилися в Україні, були, як правило, звинувачені рад. каральними органами у співробітництві з окупантами, засуджені на тривалі строки ув'язнення чи депортовані у півн. області СРСР.

ФОМИЧОВ Михайло Георгійович (1911—87) — двічі Герой Рад. Союзу, генерал-лейтенант танк. в-ськ (1958). У Велику Вітчизняну війну командир танк. бригади. Відзначився при визволенні Кам'янця-Подільського і Львова.

ФОРМУВАННЯ — 1) створення якого-небудь колективу, військ. частини і т. п.; 2) знову організована військ. частина.

ФОРПОСТ (голл. voorpost) — передова позиція.

ФОРТЕЦЯ — укріплений пункт (місто), підготовлений до кругової оборони і тривалої боротьби в умовах облоги. З'явилися в стародавні часи. Після Першої світової війни замість фортець стали будуватися укріплені р-ни і смуги (лінії).

ФОРТЕЧНА АРТИЛЕРІЯ — вид артилерії, що перебував на озброєнні фортець. Після Першої світової війни втратила значення.

ФОТОБОМБОМЕТАННЯ — спосіб навчання бомбометанню та тренування льотного складу з фіксуванням фотоапаратурою місцезнаходження літака відносно цілі. Здійснюється шляхом імітації скидання бомб у польоті. У цей момент фотографується ціль (місцевість у р-ні цілі) або екран радіолок. (поле зору оптичного) прицілу. Дешифруванням знімків визначають місце «розривів» бомб, подовжню та бокову помилки. Дешифруванням бортових самописців — умови застосування озброєння.

ФОШ (Foch) Фердинанд (1851—1929) — маршал Франції (1918), брит. фельдмаршал (1919), маршал Польщі (1923), член Фр. академії (1918). В роки Першої світової війни командувач армії, групи армій, у 1917—18 рр. начальник генштабу, з квіт. 1918 р. верховний головнокомандувач союзних в-ськ. Один з організаторів інтервенції в Рад. Росію. Праці по військ. мистецтву, спогади.

ФРАНК Ганс (1900—46) — один із нацистських лідерів. Н. 23.05.1900 р. у Карлсруе. Під час Першої світової війни добровольцем пішов на ф-нт. З жовт. 1923 р. член нацистської партії; з 1930 р. депутат рейхстагу; у 1933—34 рр. міністр юстиції Баварії. В 1934—39 рр. міністр юстиції Німеччини. З 1939 до 1945 р.

генерал-губернатор Ген. губернії з центром у Кракові. Виходячи із стратег. положення Галичини — території, наближеної до зони воєн. дій, Ф. намагався утримувати тут спокій і стабільність, що давало можливість гітлерівцям заготовляти продовольство та набирати робітників до Німеччини. До літа 1943 р. масові репресії у Галичині охопили в основному євреїв. Одним із елементів політики Ф. було підтримання і розпалювання укр.-пол. ворожнечі. Надавав обмежену культ. та ін. допомогу Укр. центральному комітету в Кракові. Однак головною метою на перспективу вважав повне онімеччення Галичини. 6.05.1945 р. був заарештований американцями. На Нюрнберзькому процесі засуджений до страти через повішення.

ФРАНЦ І Йосиф Карл (1768—1835) — останній імператор «Священної Римської імперії» 1792—1806 рр. (під іменем Франц II), імператор Австрії (з 1804), король Угорщини та Чехії, представник династії Габсбургів. Н. 12.02.1768 р. у Флоренції. Після вступу на престол продовжив війну з революційною Францією, яка завершилась укладенням невигідного для Австрії Кампоформійського мирного договору (17.10.1797), за яким Габсбурги втратили Нідерланди та Ломбардію, але одержали Венецію, Далмацію та Істрію. За Ф. І Австрія взяла участь у III поділі Речі Посполитої (1795), за яким до неї відійшла Зах. Галичина. Участь Австрії у другій коаліції проти Франції та поразка в битві при Маренго призвели до укладення Люневільського миру (1801). Після наступної війни з Францією та поразки під Аустерліцом (1805) Ф. І змушений був відмовитися від володіння Тіролем та Венецією. Внаслідок створення Рейнського союзу нім. держав під протекторатом Наполеона І Бонапарта 6.08.1806 р. відрікся від корони «Священної Римської імперії». У 1809 р. розпочав четверту війну з Францією, яка завершилася поразкою австр. в-ськ під Ваграмом, окупацією фр. армією значної частини Галичини і укладенням 14.10.1809 р. Віден. мирного договору. У 1812 р. Наполеон І примусив Ф. І взяти участь у поході на Росію. У серп. 1813 р. Ф. І знову приєднався до антинаполеонівської коаліції. За Паризьким мирним договором (30.05.1814) австр. володіння були суттєво розширені. Після Віден. конгресу 1815 р. Ф. І став одним із засновників «Священного союзу». Його правління характеризувалося посиленням політ. реакції, ліквідацією позитивних наслідків реформ Йосифа II тощо.

ФРАНЦ-ЙОСИФ І (1830—1916) — австр. імператор і угор. король. Передостанній представник династії Габсбургів на австр. престолі. Став імператором внаслідок революційних подій, що призвели до зречення від трону імператора Фердинанда І у груд. 1848 р. Після вступу на престол за допомогою Рос. імперії придушив угор. революцію (1849). У 1851 р. відмінив конституцію 1848 р. і до 1860 р. правив самодержавно. Під час Крим. війни (1853—56), всупереч сподіванням Росії, зайняв нейтральну позицію. У 1859 р. Австрія зазнала поразки у війні з Францією та П'ємонтом, а в 1866 р.— з Пруссією та Італією. Це змусило імператора піти на поступки у внутр. політиці. У 1867 р. створено дуалістичну

Австро-Угор. монархію і відновлено конституцію 1861 р. (скасовано у 1865). У 1870-х рр. розпочалося зближення Австрії з Німеччиною, яке завершилося утворенням Троїстого союзу (1879 — договір з Німеччиною, 1882 — з Італією). Одночасно загострилися відносини з Росією, що було викликане окупацією Боснії і Герцеговини (1908), підтримкою Фердінанда Кобурзького у Болгарії, Балкан. війнами 1912—13 рр. Це протистояння тривало до Першої світової війни. За часів правління Ф.-Й. І загострились міжнац. стосунки народів імперії, зокрема між українцями і поляками.

ФРАНЦ ФЕРДИНАНД (1863—1914) — австр. ерцгерцог, з 1896 р.— наступник престолу Австро-Угор. монархії. Н. 18.12.1863 р. у Граці (тепер Австрія). З 1898 р.— заступник головнокомандувача. Намагаючись зменшити вплив угорців в імперії, виступав за перетворення Австро-Угорщини на триєдину австро-угор.-югослов'ян. державу (триалізм). Підтримував християнсько-соціальну партію. 28.06.1914 р. вбитий разом зі своєю дружиною графинею Софією Хотек (герцогиня Гогенберзька) у м. Сараєво (Боснія) членами таємної серб. організації «Чорна рука». Т. зв. сараєвське вбивство стало безпосереднім приводом до початку Першої світової війни 1914—18 рр.

ФРАНЦУЗЬКА КАМПАНІЯ 1940 р. (10.05—24.06) — воєн. операція нацистської Німмечини в Другій світовій війні. Мета — розгромити англо-франко-бельгійські в-ська, окупувати Нідерланди і Бельгію, примусити Францію до капітуляції, а Великобританію до підписання вигідного для Німеччини миру. Гітлерівська група армій «А», «Б» і «Ц» (136 дивізій, 2580 танків, 7378 гармат, 3824 літаки) розгромила в-ська союзників (147 дивізій, бл. 3100 танків, понад 14 500 гармат, бл. 3800 літаків), окупувала Бельгію, Нідерланди, Люксембург і більшу частину Франції.

ФРІДРІХ II ВЕЛИКИЙ (1712—86) — прусський король (з 1740) з династії Гогенцоллернів, полководець. У результаті його завойовницької політики (сілезькі війни 1740—42 і 1744—45 рр., участь у Семилітній війні 1756—63 рр., у І поділі Польщі в 1772) територія Пруссії майже подвоїлася.

ФРОНТ (фр. front; від лат. frons — чоло, передня сторона), у військ. справі — 1) операт.-стратег. об'єднання збройних сил, створюване з початком війни; 2) лінія розгортання передових підрозділів і їхнього зіткнення із супр-ником на театрі воєн. дій; 3) сторона ряду, у яку військовослужбовці звернені обличчям (машини — лобовою частиною).

ФРОНТ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ — повстанське з'єднання під час Другої світової війни. Утворилося восени 1942 р. на Кременеччині (тепер Терноп. обл.). На чолі Ф. у. р. стояв колишній лейтенант Червоної армії Т. Басюк — «Яворенко». Ф. у. р. декларував відданість демократичним ідеалам та традиціям нац.-визв. змагань 1917—21 рр. Його чисельність, за різними даними, сягала від 200 до 600 чол. У операт.-такт. плані Ф. у. р. співпрацював з УПА Т. Боровця, збрoй-

ними формуваннями ОУН-М і деякий час з ОУН-Б. У лип. 1943 р. значна частина бійців Ф. у. р. вступила до УПА. Майже одночасно Ф. у. р. вів бої із загонами рад. партизанів під командуванням Д. Медведєва. У верес. 1943 р. залишки Ф. у. р. приєдналися до Укр. легіону самооборони. Т. Басюк загинув наприкін. 1943 р.

ФРОНТАЛЬНИЙ (від фр. frontal — лобовий) — спрямований убік ф-нту супр-ника, лобовий (напр., фронтальна атака).

ФРУНЗЕ Михайло Васильович (1885—1925) — політ. і військ. діяч. У громадянську війну командувач армії, півд. групи в-ськ Сх. ф-нту, Сх., Туркестан. ф-нтами. У 1924—25 рр. заступник голови і голова РВС СРСР, заступник наркома і нарком по військ. і мор. справах, одночасно начальник штабу РСЧА і начальник військ. академії. Під керівництвом Ф. проведена в 1924—25 рр. військ. реформа. Праці в області воєн. науки, займався формуванням рад. військ. доктрини.

ФУЗИЛЕРИ (від фр. fusilier — стрілець) — назва осн. маси піхоти у фр. (кін. 17—19 ст.) і рос. (сер. 18 ст.) арміях, частини піхоти в прусській армії (19—20 ст.).

ФУЛЛЕР (Fuller) Джон Фредерік Чарлз (1878—1966) — англ. військ. історик і теоретик, генерал-майор (1930). Автор теорії «малих армій», відповідно до якої перемога у війні може бути досягнута нечисленними, технічно високо оснащеними арміями. Праці по історії Другої світової війни.

Х

ХАДЖІ-ГІРЕЙ (р. н. невід.— 1466) — тат. хан, родоначальник династії Гіреїв. Засновник Крим. ханства. Правив у 1427—66 рр. У 1449 р. Х.-Г. завдяки підтримці пол. короля та великого князя лит. Казимира IV Ягеллончика проголосив незалежність Крим. ханства від Золотої Орди. У зовн. політиці орієнтувався на Польщу, допомагав їй у боротьбі з Моск. державою. У 1461 р. підтримав спробу Казимира IV Ягеллончика оволодіти Новгородом.

ХАНЕНКИ — козацько-старшинський рід у Гетьманщині. Походив від Степана Х., який на поч. 17 ст. жив на Запорожжі. Найвідоміші представники роду Х.: **Михайло Степанович Х.** (бл. 1620—80) — гетьман Правобережної України (1669—74) (див. Х а н е н к о М. С.); **Данило Х.** (р. н. невід.— 1695) — онук М. Ханенка, наказний лубен. полковник. Разом із моск. в-ськом брав участь у походах проти татар на пониззя Дніпра, загинув під час облоги фортеці Кизи-Кермен; **Микола Данилович Х.** (1693—1760) — визначний політ. і держ. діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист (див. Х а н е н к о М. Д.); **Василь Михайлович Х.** (бл. 1730 — кін. 18 або поч. 19 ст.) — один з найбагатших землевласників Гетьманщини. Навчався у Глухові, Петербурзі та Кільському ун-ті. У 1752—62 рр. був капітаном Гольдштанського корпусу в Петербурзі та флігель-ад'ютантом царя Петра III. У 1762 р. залишив військ. службу й оселився у с. Лотаки Стародуб. полку, яке надав йому у володіння гетьман К. Розумовський; **Іван Михайлович Х.** (1743 — бл. 1797) — військ. діяч у Лівобережній Україні. Навчався у Петербурзі. З 1767 р. був бунчуковим товаришем. У 1769—74 рр. брав участь у рос.-тур. війні, пізніше був флігель-ад'ютантом графа П. Рум'янцева. Після виходу у відставку з 1763 р. був предводителем дворянства Погарського повіту. Згодом повернувся на військ. службу, обіймав посаду полковника Глухів. карабінер. полку; **Олександр Іванович Х.** (бл. 1776—1830) — дипломат. З 1799 р. працював надвірним радником у Колегії закорд. справ під протекцією канцлера О. Безбородька. Належав до укр. автономістського гуртка. З 1800 р. був секретарем рос. посольства у Лондоні. Згодом оселився у своїх маєтках у Суразькому повіті й був повітовим предводителем

дворянства. Упорядкував родинний архів Х.; **Богдан Іванович Х.** (1850—1917) — укр. промисловець, колекціонер, меценат. Помер 26.05.1917 р. Архів Х. до 1918 р. зберігався в Городиці Стародуб. повіту. У 1926 р. був перевезений до Гомельського обл. архіву. Тепер зберігається у Києві.

ХАНЕНКО Микола Данилович (1693—1760) — визначний політ. і держ. діяч Гетьманщини, дипломат, мемуарист. Походив з козацько-старшинського роду Ханенків. Навчався у Київ. академії та у Львові. З 1710 р. перебував на військ. службі. Брав участь у Прут. поході 1711 р. Обіймав посади військ. канцеляриста (1717—21), старшого військ. канцеляриста. Був довіреною особою гетьманів І. Скоропадського і П. Полуботка. У трав. 1723 р. П. Полуботок послав Х. у складі депутації («от всего малорусского народа») до Петербурга домагатися дозволу на обрання гетьмана. За наказом Петра І разом з П. Полуботком ув'язнений у Петропавл. фортеці. У 1726 р. Х. повернувся в Україну. У 1727—38 рр. обіймав посаду стародуб. полкового судді, згодом був обозним Стародуб. полку. У 1735—39 рр. брав участь у рос.-тур. війні у Криму як наказний стародуб. полковник (див. Кримські походи 1736—38 рр.). За військ. заслуги в 1738 р. призначений ген. бунчужним, у 1740 р.— членом Ген. суду. З 1741 р.— ген. хорунжий. Х. працював у кодифікаційній комісії для складання кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». У 1745—48 рр. Х. знову їздив до Петербурга з домаганням відновити гетьманську владу в Україні. За гетьмана К. Розумовського був одним з керівників Ген. військ. канцелярії. Х. залишив листування зі своїм братом Василем (частина опублікована в 1852). Відомими є «Щоденники» Х., що охоплюють події 1719—54 рр.,— цінне джерело з історії України І пол. 18 ст. Х. залишив багатий архів з цінними іст. матеріалами: укр.-моск. договори (т. зв. гетьманські статті), конституції пол. сеймів, укази царського уряду 17—18 ст., рукопис «Краткое описание Малороссийского края...».

ХАНЕНКО Михайло Степанович (бл. 1620—80) — гетьман Правобережної України (1669—74). Походив з козацько-старшинської родини Ханенків. Брав участь у Нац.-визв. війні укр. народу сер. 17 ст. З 1656 р. полковник Уман. полку. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виступала проти укладення гетьманом Ю. Хмельницьким Переясл. статей 1659 р. з Моск. царством. У 1661 р. отримав від пол. короля Яна II Казимира шляхетський титул. Підтримував П. Суховія в його боротьбі проти гетьмана П. Дорошенка. Після П. Суховія став одним з претендентів на гетьманську булаву. У верес. 1669 р. на раді під Уманню, в якій взяли участь козаки Уман., Кальницького, Паволоцького і Корсун. полків, Х. проголошено гетьманом Правобережної України. У 1670—71 рр. Х. разом з кошовим отаманом І. Сірком здійснив успішні походи на Крим та в тур. володіння — на міста Аслан, Джакерман та ін. У верес. 1670 р. Х. разом із запорожцями, уклавши з пол. представниками договір в Острозі, перейшов під протекторат Польщі. З осені 1670 р. Х. спільно з І. Сірком розпочав кількарічну боротьбу за владу в Правобережній Україні проти

гетьмана П. Дорошенка. Влітку 1672 р. загони Х. та запорожці були розбиті полками гетьмана П. Дорошенка біля Четвертинівки неподалік Ладижина (тепер Вінницької обл.). Деякий час Х. жив на Волині. У 1673 р. знову розпочав за підтримки пол. в-ськ боротьбу проти Дорошенка. Зазнав поразки у бою біля Стеблова і змушений був шукати порятунку в гетьмана І. Самойловича. На Переясл. раді 19.03.1674 р. Х. зрікся влади і присягнув на вірність Москві. Отримав від моск. царя маєтності у Лівобережній Україні. Останні роки життя провів у Козельці, Лохвиці й Києві. У 1677—78 рр. перебував в ув'язненні за звинуваченням у встановленні таємних контактів з Польщею.

ХАНУКОВ Олександр Павлович (1867 — р. см. невід.) — військ. діяч Гетьманату, генерал-лейтенант (з 1917). Закінчив реальне училище, у 1890 р. Михайлів. арт. училище. Проходив службу в 4-й резервній гармат. бригаді. Після завершення навчання у Миколаїв. академії Ген. штабу (1899) обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 5-ї піхот. дивізії, 9-го арм. корпусу в Київ. військ. округу, згодом начальник стройового відділу штабу Владивост. краю. Брав участь у рос.-япон. війні 1904—05 рр. З 1905 р. начальник штабу 15-ї піхот. дивізії в Одесі. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. на Півд.-Зах. ф-нті, начальник штабу 41-го піхот. корпусу 9-ї армії (1914), командир 5-ї прикорд. піхот. Заамур. дивізії (1915), генерал-майор. В укр. армії з 1918 р. У трав. 1918 р. призначений губернським старостою Київщини. Сприяв формуванню частин укр. армії на терені краю.

ХАРАКТЕРНИК (химородник) — назва віщуна, чаклуна на Запорозькій Січі. Займався не лише яснобаченням, а й лікуванням поранених козаків, їх психотерапією та психофізичною підготовкою. Х.— своєрідний духовний наставник, якого козаки шанували і дещо побоювались, хранитель традицій і таємниць бойового мистецтва запорозького козацтва. За переказами, кошовий запорожців І. Сірко, якого обирали на цю посаду протягом 24 років, був відомим козацьким характерником.

ХАРКІВСЬКА БИТВА 1942 р. (12—29.05) — бойові дії в-ськ Півд.-Зах. (маршал Рад. Союзу С. Тимошенко) і Півд. (генерал Р. Малиновський) ф-нтів під час Великої Вітчизняної війни проти нім.-фаш. груп армій «Південь». Мета — заволодіти Харковом. Супр-ник також готував наступальну операцію. В-ська Півд.-Зах. ф-нту, прорвавши оборону супр-ника на пн і пд від Харкова, до 19.05 повільно розвивали наступ на Харків. Відсутність активних дій на ін. дільницях ф-нту дала можливість нім.-фаш. командуванню утворити велике ударне угруповання в напрямку барвенків. виступу, прорвати оборону Півд. ф-нту і завдати удару в тил в-ськ Півд.-Зах. ф-нту, які, будучи відрізаними пр-ником у барвенків. виступі, невеликими угрупованнями почали прориватись із оточення (вийшло бл. 22 тис. чол.). Невдалий перебіг Х. б. став результатом неправильної оцінки командуванням Півд.-Зах. напрямку і Півд. ф-нту операт.-стратег. обстановки і недоліків в організації наступу.

ХАРКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1919 р. (листоп.— груд.) — успішна наступальна операція рад. в-ськ Півд. ф-нту (О. Єгоров) під час громадянської війни 1918—20 рр., у ході якої 12.12 було визволено Харків від денікінців.

ХАРКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (2.02—3.03) — в-ськ Воронезького ф-нту (генерал-полковник П. Голиков) у взаємодії з 6-ю армією Півд.-Зах. ф-нту у Великій Вітчизняній війні. Мета — завершити розгром осн. сил нім. групи армій «Б» на харк. напрямку. Поширюючи розпочатий у січ. 1943 р. наступ, в-ська Воронезького ф-нту в результаті Х. н. о. просунулися на 100—260 км і завдали важкої поразки супр-нику. 16.02 був визволений Харків. Але закріпити досягнутий успіх не вдалося.

ХАРКІВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (4—25.03) — в-ськ лівого крила Воронезького ф-нту (генерал-полковник П. Голиков) у взаємодії з Півд.-Зах. ф-нтом (генерал-полковник М. Ватутін) під час Великої Вітчизняної війни. Мета — відбити контрнаступ пр-ника (група армій «Південь», Е. Манштейн) у р-ні Харкова. Супр-ник перевищував рад. в-ська в живій силі у 2 рази, в артилерії у 2,6, у танках в 11,4. Незважаючи на уперту протидію рад. в-ськ, супр-нику вдалося прорвати оборону Воронезького ф-нту і захопити Харків і Бєлгород. Проте його спроби розвити наступ були зірвані висунутими на ці напрямки 21-ю і 64-ю арміями. Відійшовши на 100—150 км, в-ська Воронезького ф-нту утворили півд. фас т. зв. курського виступу. План супр-ника оточити рад. в-ська в р-ні Харкова і взяти реванш за Сталінград був зірваний.

ХАРКІВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ — військ.-адмін. одиниця, створена наказом Військ. відділу Тимчасового робітничо-сел. уряду України від 27.01.1919 р. Функції управління округом виконував окружний військ. комісаріат. Територія округу включала Харк., Катериносл., Полт. і Черніг. (до груд. 1919) губернії, а з груд. 1919 р. також Таврійську і Донецьку губернії. У лют. 1920 р. окружний військ. комісаріат було об'єднано зі штабом Укр. запасної армії, а після її розформування в січ. 1921 р. управління Х. в. о. стало самостійним і очолювалось командувачами військ. округу. У квіт. 1922 р. Х. в. о. було ліквідовано, а його в-ська підпорядковано командувачу ЗС України і Криму. У 1935 р. наказом наркома оборони СРСР від 17.05 Х. в. о. було створено знову. Територія округу включала: Харк., Донецьку обл., до жовт. 1939 р. Дніпропетр. обл. і Крим. АРСР, а з жовт. 1939 р. Сум., Полт., Ворошиловгр., Сталін. (Донецьку) і Черніг. обл. У зв'язку з тимчасовою окупацією України нім.-фаш. в-ськами наказом наркома оборони СРСР від 26.11.1941 р. Х. в. о. було ліквідовано. Після визволення рад. в-ськами території округу наказом наркома оборони СРСР від 25.09.1943 р. Х. в. о. створюється знову й охоплює територію Харк., Ворошиловгр., Сталін., Полт., Сум., Черніг., Дніпропетр., Запорізької обл. і Крим. АРСР. У лют. 1946 р. Х. в. о. перетворений у Харк. терит. військ. округ з підпорядкуванням Київ. військ. округу, а в лип. 1946 р. розформований, його територія і в-ська увійшли до складу Київ. військ. округу.

ХАСЕВИЧ Ніл (псевд. Бей, Зот, Старий) (1905—52) — укр. художник, графік. Н. у с. Дюксині на Рівненщині. Закінчив гімназію в Рівному. У жовт. 1926 р. вступив до Варш. Академії мистецтв, де навчався до 1934 р. Х. належав у Варшаві до Укр. студентської громади, яка об'єднувала емігрантів з Наддніпрянсь-

кої України, Галичини та Волині. Член Волин. укр. об'єднання (ВУО), делегат з'їзду ВУО в 1935 р. Був одним із засновників мистецького гуртка «Спокій» у Варшаві. Ілюстрував газету «Волинь», яку редагував У. Самчук у Рівному. Як митець працював переважно у стилі дереворита, виконуючи портрети, пейзажі, плакати, екслібриси. Твори Х. (графічні роботи, екслібриси) у 1931—32 рр. експонувалися на виставках у Львові, Празі, Берліні, а в 1932—33 рр.— у Чикаго і Лос-Анджелесі. З 1931 до 1944 р. роботи Х. експонувались на 35 виставках. У 1940-х рр. перебував в укр. підпіллі. У 1943—52 рр. член Крайової референтури пропаганди на Півн.-Зах. укр. землях, член УГВР. Працював у редакції підпільного журналу «До зброї», що видавався політвідділом Головної команди УПА і друкувався на Волині. Перебуваючи в УПА, видав альбом «Волинь в боротьбі». Автор ескізів усіх нагород УПА та УГВР, 2 альбомів: «Екслібрис Ніла Хасевича» (1939) та «Графіка в бункерах УПА» (Філадельфія, 1952). Кавалер Срібного Хреста заслуги (1948). Загинув у берез. 1952 р. у бою з в-ськами МДБ на хуторі біля с. Сухівці Рівн. обл.

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ (гр. Chersonesos; «півострів таврів») — давнє місто-держава на півд.-зах. узбережжі Криму. Руїни міста виявлені за 2 км на зх від суч. Севастополя. Заснований у 422—21 рр. до н. е. переселенцями з дорійського міста Гераклеї Понтійської на місці іонійського поселення. Історію Х. Т. поділяють на 2 періоди: античний (від заснування до 4 ст. н. е.) і середньовічний (5—15 ст. н. е.). В античний період Х. Т. займав бл. 36 га. В місті було 36 вулиць, агора, ринок, театр, ряд храмів, гавань. Основою економіки Х. Т. було сільське господарство — землеробство, виноградарство та рибний промисел. Важливу роль відігравали різні виробництва — будівельне, соледобувне, гончарне, бронзоливарне. Херсонесці вели жваву торгівлю з Гераклеєю Понтійською, Афінами, Родосом, Синопом, Ольвією. Місто карбувало власну монету, мало сильні фортифікаційні укріплення. В історії міста були спроби держ. переворотів, які примусили ввести у кін. 4—3 ст. до н. е. присягу. У період розквіту місто володіло землями Гераклейського п-ва та Зах. Криму (4—3 ст. до н. е.). Х. Т. воював проти племен таврів і скіфів. Після утворення держави скіфів з центром у Неаполі Скіфському відносини стали ще більш напруженими. Посилення скіфів у Криму змусило херсонесців укласти угоду про взаємні дії з Боспором та Понтом (179 до н. е.). У 110 р. до н. е. у Х. Т. прибули понтійські в-ська на чолі з полководцем Діофантом, які розбили армію скіфського царя Палака. Херсонес на тривалий час потрапив у залежність від Боспору. У 46 р. до н. е. Юлій Цезар на звернення херсонесців надав місту незалежність, але незабаром воно знову потрапило під владу Боспору. У сер. 1 ст. н. е. на прохання аристократії у місті було розташовано рим. гарнізон, який перебував тут до 4 ст. н. е. Після падіння Зах. Рим. імперії увійшов до складу Візантії, а на поч. 10 ст. потрапив під владу хозарів. У 989 р. Х. Т. здобув київ. князь Володимир Святославич. З 10 ст. у місті посилився політ. вплив Київ. Русі (на місто поширилась назва Корсунь). У 1299 р. Корсунь захопили золотоординські татари, а наприкін. 14 ст. місто занепало. У 15 ст. Х. Т. припинив існування.

ХІМІЧНІ ВІЙСЬКА — спец. в-ська для забезпечення дій в-ськ (сил) в операції (бою) в умовах радіоакт., хім. і біол. зараження. Складаються з підрозділів і частин радіац. і хім. розвідки, спец. обробки та ін.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зіновій) Михайлович (бл. 1595—1657) — визначний укр. політ. і держ. діяч, полководець, гетьман України (1648—57). Засновник Укр. держави. Н. у родині укр. шляхтича М. Хмельницького, ймовірно, на хуторі Суботів, неподалік Чигирина. Початкову освіту здобув у школах Чигирина та Києва. Згодом продовжував навчання у Львів. (або Ярославському) єзуїтському колегіумі. Добре володів пол. та лат. мовами, знав історію. Після 1618 р. вступив до Чигирин. сотні реєстрового козацького в-ська. У серп. 1620 р. Х. разом з батьком вирушив до в-ська коронного гетьмана С. Жолкевського, яке готувалось до походу на Молдову. Брав участь у Цецорській битві 1620 р., в якій загинув його батько, а сам Х. потрапив у полон. Перебуваючи у дворічному тур. полоні в Стамбулі, добре оволодів тур. мовою. Після повернення з неволі (можливо, був викуплений матір'ю або козаками) служив у Чигирин. полку. Був учасником козацького повстання під керівництвом Тараса Федоровича (див. Федоровича повстання 1630 р.). Припускають, що згодом Х. брав участь у походах козаків проти татар та турків, а також у війні Речі Посполитої з Моск. державою (1632—34). У 1637 р. був учасником нац.-визв. повстання під проводом П. Павлюка. Після битви під Кумейками брав участь у козацькій раді під Боровицею як військ. писар В-ська Запорозького. У 1638 р. Х. учасник козацького походу під проводом Я. Остряниці та Д. Гуні. Брав участь у козацькій раді в Києві, де його обрано до складу посольства, яке мало домагатись у короля пом'якшення умов прийнятої сеймом Речі Посполитої Ординації 1638 р. У груд. 1638 р. Х. обрано сотником Чигирин. полку. У 1639 р. знову побував у Вільно та Варшаві, де намагався добитися поступок від пол. уряду. За деякими даними, в 1644 р. вів переговори у Варшаві з фр. послом Ніколасом де Брежі щодо умов найму на фр. службу 2600 запорозьких козаків. У квіт. 1645 р. Х. у складі посольства побував у Франції, де укладено угоду про наймання козаків, які згодом брали участь у воєн. діях проти ісп. Габсбургів під Дюнкерком. На поч. 1646 р. відбулася таємна зустріч Х. з Владиславом IV Вазою, під час якої пол. король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол. і відновити права і вольності козацтва. У сер. 1640-х рр. загострилися стосунки Х. з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигирин. старостою О. Конецпольським та підстаростою Д. Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав Х. привілей на право володіння хутором Суботовим, навесні 1647 р. Д. Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти родину Х. Впродовж 1647 р. Х. неодноразово звертався до О. Конецпольського та коронного гетьмана М. Потоцького з проханням припинити сваволля і повернути Суботів, але безрезультатно. Наприкін. трав. 1647 р. виїхав до Варшави, де обговорював питання про організацію мор. походу проти турків. На поч. верес. 1647 р. коронний канцлер Єжи Оссолінський вручив Х. гетьманські клейноди.

У верес.— жовт. 1647 р. під проводом Х. відбувалися таємні наради щодо організації антипол. повстання. У листоп. 1647 р. внаслідок доносу чигирин. осавула Р. Пешти Х. був заарештований і лише з допомогою друзів йому вдалося звільнитися. У груд. 1647 р. Х. з невеликим загоном козаків і сином Тимошем вирушив на Запорожжя. На о-ві Томаківка наприкін. груд. 1647 р.— на поч. січ. 1648 р. під керівництвом Х. створено табір. У січ. 1648 р. Х. відрядив посольство до крим. хана Іслама-Гірея III з проханням допомогти козакам у війні з Польщею. На поч. 1648 р. Х. уклав військ.-політ. союз із Крим. ханством та відправив посольство до тур. султана Ібрагіма і донських козаків. Навесні 1648 р. укр. армія під командуванням Х. завдала нищівних поразок пол. в-ськам у Жовтоводській і Корсунській битвах 1648 р. Намагаючись широко розгорнути визв. повстання, гетьман звернувся з універсалами до укр. народу із закликом піднятися на боротьбу проти поневолювачів. Під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. гетьман особливу увагу приділяв питанням створення укр. армії та забезпечення її боєздатності. З цією метою він розробив і запровадив статут «Про устрій Війська Запорозького», видав мобілізац. універсали до козацьких полків, займався питаннями мат. забезпечення в-ськ. Це дало можливість його армії 23.09.1648 р. розгромити королівські в-ська у битві під Пилявцями і розпочати визв. похід на західноукр. землі. За короткий час козацькі полки під командуванням Х. зайняли міста Збараж, Броди, Старокостянтинів. 26.09.1648 р. розпочалася облога Львова, а вже 5.10.1648 р. загони М. Кривоноса здобули Високий Замок. 16.10.1648 р., одержавши викуп від міста, укр. армія вирушила в похід на Замостя. Після зняття облоги цього міста (14.11.1648) козацькі полки повернулися у Наддніпрянщину, і 23.12.1648 р. відбувся урочистий в'їзд Х. до Києва. У цей час тривали переговори Х. з новим пол. королем Яном II Казимиром і одночасно посольства були відправлені у Моск. царство, Трансільванію та Крим. ханство. Невдоволені результатами воєн. дій та умовами укладеного перемир'я, обидві сторони готувалися до продовження воєн. дій. Наприкін. черв. 1649 р. укр. в-ська на чолі з Х. розпочали облогу фортеці Збараж, для визволення якої вирушила пол. армія на чолі з Яном II Казимиром. Внаслідок переможної Зборівської битви 1649 р. Х. уклав Зборівський мирний договір 1649 р. між Україною та Польщею, який передбачав обмеження території Укр. держави землями Київ., Брацл. та Черніг. воєводств, встановлював реєстр чисельністю 40 тис. чол., надавав амністію учасникам повстання, передбачав можливість повернення шляхти у свої маєтки тощо. Перерва у воєн. діях дала можливість гетьману зосередити зусилля на розбудові укр. державності: було встановлено козацький адмін.-терит. устрій, зміцнювалися кордони держави, впорядковувалися фінанси, активізувалася зовнішньополіт. діяльність. У 1650 р. Х. здійснив успішний похід на Молдову, внаслідок якого встановлено союзницькі відносини з молд. господарем В. Лупулом. Успіхи політики гетьмана та зміцнення України розцінювались у Варшаві як загроза інтересам Речі Посполитої, і вже наприкін.

верес. 1650 р. пол. уряд прийняв рішення продовжувати воєн. дії. На поч. лют. 1651 р. пол. в-сько розпочало наступ на Брацлавщину, але протягом лют.— берез. 1651 р. зазнало ряд поразок від полковника І. Богуна і було змушене відступити до Кам'янця. Перебуваючи в цей час на Волині, гетьман продовжував активно готуватися до війни. За його наказом проведено заг. мобілізацію. У черв. 1651 р. відбулася Берестецька битва 1651 р., яка закінчилася поразкою в-ська Х. Гетьман був змушений підписати невигідний для України Білоцерк. мирний договір 1651 р., який обмежував територію Гетьманщини Київ. воєводством і зменшував козацький реєстр до 20 тис. чол. Умови миру викликали невдоволення козацтва, що привело до відновлення воєн. дій навесні 1652 р. У трав. 1652 р. укр. в-сько під командуванням Х. розгромило 25-тис. пол. армію у Батозькій битві 1652 р. Протягом 1652—53 рр. Х. продовжував воєн. дії проти пол. в-ськ. У складних воєн.-політ. умовах Х. змушений був постійно шукати нових союзників для боротьби проти Польщі. Грабіжницька, зрадлива політика крим. ханів та пасивність Туреччини, з одного боку, непримиренність Речі Посполитої щодо Укр. держави — з другого, примусили Х. проголосити 8.01.1654 р. на раді у Переяславі про політ. союз між Гетьманщиною та Моск. царством. Зважаючи на низку непорозумінь і суперечок із керівником моск. посольства В. Бутурліним, Х. відправив посольство до царя з вимогою підтвердити права і привілеї В-ська Запорозького («21 стаття В. Хмельницького»). 27.03.1654 р. у Москві царем були затверджені «Статті Богдана Хмельницького», гетьману надіслано «жалувану» грамоту, що знаменувало укладення міждерж. договору між Україною та Росією. У 1655 р. відбувся спільний похід укр.-моск. в-ськ на Львів. У цей час дедалі більше загострювалися стосунки гетьмана з царськими воєводами, які втручалися у внутр. справи України, порушуючи досягнуті домовленості. Занепокоєний зміною зовнішньополіт. курсу Москви, яка пішла на примирення з Польщею (див. В і л е н с ь к е п е р е м и р 'я 1656 р.), Х. вирішив заручитися підтримкою Трансільванії та Швеції. У жовт. 1657 р. Х. уклав договір з Трансільванією про взаємодопомогу, за яким Юрій II Ракоці визнав за гетьманом право на «всю Русь до Вісли». Тоді ж Х. активно налагоджував дипломатичні відносини зі швед. королем Карлом Х Густавом. Активізувалися й стосунки гетьмана з Молдовою, Валахією, Австрією і Бранденбургом. Проте раптова смерть гетьмана 27.07.1657 р. зупинила його величезну діяльність, спрямовану на об'єднання всіх укр. етнічних земель і зміцнення суверенітету Укр. держави. Х. похований 23.08.1657 р. в Іллінській церкві у Суботові.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Михайло (р. н. невід.— 1620) — чигирин. підстароста, батько Б. Хмельницького. Н., ймовірно, у с. Хмельник на Перемишльщині. На поч. 17 ст. служив при дворі коронного гетьмана С. Жолкевського у м. Жовкві на Львівщині, потім осадчим (засновником нових слобід) у корсунь-чигирин. старости Я. Даниловича. Згодом став чигирин. підстаростою, придбав хутір у Суботові. За деякими даними, Х. певний час був сотником В-ська Запорозького. Під час Хотин. війни 1620—21 рр. брав участь у поході на Молдову. Загинув у Цецорській битві 1620 р.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш (Тимофій, Тимош) Богданович (1632—53) — укр. військ. і політ. діяч під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Старший син Б. Хмельницького. У лют.— берез. 1648 р. внаслідок переговорів гетьмана Б. Хмельницького з крим. ханом Ісламом-Гіреєм III і укладення угоди про спільну боротьбу проти Польщі Х. залишили заручником у Бахчисараї. З 1648 р. Х. був чигирин. сотником і разом із батьком брав участь у походах укр. армії в Галичину, Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Батозькій битві 1652 р., під час яких відзначився відвагою і хоробрістю. Після здобуття укр. в-ськами столиці Молдови Ясс укладено укр.-молд. союз, для зміцнення якого Х. одружився з дочкою В. Лупула Розандою. Союз України з Молдовою викликав занепокоєння у трансільванського князя Юрія II Ракоці і валаського господаря М. Бессараба, які, об'єднавшись із загонами претендента на молд. престол канцлера (логофета) Стефана Георгіцу, розпочали війну проти В. Лупула. У квіт. 1653 р. об'єднані сили пр-ників В. Лупула захопили Ясси і посадили на молд. престол С. Георгіцу. На допомогу В. Лупулу прийшла укр. армія на чолі з Х., яка 21—22.04(1—2.05).1653 р. розгромила загони С. Георгіцу під Яссами. Намагаючись закріпити успіх, Х. розпочав наступ на Валахію, проте 17.05 зазнав поразки у битві під Фінтою і був змушений відступити. Намагаючись допомогти своєму тестеві, загони якого було оточено об'єднаними валасько-пол. силами у Сучавській фортеці (тепер Румунія), Х. на чолі 9-тис. козацького загону 10.08 прорвався до міста. 2(12).09.1653 р. під час захисту фортеці Х. було смертельно поранено. Після смерті Х. сучавський гарнізон під керівництвом колишнього полковника І. Федоренка продовжував оборону фортеці й змусив пр-ника 9(19).09 підписати почесні умови перемир'я, за яким козаки в повному озброєнні вийшли із Сучави і забрали з собою тіло Х. 22.10 скорботний кортеж прибув до Чигирина. 27.12.1653 р. (за ін. даними, 30.12) Х. поховали у церкві в Суботові.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій Богданович (бл. 1641—85) — гетьман України (1657, 1659—63), гетьман Правобережної України (1677—81, 1685), молодший син Б. Хмельницького. Н. на хуторі Суботові (тепер Чигирин. р-н Черкаської обл.). Деякий час навчався у Києво-Могилянській колегії. У квіт. 1657 р. на старшинській раді, скликаній Б. Хмельницьким, 16-річний Юрій Х. був проголошений гетьманом України. Після смерті Б. Хмельницького козацька рада у Чигирині 23.08.1657 р. підтвердила це рішення. Оскільки Х. був ще молодим і не закінчив навчання у колегії, він за порадою старшини тимчасово склав владу. 25.10.1657 р. Ген. військ. рада проголосила гетьманом ген. писаря І. Виговського. Союз із Польщею, незадоволення частини козацтва зовн. політикою І. Виговського та інтриги деяких старшин на чолі з Я. Сомком призвели до усунення його від влади (11.09.1659). На раді у Білій Церкві за підтримки промосковськи налаштованої частини старшини Х. було знову обрано гетьманом (згодом з'ясувалося, що на раді не було більшості). Слабовільний і нерішучий, позбавлений військ. і політ. хисту, Х. постійно потрапляв

у залежність від Моск. держави, Польщі або Туреччини. У жовт. 1659 р., скориставшись тяжким становищем України, моск. в-ська під командуванням князя О. Трубецького захопили Лівобережну Україну. Під тиском обставин Х. був змушений підписати Переясл. статті 1659 р., які значно обмежували держ. права України. У 1660 р. розпочалась нова війна між Польщею і Моск. державою за укр. землі, в якій взяли участь і укр. в-ська на чолі з Х. Воєн. кампанія моск. в-ськ під командуванням В. Шереметєва на Волині, до яких приєднався за наказом Х. козацький корпус під проводом Т. Цецюри, завершилася нищівною поразкою під Чудновом на Житомирщині. 27.10.1660 р. Х. уклав із Польщею Слободищенський трактат 1660 р., за яким Україна відновила союз із Річчю Посполитою на умовах Гадяцького договору 1658 р. Проти політики Х. виступили підбурювані Москвою Ніжин., Черніг. та Переясл. полки. У 1661—62 рр. кілька походів Х. на Лівобережжя завершилися невдачею. Після обрання весною 1662 р. на козацькій раді у Козельці (біля Переяслава) наказним гетьманом Лівобережної України переясл. полковника Я. Сомка почалися міжусобиці серед прибічників 2 гетьманів. У січ. 1663 р., відчуваючи власну неспроможність опанувати ситуацією, Х. зрікся булави і постригся в ченці під іменем Гедеона. Жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли і Чигирина. У 1664—67 рр. Х. ув'язнений пол. урядом у Марієнбурзькій тюрмі. Після звільнення деякий час жив в Уман. монастирі. В 1670 р. (за ін. даними, 1673) Х. захопили в полон крим. татари і відправили до Стамбула, де його було ув'язнено в Єдичкульській в'язниці. Згодом Х. поселили в одному з гр. монастирів, де він обіймав посаду архімандрита. Під час Чигирин. походів 1677 і 1678 рр. тур. уряд, намагаючись захопити Україну, спробував використати для цієї мети Х. Турки проголосили Х. гетьманом і «князем малоросійської України» на правах султанського васала. Своєю столицею Х. обрав Немирів (тепер Вінницької обл.), звідки розсилав універсали, в яких титулував себе «князем сарматським, Малої Росії — України, вождем В-ська Запорозького». У 1678—79 рр. Х. спробував з допомогою тур.-тат. в-ська встановити владу над Лівобережною Україною, але зазнав невдачі. Після підписання Бахчисарайського миру 1681 р. Х. позбавлений гетьманства і восени 1681 р. за наказом тур. уряду вбитий у Кам'янці-Подільському. За ін. даними, Х. протягом 1681—85 рр. жив у Немирові. У 1685 р. його знову призначили «гетьманом України». Страчений турками в Кам'янці.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького) — всенародне нац.-визв. повстання в Україні під проводом гетьмана Б. Хмельницького в сер. 17 ст. проти політ. влади Речі Посполитої, внаслідок якого була встановлена укр. державність.

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ ЛІТОПИС — пам'ятка укр. історіографії і літератури II чв. 17 ст. Належить до т. зв. місцевих літописів. Складений невідомою особою у м. Хмільнику Поділ. воєводства (тепер Вінницької обл). Автор літопису лаконічно

реєстрував іст. події у Правобережній Україні, зокрема у Хмільнику, в 1636—50 рр., а також факти буденного життя. Подано відомості про козацькі повстання 1637—38 рр. під проводом П. Павлюка й К. Скидана, про перші роки Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького — битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями тощо. Х. л. видано у 1878 р.

ХОДІННЯ В НАРОД — рух демократичної молоді в Рос. імперії у 1870-х рр. з метою революційної пропаганди на селі. Народницька інтелігенція, вірячи в революційну природу селянства і можливість підняти його на збройний виступ проти самодержавства, розглядала цей захід як етап підготовки сел. революції в Росії. Ідея «В народ» була висловлена О. Герценом у 1861 р. в журналі «Колокол». Намагання зблизитися з народом як програмне завдання розглядали й ін. представники народницького руху (учасники «Землі і волі», члени інститутського гуртка, долгушинці та ін.). У 1870-х рр. необхідність «ходіння в народ» підтримували у своїх роботах П. Лавров, М. Бакунін. Масова підготовка до «ходіння в народ» розпочалась восени 1873 р. Особливо активно підготовка до «ходіння в народ» проходила в 1873—74 рр. у «Київській комуні», члени якої сподівалися підняти на революційний виступ укр. селянство. Навесні 1874 р. сотні народників рушили в село. Рух охопив 37 губерній Рос. імперії, у т. ч. всі укр. губернії. Народники діяли в Київ., Харк. і Черніг. губерніях, а також на Правобережжі та Півдні. Найактивнішу діяльність розгорнули учасники 3 гуртків — «жебуністів», «Київської комуни» та одес. «чайковців». Пропагандисти закликали відбирати у поміщиків землю, відмовлятися від сплати викупних платежів, говорили про підготовку народного повстання, поширювали різні популярні книжечки (деякі з них друкувались укр. мовою), які містили заклики до революції. Теоретично народницький рух базувався на ідеї «общинного соціалізму» (народники вважали сільську общину елементом майбутнього демократичного суспільства, для встановлення якого необхідно ліквідувати поміщиків і царську владу). Однак під час пропаганди народники не дотримувались єдиної програми. До кін. 1874 р. осн. сили народників були розгромлені, хоча рух продовжувався і в 1875 р. Активних учасників «ходіння в народ» засуджено за «Процесом 193-х». Всього з 1873 до поч. 1879 р. до відповідальності за революційну пропаганду притягнуто 2564 чол. Найбільш активними учасниками цього руху були В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, брати В. і С. Жебуньови, С. Ковалик, С. Кравчинський, М. Муравський, С. Перовська та ін. У II пол. 1870-х рр. народники змінили тактику праці серед селянства у формі організованих «Землею і волею» поселень у сільській місцевості.

ХОДКЕВИЧ Іван (Ходкевич Івашко) (р. н. невід.— 1484) — київ. воєвода. Походив з давньої боярської родини, що осіла на Київщині. У 1466 р. брав участь у війні з Тевтон. орденом. З 1470 р. став надвірним маршалком Великого князівства Лит. У 1476 р. Х. призначено вітебським намісником, а в 1478 р. луцьким старостою. З 1480 р. київ. воєвода. Викрив змову князя Михайла Олельковича, Федора

Бельського та Івана Гольшанського проти короля Казимира IV Ягеллончика. У жовт. 1482 р. під час нападу крим. татар на Київ разом із родиною потрапив у полон. Завдяки старанням короля Казимира IV Ягеллончика хан Менглі-Гірей відпустив його дружину, сина та доньку. Сам Х. помер у полоні.

ХОДКЕВИЧ Ян (бл. 1537—79) — один із найбільших магнатів Великого князівства Лит. Походив з давнього укр.-білорус. боярського роду. У 1547—50 рр. навчався у Кенігсберзі та Лейпцигу, перебував при дворі імператора Карла V (1516—56), брав участь у війні з Францією. Наприкін. 1555 р. повернувся на батьківщину, у 1559 р. отримав уряд стольника. Згодом, на прохання шляхти, був призначений жмудським старостою, з 1566 р. адміністратор Інфляндії. Вороже ставився до укладення унії між Литвою та Польщею. Очолюючи лит. делегацію на сеймі у Любліні в 1569 р., намагався не допустити переходу Волині та Київщини до складу Речі Посполитої. Після смерті короля Сигізмунда II Августа (1548—72) підтримував кандидатуру Генріха Валуа.

ХОДКЕВИЧ Ян Кароль (1560—1621) — пол. військ. і політ. діяч, великий гетьман лит. (1605—21). Походив із родини лит. магнатів. Учасник придушення С. Наливайка повстання 1594—96 рр. У 1601—05 рр. Х. вів боротьбу проти шведів. У 1605 р. пол. в-ська на чолі з Х. розбили швед. армію під Кірхгольмом (Саласпілсом). У 1612 р. пол. в-сько під командуванням Х. зазнало поразки від народного ополчення під проводом Мініна і Пожарського під Москвою. У 1618 р. пол.-лит. армія під керівництвом Х. і королевича Владислава спільно з окремим козацьким загоном на чолі з гетьманом П. Сагайдачним здійснила новий похід на Москву. Під час Хотин. війни 1620—21 рр. командував пол. армією, яка обороняла фортецю Хотин від тур.-тат. в-ськ. Помер у Хотині.

ХОДОРОВИЧ Микола Олександрович (1858 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-лейтенант. Навчався у Київ. реальному училищі. Військ. освіту здобув у 2-му Костянтинів. військ. училищі (1877—79). Служив у лейб-гвардії Лит. полку. Після закінчення у 1890 р. Миколаїв. академії Ген. штабу направлений у Варш. військ. округ, де обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 1-ї Донської козачої дивізії, помічника старшого ад'ютанта штабу округу, начальника штабу 33-ї піхот. дивізії, командира піхот. Луцького полку. З 1904 р. на Далекому Сході, учасник рос.-япон. війни, начальник військ. з'єднань 3-ї Маньджур. армії. З 1905 р.— генерал-майор. Наступного року переведений на службу в Київ. військ. округ. У 1911 р. одержав звання генерал-лейтенанта, призначений начальником штабу Омського військ. округу. З 1916 р. командувач Київ. військ. округу. Після утворення УЦР і проголошення постанов II Всеукр. військ. з'їзду активно включився в роботу з українізації армії, формування нац. військ. частин. Зокрема, був одним з організаторів 1-го Укр. полку ім. гетьмана Б. Хмельницького. Восени 1917 р. відмовився від посади командувача округу. Подальша доля невідома.

ХОЗАРИ — напівкочовий тюркомовний народ, який з'явився в Півн.-Сх. Європі після нашестя гунів (4 ст.). Кочували у Прикасп. степах. Між 567—71 рр. Х. були підкорені Зах.-Тюрк. каганатом. У сер. 7 ст. створили власну державу — Хозар. каганат. У 10 ст. після падіння Хозар. каганату змішалися з тюрко-половецькими племенами.

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ — держава, що виникла у сер. 7 ст. у степах між Касп. і Азов. морями внаслідок розпаду Зах.-Тюрк. каганату. Столицею Х. к. до поч. 8 ст. було м. Семендер у Півн. Дагестані, а згодом м. Ітіль на Волзі. На чолі Х. к. стояли верховний володар-каган та цар-намісник, який фактично правив державою. Осн. видом діяльності хозар було кочове скотарство, розвивалось і землеробство. Столиця Х. к. м. Ітіль стала важливим центром торгівлі й ремесла. У сер. 7 ст. хозари розбили булгар та гунів-савірів і на поч. 8 ст. заволоділи Півн. Кавказом, усім Приазов'ям і значною частиною Криму (відвоювали у Візантії). У залежність до хозар потрапила і частина слов'ян. племен — в'ятичі, радимичі, поляни. У 735 р. на Х. к. напали араби, які розбили хозар. в-сько, примусили кагана і його оточення (держ. верхівку) прийняти іслам. У кін. 8 — на поч. 9 ст. князь Обадія проголосив держ. релігією іудаїзм, який, проте, заг. поширення не набув. У кін. 9 ст. у хозар з'явився серйозний суперник — печеніги, які захопили Півн. Причорномор'я і у 895 р. вигнали залежних від Х. к. мадяр на придунайські землі. Проте осн. силою, яка в кін. 9 — 10 ст. вела боротьбу з Х. к., стала Київ. Русь. У 883—85 рр. київ. князь Олег, поширивши свою владу на придніпр. племена (полян, радимичів, сіверян), визволив їх з-під залежності від хозар. У 913—14 і 943—44 рр. через землі хозар проходило руське в-сько, яке йшло у похід до Касп. моря. У 964—65 рр. князь Святослав Ігорович здійснив похід на Волгу і розгромив Х. к. Після цієї поразки хозари потрапили під владу Хорезму і прийняли іслам. З кін. 10 ст. Х. к. перестав існувати.

ХОЛМЩИНА (Забужжя) — іст.-етнографічна область, що займає територію на зх від середньої течії Зах. Бугу (тепер територія Польщі). Отримала назву від м. Холма (тепер Хелм), заснованого у сер. 30-х рр. 13 ст. галицько-волин. князем Данилом Романовичем Галицьким. Х. займає частину Волин.-Люблін. височини, обмеженої зі сх і пн р. Зах. Буг, частину Підляської низовини на пн і Надсян. низовини на півд. зх. Зах. межа Х. частково проходить по р. Вепр — правій притоці Вісли. Площа Х. бл. 6500 км^2. Територія Х. була заселена з часів кам'яного віку (бл. 40 тис. років тому). У сер. і II пол. 1-го тис. до н. е. тут проживали літописні давньоукр. племена дулібів, бужан, яким належали Червенські городи. З 980-х рр. Х. входила до складу Київ. держави, з поч. 13 ст. до Володимир. князівства, з сер. 13 ст. до 1340 р. до Галицько-Волин. князівства. Холм у 1230—60-х рр. був столицею Галицько-Волин. князівства. Х. зазнала нападів монголо-татар у сер. і II пол. 13 ст. У 1340—77 рр. Х. перебувала під владою Литви. Боротьбу за володіння холм. землями вели галицько-волин., пол. та лит. князі. В 1377—87 рр.

Х. залежала від Угорщини. У 1387 р. остаточно перейшла під владу Польщі, в складі якої перебувала до 1795 р. З 15 ст. існувала Холм. земля (Холм. і Красностав. повіти), яка входила до складу Руського воєводства. У 1648 р. на Х. перебували в-ська Б. Хмельницького. На межі 17—18 ст. тут відбувалися сутички між пол. і швед. в-ськами. Після 3-го поділу Речі Посполитої Х. приєднали до Австр. імперії. В 1809—15 рр. у складі Варш. герцогства, 1815—1914 рр. Королівства Пол., яке було частиною Рос. імперії. Екон. і сусп.-політ. розвиток Х. відрізнявся від розвитку Галичини та ін. укр. земель. На території Х. діяли пол. адміністрація, пол. мова була урядовою. Велику роль у житті укр. населення Х. відігравала церква. Холм. єпархія, створена Данилом Галицьким, з 1240 р. перебувала в м. Холмі. Після поразки Пол. повстання 1863—64 рр. посилився вплив рос. мови в урядових установах, освіті, в церковних справах. У 1875 р. рос. цар Олександр II, на пропозицію гр.-католицького духовенства (єп. М. Попеля), включив Холм. єпархію до Варш. православної єпархії, яку перейменовано в Холмсько-Варш. єпархію. Гр.-католицькі священики, які не перейшли у православ'я, зазнавали утисків з боку царської адміністрації. Після революції 1905—07 рр. у Росії бл. 200 тис. чол. у Х. прийняли римо-католицьку віру (цих українців називали калакутами). У 1905 р. утворено Холм. єпархію, яку очолив відомий пр-ник унії Євлогій Георгієвський. У Холмі та в м. Білій діяли вчительські семінарії, розгортався нац. рух. На пропозиції Холм. братства Держ. дума Росії 23.06.1912 р. прийняла закон про утворення Холм. губернії, яка охоплювала повіти Люблін. та Седлецької губерній, заселені в основному українцями. Холм. губернія мала підпорядковуватись безпосередньо МВС Рос. імперії. Закон не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ — вид озброєння, бойове застосування якого не пов'язане із застосуванням вибухових і пальних речовин. Поділяється на метальну, ударну, колючу і зброю, що рубає, а також може поєднувати 2 і більше ознак. Х. з. з'явилася в далекій давнині і до 16 ст. панувала у всіх арміях світу. З розвитком вогнепальної зброї поступово втрачає значення. У суч. арміях з Х. з. збереглися багнет, арм. ніж, знову став застосовуватися арбалет. Кортик і шашка збереглись як парадна зброя. Рапіра, шабля, шпага використовуються в спорт. фехтуванні. Суч. видом спорту також є стрільба з луку.

ХОЛОДНИЙ ЯР — урочище в лісі неподалік м. Чигирина (тепер Черкаська обл.). У 1730—40-х рр. Х. Я. став одним із місць, де створювались гайдамацькі загони для збройної боротьби за нац. визволення України під проводом М. Гриви, І. Жили, Г. Голого. Восени 1767 р. запорозький козак М. Залізняк зібрав у Х. Я. загін повстанців. Навесні 1768 р. гайдамаки на чолі з М. Залізняком, вирушивши з Х. Я., розпочали у Правобережній Україні велике нац.-визв. повстання — Коліївщину. Під час укр. нац.-визв. змагань у 1917—21 рр. Х. Я. став центром антибільшовицького повстанського руху. Укр. повстанці діяли в р-ні Черкас, Чигирина, Знам'янки. У 1920—22 рр. у Х. Я. діяли повстанські загони отаманів Загороднього, Петренка, Хмари, Ламайярмо, Нагірного, Деркача та ін. Один із найбільших

повстанських загонів, який базувався на околицях Х. Я., очолював учитель із с. Мельники В. Чучупака. Під час білогвард. окупації в околицях Х. Я. діяли повстанці, які активно боролися з денікінцями. На Чигиринщині була створена «Чигирин. республіка» на чолі з отаманом Коцуром. У 1941—43 рр. у Х. Я. перебував рад. партизанський загін під командуванням П. Дубового.

ХОЛОПИ — 1) у Київ. державі та пізніше (до 18 ст.) у Моск. царстві категорія залежного населення, яка за правовим становищем була близькою до рабів. У 11—12 ст. термін «холопи» вживався для означення різних категорій залежних людей, особливо рабів. Х. ставали внаслідок полону, одруження з холопом чи холопкою, самопродажу, продажу за борги і народження від невільних батьків. Згідно із законом Х. не мали жодних юрид. прав. Господар міг необмежено розпоряджатись Х.: продати, вбити, віддати за борги, подарувати. За часів Київ. Русі з Х. складалася челядь. Частина Х. використовувалась на військ. та адмін. службі, займалася землеробством і ремеслом. У 15—16 ст. Х. поступово почали перетворюватись на кріпаків. У 1722—24 рр. після запровадження в Рос. імперії подушного податку Х. стали частиною кріпосних селян; 2) у Речі Посполитій Х. (хлопи) — заг. назва залежного селянства.

ХОМЕНКО Олександр Олександрович (1867 — р. см. невід.) — військ. діяч Гетьманату, віце-адмірал. У 1887 р. закінчив Мор. корпус. Служив на Далекому Сході старшим офіцером крейсерів «Новик» і «Азия». Брав участь у рос.-япон. війні 1904—05 рр. Після війни командував крейсером «Абрек», навч. судном «Ринда». З 1911 р. комендант Кронштадт. порту, контр-адмірал (1912). У роки Першої світової війни 1914—18 рр. командир трансп. флотилії Чорномор. флоту (1915). На службі в укр. ВМФ з 1918 р. За Гетьманату Х. очолював демобілізац. комісію Чорномор. флоту. У 1919—20 рр. служив у Червоній армії.

ХОРВАТ Іван Самійлович (Откуртич) (р. н. невід.— 1780) — генерал-лейтенант рос. служби. Походив із серб. дворян. У сер. 18 ст. під його проводом відбувалося переселення сербів на пд України. У 1751 р. Х. прибув до Києва з першою групою емігрантів (218 чол.), яким для поселення було надано землі у межиріччі Дніпра і Синюхи (територія суч. Кіровогр. обл.). У 1752 р. призначений правителем Нової Сербії та командиром Новосерб. корпусу, до складу якого входили гусарський і піхот. полки (у гусарському полку його родині надали право спадкового полковництва). Приєднав до Нової Сербії значну частину земель Запорожжя. Неодноразово звинувачувався у зловживанні владою (розкраданні держ. коштів і земель) і знущанні над поселенцями, за що в 1763 р. позбавлений усіх чинів і засуджений на довічне заслання до Вологди. У 1770-х рр., завдяки клопотанню генерала П. Текелія, повернувся у Єлизаветгр. провінцію, де і помер.

ХОРТИЦЯ (колишня Велика Хортиця) — о-в на Дніпрі. Входить до міської смуги м. Запоріжжя. Довжина 12 км, ширина 2,5 км. Заг. площа бл. 2650 га. Вперше згадується у праці Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» (сер. 10 ст.) під назвою о-в Св. Григорія. За часів Київ. Русі о-в був важли-

вим торг. пунктом. Сюди звозили хліб, рибу, мед, а з Константинополя і гр. колоній різні цінні товари. В Іпатіївському літописі під 1103 р. Х. згадується як місце, де збирались руські дружини перед походом на половців. На пн від Х. біля дніпр. порога Вільного знаходився о. Мала Х. Бл. 1552 р. на Малій Х. Д. Вишневецький заснував першу Запорозьку Січ. У січ. 1557 р. на Хортицьку Січ напала тат. орда, але змушена була відступити. Влітку 1557 р. об'єднане тур.-тат. в-сько зруйнувало козацькі укріплення на о. Мала Х. В 1596—1648 рр. на Х. перебувала залога реєстрових козаків. У 1648 р. Б. Хмельницький розгромив на Х. пол. військ. загін. До 1775 р. Х. входила до складу володінь Запорозької Січі. У 1735—39 рр. під час рос.-тур. війни на Х. збудовано укріплення, залишки яких збереглися до наших днів. 18.09.1965 р. Х. перетворено на іст.-культ. заповідник. Тут розташований Музей історії запорозького козацтва.

ХОРТІ (Горті) Міклош (1868—1957) — угор. держ. діяч. Н. у м. Кендереші (Угорщина). З 14 р. навчався у Віден. мор. академії, після її закінчення розпочав кар'єру мор. офіцера. У 1909—14 рр. мор. ад'ютант цісаря Франца-Йосифа І. Під час Першої світової війни 1914—18 рр. брав участь у бойових діях, проявив себе здібним командиром. 14.05.1917 р. командував австро-угор. флотом у битві при Отранто. З трав. 1917 р. адмірал. З січ. 1918 р. головнокомандувач австро-угор. флоту. Після встановлення в Угорщині комуністичної диктатури Бели Куна у трав. 1919 р. Х. у м. Шегеді створив альтернативний уряд та організував за підтримки Франції Нац. армію. У сер. листоп. 1919 р. в-ська Х. здобули Будапешт. У січ. 1920 р. обраний членом угор. парламенту, який 1.01 проголосив Угорщину монархією. Х. призначено регентом з фактично необмеженою владою за короля Карла. Встановлена в Угорщині диктатура Х. була однією з перших фаш. диктатур у Європі, хоча й мала особливості (на відміну від ін. фаш. диктаторів, Х. опирався насамперед не на середній клас, а на великих землевласників). У 1920—30-х рр. зовнішньополіт. курс Х. був спрямований на зближення з Італією та Німеччиною. 15.03.1939 р. за наказом Х. угор. в-ська окупували Карп. Україну та встановили там жорстокий терористичний режим. З наближенням рад. в-ськ до Будапешта 16.10.1944 р. Х. виїхав до Берліна. 4.05.1945 р. у Тіролі здався амер. в-ськам. Союзницьке командування не розглядало Х. як воєн. злочинця і дозволило йому оселитися у Зах. Європі. На запрошення португальського диктатора А. Салазара Х. з родиною оселився у м. Ешторілі (Португалія). У 1956 р. вийшли друком його мемуари. Помер і похований у м. Ешторілі.

ХОРУГВ (від монг. оронго — знак, прапор) — 1) застаріла назва військ. прапора; 2) підрозділ у лицарському в-ську середньовічних Польщі і Литви, у 16—18 ст. підрозділ у пол.-лит. армії, що відповідав роті; 3) вертикально звисаюче полотнище з зображенням Христа чи святих, укріплене на довгому ратищі, яке носили під час хресних ходів.

ХОРУНЖИЙ (пол. chorazy від choragiew — прапор) — 1) прапороносець у військ. частинах армій багатьох слов'ян. держав з 11 ст.; з 14 ст. командир корогви у середньовічних Польщі (існували великі коронні хорунжі, надвірні коронні хорунжі й земські хорунжі, що стояли на чолі ополчень) і Литві; 2) військ. посада в Запорозькій Січі та ін. козачих громадах у 16—18 ст. (існували ген. хорунжі, полкові та сотенні хорунжі, що були хоронителями відповідних прапорів); 3) молодший офіцер. чин у козачих в-ськах рос. армії (з 18 ст.), прирівняний наприкін. 18 ст. до чину корнета в кавалерії чи підпоручика в піхоті; 4) у В-ську Польському — категорія військ. звань, між старшими підофіцерами і молодшими офіцерами, відповідає чину прапорщика в укр. армії.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1620—21 рр. — війна Осман. імперії проти Польщі. Воєн. дії розпочала Туреччина з метою загарбання пол. і укр. земель. У Цецорській битві 1620 р. пол. в-ська були вщент розгромлені тур. армією. Під час битви загинув коронний гетьман С. Жолкевський, частина пол. воєначальників потрапила у полон. Навесні 1621 р. султан Осман II, зібравши понад 150-тис. армію з 60 гарматами і 4 бойовими слонами, рушив на Молдову. До тур. в-ська приєдналася 60-тис. крим. орда. Опинившись у катастрофічному становищі, пол. уряд звернувся до укр. козаків із закликом узяти участь у війні проти Туреччини, обіцяючи їм розширити права і привілеї. Пол. сейм ухвалив козацький реєстр у 20 тис. чол. з платнею 100 тис. злотих на рік. Розуміючи, яку небезпеку становить тур.-тат. агресія не лише для пол. земель, а й для України та всієї Європи, козаки вирішили прийняти пропозицію сейму про спільну боротьбу проти турків. 15—17.06.1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася козацька рада, що висловилася за негайний виступ козацького в-ська у похід. Рада також прийняла рішення вислати до Варшави делегацію на чолі з П. Сагайдачним та єпископом Й. Курцевичем-Коріятовичем, яка мала домогтися від пол. уряду відновлення вищої православної ієрархії в Україні. Водночас козацьке в-сько (41 тис. чол.) на чолі з гетьманом Я. Бородавкою вирушило в Молдову назустріч тур.-тат. армії. Коронна армія, яка налічувала 30 тис. чол. під командуванням лит. гетьмана К. Хоткевича, розташувалася навпроти Хотина. Незабаром туди з боями підійшли козаки. Після усунення з гетьманства Я. Бородавки, настроєного вороже до поляків, і обрання гетьманом П. Сагайдачного укр. в-сько 24.08(1.09) з'єдналося з пол. армією під Хотином. Ще з 23.09.1621 р. тур.-тат. частини розпочали запеклі атаки на козацький табір. Втрати пр-ника в цих боях становили 20 тис. чол. Відбивши один із штурмів, козаки перейшли у контрнаступ і, увірвавшись до табору ворога, знищили майже всі гармати. 18(28).09 тур.-тат. підрозділи розпочали ген. наступ на позиції укр.-пол. в-ськ, проте фланговими ударами козацьких полків були зупинені. Втративши бл. 80 тис. чол. і не досягнувши жодного успіху, тур. командування змушене було піти на переговори та укладення мирного договору. Хотин. битва, що тривала до 23.09(3.10), завершилась перемогою об'єднаної укр.-пол. армії. 23—25.09(3—5.10).1621 р. між Туреччиною і Річчю

Посполитою укладено Хотин. мир 1621 р. Вирішальну роль у поразці Туреччини у Х. в. відіграло укр. козацьке в-сько. Героїчна боротьба укр. козаків розвіяла міф про непереможність тур. армії, ліквідувала небезпеку іноземного поневолення укр. та пол. народів і зупинила експансію Осман. імперії у Європу.

ХОТИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 р.— нац.-визв. повстання населення Хотин. повіту в Бессарабії проти рум. окупантів. 13.01.1918 р. рум. в-ська під командуванням генерала Бручану, незважаючи на активний опір укр. населення та офіційний протест міністра закорд. справ УНР Д. Дорошенка, окупували Бессарабію. Почалися масові арешти та розстріли укр. громадських і політ. діячів, репресії проти місцевого укр. населення. 23.01.1919 р. у Хотин. повіті вибухнуло антирум. повстання. Повстанці здобули Хотин і за 3 дні визволили територію всього повіту. Для керівництва повстанням була створена Хотин. Директорія, до складу якої увійшло 5 чол. (голова М. Лискун, секретар Л. Токан). Під час Х. п. створено 3 повстанських полки: Рукшинський, Анадольський, Данковецький. Директорія УНР через свого представника І. Маєвського допомогла повстанцям зброєю та військ. спорядженням, проте критичне становище на укр.-більшовицькому ф-нті не дозволило уряду УНР надати військ. допомогу Хотин. Директорії. У січ. 1919 р. рум. командування, підтягнувши значні сили, розпочало наступ проти укр. повстанців. 1.02.1919 р. після запеклих боїв рум. підрозділи захопили Хотин. Бл. 4 тис. повстанців разом з 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити за р. Дністер на Поділля. Рум. каральні загони жорстоко розправилися з укр. населенням Хотинщини. Спалено десятки сіл (Рукшин, Недобоївці, Ширівці, Ставчани, Керстенці та ін.). Понад 15 тис. селян розстріляно або замордовано.

ХОТИНСЬКИЙ МИР 1621 р.— мирний договір між Річчю Посполитою і Осман. імперією, який завершив Хотин. війну 1620—21 рр. Укладений 9.10.1621 р. За умовами Х. м. припинялася пол.-тур. війна і встановлювався кордон по р. Дністер. Крим. ханство і Туреччина зобов'язувались не нападати на укр. та пол. землі. У свою чергу, Польща за Х. м. віддавала васалу тур. султана Молд. князівству Хотин і зобов'язувалася заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців на крим. і тур. володіння. Умови Х. м. викликали невдоволення серед укр. козацтва і спричинили наростання нової хвилі нац.-визв. боротьби в Україні.

ХОХРЯКОВ Семен Васильович (1915—45) — двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), майор (1942). Учасник боїв на р. Халхін-Гол. У Велику Вітчизняну війну командував танк. батальйоном. Відзначився у боях за міста Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), Старокостянтинів (тепер Хмельн. обл.) і Проскурів (нині Хмельницький). Загинув у бою 17.04.1945 р.

ХРИСТЕНКО Василь Тимофійович (н. 1925) — Герой Соціалістичної Праці (1972), повний кавалер ордена Слави (1944, 1945, 1946). У Велику Вітчизняну війну старшина, командир бронетранспортера в гвард. танк. корпусі, відзначився в боях при форсуванні Дніпра, визволенні Румунії, Угорщини, Австрії.

ХРИСТОВИЙ Леонтій (бл. 1896—1922) — отаман повстанського загону на Полтавщині. Н. у с. Лютеньках (тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.) у сел. сім'ї. Брав участь у Першій світовій війні, був офіцером рос. армії. З листоп. 1918 р. перебував на службі в Армії УНР. Після окупації Полтавщини більшовицькими в-ськами з груд. 1918 р. перебував у підпіллі. У 1919—20 рр. жив у Києві, підтримував контакти з укр. підпільними патріотичними організаціями, брав участь у розробці планів повстанської боротьби проти більшовицької влади. Влітку 1920 р. Х. очолив повстанський загін, який діяв у р-ні Гадяча, Зінькова, Миргорода. 20—22.07.1920 р. загін Х. спільно з повстанцями отаманів Масюти і Мандика чинив героїчний опір частинам 14-ї більшовицької армії поблизу с. Лютеньки, але змушений був відступити. Після відходу повстанських загонів село було спалено, а більшість жителів розстріляно. Х. загинув у бою з чекістами в берез. 1922 р. у с. Загрунівці (тепер Полт. обл.).

ХРИСТЮК Павло Оникійович (1880—1941) — укр. громадсько-політ. діяч, публіцист. Н. у станиці Єлизаветградській Краснодар. краю (тепер Росія) у родині кубанського козака. Навчався у Київ. політехн. ін-ті. В період Укр. революції брав активну участь у громадсько-політ. житті України. У квіт. 1917 р. разом з М. Ковалевським, М. Шрагом, М. Шаповалом виступив ініціатором створення УПСР, входив до складу її ЦК. Організовував агітаційну роботу серед селянства, що дало можливість УПСР очолити професійну організацію укр. селянства — «Селянську спілку». На поч. черв. 1917 р. обраний членом ЦК «Селянської спілки». Брав участь у роботі УЦР та Малої Ради. У черв. 1917 р. увійшов до складу першого Ген. Секретаріату УЦР—УНР, де обіймав посаду ген. писаря. З січ. 1918 р. Х. міністр внутр. справ, з кін. лют. 1918 р. держ. секретар УНР. Виступив одним зі співавторів земельного закону УЦР. Після розколу УПСР на черговому з'їзді в трав. 1918 р. увійшов до т. зв. центральної течії (В. Голубович, І. Лизанівський, М. Шаповал, М. Чечель, Н. Григоріїв, О. Жуковський, О. Севрюк та ін.), яка наприкін. січ. 1919 р. виділилася в окрему партію — УПСР (центральної течії), а в квіт. 1919 р. повернулася до старої назви — УПСР. Брав участь у виданні друкованого органу партії — газети «Трудова громада». У період Директорії УНР Х. обіймав посаду товариша міністра внутр. справ в уряді І. Мазепи. З 1919 р. перебував в еміграції в Австрії. Жив у Відні, де увійшов до закорд. делегації УПСР, яку очолював М. Грушевський. У 1920—22 рр. працював співредактором журналу «Борітеся — поборете!», входив до Спілки укр. письменників і журналістів. В еміграції підготував і видав 4-томну працю «Замітки і матеріали до історії Укр. революції 1917—20 рр.» (1922). У 1923 р. повернувся в Україну. З весни 1923 р. працював інспектором Укр. банку. В 1925—28 рр.— член правління Держ. видавництва України. У 1928—31 рр. працював у Народному комісаріаті фінансів (з 1930 р. заст. керівника сектору екон. планування). У 1928 р. став одним з ініціаторів створення у Харкові Укр. т-ва робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву, керував у ньому культ.-освітньою секцією. З 1931 р. наук. співробітник в Ін-ті літератури ім. Т. Шевченка. У берез. 1931 р. Х. заарештовано і звинувачено у належності до

«контрреволюційної організації» «Укр. нац. центр». 7.02.1931 р. постановою колегії ОДПУ СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі, а в 1935 р. засланий на Пн. Після короткого перебування на волі у листоп. 1936 р. знову заарештований і у верес. 1937 р. засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер 28.09.1941 р. у «Севвостлаге» Архангельської обл. (Росія). X. автор численних наук. розвідок («1905 рік на Україні», 1925; «Селянські виступи та війна», 1928; «Письменницька творчість Винниченка», 1928), дослідницьких статей про творчість Г. Квітки-Основ'яненка, С. Єфремова, Ю. Смолича та ін.

ХРУЛЬОВ Степан Олександрович (1807—70) — генерал-лейтенант (1853). У Крим. війну учасник боїв на Дунаї (1854), командував півд.-сх. ділянкою оборони Севастополя (1855). Похований у Севастополі, де йому споруджено пам'ятник.

ХРУЩОВ Микита Сергійович (1894—1971) — рад. партійний і держ. діяч. Н. у с. Калинівка Курської губернії (тепер Дмитрівського р-ну Курської обл., РФ) у сел. сім'ї. У 1908 р. сім'я переїхала у Донбас, де оселилася неподалік Юзівки (тепер Донецьк). У 1908 р. X. почав працювати слюсарем на заводі, потім на шахтах Донбасу. У 1912—16 рр. брав участь у робітничих страйках. У 1917 р. голова місцевої ради робітничих депутатів. У 1918 р. вступив у більшовицьку партію. У 1918—20 рр. брав участь у громадянській війні. Протягом 1922—25 рр. навчався на робітфаці Юзівського гірничого технікуму, 1929—30 рр. у Моск. пром. академії. У 1920—28 рр. на партійній роботі в Донбасі, у 1928—29 рр. у Харкові та Києві. З 1931 р. партійний функціонер у Москві. З 1935 р. 1-й секретар Моск. міського та обласного комітетів ВКП(б). З січ. 1938 р. (з перервами у квіт.— листоп. 1947) до груд. 1949 р. 1-й секретар ЦК КП(б)У. Під час нім.-рад. війни 1941—45 рр. член військ. рад Півд.-Зах. напрямку, Півд.-Зах., Сталінгр., Півд., Воронезького, 1-го Укр. ф-нтів. У 1943 р. X. було присвоєно звання генерал-лейтенанта. З лют. 1944 р. голова Раднаркому (згодом Ради Міністрів) УРСР, а в груд. 1944 р. 1-й секретар ЦК КП(б)У. З груд. 1949 по берез. 1953 р.— секретар ЦК і 1-й секретар Моск. обласного комітету партії. З берез. 1953 р. секретар, з верес. 1953 до жовт. 1964 р. 1-й секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958—64 рр. голова Ради Міністрів СРСР. З 1934 р. член ЦК ВКП(б), у 1938—39 рр. кандидат у члени Політбюро, з 1939 р. до 1952 р.— член Політбюро, з 1952 р. до 1964 р. член Президії ЦК КПРС.

ХРЮКІН Тимофій Тимофійович (1910—53) — генерал-полковник авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1939, 1945). Учасник війни в Іспанії 1936—39 рр. У рад.-фінляндську війну командувач ВПС армії; у Велику Вітчизняну війну — ВПС армії, Карел. і Півд.-Зах. ф-нтів, повітр. армій. Брав участь у визволенні Лівобережної України, Донбасу, Криму.

ХУДЯКОВ Сергій Олександрович (справжнє прізв. і ім'я Ханферянц Арменак Артемович) (1902—50) — маршал авіації (1944). У Велику Вітчизняну війну начальник штабу ВПС Червоної армії (у 1942 і в 1943—45), командував повітр. армією (у 1942—43 і в 1945). Репресований; реабілітований посмертно.

Ц

ЦЕНТРАЛЬНЕ РОЗВІДУВАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ (ЦРУ; Central Intelligence Agency — CIA) — координаційний центр цив. і військ. розвідки США. Створено в 1947 р.

ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА — держ. система органів управління, сил і засобів для забезпечення захисту населення та господарства від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екол., природного та воєн. характеру.

ЦИВІЛЬНА ОСОБА — відповідно до права війни будь-яка особа, що не належить до збройних сил і не бере участі у масових збройних виступах населення.

ЦИТАДЕЛЬ (від італ. cittadella, букв.— маленьке місто) — укріплена центральна частина міста чи фортеці, пристосована до самостійної оборони, останній притулок захисників при штурмі. На Русі цитадель називали дитинцем чи кромом, а з 14 ст. кремлем. У переносному значенні — твердиня, оплот.

«**ЦИТАДЕЛЬ**» — кодове найменування плану наступальної операції нім.-фаш. в-ськ у лип. 1943 р. у р-ні курського виступу під час Другої світової війни.

Ч

ЧАБАНІВСЬКИЙ Василь Федорович (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. В укр. збройних силах з 1918 р. Учасник визв. змагань 1917—21 рр., старший ад'ютант штабу 6-го Полт. корпусу, начальник операт. відділу Запорізького корпусу Армії УНР. Згодом начальник штабів 4-ї стрілец. бригади, 5-ї Херсон. дивізії (верес. 1920), вишкільного відділу, у 1920—22 рр. начальник операт. відділу Головного управління Ген. штабу.

ЧАЙКА — військ. човен запорозьких козаків у 16—17 ст. Завдовжки 18—20 м, завширшки 3—3,5 м (за деякими даними, до 6 м), заввишки 3,5—4 м. Кожну Ч. будувало не менше 60 чол. протягом 15 днів. Основою Ч. був липовий або вербовий стовбур, обшитий з боків дошками та осмолений. Для надання Ч. більшої стійкості, убезпечення від затоплення та ворожих стріл під час бою до бортів із зовн. боку прив'язували ликом із липи або черешні снопи очерету, які поліпшували плавучість, пом'якшували удар під час абордажу ворожого судна і захищали корпус корабля від пошкоджень вогнепальною зброєю. Ч. мала 2 стерна — на носі й на кормі, що забезпечувало судну швидкість під час розворотів. На Ч., залежно від величини, було 20—40 весел, встановлювали щоглу, до якої, за потребою, кріпили вітрило. Екіпаж Ч. складався з 40—70 чол. Із січової гавані виходило іноді понад 300 Ч., екіпаж яких налічував бл. 20 тис. бійців. Озброєння Ч. становили 4—6 гармат, переважно фальконетів. На Ч. запорожці плавали по Дніпру, Дунаю і Бугу. Воюючи з турками і татарами, запорозькі козаки вже у 16 ст. здійснювали на Ч. походи Чорним морем на Крим. ханство і Осман. імперію, вели мор. бої з тур. галерами.

ЧАЙКІВСЬКИЙ Юліан (р. н. і см. невід.) — полковник Армії УНР. У січ.— лют. 1919 р. начальник штабу Корпусу січових стрільців, командир 1-ї дивізії Корпусу січових стрільців. Перейшов на бік Червоної армії. У 1921 р. секретар видавництва в Харкові.

ЧАЙКОВСЬКИЙ Міхал (Садик-Паша) (1804—86) — політ. діяч і письменник. Представник т. зв. укр. школи у пол. літературі. Н. у с. Гальчині (тепер Бердичів. р-ну Житомир. обл.) у родині шляхтича. За материнською лінією був нащадком гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. Навчався у Бердичеві, потім у Межиріччі та у Варш. ун-ті. Був учасником Пол. повстання 1830—31 рр.,

після поразки якого емігрував до Франції. Жив у Парижі, де співпрацював спочатку з демократичним, згодом з монархічним крилом пол. еміграції. Тут розпочав літературну діяльність. Видав низку романів, повістей та оповідань на теми, пов'язані з укр. історією: «Козацькі повісті» (1837), «Вернигора» (1838), «Стефан Чарнецький» (1840), «Кошовата», «Овручанин», «Гетьман України» (1841) та ін. У своїх творах популяризував козацьку традицію в її пропол. трактуванні, козакофільську романтику поєднував з ідеалізацією козацько-пол. відносин у минулому. У 1835 р. брав участь у Паризькому іст. конгресі, де виступив з рефератом про вплив укр. козаччини на європ. літературу. Політ. ідеалом Ч. було відродження колишньої козацької України як автономної частини у складі відродженої незалежної Польщі. Можливість здійснення своїх планів вбачав у співпраці з лідером пол. монархічної еміграції А. Чарторийським — ініціатором спільної збройної нац.-визв. боротьби поневолених Росією народів. У 1841 р. за його дорученням очолив Сх. агентство у Стамбулі, звідки координував підривну діяльність політ. емісарів у півд. р-нах Рос. імперії (в Україні, на Дону, Кубані, Кавказі), зокрема українців І. Терлецького та М. Свідзинського. У 1844 р. виступив ініціатором створення у Добруджі, заселеній переважно нащадками запорожців та селянами-втікачами з України, спец. бази для політ. пропаганди серед навколишнього населення та її поширення в Україні. Щоб уникнути вислання, якого домагалося рос. посольство у Стамбулі, у 1850 р. прийняв тур. підданство і перейшов в іслам. Під час Крим. війни 1853—56 рр. організував і очолив козацький полк, який брав участь у воєн. кампанії 1854 р. (визволив від росіян Сілістрію та Бухарест). На чолі цього формування планував вступити на територію України, щоб підняти повстання та відновити Гетьманщину в дусі традицій гетьмана П. Дорошенка та П. Орлика і, ймовірно, стати укр. гетьманом під сюзеренітетом султана або пол. короля. Однак цей план не узгоджувався з реаліями доби. На поч. 1855 р. полк Ч. був відведений у тил, а згодом включений до складу регулярної тур. армії. Розчарований крахом своїх планів, Ч. у 1873 р. попросив помилування в Олександра II, повернувся в Україну і перейшов у православ'я. Покінчив життя самогубством. Залишив спогади: «Записки Михайла Чайковского» («Русская старина», 1895—1904) та про події Крим. війни (видані у Польщі в 1961).

ЧАЛИЙ Сава (р. н. невід.— 1741) — полковник надвірного в-ська магнатів Потоцьких. Н. у с. Комаргороді на Вінниччині (тепер Томашпільського р-ну Вінницької обл.). Деякий час перебував на Запорозькій Січі, а згодом служив сотником надвірного загону пол. князів Четвертинських. У 1734 р. Ч. приєднався до гайдамацького загону під проводом сотника Верлана, який іменував його полковником. Після придушення повстання Ч. у 1736 р. знову склав присягу на вірність Польщі. З 1738 р. полковник надвірного в-ська магнатів Потоцьких у Немирові (тепер Вінницької обл.). У 1741 р. викрадений зі свого маєтку і страчений за вироком гайдамацької ради у загоні повстанського ватажка Г. Голого.

ЧАПЛИНСЬКИЙ Даніель (Данило) (р. н. і см. невід.) — пол. шляхтич, підстароста чигирин. Походив із Брацлавщини. З 1646 р. служив управителем маєтків коронного хорунжого О. Конецпольського, а згодом був призначений чигирин. підстаростою. Користуючись підтримкою О. Конецпольського, із загоном своїх слуг Ч., ймовірно навесні 1647 р., напав на Суботів. Захопивши хутір Б. Хмельницького, Ч. привласнив його, вигнавши звідти родину Б. Хмельницького та жорстоко побивши його сина. На поч. Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. Ч. брав участь у боях проти укр. армії. Колишня дружина Ч. Мотрона вийшла заміж за Б. Хмельницького.

ЧАРНЕЦЬКИЙ Стефан (1599—1665) — військ. і політ. діяч, воєвода руський (з 1657), коронний гетьман Польщі (1665). Активний учасник козацьких воєн сер. 16 ст. в Україні. Н. у с. Чарнці (тепер Польща). Походив з пол. шляхетського роду. Здобув військ. освіту. Брав участь у війні зі Швецією 1626—29 рр. У 1638 р. був учасником каральних загонів, що придушували козацькі повстання в Україні. Член комісії на Масловому Ставі, що займалася виробленням умов щодо реєстрового козацтва. Під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. активно боровся проти укр. в-ськ. Під час Жовтоводської битви 1648 р. потрапив у тат. полон, згодом був переданий козакам. Звільнений з полону після укладення Зборівського мирного договору 1649 р. Непримиренний пр-ник нац. визволення укр. народу. У 1649—65 рр. військ. радник короля Яна II Казимира. Пр-ник укладення Білоцерк. договору 1651 р. У 1652—53 рр. брав участь у походах пол. в-ськ на Поділля і Брацлавщину, учасник битви під Жванцем у 1653 р. У 1653 р. загони, очолювані Ч., на Поділлі були розгромлені укр. в-ськами під командуванням І. Богуна. З трав. 1655 р. київ. каштелян. У 1654—56 рр. брав участь у війні проти Швеції, а в 1655—58 рр. проти Трансільванії. Під час війни Речі Посполитої зі Швецією командував обороною Кракова. У 1656 р. призначений реґіментарем, очолив воєн. дії проти швед. армії. У берез. 1656 р. розгромив швед. в-ська під Ярославом, а згодом у Помор'ї. У квіт. 1656 р. Ч. брав участь в облозі та визволенні Варшави. У 1657 р. під Чорним Островом на Поділлі примусив капітулювати трансільван. в-ська князя Юрія II Ракоці. У 1657 р. Ч. присвоєно звання генерал-лейтенанта і призначено руським воєводою. У черв. 1660 р. здобув перемогу в бою під Паланкою. Восени 1663 р. разом з королем Яном II Казимиром здійснив похід на Лівобережжя. На чолі окремого загону захопив Бориспіль, Ромни, двічі штурмував Глухів. Здобувши Суботів, Ч. наказав викинути з могили прах гетьмана Б. Хмельницького та його сина Тимоша. За наказом Ч. було розстріляно гетьмана І. Виговського. З січ. 1665 р. польний коронний гетьман. Помер у с. Соколівка біля Бродів (тепер Львів. обл.).

ЧАРНИШ (Чорниш) Іван (р. н. невід.— 1728) — укр. військ. і політ. діяч І пол. 18 ст. Н. поблизу Гадяча. Був військ. канцеляристом, виконував важливі дипломатичні доручення І. Мазепи в Москві (1699) і Константинополі (1700). У 1705 р. Ч. призначений резидентом гетьмана при Петрі І у Гродно. На чолі Гадяцького

полку брав участь у Півн. війні 1700—21 рр. За причетність до змови проти гетьмана І. Мазепи, яку очолювали В. Кочубей та І. Іскра, був ув'язнений. Після поразки І. Мазепи Ч. звільнили. У 1709—14 рр. очолював Гадяцький полк, у 1715—23 рр. ген. суддя. Власник значних земельних маєтностей. Належав до козацької старшини, очолюваної П. Полуботком, яка відстоювала політ. автономію Лівобережної України, домагався права на обрання нового гетьмана та ліквідації Малорос. колегії. У 1723 р. Ч. разом з П. Полуботком і ген. писарем С. Савичем було викликано до Петербурга і ув'язнено у Петропавл. фортеці. Після звільнення в 1725 р. жив у Петербурзі та Москві.

ЧАРТОРИЙСЬКИЙ Адам (Чарториський) (1770—1861) — князь, пол. і рос. політ. діяч. Після придушення пол. повстання під керівництвом Т. Костюшка (1794) перебував як заручник при дворі Катерини II. Пізніше деякий час жив в Англії, став прихильником конституційного устрою. Зблизився зі спадкоємцем рос. престолу, майбутнім імператором Олександром І. Став членом т. зв. таємного комітету та міністром закорд. справ (1804—06). Намагався домогтися об'єднання всіх територій колишньої Польщі, поділених між Росією, Австрією та Пруссією, шляхом династичної унії Пол. королівства з Рос. імперією. Представляв інтереси частини великого дворянства, яке намагалося пристосувати умови кріпосництва до умов капіталістичного розвитку. Брав участь у Віден. конгресі 1814—15 рр., де був радником царя Олександра І з пол. питання. Створення Королівства (Царства) Пол. відповідало політ. планам Ч. З 1815 р. сенатор Королівства Пол. Постійні порушення царським урядом пол. конституції та наростання реакції спричинили перехід Ч. до табору ліберальної опозиції. Під час Пол. повстання 1830—31 рр. очолював Нац. уряд, який виступав за відновлення Пол. держави у кордонах 1772 р. Після поразки повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі. В еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвроп. держав. До боротьби проти Рос. імперії намагався залучити й українців. Серед близьких співробітників Ч. були вихідці з України Ф. Духінський і М. Чайковський. Щодо укр. питання політ. плани Ч. передбачали створення у Наддніпрянській Україні козацької держави, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею; Галичина мала входити до складу Пол. держави.

ЧАСТИНИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ («ЧОН») — воєнізовані більшовицькі загони в 1919—25 рр., створені при заводських партосередках, райкомах, губкомах КП(б)У для боротьби проти антибільшовицьких виступів.

ЧЕБОТАРІВ Микола (1884—1972) — укр. військ. і політ. діяч, полковник Армії УНР. Н. у Полтаві. Був членом РУП та УСДРП. У 1917—18 рр. входив до складу УЦР і УГВК. У 1918—19 рр. Ч., будучи полковником Армії УНР, організував і очолив укр. контррозвідку. Згодом Ч. керував роботою політ. департаменту МВС, а з 1920 р. був начальником охорони головного отамана. В еміграції жив у Польщі, пізніше у Німеччині, де і помер. Особистий архів Ч. зник за нез'ясованих обставин відразу після його смерті.

ЧЕЛНОКОВ Микола Васильович (1906—74) — двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944), генерал-майор авіації (1949). У Велику Вітчизняну війну в мінно-торпедній і штурмовій авіації Балт. і Чорномор. флотів, командир полку і дивізії, здійснив більше 270 бойових вильотів.

ЧЕМЕРИНСЬКИЙ Орест (1910—42) — укр. політ. діяч, публіцист. Н. у м. Золочеві (тепер Львів. обл.). Брав участь у діяльності ОУН у Галичині, згодом став членом Проводу ОУН. У 1935 р. Ч. очолював Націоналістичну пресову службу в Берліні, співпрацював з «Укр. словом» у Парижі. У 1941 р. брав участь у діяльності Похідних груп ОУН-М, був співредактором самостійницького часопису «Укр. слово», який виходив у Києві. У лют. 1942 р. Ч. разом з дружиною Дарією Гузар розстріляний німцями у Бабиному Яру. Автор численних розвідок, зокрема «Відродження української політичної думки», «Німецька політика супроти націоналізму» (1938), «Українська політична думка останні сто років» (нім. мовою, 1930) та ін.

ЧЕРВЕНСЬКІ ГОРОДИ (Червенські міста, Червенські гради) — група міст у Волин. землі в 10—13 ст. Термін Ч. г. зустрічається у літописах під 1018 і 1031 рр. Їхній центр — м. Червен (тепер с. Чермно Люблін. воєводства, Польща) — вперше згадується у літописах під 981 р. у зв'язку з походом київ. князя Володимира Святославича і приєднанням «Червена та ін. міст» до Київ. держави. Лаконічні повідомлення джерел не дають можливості визначити їхні межі, що спричинило появу кількох гіпотез про територію Ч. г. та їх належність до 981 р. На думку одних дослідників, територія Ч. г. охоплювала всі західноукр. землі, ін.— тільки землі Червенського та Бузького князівств, інколи трактувалась як об'єднання міст. Очевидно, що Ч. г.— одна з найстаріших земель Волин. князівства, яка перебувала на його зах. рубежах і була предметом суперечок і збройних сутичок між Руссю, Польщею і Угорщиною. Ч. г. становили невелике терит. об'єднання, центром якого було м. Червен, що на зх межувало з Польщею, а на сх його землі доходили до Зах. Бугу. Точно не встановлено, які саме міста, крім Червена і, можливо, Сутейська, входили до об'єднання. За деякими даними, до Ч. г. також належали м. Волинь на р. Бут (тепер с. Ґрудек Надбузький), Шеполь (тепер с. Шепель) та ін. Центр цієї території — м. Червен — виник не раніше II пол. 10 ст. До 981 р. Ч. г. залежали від Чеського князівства. Внаслідок походів київ. князя Володимира Святославича в 981 р. увійшли до складу Київ. Русі. В 1018 р. пол. князь Болеслав І Хоробрий захопив Ч. г., але в 1031 р. князі Ярослав і Мстислав Володимировичі повернули їх Русі. В 13—14 ст. територія Ч. г. входила до складу Галицько-Волин. князівства. У сер. 13 ст. Ч. г. завоювали монголо-татари, і вони занепали. У 14 ст. територія Ч. г. була захоплена Польщею і Великим князівством Лит.

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — добровільні напіввійськ. та військ. формування, що виникли під час Лютневої революції 1917 р. В Україні Ч. г. створювалася з берез. 1917 р. комітетами РСДРП(б) як частина всерос. Ч. г. До Ч. г. вступали більшовики, анархісти, есери-максималісти та безпартійні робітники і службовці, що співчува-

ли їм. Всі ін. соціалістичні партії (у т. ч. укр.), керовані ними Ради робітничих і солдатських депутатів, профспілки виступали проти організації Ч. г., тому до лип. 1917 р. вона була нечисленною. В Україні на той період загони Ч. г. існували лише в Одесі (до 1000 чол.), Києві, Харкові та Катеринославі (по 250—300 чол.). З верес. 1917 р. лави Ч. г. зростали, наприкін. жовт. у 40 містах і робітничих селищах України налічувалось бл. 12 тис. червоногвардійців. На поч. громадянської війни (з кін. листоп. 1917 до лют. 1918) Ч. г. одержала з Росії (Москви, Петрограда, Тули, Курська) понад 70 тис. гвинтівок, 2750 станкових і ручних кулеметів, кілька тис. револьверів, понад 10 млн патронів, багато військ. спорядження. Чисельність Ч. г. в Україні зросла наприкін. груд. до 40 тис. чол., у січ. до 130 тис. чол. 40 % становили робітники Донбасу. У Черніг. і Полт. губерніях були утворені загони сільської Ч. г. з демобілізованих солдатів і дезертирів. Ч. г. поділялась на десятки і сотні, в Донбасі — на батальйони і полки. Мала спец. підрозділи — кулеметні, арт., інж. та ін. Були утворені селищні, районні і міські штаби Ч. г., їх очолювали члени більшовицьких, лівоесерівських і анархістських комітетів. Більшість червоногвардійців становила молодь віком 20—30 років. З листоп. 1917 р. Ч. г. України стала знаряддям ЦК РСДРП(б) і Раднаркому Росії у війні з УНР. З груд. 1918 р. безпосередньо підлягала наркому В. Антонову-Овсієнку. Разом зі збільшовизованими рос. в-ськами Ч. г. розганяла есеро-меншовицькі ради робітничих і солдатських депутатів в Україні, замінювала їх анархістсько-більшовицькими радами. В листоп. 1917 — лют. 1918 р. у складі збройних сил більшовицької Росії Ч. г. взяла участь майже у 200 збройних сутичках і боях з в-ськами УЦР. Найзапеклішими були бої з підрозділами Армії УНР в Одесі (30.11—2.12), на станції Лозова (15—16.12), у Катеринославі (27—29.12), Одесі (13—17.01), на станції Бахмач (15—16.01), у Києві (16—25.01). Загони Ч. г. Донбасу в складі в-ськ наркома В. Антонова-Овсієнка відіграли велику роль у встановленні більшовицької диктатури у Донській обл., Ростові. Ч. г. була знаряддям більшовицьких і анархістських організацій у здійсненні червоного терору, стягненні «контрибуцій» з «буржуазії» та продрозкладки з селянства. На ґрунті політ. репресій, масових реквізицій, вилучення цінностей у населення, пияцтва в середовищі червоногвардійців у берез.— квіт. 1918 р. Ч. г. розклалася, вийшла з-під контролю більшовицьких комісарів, місцевих органів рад. влади. У берез.— квіт. 1918 р. під натиском частин Армії УНР та австро-нім. в-ськ Ч. г. відступила в Росію, де була розформована. Особовий склад Ч. г. став основою для формування частин Червоної армії.

ЧЕРВОНА РУСЬ — іст. назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах, переважно іноземних, у 16—19 ст. Термін Ч. Р. вперше вжив італ. картограф 15 ст. Фора Мауро для позначення земель у басейні р. Дон. Пол. історик поч. 17 ст. Ш. Старовольський називав Ч. Р. укр. землі. Однак поступово цей термін закріпився в іст. і геогр. літературі для позначення території колишнього Галицького князівства (за адмін. поділом 15—18 ст. Руське і Белзьке воєводства). Назву Ч. Р.

вживали тільки в літературі, серед місцевого населення вона не поширилася. Виникла, ймовірно, під впливом поширених у народів Сходу складних геогр. назв, у яких окремі слова, що визначали відповідний колір, вживались для розрізнення сторін світу. Безпідставні спроби пов'язати назву Ч. Р. з Червенськими містами використовували деякі пол. історики для того, щоб поширити на всю територію Ч. Р. тенденційні висновки про «неукр. характер» Червенських міст. З цією метою в пол. публіцистиці 1920—30-х рр. замість Ч. Р. писали «Червенська Русь». У кін. 19 — на поч. 20 ст. термін Ч. Р. деякі автори москвофільського табору пропагували для штучного протиставлення українців Галичини решті укр. народу. В суч. літературі для позначення півд.-зах. частини Київ. Русі до 14 ст. вживається термін «Галицька земля», «Галицько-Волинська Русь», а починаючи з 14 ст. «Галичина», «Західна Україна».

ЧЕРВОНА УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (ЧУГА) — військ. формування, створене у лют. 1920 р. з частин УГА, що були змушені увійти до складу Червоної армії. У кін. верес. 1919 р. обидві укр. армії — Армія УНР і УГА розпочали воєн. дії проти Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Наступ укр. в-ськ відбувався у надзвичайно складних умовах — раптово вдарили морози і спалахнула епідемія тифу. Не маючи через блокаду Антанти ні ліків, ні санітарних матеріалів, укр. армії незабаром втратили бл. 70 % особового складу. На поч. листоп. понад 15 тис. старшин і вояків УГА перебували у шпиталях у р-ні Вінниці. За цих обставин командування УГА підписало перемир'я з Добровольчою армією. За його умовами УГА приєднувалась до в-ськ А. Денікіна і відводилась у тил на перепочинок. У кін. груд.— на поч. січ. 1920 р. УГА, яка фактично втратила боєздатність, відступила на Сх. Поділля в р-н міст Бершадь, Чичельник і Бірзула (тепер Котовськ). У цей час більшовицька армія, розгромивши у Правобережній Україні денікінські в-ська, наближалась до місця розташування галицьких корпусів. Не маючи іншого виходу, частини УГА на поч. лют. 1920 р. вимушено увійшли до складу Червоної армії. Попередні умови приєднання галичан до складу Червоної армії було вироблено у І пол. лют. 1920 р. у ході переговорів ревкому УГА з представниками більшовицького командування у Києві. 7.02.1920 р. наказом арм. ревкому УГА утворено ЧУГА. У кін. лют.— на поч. берез. 1920 р. більшовики провели реорганізацію УГА, відповідальним за проведення якої ЦК КП(б)У призначило В. Затонського. Вже 10.02.1920 р. було заарештовано начального вождя УГА генерала О. Микитку й начальника штабу генерала Г. Ціріца (в лип. 1920 р. обох розстріляно у підмоск. таборі для військовополонених Кожухові). Галичани входили до складу 12-ї армії і повністю підпорядковувались наказам її Реввійськради. Начальна команда УГА ліквідовувалась, створювався Польовий штаб ЧУГА, командантом якого призначили В. Порайка. Начальником булави (операт. командування) став рос. полковник В. Іванов, політкомісаром М. Михайлик. Новостворений Ревтрибунал очолив Пучко (згодом Кириченко), особливий відділ — галицький комуніст

В. Сірко. Було проведено переформування галицьких частин. Замість корпусів створювались 3 бригади. Кожна з них складалася з 3 стрілец., арт. і кінних полків. У берез. 1920 р. особовий склад ЧУГА налічував 1485 старшин і 16 688 бійців. Після реформування галицьких корпусів новостворені бригади розподілено до різних дивізій 12-ї і 14-ї більшовицьких армій, чим було порушено цілісність ЧУГА. У ЧУГА заборонялось виконувати укр. нац. гімн «Ще не вмерла Україна», використовувати синьо-жовтий прапор та герб тризуб, скасовувались укр. військ. звання і відзнаки. Ці заходи викликали серед галичан невдоволення й антибільшовицькі настрої, які згодом привели до виходу галицьких частин зі складу Червоної армії. Ще на поч. 1920 р. у р-н Бершаді підійшли підрозділи Армії УНР під командуванням колишнього начального команданта УГА генерала М. Омеляновича-Павленка, які перебували у 1-му Зимовому поході. 6.04.1920 р. першим покинув ЧУГА і перейшов у повному складі до Армії УНР кінний полк (командир отаман Є. Шепарович) разом із запасним куренем (сотник І. Козак). Через деякий час приєднався до повстанського загону отамана Д. Зеленого техн. курінь під командуванням К. Кізюка. Після укладення Варш. договору 1920 р. і початку спільного наступу пол. армії і в-ськ Директорії УНР проти більшовиків 2-га і 3-тя бригади ЧУГА у ніч з 23 на 24.04.1920 р. залишили своє розташування і почали пробиватись на з'єднання з Армією УНР. Проте 27.04 ці частини в р-ні Летичева і Ялтушкова були оточені пол. в-ськами, роззброєні та інтерновані (старшини) у пол. таборах. Окремим підрозділам ЧУГА все ж удалося з'єднатися з Армією УНР. У складі Червоної армії залишилась тільки 1-ша бригада, командування якої через збіг обставин не отримало наказу Ю. Головінського про перехід галицьких частин на бік Армії УНР. Ця бригада в бою під Махнівкою була оточена пол. дивізією генерала Я. Ромера. Частина бригади під командуванням А. Бізанца здалась у пол. полон, а друга — 2-тис. загін — вирвалася з оточення і пішла на з'єднання з Армією УНР. 30.04.1920 р. поблизу Козятина потрапила в оточення одна з найбоєздатніших частин ЧУГА — бригада УСС. ЧУГА перестала існувати. Перехід кількох частин ЧУГА на бік Дієвої армії мав трагічні наслідки для галицьких старшин і вояків, які перебували в тилу в Києві та Одесі. Тільки в Одесі було заарештовано 640 бійців і старшин, котрі лікувалися в місцевих шпиталях. Значна частина їх загинула в застінках ВЧК. Частину заарештованих старшин вивезено до підмоск. табору Кожухів. 217 старшин УГА у лип. 1920 р. з табору було переведено до Архангельська і там знищено.

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО — назва арм. з'єднань, сформованих більшовиками на противагу збройним формуванням Вільного козацтва. Перший підрозділ Ч. к. організовано у груд. 1917 р. у Харкові. Присвоєння більшовиками своїм військ. формаціям назви «Ч. к.» пов'язане з намаганням максимально наблизити їх найменування до звичного і глибоко шанованого в Україні військ. стану — козацтва. Загони Ч. к. підпорядковувались тільки Москві й використовувались у боротьбі з частинами

Армії УНР та загонами укр. повстанців, а також в-ськами А. Денікіна, П. Врангеля, збройними силами Польщі. Ч. к. структурною побудовою не відрізнялося від ін. військ. з'єднань більшовиків. Більшість командного складу, а також рядових бійців були неукраїнці. Командиром 1-го полку Ч. к. став В. Примаков. У січ. 1918 р. 1-й полк Ч. к. виступив з Харкова і спільно з ін. військ. силами, що прибули з Росії, розпочав похід на Київ. У січ.— лют. 1918 р. полк виконував охоронну службу в Києві, використовувався більшовиками для масових розправ над населенням. У квіт. 1918 р. полк відведено у Донбас і перетворено у 1-й Катериносл. партизанський загін. У кін. 1918 — на поч. 1919 р. полк Ч. к. розгорнуто у бригаду. У листоп. 1919 р. на базі бригади сформовано 8-му Червону козачу дивізію, яка за наказом командування здійснила рейд по тилах денікінців. У трав. 1920 р. частину Ч. к. було передислоковано на Зах. ф-нт. У складі 14-ї армії 8-ма Червона козача дивізія перейшла Збруч. У серп. 1920 р. створено 1-й кінний корпус Червоних козаків, який спрямовано на боротьбу із загонами Н. Махна, Ю. Тютюнника. У роки сталінських репресій частини Ч. к. розформували, а колишніх командирів розстріляли. Тривалий період (до сер. 1950-х рр.) у СРСР взагалі були заборонені згадки про Ч. к. Лише після смерті Й. Сталіна з'явились перші публікації про Ч. к., розстріляних командирів було посмертно реабілітовано.

ЧЕРГУВАННЯ В ПОВІТРІ — безперервне перебування у повітрі в заданому р-ні (зоні чергування) літаків (вертольотів) в очікуванні команди на знищення наземних, повітр., мор. цілей у найбільш відповідальний період бойових дій; спосіб утримання екіпажів та літаків (вертольотів) у найвищому ступені бойової готовності.

ЧЕРГУВАННЯ НА ЗЕМЛІ — 1) несення служби в складі добового наряду військ. частини (корабля), підрозділу, установи, навч. закладу, гарнізонного наряду тощо. Здійснюється у ЗС усіх держав; 2) виконання службових обов'язків штатними черговими (напр., у деяких установах, штабах, у складі бойових розрахунків КП та ін.); 3) виконання службових завдань черговими підрозділами, а також черговими силами і засобами при несенні бойового чергування.

ЧЕРКАСИ — назва укр. козаків в офіційних актах Моск. держави у II пол. 16 — I пол. 17 ст. Є 2 гіпотези походження назви Ч. Перша пов'язує її з назвою м. Черкаси, поблизу якого в той час жило багато козаків. Прихильники другої гіпотези виводять назву Ч. від кавказьких черкесів, пов'язуючи виникнення укр. козацтва з чорними клобуками. Друга гіпотеза формувалася деякими рос. істориками для підтвердження тези про неукр. походження козаків. З II пол. 17 ст. назву Ч. поступово витіснив термін «малорос. козаки».

ЧЕРНИК Теодор (Федір, Федь) (1894—1918) — укр. військ. діяч. Н. у Якимчицях під Львовом. Закінчив гімназію у Перемишлі, навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. У серп. 1914 р. вступив добровольцем до Легіону УСС. З черв. 1916 р. командир сотні скорострілів, хорунжий. У кін. верес. 1916 р. потрапив у рос. полон під Потуторами. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії Ч. разом з галицькими старшинами з табору в Дубовці (неподалік Царицина) Є. Коновальцем, А. Мельни-

ком, Р. Сушком, В. Кучабським, І. Чмолою розгорнув широку організаційну і пропагандистську роботу серед полонених українців. Восени 1917 р. утік з табору. В листоп. 1917 р. став одним з організаторів Куреня січових стрільців у Києві. Очолював кулеметну сотню Куреня січових стрільців, входив до складу вищого дорадчого органу частини — Стрілец. ради. Відзначився під час ліквідації більшовицького повстання у Києві в січ. 1918 р. та оборони міста від більшовицьких в-ськ. Сотня Ч. зробила вагомий внесок у перемогу республіканських в-ськ у Мотовилів. бою 1918 р. У цьому ж бою Ч. загинув.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адмін.-терит. одиниця, створена у складі Пол. королівства у 1635 р. на місці Сівер. (Черніг.) землі. Воєводство поділялося на Черніг. і Новгород. (Новгород-Сівер.) повіти. Під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького діяльність пол. адміністрації на території воєводства ліквідовано. Продовжувало певний час формально існувати як підконтрольна гетьманському уряду територія, яку було поділено на полки. Згодом потреба в його існуванні у Лівобережній Україні відпала. До 1795 р. назва воєводства вживалася в Речі Посполитій у зв'язку з традиційним наданням шляхті земських урядів — воєвода черніг., черніг. каштелян, черніг. підкоморій тощо, землями Ч. в. пол. корона фактично не володіла.

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ — збройний виступ проти царизму в Україні 29.12.1825—3.01.1826 р. (10—15.01.1826). Виступ готувався Півд. т-вом декабристів і його планувалося провести одночасно з виступом Півн. т-ва у Петербурзі. Декабристи розраховували підняти на повстання в-ська 3 корпусів (понад 50 тис. чол.), розташованих в Україні. Згідно з планом декабристи повинні були виступити влітку 1826 р., однак смерть Олександра І змусила членів Півн. т-ва спішно виступити в Петербурзі. Виступ 14(25).12.1825 р. Півн. т-ва у столиці закінчився поразкою. Напередодні виступу було заарештовано керівника Півд. т-ва П. Пестеля. Ситуація, що складалась, змусила членів Півд. т-ва до негайного виступу. В нових умовах члени Півд. т-ва повинні були підняти військ. з'єднання для захоплення Москви і Петербурга, скинення самодержавства і створення під Києвом укріпленого табору для боротьби з контрреволюцією. Повстання очолили керівники Васильків. управи Півд. т-ва — командир батальйону Черніг. полку С. Муравйов-Апостол і поручик М. Бестужев-Рюмін. 24.12 С. Муравйов-Апостол виїхав до Василькова для повідомлення командирів полків про майбутній виступ. 25.12 у Житомирі він довідався про поразку декабристів у Петербурзі й прийняв рішення про негайний початок повстання, однак командири полків А. Муравйов, В. Тізенгаузен та І. Повало-Швейковський ігнорували його вказівки. Більше того, командир полку заарештував 29.12 у с.Трилісах самого С. Муравйова-Апостола. Того ж дня молоді офіцери В. Соловйов, А. Кузьмін, І. Сухинов, М. Щепілло звільнили С. Муравйова-Апостола з-під варти. Повстання почалося 29.12.1825 р. (10.1.1826) виступом у с. Триліси 5-ї роти Черніг. полку на чолі з С. Муравйовим-Апостолом, до якої незабаром приєдналися солдати 2-ї гренадерської роти із

с. Ковалівки. Зранку 30.12.1825 р. (12.01.1826) перед повсталими в-ськами була зачитана революційна прокламація — «Православний катехізис», де містилися заклики до збройного повстання з метою повалення самодержавства, скасування кріпацтва і встановлення демократичного ладу в Росії. В-ська вирушили в напрямку м-ка Брусилів. У с. Велика Мотовилівка до повсталих приєдналися 2 роти Черніг. полку. Однак з'єднатися з ін. частинами, де служили декабристи, не вдалося. Заг. кількість повстанців становила 1020 солдатів і 18 офіцерів. Повстанці на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним вирушили у напрямку Житомира, де також були осередки Півд. т-ва. Однак урядові в-ська перекрили дорогу на Житомир, і повстанцям довелося повернути на Білу Церкву. 3(15).01.1826 р. поблизу сіл Ковалівки і Устимівки вони вступили в бій з каральним загоном генерала Гейсмара. Урядові в-ська відкрили арт. вогонь, а згодом кинули у бій кавалерію. Бл. 50 чол. було вбито й поранено. Поранені офіцери А. Кузьмін та І. Муравйов-Апостол, щоб не потрапити під арешт, застрелилися. 895 солдатів і унтер-офіцерів було заарештовано і відправлено до Білої Церкви. За вироком суду С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна повісили 13(25).07.1826 р. у Петропавл. фортеці разом з ін. керівниками декабристського руху. Офіцери В. Соловйов, І. Сухинов, О. Мозалевський були засуджені до довічної каторги, бл. 100 солдатів піддані тілесним покаранням і заслані до Сибіру на каторгу, 805 чол. переведено на Кавказ у діючу армію. Черніг. полк було розформовано.

ЧЕРНІГІВСЬКО-ПРИП'ЯТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 р. (26.08—30.09) — в-ськ Центрального ф-нту (генерал армії К. Рокоссовський) під час Великої Вітчизняної війни. Мета — розгромити протилежне угруповання пр-ника (2-га армія, частина 9-ї армії групи армій «Центр» і частина сил 4-ї танк. армії групи армій «Південь»). Вирішальний успіх в операції був досягнутий на додатковому (конотоп.) напрямку 60-ю армією І. Черняховського, куди були перенесені осн. зусилля Центрального ф-нту з новгород-сівер. напрямку. У результаті Ч.-П. о. в-ська Центрального ф-нту просунулися до 300 км на зх, визволили міста Конотоп, Бахмач та ін., захопили важливі плацдарми на Дніпрі.

ЧЕРНІН Оттокар (1872—1932) — австр. політ. і держ. діяч, дипломат, граф. У 1903 р. став депутатом чеського сейму від Нім. партії. З 1912 р. член Палати панів у Відні. У 1913—16 рр. очолював дипломатичну місію в Румунії. Намагався не допустити вступу Румунії у війну на боці Антанти. Ставши у 1916 р. міністром закорд. справ Австро-Угорщини, намагався встановити таємні контакти з керівниками країн Антанти для обговорення можливості укладення компромісного миру. Очолював австро-угор. делегацію на мирних переговорах у Бресті. 9.02.1918 р. підписав Брест. мир 1918 р. УНР. Уклав також таємну угоду з укр. делегацією про поділ Галичини на пол. та укр. частини й об'єднання Сх. Галичини та Буковини в окремий коронний край. Протести пол. політ. сил проти таємної частини договору змусили Ч. у квіт. подати у відставку. Ч. приписують авторство терміна для позначення

Брест. миру — «хлібний мир» («Brotfrieden»). У 1920—23 рр. депутат австр. парламенту. Автор спогадів «У дні світової війни».

ЧЕРНЯВЩЕНКО Дем'ян (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч, один із соратників гетьмана Б. Хмельницького. Брав участь у воєн. діях укр. армії проти шляхетської Польщі, виконував дипломатичні доручення гетьмана. У 1648—49 рр. ген. обозний. Рішуче виступав проти укладення угоди з Річчю Посполитою. Після підписання Зборівського договору 1649 р. призначений головою комісії з укладення списків козацького реєстру. Подальша доля невідома.

ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ Іван Данилович (1906—45) — генерал армії (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Н. 16.06.1906 р. у с. Оксаниній (тепер Черкаська обл.). З 1924 р. у Червоній армії. Закінчив Київ. арт. школу (1928), Військ. академію механізації і моторизації РСЧА (1936). Після закінчення академії начальник штабу, потім командир танк. батальйону. З трав. 1938 р. командир танк. полку, з лип. 1940 р. заступник командира, а з берез. 1941 р. командир танк. дивізії. На цій посаді зустрів Велику Вітчизняну війну. З черв. 1942 р. командував 18-м танк. корпусом, у 1943 р. 60-ю армією на Воронезькому, Центральному і 1-му Укр. ф-нтах. За героїзм і мужність при форсуванні Дніпра 306 воїнам армії, у т. ч. її командувачу, було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. У жовт. 1943 р. на чолі 60-ї армії брав участь у Київ., потім Житомир.-Бердичів., Ровен.-Луцькій і Проскурів.-Чернівецькій операціях. З 15.04.1944 р. командувач Зах., а з 24.04 3-го Білорус. ф-нту. 18.02.1945 р. був смертельно поранений у р-ні м. Мельзак (тепер Польща). Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова 1-го ступеня, орденами Кутузова 1-го ступеня та Богдана Хмельницького 1-го ступеня і медалями. Наказом міністра оборони СРСР був зарахований навічно в списки Київ. ордена Леніна Червонопрапорного арт. училища ім. С. М. Кірова. Похований 20.02.1945 р. у м. Вільно (Вільнюс), перепохований 19.11.1991 р. на Новодівичому кладовищі в Москві.

ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ (Четвірний союз, Почвірний союз) — військ.-політ. блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, що протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні 1914—18 рр. Після розпаду в трав. 1915 р. Троїстого союзу внаслідок укладення договорів урядами Німеччини і Австро-Угорщини з Туреччиною та Болгарією до осені 1915 р. було створене нове військ.-політ. об'єднання — Ч. с. Туреччина, підписавши 2.08.1914 р. договір про військ. союз з Німеччиною, через 2 міс. оголосила війну Великобританії, Франції, Росії. Болгарія 6.09.1915 р. підписала договір про союз із Німеччиною та військ. конвенцію з Австро-Угорщиною про спільні дії проти Сербії. Аналогічний договір підписано між Болгарією та Туреччиною. У жовт. 1915 р. Болгарія оголосила війну Сербії та Росії. Найбільших успіхів у наступальних операціях країни Ч. с. досягли в 1915 р., коли австр. й болг. в-ська окупували Сербію, а рос. армія залишила територію Польщі, Галичини, частину Прибалтики. Країни Ч. с. в лют. 1918 р. підписали договори у

Бресті з УНР, а 3.03.1918 р. з більшовицькою Росією. У трав. 1918 р. країни Ч. с. в Бухаресті підписали договір з Румунією. Після виходу з війни Болгарії (30.09.1918) і Туреччини (30.10.1918) Ч. с. припинив своє існування.

ЧЕХОВИЧ Олександр Олександрович (1870 — р. см. невід.) — укр. військ. юрист. Н. 23.11.1870 р. у Кам'янці-Подільському. Після закінчення Олександрів. військ.-юрид. академії військ. юрист рос. армії. За Гетьманату член Головної військ.-судової управи. Усунутий з посади за прихильне ставлення до укр. справ. За Директорії УНР повернувся до виконання своїх обов'язків. Влітку 1920 р. помічник начальника Головної управи військ. суду, головного прокурора УНР. З жовт. 1920 р. генерал-хорунжий. З лют. 1921 р. начальник Головної військ.-судової управи військ. міністерства, водночас головний прокурор УНР. Подальша доля невідома.

ЧЕЧЕЛЬ Дмитро (р. н. невід.— 1708) — укр. військ. діяч. Походив з укр. шляхти на Брацлавщині (тепер територія Віннницької і частини Хмельн. обл.). У 1696—1708 рр. полковник сердюцького полку, на чолі якого брав участь у воєн. діях під час Півн. війни 1700—21 рр. Прихильник гетьмана І. Мазепи. У кін. жовт.— на поч. листоп. 1708 р. Ч. керував обороною гетьманської столиці Батурина від рос. в-ськ під командуванням О. Меншикова. У ході битви Ч. був поранений і потрапив у полон. Колесований у Глухові.

ЧИВАДЗЕ Костянтин Олександрович (1866 — р. см. невід.) — військ. діяч періоду УНР і Гетьманату, генерал-майор (з 1908). Військ. освіту здобув у Тифліському кадетському корпусі, 3-му Олександрів. військ. училищі (1884). Після служби у в-ськах у 1894 р. закінчив Олександрів. військ.-юрид. академію. Обіймав посади військ. судді, помічника військ. прокурора, військ. слідчого. Військ. суддя Вілен. військ. округу. Після проголошення незалежності УНР в укр. армії. З 10.07.1918 р. начальник Головного військ.-юрид. управління Збройних сил Укр. держави. Подальша доля невідома.

ЧИГИРИН — місто Черкаської обл. Розташований на р. Тясмин (притока Дніпра). Відомий з І пол. 16 ст. як укріплений козацький зимівник. У 1592 р. Ч. дістав магдебурзьке право. Населення Ч. брало участь у нац.-визв. повстаннях під проводом С. Наливайка, Т. Федоровича, К. Скидана. У 1638—48 рр. чигирин. сотником був Б. Хмельницький. У 1648—60 рр. Ч. — гетьманська резиденція і столиця Гетьманщини. В 1648—1712 рр. Ч.— центр Чигирин. полку. Під час Чигирин. походів 1677 і 78 рр. тур.-тат. армія зруйнувала місто. Після повернення гетьманської столиці до Батурина Ч. занепав. З 1797 р. повітове місто Київ. губернії. У 1843 і 1845 рр. у Ч. перебував Т. Шевченко. У роки укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. на околицях Ч. проходили бої Армії УНР з більшовицькими в-ськами, діяли укр. повстанські загони.

ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА 1877 р.— невдала спроба укр. народників підняти сел. повстання в Чигирин. повіті Київ. губернії. Протягом 1870, 1873 і 1875 рр.

у зв'язку з проведенням реформ відбулися заворушення держ. селян, які відстоювали подушний принцип розподілу землі та общинне землекористування. Члени гуртка «Півд. бунтарів» (В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Бохановський) вирішили використати сел. настрої для організації місцевого бунту, який мав перерости у велике повстання. Оскільки селяни вірили в допомогу з боку царя, змовники вирішили діяти від його імені. Згідно із задумом В. Дебогорія-Мокрієвича кінний загін народників повинен був об'їжджати села і від імені царя оголошувати про конфіскацію поміщицької землі та відразу ділити її між селянами. Народники планували виготовляти маніфести і представляти їх селянам як царські укази, що закликали населення ділити поміщицьку землю. Виникнувши в одному місці, повстання згідно з планом повинно було перекинутись на сусідні повіти й губернії. Для цього передбачалося заготовити велику кількість зброї. Взимку 1876 р. Я. Стефанович, видаючи себе за ходока херсон. селян до царя Дмитра Найду, встановив зв'язки з чигирин. селянами і погодився передати цареві «клопотання» й у справі чигиринців. Однак у кін. 1876 р. гурток «Півд. бунтарів» розпався і підготовку повстання продовжували тільки Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Бохановський. Невдовзі Я. Стефанович привіз чигирин. селянам складені ним самим (надруковані І. Бохановським) «Височайшу таємну грамоту», статут сел. т-ва «Таємна дружина» і текст «Обряду священної присяги», які нібито передав для них цар. У документах селянам пропонувалося створити нелегальну організацію «Таємна дружина», підняти повстання і заволодіти всією землею. У лют. 1877 р. «Таємна дружина» почала формуватись у с. Шабельники, згодом в ін. селах Чигирин. і Черкаського повітів. До сер. літа 1877 р. в організації було бл. 1 тис. чол. Повстання планувалося розпочати 1(13).10.1877 р. У черв. 1877 р. організація була розкрита поліцією. До верес. 1877 р. заарештовано і притягнуто до слідства понад 1 тис. чол. Рішенням київ. судової палати у черв. 1879 р. 5 селян (Л. Тененик, Ю. Олійник, К. Прудкий, І. Пісковий, М. Ґудзь) і 3 народники були засуджені до каторжних робіт, решту заслано до півн. губерній Росії. Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бохановський, яким загрожувала смертна кара, в ніч на 27.05.1878 р. втекли з Лук'янівської в'язниці.

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ 1677—78 рр. — воєн. походи тур.-тат. армії на Чигирин. Після зречення в 1676 р. гетьмана П. Дорошенка Туреччина прагнула зберегти свій вплив в Україні. Намагаючись використати ім'я Б. Хмельницького, навесні 1677 р. султанський уряд проголосив Ю. Хмельницького гетьманом і «князем Малоросійської України» та вислав його з невеликим військ. загоном на Поділля. Тур. командування планувало здобути політ. і воєн.-стратег. центр Правобережної України Чигирин, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну. У кін. черв. 1677 р. 120-тис. тур. армія і 40-тис. загін крим. татар під єдиним командуванням Ібрагіма-паші переправились через Дунай і 3.08 розпочали облогу Чигирина. У триденних боях укр.-моск. армія (30 тис. козаків і 24 тис. моск. солдатів) на чолі

з гетьманом І. Самойловичем і воєводою Г. Ромодановським, завдавши тур.-тат. в-ськам значних втрат, примусила їх відступити. Перший Ч. п. закінчився невдачею. У черв. 1678 р. 200-тис. тур.-тат. армія під командуванням візира Кара-Мустафи розпочала 2-й Ч. п. У серп. 1678 р. після місячної облоги турки здобули Чигирин. Моск. армія (70 тис. чол.) і козацькі полки (50 тис. чол.) на чолі з Г. Ромодановським та гетьманом І. Самойловичем під натиском пр-ника відійшли до Дніпра і 30.08 переправилися на лівий берег. Однак виснажена тривалими боями і частими нападами запорожців під проводом І. Сірка осман. армія не переслідувала пр-ника, а відступила з України. Після походу тур.-тат. в-ськ вся влада у Правобережній Україні перейшла до рук гетьмана Ю. Хмельницького. Наслідком Ч. п. стало підписання між Моск. державою, з одного боку, та Туреччиною і Крим. ханством — з другого, Бахчисарайського миру 1681 р.

ЧИЖ Ярослав (1894—1958) — громадський та військ. діяч, сотник Армії УНР. У 1919 р. начальник політ. відділу штабу Корпусу УСС, редактор «Стрілецької Думки». Член Стрілец. ради. Один з організаторів УВО. У верес. 1920 — лип. 1921 р. член тимчасової Начальної колегії УВО. Емігрував до Праги, згодом у США. Редактор газети «Народна Воля». З 1952 р. радник амер. уряду в справах національностей.

ЧИЧАГОВ Павло Васильович (1767—1849) — адмірал. У рос.-швед. війні 1788—90 рр. командував кораблем, у 1801 р. генерал-ад'ютант. З 1802 по 1811 рр. займав посаду військ.-мор. міністра, з 1807 р. адмірал. У квіт. 1812 р. був призначений головнокомандувачем Молд. армії і головним начальником Чорномор. флоту. Учасник Вітчизняної війни 1812 р.

ЧМОЛА Іван (1892— р. см. невід.) — військ. і педагогічний діяч, полковник Армії УНР. Один з організаторів «Шарові» і січово-стрілец. організацій у Галичині. Старшина Легіону УСС. Один з організаторів київ. військ. формування січових стрільців. Член Стрілец. ради. У 1917—19 рр. командир 2-ї сотні Галицько-Буковин. куреня січових стрільців, 2-ї сотні 1-го куреня січових стрільців, 2-го пішого куреня 1-го полку січових стрільців, начальник Коша січових стрільців. Після війни вчителював у Галичині. У 1939 р. заарештований рад. адміністрацією. Подальша доля невідома.

ЧОРНА РАДА 1663 р.— заг. козацька рада, яка відбулася 17—18(27—28).06 на околицях Ніжина. Скликана для обрання гетьмана Лівобережної України. Участь у Ч. р. взяли не тільки козаки, а й селяни та міщани — «чернь» (звідси назва ради), які також мали право голосу. Після зречення в січ. 1663 р. Ю. Хмельницького в Україні активізувалася громадянська війна, яка в укр. історії має назву «Руїна». Україна фактично розпалася на 2 частини — Правобережну і Лівобережну. На перебіг подій у Правобережжі намагалася впливати Річ Посполита, а Лівобережна Україна перебувала під контролем Моск. держави. На поч. 1663 р.

за згодою пол. короля у Правобережній Україні гетьманом було обрано П. Тетерю. Однак лівобережні полки і Запорожжя не визнали влади П. Тетері. У Лівобережжі на гетьманську булаву претендували наказний гетьман Я. Сомко, ніжин. полковник В. Золотаренко і запорозький отаман І. Брюховецький. Кандидатури Я. Сомка і В. Золотаренка підтримували півн. полки Лівобережної України і різні групи козацької старшини. Кошовий І. Брюховецький, вдаючись до соц. демагогії та видаючи себе за захисника інтересів народу, зумів дістати підтримку серед бідних верств укр. населення. Під час Ч. р. І. Брюховецький, кандидатуру якого підтримував і царський уряд (на раду прибуло моск. посольство і 8-тис. в-сько), сподіваючись із його допомогою зміцнити свої позиції в Україні, домігся обрання гетьманом. Після Ч. р. Я. Сомка і В. Золотаренка за наказом І. Брюховецького було заарештовано, звинувачено у зв'язках з пол. шляхтою і у верес. 1663 р. страчено у Борзні (тепер Черніг. обл.).

ЧОРНА РУСЬ — давня назва земель у півн.-зах. Білорусі, у басейні верхньої течії р. Німан. Осн. центром Ч. Р. були Городен (тепер Гродно), Новогородок (тепер Новогрудок), Волковиськ, Слонім, Здітов (тепер с. Здітово), Ліда, Несвіж (тепер усе це населені пункти в Білорусі). З 10 ст. Ч. Р. входила до Київ. держави. У 13 ст. Велике князівство Лит. і Галицько-Волин. князівство вели боротьбу за Ч. Р., внаслідок якої ця територія з 1240-х рр. (на думку декого з істориків, уже з 1219) підпала під владу Литви. Бл. 1255—58 рр. тут правив син Данила Романовича Галицького Роман Данилович як васал лит. князя Міндовга. Тривалий час Ч. Р. входила до володінь галицько-холм. князя Шварна Даниловича, після його смерті остаточно перейшла під владу лит. князів. Назву «Ч. Р.» у 16—17 ст. вживали і в ін. значеннях. Походження цієї назви не з'ясовано.

ЧОРНИЙ Григорій Савич (р. н. невід.— 1630) — гетьман реєстрового козацтва (1628—30). У 1628 р. разом з П. Дорошенком брав участь у поході козаків у Крим. Після смерті П. Дорошенка одночасно було обрано 2 гетьманів — Ч. і Т. Федоровича (Трясила). Ч. проводив пропол. політику, відстоював інтереси реєстрових козаків. У 1630 р. під час повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила) був захоплений у полон і за вироком козацького суду страчений у Боровиці (тепер село Чигирин. р-ну Черкаської обл.).

ЧОРНИЙ ШЛЯХ — старовинний торг. шлях. Починався поблизу Перекоп. перешийка, перетинав пониззя Дніпра і пролягав запорозькими степами на пн вздовж Інгульця. Простягався верхів'ями річок Інгулець, Інгул, Тясмин, де, повернувши на зх, розділявся на Кучман. шлях і ще 2 розгалуження. Півн. розгалуження Ч. ш. проходило поблизу міст Корсуня, Звенигородки, Богуслава, Лисянки; півд.— неподалік Шполи, Умані, Янівa, Дашева. Поблизу Липовця обидва розгалуження з'єднувалися і далі Ч. ш. пролягав у напрямку Тернополя. На пн від цього міста Ч. ш. з'єднувався з Кучман. шляхом і простягався на зх у напрямку Львова. Ч. ш. користувались крим. татари для нападів на Правобережну та Зах. Україну і Польщу в 16—17 ст.

ЧОРНИЦЬ Федір (1894—1918) — сотник Армії УНР. Н. у с. Якимчиці. З 1916 р. командир відділу Легіону УСС, хорунжий. Потрапив у рос. полон. Один з організаторів київ. військ. формування січових стрільців і головних ідеологів стрілец. соборницької ідеї. Член Стрілец. ради. У 1917—18 рр. командир 1-ї сотні Галицько-Буковин. куреня січових стрільців, кулеметної сотні 1-го куреня січових стрільців, кулеметного відділу 1-го полку січових стрільців, кулеметної сотні Окремого загону січових стрільців. Загинув у бою під Мотовилівкою під час антигетьманського повстання. Похований на Аскольдовій горі в Києві.

ЧОРНІ КЛОБУКИ (з тюрк. «каракалпаки» — чорні шапки) — іст. назва політ. самоврядного об'єднання, що склалося не пізніше 1146 р. (вперше зустрічається в Іпатіївському літописі) із залишків тюрк. кочових племен — берендеїв, торків, печенігів, коуїв, турпеїв, каепичів. Об'єднання Ч. к. сформувалося внаслідок спільної оборони від нападів половців. Під натиском половців у сер. 12 ст. Ч. к. переселилися з дозволу київ. князів у півд. прикорд. землі Русі, головним чином по р. Рось і частково по Дніпру. Найбільш численними й впливовими серед Ч. к. були берендеї, після них торки і печеніги. Верховним сюзереном Ч. к., які осіли в Пороссі, був київ. князь. Ч. к., ставши васалами великого князя, мусили допомагати йому в боротьбі з половцями, а також з руськими князями, які посягали на київ. престол. У II пол. 12 ст. київ. князі розпоряджалися «чорноклобуцьким» Пороссям як одним із своїх найвірніших уділів. Політ. центром пороських Ч. к. було міське укріплення Торчеськ, розташоване у нижній течії Горохуватки — лівої притоки Росі. Під впливом слов'ян кочівники-переселенці поступово переходили до напівкочового й осілого способу життя. Остання літописна згадка про Ч. к. датується 1193 р. Проте, найімовірніше, союз остаточно припинив існування у I пол. 13 ст. Ч. к. були асимільовані слов'янами. Не виключено, що частина їх відійшла у степ.

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — козацьке в-сько, створене рос. урядом із колишніх запорозьких козаків восени 1787 р. В умовах підготовки Росії до війни з Туреччиною, відчуваючи потребу у військ. контингентах, рос. уряд вирішив сформувати з колишніх запорожців в-сько під назвою «В-сько вірних козаків». Відповідний царський указ видано 22.01(2.02)1788 р. Очолив в-сько кошовий отаман С. Білий. «В-ську вірних козаків» передали клейноди та ін. козацьку атрибутику, забрану рос. урядом під час розгрому Запорозької Січі у 1775 р. У в-ську відновили колишні старшинські посади, поділ на курені, козацький одяг. Під командуванням С. Білого і З. Чепіги в-сько брало участь у рос.-тур. війні 1787—91 рр. У 1788 р. в-сько перейменували у Ч. к. в. і йому було виділено території між Півд. Бугом і Дністром. Козаки заснували кілька селищ, зокрема Слободзеї (тепер Молдова). У 1792 р. рос. уряд з метою закріплення території на Півн. Кавказі переселив козаків на Кубань. Козаків розмістили вздовж т. зв. Чорномор. прикорд. лінії, яка проходила від р. Лаба по правому березі р. Кубань до Азов. моря. У 1792—93 рр. на Кубань було переселено бл. 25 тис. козаків, яким

виділили земельний фонд площею 30 тис. км^2. Колишні запорожці мали 40 куренів, які з сер. 19 ст. називалися станицями. Центром став Катеринодар (засн. 1793, тепер Краснодар). На Кубані за козаками були збережені виборність військ. уряду, запорозькі назви куренів та ін. Ч. к. в. поповнювалося за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Черніг., Полт. губерній, колишніх слобід. козаків Харк. губернії, а також колишніх козаків реформованих укр. козацьких в-ськ — Усть-Дунайського, Азов., Бузького, Катериносл. та ін. Осн. переселенські кампанії відбулися у 1808—11, 1820—21, 1832, 1848—49 рр., під час яких з України переселено понад 77 тис. чол. До 1860 р. козацькі в-ська на Кубані налічували бл. 200 тис. чол. З них формувались військ. підрозділи — 12 кінних полків, 3 піхот. батальйони, 4 батареї, 2 гвард. ескадрони. Ч. к. в. брало участь у всіх воєн. операціях Росії на Кавказі та у Крим. війні 1853—56 рр. У 1860 р. Ч. к. в. увійшло до складу Кубан. козацького в-ська. Розселившись на Кубані, козаки вели господарську діяльність. У перші роки існування Ч. к. в. провідними галузями господарства були скотарство і рибальство, а з сер. 19 ст.— хліборобство. Козаки володіли значними угіддями. Спочатку розмір наділу козака не регламентувався і діяв принцип вільного займання. У 1842 р. рос. уряд запровадив принцип довічного землекористування відповідно до рангу: генерал — 1500 десятин, штаб-офіцер — 400, обер-офіцер — 200, рядовий козак — 30. Однак здійснити переділ відповідно до норм не вдалося. Ч. к. в. відіграло важливу роль у господарському розвитку Кубані.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ — заснований у 1783 р. Брав участь у рос.-тур., Крим. і Першій світовій війнах. У 1905 р. на Ч. ф. відбулися повстання на броненосці «Потьомкін» і крейсері «Очаків». У Велику Вітчизняну війну Ч. ф. брав участь в обороні Одеси, Севастополя, Півн. Кавказу, у Новорос.-Таман. операції, визволенні Криму, Миколаєва, Одеси, у Яссько-Кишинів. та ін. операціях. У 1992 р. між Росією й Україною почалися переговори про поділ Чорномор. флоту. Саме тоді були створені ВМС України.

ЧОРТКІВСЬКИЙ НАСТУП 1919 р. (Чортківська офензива) — наступальна операція Галицької армії (УГА) у період укр.-пол. війни 1918—19 рр. Проведена 7—28.06.1919 р. з метою розгрому угруповань пр-ника у р-ні м. Чорткова і визволення всієї території ЗУНР. На поч. черв. 1919 р. УГА, ведучи кровопролитні бої проти переважаючих пол. в-ськ, змушена була відступити у півд.-сх. частину Галичини. У цей критичний момент 9.06.1919 р. уряд ЗУНР Держ. секретаріат склав свої повноваження, а Укр. нац. рада призначила Є. Петрушевича диктатором ЗУНР. Того ж дня командувачем 25-тис. УГА призначено генерала О. Грекова, який разом із групою старшин підготував план наступальної операції у напрямку Чорткова, Львова. Початком Ч. н. став бій за Ямпільницю 7.06.1919 р. Увечері 8.06.1919 р. 2 бригади 2-го корпусу УГА (командант М. Тарнавський) під командуванням А. Бізанца і А. Вольфа зайняли м. Чортків. Долаючи опір пр-ника, укр. в-ська визволили Бучач, 12.06 — Струсів, 14.06 — Підгайці, 15.06 — Тернопіль,

чим завершили 1-й етап операції. 2-й етап наступу УГА, кінцевою метою якого було здобуття Львова, розпочався 20.06.1919 р. боями за м. Бережани. 21.06, розгромивши переважаючі сили пр-ника, стрільці здобули місто. Розвиваючи початковий успіх, укр. в-ська оволоділи Золочевим (22.06), Рогатином і Бурштином (23.06), Ожидовом (24.06) і вийшли на підступи до Львова. Успіхи УГА викликали величезне патріотичне піднесення у Галичині. До діючих частин УГА зголосилися понад 90 тис. добровольців, але через брак зброї було прийнято тільки 15 тис. чол., а решту відправлено по домівках. Під час Ч. н. галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військ. спорядження, однак сподіватися на допомогу Армії УНР було нереально: остання сама, ведучи виснажливі бої з більшовицькими в-ськами, перебувала у складному становищі. Охоплене панікою, пол. командування почало поспішно стягувати в р-н на півн. сх від Львова всі наявні резерви. 25.06.1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції 1919—20 рр. підтримала експансіоністські плани Польщі й уповноважила пол. уряд вести воєн. дії аж до р. Збруч. У цих умовах 28.06.1919 р. 40-тис. пол. армія перейшла в контрнаступ на ф-нті від Бродів до Коломиї. Виснажені 20-денними наступальними боями, укр. в-ська чинили героїчний опір загарбникам, але під натиском численнішого і краще забезпеченого у військ. відношенні пр-ника змушені були відступати на сх. 16—18.07.1919 р. УГА перейшла Збруч. Територія ЗУНР була повністю окупована Польщею (також див. Українсько-польська війна 1918—19 рр).

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (Стара Січ) — назва Запорозької Січі, яка в кін. 16 — на поч. 18 ст. існувала на о. Чортомлик (або Базавлук) при впаданні в Дніпро протоки Чортомлик (поблизу теперішнього с. Капулівки Нікопольського р-ну Дніпропетр. обл.). Ч. С. заснована у 1652 р. Перший детальний опис Ч. С. належить до 1672 р. Найвідомішими кошовими отаманами Ч. С., які переобиралися кілька разів, були І. Сірко та К. Гордієнко. Підтримка Запорожжям незалежницької політики гетьмана І. Мазепи і перехід у берез. 1709 р. 8-тис. запорозького в-ська на чолі з кошовим К. Гордієнком на бік швед.-укр. армії призвели до зруйнування рос. урядом Ч. С. У трав. рос. в-ська під командуванням П. Яковлева та загін полковника Г. Галагана штурмом здобули Ч. С. Запорожці змушені були відступити і в 1709 р. заснували Кам'янську Січ.

ЧОРТОРИЙСЬКІ (Чарторийські, Чарториські) — князівський рід. Бере початок від князя Костянтина Ольгердовича (р. н. невід.— 1393), який володів Черніговом і Чорторийськом. Документально простежується з 1440-х рр. Представниками цього роду були князі Іван, Олександр та Михайло Васильовичі, палкі прихильники Свидригайла. В 1440 р. Іван та Олександр Ч. організували замах на Сигізмунда Кейстутовича. Пізніше Олександр Ч. емігрував до Великого князівства Моск., де взяв участь у війні на боці Дмитра Шем'яки, а потім був великокняжим намісником у Пскові та Новгороді. У 1460 р. повернувся до Литви, де отримав маєтності у Вілен. і Новгород. повітах. У 1530-х рр. це відгалуження роду

згасло (як раніше гілка Івана Васильовича). Нащадки Михайла Ч. (п. бл. 1498) утворили один із наймогутніших князівських родів на Волині та в Галичині. Представники роду Ч. відігравали помітну роль у політ. житті Речі Посполитої. Одним з найвідоміших представників роду був пол. держ. і політ. діяч А. Чарторийський.

ЧУГУЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1819 р.— повстання військ. поселенців Чугуїв. уланського полку в Слобідсько-Укр. губернії (територія Харківщини). Причиною виступу стали нестерпні умови військ. муштри і побуту військ. поселенців, котрі, щоб утримати себе та сплачувати податки, працювали в сільському господарстві та одночасно займались військ. справою. Всі дії поселенців суворо регламентувались — вони не могли залишити село, будувати хати чи господарські будівлі, навіть одружуватись без дозволу влади. Повстання розпочалося 27.06(9.07) і відразу охопило всі військ. поселення Чугуїв. округу. Повстанці відмовилися виконувати будь-які роботи і висунули уряду низку вимог: розформувати військ. поселення, віддати селянам землю, відрізану під час формування поселень, звільнити їх від обов'язкових поставок хліба і фуражу на військ. склади. Спочатку військ. керівництво планувало власними силами придушити повстання, однак солдати відмовились виступити проти поселян. Тоді в Чугуїв та ін. пункти військ. округу були направлені регулярні в-ська: 2 піхот. полки і 2 арт. роти з 12 гарматами. Незважаючи на арешти та репресії, повстанці не припинили опору. Більше того, 2(14).08 до них приєдналися військ. поселенці сусіднього Таганрозького полку, штаб якого розміщувався у слободі Балаклеї. Виступ набув широкого масштабу, і проти повстанців кинули ще 2 піхот. полки. У серп. на місце подій виїхав військ. міністр О. Аракчеєв, якому, власне, і належала ініціатива створення в імперії поселень. У серп. 1819 р. регулярні військ. з'єднання остаточно придушили повстання. Понад 2 тис. повстанців було заарештовано (1104 чугуївців і 899 таганрозців). Перед військ. судом постало 350 чол. За вироком суду 273 чол. засуджено до смертної кари (О. Аракчеєв відхилив вирок суду, замінивши смертну кару 12 тис. ударів шпіцрутенами). Сотні учасників повстання (бл. 400), у т. ч. 29 жінок, були піддані тілесним покаранням. 37 повстанців прогнано крізь шеренгу з 500 солдатів 24 рази (20 з них померли від побиття різками на місці). Більшість учасників повстання після покарання вислано до Оренбурзького окремого військ. корпусу.

ЧУЙКЕВИЧ Василь Никифорович (р. н. і см. невід.) — укр. держ. діяч І чв. 18 ст. Належав до козацько-старшинського роду Чуйкевичів. Походив з Полтавщини. Служив двірським у гетьмана І. Мазепи, полт. полковим писарем, військ. канцеляристом (1689, 1697). Київський наказний полковник (1701). У 1702 р. обіймав посаду реєнта Ген. військ. канцелярії. У 1706—09 рр. ген. суддя. У 1707 р. одружився з М. Кочубей. Підтримував І. Мазепу у його прагненні відстояти укр. державність. У день Полт. битви 1709 р. разом із кількома старшинами покинув І. Мазепу і перейшов на бік рос. царя Петра І. Був заарештований і відправлений на заслання до Сибіру, де через деякий час постригся у ченці.

ЧУЙКЕВИЧІ — старовинний старшинсько-дворянський рід, що походив від Никифора Ч. (жив у 17 ст.). До роду Ч. належали: **Олександр Никифорович Ч.** (р. н. і см. невід.) — полт. полковий писар (1693—1706); **Василь Никифорович Ч.** (р. н. і см. невід.) — ген. суддя (1706—09) (див. Ч у й к е в и ч В. Н.); **Федір Олександрович Ч.** (1685; за ін. даними 1695 — бл. 1764; за ін. даними бл. 1759) — укр. правознавець; **Семен Васильович Ч.** (р. н. і см. невід.) — держ. діяч Гетьманщини. У 1728 р. разом із С. Тарнавським керував Ген. військ. канцелярією. У 1730—34 рр. ніжин. полковий суддя, згодом тимчасово очолював Ніжин. полк; **Петро Андрійович Ч.** (бл. 1783—1831) — учасник Бородинського бою, за який одержав орден св. Володимира. У 1814—16 рр. директор Окремої канцелярії військ. міністра О. Горчакова. З 1823 р. генерал-майор. З 1829 р. начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу.

ЧУЙКОВ Василь Іванович (1900—82) — маршал Рад. Союзу, двічі Герой Рад. Союзу Н. 31.01.1900 р. у с. Серебряні Пруди (тепер смт Моск. обл., РФ). У Червоній армії з 1918 р. Учасник громадянської війни. Закінчив Військ.-інструкторські курси РСЧА в Москві (1918), Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1925), сх. ф-т цієї ж академії (1927) і академічні курси при Військ. академії механізації і моторизації РСЧА (1936). Напередодні Великої Вітчизняної війни командував бригадою, корпусом, армією. У 1939—40 рр. брав участь у поході в Зах. Білорусію, а також у рад.-фінляндській війні. У роки Великої Вітчизняної війни командував 62-ю (з квіт. 1943 8-ю гвард.) армією, яка брала участь у жорстоких боях у Сталінграді, битві за Дніпро, боях за визволення Правобережної України, Польщі й у штурмі Берліна. У 1946—49 рр. заступник, 1-й заступник головнокомандувача, а в 1949—53 рр. головнокомандувач Групи рад. в-ськ у Німеччині. З 26.05.1953 до 7.04.1960 р. командувач Київ. військ. округу. У 1960—64 рр. головнокомандувач Сухопут. в-ськ — заступник міністра оборони СРСР, одночасно з лип. 1961 р. начальник Цив. оборони СРСР. З черв. 1964 р. начальник Цив. оборони СРСР. У 1972—82 рр. ген. інспектор Групи ген. інспекторів Міністерства оборони СРСР. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, 3 орденами Суворова 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки, 16 медалями, 22 орденами і медалями іноземних держав, а також Почесною зброєю. Помер 18.03.1982 р. Похований на Мамаєвому кургані у Волгограді.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ — стратег. торг.-візницький шлях, яким чумаки в 16—19 ст. возили сіль з Чорномор. узбережжя Криму, а з України — хліб та ін. сільськогосп. продукти. Пролягав по лівому березі Дніпра через запорозькі степи до Перекопу, а звідти у Крим. Втратив своє значення в 1870—80-х рр. у зв'язку з розвитком залізниць і річкового транспорту та припиненням чумацького промислу.

Ш

ШАГІН-ГІРЕЙ (р. н. і см. невід.) — претендент на крим. престол, брат крим. хана Мохаммеда Гірея III. У 1624—28 рр. Ш.-Г. разом з братом правив Крим. ханством. Очолював політ. сили, які виступали за ліквідацію тур. протекторату над Кримом. У лип.— серп. 1626 р. запорозькі козаки, за деякими даними, за попередньою домовленістю з Ш.-Г., здійснили 3 успішних мор. походи на Стамбул. 24.12.1624 р. Ш.-Г. підписав із запорозькими козаками договір, який мав міжнар. характер. Для ведення переговорів із запорожцями Ш.-Г. приїжджав на Січ. Весною 1628 р. Ш.-Г. відновив союз із запорожцями. Навесні 1628 р. козаки під проводом гетьмана М. Дорошенка на заклик Ш.-Г. вирушили в похід у Крим. У бою під Бахчисараєм загинули гетьман М. Дорошенко й О. Голуб. Під час облоги козаками Кафи ворогуючі тат. партії примирилися і, об'єднавшись, напали на запорожців. Проте козацькі загони зуміли вирватися з оточення, з боями пройшли весь Крим і повернулись на Січ.

ШАЙБЛЕ Олександр Якович (1878 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. у м. Акермані. Німець за походженням. Закінчив Кишинів. реальне училище, Київ. піхот. училище (1900). Служив у 2-му піхот. Софіїв. полку. Після навчання у Миколаїв. академії Ген. штабу (1907) призначався на посади старшого ад'ютанта штабу 8-ї Сибір. стрілец. дивізії, старшим офіцером для доручень штабу 3-го Сибір. арм. корпусу. У роки Першої світової війни 1914—18 рр.— на Півд.-Зах. ф-нті, начальник штабу 602-ї піхот. дивізії, полковник (1915). Після утворення УЦР і проголошення незалежності УНР зголосився до укр. армії. У лют.— квіт. 1918 р. старшина Головного управління Ген. штабу УНР. За Гетьманату член Військ.-наук. комітету, Комісії з утворення військ. шкіл і академій України. Один з авторів Закону про старшинські ранґи (схвалений у черв. 1918 Радою Міністрів Укр. Держави). За ініціативою Ш. відновлено скасовані УНР і Директорією УНР старшинські ранґи, зокрема введено звання генералів. У дивізіях створено атестаційні комісії, на які покладено розгляд питань про підвищення старшин у ранзі. З квіт. 1918 р.— начальник Головного управління Ген. штабу УНР. У 1920 р. входив до складу Ставки головного отамана, 2-го квартирмейстерства Ген. штабу Армії УНР.

ШАМАНЕК Альфред (1883—1920) — укр. військ. діяч, полковник УГА. Н. у Львові. За походженням німець. Навчався у Віден. військ. академії. З 1914 р. служив у діючій армії. Під час Першої світової війни 1914—18 рр. воював у Галичині, згодом на Італ. ф-нті й у Сирії. Потрапив в англ. полон, звідки через деякий час утік. З поч. листоп. 1918 р. перейшов на службу в УГА. Наприкін. листоп. 1918 р. підполковник Ш. став начальником штабу групи «Схід» під командуванням М. Тарнавського. З квіт. 1919 р. начальник штабу 2-го корпусу УГА. У черв. 1919 р. відзначився під час Чортків. наступу 1919 р., а в серп. 1919 р. у наступі об'єднаних укр. армій на Київ. У лип.— листоп. 1919 р. очолював штаб Начальної команди УГА. В листоп. 1919 р. виконував обов'язки начального вождя УГА під час з'єднання з Червоною армією (10—27.11.1919). З 10.02.1920 р. Ш. знову призначений начальником штабу УГА. У квіт. 1920 р. під час спроби перейти на бік Армії УНР убитий. Похований у с. Пороги поблизу м. Сороки (тепер Молдова).

ШАНДРУК Павло (1889—1979) — укр. військ. і політ. діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Н. у с. Борсуки Крем'янецького повіту на Волині. У 1911 р. закінчив Ніжин. іст.-філол. ін-т ім. князя О. Безбородька, у 1913 р.— Олексіїв. військ. школу в Москві. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. штабс-капітан рос. армії. Учасник укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. Воював у складі військ. підрозділів Армії УНР. З квіт. 1920 р.— командувач бригади Армії УНР. В еміграції перебував у Польщі; один із співзасновників військ. журналу «Табор». З 1938 р. офіцер пол. армії. Напередодні Другої світової війни 1939—45 рр. закінчив військ. академію Ген. штабу збройних сил Речі Посполитої. Під час нім.-пол. війни 1939 р. командував 29-ю пол. бригадою. У берез. 1945 р. Ш. очолював Укр. нац. комітет, який виступав за створення Укр. нац. армії. У квіт. 1945 р. призначений командувачем 1-ї Укр. дивізії УНА (див. Д и в і з і я « Г а л и ч и н а »). У кін. квіт. 1945 р. Ш. вжив заходів для виведення дивізії з бойових дій на Зах. ф-нті, чим врятував сотні укр. вояків від загибелі. Після закінчення війни жив у Німеччині, а з 1949 р. у США. Помер у Трентоні. Автор праці з воєн. історії «Arms of Valor» («Армія звитяги», 1959) та редактор збірника «Українсько-московська війна в 1920 р. в документах» (1933).

ШАНКОВСЬКИЙ Лев (Дзвін, Мартович) (1903—95) — укр. політ. діяч, журналіст, історик. Дійсний член Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Н. у Дулібах біля Стрия на Львівщині. Був членом «Пласту» в Стрию. Під час укр. нац.-визв. змагань 1917—21 рр. служив в УГА та Армії УНР. У 1919—20 рр. брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР. У 1920—30-х рр. навчався у Львові та Варшаві, працював учителем у середніх школах. У роки Другої світової війни 1939—45 рр.— учасник руху опору. З 1943 р. в УПА. У 1943—44 рр. співпрацював у референтурі зовн. зв'язків. У січ. 1944 р. обраний головою ініціативної комісії для створення УГВР. У лип. 1944 р. взяв участь в установчих зборах УГВР. Був членом делегації на переговорах з рум. армією у Кишиневі. У післявоєн. період член Закорд. пред-

ставництва УГВР у Німеччині та США, з сер. 1950-х рр. проживав у Філадельфії (США). У 1957—61 рр. співробітник укр. аналітично-видавничого центру «Пролог», редактор журналу «Prologue» у Нью-Йорку та в 1968—76 рр. газети «Америка». Останні роки життя присвятив наук. діяльності як історик укр. в-ська. Автор праць: «УПА та її підпільна література» (1952), «УПА» (у виданні «Історія українського війська», 1953), «Похідні групи ОУН» (1958), «Українська Повстанська Армія в боротьбі за державність» (1958), «Українська галицька армія» (1974). В Україні видано його праці «УПА проти гітлерівської Німеччини» (1991) та перероблений розділ «УПА» для т. 2 «Історії українського війська» (1996). Помер у Філадельфії.

ШАПОВАЛ Микита Юхимович (1882—1932) — політ., громадський та держ. діяч, письменник, публіцист, соціолог. У 1917 р. київ. повітовий комісар Тимчасового уряду, заступник голови Київ. земської управи. Член ЦК УПСР, УЦР і Малої Ради. У груд. 1917 — січ. 1918 р.— ген. секретар пошт і телеграфу. За доби Укр. держави активний діяч Укр. нац. союзу. Один з організаторів антигетьманського повстання. У груд. 1918 — лют. 1919 р. міністр земельних справ УНР. У 1919—20 рр. секретар місії УНР у Будапешті, згодом у Празі. У 1921—25 рр. голова Укр. громадського комітету, Всеукр. робітничого союзу в Чехословаччині, Укр. соціологічного ін-ту в Празі. Видавець і редактор журналу «Нова Україна». Автор численних праць з історії, соціології, збірки спогадів.

ШАПОВАЛ Олександр Андрійович (1888—1972) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни. Член УПСС. У 1917 р. командир 1-го козачого полку ім. Б. Хмельницького. У 1918 р. командир 3-го Запорізького полку ім. Б. Хмельницького Запорізької дивізії. Учасник антигетьманського повстання. За доби Директорії командир Правобережного ф-нту Армії УНР, міністр військ. справ. В еміграції завідувач бібліотеки Укр. високого педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі. Діяч укр. монархічного руху. З 1930 р. у США, редактор часопису «Січ». Жив у Чикаго.

ШАПОШНИКОВ Борис Михайлович (1882—1945) — маршал Рад. Союзу (1940). Учасник Першої світової війни. У громадянську війну у Вищій військ. раді і Польовому штабі РВР. У 1928—31 рр. начальник Штабу РСЧА. У 1932—35 рр. начальник Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. У 1937—40 рр. і в лип. 1941 — трав. 1942 р. начальник Ген. штабу, одночасно в 1937—43 рр. заступник наркома оборони СРСР. У 1943—45 рр. начальник Військ. академії Ген. штабу. Автор військ.-теоретичних і воєнно-іст. праць.

ШАРИЙ Іван (1894—1930) — укр. політ. діяч, повстанський отаман. Н. у Береміївці (тепер Полт. обл.). У 1917 р. закінчив Київ. ун-т. У січ. 1918 р. брав участь у бою з рос. більшовицькими в-ськами під Крутами. Член УПСР. У січ. 1919 р. був учасником Трудового конгресу України. Після встановлення більшовиць-

кого режиму в Україні продовжував боротьбу. У 1920—23 рр. Ш. під псевдонімом Іван Чорний очолював повстанський загін, який діяв на Чигиринщині й базувався у Холодному Яру (тепер Черкаська обл.). У 1920-х рр. викладав укр. мову в навч. закладах. У 1929 р. заарештований і згодом розстріляний.

ШАУЛА Матвій (р. н. невід.— 1596) — запорозький гетьман, один із керівників нац.-визв. повстання під проводом С. Наливайка. Заможний міщанин з Київщини, тривалий час перебував на Запорожжі. Влітку 1594 р. у складі козацьких загонів на чолі з Г. Лободою брав участь у боях проти пол. шляхти на Брацлавщині, потім на Подніпров'ї. Восени 1595 р. загін запорожців на чолі з Ш. здобув Київ і вирушив у Білорусь на допомогу повстанському в-ську С. Наливайка. В січ. 1596 р. запорожці повернулися з Білорусі у Правобережну Україну. В берез. 1596 р. козаки, зрозумівши, що Г. Лобода уникає з'єднання з в-ськами С. Наливайка, скинули його з гетьманства і обрали гетьманом Ш. Під Білою Церквою 2.04.1596 р. загін Ш. приєднався до повстанців. 23.05.1596 р. у бою з пол. в-ськами поблизу урочища Гострий Камінь Ш. було тяжко поранено (ядром відірвало руку). Замість нього гетьманом обрали С. Наливайка. Разом з повстанським в-ськом Ш. потрапив в оточення в урочищі Солониця неподалік від Лубен. 28.05(7.06).1596 р. під час бою Ш. разом з С. Наливайком та Шостаком було підступно схоплено зрадниками і видано пол. коронному гетьманові С. Жолкевському. Страчений у Варшаві.

ШАУТБЕНАХТ (від нідерл. schout bij-nacht, букв.— дивися вночі) — 1) перший адміральський чин у ВМФ Нідерландів; 2) перший адміральський чин у рос. флоті з кін. 17 ст. до 40-х рр. 18 ст., рівнозначний чину контр-адмірала.

ШАФРАН Олекса (р. н. і см. невід.) — запорозький полковник. Учасник мор. походів запорожців проти Туреччини і Крим. ханства. Під час одного з боїв потрапив у тур. полон, де пробув 7 років. Служив на галері кафського воєводи. Організував повстання невільників у Балаклаві, з якими захопив тур. корабель і дістався на Дон. Прожив на Дону бл. 18 років. У 1625 р. (за ін. даними, 1626) Ш. очолив спільний мор. похід запорожців та донців, під час якого козаки здобули і зруйнували тур. фортецю Трапезунд (тепер Трабзон). Ш. побував у Москві. Подальша доля невідома.

ШАХ Яків (р. н. і см. невід.) — козацький гетьман (1576—77). Побратим Івана Підкови. У 1577 р. запорозькі козаки на чолі з Ш. допомагали І. Підкові у боротьбі проти ставленика Туреччини, молд. господаря Петра Мірчича. 11.11.1577 р. об'єднаний козацький загін (2 тис. чол.) під проводом Ш. та І. Підкови вирушив до Валахії. У ході боїв козаки розгромили в-сько П. Мірчича і зайняли Ясси. Після цього Ш. із запорожцями повернувся на Січ. У 1577 р. Ш. напав на ханського посла, який повертався з Москви. Татари помстилися за це набігом на Півд. Волинь.

ШАХОВСЬКИЙ Олексій Іванович (бл. 1690—1737) — рос. держ. діяч, князь, сенатор, генерал-аншеф. У 1734—36 рр. Ш. фактичний голова «Правління гетьманського уряду».

ШАХРАЙ Василь Матвійович (1888—1919) — народний секретар військ. справ Рад. України (1917—18). Н. 30.01.1888 р. у с. Харківцях Пирятинського повіту (тепер Полт. обл.). Навчався у Феодосійській учительській семінарії, пізніше в Ін-ті вищих комерційних знань у Петербурзі. Учасник Першої світової війни, прапорщик рос. армії. Викладав у Вілен. військ. училищі. Підтримав І Універсал УЦР. Учасник Всеукр. з'їзду рад у Києві (груд. 1917). Разом з більшовиками залишив з'їзд і переїхав до Харкова. Брав участь у роботі І Всеукр. з'їзду рад, на якому був обраний членом ЦВК рад України та членом першого рад. уряду — Народного секретаріату. У груд. 1917 — лют. 1918 р.— народний секретар військ. справ. Входив до складу делегації Рад. України на переговорах у Бресті з представниками країн Четверного союзу. У лют. 1918 р. подав у відставку. У берез. 1918 р. знову обраний до складу Народного секретаріату, очолив секретаріат земельних справ. У 1918—19 рр. працював у політвідділі Укр. відділу Наркомату РСФРР у справах національностей. Автор праць з теоретичних основ укр. комунізму. Висунув ідею створення Укр. комуністичної партії, яка б очолила нац.-визв. боротьбу укр. робітників та селян за створення власної держави. Після опублікування книг його виключено з більшовицької партії і запропоновано виїхати з України. Під час окупації України білогвард. в-ськами перебував на Кубані, де був схоплений і розстріляний денікінцями.

ШВАРНО ДАНИЛОВИЧ (бл. 1230 — бл. 1269) — князь галицький і холм. (1264 — бл. 1269), великий князь лит. (з 1267). Молодший син князя Данила Романовича Галицького. Після смерті батька володів Галицьким, Холм., Дорогочин. князівствами і Чорною Руссю. Бл. 1253 р. одружився з дочкою великого князя лит. Міндовга. Був прибічником об'єднання сил Литви і Галицько-Волин. князівства для боротьби проти ятвягів і Пол. королівства. Допоміг великому князеві лит. Войшелкові Міндовговичу в його боротьбі проти опозиції. З 1263 р. Войшелк правив у Великому князівстві Лит. разом з Ш. Д., а 1267 р. Войшелк повністю передав йому своє князівство.

ШВАРЦБАРТ Самуель (Шалом) (1886—1935) — євр. анархіст, убивця С. Петлюри. Н. у Смоленську. Згодом з батьками переїхав у м. Балту Поділ. губернії. Вижив під час антиєвр. погрому в м. Балті в 1905 р. У 1905 р. нелегально емігрував до Румунії. У 1908 р. заарештований у Відні за спробу пограбувати ресторан. Після відбуття 4-міс. ув'язнення переїхав у Будапешт, де був заарештований за такий же злочин і висланий з Угорщини. Свої злочини виправдовував анархістськими переконаннями. У 1910—14 рр. жив у Парижі. На поч. Першої світової війни 1914—18 рр. вступив у фр. іноземний легіон. У 1916 р. внаслідок поранення був демобілізований. У серп. 1917 р. повернувся у Росію. Після жовтневих подій 1917 р. вступив до Червоної армії, брав участь у воєн. операціях в Україні. У 1920 р. повернувся в Париж, де відкрив магазин з продажу годинників та ювелірних виробів. Продовжував брати участь в анархо-комуністичній організації. 25.05.1926 р. застрелив у Па-

рижі С. Петлюру. Судовий процес, який проходив у жовт. 1927 р. у Парижі, завершився виправданням Ш. (див. Шварцбарта процес 1927 р.). У 1934 р. надрукував спогади «Inem Loyf fun Yoren» («Життя героя»).

ШВАРЦБАРТА ПРОЦЕС 1927 р.— судовий процес над С. Шварцбартом, вбивцею С. Петлюри, що проходив у Парижі 18—26.10.1927 р. Розслідування обставин вбивства тривало 17 міс. Ш. заявляв, що метою цього акту була помста за антиєвр. погроми, здійснені у 1919 р. в Україні нібито за наказом голови Директорії УНР. Процес Ш. відбувався у кримінал. суді Сена. Позивачами були вдова вбитого, О. Петлюра, та його молодший брат, полковник О. Петлюра, їхні інтереси представляли С. Кампінчі та А. Вілльм. Публічним прокурором був П. Рейнодель, головним адвокатом А. Торез. Заслухано бл. 200 свідків. Стараннями захисту, що трактував вчинений злочин як акт справедливої помсти, процес над Шварцбартом перетворився на суд над С. Петлюрою та урядом УНР, яких представляли безпосередніми винуватцями погромів. Для багатьох українців суд над Шварцбартом став актом несправедливості не лише щодо самого С. Петлюри, а й всього укр. нац. руху. Судовий процес призвів до наростання націоналістичних й антисемітських настроїв серед укр. суспільства. Зокрема, Д. Донцов трактував його як доказ помилковості й шкідливості гуманістичної та універсалістської орієнтації в укр. русі. Згідно з твердженнями деяких євр. авторів, відплатною акцією укр. націоналістів проти євреїв стали т. зв. Петлюри дні у Львові. У 1990 р. один зі співробітників КДБ визнав в окремій публікації, що вбивство С. Петлюри було заплановане у Москві. Хоча причетність ДПУ—НКВС—КДБ до вбивств Є. Коновальця, П. Ребета та С. Бандери доведено, досі немає документального підтвердження версії про причетність рад. спецслужб до вбивства С. Петлюри.

ШВАЧКА Микита (бл. 1728 — р. см. невід.) — запорозький козак, один із керівників нац.-визв. повстання проти пол. гніту в Правобережній Україні 1768 р.— Коліївщини. Під час Коліївщини воював у повстанському в-ську М. Залізняка. Навесні 1768 р. Ш. на чолі гайдамацького загону разом із загоном А. Журби здобув Фастів і перетворив його на опорну базу повстанців. У кін. літа 1768 р. Ш. було схоплено рос. каральним загоном під Богуславом і заслано на каторгу до м. Нерчинська. Подальша доля невідома. Т. Шевченко присвятив йому поему «Швачка».

ШВЕЦЬ Кіндрат («Зенко Зелений») (1914—75) — укр. політ. діяч. Н. у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волин. обл. у сел. родині. З 1933 р. член ОУН. За участь у нац. русі засуджений під час Луцького процесу 1937 р. до 10 років ув'язнення. У 1939 р. у зв'язку з розвалом Польщі вийшов на волю. Після розколу ОУН (1940) — на боці А. Мельника. Призначений у 1941 р. тереновим провідником ОУН-М на півн.-зах. укр. землях. У 1942—43 рр. займався створенням повстанських загонів на Волині. У 1943—44 рр. воював у 34-му батальйоні СД («Волин. легіоні»). У берез. 1944 р. за наказом О. Кандиби переїхав до Львова,

перейшов на нелегальне становище й очолив теренОвий провід ОУН-М у Галичині. Після окупації Галичини рад. в-ськами важкохворий Ш. емігрував до Австрії. Революційним трибуналом ОУН-М звинувачений у дезертирстві та засуджений до смертної кари. Повернувся в Україну. У 1949 р. заарештований у Львові та засуджений до тривалого тюремного ув'язнення. Покарання відбував у колимських та карагандинських таборах. Помер на засланні.

ШЕБЕЛИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1829 р.— виступ селян-однодворців в окремих селах і слободах Слобідсько-Укр. губернії проти перетворення їх царським урядом на військ. поселенців. Повстання розпочалося 25.05(6.06).1829 р. у слободі Шебелинці (тепер с. Балаклійського р-ну Харк. обл.). Бл. 3 тис. чол., що зібрались у Шебелинці, розгромили приміщення військ. управління, а його членів заарештували й обрали власне управління на чолі з селянами С. Дьоміним, К. Ведерниковим та ін. (всього 9 чол.). Повстанці направили гінців у села Милова, Лозовеньки, Петрівське, Михайлівка та ін. із закликом до селян не підкорятися поселенському начальству. Проти повсталих було кинуто загін уланів та батарею артилерії. 27.05(8.06) між повсталими та уланами відбулася сутичка, внаслідок якої урядові в-ська змушені були відступити. Не принесли успіху й умовляння повстанців припинити повстання. 30.05(11.06) розпочався гарматний обстріл села, після чого повстання вдалося придушити. Загинуло 109 повстанців, 143 учасники Ш. п. постали перед військ. судом, з яких більшість відправили на каторгу, а 48 чол. на службу в Херсон. військ. поселення. Керівники повстання С. Дьомін та К. Ведерников засуджені до довічних каторжних робіт.

ШЕБЕШІ Ференц (р. н. і см. невід.) — дипломат трансільванського князя Юрія II Ракоці. У лип. 1656 р. вів у Чигирині переговори з Б. Хмельницьким про союз між Трансільванією і Україною. Переговори закінчилися підписанням договору, в якому гетьман і старшина зобов'язалися боротися з ворогами Юрія II Ракоці. У черв.— серп. 1657 р. Ш. у Чигирині вдруге вів переговори з Б. Хмельницьким і ген. старшиною про відносини України з Трансільванією та Швецією. Вірчі грамоти та інструкції, дані Ш. трансільванським урядом, і щоденник про другу подорож в Україну (опубл. Ш. Сіладі в кн. «Пам'ятки історії Угорщини», сер. 1, т. 23, Будапешт, 1874) є важливими пам'ятками дипломатичної історії України.

ШЕВАЛЬЄ П'єр (р. н. і см. невід.) — фр. офіцер, дипломат, історик 17 ст. У 1646 р. командував підрозділом у війні Франції проти Іспанії за Фландрію, зокрема під час облоги фр. в-ськом Дюнкерка. У цих боях брали участь бл. 2500 козаків на чолі з Б. Хмельницьким та І. Сірком. На поч. Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького Ш. працював секретарем фр. посольства у Польщі, був добре обізнаний з її причинами та перебігом подій. Ш. автор 3 іст. нарисів: «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження і релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар», «Історія війни козаків проти Польщі». Вперше праці Ш. опубліковані окремою книжкою в 1663 р. (повторно 1668, 1852) фр. мовою, яка у 1672 р. була перекладена англ. мовою. В Україні твори Ш. стали

відомі наприкін. 17 ст. Відомості, зібрані у книзі Ш., використовували історики П. Симоновський, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, О. Маркевич, М. Костомаров, І. Крип'якевич та ін. Укр. мовою твори Ш. вперше вийшли друком у 1960 р., вдруге 1993 р. Праці Ш. містять різноманітну інформацію про події, видатних іст. осіб, побут і звичаї населення України II пол. 17 ст., є цінним джерелом до вивчення історії доби Хмельниччини.

ШЕВРОН (фр. chevron) — нашивки з галуна, звичайно на рукавах форменого одягу військовослужбовців у багатьох арміях для визначення військ. звань і числа років служби.

ШЕЇН Олексій Семенович (1662—1700) — моск. полководець, боярин (з 1682), генералісимус. У 1680—81 рр.— воєвода в Тобольську, у 1683—84 рр.— у Курську. Брав участь у Крим. походах 1687 і 1689 рр. Був головнокомандувачем під час 2-го спільного походу моск. і укр. в-ськ на Азов (див. Азовські походи 1695—96 рр.), а потім керував укріпленням міста і відбив напади крим. татар і ногайців на Азов (1697). Під час першої подорожі Петра І за кордон Ш. був призначений головнокомандувачем моск. армії та очолював військ. прикази — Пушкарський, Іноземний, Рейтарський. У 1698 р. придушив повстання стрільців у Москві.

ШЕЛЕСТ Йосип (Василь Юсько) (р. н. невід.— 1768) — запорозький козак, керівник гайдамацького загону під час нац.-визв. повстання Коліївщини 1768 р. Ш. сформував у Холодному Яру гайдамацький загін, який діяв проти пол. шляхти на Черкащині. Восени 1768 р. захоплений у полон пол. каральним загоном і за наказом київ. воєводи Й. Стемпковського страчений у м-ку Кодні (тепер Житомир. р-н Житомир. обл.). На думку деяких дослідників, Ш. помер напередодні Коліївщини.

ШЕМ'ЯЧИЧІ — київ. рід. Нащадки Дмитра Шем'яки (р. н. невід.— 1453) — великого князя моск. (1446—47). Після смерті Дмитра Ш. його син Іван (у 1454) і вдова (у 1456) переселилися в межі Великого князівства Лит., де отримали Рильськ і Новгород-Сіверський. Син Івана Дмитровича Ш. (р. н. невід.— бл. 1485) Василь Ш. (р. н. невід.— 1529) у 1500 р. перейшов на службу до Івана III Васильовича. Отримав у володіння відвойовані у Литви Путивль і Радогощ, а також Малий Ярославець і кілька волостей на р. Угра. Брав участь у багатьох воєн. акціях великого князя моск., зокрема в поході на підтримку М. Глинського (1508). У 1517—18 рр. звинувачений у держ. зраді, але був виправданий. У 1523 р. знову схоплений за тим же звинуваченням. Помер в ув'язненні. Зі смертю його дітей рід Ш. перестав існувати.

ШЕПАРОВИЧ Едмунд (1889—1967) — укр. військ. діяч, майор УГА. Син Ф. Шепаровича. Учасник Першої світової війни, ротмістр австр. кавалерії. З 1918 р. перебував на службі в УГА. Очолював запасний кінний полк у Стрию, а з черв. 1919 р. комендант 1-ї кінної бригади УГА. З лют. 1920 р. командував 3-м Галицьким кінним полком у ЧУГА. На поч. квіт. 1920 р. полк під командуванням Ш. виступив проти більшовиків і зайняв Тернопіль. Звідти Ш. разом з полком вирушив у повстанський рейд, який завершився 6.05.1920 р. об'єднанням з частинами Армії УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка. В еміграції Ш. жив у Відні, де і помер.

ШЕПАРОВИЧ Фелікс (1865—1917) — австр. військ. діяч, генерал-майор. Н. на Стрийщині (тепер Львів. обл.). Учасник Першої світової війни 1914—18 рр. У 1914—15 рр. командував бригадою під час оборони Перемишльської фортеці. У 1915 р. потрапив у рос. полон. Помер у таборі для військовополонених у Сибіру. Два сини Ш. Едмунд (див. Ш е п а р о в и ч Е.) та Фелікс (молодший; поручник-літун УГА; п. у січ. 1920) служили в УГА та Армії УНР.

ШЕПЕЛЬ Володимир Павлович (1888 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. У 1910 р. закінчив піхот. юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. перебував на ф-нті, командир піхот. підрозділів рос. армії, підполковник (1917). На службі в укр. армії з кін. 1917 р. У груд. 1918 р. відряджений до ЗУНР, де очолив бойову групу «Крукеничі» ГА. Брав участь у боях з пол. в-ськами у складі 8-ї Самбір. бригади. У трав. 1919 р. групу Ш. під час заг. наступу пол. в-ськ було відрізано від осн. сил і примушено перейти кордон Чехословаччини. Перебував у таборі інтернованих галицьких частин. Невдовзі через Карпати і Буковину нелегально прибув до Кам'янця-Подільського, де приєднався до Армії УНР. Деякий час служив у Вишколі армії, згодом командир навч. підрозділу Спільної юнацької школи. З груд. 1919 р. Ш. перебував у таборах для інтернованих частин УНР у Польщі. Під час пол.-рад. війни 1920 р. воював на більшовицькому ф-нті у складі 2-ї Волин. дивізії, очолював 4-ту Сіру бригаду. Частина під командуванням Ш. особливо відзначилася в обороні Шепетівки на рубежі Збруча, де стрімким контрударом зі Скали розгромила і відкинула авангардні підрозділи Червоної армії. На поч. серп. 1920 р. бригада Ш. у р-ні Чорткова, прикриваючи відхід Волин. дивізії, відбила кілька потужних атак пр-ника. За бойові заслуги підвищений у ранзі до генерал-хорунжого (1920). З груд. 1920 р. перебував у таборі для інтернованих вояків УНР у Каліші. Обирався членом правління Укр. станиці.

ШЕПЕЛЬ Яків (1894—1921) — укр. повстанський отаман періоду нац.-визв. змагань 1917—21 рр. Н. на Літинщині (Поділля) у сел. родині. Мав початкову освіту. На поч. Першої світової війни 1914—18 рр. мобілізований у рос. армію. У 1917 р. створив повстанський загін на Літинщині, який налічував бл. 500 кіннотників. Під час 1-го Зимового походу взаємодіяв з частинами Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка. 1.11.1920 р. загін Ш. вибив денікінців з Вінниці. У січ. 1920 р. відмовився від пропозиції про співпрацю з денікінським полковником Перевалoвим. У берез. 1920 р. загін Ш. діяв на Вінниччині, Літинщині та біля Хмельника. Згодом Ш. емігрував до Польщі. Брав участь у 2-му Зимовому поході 1921 р. Після його завершення повернувся на Літинщину. Убитий більшовицьким агентом неподалік Літина (тепер Вінницька обл.).

ШЕРЕМЕТЄВ Борис Петрович (1652—1719) — рос. полководець і дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1701). У 1706 р. першим у Моск. державі отримав графський титул. Н. у Москві. З 1671 р. служив при царському дворі. У 1684—

86 рр. Ш. брав участь у переговорах і укладенні «Вічного миру» 1686 р. з Польщею. Під час Азов. походів 1695—96 рр. командував рос. армією, яка діяла спільно з укр. полками на чолі з гетьманом І. Мазепою у пониззі Дніпра. У 1687—99 рр. очолював моск. дипломатичні місії до Речі Посполитої, Австрії та на о. Мальту. Брав участь у Півн. війні 1700—21 рр. Протягом 1701—05 рр. командував в-ськами у Фінляндії, де здобув кілька перемог над швед. армією. У Полт. битві 1709 р. здійснював командування всією піхотою рос. армії. У 1710 р. в-ська Ш. захопили Ригу. Очолював головні сили рос. армії у Прут. поході 1711 р. У 1715—17 рр. командував корпусом у Померанії і Мекленбурзі.

ШЕРЕМЕТЄВ Василь Борисович (бл. 1622—82) — рос. держ. і військ. діяч, боярин (з 1653). З сер. квіт. 1654 р. направлений моск. урядом до Києва на допомогу Б. Хмельницькому, однак прибув до гетьманської ставки тільки у січ. 1655 р. У 1655—56 і 1658—60 рр. командував моск. в-ськами в Україні. Брав участь в Охматівській битві 1655 р. Вів боротьбу проти гетьмана І. Виговського. Влітку 1660 р. очолював моск. армію в битві під Чудновом на Житомирщині, в якій вона зазнала поразки від пол. в-ськ під командуванням Яна II Казимира. Сам Ш. потрапив у полон до крим. татар, де пробув 21 рік. У листоп. 1681 р. був викуплений моск. урядом.

ШЕРЕНГА (від пол. szereg) — стрій, у якому військовослужбовці розміщені один біля одного на одній лінії.

ШЕРНЕР Фердинанд (1892—1973) — нім. генерал-фельдмаршал (1945). У Другу світову війну (з 1944) командувач групи армій «Півд. Україна», «Північ» і «Центр» на рад.-нім. ф-нті. З кін. квіт. 1945 р. головнокомандувач сухопут. в-ськ, намагався продовжувати опір у Чехословаччині після капітуляції. Засуджений воєн. трибуналом до 20 років в'язниці як воєн. злочинець. У 1955 р. звільнений.

ШИЛО Семен (р. н. і см. невід.) — сотник гайдамацького загону під час нац.-визв. повстання у Правобережній Україні Коліївщини 1768 р. У черв. 1768 р. повстанці на чолі з Ш. через відмову тур. влади видати пол. шляхтичів, які знайшли притулок на землях, що належали Осман. імперії, здобули м. Балту (тепер Одес. обл.). Тур. уряд використав ці дії гайдамаків як привід для початку рос.-тур. війни 1768—74 рр. Даних про подальшу долю Ш. в іст. джерелах немає.

ШИНКАР Микола Ларіонович (р. н. невід.— 1920) — укр. військ. діяч. Під час Першої світової війни 1914—18 рр. штабс-капітан 11-го Фінляндського полку 7-ї рос. армії. З 1917 р. перебував на службі в укр. в-ську, сотник Армії УНР. У трав. 1917 р. став учасником І Всеукр. військ. з'їзду. Обраний до Всеукр. ради військ. депутатів, яка стала складовою УЦР. У груд. 1917 р. після відставки підполковника В. Павленка призначений начальником Київ. військ. округу. У січ.— лют. 1918 р. головнокомандувач в-ськ УЦР на більшовицькому ф-нті. З 22.04.1918 р. Ш. був губернським комендантом Київщини (помічник — отаман Андрієнко). За доби Гетьманату очолював на Звенигородщині повстанські загони, які виступали проти влади гетьмана П. Скоропадського. 30.11.1918 р. Ш. на чолі військ. загону

захопив Полтаву. Вчинив у місті погром гетьманської адміністрації, під час якого загинуло бл. 100 укр. старшин. Належав до провідних членів лівої течії УПСР — «боротьбистів». Виступав за повалення влади Директорії УНР збройним шляхом. У 1919 р. підняв на Полтавщині повстання проти Директорії УНР. Загинув у боях з частинами Дієвої армії у листоп. 1920 р. неподалік Умані.

ШКОЛА СІЧОВА — система навч. закладів, відкритих і утримуваних на кошти В-ська Запорозького Низового. Перша початкова Ш. с. була відкрита в 1576 р. (в межах суч. м. Новомосковська Дніпропетр. обл.). З 1602 р. існувала як монастирська при Самарському монастирі. Напередодні зруйнування Січі на землях В-ська Запорозького існувало 44 початкових школи. У 1659 р. на Чортомлицькій Січі було відкрито середню школу. Вона мала назву «січова центральна». У ній навчалося 50 малолітніх і бл. 30 учнів старшого віку («молодиків»). Подібні школи існували майже в усіх козацьких паланках. У 1754 р. на Січі була відкрита вища спец. школа. У ній готували полкову старшину, тлумачів, військ. канцеляристів для паланок. Заслуженою славою користувалась відкрита на Січі школа «вокальної музики та церковного співу». У ній навчалося бл. 30 учнів. Запорозькі козацькі школи мали чітко виражений нац. характер. Навчання у них велося укр. мовою. Вихованці вчилися читати, писати, рахувати, вивчали Закон Божий, відвідували заняття з музики і співу, оволодівали доступними для їхнього віку військ.-фізичними вправами.

ШЛІФФЕН Альфред фон (1833—1913) — граф, нім. генерал-фельдмаршал (1911), теоретик блискавичної війни шляхом оточення головних сил супр-ника («Канни»). У 1891—1905 рр. начальник нім. Ген. штабу. Склав план війни, за яким намічалися швидкий розгром Франції шляхом удару через Бельгію на Париж і оточення фр. армії, а потім перекинення всіх сил проти Росії. На початку Першої світової війни нім. командування безуспішно намагалося здійснити цей план (у трохи зміненому вигляді).

ШЛЯХТА, шляхетство (від давньонім. Slaht, пол. szlachta) — привілейований стан, елітарна група населення Польщі, Литви, України, Білорусі та Росії 14—18 ст. Спочатку Ш. становило рицарство («бояри») — середній та нижчий прошарки панівної верстви суспільства. У процесі формування та зміцнення як стану протягом 14—16 ст. (Кошицький привілей 1374 р., Краків. привілей 1433 р., Нешавський статут 1454 р., Радомська конституція 1505 р., Лит. Статути звільняли від усіх повинностей, гарантували особисту недоторканність і право займати високі урядові посади тощо) поза Ш. опинилася дрібна, т. зв. негербова, Ш. (владики в Польщі, панцирні бояри у Великому князівстві Лит.). Водночас до неї увійшли магнати. З І пол. 14 ст. Ш. одержала право участі в загальнодерж. з'їздах аристократії. 1447 р. привілей Казимира IV поширив шляхетські вольності на всіх руських можновладців Великого князівства Лит. У 1454 р. пол. король, у ході війни з Тевтон. орденом, зобов'язався (т. зв. Цереквицький привілей) вирішувати питання війни та миру спільно з загальношляхетськими сеймами. Значного поширення терміни «бояри-Ш.» і «рицарство-Ш.» набули вже в Лит. Статуті (1529). Предикат «Ш». засвідчував «урожоність». «Артикули» короля Генріха Валуа 1573 р., які підтверди-

лц попередній статус Ш., офіційно дозволили останній створювати конфедерації і чинити опір вищій владі. Це обмежувало владу короля, утверджувало в Речі Посполитій політ. режим шляхетської республіки. Ш. у І пол. 16 ст. у середньому становила 8 % населення, але місцями, напр. у Мазовії та Підляшші, сягала 20 %. Після укладення Люблін. унії 1569 р. на території укр. земель, що входили до складу Речі Посполитої, посилився процес покатоличення і спольщення місцевої Ш. У результаті Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. на більшій частині території України на зміну магнатам і великій Ш. прийшла козацька старшина, лише окремі представники якої мали давні родинні «дипломи» шляхтичів, надані лит. князями чи пол. королями. Тільки на Наддніпрянщині в їх підпорядкування перейшло бл. 1400 маєтків колишніх власників. У межах Гетьманщини спроба укр. уряду законодавчо зрівняти права та привілеї старшини і місцевої шляхти була зроблена в І пол. 18 ст. під час складання зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». У Росії Петро І указом 1714 р. про єдинонаслідування, «Табелем про ранґи» 1722 р. юридично зрівняв статус бояр, дворян і деяких заможних груп населення, що сприяло появі нового єдиного стану — Ш. (назву запозичено з політ. термінології, поширеної у Речі Посполитій та Україні). У ІІ пол. 18 ст. термін «Ш.» був витіснений іншим — «дворянство». В кін. 18 ст. укр. старшину та шляхту (в т. ч. Правобережжя, після його приєднання до Рос. імперії внаслідок поділів Польщі) було зрівняно в правах з рос. дворянством.

ШМАРОВ Валерій Миколайович (н. 1945) — міністр оборони України в 1994—96 рр. Н. 14.08.1945 р. у с. Жолоби Томашп. р-ну Вінницької обл. у сім'ї військовослужбовців. Закінчив Київ. технікум радіоелектроніки, Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Трудову діяльність розпочав у 1966 р. на підприємстві військ.-пром. комплексу — виробничому об'єднанні «Київ. радіозавод». З 1987 р. директор Жулян. машинобудівного заводу. З 1992 р. перший заступник ген. директора Нац. косм. агентства України, брав участь у розробці та реалізації Нац. косм. програми України. У черв. 1993 р. Указом Президента України призначений віце-прем'єр-міністром України з питань військ.-пром. комплексу, а з серп. 1994 р. одночасно міністром оборони України. З лип. 1995 до лип. 1996 р. міністр оборони України. Народний депутат України (1998—2002). Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1976), Трудового Червоного Прапора (1988), відзнакою Президента України «Іменна вогнепальна зброя» (1995).

ШПИГУНСТВО (від нім. Spion — шпигун) — викрадення чи збирання з метою передачі іноземній державі або її агентурі відомостей, що становлять держ. чи військ. таємницю. Особа, захоплена під час шпигунської діяльності, не має права на статус військовополоненого.

ШРАМЕНКО Володимир Миколайович (1878 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, віце-адмірал. У 1897 р. закінчив Мор. корпус. Служив на Далекому Сході, брав участь у китайській кампанії 1900—01 рр., рос.-япон. війні 1904—05 рр. З 1906 р. служив у Головному мор. штабі, з 1911 р. штаб-офіцер для доручень мор.

міністра, з 1912 р.— виконуючий обов'язки генерала для доручень мор. міністра, капітан 2-го ранґу. У роки Першої світової війни 1914—18 рр.— капітан 1-го ранґу Чорномор. флоту. З 1918 р. перебував на службі в укр. ВМФ. У берез. 1918 р. начальник відділу перевезень Чорномор. флоту. У період Гетьманату працював у мор. міністерстві, був головою ліквідаційної комісії у справах трансп. флотилії. З 1919 р. заступник мор. міністра УНР, начальник організаційного відділу Укр. мор. ген. штабу.

ШРАМЧЕНКО (Шраменко) Микола (1891—1974) — міністр військ. справ укр. уряду в екзилі (1967—74), генерал-хорунжий. Походив зі старовинного козацького роду, нащадки якого служили в Олишів. сотні Ніжин. полку (с. Олишівка, у якому розташовувалась сотня, 40 км на пд від м. Чернігова). Представники роду Шрамченків командували Олишів. сотнею з 1680 до 1773 р. Ш. у 1917—20 рр. займав посаду командира Київ. дивізії. Брав участь у Зимових походах Армії УНР у 1919—20 та 1921 рр. До 1923 р. перебував у пол. таборах, пізніше оселився в Польщі, згодом переїхав до Німеччини. Входив до складу Укр. нац. ради, був її секретарем.

ШРАМЧЕНКО (Шраменко) Святослав (1893—1958) — міністр мор. справ УНР (1919), контр-адмірал. Н. 3.05.1893 р. у м. Баку. Напередодні Першої світової війни закінчив Мор. корпус. У роки Першої світової війни на Балт. флоті. Після Лютневої революції 1917 р. увійшов до складу Укр. військ.-мор. революційного штабу на Балтиці. Взяв активну участь у підготовці переходу на Чорне море бойових кораблів з укр. екіпажами. У січ. 1918 р. прибув до Києва і з 27.03.1918 р. працював у складі Міністерства мор. справ на посадах старшого ад'ютанта, виконував обов'язки заступника міністра, начальника гардемаринської школи. У квіт.— черв. 1919 р. міністр мор. справ УНР, згодом віце-міністр, начальник організаційного відділу Мор. головного штабу. Перебував у таборах у Польщі після інтернування укр. армії. З 1945 р. проживав у Німеччині, а з 1950 р. у США. Автор праць з історії укр. нац.-визв. боротьби 1917—21 рр. та укр. ВМФ. Помер 24.06.1958 р. у Філадельфії.

ШТАБ (нім. Stab) — осн. орган управління в-ськами (силами). Є в батальйонах (дивізіонах) і вище; у збройних силах — також ген. Ш., головні Ш. видів збройних сил, Ш. тилу збройних сил, Ш. цив. оборони, Ш. родів в-ськ і спец. в-ськ.

ШТАБС-КАПІТАН — офіцер. чин у деяких іноземних арміях (крім кавалерії).

ШТАНДАРТ (нім. Standarte) — 1) прапор кавалер. частин у деяких іноземних арміях; 2) прапор глави держави (імператора, короля, президента), що піднімається в місці його перебування.

ШТЕМЕНКО Сергій Матвійович (1907—76) — генерал армії (1968). У Велику Вітчизняну війну з 1943 р. начальник Операт. управління Ген. штабу. З 1946 р. заступник начальника й у 1948—52 рр. начальник Ген. штабу. З 1962 р. начальник Головного штабу Сухопут. в-ськ, з 1964 р. заступник начальника Ген. штабу, з 1968 р. 1-й заступник начальника Ген. штабу — начальник штабу Об'єднаних збройних сил держав — учасниць Варш. договору.

ШТОЛЮК Мирон (Штола) (р. н. невід.— 1830) — один із керівників руху карп. опришків у 1820-х рр. у Прикарпатті. Н. у с. Розтоки Косівського повіту (тепер Ів.-Франк. обл.). З 1817 р. очолював опришківський загін, який діяв у р-ні Косова, Вижниці і Кутова. У 1829 р. Ш. схоплено і разом з побратимами Козиком і Циганом страчено у Вижниці (тепер місто в Чернівецькій обл.). Народні легенди, перекази і пісні про Ш. зібрав і частково опублікував І. Франко в «Етнографічному збірнику» (т. 5, 1898).

ШТУЛЬ Олег (Жданович) (1917—77) — укр. політ. і військ. діяч. Н. у с. Лопатичі Овруцького р-ну на Житомирщині. Навчався у Кременецькій духовній семінарії, у студентські роки вступив до ОУН. З сер. 1930-х рр. підтримував дружні стосунки з О. Телігою, у зв'язку з чим після розколу ОУН належав до ОУН-М. Під час Другої світової війни 1939—45 рр. один із найближчих соратників О. Ольжича. Брав активну участь у створенні партизанських загонів на Волині, представник ОУН-М при спільному штабі УПА Т. Боровця. З 1942 р. член, заступник голови Крайового проводу ОУН-М. Наприкін. 1943 р. потрапив у полон до гітлерівців. До жовт. 1944 р. перебував у концтаборі Заксенхаузен. У повоєн. час мешкав у Парижі, згодом у Торонто. У 1947 р. на Великому зборі укр. націоналістів обраний членом ПУН. З 1948 р. був редактором офіціозу ОУН-М «Укр. слово». Після смерті А. Мельника 1.11.1964 р. призначений виконуючим обов'язки голови ПУН—ОУН, а на VI Великому зборі укр. націоналістів у 1966 р. обраний головою ПУН—ОУН. Був прихильником консолідації всіх укр. нац. сил на базі Укр. нац. ради, став одним із співзасновників Світового конгресу вільних українців. Для ОУН доби Ш. характерними були суперечності між старшим та молодшим поколіннями, боротьба стратегій, наслідком чого стала т. зв. криза Я. Гайваса. Помер у Торонто. Похований на кладовищі Баунд-Брук у США.

ШТУРМ (нім. Sturm — атака, приступ) — спосіб оволодіння фортецею, містом чи сильно укріпленою позицією.

ШТУРМАНСЬКА СЛУЖБА — спец. служба на флоті, у військ. і цив. авіації, призначена для забезпечення водіння кораблів (суден) та авіац. ЛА. У ВПС, авіації ППО та авіації ВМС на Ш. с. покладено штурманське забезпечення бойових дій (польотів) авіації.

ШТУРМАНСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, в авіації — комплекс заходів, що забезпечують точність польоту за заданим маршрутом, надійність і безпеку польотів літаків та ін. пілотованих ЛА, своєчасне виведення їх на задані об'єкти і точне ураження цілі; вид операт. (бойового) забезпечення. Включає підготовку довідкових даних та виконання штурманських розрахунків; організацію застосування наземних радіотехн. і світлотехн. засобів; розробку пропозицій командуванню (командиру) щодо Ш. з.; вирішення штурманських завдань у ході бойових дій та ін. Ш. з. організується штурманською службою.

ШТУРМОВА АВІАЦІЯ — рід військ. авіації, призначений для ураження, як правило, з малих та гранично малих висот малорозмірних і рухомих наземних (мор.) цілей переважно в такт. і найближчій операт. глибині побудови в-ськ пр-ника.

ШТУРМОВА ГРУПА (штурмовий загін) — тимчасове формування, призначене для блокування і знищення окремих опорних пунктів і довгострокових вогневих споруд при їх штурмі.

ШТУРМОВИК — бойовий ЛА, призначений для ураження переважно з малих і гранично малих висот різних малорозмірних та рухомих наземних (мор.) об'єктів із застосуванням бомбардувальників, ракет. та арт. озброєння. Звичайно має броньовий захист, застосовується, як правило, у такт. зоні (на полі бою) для безпосередньої підтримки сухопут. в-ськ.

ШУРУХІН Павло Іванович (1912—56) — двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), генерал-майор (1953). У Велику Вітчизняну війну командир гвард. стрілец. полку. Відзначився при форсуванні Дніпра під Каневом (1943), у боях у Карпатах.

ШУХЕВИЧ Степан (1877—1945) — укр. політ. і військ. діяч, адвокат, письменник. Н. у с. Серафинці Городенків. повіту (тепер Терноп. обл.) у родині священика. У 1895 р. закінчив Академічну гімназію у Львові. У 1895—99 рр. навчався на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Відвідував лекції з історії М. Грушевського. Був активним членом студентської організації «Академічне братство». В 1899 р. стажувався у Львові, з січ. по черв. 1901 р. у Відні. На поч. Першої світової війни 1914—18 рр. брав активну участь в організації Легіону УСС. У верес. 1914 р. призначений командиром 3-го півкуреня, а з жовт. 1914 р.— куреня Легіону УСС. У жовт. 1914 р. курінь Ш. відзначився в боях за Борислав і Дрогобич. Під час укр.-пол. війни 1918—19 рр.— отаман УГА. У 1918 р. призначений комендантом Одеси. У лют. 1919 р.— комендант 4-ї Золочівської бригади, пізніше — член Начальної команди УГА. В черв. 1919 р. очолював делегацію УГА на переговорах про перемир'я з пол. командуванням. Після закінчення війни працював адвокатом. У 1921—25 рр.— проф. кримінал. права Львів. (таємного) укр. ун-ту. У 1920—30-х рр. виступав захисником під час політ. процесів над учасниками укр. нац.-визв. руху в Галичині та на Волині (зокрема, під час процесів над С. Федаком, Д. Данилишиним та В. Біласом, Львів. процесу 1936 р. та ін.). Останнім політ. процесом, на якому Ш. виступав, був т. зв. гімназійний процес на Волині у серп. 1939 р. Десяткам укр. політ. в'язнів Ш. врятував життя, а коли йому не вдавалося захистити укр. патріотів, відстоював ідею, за яку вони боролися. Крім адвокатської практики, Ш. активно займався громадською діяльністю. Був одним з ініціаторів створення та багаторічним головою Надзірної ради видавництва «Червона калина», яке у 1921—39 рр. видало бл. 80 томів спогадів про нац.-визв. змагання 1917—21 та ін. патріотичної літератури. На поч. Другої світової війни 1941—45 рр. Ш. переїхав до Кракова, де продовжував займатися адвокатською практикою, брав активну участь у діяльності укр. інституцій, зокрема Укр. допомогового комітету. Помер 6.06.1945 р. у м. Амберг (Німеччина). Автор збірки оповідань із життя січового стрілецтва («Видиш, брате мій», «Гіркий то сміх», «Невідомий») та мемуарів «Моє життя. Спогади». Ш. готував фундаментальну працю «Велика історія українських політичних процесів у Галичині та Волині від 1922 до 1939» та працю «Невідомі Герої» (не збереглася).

Щ

ЩЕП'ЮРНО — село Калішського повіту Познанського воєводства Польщі. В 1921—24 рр. у Щ. знаходився табір для інтернованих бійців Армії УНР.

ЩЕРБАЧОВ Дмитро Григорович (1857—1932) — військ. діяч періоду Укр. революції, генерал-полковник. Військ. освіту здобув у Орлов. військ. гімназії, Олександрів. військ. училищі (1876), Михайлів. арт. училищі. Служив у гвард. кінно-гарматній бригаді. У 1884 р. закінчив Миколаїв. академію Ген. штабу, обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 2-ї гвард. піхот. дивізії, штаб-офіцера Петерб. військ. округу, начальника штабу 2-ї гвард. піхот. дивізії, командира лейб-гвардії Павлів. полку. З 1903 р. генерал-майор. Невдовзі призначений командиром 1-ї Фінської бригади, відтак начальником Миколаїв. академії Ген. штабу (1907—12). З 1908 р. генерал-лейтенант. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. командир 9-го арм. корпусу, командувач 11-ї і 7-ї армій Півд.-Зах. ф-нту, головнокомандувач Рум. ф-нту (1917). Після Лютневої революції 1917 р. у Росії й утворення УЦР зустрівся з ген. секретарем військ. справ С. Петлюрою і в листоп. 1917 р. перейшов на службу в укр. армію. Енергійно провадив українізацію рос. частин Рум. ф-нту. Розробив план створення на базі Півд.-Зах. і Рум. ф-нтів єдиного Укр. ф-нту. Не був підтриманий урядом УНР, який фактично взяв курс на ліквідацію регулярного в-ська і утвердження міліційної системи. На цій основі розійшовся у поглядах із керівництвом УНР і взимку 1918 р. виїхав до Одеси. Вступив до Комітету Півд. України, який підтримав генерала А. Денікіна. Весною 1920 р. увійшов до уряду П. Врангеля у Криму. На Паризькій мирній конференції 1919—20 рр. представляв уряд білої Росії. На поч. 1920-х рр. перебував у Чехословаччині та Сербії, де формував рос. військ. частини, опікувався інтернованими. Помер у Парижі.

ЩІЛЬНІСТЬ БОМБОВОГО УДАРУ — відношення маси авіац. бомб, що скидаються на ціль (див. Удар авіації), до її площі. Вимірюється в т/км^2. Потрібну Щ. б. у. інколи називають операт. щільністю ураження і використовують у розрахунках при плануванні операцій.

ЩІЛЬНІСТЬ ПОВІТРЯНОГО НАЛЬОТУ — кількість літаків (безпілотних засобів) пр-ника, що входять за одиницю часу в межі з'єднання ППО або угруповання в-ськ. Може розглядатись також відносно якогось напрямку або зони

(дій винищувальної авіації, вогню зенітно-ракет. в-ськ, радіолок. виявлення, радіоелектронного подавлення).

ЩОРС Микола Олександрович (1895—1919) — більшовицький військ. діяч. Н. у м. Сновськ (тепер Щорс Черніг. обл.). У 1914 р. закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу, а в 1916 р. Вілен. військ. училище в Полтаві. Був підпоручником царської армії, учасник Першої світової війни. З 1918 р. член партії більшовиків. У лют. 1918 р. очолив червоногвард. загін на Чернігівщині. Згодом брав участь у формуванні військ. підрозділів у Самар. та Симбір. губерніях Росії. У верес. 1918 р. командир Богунського полку, сформованого з розрізнених партизанських загонів у «нейтральній зоні». У жовт. 1918 р. очолив бригаду 1-ї Укр. рад. дивізії, сформованої в основному з полків ВЧК, угор. інтернаціоналістів, поволзьких татар та ін. На поч. 1919 р. бригада під командуванням Щ. брала участь у боях з укр. в-ськами на напрямку Чернігів — Київ. Після захоплення більшовиками Києва Щ. був призначений комендантом міста. З берез. 1919 р. командир 1-ї Уман. рад. дивізії. У серп. призначений командиром Таращ. 44-ї стрілец. дивізії 12-ї армії, що вела бої з Львів. бригадою УГА. Через конфлікт щодо організації дивізії командування армії намагалося звільнити Щ., але було змушене зважати на популярність начдива у в-ськах. Убитий на позиціях одного з підрозділів дивізії під Білошицею (поблизу Коростеня) комісаром арм. штабу за згодою командування і Реввійськради 12-ї армії. Похований у Самарі (Росія).

Ю

ЮДОВСЬКИЙ Володимир Григорович (1880—1949) — більшовицький діяч. Н. у Воронежі (Росія) (за ін. даними, у Новогеоргієвську Херсон. губернії). З 1903 р. член РСДРП(б). У 1912—14 рр. один із керівників Луган. більшовицької організації. Після Лютневої революції 1917 р. у Росії працював у Петрограді, з жовт. 1917 р. член Одес. обласного комітету РСДРП(б), з груд. голова ЦВК Румчороду. Один з організаторів і керівників Одес. січневого повстання, після перемоги якого у краї була встановлена більшовицька влада. З січ. 1918 р. голова Одес. раднаркому. Згодом на партійній і викладацькій роботі, переважно у Москві. Працював у Моск. ун-ті, проф.

ЮЗЕФСЬКИЙ Генрик (1892—1981) — пол. політ. діяч. Родом з Київщини. У 1920 р. товариш міністра внутр. справ УНР. У 1927—29 і 1930—38 рр. воєвода волин., у 1929—30 рр. міністр внутр. справ Польщі. Один з ініціаторів встановлення «Сокальського кордону», який, розмежувавши Волинь і Галичину, мав не допустити консолідації укр. спільноти в Польщі та сприяти успішному проведенню політики асиміляції місцевого населення. За розпорядженням Ю. на Волині закривались укр. т-ва, керівні органи яких були у Львові («Просвіта», кооперативні організації тощо), заборонялось розповсюдження укр. преси. Нац. політика Ю. викликала всезростаючий опір укр. населення Галичини і Волині, стала однією з причин, що змусили ОУН вдаватися до активних радикальних дій. У 1930 р. Ю. змушений подати у відставку. Помер у Варшаві. Залишив спогади (опубліковані у Парижі в 1982), в яких є матеріали про укр.-пол. відносини міжвоєн. періоду.

ЮЛЬ Юст (1664—1715) — данський дипломат і військ. діяч, віце-адмірал (з 1712). Н. у м. Виборгу в знатній сім'ї. У 1709—11 рр. Ю. посол Данії в Росії. У 1711 р. подорожував по Україні. Залишив щоденник, опублікований Г. Грове (Копенгаген, 1893; рос. переклад видав Ю. Щербачов, 1892, 1899—1900), в якому подав опис кількох міст України, цікаві відомості про побут і звичаї населення укр. земель.

ЮНАКІВ Микола Леонтійович (1871—1931) — укр. військ. діяч, генерал-полковник Армії УНР. Н. у Чугуєві на Харківщині в родині військових. Навчався в кадетському корпусі, потім у Павлів. військ. училищі у Петербурзі. З 1891 р.

служив у лейб-гвардії Семенів. полку. У 1894—97 рр. навчався у Миколаїв. академії Ген. штабу. Після закінчення (з відзнакою) академії обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 53-ї піхот. бригади, 27-ї піхот. дивізії, викладача Ораніенбурзької офіцер. стрілец. школи, Пажеського корпусу, штаб-офіцера з особливих доручень, начальника штабу 1-го Прикорд. корпусу. У 1907 р. призначений викладачем Миколаїв. академії Ген. штабу, а після захисту в 1910 р. дисертації «Похід Карла XII на Україну 1708—09 рр.» став проф. кафедри військ. мистецтва. У 1912 р. йому присвоєно звання генерал-майора. Пропаговані ним новаторські концепції реформування академії Ген. штабу і рос. збройних сил взагалі натрапили на опір з боку військ. міністра В. Сухомлинова. У лют. 1914 р. Ю. призначено командиром 37-ї піхот. бригади. У роки Першої світової війни 1914—18 рр. безперервно перебував на Півд.-Зах. ф-нті, обіймав посади командира бригади, начальника штабів 25-го арм. корпусу, 4-ї армії, командира 7-го арм. корпусу, командувача 4-ї армії, які діяли на території України. З 1916 р. генерал-лейтенант. Після утворення УЦР підтримав укр. нац. рух, сприяв українізації частин, за що у груд. 1917 р. усунений з посади більшовицьким наркомом М. Криленком і направлений у розпорядження голови Реввійськради Л. Троцького. У Києві отримав нове призначення — командувача 4-ї армії Рум. ф-нту. У складний період розпаду рос. армії доклав багато зусиль для збереження боєздатності молодих укр. формувань. З квіт. 1918 р. на службі в укр. армії. У період Гетьманату очолював Головну шкільну управу 2-го генерал-квартирмейстерства і Комісію з утворення військ. шкіл та академій Ген. штабу, в якій над укладанням військ. статутів молодої укр. армії та організацією мережі військ. навч. закладів працювали В. Петрів, В. Сальський, В. Садовський, В. Євтимович та ін. Після падіння влади гетьмана П. Скоропадського Директорія УНР призначила Ю. помічником головного інспектора Армії УНР. З 1918 р. Ю. очолював Головну вишкільну управу Міністерства військ. справ, а в серп. 1919 р. був призначений начальником штабу головного отамана об'єднаних укр. армій УНР і ЗУНР. За участю Ю. було розроблено і блискуче проведено у серп. 1919 р. воєн. операцію з визволення від більшовицьких в-ськ Правобережної України і Києва. У 1920 р. призначений військ. радником Укр. дипломатичної місії у Варшаві. Брав участь у переговорах з Ю. Пілсудським, підготовці військ.-політ. угод 1920 р., зокрема Варш. договору 1920 р. На поч. 1920-х рр. перебував у Тарнові, був радником військ. міністра, військ. міністром, членом Вищої військ. ради УНР при головному отаманові С. Петлюрі, Ради Укр. центрального комітету в Польщі, очолював Укр. військ.-іст. т-во. В еміграції підвищений у ранзі до генерал-полковника. Плідно співпрацював у альманасі «За державність», готував цикл військ.-іст. праць. У 1927 р. через тяжку хворобу змушений відійти від активної громадської діяльності. Помер і похований у Тарнові. Автор праці «Російсько-японська війна 1904—05 рр.» (1911), спогадів «Матеріали до мого життєпису».

ЮР'ЄВИЧ Антон (1839—68) — діяч пол. нац.-визв. руху в Україні у 1850—60-х рр. Походив зі шляхетської родини Київ. губернії. У 1857—62 рр. навчався на іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту, брав участь у таємних пол. організаціях студентів. Був членом, а потім головою «Провінційного комітету на Русі», який готував пол. повстання у Правобережній Україні, зокрема у Київ. губернії. На поч. повстання навесні 1863 р. проголошений «диктатором Русі» (Правобережної України). Очолив загін повстанців, з яким вирушив по селах Київщини і Волині, намагаючись залучити до повстання укр. селянство. У квіт. 1863 р. Ю. був схоплений царськими в-ськами і ув'язнений у Києві. В 1864 р. втік із Київ. фортеці й виїхав за кордон. Останні роки прожив у Бельгії та Франції.

ЮРІЙ II БОЛЕСЛАВ Тройденович (бл. 1306—40) — галицько-волин. князь (1323—40). Син мазовецького князя Тройдена II і Марії, дочки Юрія I Львовича. Будучи католиком, прийняв православну віру й ім'я Юрій. Намагаючись протистояти експансії Польщі й Угорщини, підтримував союзні відносини з Тевтон. орденом і Литвою. Зробив спробу повернути Люблінщину, яку в 1303 р. захопила Польша. Ю. II Б. був одружений з донькою великого князя лит. Гедиміна. Прагнучи зміцнити князівську владу, вів боротьбу проти бояр, в якій спирався на міщан. Ю. II Б. підтримував розселення нім. колоністів, задумав запровадити католицтво. Ці заходи Ю. II Б. підривали значення місцевої аристократії. У 1340 р. бояри організували проти Ю. II Б. змову і отруїли його у Володимирі. Невдовзі після смерті Ю. II Б., останнього представника династії Романовичів, Галицько-Волин. князівство перестало існувати як незалежна держава.

ЮРІЙ I ЛЬВОВИЧ (1252, за ін. даними, 1257 — 1308, за ін даними, 1315) — галицько-волин. князь (1301—08, можливо, 1315). Син Лева I Даниловича та Констанції, дочки угор. короля Бели IV. У 1269—1301 рр. правив на Холмщині, був князем белзьким. У 1282 р. одружився з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича. В 1287 р. одружився вдруге з дочкою куявського князя (Польща) Казимира Конрадовича. Після смерті батька об'єднав усі землі Галицько-Волин. держави під своєю владою. Переніс столицю до Володимира-Волинського. За правління Ю. I Л. Польща захопила Люблін. землю (1302), а Угорщина — частину Закарпаття. Проте внутр. становище князівства в цей період було стабільним, що сприяло швидкому екон. розвитку. В 1303 р. Ю. I Л. домігся утворення Галицької митрополії, до складу якої увійшли: Галицька, Володимир., Перемишльська, Луцька, Холм., Турів. епархії. У 1312—13 рр. угор. феодали висували Ю. I Л. претендентом на угор. престол. Ю. I Л., бажаючи підкреслити могутність Галицько-Волин. держави і наслідуючи свого діда Данила Романовича Галицького, прийняв титул «короля Русі».

ЮРІЙ I РАКОЦІ (Юрій I Ракочі, Дердь I Ракоці) (1593—1648) — князь Трансільванії (Семигороддя) з 1630 р. Син князя Трансільванії Сигізмунда Ракоці (1544—1601). Сповідував кальвінізм. Проводив політику, спрямовану на об'єднання угор. земель, які загарбали Габсбурги й Осман. імперія. У 1643 р. уклав союз із

Швецією та Францією, брав участь у Тридцятилітній війні 1618—48 рр. У лют. 1644 р. на чолі 30-тис. армії розпочав воєн. дії проти Габсбургів, внаслідок яких було визволено частину Словаччини. У 1645 р. разом із шведами в-ська Ю. І Р. облягли Брно. За умовами Лінцського мирного договору 1645 р. під владу Ю. І Р. відійшло 7 комітатів Словаччини та півд.-зах. частина Закарпаття. У серп. 1648 р. через Ю. Немирича встановив союзницькі відносини з гетьманом Б. Хмельницьким і заручився його підтримкою в боротьбі за пол. престол після смерті короля Владислава IV Вази.

ЮРІЙ II РАКОЦІ (Юрій II Ракочі, Дердь II Ракоці) (1621—60) — князь Трансільванії (Семигороддя) з 1648 р. Син Юрія І Ракоці. За правління батька у 1642 р. був обраний наступником престолу. Одружений із Софією Баторій. У Трансільванії почав правити з 1648 р. Отримав у ленне володіння від тур. султана Молдову та Валахію. Був претендентом на пол. престол. У 1648—49 рр., намагаючись заручитись підтримкою України в боротьбі за пол. престол, вів переговори з гетьманом Б. Хмельницьким. Після походів укр. армії у Молдову Р., занепокоєний політикою Чигирина, розірвав відносини з Б. Хмельницьким і перейшов на бік короля Яна II Казимира. У 1654 р. Ю. II Р. відновив дипломатичні відносини з Укр. державою. Після успішних переговорів у 1656 р. підписано укр.-трансільван. договір, за яким Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Р. на пол. престол і надати йому військ. допомогу, розраховуючи використати союз із Трансільванією для здобуття західноукр. земель. Тоді ж Ю. II Р. уклав союз із королем Швеції Карлом X Густавом. У 1657 р. трансільван. в-ська на чолі з Ю. II Р. здійснили похід на Польщу. У складі цих в-ськ був загін укр. козаків на чолі з А. Ждановичем, який, однак, у зв'язку з недоброзичливим ставленням трансільванців улітку 1657 р. повернувся в Україну. 12(22).07.1657 р. трансільван. армія була змушена капітулювати перед пол. в-ськами під Чорним Островом на Поділлі. У 1659 р. тур. султан позбавив Ю. II Р. ленних володінь, але той не визнав цього рішення. Під час збройного опору був смертельно поранений.

Я

ЯБЛОНОВСЬКИЙ Олександр Ян (бл. 1670—1723) — представник знатного пол. магнатського роду Яблоновських, великий коронний хорунжий (з 1693). Освіту здобув у єзуїтських навч. закладах Львова та Праги. Здійснив подорож до країн Зах. Європи. Тривалий час жив у Франції. Після повернення до Польщі вступив на військ. службу. У 1687 р. став корсун. і бузьким старостою. З 1693 р. великий коронний хорунжий. Учасник воєн. дій проти турків і татар, зокрема боїв під Львовом у 1695 і 1697 рр. У 1702 р. на чолі збройного загону воював проти укр. козаків під керівництвом С. Палія. Був маршалом воєводського сеймику, обирався послом від Галицької землі на сейм до Варшави (1720 і 1722). Помер 28.07.1723 р. у Буську (тепер Львів. обл.).

ЯБЛОНОВСЬКИЙ Станіслав Ян (1634—1702) — пол. воєначальник та політ. діяч. Належав до магнатського роду Яблоновських. Навчався у Краків. ун-ті, згодом у Франції. Брав участь у воєн. діях проти козацьких в-ськ під час Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. під проводом Б. Хмельницького, війнах з Моск. державою 1655 р. і Швецією 1656 р. З 1664 р. руський воєвода. Був у дружніх стосунках з Яном III Собеським і підтримував його політику. Учасник усіх великих битв, що відбулися на землях Речі Посполитої у II пол. 17 ст. У 1673 р. керував загонами пол. кінноти у битві під Хотином. У 1676 р. Я. призначено гетьманом польним коронним, у 1682 р. великим коронним гетьманом. У 1683 р. відзначився у битві під Віднем. У наступних роках брав участь у походах пол. в-ська на Кам'янець-Подільський (1684), у Буковину (1685), Валахію (1686). У 1692 р. став краків. каштеляном. Після смерті Яна III Собеського Я. намагався здобути пол. престол, але згодом підтримав кандидатуру Августа II Фридерика. Помер у Львові.

ЯБЛОНОВСЬКИЙ Ян Станіслав (1669—1731) — один із найбільших магнатів Речі Посполитої, руський воєвода (з 1697), великий коронний канцлер (1706—09). Освіту здобув у Франції. Після повернення на батьківщину брав участь у політ. житті Речі Посполитої. У 1677 р. підтримав кандидатуру саксон. курфюрста Августа Фридерика на пол. престол (з 1697 король Польщі Август II Фридерик). Брав участь у Півн. війні 1700—21 рр. З 1706 р. підтримував С. Лещинського. Після повернення до влади Августа II Я. належав до опозиції і впродовж 1713—16 рр. перебував у в'язниці замку Кенрінгштейн у Саксонії. Я. відомий як автор літературних творів, зокрема збірки байок, політ. трактатів. Помер у Львові.

ЯБЛОНОВСЬКІ — пол. магнатський рід. У 18—19 ст. володіли значними маєтками у Зах. і Правобережній Україні. Відігравали значну роль у політ. житті Польщі. Найвідоміші представники: **Станіслав Ян Я.** (див. Яблоновський С. Я.); **Ян Станіслав Я.** (див. Яблоновський Я. С.); **Антоні Я.** (1732—99) — познан. воєвода (з 1760), краків. каштелян (з 1782). Посол Барської конфедерації 1768 р. у Відні; **Антоні Я.** (1793—1855) — учасник Патріотичного т-ва у Варшаві, від імені якого вів переговори з представниками Півд. т-ва декабристів про спільний виступ проти царизму; **Людвік Я.** (1810—87) — поет, учасник пол. повстання 1830—31, член організації карбонаріїв у Галичині, автор цікавих спогадів про Галичину сер. 19 ст.

ЯГАЙЛО (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло) (1348—1434) — великий князь лит. (1377—92) і пол. король (1386—1434). Син Ольгерда Гедиміновича. Засновник династії Ягеллонів. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом зі своїм дядьком Кейстутом володарем Литви. Цей діархічний режим, успадкований від попередніх років, виявився нетривким: між співправителями спалахнула відверта боротьба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю Кейстута (1382). Проти Я. розпочав боротьбу в союзі з хрестоносцями Вітовт Кейстутович, що змусило Я. шукати союзу з Польщею. Уклав Кревську унію 1385 р., що передбачала інкорпорацію його держави до складу пол. корони й перехід у католицтво всіх жителів Литви. У 1386 р. Я. одружився з пол. королевою Ядвігою і 4.03.1386 р. під ім'ям Владислава II коронувався у Кракові на пол. престол. У 1387 р. Я. захопив і приєднав до Польщі галицькі землі. В 1392 р. за Острівською угодою змушений частково відродити політ. самостійність Литви, передавши її в управління Вітовту. У Грюнвальд. битві 1410 р. Я. і Вітовт очолювали об'єднане пол.-лит.-укр.-моск.-білорус. в-сько, яке розгромило в-ська Тевтон. ордену.

ЯГЕЛЛОНИ — династія пол. королів (1386—1572) та великих князів лит. Представники династії Я. правили також у Чехії (1471—1526) та Угорщині (1440—44; 1490—1526). Династія Я. лит. походження, одна з ліній князівського роду Гедиміновичів. Засновник династії великий князь лит. Ягайло. Після одруження з королевою Польщі Ядвігою коронований на пол. престол під ім'ям Владислава II Ягайла. Ін. представники династії: Владислав IV Варненьчик, Казимир IV Ягеллончик, Ян I Ольбрахт, Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август. За правління Я. в Україні завершився процес ліквідації удільних князівств, значно посилилася полонізація укр. населення, відбувалось подальше закріпачення селян і зміцнювались позиції католицької церкви. Пол. лінія Я. обірвалась після смерті бездітного короля Сигізмунда II Августа.

ЯГОЛДАЙ САРАЙОВИЧ (р. н. і см. невід.) — князь тюрк. походження (можливо, тотожний бекові Ягалтаю, котрий у 1340—50-х рр. перебував при дворі золотоординських ханів Джанібека та Бердібека). Наприкін. 14 ст. Я. С. належали маєтності у складі Мужеча (на Пслі, десь між суч. Суджею та Обоянню), Мило-

любля (на Донці) й Осколу (суч. Старий Оскол, у р-ні якого джерела 17 ст. відзначають «Яголдайове городище»). Цей феод, зафіксований в ярлику Тохтамиша як «тьма Сарайового сина Яголдая», був успадкований його нащадками. У 1497 р. володіння роду Я. С. як частину Путивльського повіту поділено між кількома київ. боярами (у 1500 ці землі, як і решта Путивльщини, відійшли до складу Моск. держави).

ЯДВІГА (1371—99) — пол. королева 1384—99 рр. Наймолодша з 3 дочок короля Угорщини і Польщі Людвіка І Угорського та Ельжбети — дочки боснійського правителя (бана) Степана II Котроманича. У 1378 р. була заручена з Вільгельмом — сином і спадкоємцем австр. герцога Леопольда III Габсбурга і після досягнення 12-річного віку мала стати його дружиною. Відтоді виховувалась у віден. герцогському дворі. Після смерті Людвіка (1382) повинна була разом з Вільгельмом успадкувати угор. престол, однак королевою стала середня сестра Я. Марія. Незабаром пол. шляхта, розчарована у персональній унії з Угорщиною, домоглася згоди на передачу Я. пол. престолу, призначеного для Марії. Я. була коронована у Кракові 1384 р. У 1386 р. розірвала шлюб з Вільгельмом І і у лют. 1386 р. одружилася з великим князем лит. Ягайлом (коронований королем Польщі 1386 р. під ім'ям Владислава II), що оформило Кревську унію 1385 р. Внаслідок укладення унії в Польщі встановилася система співправління Я. і Владислава II Ягайла. На Я. покладався обов'язок забезпечити спадковий характер пол. корони. Я. мала свою держ. канцелярію, брала участь у вирішенні зовнішньополіт. питань. У 1387 р. Я. очолила похід пол. шляхти у Галицьку Русь, що призвело до остаточного включення частини земель Галицько-Волин. князівства до складу Польщі. Я. намагалася мирним шляхом вирішити терит. проблеми між Польщею і Тевтон. орденом. У 1397—98 рр. вела переговори з великим магістром ордену Конрадом фон Юнінгеном з метою повернення Польщі Добжинської землі. Протидіяла політ. діяльності князя Вітовта, який намагався розірвати Кревську унію і відновити незалежність Литви. Я. підтримувала розвиток науки і мистецтва, сприяла підготовці відновлення Краків. (Ягеллон.) ун-ту. Похована у кафедральному соборі в Кракові.

ЯДЕРНИЙ ПАРИТЕТ — приблизна рівність ядер. озброєнь супротивних сторін.

ЯЗИГИ — сармат. племена, що розселились у 2 ст. до н. е. в Півн. Приазов'ї. Про Я. згадують античні автори Страбон, Тацит, Клавдій Птолемей, Пліній, Стефан Візант. У 2 ст. до н. е. жили на узбережжі Меотиди (Азов. море), у пониззі Дону. Вели кочовий спосіб життя, займалися скотарством; жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. Я. спільно з роксоланами вели війни з Рим. імперією (зазнали остаточної поразки у 174). Взимку 69—68 рр. до н. е. здійснили 2 походи в Мезію. На межі н. е. просунулися на території між Дунаєм і Тисою, звідки витіснили даків. Частина Я. поселилася поблизу кордонів Рим. імперії, а в 2 ст. н. е. перейшла в Паннонію. У період раннього середньовіччя асимільовані навколишніми народами Центральної Європи.

ЯКІР Йона Емануїлович (1896—1937) — рад. військ. діяч. Н. у Кишиневі в сім'ї аптекаря. За походженням єврей. Закінчив реальне училище. Деякий час навчався в Базельському ун-ті, з 1915 р. у Харк. технологічному ін-ті. Під час навчання в ін-ті брав участь у роботі студентських політгуртків. У квіт. 1917 р. вступив до РСДРП(б), у груд. став членом Бессараб. губревкому. У січ. 1918 р. організував і очолив загін червоногвардійців, який вів боротьбу проти рум. окупаційних в-ськ, що захопили Бессарабію. З верес. 1918 р. член Реввійськради 8-ї армії, командував групою в-ськ. Восени 1918 р. керував бойовими операціями проти білокозаків генерала Краснова, згодом 45-ю стрілец. дивізією, яка вела бойові дії проти в-ськ під командуванням генералів А. Денікіна, М. Юденича, а також армії отамана Н. Махна. У серп.— верес. 1919 р. очолював півд. групу в-ськ 12-ї армії, що здійснила бойовий похід з Одеси до Житомира. У берез.— верес. 1920 р. командував Фастів., потім Золочів. та Львів. групами в-ськ Червоної армії під час пол.-рад. війни 1920 р. У 1921—24 рр. командувач 14-ї армії, в-ськ Крим. (з квіт. 1921) та Київ. (з жовт. 1921) військ. округів. У 1924—25 рр. Я. очолював головне управління навч. закладів Червоної армії. З листоп. 1925 р. протягом 12 років командував в-ськами Укр. військ. округу. У 1930—34 рр. член Реввійськради СРСР, з 1936 р. член Військ. ради НКО СРСР. Обирався делегатом з'їздів РКП(б), а також 9 з'їздів КП(б)У. Неодноразово входив до складу ЦВК УСРР, а також ЦВК СРСР. Автор праць з питань військ. будівництва, місця армії у функціонуванні політ. системи. У 1937 р. заарештований і за особистою санкцією Й. Сталіна 11.06.1937 р. розстріляний. Згодом реабілітований.

ЯКУБОВСЬКИЙ Іван Ігнатійович (1911—76) — маршал Рад. Союзу (1967), двічі Герой Рад. Союзу (1944). У Велику Вітчизняну війну командир танк. полку, танк. бригади, заступник командира гвард. танк. корпусу. У 1957—65 рр. 1-й заступник головнокомандувача і головнокомандувач Групи рад. в-ськ у Німеччині. Командувач Київ. військ. округу (1965—67). З квіт. 1967 р. 1-й заступник міністра оборони СРСР, з лип. одночасно головнокомандувач Об'єднаних збройних сил держав — учасниць Варш. договору.

ЯЛТИНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 р. (Кримська конференція 1945) — дипломатична зустріч глав урядів 3 союзних держав — США, СРСР і Великобританії, що відбулася поблизу м. Ялти (у Лівадії) 4—12.02.1945 р. Делегації держав очолювали: СРСР — Й. Сталін, США — Ф. Рузвельт, Великобританії — У. Черчілль. Конференція стала важливим етапом у погодженні дій головних учасників антигітлерівської коаліції щодо організації спільних воєн. заходів для остаточного розгрому нацистської Німеччини. Я. к. визначила позиції союзників щодо Німеччини після її остаточної капітуляції й зафіксувала головні принципи, на яких мали здійснюватись мирна політика й післявоєн. влаштування Європи. В основу погодженої політики закладалися принципи демократизації й демілітаризації Німеччини. На Я. к. було вирішено, що її територія буде окупована союзними в-ськами і над нею встановиться

контроль 3 держав — США, СРСР, Великобританії. Учасники конференції заявили: «Нашою непохитною метою є знищення німецького мілітаризму й нацизму...». Глави 3 держав схвалили проекти угод, розроблених Європ. консультативною комісією (ЄКК),— «Про зони окупації Німеччини і про управління «Великим Берліном», «Про контрольний механізм у Німеччині». Згідно з останнім документом верховна влада в Німеччині у період окупації мала здійснюватись головнокомандувачами збройних сил США, СРСР, Великобританії. Учасники конференції домовилися діяти щодо загальнонім. проблем спільно як члени Центральної контрольної комісії (згодом Союзна контрольна рада). Вирішено також виділити зону окупації Франції. Ухвалено зобов'язати Німеччину відшкодувати заподіяну нею шкоду переважно у формі репараційних поставок. Я. к. відіграла важливу іст. роль і стала взірцем демократичного вирішення найскладніших світових проблем.

ЯН І ОЛЬБРАХТ (1459—1501) — пол. король (1492—1501). Син Казимира IV Ягеллончика. Організатор походу 1497 р. у Молдову, який завершився розгромом пол. в-ська у Буковині армією молд. господаря Стефана Великого й спровокував спустошливий тур.-тат. напад на Поділля та Галичину в 1498 р. За ініціативою Я. І О. в 1499 р. було відновлено пол.-лит. унію у формі підтвердження Городельського акта 1413 р. (див. Городельська унія 1413 р.).

ЯН II КАЗИМИР (1609—72) — пол. король (1648—68) з династії Ваза. Син Сигізмунда III Вази. До вступу на пол. престол був кардиналом. Обраний на пол. престол після смерті свого брата Владислава IV Вази. Всі сили спрямовував на придушення Нац.-визв. війни укр. народу сер. 17 ст. У 1649 і 1653 рр. Я. II К. особисто очолював посполите рушення на Україну. У 1655—60 рр. вів війну з антипол. коаліцією, до якої входили Швеція, Гетьманщина, Бранденбург і Трансільванія. Глибока внутр. криза, в якій у 1660-х рр. опинилася Річ Посполита, й нездатність Я. II К. зміцнити позиції королівської влади змусили його добровільно зректися престолу. Я. II К. скінчив життя в Парижі, де мав власне абатство.

ЯН III СОБЕСЬКИЙ (1629—96) — пол. полководець, король Польщі (з 1674). Н. 17.08.1629 р. в Олеському замку на Львівщині. Син руського воєводи Якуба Собеського та Софії Данилович, внучки пол. гетьмана С. Жолкевського. Навчався у Краків. ун-ті. Згодом здійснив подорож країнами Зах. Європи. Брав участь у Зборівській 1648 р. і Берестецькій 1651 р. битвах. У 1656 р. призначений коронним хорунжим, пізніше брав участь у воєн. кампанії С. Чарнецького. У 1665 р. отримав посаду великого коронного маршалка, у 1666 р. коронний польний гетьман. Після перемоги у битві під Підгайцями призначений великим коронним гетьманом (з 1668). Командував пол. в-ськами під час укр.-тур.-пол. війни 1672—76 рр. У 1673 р. очолював пол. армію у битві під Хотином, в якій було розгромлено тур. в-ська. Після смерті короля М. Вишневецького 1674 р. Я. III С. обрано королем Польщі та великим князем лит. (коронований 1676). За його правління укладений Журавненський мирний договір 1676 р. між Річчю Посполитою і Туреччиною. На-

магався обмежити вплив магнатів та шляхти на держ. справи, проводив реформу управління країною для зміцнення королівської влади. Прагнув утворити воєн. союз із Францією, Швецією і Моск. державою проти Габсбургів — Бранденбурзько-Прусської держави. З цією метою уклав договори з Францією (1675) та Швецією (1677). У 1683 р. армія на чолі з Я. III С., у складі якої воювали козацькі полки (бл. 5 тис. чол.), примусила турків під командуванням візира Кара-Мустафи зняти облогу Відня. За правління Я. III С. Польща разом з Австрією, Венецією, Ватиканом і Запорожжям належала до антитур. коаліції — «Священної ліги». У 1684 р. Я. III С. видав універсал, який узаконив існування козацтва у Правобережній Україні. Підписав з Моск. державою «Вічний мир» 1686 р., що завершив поділ укр. земель між Польщею і Моск. державою. Помер у замку Вілянув поблизу Варшави. Похований у Кракові.

ЯНЕНКО-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Павло (Янович-Хмельницький) (р. н. і см. невід.) — укр. військ. діяч, дипломат, київ. полковник (з 1653; за ін. даними, 1654). Небіж Б. Хмельницького. У жовт. 1652 р. за наказом гетьмана Б. Хмельницького супроводжував тіло його сина до Чигирина. Один з найактивніших пр-ників воєн.-політ. союзу Гетьманщини з Моск. царством. Прихильник політики І. Виговського. У 1658 р. разом з бихів. полковником Д. Виговським та уман. і поділ. полковником О. Гоголем брав участь у невдалій спробі визволити Київ від моск. залоги князя Ю. Барятинського. Очолив посольство Ю. Хмельницького до пол. короля Яна II Казимира. У січ. 1676 р. за дорученням гетьмана П. Дорошенка їздив із посольством до моск. царя Олексія Михайловича. В 1679 р. Я.-Х. проголосив себе гетьманом Лівобережної України. Розбитий козаками стародуб. полковника І. Скоропадського. Захоплений у полон і ув'язнений у Сосниці, де і помер.

ЯНИЧАРИ (тур. yeni ceri — нові війська) — придворне в-сько тур. султана. Яничарський корпус почав формуватися за султана Орхана в 1330 р. Він складався з християнських військовополонених, яких формували в частини, і перебував у безпосередньому розпорядженні султана. Зрештою, Я. стали ніби придворним в-ськом тур. султана, зовсім ізольованим від соц. оточення, і тим більше від широких мас населення. Поступово у формуванні в-ська почали відбуватися певні зміни: насамперед військовополонених змінили найманці немусульманської орієнтації, потім у складі корпусу з'явились і мусульмани. З цим була пов'язана й еволюція соц. стану представників цих військ. груп, коли від звичаю, за яким після померлих Я. всю спадщину одержував султан, відбувався перехід до ін. форм спадкування, зокрема передачі майна родичам, а у випадку їх відсутності майном померлого розпоряджався сам яничарський корпус. Структура в-ська була простою: воно поділялося на окремі роди — орти, члени яких проживали спільно в одній казармі (ода), одержували рівне жалування і спільно брали участь у всіх воєн. діях, що велися яничарським корпусом, чисельність якого могла наближатися до 100 тис. чол. Корпус поділявся прибл. на 70 орт. У зв'язку з належністю нібито до придворного штату Я. і їх начальство були

досить близькі до султана, супроводжуючи й охороняючи його, що підвищувало роль Я. у різноманітних політ. подіях, у т. ч. у держ. переворотах, що почалися із сер. 17 ст. Єдиноначальність і тверда організація в-ська, виділеного з заг. соц. структури тур. суспільства, перетворювали його на відособлену, порівняно незалежну й опозиційну до всіх ін. верств населення групу. Заворушення серед Я., їх кількаразові повстання, пов'язані з мат., а іноді й політ. вимогами, після 17 ст. розкладали і розгойдували весь держ. апарат Тур. імперії. Участь Я. у бойових діях завжди була пов'язана з особливою жорстокістю їх ведення, що особливо виявилося під час завоювання Балк. країн, про що в 17 ст. писав тур. мандрівник Евлія Челібі.

ЯНІВ Трифон (1898—1920) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Бориславі на Львівщині в сім'ї робітника нафтопромислів. Навчався в гімназії. У серп. 1914 р. пішов добровольцем до Легіону УСС. Брав участь у боях у Карпатах, на Стрипі, Лисоні. У листоп. 1916 р. потрапив у рос. полон. Під час Лютневої революції 1917 р. перебував в Одесі. Брав активну участь у діяльності Укр. військ. ради. З кін. 1917 р. командир військ. загонів, один з організаторів антигетьманських повстанських частин на пд України. У січ. 1919 р. командував Окремою групою у складі в-ськ Півд. ф-нту генерала О. Грекова. Частина Я. відзначилась у боях з Добровольчою армією під Роздільною. За бойові заслуги урядом УНР призначений командиром дивізії і підвищений у ранзі до отамана (генерал-хорунжого), став наймолодшим генералом в історії Армії УНР. Взимку 1920 р. потрапив у більшовицький полон і був розстріляний.

ЯНІВСЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР — нацистський концентраційний табір. Створений у Львові (у кін. вул. Янівської, звідси і назва) в листоп. 1941 р. за наказом губернатора дистрикту «Галичина» Ляша та керівника СС і поліції дистрикту Катцмана. На території Я. к. т. площею 2990 м^2 постійно перебувало бл. 11 тис. чол. (військовополонені, політ. в'язні та ін.). На одязі в'язні носили спец. відзнаки: трикутники синього кольору — для українців, червоного — для поляків, жовтого — для євреїв. Крім українців, євреїв, поляків, росіян, у Я. к. т. перебували громадяни Франції, Чехословаччини, Югославії, Італії, США і Великобританії. Значна частина в'язнів загинула від голоду, епідемій, виснажливої праці або була страчена. За деякими даними, у Я. к. т. знищено понад 200 тис. чол. Лише влітку 1943 р. знищено понад 1 тис. в'язнів, переважно євр. національності. Осн. місцями страт в Я. к. т. були табірна площа та розміщений неподалік яр, названий «долиною смерті». Частину в'язнів табору вивозили і розстрілювали у Лисиницькому лісі. Табірна адміністрація створила з ув'язнених музикантів симфонічний оркестр під керівництвом відомого скрипаля Якуба Штрікса та львів. композитора Якова Мунда. Я. Мунд був змушений написати «Танго смерті», яке звучало під час екзекуцій. Наприкін. нім. окупації Галичини в'язнів євр. національності, які залишились живими, вивезли для знищення до нацистського концтабору Бельзен. Ув'язнених ін. національностей переважно відправили на примусові роботи до Німеччини.

ЯНУШЕВСЬКИЙ Григорій Юхимович (1861 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-поручник. Закінчив гімназію, у 1883 р. Варш. піхот. юнкерське училище, Миколаїв. академію Ген. штабу (1890). Служив у Варш. військ. окрузі старшим ад'ютантом штабу 18-ї піхот. дивізії, штаб-офіцером для особливих доручень штабу округу, начальником штабів 6-ї кінної та 10-ї піхот. дивізій. Учасник рос.-япон. війни 1904—05 рр., нагороджений 2 орденами, підвищений у ранзі до генерал-майора. З 1906 р. у Моск. військ. окрузі, генерал-квартирмейстер штабу округу, начальник штабу 9-го корпусу. У роки Першої світової війни на Півд.-Зах. ф-нті, командував 19-ю піхот. дивізією. На службі в укр. армії з 1918 р. Влітку 1919 р. Я. у складі операт. відділу арм. групи брав участь в операціях Армії УНР під час наступу на Одесу. Після відступу Армії УНР за Збруч перебрався у Крим, де вступив на службу в адміністрацію уряду П. Врангеля. У 1920 р. був головою Укр. гуртка в Севастополі, за дорученням уряду УНР вів переговори з П. Врангелем. Згодом переїхав до Польщі. Відновлений на службі в Дієвій армії у 1922 р. Займав посаду помічника начальника Ген. штабу.

ЯНЧЕВСЬКИЙ Микола (1888—1923) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий. Н. на Херсонщині. У 1910 р. закінчив Єлизаветгр. кінне училище. У роки Першої світової війни на Рум. ф-нті, командир ескадрону 12-ї кінної дивізії, ротмістр. Після утворення УЦР і проголошення ухвал Всеукр. військ. з'їздів став активним провідником українізації 12-ї кінної дивізії. Восени прибув з її частинами до Одеси, де виступив співзасновником Одес. гайдамацької дивізії. На поч. 1918 р. призначений до вишколу кінних в-ськ УНР. За Гетьманату командир куреня, помічник командира 3-го піхот. полку Сердюцької дивізії, за Директорії УНР начальник інспекторського відділу штабу 6-ї дивізії Окремого корпусу січових стрільців. У 1920 р. брав участь у боях на більшовицькому ф-нті. З листоп. 1920 р. перебував у таборі Каліша серед інтернованих укр. військовиків. На поч. 1920-х рр. був старшиною для доручень інспекторського відділу Ген. штабу, один із керівників просвітницьких т-в, зокрема Братства Кирила і Мефодія. Очолював комісію з розробки статутів Армії УНР. Помер у Каліші.

ЯНЧЕНКО Володимир Ананійович (1880 — р. см. невід.) — укр. військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (з 1920). У роки Першої світової війни полковник рос. армії. З 1918 р. перебував на службі в укр. армії. У період Гетьманату служив у складі 2-ї кінної дивізії армії УНР на Волині. У 1919 р. командував кінним полком на Півд. ф-нті. Учасник 2-го Зимового походу Армії УНР. У складі Волин. групи командував Київ. дивізією. Після повернення з операції у листоп. 1921 р. перебував у таборі для військовополонених у Щеп'юрно. До 1934 р. перебував на генеральському обліку екзильного уряду УНР.

ЯРИЙ Ріхард (Ярри Ріко, псевд.— Карпат) (1898—1969) — укр. військ. і політ. діяч, член УВО та ОУН, сотник УГА та Армії УНР. Н. у словацько-австр. родині у Р'їсіоні (Австрія). У 1912 р. закінчив Військ. академію у Відні. Під час Першої світової війни поручник 9-го драгунського полку австр. армії. У 1918 р. перейшов на бік УГА, у складі якої командував саперною сотнею, згодом 2-м кінним

полком. З 1919 р. воював у складі 5-го Херсон. полку Армії УНР. У 1920 р. Я. разом з полком змушений відступити на територію Чехословаччини. Деякий час перебував у таборі для інтернованих в Ужгороді. У 1921—29 рр. активний член УВО. Один із найближчих співробітників Є. Коновальця. У січ. 1929 р. брав участь у роботі І Конгресу укр. націоналістів у Відні, на якому створено ОУН. У 1937—38 рр. Я. став зв'язковим між Є. Коновальцем і шефом нім. розвідки адміралом В. Канарісом. Я. очолював мережу ОУН у Німеччині, працював над розробкою військ. проблем. Член ПУН у 1929—40 рр., у 1934—39 рр.— член Вужчого (чотириособового) проводу. Деякі історики приписують йому ініціативу розколу ОУН у 1940 р. Після розколу на боці С. Бандери. У листоп. 1940 р. налагодив контакти між С. Бандерою та командуванням абверу. Очолював бюро ОУН-Б у Відні, яке у квіт. 1941 р. здійснювало формування батальйону «Роланд». Після проголошення Акта відновлення Укр. держави 30.06.1941 р. призначений послом у Японії, однак широкомасштабні репресії гітлерівців проти лідерів ОУН, членів Укр. держ. правління та неприйняття ними ідеї укр. державності зробили неможливим це призначення. У 1942 р. проживав у Бессарабії, виступав проти УПА в окупаційній пресі. Наприкін. 1943 р. заарештований гестапо і кинутий до концтабору. Після виходу з ув'язнення проживав у Австрії, на віллі Глогніц біля Відня, що дало підстави певним колам звинуватити його у шпигунській роботі на користь СРСР. У повоєн. час повністю відійшов від політ. діяльності. Помер у Відні.

ЯРЛИК (від тюрк. ярл-ек — наказ, веління) — грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими державами чи областями, підлеглими Орді. Наданням Я. хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах. Я.— важливі іст. документи, що містять відомості про адмін.-терит. устрій Золотої Орди, види та порядок феодальної залежності. Я. ханськими називались також дипломатична документація або документи, що стосувалися внутрішньодерж. управління в Золотій Орді, а після її розпаду — у Казан., Астрахан. та Крим. ханствах.

ЯРМОЛЕНКО Данило (Єрмоленко) (р. н. невід. — 1666) — наказний полковник Переясл. полку (з 1663). У верес.— груд. 1665 р. під час перебування гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького у Москві Я. призначено наказним гетьманом. Я., будучи пр-ником гетьмана П. Дорошенка, посилав доноси на нього моск. уряду. 18.07.1666 р. козаки Переясл. полку підняли повстання проти І. Брюховецького, вбили Я. і приєднались до в-ськ гетьмана Правобережної України П. Дорошенка.

ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (1082—1139) — великий князь київ. (1132—38), син Володимира Всеволодовича Мономаха. У 1101—03 та 1107—18 рр. був князем смолен., у 1114—32 рр. князем переясл. У 1116 р. одружився з Оленою, дочкою князя Алатії. У 1103, 1109, 1111 та 1113 рр. брав участь у походах руських князів проти половців. Як удільний князь переясл., Я. В. підтримував політику батька, спрямовану на збереження єдності Київ. Русі, вів боротьбу з черніг. князями з роду Ольговичів, які намагалися з допомогою половців укріпитися на київ. велико-

княжому престолі. Після смерті Володимира Мономаха (1125) Я. В. продовжував княжити у Переяславі. Підтримував політику старшого брата Мстислава, а після його смерті (1132) посів київ. престол, передавши Переясл. князівство своєму небожу Всеволоду Мстиславичу. Літописці характеризують Я. В. як мужнього воїна, що здобув славу завдяки успішним походам проти половців.

ЯРОПОЛК І СВЯТОСЛАВИЧ (р. н. невід.— 980) — великий князь київ. (972—80). Старший син Святослава Ігоровича. Бл. 972 р. князь Святослав перед другим походом на Балкани доручив Я. І С. правити Києвом. Після смерті батька, прагнучи об'єднати всю Київ. державу під своєю владою, вів війну з братом Олегом, князем Древлян. землі, та Володимиром Святославичем, тодішнім новгород. князем. Я. І С. підтримував зв'язки з країнами Зах. Європи, імператором «Священної Римської імперії» Оттоном І. У 977 р. захопив володіння Олега, а в 980 р. і Новгород. Володимир утік у Скандинавію, де, найнявши дружину варягів, у 980 р. з їх допомогою зайняв Новгород, а через деякий час і Київ. Я. І С. утік до м. Родні, де з відома Володимира його було вбито.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (бл. 978—1054) — великий князь київ. з 1019 до 1054 р. Тривале правління Я. М. є апогеєм могутності Київ. Русі. Як і його батько Володимир, Я. М. продовжував розширяти кордони своїх і без того величезних володінь. Він відвоював землі, свого часу захоплені поляками, підкорив прибалт. племена й, нарешті, розгромив печенігів. Однак його воєн. досягнення затьмарив невдалий похід на Константинополь.

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ (1130-ті рр.— 1187) — князь галицький (1153—87). Син Володимирка Володаровича (див. Володимирко). Названий у «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом, тобто мудрим, розумним (той, хто має «вісім мислів»). На поч. правління змушений обороняти Галицьке князівство від нападів київ. князя Ізяслава Мстиславича і свого племінника Івана Ростиславича Берладника. Прагнучи зміцнення князівської влади, Я. О. боровся проти боярської опозиції, яка намагалася втрутитись в управління державою і навіть у родинні справи князя. У 1172 р. внаслідок цього конфлікту частина бояр разом з дружиною Я. О. княгинею Ольгою, дочкою Юрія Долгорукого, залишила Галичину. За правління Я. О. Галицьке князівство значно розширило свою територію, приєднавши землі між Карпатами і Дністром, пониззям Дунаю. Брав участь у боротьбі за Київ. Спільно з ін. князями вів боротьбу проти половців. Уклав союзницькі договори з Угорщиною і Польщею, підтримував дружні відносини з Візантією та імператором «Священної Римської імперії» Фрідріхом І Барбароссою. У 1167 р. Я. О. зміцнив союзницькі відносини з Угорщиною завдяки шлюбу своєї дочки з угор. королем Стефаном III. За правління Я. О. у Галицькому князівстві збудовано і укріплено багато міст, а 1153—57 рр. у Галичі споруджено Успенський собор. У «Слові о полку Ігоревім» згадується про могутність Галицького князівства за Я. О., який «підпер гори Угорські своїми військами» і «зачинив ворота Дунаю».

ЯРОСЛАВСЬКА БИТВА 1245 р.— битва між в-ськами галицько-волин. князя Данила Романовича Галицького та об'єднаною угор.-пол. армією, що відбулася 17.08.1245 р. біля м. Ярослава на р. Сян (тепер територія Польщі). Послабленням могутності Галицько-Волин. князівства внаслідок монголо-тат. навали і боротьби князя Данила Галицького проти влади великих бояр вирішили скористатися сусідні країни Угорщина і Польща. Угор. король Бела IV з метою захоплення Галичини і перетворення її у майбутньому на провінцію Угор. королівства організував великий воєн. похід, який очолили його зять — черніг. князь Ростислав Михайлович та бан Фільней. Влітку 1245 р. угор. рицарське в-сько спільно з пол. загонами під командуванням Флоріана Войцеховича Авданца та дружинами галицьких бояр вдерлося у Галичину, захопило Перемишль і розпочало облогу м. Ярослава. Князь Данило Галицький, зібравши велике в-сько і діставши підтримку з боку лит. князя Міндовга, мазовецького князя Конрада та половців, вирушив з Холма під Ярослав. 17.08.1245 р. відбулася вирішальна битва, в якій укр. в-ська розгромили пр-ника. Серед полонених, яких захопили галицькі дружинники, були і угор. та пол. воєначальники — Фільней та Флоріан Войцехович. Князь Ростислав Михайлович утік на Зх. Перемога в Я. б. зміцнила владу Данила Галицького і завершила тривалу міжусобну боротьбу в Галицько-Волин. князівстві. Внаслідок Я. б. значно зріс міжнар. авторитет Галицько-Волин. держави.

ЯСИР (тур. єсир — бранець) — бранці, що їх захоплювали татари і турки під час розбійницьких походів на укр. землі з 15 ст. до 1760-х рр. Частину бранців продавали в рабство на невільничих ринках Кафи (тепер Феодосія), Гезлева (Євпаторія), Бахчисарая. Іншу частину місцеві феодали залишали для роботи у своїх маєтках, на галерах, рудниках. Часто бранців визволяли з неволі запорозькі козаки, які здійснювали мор. походи на Крим і Туреччину. Деколи бранців викупляли з неволі родичі, а також запорожці. Інколи невільники повставали і визволялися з неволі. У 1599 р. успішне повстання невільників на тур. галері організував С. Кішка, а на поч. 17 ст. невільницьке повстання у Криму очолив запорозький полковник О. Шафран. Важке життя бранців у неволі відображено в народних думах та іст. піснях, покладено в основу сюжету драми М. Старицького «Маруся Богуславка» (1899), іст. романів З. Тулуб «Людолови» та Р. Іваничука «Мальви», ін. творів.

ЯССЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1791 р.— мирний договір, укладений між Рос. імперією і Туреччиною (Оттоман. імперією) 29.12.1791 р. (9.01.1792) у м. Ясси після завершення рос.-тур. війни 1787—91 рр. За Рос. імперію договір підписали Самойлов, де Рібас і Лашкарьов, за Оттоман. імперію — Абдула-ефенді, Ібрагім Ісмет-бей і Мехмед-ефенді. Договір підтвердив Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р., за яким Росія приєднала Крим (царський указ про приєднання Криму проголошений у 1783). Після розгрому тур. армії в лип. 1791 р. під Мачином рос. командувач М. Рєпнін підписав з великим візиром Юсуфом-пашою у Галаці 31.07 прелімінарні (попередні) умови миру. З рос. сторони переговори очолював Г. Потьомкін, пізніше О. Безбородько. Під час мирних переговорів у Яссах тур. делегація через відсутність підтримки з боку Англії і Пруссії погодилася на більшість вимог рос.

сторони. Договір підтвердив приєднання Криму й Кубані до рос. володінь. Туреччина відмовлялася від будь-яких претензій на Грузію і зобов'язувалась не вдаватися до ворожих дій проти неї. Рос. імперія повертала Туреччині Молдову і Валахію, зайняті під час воєн. дій. Новий кордон між 2 державами встановлювався на півд. зх по р. Дністер, на Кавказі по р. Кубань. До складу Рос. імперії переходили укр. землі між річками Півд. Буг і Дністер. Я. м. д. зміцнював становище Рос. імперії на пд України та на всьому півн. узбережжі Чорного моря, забезпечивши свободу рос. мор. торгівлі в цьому регіоні. За умовами договору тур. уряд зобов'язувався забезпечити інтереси рос. торгівлі в Алжирі, Тунісі й Тріполі. Я. м. д. посилив позиції Рос. імперії на Кавказі й Балканах, призвів до остаточного загарбання усіх південноукр. земель рос. царизмом, створював сприятливі умови для розгортання експансіоністської політики Рос. імперії.

ЯССЬКО-КИШИНІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 р. (20—29.08) — в-ськ 2-го (генерал армії Р. Малиновський) і 3-го (генерал армії Ф. Толбухін) Укр. ф-нтів у взаємодії з Чорномор. флотом (адмірал П. Октябрський) і Дунайською військ. флотилією під час Великої Вітчизняної війни. До складу рад. в-ськ входила 1-ша рум. добровольча піхот. дивізія ім. Т. Владимиреску. Мета — розгромити протистоячу нім.-фаш. групу армій «Півд. Україна», завершити визволення Молдови та вивести Румунію з війни. У результаті Я.-К. о. було повністю розгромлено групу армій «Півд. Україна» (Г. Фриснер), знищено 22 нім. дивізії та розгромлено майже всі рум. дивізії, які були на ф-нті. Це привело до краху нім. оборони на півд. крилі рад.-нім. ф-нту, змінило всю воєн.-політ. обстановку на Балканах.

ЯТВЯГИ — плем'я, етнічно близьке до литовців. Жило між середньою течією р. Німан і верхів'ям р. Нарев, у т. зв. Судовії. Вперше плем'я Я. згадує у 2 ст. н. е. Тацит. У давньоруських документах перша згадка про Я. міститься у договорах 944 р. між Київ. державою і Візант. імперією. Я. відзначались войовничістю. Київ. князі часто здійснювали походи проти Я. (983, 1038, 1112—13). У 1240—50-х рр. Я. були підкорені Галицько-Волин. князівством і Мазовією. У 1283 р. землі Я. захопив Тевтон. орден. У 13 ст. частина земель Я. увійшла до складу Великого князівства Лит.

ЯХІЯ Олександр (1589 — р. см. невід.) — політ. авантюрист, претендент на тур. престол. Видавав себе за сина тур. султана Магомета III (п. 1603) і грекині Єлени з візант. імператорської династії Комнинів. У 1620-х рр. зробив спробу організувати військ. коаліцію проти Туреччини, до якої входили б запорозькі та донські козаки, військ. сили претендента на крим. престол Шагін-Гірея. У 1624—25 рр. побував у Києві в митрополита Й. Борецького та на Запорожжі, де намагався схилити козаків до походу на Стамбул. Деякий час жив на Запорожжі. На поч. 1625 р. з метою залучити до цього плану Моск. державу Й. Борецький вислав до царя Михайла Федоровича козацьке посольство, у складі якого був і посланець Я. Марко Македонянин. Після невдачі козацького посольства до Москви (цар не погодився приєднатись до антитур. коаліції) Я., очевидно, відмовився від свого плану й через Путивль, Мценськ і Архангельськ виїхав за кордон. Подальша доля невідома.

АБРЕВІАТУРИ

АН	—	Академія наук;
АРСР	—	Автономна радянська соціалістична республіка;
ВГК	—	верховне головнокомандування;
ВКП(б)	—	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків);
ВМС	—	Військово-морські сили;
ВМФ	—	Військово-морський флот;
ВПС	—	Військово-повітряні сили;
ВР	—	Верховна Рада;
ВРНГ	—	Верховна рада народного господарства;
ВУЦВК	—	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет;
(В)ЧК	—	(Всеросійська) Надзвичайна комісія;
ГА	—	Галицька армія;
ДТСААФ	—	Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту;
ЗОУНР	—	Західна область Української Народної Республіки;
ЗС	—	збройні сили;
ЗУЗ	—	Західноукраїнські землі;
ЗУНР	—	Західноукраїнська Народна Республіка;
КДБ	—	Комітет державної безпеки;
КЕ	—	Крайова екзекутива;
КК	—	Кримінальний кодекс;
КМ	—	Кабінет Міністрів;
КП	—	командний пункт;
КП(б)У	—	Комуністична партія (більшовиків) України;
КПРС	—	Комуністична партія Радянського Союзу;
КПУ	—	Комуністична партія України;
ЛА	—	літальний апарат;
МВС	—	Міністерство внутрішніх справ;
МК	—	механізований корпус;
МО	—	Міністерство оборони;

НАН — Національна академія наук;
НАТО — Організація Північноатлантичного договору;
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ;
НКО — Народний комісаріат оборони;
(О)ДПУ — (Об'єднане) Державне політичне управління;
ООН — Організація Об'єднаних Націй;
ОУН — Організація українських націоналістів;
ОУН-Б — Організація українських націоналістів — бандерівців;
ОУН-М — Організація українських націоналістів — мельниківців;
ОУНСД — Організація українських націоналістів — самостійників-державників;
ППО — протиповітряна оборона;
ПУН — Провід українських націоналістів;
РНК — Рада народних комісарів (Раднарком);
РВР — Революційна військова рада (Реввійськрада);
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків);
РЛС — радіолокаційна станція;
РНБО — Рада національної безпеки і оборони;
РНМ — Рада Народних Міністрів;
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка;
РСДРП — Російська соціал-демократична робітнича партія;
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків);
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка;
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія;
РУП — Революційна українська партія;
РФ — Російська Федерація;
СНД — Співдружність Незалежних Держав;
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік;
США — Сполучені Штати Америки;
ТВД — театр воєнних дій;
ТСОУ — Товариство сприяння обороні України;
УВО — Українська військова організація;
УГА — Українська галицька армія;
УГВК — Український генеральний військовий комітет;
УГВР — Українська головна визвольна рада;
УГКЦ — Українська греко-католицька церква;
УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання;
УНР — Українська Народна Республіка;
УПА — Українська повстанська армія;
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів;

УПСС — Українська партія соціалістів-самостійників;
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка;
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія;
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка;
УСС — Українські січові стрільці;
УХДП — Українська хліборобська демократична партія;
УЦР — Українська Центральна Рада;
ЦАДІ — Центральний аеродинамічний інститут;
ЦВК — Центральний виконавчий комітет;
ЦК — Центральний комітет;
ЧУГА — Червона українська галицька армія.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

авіац.— авіаційний;
австр.— австрійський;
автомоб.— автомобільний;
адмін.— адміністративний;
амер.— американський;
англ.— англійський;
арм.— армійський;
арт.— артилерійський;

балт.— балтійський;
білорус.— білоруський;
бл.— близько;
брит.— британський;

верес.— вересень;
визв.— визвольний;
військ.— військовий;
внутр.— внутрішній;
воєн.— воєнний;
в-сько — військо;
в (у) т. ч.— в (у) тому числі;

ген.— генеральний;
геогр.— географічний;
геол.— геологічний;
голл.— голландський;
гр.— грецький;
груд.— грудень;

держ.— державний;

екон.— економічний;

євр.— єврейський;
європ.— європейський;

жовт.— жовтень;

заг.— загальний;
закорд.— закордонний;
заст.— застарілий;
зах.— західний;
зовн.— зовнішній;
зх — захід;

ін.— інший (інші);
інж.— інженерний;
ін-т — інститут;
ісп.— іспанський;
іст.— історичний;
італ.— італійський;

кавалер.— кавалерійський;
карп.— карпатський;
квіт.— квітень;
кін.— кінець;
крим.— кримський;
кримінал.— кримінальний;
культ.— культурний;

лат.— латинський;

лип.— липень;
листоп.— листопад;
лит.— литовський;
лют.— лютий;

м.— місто;
макс.— максимальний;
мат.— матеріальний;
м-ко — містечко;
міжнар.— міжнародний;
млн — мільйон;
млрд — мільярд;
мобілізац.— мобілізаційний;
мор.— морський;
моск.— московський;

н.— народився;
навігац.— навігаційний;
навч.— навчальний;
нац.— національний;
н. е.— наша ера;
нім.— німецький;

о., о-в — острів;
обл.— область;
океан.— океанський;
осн.— основний;

п-в — півострів;
пд — південь;
півд.— південний;
півн.— північний;
піхот.— піхотний;
пн — північ;
повітр.— повітряний;
пол.— половина (залежно від контексту);
пол.— польський (залежно від контексту);
політ.— політичний;
поч.— початок;
прикорд.— прикордонний;
пр-ник — противник;
пром.— промисловий;
проф.— професор;

р.— рік, ріка;
рад.— радянський;
радіац.— радіаційний;
реліг.— релігійний;
рим.— римський;
р-н — район;
розвід.— розвідувальний;
рос.— російський;
рр.— роки;

с.— село;
св.— святий;
сел.— селянський;
сканд.— скандинавський;
соц.— соціальний;
спорт.— спортивний;
ст.— століття;
стратег.— стратегічний;
стрілец.— стрілецький;
супр-ник — супротивник;
сусп.— суспільний;
сухопут.— сухопутний;
суч.— сучасний;
сх — схід;
сх.— східний;

т.— том;
такт.— тактичний;
танк.— танковий;
тат.— татарський;
т-во — товариство;
техн.— технічний;

т. зв.— так званий;
тис.— тисяча;
торг.— торговельний (торговий);
трансп.— транспортний;
тур.— турецький;
тюрк.— тюркський;

угор.— угорський;
укр.— український;
ун-т — університет;

фаш.— фашистський;
ф-нт — фронт;
фр.— французький;
ф-т — факультет;

цив.— цивільний;
швед.— шведський;

чв.— чверть;

юрид.— юридичний;

япон.— японський.

Примітки.

1. У тексті застосовуються скорочення прикметників, утворених від назв українських населених пунктів (черніг.— чернігівський, харк.— харківський, переясл.— переяславський тощо), деяких іноземних власних назв (варш.— варшавський, тевтон.— тевтонський тощо), а також певних вітчизняних власних назв (миколаїв.— миколаївський тощо).

2. У прикметниках також допускається відсічення закінчень та суфіксів «-альний», «-ний», «-ський» тощо.

Довідкове видання

ІСТОРІЯ ВІЙН І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДОВІДНИК

Упорядники і автори передмови

ГУРЖІЙ Олександр Іванович
КОРНІЄНКО Вадим Валерійович
МАКАРОВ Володимир Дмитрович
МОСОВ Сергій Петрович

Редактор *С. Барташ*
Художник *Б. Прокопенко*
Технічний редактор *В. Селезньова*
Коректор *І. Козоріз*
Комп'ютерна верстка *В. Логвінова*

Підписано до друку 14.12.2004. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Академічна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 30,23. Ум. фарб.-відб. 30,7.
Обл.-вид арк. 30. Тираж 3000 пр. Зам. 25-162.

Видавництво гуманітарної літератури,
04209, Київ-209, пр-т Оболонський, 43, к. 62.
Свідоцтво ДК № 1448 від 29.07.2003.

Друк видавництва «Фенікс»
01033 Київ-33, вул. Саксаганського, 2/34, оф. 3
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енцикл. довід. / Авт.-
I-90 упоряд. О. І. Гуржій та ін.— К.: Вид. гуманіт. л-ри, 2004.— 520 с.
ISBN 966-96500-2-Х

Перше енциклопедичне видання, присвячене історії війн і збройних конфліктів, які безпосередньо чи опосередковано стосуються українського народу. Значна увага приділена постатям вітчизняних полководців, керівників національних змагань, а також розвитку воєнного мистецтва в Україні. Розраховане на всіх, хто цікавиться історією.

ББК 63.3(4УКР)-6я2